

სპ. იოსელიანი

K 210.822
3

საქართველო
მეცნიერებათა
საბჭოთა
საზღვაო
საზღვაო
საზღვაო
საზღვაო

„მეცნიერება“

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა
და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ქართული
ბიბლიოთეკა

ავთანდილ იოსელიანი

ქართული გვიგნობრობის, წიგნისა და
სტამბის ისტორიის საკითხები

(უძველესი დროიდან XIX ს. 60-იან წლებამდე)

I

„მეცნიერება“
თბილისი

1990

1) ქართული წიგნი
2) ქართული წიგნის წიგნის ისტორია

ნაშრომში საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების ისტორიული განვითარების ფონზე განხილულია ქართული მწიგნობრული კულტურის ისტორიის აქტუალური პრობლემები.

ყურადღება გამახვილებული ქართული დამწერლობის აღმოცენების, ზეღნაწერ წიგნთა სამწერლობო კერების გამრავლებაზე საქართველოში, — ასევე მის ფარგლებს გარეთ ფართოდ დამკვიდრებისა და მოგვიანებით სტამბურად მათი ბეჭდვის ისტორიის უმნიშვნელოვანეს საკითხებზე — მწიგნობრული კულტურის უმდიდრესი ტრადიციების მქონე ისეთ ქვეყანაში, როგორც საქართველო..

ნაშრომში სათანადო ადგილი აქვს დათმობილი თბილისისა და ქუთაისში XVIII საუკუნეში პირველად დაარსებული ეროვნული სამეფო სტამბებისა და მათში დაბეჭდილ წიგნების ისტორიას; — XIX საუკუნის I-ლ მეოთხედში იმერეთის სამეფო ქ. ქუთაისში, რაჭაში საეკლესიო და ზ. წერეთლის სათავედ სტამბის დაარსებას საჩხერეში; ამ სტამბების გამართველ მუშაკთა ღვაწლს წიგნთა ბეჭდვისა და ქართული მწიგნობრული კულტურის წინსვლისათვის იმერეთის სამეფოს გაუქმების ურთულეს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების მწელ პირობებში.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ახალი, მაგრამ მძიმე პერიოდი დაიწყო ქართული ეროვნული წიგნისა და სტამბის განვითარების ისტორიაში, მონოგრაფიული ნაშრომი პასუხობს და არსებითად ეხსნურება ჩვენი თანადროულობის მგზნებარე ეროვნულ მოძრაობას. იგი მოწოდებულია ძველი ქართული მწიგნობრული მაღალი კულტურის წარმოჩენით გააღრმავოს საზოგადოებრივი ინტერესი ქართული წიგნის განვითარების თვისობრივად ახალ საფუძველზე აღორძინებისათვის დამოუკიდებელ საქართველოში.

საზოგადოებრივი რედაქტორი, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. ა. ბენდიანიშვილი

რეცენზენტები: ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. ალ. ლონტი

ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი თ. ჩხეიძე.

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი მ. ჩხარტიშვილი

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ჯ. ლომაშვილი

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი თ. გიცბა

საქმ-2000
შეკრებილია

0502000000
M 607(06)—90

165—90

© გამოქვეყნდა „მეცნიერება“ 1990

ISBN 5—520—00737—3

საქართველოს
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

შესავალი

ქართული მწერლობისა და ქართული წიგნის ბეჭდვის დაფუძნების ისტორიის საიუბილეო თარიღების — პირველი ქართული რომანის „შუშანიკის წამების“ დაწერის 1500 წლისთავისა (1978 წელს) და ქართული წიგნის ბეჭდვის დაწყების 350 წლისთავის (1979 წელს) ღირსეულად აღნიშვნა სიმბოლურ მოვლენად წარმოგვიდგება საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ.

არსებითად ესაა არა მხოლოდ პროგრესულ-დემოკრატიულ დიდ ტრადიციებზე აღმოცენებული ქართული მწერლობისა და მწიგნობრული კულტურის აღიარება, არამედ ხალხთა მეგობრობის კულტურის გლობალურად აღორძინების, წარსულის დიადი მემკვიდრეობის დაცვისა და მისი თანადროულობის სამსახურში მკვიდრად ჩაყენების სახალხო-საიუბილეო ზეიმი.

ქართული ენა უძველესი და უმდიდრესი ენათაგანია საყუთარი დამწერლობითა და ძველი სამწერლობო ტრადიციებით; მასში უწყვეტ პროცესად სრულყოფითაა ასახული საქართველოს წარსული, მისი დღევანდლობა, ქართველი ხალხის ნივთიერი, ზნეობრივ-გონებრივი და სულიერი ცხოვრება.

საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლისა და პოლიტიკური განკერძოებულობის ეპოს ქართული ენა, დამწერლობა, წიგნი და მწიგნობრობა იყო ეროვნული მთლიანობის, მისი შეგნების მძლავრი მასულდგმულებელი და გამაერთიანებელი ძალა.

მრავალეროვან კავკასიაში, განსაკუთრებით ამიერკავკასიაში ქართულ ენას მისთვის დამახასიათებელი კეთილშობილური მისიაც ეკინრებოდა, ესაა საეროვნებათშორისო ენისა და მწიგნობრობის ფუნქციონირელიტიურ-სარწმუნოებრივ განსხვავებათა მიუხედავად. „ქართული ეროვნული ენა, — წერდა ნიკო მარი 1922 წელს, — ამჟამადაც კავკასიის მცირერიცხოვან ხალხთა საერთაშორისო ყველა თვისების მქონეა“.

ქართული მწიგნობრობის უძველესი ნიმუშები დღემდე ეპიგრაფიკული წარწერების სახით შემოგვინახა ქართული ტაძრების ნანგრევებშია პალესტინაში — ბეთლემში და თბილისის სამხრეთით მდებარე ბოლნისის ტაძარში — ორივე V საუკუნისაა. ამასთანავე მოღწეულია

უძველესი ე. წ. ხანმეტი ტექსტის შემცველი ხელნაწერი ფუძემდებელი მეზუთე-მერვე საუკუნეთა წერისა და ენის ნიშნებით რომ თარგმნილია ბიან.

ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი (XI ს.) თავის თხზულებაში „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ წერს: „ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განაგრცო ენა ქართული და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა, და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“¹.

ამრიგად, წარმართულ იბერიასა და კოლხეთში ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ჩამოყალიბდა ქართული მწიგნობრული კულტურა, რომელიც მოგვიანებით, ფეოდალურ საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ, ამ მწიგნობრული რელიგიის გავლენით მძლავრად აღორძინდა, განვითარების თვისებრივად ახალი პერიოდი დაუდგა ქართულ მწიგნობრობას. „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისას“ უცნობი ავტორი დასძენს, რომ: „ყოველი საიდუმლო ამას ენასა შინა დამარხულ არს“. ავტორი აქ „ყოველ საიდუმლოებაში“ ქართული ენის ხასიათს, მის ლექსიკურ მარაგსა და ამოურწყავ სინტაქსურ საშუალებებს — საგნის, მოვლენის, არსის დიდ გამოხატულებითს უნარსაც უნდა გულისხმობდეს.

ქართული ენის განდიდებას — „ქებაჲს“, რასაკვირველია, პანეგირიკული შინაარსი ნაკლებად უნდა ჰქონდეს. იგი ემსახურება სიმტკიცეს, სამშობლოს დიდი მომავლის იმედებსა და ურყევ რწმენას.

ესაა მრწამსი და ისეთი რწმენა ეროვნული თვითმყოფლობის დასაცავად, რომელიც ქართველმა ხალხმა მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული გამირული ბრძოლისა და უწყვეტი შემოქმედებითი ცხოვრების მთელ მანძილზე შეიმუშავა; იწამა და წარმოაჩინა კიდევ არაჩვეულებრივად დიდი უნარი მშობლიური ენისა და მწიგნობრული კულტურის შემოქმედებითად განვითარებისა; მწიგნობრობა, წიგნი და მწერლობა სასიცოცხლო უშრეტ ძალად და უძლეველ საარსებო იარაღად გაიხადა არა მხოლოდ ქვეყნის შიგნით, არამედ მის ფარგლებს გარეთ ძველ აღმოსავლეთსა და დასავლეთშიაც.

„უცხოეთში მყოფი ქართველთა მონასტრების წყალობით. — წერს ივ. ჯავახიშვილი — საქართველოს შეეძლო მაშინდელი განათლებული ქვეყნების კულტურული განვითარების ყოველი წარმატებისათვისაც თვალყური ედევნებინა... მწერლობის, მეცნიერებისა და ხელოვნების დარგებში საუკეთესო თხზულებანი ან თარგმნებოდა,

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 26. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1955.

ანდა გადმოქართულებული ასევე იგზავნებოდა და ხელმისაწვდომი ხდებოდა საქართველოში². ზოლო ოშკის, ხანძთის, გარეჯის უღმერთო მცხეთის, გელათის, ჯრუჭის, ალავერდის, ვარძისა და ბევრი სხვა სამონასტრო და სამწერლობო კერა ქართული მწიგნობრობის მკვიდრ უძველეს კერებად წარმოგვიდგებიან.

ამ სამწერლობო ცენტრებისა და კერების მნიშვნელობა ქართული მწიგნობრული კულტურის აღორძინება-განვითარებაში იმდენად დიდი, რომ ძნელია მათი ერთბაშად შეფასება.

ილია ჭავჭავაძის შეხედულებით ქართული დამწერლობა ჩვენს ერამდე IV საუკუნეში, ფარნავაზის მეფობის დროიდან, არსებობდა. საქართველოს მძლავრი საგანმანათლებლო სამწერლობო კერები არა მხოლოდ თავის სამეფოში, არამედ უცხოეთშიც. ილია წერს: „მცირე აზია, სირია და თვითონ ბალკანეთის ნახევარ-კუნძული თვისდა ახლო მახლო კუნძულებითა დღესაც მხოლოდ ქართველთა მოღვაწეობას... მონასტრები ქართველთა ხარჯით და ფულით ამენებულნი არა ერთი და ორი დღესაც ჰღალადებს ათონის მთაზედ, სინაზედ, სირიაში, იერუსალიმის ახლო მახლო, რომ ქართველთათა თავგამომეტებით და დიდის მხნეობით უღწვიათ თავის ქვეყნის გარეთაც“³.

ქართული მწიგნობრობა და მწერლობა ძველი იბერიისა და კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების ძნელ და გრძელ გზაზე ვითარდებოდა და კოლხურ-იბერიული სამყაროს წინსვლის მძლავრ იარაღად და ბერკეტად გამოიყენებოდა. ასე ყალიბდებოდა ისტორიულად მწიგნობრული კულტურის მდიდარი ტრადიციები, რომლებიც ფეოდალურ საქართველოში ბევრად გაღრმავდა, ამ მხრით საკმარისია გავიხსენოთ იაკობ ცურტაველისა და გიორგი მერჩულეს, გიორგი ათონელის, ჟამთაღმწერლის, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის, არჩილ მეორის, სულხან-საბა ორბელიანის, ვახტანგ VI-ისა და სხვათა ნათელი სახელები.

ქართველ ხალხს ისტორიულად ცალ ხელში გუთანი ეპყრა, მეორეში ხმალი, მხოლოდ ამით დაიცვა სამშობლო, შეინარჩუნა ეროვნული არსებობა და მოზღვავებულ მტერს გაუმკლავდაო. ამ აფორიზმით თითქოს მოხდენილად გამოხატული საქართველოს ისტორიული ცხოვრება, ოღონდ მეცნიერული კვლევა-ძიებით მტკიცდება, რომ მას მესამე ნიშანი აკლია — ესაა ქართული მწიგნობრობა და მწერლობა, — ქართული ენისა და „კალმის აფრის“ ძალა, რომელსაც მიწათ-

2 იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956, გვ. 65.

3 ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 160.

მოქმედი და მეტალურგი ხალხი ქართულ გუთანსა და ხმალზე
მახვილ იარაღად მიიჩნევდა.

ისტორიული წყაროებიდან ჯარგად ჩანს ქართული მწიგნობრული კულტურის ფრიად ნიშანდობლივად ეს თავისთავადობა. ძველი ქართული წიგნის ჩამოყალიბების გრძელ გზაზე თხუთმეტსაუკუნოვანი ქართული ლიტერატურის დაფუძნება-განვითარების დიდ ნიშანს ეტანდა აღმართული რუსთაველის გენიალური ქმნილება „ვეფხისტყაოსანი“. ისტორიულად ჩამოყალიბებული ეს უაღრესად დიდი ეროვნული მემკვიდრეობა საუკუნეებით მდიდრდებოდა, ასულდგმულეზდა ხალხს. — განვითარების ახალ პერსპექტივებსა და მტკიცე რწმენას უღრმავებდა.

აი როგორ აფასებდა გალაკტიონ ტაბიძე მამაპაპის ღვაწლს ქართული ძველთაძველი მწიგნობრობისა და მწერლობის სფეროში:

„თრთიან, როგორც მზის ანარეკლები,
ძველი ქართული ენის ძეგლები.
გულდამშვიდების თუ აძგერების
ხმა ძველთაძველი ხელნაწერების...
რამდენი მწარე ღამის მთევია,
რასაც ჩვენამდე მოუღწევია“.

წიგნი. „ცოდნა უენოს ენასა აადგმევიენებს, კონებას მოხნავს, სიბრძნეს დასთესს და ფუძესა გაადგმევიენებს“ იტყოდა სულხან-საბა ორბელიანი.

ძველი ქართული ხელნაწერი წიგნების მხოლოდ ნაწილი გადაურჩა უამთა სიავეს, მაგრამ ქართველი ხალხის გმირული გარჯისა და ბრძოლის მეოხებით ჩვენს დრომდე მაინც მოაღწია საკმაო რაოდენობის ხელნაწერმა წიგნებმა, ძეგლებმა, რომელთაც უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებათ როგორც ქართულ-ეროვნულ, ასევე საკაცობრიო კულტურის ისტორიაში.

ივანე ჯავახიშვილის მიერ პალიმფსესტური ტექსტების (1923) აღმოჩენამ და ამოკითხვამ ეპოქა შექმნა ძველი ქართული ენისა და მწერლობის შესწავლაში.

გამოირკვა, რომ საქართველოში ხელნაწერი წიგნები მეხუთე საუკუნემდეც ვრცელდებოდა, რომ თუ V საუკუნეში არა, VI საუკუნეში მაინც დაბადების რამდენიმე წიგნი ქართულად სრულად უნდა ყოფილიყო გადმოთარგმნილი⁴. ამ ფაქტს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ხალხში მწიგნობრული კულტურის გავრცელებისათვის.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის; — ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1926, გვ. 247. ტაბულა 1-ის განმარტება. მე-IV—VI ს. პალიმფსესტებისა.

ქართული მწიგნობრობის, წიგნისა და სტამბის განვითარების მრავალსაუკუნოვანი ისტორია ქართველი ხალხის შემოქმედებით და შრომით აღსავსე ცხოვრებისა და სულიერ-ინტელექტუალური კულტურის აღორძინების ფენომენალური მოვლენაა.

წიგნის სტამბურად ბეჭდვა XV ს. 40-იანი წლებიდან იწყება. გუტენბერგის ეს გამოგონება (1436 წ.) ევროპული ცივილიზაციის ისეთ რევოლუციურ მოვლენადაა მიჩნეული, როგორც იყო დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენები, სამრეწველო გადატრიალება და ხალხთა შორის საერთაშორისო ახალი კავშირ-ურთიერთობის დამყარება.

წიგნის სტამბურად ბეჭდვამ ზღვარდაუდებელი ზეგავლენა მოახდინა მწიგნობრობისა და წიგნის დემოკრატიზაციაზე. წიგნს გზა გაეკაფა ხალხის ფართო მასებისაკენ. შეირყა და აღმოიფხვრა სრული შეუსაბამობა წიგნის წარმოების დაბალ დონესა და წიგნზე გაზრდილ მოთხოვნილებათა შორის, წიგნის სიკეთით ადრე თუ საზოგადოების მსოლოდ ვიწრო წრე — ხალხზე გაბატონებული წოდება სარგებლობდა, წიგნის ბეჭდვის აღორძინებასთან ერთად თანდათანობით ვრცელდება წიგნიერება, სიბნელეში მყოფ ხალხს თვალი ეხილება, სიბნელიდან სამზეოზე გამოსვლის პროცესი ძლიერდება. წიგნის ეს კეთილშობილური მისია საზოგადოების პროგრესის გზაზე იქცევა უდიდეს ძალად, რომელიც მას პოტენციურად მუდამ ახასიათებდა, მაგრამ არ არსებობდა საფუძველი იმისა, რომ ეს პოტენციური შესაძლებლობა სინამდვილედ ქცეულიყო.

„წიგნი უზარმაზარი ძალაა“⁵ — ესაა კონდენსირებულად გამოკვეთილი განსაზღვრა, რომელიც კარგად გამოხატავს იმ როლს, რაც წიგნმა, მისმა გავრცელებამ ისტორიულად საკაცობრიო პროგრესის გზაზე შეასრულა წარსულში, ასრულებს დღეს და შეასრულებს ბევრად უკეთ მომავალში.

მოკლე ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა.

ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიული დიდი მემკვიდრეობიდან მოღწეულია მდიდარი ტრადიციები ქართული დამწერლობისა და მწიგნობრული ეროვნული კულტურის შესახებ.

ამ მემკვიდრეობის მეცნიერულად შესწავლა პირველად თვალსაჩინო მეცნიერ-მოღვაწეებმა თეიმურაზ ბაგრატიონმა, სოლომონ დოდაშვილმა, მარი ბროსემ, ნიკოლოზ და დავით ჩუბინაშვილებმა და სხვ. სცადეს.

⁵ ლენინარსკი. მოგონებანი. — ლენინი და წიგნი, მ., 1964, გვ. 362 (ოქს. ენ.).

პროგრესულ-ისტორიული შეხედულებანი ქართულ მწიგნობრობაზე XIX ს. I ნახევარში გ. ერისთავის თანადგომით პლ. იოსელიანის მოკლედ ასე ჩამოაყალიბა: „ქართველთა მწერლობა ძველია. წინათ ქრისტესა წყობილი, ხოლო ქრისტიანობისა შემდგომად განვრცელებული... ენა ქართული ეკლესიისათვის ქრისტესა შემზადებული უმეტეს და უკეთესთა რომაელთა ანუ ლათინთა ენისა, არის ღირსი გაფრთხილებითა დაცვისა“... ;

ქართული წიგნისა და სტამბის ისტორიის შესახებ, საქართველოსა და უცხოეთში ქართულ დაბეჭდილ წიგნებთან ერთად, წერილობითი საბუთები შემოუნახავს საქართველოს. ევროპისა და რუსეთის არქივთსაცავებს.

აღნიშნული პირველწყარონი და დოკუმენტური ისტორიული მასალა ქართული მწიგნობრობისა და ეროვნული სტამბის შესახებ იმთავითვე აღუძრავდა ინტერესს გამოჩენილ ქართველ მეცნიერებს, როგორც იყვნენ — იოანე და თეიმურაზ ბატონიშვილები (სოლ. დოდაშვილი, ნ. ჩუბინაშვილი, პლ. იოსელიანი, ალ. ცაგარელი, დ. ბაქრაძე, თ. ყორღანიძე, ე. თაყაიშვილი, ალ. ხახანაშვილი, პ. კარბელაშვილი, მ. ჯანაშვილი, მ. თამარაშვილი და სხვ. მათ თავის დროზე მოიძიეს უნიკალური (შედარებით მცირე ნაწილი) საჭირო მასალები, პირველად შემოიტანეს სამეცნიერო ბრუნვაში და ზოგმა ცალკე ნარკვევიც კი მიუძღვნა ქართულ მწიგნობრობასა და სტამბას.

ზ. ჭიჭინაძე ვახტანგ VI თბილისის სტამბის დაარსების 200 წლისთავისადმი მიძღვნილი სპეციალური ნაშრომით, რომელიც 1909 წ. გამოიცა, მიზნად ისახავდა საიუბილეო თარიღის აღნიშვნას. რაც კარიზმის ბატონობის პირობებში განუხორციელებელ ოცნებად დარჩა.

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ, საეკლესიო მუზეუმმა და საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ ენერგიულად მოჰკიდეს ხელი ძველი ქართული ხელნაწერებისა და ნაბეჭდი წიგნების შეგროვებას. მართალია მოგვიანებით, მაგრამ მაინც მომზადდა ნიადაგი ქართული წიგნის კატალოგის შედგენისათვის.

საქართველოში იტალიელი მისიონერებისა და ქართული სამონასტრო საზღვარგარეთული ცენტრების მეშვეობით კარგად იცოდნენ გუტენბერგის მიერ სტამბის გამოგონებით წიგნის გავრცელების სფეროში მომხდარი ტექნიკური გადატრიალების მნიშვნელობა. ქართველები ადრიდანვე დაინტერესდნენ და კარგადაც შეიგნეს სტამბის როლი წიგნის გავრცელებაში, მაგრამ ქართული წიგნის სტამბურად ბეჭდვა მწიგნობრობით სახელმძღვანელო საქართველოში და მის ფარ-

ზ. ჭიჭინაძის მოხსენებით ბარათის ვრცელი ტექსტი იუბილეს მოწყობაზე დასული საქართველოს ცენტრარქივში (იხ. ფონდი 214, საქმე 3559).

გლებს გარეთ, გარკვეული რთული ისტორიული პირობებისა შედარებით დაგვიანებით განხორციელდა.

„მაინც ისე მოხდა, რომ პირველი ქართული წიგნი დაიბეჭდა არა საქართველოში, არამედ საზღვარგარეთ, შორეულ ქ. რომში. ეს უკვე ის ეპოქა იყო, როდესაც ევროპის განვითარებულ სახელმწიფოებთან კავშირს მოწყვეტილ საქართველოში, რომელიც ბედმა აღმოსავლეთის ქვეყნების უშუალო გავლენის ქვეშ მოაქცია, ყოველგვარი ახალი აღმოჩენები, ტექნიკური გაუმჯობესებანი და მიღწევანი, საერთოდ, ან სრულებით არა, ან ძალიან გვიან შემოდიოდა.

მართალია საქართველო საცხებით არ იყო მოწყვეტილი ევროპის კულტურულ ქვეყნებთან კავშირს, მაგრამ ეს კავშირი და მათ შორის მიმოსვლა იმდენად სუსტი და უსისტემო იყო, რომ უმეტეს შემთხვევაში ევროპიდან ჩვენში მხოლოდ ამბის მოტანაღა თუ ხერხდებოდა.

ამიტომ ევროპაში უკვე მეთხუთმეტე საუკუნეში შემოღებულმა და იმავე ხანებში ძლიერ განვითარებულმა წიგნის ბეჭდვის ხელოვნებამ, სტამბამ, ჩვენში მხოლოდ ორნახევარი საუკუნის შემდეგ ჰპოვა განხორციელება“⁷.

XVIII ს. პირველი მეოთხედის გვიანფეოდალური საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური წყობის ბატონობის პირობებში აღმოცენებული თბილისის სტამბა იყო მეტად თავისებური, ბევრი სიახლის მაუწყებელი კულტურულ-საგანმანათლებლო საწარმოო დაწესებულებების ახალი ორგანიზაცია. აქ წიგნები იბეჭდებოდა „ბრძანებითა მფიცისათა და კურთხევითა კათალიკოსითა“, მაგრამ სტამბას გააჩნდა საკუთარი სამოხელეო, საწარმოო და სარედაქციო აპარატი: „მესტამბეთუხუცესი“ და „მესტამბე“, „ბეჭდვის ზედა მდგომელი“ და „პრობის მმართველი“, „სტამბის სახმართა ზედა გამრჯელი“, „მთარგმნელი“, „ღრამატიკის კანონზედ გამმართველი“ და სხვ.

მართალია, ქართული სტამბა თბილისში XVIII ს. დასაწყისში, ხოლო ქუთაისში XVIII—XIX სს. მიჯნაზე დაარსდა, მაგრამ ქართული წიგნი სტამბურად ბევრად ადრე დაიბეჭდა: პირველად 1629 წელს რომში, შემდეგ 1705 წელს მოსკოვში, მოგვიანებით ვენეციაში, პეტერბურგსა და ევროპის სხვა ქალაქებში. მაგრამ ქართული წიგნის ბეჭდვას ყველგან, რომელ ქვეყანაშიაც კი იგი ოდესმე დანერგილა, ქართველი მამულიშვილნი და პატრიოტები ედგნენ სათავეში.

ქართული სტამბის გამართვისა და წიგნის ბეჭდვის გასავითარებლად ზრუნავდნენ ქართული სახელმწიფოსა და ეკლესიის სახელმძღვანელო მესვეურნი — მეფენი და კათალიკოსნი, სასულიერო და

7 ზ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს-ში, ტ. VII, თბ., 1984, გვ. 237—238.

საერო პირნი, გამოჩენილი ადამიანები; ხშირად ფეოდალური ქართული კულტურის მედროშენი, დიდი რანგისა და გვარის მქონე პირები. ტი მოღვაწეები ქართული სტამბის აღორძინებისათვის თავს დებდნენ, მძიმე ნივთიერ მსხვერპლს იღებდნენ, დაულალავ გონებრივ შრომასთან ერთად სტამბის უბრალო მუშის ფუნქციასაც სიამოვნებითა და მამულიშვილური სიამაყის გრძნობით ასრულებდნენ, რადგან ქართული წიგნის სტამბურად გამრავლება ეროვნულ უწმინდეს საქმედ მიაჩნდათ.

წერის ხელოვნებას, ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ქართულად დამწერლობა ეწოდება, რაც ევროპულ პალეოგრაფიას უდრის. თვით დამწერლობათმცოდნეობა ორ მთავარ დარგად იყოფა: ეპიგრაფიკად, ანუ წარწერთმცოდნეობად და საკუთრივ პალეოგრაფიად. წარწერთმცოდნეობა ანუ ეპიგრაფიკა მყარ საგნებზე — ქვასა და ლითონზე შემორჩენილ წარწერას სწავლობს; პალეოგრაფია კი თხელ მასალაზე — პერგამენტზე, ქილსა და ქაღალდზე საღებავით (მელნით) ძველ ხელნაწერს სწავლობს და იკვლევს მეცნიერულად.

ქართული ანბანის გრაფიკისა და დამწერლობათმცოდნეობის, ანუ პალეოგრაფიის შესწავლაში დიდი როლი შეასრულა მეხუთე არქეოლოგიური ყრილობის მოწვევამ თბილისში, სადაც მოისმინეს დ. ბაქრაძისა და ი. ოქროშკედლიშვილის მოხსენებები*.

ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის ისტორიის საკითხებს არაერთი მეცნიერული გამოკვლევა მიეძღვნა; არაერთი მკვლევარი შეესწავლა თბილისისა და უცხოეთში ქართული სტამბის დაარსების ისტორიულ პირობებს, ქართული შრიფტის დამზადების, საბეჭდი დაზგისა და სტამბის მოწყობილობათა უცხოეთში შექმნისა თუ ადგილობრივ დამზადების საკითხებს. კვლევა-ძიების შედეგად დაგროვდა მასალა ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის ისტორიის შესახებ, მაგრამ ვერ ვიტყვით, რომ პრობლემა გადაწყვეტილია.

ქართული სტამბის ისტორიის საკითხებზე გამოქვეყნებული რევოლუციამდელი ხანის ნაშრომების ნაწილი მეტ-ნაკლებად წყარო და თავისებური საშენი მასალაა მხოლოდ. ისინი, სამწუხაროდ, შეიცავენ არაერთ უზუსტობებს. ეს კი კრიტიკულ დამოკიდებულებას გვაკისრებს ამ ნაშრომებთან სარგებლობისას.

ქართული დამწერლობის, წიგნისა და სტამბის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლა ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის გა-

* Труды V-го Археологического съезда в Тифлисе. М., 1887, . გვ. 207. წიგნში დაბეჭდილია: დ. ბაქრაძის („Грузинская палеография.“ ერთვის ქართული დამწერლობის განვითარების ნიმუშები—მრგლოენის, ნუსხურისა და მხედრულის) და ი. ოქროშკედლიშვილის („Об изложение Грузинского алфавита“) მოხსენებები. იხ. აგრეთვე მხია სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები. თბ. 1978.

შარჯვების შემდეგ დაიწყო პირველი ნაბიჯი ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ 1920-იან წლებში (ქართული წიგნის ბეჭდვის 300 წლისთავის სათვის მზადების პერიოდში) აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გადადგა.

ივ. ჯავახიშვილის მიერ 1926 წ. გამოქვეყნებული „ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“ უდიდეს მოვლენად რჩება ქართული დამწერლობისა და წიგნთმცოდნეობის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლის საქმეში.

ზ. ჭიჭინაძისა და სხვათა ენერგიულ ცდებს რევოლუციამდელ საქართველოში ქართული წიგნის ბეჭდვისა და სტამბის საიუბილეო თარიღის აღნიშვნის შესახებ, როგორც აღვნიშნეთ, შედეგი არ მოჰყოლია. იგი მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ გახდა შესაძლებელი, 1929 წ. ზემოთ აღნიშნა საქართველოში ქართული წიგნის ბეჭდვის ეროვნული საიუბილეო 300-წლოვანი თარიღი (1629—1929).

ამ თარიღის ღირსეულად აღნიშვნას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ იუბილეთი მკვიდრი საფუძველი ჩაეყარა ქართული წიგნისა და სტამბის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლას. საიუბილეო თარიღს მიეძღვნა არაერთი მონოგრაფია და სტატია, რომლებშიც პირველად აისახა ქართული წიგნისა და სტამბის ისტორიის ძირითადი საკითხები და ერთგვარად დაისახა კიდევ კვლევა-ძიების შემდგომი პერსპექტივები⁹.

20-იან წლებში ყურადღება მიექცა რომში დაბეჭდილი პირველი ქართული წიგნის — ქართულ-იტალიური ლექსიკონისა და სხვათა შესწავლას. ჯერ კიდევ 1929 წ. მას მიეძღვნა კრებული „წიგნის მეგობარი“. გაირკვა ამ წიგნის ხასიათი და გააქტიურდა ნიკიფორე ჩო-

⁹ საიუბილეო თარიღს მიეძღვნა პ. გუგუშვილის „ქართული წიგნი“ (თბ., 1929), სადაც მოკლედ და განხილული ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია 1927 წლამდე. გამოკვლევაში გასწორებულია ადრე გამოთქმული არაერთი მცდარი მოსაზრება და ფაქტური უზუსტობა, მოყვანილია საინტერესო სტატისტიკური მონაცემები.

ავტორმა 1984 წელს განმეორებით გამოსცა საფუძვლიანად შევსებულ-გადამუშავებული ტექსტი ამავე ნაშრომის სახელწოდებით — „ქართული სტამბის წიგნი 1629—1979“. ეს ნაშრომი შევიდა პ. გუგუშვილის მონოგრაფიების „საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს“ მეშვიდე ტომში.

ქართული წიგნის იუბილეს დღეებში გამოქვეყნდა ასევე საყურადღებო მონოგრაფია დ. კარიჭაშვილისა „ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია“, აგრეთვე ე. ბერიძის („მომავალი“, 1928 წ., № 7), ს. კაკაბაძის („დროშა“, 1929 წ.; № 10—12), კ. კეკელიძის („მნათობი“, 1929 წ., № 5—6) და სხვ. წერალები.

ლოყაშვილის ვინაობისა და მოღვაწეობის პრობლემა. ამ საკითხზე დაინტერესდნენ კ. კეკელიძე და კ. ცინცაძე¹⁰.

1935 წ. გამოქვეყნდა ორი გამოკვლევა: აკად. კ. კეკელიძის — „ნიკიფორე ირბაჭი — ინიციატორი ქართული სტამბის დაარსებისა რომში“ და აკად. ა. შანიძის — „ქართული სტამბის ისტორიისათვის“¹¹, რომელთაც დიდად წასწიეს წინ ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის ისტორიის მეცნიერული კვლევა-ძიება.

1941 წ. მდიდარი ფაქტობრივი მასალის განზოგადების საფუძველზე პირველად გამოქვეყნდა ფუნდამენტური კოლექტიური ნაშრომი — „ქართული წიგნი“.

1950-იანი წლებიდან ქართული სტამბური წიგნთმცოდნეობის პრობლემა ბევრად უფრო გააქტიურდა, დაიბეჭდა მონოგრაფიული გამოკვლევები და სამეცნიერო სტატიები. მათ შორის აღსანიშნავია: ბ. გორდეზიანის „ქართული მხედრული შრიფტი“, შ. კვასხვაძის „ქართული წიგნის გრაფიკული ხელოვნება“ (ვახტანგ VI-ის სტამბის წიგნი) და სხვ.

1950 წ. ეურნ. „მნათობის“ პირველ ნომერში გამოქვეყნდა ბ. გორდეზიანის სტატია — „პირველი ქართული სტამბა და მისი მეურნეობა“. მკვლევარი იმ აზრისაა, რომ ვახტანგმა „უნგროვლახეთიდან მოიწვია მესტამბე და იქიდანვე მოიტანა სტამბის მოწყობილობანი“.

მართალია, ბ. გორდეზიანმა გაიზიარა მოსაზრება სტამბის მოწყობილობის უნგროვლახეთიდან მოტანის შესახებ, მაგრამ იგი შრიფტის ჩამოტანის თვალსაზრისს არ იზიარებდა და შენიშნავდა: ანთიმოზმა, წეიძლემა, ქართული არც კი იცოდაო და თუნდაც სცოდნოდა, „შეეძლო მას ერთს ქართული სტამბის შექმნა და ქართული წიგნების ან წიგნის ბეჭდვა სხვა ქართული სტამბის მოღვაწეთა დაუხმარებლად თუ არა?“ — კითხულობს მკვლევარი და იქვე პასუხობს: „არა, არ შეეძლო“¹².

მისი დაკვირვებით „ამ სტამბაში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული როგორც საამწყობო, ისე საბეჭდი, საამკინძაო, ასოთამომბეჭდი და ასოთჩამომსხმელი განყოფილებანი“.

ბ. გორდეზიანმა 1955 წ. გამოსცა „ქართული მხედრული შრიფტი“, სადაც აღნიშნავს, რომ ვახტანგის შრიფტი თბილისშია დამზადებული, „შრიფტის დედნად გამოყენებული ყოფილა მხატვარ-მალა-

¹⁰ იხ. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში კალ. ცინცაძის ფონდ-ში დაცული მასალა ნიკიფორე ჩოლოყაშვილზე.

¹¹ იხ. ლიტერატურული მემკვიდრეობა, წიგნი I, 1935.

¹² ეურნ. „მნათობი“, 1950, № 1, გვ. 166.

ლაძის ხელნაწერი ასოები, რომლებიც არსებითი ცვლილებების გარეშე ლითონზე გადაუტანია მესტამზე უნგროვლახელს¹³.

1951 წ. გამოქვეყნდა გ. ლეონიძის უაღრესად საყურადღებო ნაშრომი — „ქართული ეროვნული სტამბის ისტორიისათვის“. ამ ნაშრომში გ. ლეონიძემ პირველმა გაამახვილა ყურადღება ანთიმოზ ივერიელის როლზე ქართული სტამბის დაარსებაში: „დიდი გულის ფანქარით ვეძებდი ბუქარესტში ანთიმის მიერ სნაგოვში დაბეჭდილ ქართულ წიგნს, მაგრამ იმ მცირე დროში ვერ მივაგენი. მართლაც, — განაგრძობს ლეონიძე. — შესაძლოა, საქართველოზე მეოცნებეს და ფიქრმღელვარე ანთიმს დაებეჭდა ქართული წიგნი მაშინ, როცა იგი ბეჭდავდა რუმინულ, სლავურ, ბერძნულ, არაბულ ენებზე. განა იგი არ ეცდებოდა ბეჭდვის საქმის ორგანიზაციას მშობლიურ ენაზე?“¹⁴.

გ. ლეონიძის ამგვარი დაუცხრომელი ძიება გამარჯვებით დაგვირგვინდა. მან იქ ახალი დოკუმენტები მოიპოვა ქართული სტამბის მოწყობაში ანთიმოზ ივერიელის მონაწილეობის შესახებ. ერთი მათგანია თბილისში 1709 წ. დაბეჭდილ „სახარებაში“ ჩაქრული „რუმინული დამწერლობით თვით ანთიმის მიერ ხელმოწერილი ფურცელი“, რომელიც დათარიღებულია 1710 წ. 28 მაისით, ხოლო მეორე — ამავე „სახარებაში“ დატული პატარა ქართული პოემა, რომელიც წარმოადგენს ვლახეთის გოსპოდარ კონსტანტინე ბრანკოვანუ ბესარაბისა და პატრიარქ ზრისანთეს ქებას. ეს დოკუმენტები ძვირფასი წყაროა ქართული სტამბის ისტორიისათვის.

შ. კვასხვაძე ნაშრომში „ქართული წიგნის გრაფიკული ხელოვნება“ (ვახტანგ VI სტამბის წიგნი) ასაბუთებს, რომ ვახტანგ VI სტამბის შრიფტი თბილისში უნდა დაემზადებინათ. ასევე მხატვარ-გრაფიორებად ქართული სამხატვრო სკოლის მაშინდელი მოღვაწენი გვევლინებიან¹⁵. შ. კვასხვაძე თბილისში სტამბის დაარსების თარიღად 1701—1702 წლებს მიიჩნევს¹⁶.

1955 წელს გამოვიდა ქრისტინე შარაშიძის მონოგრაფია — „პირველი სტამბა საქართველოში (1709—1722)“. ეს ნაშრომი მრავალმხრივია საყურადღებო, მასში არაერთი საინტერესო მოსაზრებაა განვითარებული. ქართული სტამბის დაარსებაში ანთიმოზ ივერიელის როლის შესახებ იგი წერს: „ყრმობის ასაკში სამშობლოდან მოწყვე-

13 ბ. გორდენიანი. ქართული მხედრული შრიფტი, 1955, გვ. 49.
14 გ. ლეონიძე. ქართული ეროვნული სტამბის ისტორიისათვის. — ეურნ. დროშა, 1951, № 2, გვ. 16.
15 შ. კვასხვაძე. ქართული წიგნის გრაფიკული ხელოვნება. თბ., 1952, გვ. 215; ი. მეგრელიძე. ძველი ქართული ანბანის წარმოშობისათვის. ვახ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1974, 26 ივლისი.
16 იქვე, გვ. 236.

ტილი, ბედნიერი შემთხვევით ტყვეობიდან დახსნილი 16 წლის ქაბუკი გაბედული ნაბიჯით ადის იმდროინდელი განათლების და ხელოვნების მაღალ საფეხურებზე. ის ეუფლება ბერძნულს, არაბულსა და რუმინულს ენებს: ეს უკანასკნელი (რუმინული) მისთვის მშობლიურად ძვირფასი ზდება. სტამბოლის ბაზარზე ნაყიდი ტყვე-პოეტი, მოქანდაკე-ხე-როთმოდღვარი, მჭადაგებელი — ახალი სამშობლოს ეროვნულ-კულ-ტურული განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველ რიგში დგება და ერთ დიდ პატრიოტულ საგმირო საქმედ ქცეულ სიცოცხლეს სახელო-ვანი სიკვდილით ამთავრებს¹⁷. შარაშიძე ადასტურებს, რომ „ანთიმოს ქართველი ყოველ თავის გამოცემაში იხსენიებს თავს, როგორც „ძი-რით ქართველს“; მამასადამე, მას თავისი წარმოშობა დავიწყებული არა აქვს. ყოველივე ამის გამო შეუძლებელია ვიფიქროთ, რომ უნგრო-ვლახეთიდან საქართველოში მესტამბის გამოგზავნა ანთიმოსის მხურ-ვალე მონაწილეობის გარეშე განხორციელებულიყო“¹⁸.

1959 წელს გამოქვეყნდა შ. კურდღელაშვილის ნაშრომი — „ქარ-თელი სტამბის ისტორიიდან“ ავტორის ვარაუდით, 1681 წელს საქარ-თველოში ჩამოსულ იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსს თარჯიმნად ანთიმოზ ივერიელი ახლდაო და ანთიმოზი „იყო სწორედ ის პირი, ვინც თბილისში ყოფნისას თავის თანამემამულეთა შორის დანერგა აზრი საქართველოში სტამბის დაარსების შესახებ“¹⁹.

შ. კურდღელაშვილი შენიშნავს, რომ ვახტანგ VI სტამბაში დაბეჭ-დილ წიგნთა ანდერძებში ვახტანგ VI „საგულდაგულოდ უსვამს ხაზს თავის დამსახურებას თბილისში პირველი სტამბის დაარსების საქ-მეში“, ხოლო ანთიმოზ ივერიელის „დიდი ღვაწლი არც თბილისის პირველი სტამბის გამოცემებში არის სადმე მოხსენიებული“²⁰. ავტორი არ იზიარებს ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ „თბი-ლისში რუმინეთიდან თითქო ჩამოტანილი იყო არა მარტო სტამბის მოწყობილობა და მის გასამართავად საჭირო ხელსაწყოები, არამედ ნუსხა-ხეცური და ბერძნული შრიფტ-კასებიც“²¹... ასევე შ. გუგუ-შვილი ფიქრობდა, რომ უნგროვლახელმა ჩამოიტანა სტამბის იარაღი, მასალა, ანსტრუმენტი, უწინარეს მათი ნიმუშები, რაც არ დასტურ-დება (იხ. ტომი მეშვიდე, 1984, გვ. 285).

17 ქ რ ის ტ ი ნ ე შ ა რ ა შ ი ძ ე, პირველი სტამბა საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 89.
 18 იქვე.
 19 შ. კ უ რ დ ღ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული სტამბის ისტორიიდან, თბ., 1959, გვ. 16.
 20 იქვე, თბ., 1959, გვ. 64—65.
 21 იქვე, გვ. 67.

ქართული წიგნისა და სტამბის ისტორიის საკითხები რუს უცხოელ ავტორთა კვლევის ორბიტაშია მოქცეა, რაც დღესაც გრძელდება. ამათგან ყურადღებას იპყრობს ე. ბოლხოვიტინოვი, ვ. სტეფანოვი, ი. სავინსკი, დუბროვინი, მ. ბროსე, მ. გასტერი, ე. პიკო, კ. ბიორკბომი, ვ. მოლინი, ე. გრენი, ჰ. შუხარტი, ლ. ტარდი, დ. ჰაიმანი, რ. დანი და სხვ. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს რ. დანის მიერ 1980 წ. ამსტერდამის საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკაში აღმოჩენილი 1687 წელს მიკლოშ კიშის მიერ დამზადებული ქართული სასტამბო შრიფტის — ასომთავრულის, ნუსხურისა და მხედრულის — სასინჯი ანაბეჭდები.

ანთიმოზ ქართველის შესახებ გამოკვლევა გამოაქვეყნა ე. პიკომ, — „ყველა მღვდელმთავარს შორის, ამბობს პიკო, რომელთაც ვლახეთის სამიტროპოლიტო საყდარი სჭერიათ, არავინ არის ისეთი, რომელსაც შთამომავლობის თვალში იმოდენა ღვაწლი მიუძღოდეს, როგორც ანთიმოზ ბერს. მისი ცოდნა, მისი გემოვნება ხელოვანისა, — მისი ღრმა სიყვარული წიგნებისადმი საკმარისი იქნებოდა, რომ იგი უბადლოდ მიგვეჩნია, მაგრამ მას მეტი აქვს გაკეთებული. მან, უცხოელმა, საქართველოს წიაღიდან მოსულმა, გვიჩვენა იშვიათი მაგალითი რუმინული პატრიოტიზმისა“²².

ანთიმოზის ბიოგრაფი ე. პიკო განაგრძობს: „ანთიმოზი არ ყოფილდებოდა თავის გარშემო სათნოებისა და კეთილი საქმეების მაგალითის მიცემით. მან ყურადღება მიაქცია თავის თანამემამულეებს. მოისურვა მათთვისაც სტამბის მიცემა. აირჩია ერთი ტრანსილვანელი, რომელსაც უწოდებენ მიხეილ სტეფანოვიჩს, და გაუზავნა იგი კავასიაში“²³.

1935 წელს გამოქვეყნდა შვეციის სამეფო ბიბლიოთეკარის კ. ბიორკბომის წერილი ტყვედ ჩავარდნილ ალ. ბატონიშვილის სასტამბო მოღვაწეობის შესახებ სტოკჰოლმში. ქრ. შარაშიძემ პირველად გამოაქვეყნა ქართულად ამ წერილის რეზიუმე გამოკვლევითურთ²⁴.

ჟურ. „საბჭოთა ხელოვნების“ 1965 წლის მეცხრე ნომერში გამოქვეყნდა რუმინელი მკვლევარის ვირჯილ მოლინის სტატია (რუმინულიდან თარგმნეს ვალ. მაჰარაძემ და ფ. ჯინჯიხაშვილმა) ქართული სტამბის ისტორიაზე. ამ სტატიის ზუსტი სათაურია „წვლილი საქართველოში წიგნის ბეჭდვის ისტორიაში“²⁵.

22 აკ. შანიძე, ქართული სტამბის ისტორიისათვის. ლიტერატურული მემკვიდრეობა, წ. 1, 1935, გვ. 169 (იტატი დასახელებულ ნაშრომიდან მომყავს).

23 იქვე, გვ. 171.

24 იხ. კ. მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის შრომები, III.

25 ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1965, გვ. 75.

ვარჯილ მოლინი წერს: „ვახტანგ მეფე ლიტერატორიც იყო, მის უნდოდა, რომ თავის ქვეყანაში სტამბა მოეწყო. ამ საქმისათვის სპეციალისტი სჭირდებოდა და ამიტომ დახმარებისათვის მიმართა, ანთიმოზი ამ წინადადებას დიდის გულისხმიერებით გამოეხმაურა, რაკი ბრანკოვიანუს მხარდაჭერაც ჰქონდა, და თბილისში სპეციალისტები გამოგზავნა მიჰაი იშტვანოვიჩის ხელმძღვანელობით“²⁶.

ე. ლორთქიფანიძის შეხედულებით, ანთიმ ივერიელის მიერ საქართველოში უნგროვლახეთიდან წარმოგზავნილ მესტამბე მიხაილ უნგროვლახელს „თან წამოუღია მხოლოდ ზოგიერთი საჭირო წერილმანი ხელსაწყოები, რადგანაც საქართველოში ყოველგვარი პირობები არსებობდა სტამბის გასამართავად“²⁷.

მაგრამ, ვარკვევა იმისა, თუ მაინც რა პირობები არსებობდა იმ ძნელ დროს საქართველოში იმისათვის, რომ უცხოეთიდან ჩამოსული ოსტატის თაოსნობით ერთ წელიწადში ასე ერთბაშად სამი დიდტანიანი წიგნი გამოცემულიყო, — ავტორს არ უცდია.

მკვლევარნი — ალ. ხახანაშვილი, თ. ყორღანი, ზ. ჭიჭინაძე ფიქრობდნენ, რომ უნგროვლახელი ოსტატი მიხეილი თბილისში თავისი მოწაფეებითურთ ჩამოვიდაო, მაგრამ ამ მოსაზრების უსაფუძვლობა ჯერ კიდევ 1920-იან წლებში პ. გუგუშვილმა და დ. კარიჭაშვილმა ნათელსყვეს თავიანთ მონოგრაფიულ გამოკვლევებში²⁸.

1960-იან წლებში ყურადღება გამახვილდა უცხოეთში ქართული შრიფტის დამზადებისა და ქართული წიგნის ბეჭდვის საკითხებზე. უცხოეთში ქართული სასტამბო ნიშნების (პუნსონების) ალექსანდრე არჩილის ძე ბატონიშვილის ხელმძღვანელობით დამზადების სასარგებლოდ რუსეთის სიძველეთსაცავებში (ჰოლანდიასთან ურთიერთობის არქივში) აღმოჩნდა დოკუმენტები, აგრეთვე გაირკვა მოსკოვში 1705 წელს მეფე არჩილის მიერ გამოცემული „დავითნის“ სასტამბოდ დამზადების, ქართული საბეჭდი დაზგის შექმნის, ოსტატთა ვინაობის — ორი ქართველისა (იმერელის) და ორი რუსის, წიგნის ტირაჟის (600 ცალი) და სხვა საკითხები²⁹.

²⁶ ეურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1965, გვ. 51.

²⁷ ე. ლორთქიფანიძე, ვახტანგ მეექვსე და ქართული სტამბის მოღვაწენი, 1962, გვ. 73.

²⁸ პ. გუგუშვილი, ქართული წიგნი, 1929, გვ. 47; დ. კარიჭაშვილი ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია 1929, გვ. 67.

²⁹ ფრ. სიხარულიძე, რუსეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან XVII—XVIII სს. მიჯნაზე, იბ. მისი საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი, 1967 წ.

ქართული შრიფტის დამზადებაში ქრ. გურამიშვილის როლს იხებთან ჯ. ვათიშვილი (იბ. „მაცნე“ 1975, № 4, გვ. 65—66) და ფ. სიხარულიძე წერილში — რუ-

ჭ. ვათეიშვილმა „საბჭოთა ხელოვნებაში“ (1978 წ. № 4) დაბეჭდა და წერილი „ამაგდარი მამულიშვილები“. წერილი სამეცნიერო მიზნების მოკლე ანგარიშია. მან სტოკჰოლმის სახელმწიფო არქივსა და სამეფო ბიბლიოთეკაში მიაკვლია ზოგ ახალ მასალას არჩილ II-ის და მისი ვაჟის ალექსანდრე ბატონიშვილის შესახებ. მაგ., ასეთია ალექსანდრე ბატონიშვილის სურათი, ალექსანდრეს ავტოგრაფები ქართულად მშობლებისა და დის — დარეჯანისადმი მიწერილი წერილების სახით; არჩილ მეფის წერილები კარლოს XII-სადმი (რომლებიც ადრე მ. ბროსემ გამოსცა), ალექსანდრე ბატონიშვილის თაოსნობით სტოკჰოლმში დამზადებული მრგვლოვანი და ნუსხური ანბანის ფოტოკოპიები, რომლებზეც გამოსახულია ტოტფალუმ კიშ მიკლოშის მიერ (1686—1687 წ-ში) შრიფტის ჩამოსახმელი მატრიცები.

50-იან წლებში სოლ. ყუბანეიშვილმა გამოაქვეყნა მასალები რუსეთში ქართული სტამბის დაარსების შესახებ. იგი შეეხო 1730-იან წლებში ქართული სტამბის დაარსებასა და არჩილ მეორის მიერ დაწყებული ბიბლიის ტექსტის დადგენის ბოლომდე მიყვანისა და მოსკოვში ბიბლიის დაბეჭდვის საკითხს (იხ. ლიტერატურული ძიებანი, 1956 წ., II).

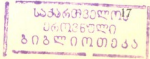
ქართული სტამბის ისტორიის საკითხს მიეძღვნა დ. გვრიტიშვილის ნარკვევი. ამავე პრობლემას ეხებიან 1970-იან წლებში გამოქვეყნებული ჯ. ვათეიშვილის, ო. გვინჩიძის, ო. კასრაძის, მ. ფიზიკისა და პ. ვაჭრიძის ნაშრომები.

1973 წელს გამოქვეყნებულ ჯ. ვათეიშვილის გამოკვლევაში „რუსული საზოგადოებრივი აზრი და ბეჭდვითი სიტყვა კავკასიაში“ (რუსულ ენაზე) რუსული პრესისა და ჟურნალისტიკის კავკასიაში გავრცელების ისტორიის საკითხებთან ერთად აღძრულია და განხილული ქართული სტამბის ისტორიის არაერთი საკითხი. იმერეთის სტამბების ისტორიას ეხება მ. ფიზიკის ნაშრომი³⁰.

1973 წელს გამოქვეყნდა ო. გვინჩიძის მონოგრაფიული ნაშრომი „ანთიმ ივერიელი“, სადაც საკმაო ადგილი ეთმობა ანთიმოზ ივერიელის როლის წარმოჩენას ვახტანგ VI სტამბის დაარსებასა და მოღვაწეობაში. მეკლდეურის აზრით პირდაპირი საბუთი ვახტანგ VI-სა და ანთიმოზ ივერიელს შორის არსებული ურთიერთობის შესახებ ჯერ-ჯერობით არ არსებობს, მაგრამ „... პიროვნება, რომლის მეშვეობითაც ცნობილი გახდა ვახტანგ VI-სათვის ანთიმ ივერიელის სასტამბო მო-

სეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან (იხ. „მეგობრობა“, 1979 წ.).

³⁰ Грузинское провинциальное книгоиздательство 1800—1821 гг.—Авторыферат, М., 1973 г. и сб. „Книга“, вып. 22, М., 1971.

ლვაწობა, — წერს ო. გვინჩიძე, — უნდა ყოფილიყო ვახტანგ VI-ის ძმა-დომენტი“. ეს მოსაზრება უდავოა, რადგან დომენტი და დოსითეოს პატრიარქის კარზე იმყოფებოდნენ დიდხანს. როგორც ჩანს, მათი დახმარებით დააარსა დომენტიმ სტამბა თბილისში XVII—XVIII სს. მიჯნაზე, სადაც პ. კარბელაშვილის და სხვათა ცნობით 1705 წელს „დავითნი“ დაიბეჭდა. ო. გვინჩიძე ამ საკითხებს გვერდს უვლის. რაც შეეხება ავტორის მსჯელობას ვლახეთიდან სტამბის თბილისში ჩამოტანის შესახებ, ეს ვერსია უგულებელყოფილია მკვლევართა მიერ. თუ ახლად ჩამოსულმა მიხაიმა 1709 წ. თბილისში 6—7 თვეში მოასწრო დიდტანიანი სახარების დაბეჭდვა, ეს შესაძლებელი უნდა გამხდარიყო დომენტის სტამბის ნაწილობრივი რეკონსტრუქციის საფუძველზე, სადაც ჯერ კიდევ 1705 წელს იბეჭდებოდა წიგნი. ამ მოძველებული სტამბის სრული რეკონსტრუქცია მიხაის 1710—1711 წლებში უნდა განეხორციელებია და დაებეჭდა წიგნები, რომელნიც გამოცემის თვალსაზრისით სანიმუშოა.

ო. კასრაძემ 1973 წ. გამოაქვეყნა ნაშრომი „ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები“. მასში ნაბეჭდი წიგნების ერთ ნაწილთან ერთად შესწავლილია ბიოგრაფიული ცნობები ქართული ფეოდალური სტამბის ზოგი გამოჩენილი მოღვაწისა. 1980 წ. დაიბეჭდა პ. ვაჭროძის ნაშრომი „როტაციონის ბრუნავს მანქანა“. იმერეთის სამეფოში მოქმედი სტამბების მიმოხილვასთან ერთად მასში სპეციალურადაა შესწავლილი ქუთაისში წიგნების გამოცემისა და ბეჭდვის საქმე 1921 წლამდე.

ქართული წიგნის 350 წლისთავის საიუბილეო თარიღთან დაკავშირებით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შუამდგომლობით და იუნესკოს მიერ სათანადო სახსრების გამოყოფის საფუძველზე ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებში სამეცნიერო მივლინებით გაიგზავნენ მკვლევრები, რასაც დადებითი შედეგები მოჰყვა და სასურველი ნაყოფი გამოიღო³¹. მაგალითად, იტალიაში ნაყოფიერად იმუშავა მკვლევარმა ჯ. ვათეიშვილმა, საფრანგეთში — ი. ტაბალუამ, აგრეთვე გ. შარაძემ და სხვ. მათ ქართული წიგნისა და სტამბის ისტორიის შესასწავლად მ. თამარაშვილის მიერ პირველ-გაკვალული გზით ევროპის არა ერთი ქვეყნის არქივებში იმუშავეს და საქმიანი კონტაქტები დაამყარეს ქართული წიგნისა და კულტურის მოყვარულ ცნობილ უცხოელ სპეციალისტებთან, რასაც სასურველი შედეგები მოჰყვა. ფარდა ჩამოეხსნა საუკუნეებით მტკვრდაყრილ არაერთ ისტორიულ ფაქტს, დოკუმენტს, მეტად საინტერესო მასალასა და ცნობებს, რომ-

³¹ ა. ჩიქობავა, ჯ. ვათეიშვილი, პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები. თბ., გამომცემლობა ხელოვნება, 1983; რ. მეტრეველი. პირველი ნაბეჭდი ქართული წიგნი. — ჟურნ. საბჭოთა ხელოვნება, 1978, № 7.

ლითაც გამდიდრდა ჩვენი ცოდნა ქართული წიგნისა და სტამბის ისტორიაზე საქართველოში, რუსეთსა და ევროპაში. ასევე ცნობები გამოვლინდა ქართული წიგნის ბეჭდვის ამავდარ ოსტატებსა და ამ საქმის ინიციატორ თავკაცებზე³².

აქ დასახელებული ლიტერატურის მიმოხილვა არასრულია, მაგრამ ნაშრომში, როგორც წესი, კონკრეტული მოვლენისა და ისტორიული ფაქტის განხილვისას დასახელებულია მკვლევრები და გამოთქმული შეხედულებები.

ნაშრომი ეხება ქართული წიგნისა და სტამბის ისტორიის აქტუალურ საკითხებს; მასში მოკლედაა განზოგადებული და კრიტიკულად გაანალიზებული ქართული ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნების ფორმირებისა და განვითარების ისტორიული პროცესი, ძირითადი ეტაპები და დამახასიათებელი ფაქტები როგორც საქართველოში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ. მოცემულია თბილისის ქართული სტამბის დაარსების ახლებურად დათარიღების, ზოგიერთი ნაბეჭდი წიგნის, სამწერლობო კერისა და გამოჩენილი მესტამბის ბიოგრაფიის მეცნიერულად შესწავლის ცდები.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, მეცნიერებათა აკადემიის, თბილისის უნივერსიტეტისა და საჯარო ბიბლიოთეკების წიგნსაცავ ფონდებში ინახება ქართველი ერის სულიერი ცხოვრების, მისი ენისა და მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის წყაროთა უმდიდრესი მემკვიდრეობა. ამ ძეგლების მეცნიერულად შესწავლასა და მათ პუბლიკაციას თავის დროზე საფუძველი ჩაუყარეს და დიდი შრომა გასწიეს ნ. მარმა, ივ. ჯავახიშვილმა, ე. თაყაიშვილმა, ა. შანიძემ, კ. კეკელიძემ და მათმა გამოჩენილმა მოწაფეებმა — ი. აბულაძემ, ე. მეტრეველმა, თ. გამყრელიძემ, ზ. სარჯველაძემ, კ. დანელიამ, ი. ლოლაშვილმა, ი. იმნაიშვილმა, ი. დოლიძემ, ალ. ლლონტმა და სხვებმა.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭომ აღრიდანვე ჩაუყარა საფუძველი ისტორიულ-ლიტერატურულ წყაროთა სერიულ გამოცემებს. ასეთებია: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურა“, „ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები“, „შუა საუკუნეთა ნოველების ძველი ქართული თარგმანები“ და სხვ. მეც-

³² წინამდებარე წიგნში სთანადოდაა გამოყენებული და მითითებული სპეციალური ნაშრომები, უახლოესი ლიტერატურა და წყაროები, რომელთაც მეტწილად ეყვანილი აქვს ჩვენი კვლევა-ძიების საგნთან.

ნაერული პუბლიკაციები ამ სერიებისა გამოიცა. გრძელდება დემოური კრებულებისა და ტომების გამოცემები გამოცემაში
ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის განვითარება ფეოდალურ საქართველოში განხილულია ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და საგარეო-პოლიტიკური რთული ისტორიული პირობების ფონზე. ახსნილია მიზეზობრივად წიგნის სტამბურად ბეჭდვის პარალელურად თუ რატომ თანაარსებობდნენ წიგნის ხელით გადაწერი ოსტატები — თაბუნ-ამხანაგობები. ამასთანავე განმარტებულია პირობები იმისა, თუ რატომ დაიგვიანა წიგნის სტამბურად ბეჭდვამ მწიგნობრული მაღალი კულტურის მქონე ისეთ ქვეყანაში, როგორც საქართველო.

ჩვენი ნაშრომი ხანგრძლივი მუშაობისა და დაუცხრომელი რუდუნების ნაყოფია... და თუ ზოგი რამ მაინც დააკლდა — ავტორი კმაყოფილებით გაითვალისწინებს კოლეგიალურ, საქმიან შენიშვნებს.

დასასრულ, ჩვენს სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია უღრმესი მადლობა მოვასხენოთ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტისა და შოთა რუსთაველის სახელობის ლიტერატურის ინსტიტუტის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, საქართველოს სახ. მუზეუმის, ხელნაწერთა ინსტიტუტის, საჯარო ბიბლიოთეკის. გამომცემლობა „მეცნიერების“ დირექციებს და ყველა იმ დაწესებულების ხელმძღვანელებსა და რიგით მუშაკებს, რომლებიც დამეხმარენ და ტვირთი შემომსუბუქეს წინამდებარე ნაშრომზე მუშაობის პროცესში.

ავტორი

თავი პირველი

ქართული დამწერლობის აღმოცენება და მწიგნობრობის
დამკვიდრება ძველ საქართველოში

1. მოკლე ისტორიული ექსკურსი

შენ. ჰე ფარნაოზ, ჰქმენ ერთმთავრობა,
შენ მიეც ქართველს წიგნი პირველი.

გრ. ორბელიანი

ქართული დამწერლობის შემუშავება ქართველურ ტომთა კლასობრივ საზოგადოებად ჩამოყალიბებისა და სახელმწიფოებრიობის განმტკიცების მკვიდრ ნიადაგზე აღმოცენებული ფენომენია. ეს უკანასკნელი ბევრად უსწრებდა წინ „ქართლის ცხოვრების“ მრაველსეულ XI ს. ტრადიციას, რომლის მიხედვით ფარნავაზის სამეფო ხელისუფლება ყოვლისშემძლე ძალადაა აღიარებული; ქართული დამწერლობის აღმოცენება-დამკვიდრება და სამეფოს ერთიანი მოსახლეობის ქართულ სინაზე ამტყვევლება, ანუ სახელმწიფო ენად ქართულის აღიარება-გამოცხადება, ერთდროულ მოვლენადაა მიჩნეული. მეცნიერული კვლევა-ძიებით დგინდება, რომ ქართული დამწერლობის შემუშავება და მისი შესატყვისი მწიგნობრობა რამდენადმე წინ უსწრებდა ფარნავაზის მეფობას.

ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს „მატიანე შემეცნებათად“ წოდებული ისტორიული პირველწყაროდან შემორჩენილი ცნობა, რომელიც თ. ბაგრატიონს დაუცავს. მასში ვკითხულობთ: „არა უწიგნონი იყვნენ ქართველნი უწინარესთა ეამთაცა შინა, ვიდრე ფარნავაზამდე სწერდნენ იგინი უხუცესთა წერილთა. ე. ი. ქურუმთა მათ, რომელთაცა უხუცესთა და ხევის-ბერთა უხმობენ; იგინი იყვნენ კერპთა მღვდელნი და მემსხვერპლენი ერისანი ღმერთთა მიმართ. და წერილი მათი არს წერილი ესე ხუცური ჩვენი...წერილნი ხუცესნის პირველსა ეამსა ქმნილ არს წერილისაგან ებრაულისა და ქალდეულისა და მსგავსცა არიან ასოთა მათთა ჩვენნი ხუცურნი“¹.

¹ გ. შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, 1972, გვ. 125—6.

სურ. 1. მეფე ფარნაეაზი, Georgischer König Pharnawas. სურათი დაბეჭდილია გეოგრაფიის ფელერაციულ რესპუბლიკაში პროფ. ნ. ჯანელიძის მიერ.

ბატონიშვილი თეიმურაზი პირველი მკვლევარია, რომელმაც ქართული დამწერლობის, მწიგნობრობის აღმოცენებისა და ფორმირების ისტორიული პირობების შესახებ მიაკვლია წყარონი და უაღრესად საყურადღებო მეცნიერული მოსაზრებანი ჩამოაყალიბა ფილოსოფოს-ლეთისმეტყველ ანტონ პირველის, ანტონ მეორის, ანტონ ჭყონდიდელის, ტერ-ფილიპე ყაითმაზაშვილის და სხვა მკვლევარ-მეცნიერთა მიერ იმ დროს ხელმისაწვდომი ან შემკვიდრებით მიღებულ უძველეს წყაროთა გამოყენებით.

ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა კვლევებამ, უახლესმა არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა ახალი ცხოველმყოფელობა შეაძინა მოსაზრებას. — ქართული დამწერლობა-მწიგნობრობის ფარნავაზის გამედებამდე არსებობის შესახებ — „სწერდნენ იგინი უხუცესთა წერილითა. ე. ი. ქურუთათა“; მაშასადამე, ქართული დამწერლობის შემოქმედად მითითებული წყარო არა ერთ პირს, არამედ წარმართ ქურუმთა კასტას მიიჩნევდა. ისტორიულ პირველ წყაროთა, ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფისა და რიტუალებზე დაყრდნობით სტრაბონის დროინდელ იბერიაში მყოფი კერპთაყვანისმცემელი ქურუმები (მოძღვრები) ერთგვარად გაიგივებულია თუშ-ფშავ-ხევსურეთში ბოლომდე შემორჩენილ კერპის მღვდლებსა და ხევისბერებთან. დასასრულ, ძეგლში გამოთქმული მოსაზრება — უძველესი ქართული დამწერლობისა და ქალღმერთ და სემიტურ-აღმოსავლურ დამწერლობათა ნათესაობის შესახებ — დღესაც ძალაში რჩება, რასაც ამ 50 წლის წინანდელი აღმოჩენაც (მაგ., მცხეთის ბილინგვა არამეულ-ბერძნული წარწერით) რამდენადმე ადასტურებს.

გარდა აღნიშნულისა ქართული მწიგნობრობის აღმოცენება-დამკვიდრების შესახებ მიკვლევულ იქნა და დადგინდა სხვა სანდო წყარონიც, მათ შორისაა არქეოლოგების მიერ აღმოჩენილი დავათის სტელა, რომელზედაც ქართული ასომთავრული ანბანის სრულყოფილ კორპუსთან ერთად გამოქანდაკებულია ქართული მწიგნობრობის აღორძინების თავისებური სცენა.

დავათის ძეგლისა და „ქებაი ქართულისა ენისას“ მეცნიერულ ზრთიერთმომართებაში განხილვითა და კვლევებით, „ქებაი“ს ახლებურად, — ახ. წ. 342-თ დათარიღებაც პრობლემის გადაჭრას ესადაგება თითქოს, თვით „ქებაი“-ში ხომ გაიგივებულია ქართული ენა და ქართული მწიგნობრობა!

ქართული ენა ფარნავაზმა „ყოვლი ქართლის“, ანუ საქართველოს სახელმწიფო ენად აღიარა და დაამკვიდრა „მწიგნობრობა ქართული“.

აქ აღნიშნულს ადასტურებს და ყურადღებას იპყრობს „ქართლის ცხოვრების“ 1608 წლის კვინკოს-მინაწერი განმარტებით. სადაც ვკითხულობთ: — „აქა მწიგნობრობა დაიწყეს ქართველთა, ქართული, ადამს აქეთ ძ დ ი ბ წელს“. ანუ ძვ. წ. 284 წელს.

ფარნავაზის მეფობის ხანაში (ძვ. წ. IV—III საუკუნეებში) ქართულ დამწერლობასა და მწიგნობრობას. სამეფო ხელისუფლების აქტიური ჩარევით რეფორმა უნდა განეცადა. ამას ადასტურებს მორიგი წერილობითი ცნობა. — „ფარნავაზმა.. (ვკითხულობთ ი. ტაბალუას პუბლიკაციაში — ა. ი.) თავის სამეფოში შემოიღო კარგი კანონები და გააუმჯობესა დამწერლობა, რომელიც დღემდე ხმარებაშია ქართველ მღვდლებს შორის“.

ეს ისტორიული ცნობა XIX ს. დამდეგსა დაწერილი, რომლის წყარო „ცხოვრება ფარნავაზისა“ შეიძლება იყოს...

ფარნავაზის ეს რეფორმა ობიექტურად პროგრესულ-დემოკრატიული შინაარსის მატარებელი უნდა ყოფილიყო. ქართული დამწერლობისა და მწიგნობრობის მოქმედების ასპარეზი ბევრად ფართოვდებოდა, იგი თავს აღწევდა წარმართ ქურუმთა კასტური კარჩაკეტილობის ზღუდეებს და ქართული სახელმწიფოებრიობის სამსახურში (სამეფო სამდივნო მიწერ-მოწერის, გადასახადების აკრეფისა და ლაშქრის ორგანიზაციის) მკვიდრად უნდა ჩამდგარიყო.

თუ რა ბედი ეწვია ამ რეფორმის გატარებას ფარნავაზის შემდგომ პერიოდში, ნაკლებადაა ცნობილი წყაროთა უქონლობის გამო. მოგვიანებით, — ფარნავაზის შემდეგ, — ჩანს ქვეითდება ქვეყანა თავისი საშინაო და საგარეო მდგომარეობით.

ახ.წ. I საუკუნეებიდან ახალი ვითარება იწყება. ქრისტიანული რელიგია საქართველოში ქართული ენითა და მწიგნობრული იერსახით იყავდა გზას და ვითარდებოდა წარმართულ იდეოლოგიურ-რელიგიურ სარწმუნოებასთან ბრძოლის პირობებში. ახ. წ. IV საუკუნეში, 337 წ. ქრისტიანობამ გაიმარჯვა წარმართობაზე — ქართლში ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადდა; ბრძოლა წარმართულ სარწმუნოებასა და ქრისტიანულს შორის, რა თქმა უნდა, გრძელდებოდა. მაგრამ ქრისტიანობის გავრცელების პროცესი ზღუდავდა და სდევნიდ უცხო, — სპარსულ (არამეულ) ენასა და სხვათა მწიგნობრობას; ფარნავაზისეულ დიდი ტრადიციების მქონე ქართული ენისა და მწიგნობრობის აღორძინებით უპირისპირდებოდა ყოველსავე უცხოურს. აღნიშნულს ნათლად ადასტურებს პირველი ქრისტიანი მეფის მირიანის ცხოვრება და მოღვაწეობა. მან უარყო კერპთაყვანისმცემლობა, მიიღო ქრისტიანობა და „შეიყვარა ქართველნი და დაივიწყა ენა სპარსული და ისწავლა ენა ქართული, და მანვე „შეამკო საფლავი ფარნავაზისი“.— „ხოლო ესე ყოველი ქართველთა სათნოებისათვის ქმნა და კეთილად ეპყრნა ქართველნი ნიჭითა და ყოვლითა დიდებითა“.

ფარნავაზის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ეპოქა დიდი აზროვნებით გამორჩეულ ქართლის სამეფოს წარმომადგენელ, მცხეთელ მღვდელმწიფოს მიხედვით სამამასახლისოს ერთიან საქართველოს სახელმწიფოდ ჩამოყალიბებაზე გარდამავალი ეპოქაა. ეგრისის ერისთავის ქუჩის და ყველა ქართველური ტომის თანადგომით და გაერთიანებით, ფარნავაზი „ყოვლი ქართლის“ — პირველ ქართლოსიან უძლეველ მეფედ გვევლინება; მან „განავრცო ენა ქართულისა და შექმნა მწიგნობრობა ქართული“; ამ რეფორმების, ისე როგორც ეროვნული წელთაღრიცხვის (კალენდრის), დასაბამ თარიღად ძვ. წ. 284 წელია მიჩნეული (რ. პატარიძე, ქართული მწიგნობრობა, თბ., 1989, გვ. 23—24).

ფარნავაზის რეფორმებიდან ყურადღებას ასევე იპყრობს სამეფოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, სამხედრო საქმის, სამოხელეო ინსტიტუტების და სახელმწიფო საფინანსო უწყებათა ორგანიზაცია. მემატეანის ცნობით „ფარნავაზ განამრავლნა ყოველი მხედრონი ქართლოსიანნი, განაწესა ერისთავნი რვანი და სპასხუტი... ხოლო ამათ ერისთავთა ქვეშე, ადგილთა და ადგილთა განაჩინა სპასალარნი და ათასისთავნი, და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთავო“.

ამ დიდ საქმეთა მოქმედი შორეული წინამორბედის, წარმართი მეფის საფლავი პირველ ქრისტიან მეფე მირიანს, რასაკვირველია, შემთხვევით არ უნდა მოეკითხა (შვიდი საუკუნის შემდეგ) და „შეამკო საფლავი ფარნავაზისი“. მირიანი მიმბაძველ-გამგრძობია ახალ პირობებში ფარნავაზის დიდი რეფორმატულ ეროვნული სახელმწიფოებრივი მდიდარი ტრადიციებისა. მან ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა. ამით გზა გადაუღობა ირანულ გავლენას და ქართულ-ქრისტიანული მწიგნობრული კულტურის აღდგენით საქართველო განვითარების ახალ დიდ ასპარეზზე გამოიყვანა. ეს იყო ისტორიული ხასიათის დიდი რეფორმა...

დღესდღეობით ქართულ მწერლობაზე ჩვენ ახალი წელთაღრიცხვის V საუკუნიდან შემორჩენილი ძეგლებით, ეპიგრაფიკული წარწერებით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ. ამასთანავე მოღწეულია უძველესი ე. წ. ხანმეტი ტექსტის შემცველი უთარიღო ხელნაწერი ფურცლები.

მოგვეპოვება ასევე ძველი ხელნაწერი ძეგლი, რომელსაც თარი-

ლიც უზის, ვიციტ ვისვან არის დაწერილი და სად. ეს არის მრავალთავი, გადაწერილი 864 წელს, პალესტინაში საბაწმანდის ტერში — „მრგლოვანი“.

V საუკუნიდანვე ითარგმნა ბიბლიის რამდენიმე წიგნი და დაიწერა ორიგინალური ნაწარმოები იაკობ ცურტაველისა; ისე რომ, როცა „მრავალთავი“ დაიწერა, ქართულ მწერლობას თითქმის ხუთი საუკუნე უსრულდებოდა (ა. შანიძე).

ქართული დამწერლობისა და მწიგნობრობის შემუშავება ხორციელდებოდა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საფუძველზე; და ისინი ისეთი თავისთავადი, ზედნაშენური ისტორიული მოვლენების რიგს განეკუთვნებოდნენ, რომლებმაც თავის მხრივ დიდად კეთილისმყოფელი გავლენა მოახდინეს ბაზისზე, — საწარმოო ძალების შემდგომ წინსვლასა და განვითარების დაჩქარებაზე.

დიდი ტრადიციების მქონე კოლხურ-იბერიულმა ბრინჯაოს მეტალურგიამ, რომელიც თავისი ტექნიკური დამუშავებითა და ოსტატობით უზადო იყო, II ათასწლეულის ბოლოს რკინის ხანას საბოლოოდ დაუთმო ადგილი. ამიერიდან რკინის წარმოება ფართო ხასიათს ღებულობდა. საქართველოს ტერიტორიაზე წინა-ანტიკური და ანტიკური ხანის რკინის წარმოების კერების, რკინის სადნობი ქვრების, ნარჩენი წიდებისა და საბერველთა თიხის მიღების ნაშთთა, რკინის სამეტრნეო და საომარი იარაღების სიმრავლე იმის უდავო დადასტურებაა, რომ მეტალურგია დიდად ყოფილა დაწინაურებული. ეს დაასაბუთა ქართულმა საბჭოურმა არქეოლოგიამ².

კოლხეთსა და იბერიაში ხელსაყრელი ბუნებრივ-ეკონომიკური პირობები ოსტატურად გამოიყენებოდა მეტალურგიისა და სოფლის

2 ა. იოსელიანი, ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 8.
 3 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, აღ. კალანდაძე, ვ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, თბ., 1955; ი. გრძელშვილი, რკინის გამოდნობის საქმე ძველ საქართველოში (რუსულად), თბ., 1964, თ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966; ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963 და სხვ.

მეურნეობის მრავალფეროვანი კულტურის, ხელოსნობისა და აღმ-
 მიცემობის განვითარებისათვის. მაგ., ქართველური მიდგომის ხაზგასმული
 ბურ ტომთა მიერ დამზადებული მაღალხარისხოვანი რვალი და რკინა
 ძველ აღმოსავლეთში ყველაზე საუკეთესოდ მიაჩნდათ და ძვირადაც
 ფასობდა.

ამრიგად, კოლხეთსა და იბერიაში ლითონის, განსაკუთრებით რკი-
 ნის სამეურნეო და თავდაცვის იარაღების წარმოება ადრეული ხანი-
 დან მძლავრად იწყებს განვითარებას. ყოველივე ეს საფუძველი ხდება
 საწარმოო ძალებისა და წარმოებით ურთიერთობათა სწრაფად განვი-
 თარებისა, რითაც მზადდებოდა მკვიდრი ნიადაგი კოლხურ-იბერიული
 კულტურის კომპლექსურად ფორმირებისა და მისი აღმავლობისათვის;
 ამ უკანასკნელის გამოვლინების ერთ-ერთ ფორმად (ფენომენად), ის-
 ტორიული განვითარების ამ უმნიშვნელოვანეს ეტაპზე, ქართული
 დამწერლობის შემუშავება და ლითონის ფულის (კოლხური თეთრის
 და სხვ.) მოჭრის კულტურა წარმოგვიდგება ქართული (ფარნავაზია-
 ნული) სახელმწიფოებრივი განვითარების აღორძინების რთულსა და
 ვრცელ ვზაზე.

ამავე პერიოდში, როგორც ეს ქართული ნუმიზმატიკური მონა-
 ცემებითაა დადასტურებული, კოლხურ-იბერიული სამეფოს ხელისუ-
 ფალნი ჭრიან ლითონის ფულს, აარსებენ საკუთარ სამეფო ზარაფხა-
 ნას. ამგვარად, იბერიასა და კოლხეთში სამეფო ხელისუფლება, შე-
 საბამისი ორგანოებით, ქართული დამწერლობის განვითარებისა და
 ლითონის ფულის მოჭრის საქმის გამძლოად გვევლინება.

ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით მცხეთა-არმაზის მიდამო-
 ებში 1940 წ. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩნდა წარწე-
 რიანი ქვები. მათ შორის ორენოვანი სტელა: ბერძნულ-არამეული
 ბილინგვა. გ. წერეთელმა ამოიკითხა ეს წარწერა და განსაზღვრა არა-
 მეული ანბანის სახეობა, რომელსაც „არმაზული დამწერლობა“ უწოდა.

გ. წერეთელი „არმაზული დამწერლობის“ შესწავლამ მიიყვანა იმ
 დასკვნამდე, რომ ბ. ვ და ზოგიერთი სხვა ასო „ამჟღავნებენ გაცილე-
 ბით უფრო მეტ არქაულობას ვიდრე არმაზული ნიშნებია. ჩვენ არ
 შეგვიძლია ქართული დამწერლობა განვიხილოთ როგორც არმაზული
 დამწერლობის განვითარება. ის მხოლოდ მონათესავეა მისი და მას-
 თან ერთად წარმოდგება საერთო წყაროდან — არამეულიდან“⁴. აქ
 ვახილული და უკანასკნელი ხანის სხვა არქეოლოგიური მონაპოვრების
 საყურადღებო მასალა ძველ საქართველოში გავრცელებულ დამწერ-
 ლობათა შესახებ არსებითად დასტურებენ და უფრო მეტად დამაჯე-

⁴ Г. Церетели, Армазское письмо и проблема происхождения грузинско-
 го алфавита, 1949, с. 68.

რებელს ხდიან ივ. ჯავახიშვილის მიერ ადრე გამოთქმულ *ქართული* ბეზებს ქართული დამწერლობის სიძველის შესახებ⁶.

კ. წერეთელი თავის ნაშრომში „არამეული ენა საქართველოში“ აღნიშნავს, რომ არამეული ენის ხმარებას საქართველოში ხანგრძლივი ისტორია აქვს და ამ ისტორიის დასაწყისი აქემენდთა ხანაში უნდა ვეძიოთ. სწორედ მაშინ უნდა დაწყებულიყო საქართველოში არამეული ენის ხმარება⁶.

გ. მელიქიშვილი ნაშრომში — „საქართველოს, კავკასიისა და შახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი ისტორიის მოსახლეობის საკითხისათვის“ ასეთ ინტერპრეტაციას იძლევა „არიან ქართლის“ შესახებ: „არიან-ქართლიდან, ანუ ირანის ქართლიდან“ (იგულისხმება აქემენდთა ირანი)⁷.

თ. გამყრელიძემ ფინიკიური, ბერძნული და ქართული ანბანი ერთ-მანეთს შეუდარა ასოთა რიგის მიხედვით და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ქართული ამ მხრივ ბერძნულს მისდევს, ასახავს რა იმ ცვლილებებს, რაც ბერძნულში მოხდა ფინიკიური ანბანის რიგთან შედარებით. მაგრამ ავტორის აზრით, ქართული ანბანი ქრისტიანულ ხანაშია

5. 4-6-ე ანბანი ქართული ენის

5 რაც შეეხება ლეგენდას (რომელსაც იმეორებს გ. სევაი, იხ.: მისი მეს-რობ მართლაც. ერევანი, 1962, გვ. 38—46 და ზოგი სხვა), თითქოს ქართული და ალბანური ანბანი სომხური ანბანის გამოგონებულმა იესრობ მართლაცა გამოიგონა (რომელმაც არ იცოდა ქართული და ალბანური), დიდი ზნის წინათ, სათანადო საბუთებით, უარყვეს როგორც ივ. ჯავახიშვილმა, ისე სხვებმა. დღეს ამ ლეგენდის და ასევე საყუთრივ თვით სომხური ანბანის ერთი პიროვნების — მართლაცის მიერ გამოგონების თეორიას ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძვლებს მოკლებულ შეხედულებად თვლიან თვით სომეხი მეცნიერებიც. მაგ., ა. ფერხანიანი საკვებით მართებულად შენიშნავს, რომ „Буквотворство это большой и сложный процесс“... მით უმეტეს რომ „Маштоц же не знал ни грузинского, ни албанского языков“. მთავარი მაინც ისაა, რომ დღეს მეცნიერულად უკვე დასაბუთებულია და აღიარებულიც, რომ ქართული ანბანი ისტორიულად შემუშავდა ბევრად უფრო ადრეულ პერიოდში, ვიდრე სომხური (А. Периханиян, К вопросу о происхождении армянской письменности.—Переднеазиатский сборник. II. М. 1966. с. 126).

ივ. ჯავახიშვილმა პირველმა მიაქცია ყურადღება იმ ფაქტს, რომ V საუკუნის I ომეხი მწერლის კორიუნის შრომაში ცნობა ქართული ანბანის მამუტოკის მიერ შექმნის თაობაზე „უძველეს ხელნაწერებში“ არ ყოფილა შეტანილი. მაგ. ლაზარე პარფელს უამცნობოდ ჰქონია წაკითხული კორიუნის თხზულება და ამიტომაც არაფერს ამბობს ამ ფაქტზე. — მამუტოკის ღვაწლზე საუბრისას. ამით ნათლად მტკიცდება, რომ ლეგენდა ქართული ანბანი მამუტოკმა გამოიგონა, ეკუთვნის არა V ს-ის სომეხ მეცნიერს კორიუნს. არამედ ვიღაც ყალბისმქმნელს, რომელსაც მოგვიანებით სრულიად უსაფუძვლოდ ჩაურთავს ეს ადგილი კორიუნის თხზულებაში. ასეთია სინამდვილე მტკიცე და ურყევი.

6 იხ. კ. წერეთელი. არამეული ენა, თბ., 1982, გვ. 8, 19.

7 იხ. გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, 1965, თბ., გვ. 15—17.

წარმოშობილი. ლეონტის ცნობა კი „მწიგნობრობა ქართული“-ს შე-
სახებ ტექსტების ალოგოტგრაფიულ ჩაწერას მიუთითებს⁸.

1980 წ. გამოქვეყნდა რამაზ პატარიძის სპეციალური მონოგრაფი-
ული ნაშრომი „ქართული ასომთავრული“. ავტორი ივ. ჯავახიშვილის
დიდი მემკვიდრეობისა და სხვა უახლესი ლიტერატურული და ისტო-
რიული ნაწარმოებების გამოყენებით დასძენს, რომ „ქართული ასო-
მთავრული ანუ მრგლოვანი ქართული დამწერლობის უძველესი სახე-
ობაა და ერთ-ერთი არქაული ანბანური დამწერლობაა მსოფლიოში“⁹.

ივ. ჯავახიშვილის კვლევებიტით დადგენილია ქართული ანბანისა
და დამწერლობის, საერთოდ, ფინიკიურისა და არამეულისგან წარმო-
მავლობა და ქართული ანბანის გრაფიკული სახის თავისთავადობა,
მაგრამ აზრთა სხვაობა, გარდა იმისა, რომ ადრეც არსებობდა,
ცალკეულ საკითხებზე დღესაც ვრძელდება. მაგ., ჯერ კიდევ მ. ბროსე,
ილ. ოქრომჭედლიშვილი, ნ. მარი ფიქრობდნენ, რომ ასომთავრული
ანბანი კი არ იყო წარმართობის ხანაში ფარნავაზის დროს შემო-
ღებულ-დამკვიდრებული, არამედ მხედრული ანბანიო, მაგრამ ა. შა-
ნიძემ, ი. აბულაძემ, ე. მაჭავარიანმა, რ. პატარიძემ და სხვ. ცხადყვეს
და განამტკიცეს მეცნიერულად დასაბუთებული მოსაზრება, რომ ქარ-
თული ანბანის უძველეს სახეობას წარმოადგენს ასომთავრული, რომ-
ლიდანაც წარმოდგა შედარებით ახალი ნუსხური და მხედრული. რაც
შეეხება ჯერ კიდევ XIX ს. მეორე ნახევარში ვ. გარდტჰაუზენის
ზეერ გამოთქმულ მოსაზრებას ქართული დამწერლობის ბერძნულიდან
წარმომავლობის შესახებ, მას კვლავ იზიარებდენ და ემხრობიან

⁸ იხ. თ. გამყრელიძე, მწიგნობრობა ქართული, გვ. „ლიტერატურული
საქართველო“, 1987, 20 ნომბრის № 47;

⁹ ნ. ხაბარტიშვილის წერილში „წიგნი პირველი“ (მნათობი, 1988, № 5)
უარყოფილია ქართული ანბანის შესახებ ლეონტი მროველის ცნობის ამგვარი ინ-
ტერპრეტაცია და ხაზგასმულია, რომ არ არსებობს არავითარი საფუძველი წარ-
მართულ ხანაში ქართული ასომთავრულის — ქართული ანბანის უძველესი სახე-
ობის — უარსაყოფად.

⁹ იხ. რ. პატარიძე, ქართული ასომთავრული, თბ., 1980, ავტორი თავის
ნაშრომში კრიტიკულად განიხილავს კ. კეკელიძის შეხედულებას — „ქართველურ
ტომებში ანბანისა და მწიგნობრობის შემოღებისათვის საჭირო პირობები ყოველ
შემთხვევაში ქრისტიანულ ეპოქამდე... არ არსებობდაო“ (კ. კეკელიძე, ქართული
კულტურის ორი დღესასწაული, ჟურნ. „მნათობი“, 1929, № 6, გვ. 161), რომ ქარ-
თულეებს არამც თუ გაქრისტიანებადის, გაქრისტიანების შემდეგაც ერთი საუკუნის
განმავლობაში, მეთხუთე საუკუნეში, მწერლობა არ ქონიათ“ (კ. კეკელიძე, ქართული
ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1923, გვ. 25—26; ქართული ანბანის შემოღება
იხ. „მნათობი“, 1929, № 5—6, გვ. 149).

ქ. კეკელიძე, ა. შანიძე, ზ. ინგოროყვა, თ. გამყრელიძე, ვ. ზუბინიძე,
 თ. ჩხენკელი და სხვ.¹⁰

რამაზ პატარიძის შეხედულებით „ქართული ასომთავრული ანბანი“ არა მარტო ქართული დამწერლობის ფუნქციას, არამედ კალენდარულ დანიშნულებასაც ასრულებდა¹¹.

მეცნიერული მოსაზრება ქართული დამწერლობისა და წიგნის შორეული ისტორიული ეპოქებიდან მომდინარეობის შესახებ, რომ ქართული დამწერლობა ჯერ კიდევ წინაქრისტიანულ, წარმართულ საქართველოში ძველი წელთაღრიცხვის IV—III სს-ში უნდა შექმნილიყო, შემდგომი კვლევა-ძიებით დასტურდება. სამწუხაროდ, ჩვენამდე არ მოუღწევია წარმართული იდეოლოგიის შესაბამის ქართულ წერილობით ძეგლებსა და პირველ ლიტერატურულ ნიმუშებს¹².

ახალმა ქრისტიანულმა სარწმუნოებამ, რომელიც ახ. წ.-ის IV საუკუნიდან საქართველოში ოფიციალურ გაბატონებულ რელიგიად გამოცხადდა, მოსპო წარმართობის ნივთიერ-დოკუმენტური მემკვიდრეობა და, პირველ ყოვლისა, წერილობითი ძეგლები. ყურადღებას იპყრობს პალიმფსესტური ხელნაწერი ძეგლების აღმოჩენა, რომლებსაც პირველად ივ. ჯავახიშვილმა (და მისმა მოწაფეებმა) მიაკვლია¹³.

ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი შემდეგს გვაუწყებს: „წიგნური დამწერლობის უძველესი ძეგლები დროთა განმავლობაში დაღუპულან ან სამუდამოდ, ან იმიტომ, რომ მათი ეტრატე საწერ მასალად გამოუყენებიათ და ამის გამო წინასწარ ამ უძველესი ძეგლების ნა-

10 იბ. ზ. სარჯველიძე, ქართული სალიტერატურო ენიკლოპედიის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.

11 იბ. რ. პატარიძე, ქართული ასომთავრული, თბ., 1980, გვ. 518.

12 ივ. ლოლაშვილი, ქართული წიგნისა და მწერლობის საწყისებიან, თბ., 1978.

13 ზ. ინგოროყვა ფიქრობდა, რომ ქართულ ენაზე ქრისტიანობის საბოლოო გაბატონებამდე უკვე არსებობდა ძველი საერო მწერლობა. დღეს ეს მოსაზრება დამკვიდრებულია და გაზიარებულიც მეცნიერებათაგანი — შენიშნავს ლოლაშვილი (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 10).

ანტიკურ საქართველოში სწავლა-განათლებისა და მწერლობის არაერთი დიდი კერა რომ არსებობდა, ეს თითქმის საყოველთაოდ ცნობილია. IV საუკუნეში ბერტენ გამოჩენილ ფილოსოფოსსა და ორატორს თეონისტიოსს (317—388 წწ.) კოლხეთში, ფაზისში (ფოთის მახლობლად), არსებული აკადემიის რიტორიკულ სკოლაში მიუღია განათლება. დღემდე მოღწეულია სახელოვან კოლხ მწევრმეტყველ რიტორთა სიტყვების ჩანაწერები, როგორც კლასიკური მწევრმეტყველების ნიმუშები (ნ. კანდელაკი, ქართული მწევრმეტყველება, ასევე იბ. „ქართლის ცხოვრება“, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, გვ. 33—34, თბ., 1955).

წერი გადაურეცხიათ და გადაუფხეკიათ კიდევ. მაგრამ ნაწერის მთლად
 გადარეცხვა-გადაფხეკა შეუძლებელი გამხდარა. რადგან ჩვენს წარმართულ
 პრებს რკინისგან შემზადებული მელნით უწერიათ და ძველი ნაწერის
 ნაალაგევი და კვალი ამ პალიმფსესტებში მაინც მოჩანს¹⁴.

როგორც ჩანს, წარმართულ საქართველოში წარმართულ ტაძ-
 რებთან ერთად არსებობდა დამწერლობისა და მწიგნობრული კასტრ-
 რელიგიური კერები, რომლებიც წარმართ ქურუმთა და მეფის ხელ-
 სუფლების დაცვას ემსახურებოდნენ.

ქართული კულტურისა და დამწერლობის დღემდე მოღწეული
 დიდებული ძეგლები აკად. ივ. ჭავჭავაძის აღმოჩენა რამდენადმე კა-
 ტეგორიული ხასიათის დასკვნის საფუძველს. იგი წერს: „ქართული
 დამწერლობის ძეგლები ისეთი მაღალხარისხოვანი კალიგრაფიული გან-

სურ. 2. ბეთლემის წარწერა

¹⁴ ივ. ჭავჭავაძის ძეგლი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, თეშ. 11, 1922—1923, გვ. 31.

უითარების საფეხურს წარმოადგენენ, რომ ქართული ანბანის დასაწყისი ხანა სულ ცოტა 7—8 საუკუნით უწინარეს არის საფუძვლიანი ბელი¹⁵.

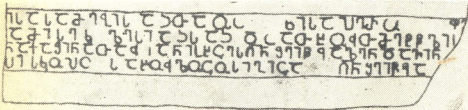
მოტანილი მეცნიერული მოსაზრებანი ქართული დამწერლობის, მწიგნობრობის შემუშავებისა და მისი აღმოცენების ქრონოლოგიური საწყისების შესახებ მყარია. მას ძველ ისტორიულ წყაროებთან ერთად კიდევ უფრო ღრმად განამტკიცებს ქართული საბჭოური და უცხოური არქეოლოგიის საინტერესო მონაპოვარნი.

ქართული ენის უძველესი წერილობითი ძეგლებიდან, წარმართობის წინააღმდეგ ქრისტიანობის ბრძოლისა და მტრული ქვეყნების ხშირი თავდასხმების პირობებში, გადარჩა და ჩვენამდე მოაღწია ძალზე ცოტა ეპიგრაფიკულმა ძეგლმა და ისიც მხოლოდ ახალი წელთაღრიცხვის მეხუთე საუკუნიდან:

1. ბეთლემში (პალესტინაში, ბის ელ-კუთის უდაბნოში, იერუსალიმიდან 7 კილომეტრის მანძილზე, სამხრეთით) იტალიელი არქეოლოგის კორბოს გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ქართული წარწერები, რომლებიც 432—452 წლებით თარიღდება.

2. ბოლნისის სიონის ტაძრის (თბილისიდან 80-მდე კილომეტრით) სამხრეთის კედლის წარწერა, რომელიც 493—494 წლებით თარიღდება.

სურ. 3. ბოლნისის სამშენებლო წარწერა

¹⁵ იხ. მისი ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, თბ., 1949, გვ. 227. 1920-იან წლების დასაწყისში ივ. ჯავახიშვილმა პალეოგრაფიულად გამოიკვლია ქართული დამწერლობის ძველი ძეგლები (მათ შორის ბოლნისის საყდრის უთარილო სამშენებლო წარწერა, რომელიც პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით დაათარილა V ს-ის ბოლო წლებით). 1936 წლიდან ბოლნისში არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აღმოაჩინა V—VIII ს. ს-ის ათზე მეტი ლაზიარული წარწერა. მათ შო-

3. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის წარწერების კომპლექსიდან მე-6
7 საუკუნის ზოგი წარწერა¹⁶ ერისთავის ბარელიეფით.

4. ამასთანავე შემოგვრჩა ქართული ნუმიზმატიკური მასალა¹⁷ თონის ფულზე აღბეჭდილი ქართულ-ანბანური ქარაგმოვანი უძველესი წარწერების სახით. მაგ., ლითონის ქართულ მონეტებზე აღბეჭდილია ერისთავების გუარამის, გურგენის, ვახტანგის, სტეფანოსის სახელები¹⁷.

ქართული უნიკალური ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან ჩვენ აქ მოკლედ რამდენიმეზე შევჩერდებით: პირველ ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს იტალიელი არქეოლოგის ვირჯილიო კორბოს მიერ 1952—1953 წლებში ბეთლემის მახლობლად იორდანის უდაბნოში აღმოჩენილი ქართული წარწერები, რომლებიც ქართული მონასტრის ნანგრევებში, იატაკსა და მიწაში დაფლული კედლის ნაწილზე, იპოვეს¹⁸.

ეს წარწერები უცხოეთში მცხოვრებმა ქართველმა მეცნიერმა მიხეილ თარხნიშვილმა ზუსტად ამოიკითხა. პალესტინაში აღმოჩენილმა ძეგლმა მნიშვნელოვნად გაამდიდრა საქართველოს ძველი ისტორია. წარწერები გვაუწყებს:

1. შეწევნითა ქრისტჳსითა და მეოხებითა წმიდისა თეოდორეისითა შეიწყალენ ანტონი აბაჲ და იოსია. მომხმელი ამის სეფისაჲ, და მამა-დედაჲ იოსიაჲსი, ამენ.
2. წმიდაო თეოდორე, მარუან და ბურზენ [შეიწყალ]ენ, ამენ.

რის ბოლნისის საყდრის თარიღიანი სამშენებლო წარწერა, რაც შესწავლა ქართული ეპიგრაფიკის თვალსაჩინო სპეციალისტმა ლ. მუსხელიშვილმა, (იხ. ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი. „ენიმეის მოამბე“ ტ. III. თბ., 1938. გვ. 326. ქართული წარწერის კორპუსი 1. ლაბიდარული წარწერები I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბ., 1980, გვ. 10—11).

¹⁶ მაგ. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის სტეფანოსის წარწერას ივ. ჯავახიშვილი VI ს-ით ათარიღებს. იხ. მისი ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 156.

¹⁷ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა. თბ., 1969, გვ. 49; ა. იოსელიანი, ლითონით დაწერილი ისტორია. სიტყვა ქართულ ნუმიზმატიკაზე. გაზ. „კომუნისტი“, 11. 11. 1971.

¹⁸ 23 წ. სპარსელებმა ქართლში მეფობა გააუქმეს და ქვეყნის სათავეში მარზპანები დააყენეს. სპარსელების განდევნის შემდეგ ქვეყნის მართვა იკისრეს წარჩინებულებმა — „შეკრბენ და ქართლში განაჩინეს ერისთავად გუარამ“. იგი ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელი იყო.

¹⁸ გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.

3. ...და ძუძუელნი მათნი ბაკურ და გრი-ორმიზდ და ნაშრონი მათნი, ქრისტე, შეიწყალენ. ამენ.

უკანასკნელი ორი წარწერა V საუკუნის I ნახევრით იგი დღემდე ჩვენთვის ცნობილ ყველა ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლზე უძველესია.

პირველი ნაშრომი ამ აღმოჩენათა შესახებ გამოაქვეყნეს ვირჯილიო კორბომ და მის. თარხნიშვილმა 1953 წელსვე ჟურნალში „La Terra Santa“; 1954 წ. ჟურნალში „Bedi Karthlissa (Revue de Karthvélogie“ (№ 16) დაიბეჭდა მ. თარხნიშვილის ნაშრომი „Un nouveau monastère géorgien découvert à Bethlehem“ („ახლად აღმოჩენილი ქართული მონასტერი ბეთლემში“), 1955 წ. იერუსალიმში დაიბეჭდა ვირჯილიო კორბოს წიგნი „Gli scavi d Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dee pastori) e i monasteri dee dintorni“ („გათხრები ხირბეთ სიიარ აღლანამში (მწყემსთა ველი“) და უახლოესი მონასტრები“)¹⁹.

მ. თარხნიშვილმა პირველად გამოთქვა საყურადღებო აზრი ამ წარწერებში მოხსენებულ პირთა (მარუან და ბურზენ) ვინაობის შესახებ: „ეს სახელები ოდნავ განსხვავებული ფორმით ცნობილი იყო საქართველოში. პეტრე იბერიელის (V ს.) ქართული ცხოვრების მიხედვით, მისი ქართული სახელი იყო მურვანოსი და ამავე პეტრეს მამას ბუზმირი ერქვა. ბუზმირ სახელი ერქვა ერთ ქართველ მთავარს დაახლოებით VI საუკუნის ბოლოს“²⁰.

მ. თარხნიშვილმა შეუცდომლად ამოიკითხა წარწერები, თარგმნა ლათინურად და დაურთო ფრიად საინტერესო კომენტარები. ვ. კორბოს ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილმა ქართულმა ეპიგრაფიკულმა ძეგლებმა უმაღლესი მიიქცია ქართველოლოგთა ყურადღება.

მ. თარხნიშვილის დაკვირვება გაიზიარა ს. ყაუხჩიშვილმა, რომელმაც მიიჩნია, რომ მარუან არის პეტრე იბერის სახელი, ბუზმირ-პეტრე იბერის მამისა, ხოლო ბაკურ — პეტრე იბერის დედის მამისა.

1959 წ. შ. ნუცუბიძემ ჟურნალ „მნათობში“ (№ 1) გამოაქვეყნა გამოკვლევა „პალესტინის ახალი გათხრები და ქართული კულტურის საკითხები“. მისი ვარაუდით, მურვანოსი იგივე მურვანია (პეტრე იბერიელის საერო სახელი). შ. ნუცუბიძის აზრით, წარწერა V საუკუნის I ნახევარს უნდა ეკუთვნოდეს²¹.

19 ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი. თბ., 1984, „მნათობა“, გვ. 6—7.

20 იქვე.

21 შ. ნუცუბიძე, პალესტინის ახალი გათხრები და ქართული კულტურის საკითხები. — მნათობი, 1959, № 1.

1960 წ. გამოქვეყნდა გ. წერეთლის ნაშრომი — „უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან“. ავტორი შეეცადა დაესაბუთებინა მ. თარხნიშვილის ვარაუდი, რომ ზემოთ დასახელებული ორი წარწერა უკავშირდება პეტრე იბერიელის — მეხუთე საუკუნის უდიდესი ქართველი ფილოსოფოსისა და საეკლესიო მოღვაწის სახელს.

„პალესტინის უდაბნოს ქართული წარწერების სახით, — წერს გ. წერეთელი, — ჩვენ მივაღებთ იმ მიჯნას, რომლის იქით, ზოგიერთი პიპოთეზის მიხედვით, ქართული დამწერლობის არსებობა არ ივარაუდებოდა. ამ ეპოქის შესანიშნავი ეპიგრაფიკული ძეგლების აღმოჩენის შემდეგ, ისიც საქართველოდან ესოდენ დაშორებულ ქვეყანაში, როგორც პალესტინაა, ვფიქრობთ, ეს პიპოთეზა საბოლოოდ უკუგდებული უნდა იქნეს“...

წმინდა თედორეს სახელობის მონასტერი პეტრე იბერიელმა ააგო V საუკუნის 30-იან წლებში. ბუნებრივია, წარწერათა ამოკვეთაც ამ დროისათვის ივარაუდებოდა. გ. წერეთელი დაასკვნის: „ეს წარწერები არიან უძველესი დღემდე ცნობილ ყველაზე ძველ ქართულ წარწერათა შორის, ვინაიდან ნახევარი საუკუნით მაინც წინ უსწრებენ დღემდე ყველაზე ძველად მიჩნეულს ბოლნისის წარწერებს“²² (აქ თითქო ყველაფერი რიგზეა, მაგრამ ექვს წმინდა თედორეს სახელის V ს. 30-იანი წლებით დათარიღება ბადებს).

1936 წ. კულტურის ძეგლთა დაცვის კომიტეტმა ბოლნისის სიონში ჩაატარა სარესტავრაციო სამუშაოები. აღმოჩნდა ქართველი ეპიგრაფიკის შესანიშნავი ძეგლი, რომელიც წარმოადგენს საბუთს ბოლნისის სიონის მშენებლობის დათარიღებისათვის. სამწუხაროდ, წარწერას აკლია თითქმის ნახევარი..

„[შეწვევითა წმიდისა სამებისათა ოც წლისა პეროზ მეფისა ზე ხიქმნა დაწყებაჲ] ამის ეკლესიამსაჲ და ათხუთმეტ წლის[ა შემდგომად განხეშორა, ვინ აქა შინა თავყანის-ხცეს, ღმერთმან შეიწყალენ და ვინ ამის ეკლესიამსა დ[ავით ე]პისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღმერთმან შეიწყალენ“.

წარწერა ხანმეტია. აკაკი შანიძემ მიუთითა, რომ, წარწერის მიხედვით, ეკლესიის მშენებლობა დაუწყიათ 478 წელს, პეროზის (458—484 წწ.) გამეფებიდან მე-20 წელს, და დაუსრულებიათ 493 წელს.

ამდენად, მისი აზრით, ეს წარწერა ამოკვეთილია 493—494 წლებში.

²² გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960, გვ. 20—35.

ბოლნისის სიონის ტაძრისა და მისი შემოგარენის არქეოლოგიური ძეგლები რი შესწავლა და გათხრები დაკავშირებული იყო შოთა რუსთაველის საიუბილეო დღეების მზადებასთან, რომელსაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი ედგა სათავეში. გათხრებს ლ. მუსხელიშვილი ხელმძღვანელობდა და, ბუნებრივია, მისსავე სახელთანაა დაკავშირებული ბოლნისის ტაძრის წარწერის აღმოჩენა.

მაშვარის ხეობაში, უკანგორის ეკლესიის ეზოში, ლ. მუსხელიშვილმა მიაკვლია წარწერიანი ჯვრის კვარცხლბეკს, რომელსაც ამშვენებს წარწერა:

— „ქრისტე, პეტრჳს ხუცსობას[ა] მე, თათვარაზ, აღხუმ[ა]რთე ესე ჟუარი სახე[ლითა] ღმრთისაჲ[თა,] შეწეწითა იმ“²³...

ეს წარწერა, ლ. მუსხელიშვილის აზრით, VI საუკუნის დასაწყისს მიეკუთვნება. მანვე ეკლესიაში იპოვა მცირე ჯვრის კვარცხლბეკზე შემონახული ხანმეტე წარწერის ფრაგმენტი:

— „სახელითა ღმრთისაჲთა, მე, თათვარაზ, და მარიამ აღხუმართეთ ესე ჟუარი სალოცველად ჩუენდა“²⁴.

ამ ძეგლის დასათარიღებლად მიუთითებენ პირველ წარწერაში მოხსენებული პეროზ სპარსთა მეფის (459—484) ზეობას. ბოლნისის ტაძრის მშენებლობა დაუწყიათ პეროზის მეფობის მეოცე წელს, ხოლო თხუთმეტე წლის შემდეგ, ანუ 494 წელს, მშენებლობა დაუმთავრებიათ (459+20+15=494).

ბოლნისის წარწერა ა. შანიძემ ამოიკითხა და მეცნიერულად გაანალიზა, მაგრამ წარწერის დაზიანებული ადგილების განსხვავებული წაკითხვა არ გამოირიცხავს წარწერის თარიღის შემდგომი დაზუსტების შესაძლებლობას. ამიტომ, რასაკვირველია, ამ გარემოების გამო, ბოლნისის წარწერის დათარიღების ირგვლივ და მთლიანად ბოლნისის ძეგლის ახალი თვალსაზრისით შესწავლისადმი ინტერესი იზრდებოდა და აზრთა სხვაობა დღესაც გრძელდება²⁵.

23 ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი. — ენიშკის შოამბე, III, თბ., 1935, გვ. 325; გ. ჩუბინაშვილი, ბოლნისი, თბ., 1940, გვ. 69; ა. შანიძე, ნობათი, — ძურწ. „ციკარი“, 1976, № 1, გვ. 28—31.

24 ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი; მისივე, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშვარის ხეობაში, თბ., 1941.

25 შ. ამირანაშვილი, ბოლნისის ტაძრის აგების დროს დაზუსტებისათვის. — საქართველოს პოლიტექნიკური ინსტიტუტის შრომები, 4, 1958, გვ. 3—4; რ. პატარიძე, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერები. — მნათობი, 1984, № 1; ს. კაკაბაძე, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა (რუსულ ენაზე). — მაკნე, № 3 და მნათობი, 1985, № 5, გვ. 149—154, ბოლნისის ტაძრის წარწერების შესახებ; ა. ბოგვერაძე, ძიებანი V ს-ის საქართველოს ისტორიიდან. — მაკნე ისტორიის სერია, 1985, 4; ნ. ლომოური, კვლავ ბოლნისის დათარიღების საკითხებისათვის, — მაკნე ისტორიის სერია, 3, 1986, გვ. 156—165.

მცხეთის ჯვრის წარწერებს ი. ჯავახიშვილი და ა. შანიძე ახვევი
 მე-6—7 საუკუნეებს მიაკუთვნებენ.
 ივ. ჯავახიშვილის აზრით, VI საუკუნის მიწურულში, დაახლოებით 591—600 წწ., უნდა იყოს ამოკვეთილი სტეფანოსის წარწერა
 „— [ჯუარ]ო მაცხოვრისაო, სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი
 შეიწყალე“.

სურ. 4. სტეფანოსის წარწერა.

ამავე ეპოქისაა ჯვრის მონასტრის ხანმეტი წარწერა, რომელშიც მოხსენებულია სტეფანოსის ძმა დემეტრე უპატოსი:

— „წმიდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტრეს უპატოსსა მეოხ ხეყავ“.

ეს არის ერთადერთი მცხეთური ხანმეტი წარწერა. საგულისხმოა რომ იქვე აღრნერსე უპატოსის წარწერაში ეგვეე ზმნა ხ-
გარეშეა წარმოდგენილი: „წმიდაო გაბრიელ მთავარანგელოზო, აღრ-
ნერსეს უპატოსსა მეოხ ეყავ“. ივანე ჯავახიშვილი მიუთითებს, რომ უპატოსი ერთი საფეხურით დაბლა იდგა პატრიკიოსზე. ამ წარწერებში მოხსენიებული ბერძნული ტიტულები ცხადად მიგვანიშნებენ ქართლის მთავართა დამოკიდებულებას ბიზანტიის სამეფო კარისადმი.

გ. ბოჭორიძემ გამოაქვეყნა საპაკლუხტის წარწერა, რომელიც მან იპოვა რაჭაში, ზნაკვის ჯვარისაში:

„წმიდაო გაბრიელ საკრველთმოქმედო, შენდა შევედრებული მგვეალი შენი საპაკლუხტ დაცევე ყოვლისაგან ბოროტისა“.

წარწერა მე-6 საუკუნისააო, ფიქრობდა გ. ბოჭორიძე. ა. შანიძე ამ ძეგლს მე-5 საუკუნით ათარილებს.

ქართული დამწერლობისა და ენის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს წყისის (მდებარეობს სოფ. უდის მახლობლად, ადიგენის რ-ნი) პაემეტ წარწერას. იგი გ. ბოჭორიძემ აღმოაჩინა.

წყისის ქვაჯვარის წარწერით, მიწის გაყიდვის დამტკიცება, მე-6-7-ე საუკუნის ტექსტით, ასე იკითხება: „ესე ჟუარი ქრისტესი მე, კოსტანტი, ძემან სტეფანესმან და გუდასმან, აღჰუმართე სახელსა მცხეთისა ჟუარისასა ნასყიდევსა ჟუეყანასა ზედა შაპრაჰანსა ა, სა-ცოდ [სალოცველად] ჩუენდა, ცოლისა და შვილითა. ნოენბერსა იხ. ამენ“. ირკვევა, რომ ქართლის საზოგადოება VI—VII საუკუნეებში უკვე იცნობდა მიწის საყუთრების სხვადასხვა ფორმას („მამულს“, „ნასყიდვის“, „შეწირულს“).

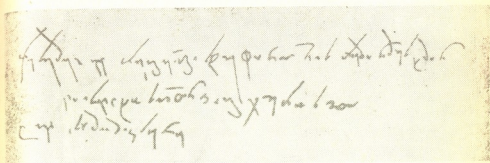
აკაკი შანიძემ ივარაუდა, რომ წყისის წარწერა 616—619 წლებს განეკუთვნება. წარწერის პაემეტი ზმნური ფორმაა — აღჰუმართე“.

VII საუკუნეში აგებული ატენის სიონის წარწერათაგან ყურადღებას იქცევს სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა, რომელიც შესრულებულია 739 წ. გ. აბრამიშვილმა და ზ. ალექსიძემ გამოაქვეყნეს ნაშრომი — „მხედრული დამწერლობის სათავეებთან“, რომლითაც ცხადყვეს, რომ ატენში დატულია ყველაზე აღრინდელი ნიმუშები მხედრული დამწერლობისა. ატენის სიონის ერთ-ერთი წარწერა მოგვითხრობს:

„ქრისტე, ბრძანებითა ღმრთისაჲთა, თუესა ნოვენბერსა თოთხმეტსა, დღესა ოთხშაბათსა, ჟამსა ღამისასა, სარკინოზთა წელსა სკგ-სა, ქრონიკონსა ნ-ზ, აღესრულა კურთხეული დედოფალი გუარამაერი, ღმერთმან [შეიწყალენ სული მისი, ამენ]“.

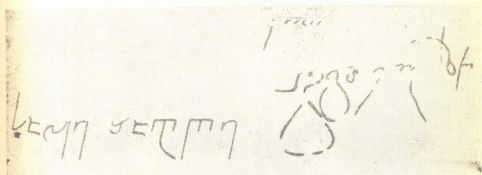
სარკინოზთა სკგ 223 წელს უდრის, ხოლო ქართული სათვალა-

ვით ნზ-57. ორივე წელთაღრიცხვის მონაცემები წარწერას 837
ათარიღებენ²⁶. (614 + 223 = 837; 780 + 57 = 837).

სურ. 5. მხედრული დამწერლობა VIII საუკუნისა (711 წ.). ატენის სიონის წარწერა

ძველი ქართული მრგლოვანი დამწერლობისაგან IX—X სს. წარ-
მოიშვა და ჩამოყალიბდა ნუსხა-ხუცური და მხედრული, დამწერლო-
ბა — საკუთარი, ურთიერთისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავებული გრა-
ფიკული გამოსახულებებით.

სურ. 6.

IX საუკუნის მხედრული დამწერლობა
(875 წ.)

X საუკუნისა მხედრული დამწერლობა
ატენის სიონის წარწერა.

²⁶ ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984; ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიციები, თბ., 1941; ნ. შო-
შიაშვილი, ქართული ლაბიდარული წარწერები, 1, თბ., 1980; ივ. ჯავახიშვილი,
ქართული პალეოგრაფია; ა. შანიძე, ძველი ქართული ქრესტომათია, თბ., 1935.

ეს მოვლენა ქართული დამწერლობის განვითარების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ეტაპს წარმოადგენს. ისტორიულად დაკავშირებულია ფეოდალიზმის დიდი გარდაქმნის ეტაპთან და ქრისტიანობის სრულ გამარჯვებასთან.

სურ. 7. დავათის სტელა (დეტალი)

იმის ნათელსაყოფად, თუ როგორი იყო ქართული დამწერლობის ისტორიული განვითარების ერთიანი პროცესი, ქვემოთ მოცემულია თითოეული საფეხურის ასონიშანთა გრაფიკული გამოსახულება, ტრანსკრიფციითა და რიცხვითი მნიშვნელობით²⁷.

²⁷ ე. მაჭავარიანი, ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, თბ., 1982, ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, 1973.

ქართული ანბანი

1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ა	ბ	გ	დ	ე	ს	ლ	მ	ნ	200
ვ	გ	ბ	ბ	2	რ	რ	ტ	ტ	300
ზ	ვ	ბ	გ	3	ყ	ყ	3	ყ	
თ	ვ	დ	d	4	ღ	ყ	უ	ა	400
ი	ყ	ე	e	5	ფ	ფ	ფ	რ	500
კ	ყ	ვ	v	6	ქ	ქ	ქ	კ	600
ლ	ლ	ჭ	z	7	ჩ	ჩ	ღ	ყ	700
მ	ჩ	ც	e	8	ც	ყ	ყ	ყ	800
ნ	თ	თ	t	9	ც	ყ	შ	ს	900
ი	ი	ი	i	10	ხ	ჩ	ჩ	ც	1000
კ	კ	კ	k	20	ც	რ	ც	c	2000
ლ	ლ	ლ	l	30	ძ	ძ	ძ	3	3000
მ	მ	მ	m	40	რ	რ	ფ	ფ	4000
ნ	ნ	ნ	n	50	ს	ს	ჭ	ც	5000
ი	ი	ი	j	60	ქ	ქ	ხ	x	6000
ღ	ღ	ღ	o	70	ყ	ყ	ქ	ყ	7000
შ	შ	შ	p	80	ჯ	ჯ	ჯ	3	8000
ჩ	ჩ	ჩ	z	90	ზ	ზ	3	h	9000
ც	ც	ც	r	100	ჭ	ტ	ჭ	ა	10000

სურ. 8.

1. ქართული ასომთავრული V ს., 2. ნუსხური, 3. თანამედროვე მხედრული, 4. საერთაშორისო ტრანსკრიფცია, 5. რიცხვითი მნიშვნელობა.

ქართული ანბანი დღეს შეიცავს 33 ასოს (— ერთხანს კი 38 აღწევდა). ქართული ანბანი რამდენიმე სახისაა. მათი გრაფიკა ყალიბდ-

ბოდა საუკუნეთა მანძილზე. ასეთებია: „ხუცური“ და „მხედრული“
 „ხუცური“ საეკლესიო-სასულიეროს ნიშნავს, მხედრული — ხუცურისა.
 ქართულმა დამწერლობამ თავისი ჩამოყალიბების პროცესში სამი
 საფეხური განვლო: ასომთავრული (ანუ მრგლოვანი),
 ნუსხური და მხედრული.

V—IX საუკუნეების ქართული წერილობითი ძეგლები (წარწერები და ხელნაწერები) შესრულებულია ანბანის იმ სახეობით, რომელსაც ასომთავრულს ან მრგლოვანს ვუწოდებთ. შეიძლება დავასახელოთ: პალესტინის, ბოლნისის, მცხეთის, უკანგორის, წყისის, ურბნისის წარწერები, ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტები, სინური მრავალთავის უდიდესი ნაწილი, ადიშის ოთხთავი და სხვ.

IX საუკუნიდან გვაქვს ნუსხური დამწერლობის ნიმუშები. უკანასკნელ ხანებამდე ითვლებოდა, რომ ნუსხური ანბანის ყველაზე ადრინდელი ნიმუშია 864 წლის სინური მრავალთავის ანდერძი. მაგრამ გ. აბრამიშვილმა გამოაქვეყნა ატენის ერთ-ერთი წარწერა (თარიღდება 835 წლით), რომელიც ნუსხური დამწერლობის უძველესი ნიმუშია.

X საუკუნეში ნუსხური ანუ კუთხოვანი ანბანი გადაწერილი ძეგლების რიცხვი თანდათან მატულობს. მთელ რიგ ხელნაწერებში ზოგჯერ ერთი ნაწილი ასომთავრულითაა დაწერილი, ნაწილი — ნუსხურით. ასეთია, მაგალითად: სინას მთის მრავალთავი.

ნუსხური — სიტყვა ნუსხისაგანაა ნაწარმოები. საბას განმარტებით, „ნუსხა ჩქარად აღწერილი არს“. ნუსხა დედანსაც ერქვა: „ესე სიტყუანი თვთ წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთვმესნია. ვითა ნუსხასა ეწერა, მეცა ეგრე აღვწერე“. როგორც ანბანის ერთ-ერთი სახეობის აღმნიშვნელი ტერმინი, იგი ძველ ხელნაწერებში თითქოს არ ჩანს, მაგრამ ბოლო მინაწერი უძველესი ნიმუშია ხუცურისა, რომლისგან IX საუკუნეში წარმოიშვა ახალი ქართული სახეობა, ე. წ. მხედრული (ა. შანიძე).

სინური მრავალთავი შინაარსით საეკლესიო-სადღესასწაულო კრებულია²⁸. IX საუკუნიდან ჩვენამდე მოაღწია მეორე ძეგლმა — შატბერდ-ჰადიშის სახარებამ (897 წ.), რომელიც ასევე სინას მთაზე აღმოჩნდა და პირველად სხვა ქართულ ხელნაწერებთან ერთად პროფ. ალ. ცაგარელმა აღწერა 1883 წ.²⁹.

²⁸ დღეს ეს ძვირფასი ძეგლი ბეჭდურად გამოცემულია და ხელმისაწვდომია სპეციალისტებისათვის. სინური მრავალთავი 1959 წ. გამოსცა უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრამ ვაშინგტონიდან მღვდელი სინას მთისა და იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა ფოტოპირების (რომელიც საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკამ შეიძინა) გამოყენების საფუძველზე.

²⁹ А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, СПб, 1894.

1902 წ. სინას მთაზე ნ. მარმა და ივ. ჯავახიშვილმა აღწერეს დაცული ქართული ხელნაწერები³⁰.

ამრიგად, VIII საუკუნიდან თანაარსებობს და ერთდროულად გზავრება ქართული ანბანის სამი სახეობა — ასომთავრული, ნუსხური და მხედრული. ამავე დროს, ასომთავრულსა და ნუსხურს საერთო სახელად ხუცური უწოდეს — მხედრულის საპირისპიროდ, რადგან ასომთავრული და ნუსხური ანბანით, უპირატესად, იწერებოდა სასულიერო მწერლობის ძეგლები, მხედრულით კი საერო და სახელმწიფო-საკანცელარიო ძეგლები.

XIV საუკუნეში (ასევე XVIII საუკუნეშიც) „წერა ხუცურისა“ და „მხედრულის“ გადამწერის მეორე და მესამე ხელობადაა დასახლებული, ანუ მას სცოდნია მრგლოვანი, ნუსხური და მხედრული წერა. (იხ. ბანდაისძე ავგაროზ კალიგრაფი XIV ს. ხელნაწ. ინსტ. A 575 პარაკლიტონი, გვ. 311, და იესე ბარათაშვილი XVIII ს. მდივან-მწიგნობარი. იხ. მისი ცხოვრება-ანდერძი 1950 წ. ა. იოსელიანის გამოცემა. გვ. 8).

თანამედროვე მკითხველი ძველ ქართულ ენაზე, მაგ. მეხუთე საუკუნეში, დაწერილ ლიტერატურულ შედეგს „შუშანიკის წამებას“, ისე როგორც შოთა რუსთაველის XII ს. გენიალური ქმნილებას „ვეფხისტყაოსანს“, თავისუფლად კითხულობს — თითქმის მთლიანად გასაგებია და მისახვედრი, რომ აქ აღარაფერი ვთქვათ გვიანი ხანის სხვა ძეგლებზე, მაგრამ ეგვევ არ ითქმის ქართული ნაირსახოვანი დამწერლობის შესახებ. იაკობ ხუცესის მიერ მეხუთე საუკუნეში ქართული ასომთავრულით (მრგლოვანი) შეთხზული „შუშანიკის წამების“ დაწერიდან VIII—IX საუკუნემდე ქართული ანბანის გრაფიკა ორგზის შეიცვალა, ენა კი თითქმის უცვლელი დარჩა.

სამსახეობა ქართული ანბანისა — მრგლოვანი-ასომთავრულის, ნუსხურ-ხუცურისა და მხედრულის თანაარსებობის პროცესი ისტორიულად მხედრულის გაძლიერებითა და დიდი უპირატესობით ხასიათდებოდა. თანდათან სასულიერო ხასიათის ძეგლები მხედრული ანბანით იწერებოდა. ამის სამაგალითო ნიმუშია A-65 ხელნაწერთა კრებული, 1188 და 1210 წლისა, რომელშიც შეტანილია მხედრულად გა-

30

³⁰ Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, М.—Л. 1940; ივ. ჯავახიშვილი, სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1949.

დაწერილი თხზულებანი; რაც მეტი დრო გადიოდა, მხედრული ანბანით გადაწერილ სასულიერო წიგნთა რაოდენობა უფრო და უფრო მცირდება. მაგალითად, XVII—XVIII საუკუნეებში მრავალი სასულიერო წიგნი (მათ შორის ოთხთავი Q-752, XVII ს.) მხედრული ანბანითაა გადაწერილი. გადამწერი ამ ძეგლისადმი თანდართულ ანდერძში განგვიმარტავს მის მიერ „ჩადენილი ცოდვის“ მიზეზს, იგი დასძენს:

— „მე ვწერ წიგნსა ამას წმიდისა „სახარებათსა“, რომელი არა ჯერ იყო წერილი მხედრულით“; მაგრამ თავს იმით იმართლებს, რომ სახარების მკითხველთ უკვე „არა ძალ-უძს წიგნთა ხუცურად აღმოკითხვაო“ (175r-v). ანალოგიური ანდერძი ერთვის თან ოთხთავის XVIII ს. ძეგლს (H-2384), რომლის გადამწერიც შენდობას ითხოვს მისი მხედრულად გადაწერისათვის.

ამავე პერიოდს განეკუთვნება საბა-სულხან ორბელიანის ძმის ნიკოლოზის ნათქვამი ასომთავრული ანბანის შესახებ: „მთავარნი ესე ასოთანი ძველადვე ქართველთ ეწერა. და არღარავინ იყო სწავლულ ამისა, თვინიერ უხუცესისა ძმისა ჩემისა სულხან-საბა ორბელის-ძისაგან კიდევე. მასცა მამისაგან ჩემისა ესწავლა და მან მე მასწავლა“ (იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის S 209 ხელნაწერი, გვ. 274).

ნიკოლოზ ორბელიანი, რასაკვირველია, აჭარბებს, თითქოს ორბელიანთა ერთი ოჯახის გარდა არავინ იცოდა ასომთავრული ანბანი. ეს არ შეეფერება სინამდვილეს. მაგ., მათი უმცროსი თანამედროვე, სიონის დეკანოზის ოსეს შვილი იესე თავის მემუარებში გვაუწყებს: „ვიციოდი ხუცური, მხედრული და მრგლოვანი წერა-კითხვა კარგად“³¹.

მაგრამ დრო თავისას აკეთებდა; თანდათანობით არამცთუ ასომთავრული, არამედ ხუცური ანბანით წერა-კითხვაც კი ეძლეოდა და ეწყებას.

მაგალითად, დიდად განათლებული, სახელოვანი ზაქარია მოძღვარის შვილს, იეროდიაკონ ოსე გაბაშვილს (ბესიკის ძმას), რომელიც განთქმული მწიგნობარ-კალიგრაფი და ეკლესიათმსახური იყო, 1793 წ. ნუსხურად გადაუწერია „სადღესასწაულო, რომელსაც ახლავს ასეთი შესანდობარი: „მე უღირსსმან იეროდიაკონმან, მოძღვარს (sic) ძემან ოსემ, აღვწერე სადღესასწაულო ესე, მაგრამ გამოუცდელ ვიყავ ხუცურისა წერისა“ (ხელნაწერი დაცულია ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის მუზეუმში); არაა გამორიცხული, რომ ოსე გაბაშვილი აქ, ძველ მწიგნობართა მსგავსად, ზედმეტ მოკრძალებულობასა და თავმდაბლობას იჩენდეს; მაგრამ სინამდვილე ისაა, რომ XVIII—XIX

³¹ იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება-ანდერძი, თბ., 1950, გვ. 2. ა. იოსელიანის გამოცემა.

საუკუნეთა მიჯნაზე ძალზე მცირდება ხუცურად დაწერილი სასულეო-
რო ხელნაწერი წიგნები და მრავლდება მხედრული.

ქართული
საბჭოთაო
ენების
სწავლის
ინსტიტუტი

* * *

ქართული ანბანის აქ წარმოდგენილ გრაფიკულ სახეობათა გარდა არსებობდა საიდუმლო, ანუ ანჯანური დამწერლობა. ამასთანავე, საიდუმლო ენაცა და მეტყველებაც არსებობდა; საიდუმლო დამწერლობის, ანუ კრიპტოგრაფიის უძველეს ნიმუშად პ. ინგოროყვას მოჰყავს X ს. ხელნაწერში, მიქელ მოდრეკილის საგალობელთა კრებულში, წარმოდგენილი „მიქაელის“ კრიპტომანია.

ქართული საიდუმლო დამწერლობის შესახებ საინტერესო ცნობები მოეპოვებათ ფარსადან გორგიჯანიძეს, ნ. მარსა და ივ. ჯავახიშვილს³².

გელათის მონასტრის ხელნაწერ № 4-ში დაცული საიდუმლო ანბანის ნიმუშების ფოტოპირი კ. კეკელიძეს ნ. მარსათვის გადაუგზავნია. ამ უკანასკნელს იგი შეუსწავლია და მცირე ნარკვევიც მოუმზადებია საიდუმლო ანბანისა და მისი გასაღების შესახებ (იხ. ფოტო).

* * *

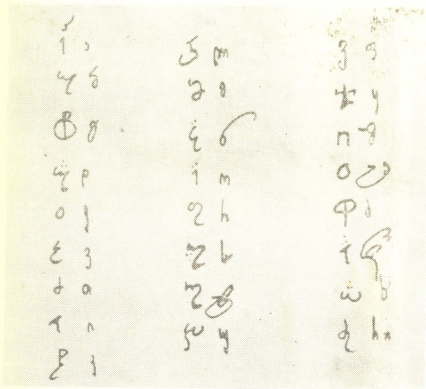
რიცხვების გამოსახატავად ძველად ასოებს (ანბანს) იყენებდნენ. მართალია, არაბულ ციფრებს საქართველოში X საუკუნიდან იცნობდნენ, მაგრამ მათ იშვიათად მიმართავდნენ. მაგ., X ს-ის მცხეთის „ღავეთონში“ არაბული ციფრებია გამოყენებული, ხოლო ქუთაისის ბაგრატიანთა ტაძრის იატაკის გამაგრების თარიღად ტაძრის ეპიგრაფიკულ წარწერებში პირველად გვხვდება არაბული ციფრი (1003 წელი). მაგრამ, როგორც წესი, მომდევნო ეპოქებშიაც თითქმის გაბატონებული იყო და რიცხვის აღსანიშნავად იყენებდნენ ანბანს, ასოებს. ქართულ ანბანში ასოები გარკვეული თანმიმდევრობით არის დალაგებული და თითოეული ასო-ნიშანი რიცხვსაც ასახელებს. ანბანი, ამდენად, რიცხვულ სისტემას წარმოადგენს.

ასოებით რიცხვთა გამოხატვა ანბანთა რიგს ემყარებოდა: პირველი ცხრა ასო აღნიშნავდა ერთეულებს: ა — 1, ბ — 2, გ — 3, დ — 4, ე — 5, ვ — 6, ზ — 7, თ — 8, ი — 9; მეორე რიგი — ათეულებს: ი — 10, კ — 20, ლ — 30, მ — 40, ნ — 50, ა — 60, ო — 70, პ — 80, ჟ — 90;

32 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1926, გვ. 129—133; პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია, თბ., 1913, გვ. XII; ფ. გორგიჯანიძე და მისი ნაშრომი, მ. ჯანაშვილის გამოცემა, თბ., 1896, გვ. 72; ა. შანიძე, ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები. — საქართველოს მუზეუმის მოამბე, 1921, № 1, გვ. 63—68; ლ. ათაბეგლიშვილი, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა, თბ., 1982.

მესამე რიგი — ასეულებს: რ—100, ს—200, ტ—300, უ (ანუ) 400, ფ—500, ქ—600, ლ—700, ყ—800, შ—900; მეოთხე რიგი — ათასეულებს: —ჩ—1000, ც—2000, ძ—3000, წ—4000; კ—5000, ხ—6000, ფ—7000, ჯ—8000, კ—9000; უკანასკნელი ასო ჰ—10 000-ს, რჩ—100 000, მჰ—1 000000.

სურ. 9. საიდუმლო ანუ ანჯანური დამწერლობა (ბ. მ ა რ ბ ი. Одинъ видъ грузинскаго криптографическаго письма ВХ-III, 205—207).

რიცხვის გამომხატველ ასოთა თანამიმდევრობა მტკიცე და უცვლელი იყო — უმაღლესისაყენ (ნული ანგარიშში არ მიიღებოდა), ხოლო შესაბამის ასოს გამოტოვებდნენ ხოლმე. ჩვეულებრივ, 1/4 აღინიშნება +, ხოლო ნახევარი 0.

1 ა	21 კა	500	მილიონი	1000 ჰ
2 ბ	28 კბ	600	მილიონი	10000 გ
3 ვ	30 კვ	700	მილიონი	100000 რ
4 გ	40 კგ	800	მილიონი	1000000 გგ
5 ძ	50 კძ	900	მილიონი	ამის გარდა $\frac{1}{100}$ ილნიშნები
6 ე	60 კე	1000	მილიონი	ბა + ხოლო ნაბეჭდობი.
7 წ	70 კწ	2000	მილიონი	
8 ც	80 კც	3000	მილიონი	
9 ძ	90 კძ	4000	მილიონი	
10 ტ	100 კტ	5000	მილიონი	
11 რ	200 კრ	6000	მილიონი	
18 ი	300 კი	7000	მილიონი	
20 ყ	400 კყ	8000	მილიონი	

ქართული ანბანის (ასოთა) ფულის საანგარიშო ნიშნები კი ასეთია.

ა	ილნიშნავს ერთ ფულს	ბ	მილიონი	2	მილიონი
ბ	2 ფულს	გ	1000000	3	მილიონი
გ	1 მილიონი	დ	10000000	4	მილიონი
დ	8 ფულს	ე	100000000	5	მილიონი
ე	18 ფულს	ვ	1000000000	6	მილიონი
ვ	2 მილიონი	ზ	10000000000	7	მილიონი
ზ	1 აბაზს	თ	100000000000	8	მილიონი
თ	6 მილიონი	ი	1000000000000	9	მილიონი
ი	2 აბაზს	კ	10000000000000	10	მილიონი
კ	10 მილიონი	ლ	100000000000000	15	მილიონი
ლ	3 აბაზს	მ	1000000000000000	1	თუანს
მ	15 მილიონი	ნ	10000000000000000		
ნ	1 აბაზს	ქ	100000000000000000		
ქ	15 მილიონი	ყ	1000000000000000000		

სურ. 10.

ამრიგად რიცხვების გამოსახატავად ისე, როგორც ფულის ანგარიშწარმოებისათვის, ძველად ქართულ ასოებს (ანბანს) იყენებდნენ. მართალია, არაბულ ციფრებს საქართველოში X საუკუნიდან იცნობდნენ. მაგრამ მათ იშვიათად მიმართავდნენ, მაგ., X ს-ის მცხეთის

დავითნში არაბული ციფრებია გამოყენებული; ხოლო ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის იატაკის გამაგრების თარიღად, ტაძრის წარწერებში პირველად, გვხვდება არაბული ციფრი (1003 წელი); მაგრამ, როგორც წესი, მომდევნო ეპოქებშიაც თითქმის გაბატონებული იყო და იყენებდნენ რიცხვის აღსანიშნავად ქართულ ანბანს — ასოებს, არაბულ ციფრებთან ერთად დაახლოებით XIX ს-ის 50-იან წლებამდეც კი.

2. დავათის ძვა-ჯვარ-ხატის ეპიგრაფიკული ძეგლისა და „ძეგანი ქართულისა ენისასი“ კავშირის შესახებ

3. ინგოროყვას მიაჩნია, რომ „ფარნავაზის დროს... ჩატარდა შევსება ქართული ანბანისა; დართვა ძველი ანბანის ბოლოში ცალკე საგანგებო ნიშნებისა სპეციფიკური ქართული ბგერებისათვის“³³. ასევე რ. პატარიძის შეხედულებით, „ქართული ასომთავრული ანბანი შექმნილია არა ფარნავაზ მეფისა და საქართველოს სახელმწიფოს დაარსების ხანაში, არამედ გაცილებით ადრე“... ავტორის აზრით, მემატეანის ცნობა, რომ „ამან (ფარნავაზ) შექმნა მწიგნობრობა ქართული“, იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ უკვე არსებული ქართული დამწერლობა ფარნავაზ მეფემ ერთიან ქართულ სახელმწიფო დამწერლობად გამოაცხადა“³⁴, ან კიდევ „გააუმჯობესა დამწერლობა“.

3. ინგოროყვას დაკვირვებით, „ფარნავაზის დროსაა მომხდარი ქართული კალენდრის რეფორმა: შემოღებულ იქნა ადგილობრივი ქართული წელთაღრიცხვა, რომლის დასაბამად მიღებულია 284 წელი ძვ. წელთაღრიცხვისა... „ეს წელი არის გამოსავალი თარიღი, რომელიც შემდეგ საფუძვლად დაედვა ქართული ქორონიკონის სისტემას და ქართული მწიგნობრობის შემოღების თარიღს — ძვ. წ. 284 წელი, რაც წერილობითი წყაროებითაც მტკიცდება“³⁵.

ვაზაფხულის ბუნობა ძველი ქართული კალენდრით (მარტის თვის 25 რიცხვი) წელიწადის დასაწყისად იყო აღიარებული, როდესაც, საბას განმარტებით, „სწორდება დღე და ღამე“. ეს იყო, ამასთანავე, ლიტურგიული წელიწადის დაწყება ხარებით, რაც ქართული ადრე-ქრისტიანული ხანიდან მკვიდრდება და პოულობს თავის გამოხატულებას. ყოველივე ეს ვინაიდან არაა უბრალო საკითხი, იგი ბუნებრივია ღრმა ანალიზსა და დაფიქრებას მოითხოვს. რ. პატარიძის აზრით,

³³ პ. ინგოროყვა, თბზ., ტ. IV, 1978, გვ. 250.

³⁴ რ. პატარიძე, ქართული ასომთავრული, 1980, გვ. 513.

³⁵ რ. პატარიძე, ქება ქართული ენისა, — „მნათობი“, № 9, 1986, გვ. 142. ავტორი იზიარებს პ. ინგოროყვას ამ დებულებას.

ამ საკითხს „ქება და დიდება ქართულისა ენისა და დავათის ქვა-ბატი გაარკვევს“³⁶.

ამ ფენომენალურ ძეგლთა ურთიერთთან კავშირის პრობლემის შესწავლა ურთიერთგანმარტყობის გამოწვევას იწვევს. ჩვენ ამ პრობლემიდან კვლევის საგანთან დაკავშირებულ მხოლოდ ზოგიერთ საკითხზე შევჩერდებით.

დავათის ისტორიული მნიშვნელობის ეპიგრაფიკული ქვა-ბატი, სადაც თითქოს ქართული ანბანისა და მწერლობის საზეიმო სიტუაციაა წარმოდგენილი, იოანე ზოსიმეს მიერ გადაწერილ „ქართული ენის ქებასთან“ მიმართებაში ახალ შინაარსს იძენს. ამ მიმართულებით კომპლექსური კვლევა-ძიების გაღრმავება, როგორც ამას პრობლემის გადაწყვეტა ითხოვს, ვფიქრობ, სწორი და იმედის მომცემი ვხაა.

დავათის ქვა-ჯვარზე ამოკაწრულ-ამოტვიფრული ქართული ასომთავრული ანბანის შინაარს-დანიშნულებათა უჩვეულო სიტუაციაში წარმოჩენა, თავისთავად ბევრის მოქმელია ქართული ენის (ანბანის), დამწერლობისა და მწერლობის ისტორიული მისიის მეცნიერულად გაანალიზებისათვის.

ქვა-ჯვარზე თითქოს რელიეფურადაა წარმოჩენილი ქართული მწერლობის როლი ქრისტიანული რელიგიის წიგნთა გაქართულების (თარგმანის) განვითარების ცხოველმყოფელურ აღმავლობაში. ნაჩვენებია ქართული ანბანის — წიგნის დიდი შემეცნებითი მნიშვნელობა ახალი ქრისტიანული რელიგიის წარმართობაზე იდეურად გამარჯვების საქმეში.

როგორაა გამკლავებულ-განსხვავებული ქართული ანბანისა და ენის ეს ზეიმი დავათის საყდრის სტელაზე (ქვა-ჯვარზე), რომლის მიზანი უნდა იყოს ქართული მწიგნობრობისა და წიგნის მთლიანად ჩაყენება ქრისტიანული ეკლესიისა და ქვეყნის სამსახურში.

სოფელი დავათი არაგვის მარცხენა შენაკადის აბანოსხევის სათავეში, ერწო-თიანეთის გზაზე მდებარეობს. ისტორიულ წყაროებში იგი X საუკუნიდან დავათის სახელწოდებით იხსენიება. მიაჩნიათ, რომ ამ სოფლის დაწინაურებას ხელი შეუწყვეს მდიდარმა სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებმა და ქართლ-კახეთთან დამაკავშირებელმა გზებმა.

დავათის წარწერის კორპუსის საყდრის ქვის დიდ სტელაზეა წარმოდგენილი, იგი სოფ. დავათის ღვთისმშობლის ხუროთმოძღვრული ეკლესიის კომპლექსის არქეოლოგიური შესწავლისა და ეკლესიის ნანგრევებისაგან მთლიანად განთავისუფლების და გაწმენდის შედეგად აღმოჩნდა. დავათის საყდარი ადრექრისტიანული ხანის საინტერესო ძეგლია, რომელსაც VI საუკუნის შუა წლებით ათარიღებენ.

³⁶ ი. ზ. ბატარაძე, ქება ქართულისა ენისა, — მნათობი, 1986, № 9, გვ. 143.

დავითის ღვთისმშობლის ეკლესიის არქეოლოგიურმა შესწავლამ, იმ მოპოვებულ ძეგლთა მეცნიერულად გაზრებამ დაადასტურა, რომ ხელოვნების ამ საკულტო ძეგლს, საზოგადოდ, „ყველაზე მეტი სიანალოვე ახასიათებს ბოლნისის, ქვემო ქართლისა და აღმოსავლეთ საქართველოს ადრექრისტიანული ხანის ძეგლებთან“³⁷.

ყურადღებას იპყრობს დავითის სტელების მოხატულ-წარწერიანი ცალკეული დიდრონი ნაწილები და ფრაგმენტული ელემენტები. მაგ., № 1 სტელაზე, მიუხედავად იმისა, რომ მას მარჯვნიდან საკმაოდ მოზრდილი ნაწილი აკლია (სიგრძე 42 სმ, სიგანე — 18 სმ), ყველაზე საპატიო-ღვთისმშობლის ადგილას წარმოდგენილია ქართული ანბანის შემცველი კომპლექსი. აქვე გამოხატულია დიდებულთა საკადრის სამოსში საზეიმოდ გამოწყობილი ორი ფრთოსანი მთავარიანგელოზის ფიგურა³⁸.

მათ ურთიერთჩაკიდებულ და ზეაწეული ხელებით უჭირავთ გახსნილი პერგამენტის მსგავსი წვერები, რომლისთვისაც მეორე ხელი შუა ნაწილში ჩაუჭიდათ. ზეაწეული ხელებითა და ტანსაცმლის კონტურით შექმნილ, თითქოს თევზის მოყვანილობის სიბრტყეზე ერთგვარად გავრეული ხელით ამოკაწრულია ქართული ასომთავრული ანბანი, რომელიც ექვს სტრიქონად არის განლაგებული.

„ქებაა ქართლისა ენისაჲ“ გადამწერმა იოანე ზოსიმემ X საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულ ხელნაწერთა კრებულს — სინურ მრავალთავს დაურთო. ეს ძეგლი დღეს გამოქვეყნებულია და მკვლევართა ფართო ფენებისათვის ხელმისაწვდომი; ავტორი „ქებასა“ უცნობია. დღემდე მისი დაწერის თარიღი არაა გარკვეული. მაგ., პ. ინგოროყვა „ქებას“ 864 წლით ათარიღებდა. ამჟამად ფიქრობენ, რომ „ქება“ ბევრად ადრე უნდა იყოს შექმნილი, დაახლოებით მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში (ამ აზრისაა აკაკი ბაქრაძე, ედიშერ ჭელიძე, გურამ ნარსიძე, რამაზ პატარიძე და სხვ.).

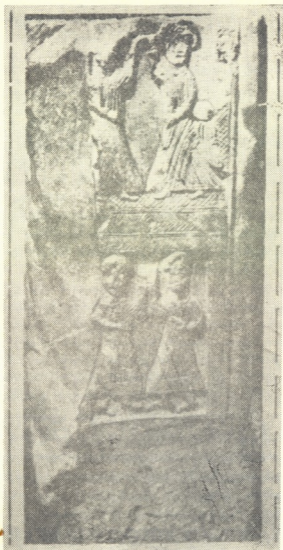
გ. ნარსიძემ კვლევა-ძიებით თითქოს დაასაბუთა, რომ „ქება“ თარიღიანი თხზულებაა, დაწერილია ახ. წ. 342 წელს³⁹. მისი დასკვნით ახლად აღმოჩენილი „დავითის სტელისა“ და „ქებას“ დათარიღებამ გაარკვია, რომ ქართული წელთაღრიცხვა თავის დასაბამს ფარნავაზ მეფის მიერ ქართული მწიგნობრობის შემოღების დროიდან იღებს.

რ. პატარიძე იზიარებს აღნიშნულ დასკვნას, რომელიც არსებითად „ქებას“, როგორც თარიღიანი ძეგლის, მიგნება-დადგენიდან მომდინ-

37 რ. რამიშვილი, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის ხეობაში. — მნათობი, 1987, № 8, გვ. 146.

38 გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, არაგვის ხეობაში აღმოჩენილი დავითის სტელები. — ვაზ. კომუნისტი, 1985, 19 მაისი.

39 იბ. გ. ნარსიძე. — მნათობი, 1985, №9 და 1986, № 4; „ქებას“ შესახებ

სურ. 11.

სოფ. დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიის გათხრებისას აღმოჩენილი სტელა (ქვა-ჭიკარი)

ნარეობს და დასძენს: ამიერიდან ჩვენ ხელთაა ქართული ენის ქართული აზროვნების სწორუბოვარი ძეგლი მე-4 საუკუნის ნახევრისა, ეს თხზულება დაახლოებით 150 წლით უფრო აღრინდელია, ვიდრე „შუშანიკის წამება“ იაკობ ხუცესისა, ავტორი თავის ამ დასკვნას დავათის ხატ-ქვა-ჯვარის, ქართული ანბანის აღმოჩენაზე ავრცელებს. იგი განაგრძობს: „სულ ახლახან თხზულების (ქებას — ა. ი.) ტყუპის ცალი აღმოჩნდა ქვაში გამოკვეთილი — ქებაი და დიდება ქართულისა ენისა“. მისი აზრით დავათის ქვა-ჯვარის ხატი და „ქებაი“ იგივეობრივი შინაარსის ძეგლებია⁴⁰.

ქართული ანბანი თავისთავადია. იგი ისტორიული განვითარების საეკაოდ მაღალ საფეხურზე მდგომი ხალხის მიერაა შექმნილი და არა მიბაძვითაა გადმოღებული. ქართულ ანბანს, როგორც აღვნიშნეთ, რიცხვითი მნიშვნელობა გააჩნია. იგი ძირითადად ოთხი შვიდეულისაგან შედგება. ქართული ანბანი თავისი რიცხვითი მნიშვნელობით კალენდარულ ასტრონომიულ, მთვარის მოძრაობის ერთევიანი ციკლით — ახალმთვარის დაბადებიდან 30 დღედ (24 საათიან) ანუ ერთ თვედ იანგარიშებოდა. ამრიგად, ქართული ანბანის (დამწერლობის) წარმომავლობა და ქართული მოდგმის წარმართ ქურუმ-ასტროლოგთაგან შედგენილი ქართული კალენდარი გარკვეულ მიმართებაში უნდა იმყოფებოდნენ ურთიერთთან.

გ. აბრამიშვილი და ზ. ალექსიძე ქართული ენის „ქებასა და დიდებას“ (ასევე კანონზომიერად) დავათის სტელაზე გამოსახული ქართული ანბანის ამალღებისა და განდიდების სცენას უკავშირებენ. მათივე აზრით, ასეთი იკონოგრაფიული თემა უჩვეულოა, რადგან კანონიკური ქრისტიანული იკონოგრაფია დასაშვებად თვლის მხოლოდ მაცხოვრის, ჯვარისა და ღვთისმშობლის ამალღებას, რომელსაც იგი მეორედ მოსვლის, საშინელი სამსჯავროს იღვას უკავშირებს.

ქართული ენის სადიდებელი თხზულება „ქებაის“ ცნობით „ღამარხულ არს ენა ქართული დღემდე მეორედ მოსვლისა მესიისა საწამებელად, რათა ყოველსა ენასა ღმერთმან ამხილოს ამით ენითაო“.

ამ ფაქტის დაკავშირება სხვა ანალოგიურ ძეგლებთან არ უნდა იყოს შემთხვევითი და ზედმეტი. ამას მოწმობს კიდევ ერთი (ქართული) ძეგლი — ბრდაძორის სტელა (VI ს.); რომელზეც გამოხატულია იკონოგრაფიულ პრაქტიკაში არანაკლებ უჩვეულო თემა: — ამალღება და განდიდება სულარაში გახვეული ლაზარესი. ამასთანავე, ბრდა-

40 რ. პატარიძე, ქება ქართულისა ენისა. — უფრ. მნათობი, 1986, № 9, გვ. 134 და 141—142.

ძორის სტელაზე მიქელ მთავარანგელოზი საყვირით ამცნობს კაცობრიობას მეორედ მოსვლის დღის დადგომას⁴¹.

დავათისა და ბრდაძორის სტელებზე გამოხატული სცენები მანეთისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდებიან, რომ დიდების შარავანდედში ერთგან ქართული ანბანია, ხოლო მეორეგან — ლაზარე. დავათისა და ბრდაძორის სტელაზეც შერწყმულია ორი სიმბოლო — ლაზარესი (ქრისტეს მეგობრისა) და იდეა ქართული ენის აღორძინებისა ლაზარესთან გაიგივებით. ამ იდეის სახვით ხელოვნებაში გადასვლისათვის საქართველოს ისტორიულ ვითარებას უნდა მოეშადადებინა ნაყოფიერი ნიადაგი, დავათის სტელაც ხომ ამასვე უნდა აღსატურებდეს, სადაც წარმოსახულია ქართული ენის აღდგენა-გაბატონებისათვის ზემის აღმავლობა.

ამ თვალსაზრისით ასევე საინტერესო იქნება დავათის სტელას მეორე დაზიანებული ნაწილის მოძიება და ტექსტის, სცენის, მთლიანი აღდგენა... მაგრამ სტელა, რომელზეც ქართული ანბანთამაღლებაა გამოსახული, არაერთი მეცნიერული მოვლენის ახსნისა და ფაქტის დადგენის საფუძველს იძლევა. მაგ., ასეთის: ამაღლებული ანბანის სამ გრაფემას („ჰ“, „ტ“, „კ“) თავზე დასმული აქვს ქარაგმის ნიშანი ან, როგორც ძველად უწოდებდნენ, პატივი, რომელიც ციფრებს აღნიშნავს. ესაა ციფრები „ჰ“ — 500, „ტ“ — 300, „კ“ — 20, რომელნიც ეთანაბრებიან რიცხვს 5320, ანუ გამოხატავენ ქართული ქორონიკონით 532 წლიანი ციკლით მეთერთმეტე მოქცევის დამდევს. ქართული დასაბამიდან თუ ვიანგარიშებით, 5320 მოგვეცემს ძველი წელთაღრიცხვის 284 წელს (5604 — 5320 = 284).

საგულისხმოა ასევე, რომ დავათის სტელამ მოგვცა უძველესი და სრული ქართული ასომთავრული ანბანის კორპუსი — ანიდან ჰამედე. თითქო გაირკვა და ცხადი გახდა, რომ „ქებაი და დიდებაი ქართული ენისა“ გულისხმობდა არა მარტო ქართულ ენას, არამედ ქართულ მწიგნობრობასაც. ახალი წელთაღრიცხვით ჯერ კიდევ IV საუკუნეში მტკიცედ ყოფილა ცნობილი და ჩამოყალიბებული ქართული კალენდარი, ქართული 532 წლიანი ციკლი — ქორონიკონისა და ქართული დასაბამიდან; IV საუკუნის საქართველოში უკეთ იცოდნენ ის, რასაც ლეონტი მროველი (XI ს.) წერს — ფარნავაზმა „განავრცო ენა ქართული და... შექმნა მწიგნობრობა ქართული“. XI ს-ში გამოთქმული ეს აზრი ახლა სიზუსტით თარიღდება. იგი ძველი წელთაღრიცხვის 284 წელს მომხდარა, ფარნავაზ მეფის ჩარევით.

⁴¹ გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, არაგვის ხეობაში აღმოჩენილი დავათის სტელა. — გაზ. კომუნისტი, 1985, 19 მაისი; რ. რამიშვილი, არქეოლოგიური კვლევაძიება. — მნათობი, 1987, № 8.

სამეფო ხელისუფლებისათვის მწიგნობრობა მძლავრ იარაღს წარმოადგენდა არა მხოლოდ ქვეყნის მართვა-გამგეობაში, არამედ ველყოვლისა გადასახადების აკრფის და ლაშქრის შეყრის ორგანიზაციის სრულყოფაშიც.

სიმბოლოურია და მეტად საგულისხმოც, რომ დავათის სტელაზე ანბანის განდიდების ქვეშ შემოსაზღვრული ჩარჩოს არეზე გამოსახულია უფრო საერო პირნი დიდებულთა სამოსით, რაც იმის მანიშნებელია, რომ მწიგნობრობის საქმე ძველთაგანვე ექვემდებარებოდა არა მხოლოდ საეკლესიო, არამედ ასევე სამეფო ხელისუფლების უწყებას.

რაც შეეხება იბერიისა და კოლხეთის სამეფოს საგარეო ოფიციალურ დოკუმენტებს და მიმოწერას უცხო ქვეყნებთან, არაა გამორიცხული, რომ კვლავ არამეული, ბერძნული და ლათინურენოვანი დამწერლობანი გამოიყენებოდა.

ჯერ კიდევ ჰიმნის — „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართლისა ენისაჲს“ — ავტორი დასძენდა, რომ „ყოველი საიდუმლოჲ ამას ენასა შინა დამარხულ არს“. ავტორი აქ „ყოველს საიდუმლოში“ ქართული ენის ხასიათს (მის გრამატიკულ წყობას, ლექსიკურ მარაგს, მის ამოუწურავ სინტაქსურ საშუალებებს), სავნის, მოვლენის, არსის დიდი გამოხატვის უნარსაც უნდა გულისხმობდეს.

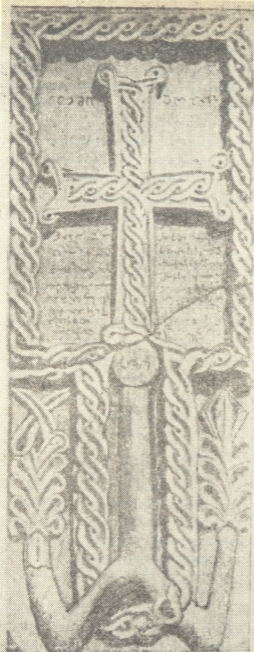
ქართული ენის განდიდებას „ქებაში“, რასაკვირველია, პანეგერიკული შინაარსი არა აქვს.

ქართველმა ხალხმა უწყვეტი შემოქმედებითი შრომითა და ბრძოლით უღარესად რთულ ისტორიულ პირობებში შეიმუშავა და წარმოაჩინა არაჩვეულებრივად დიდი უნარი მშობლიური ენისა და მწიგნობრული კულტურის შემოქმედებითად განვითარებისა. მწიგნობრობა, წიგნი და მწერლობა ქვეყნის სასიცოცხლო უშრეტ ძალად და უძლეველ საარსებო იარაღად გაიხადა.

1957 წელს ქარელის რაიონის სოფელ თრეღვის მიდამოების ერთ-ერთ გამოქვაბულში იპოვეს წნული ჩუქურთმით შემკული ქვა-ჯვარი, რომლის მკლავების ორთავე მხარეს ამოკვეთილია ნუსხური წარწერა, იგი ასე იკითხება:

— „მე ლეონტი მროველმან დიდითა მოჭირვებითა აღვაშენე ესე ქუაბი ხატისათვის ღმრთეებისა დღესა ჭირისასა ნავთსაყუდლად რუისის საყუდრის შვილთათვის ეამთა შინა აღფარლან სულთანისაგან ოხრებისთა, ქრონიკონსა სპე“, ანუ ახალი წელთაღრიცხვით 1066 წელს;

ლეონტი მროველი „ქართლის ცხოვრების“ ფუძემდებელი — ავტორია ქართველი ხალხის უძველესი ხანის ისტორიისა: — „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევისა“ და „არჩილ მეფის წამებისა“.

ლენტი მროველის ჯვარი, 1066 წ.

რომელიც (ეს სამი თხზულება) მროველმა საფუძვლად დაუდგინა ქართული ენციკლოპედია.
 თლის ცხოვრებას“.

მოტანილი ქვა-ჯვარის წარწერიდან ირკვევა, რომ საქართველოს ისტორიის მიმა, ლეონტი მროველი XI ს-ის შუა წლებში — თურქ-სელჯუკთა 1-ლი შემოსევის დროს ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა. ლეონტი მროველი გავლენიანი და დიდად განათლებული ეკლესიათმსახურია. მას საკუთარი სამრევლოს რელიკვიების — რუისის საყდრის ჯვარ-ხატის, წიგნებისა და სხვა ძვირფასეულობათა გადარჩენის მიზნით სიმაგრე აუგია მიუვალ ადგილს, სადაც ასევე საპიროების დროს მრევლიც აფარებდა ხოლმე თავს. მას აქვე ძეგლად წარწერიანი ქვა-ჯვარიც დაუტოვებია.

თუ ჩვენ ყოველივე ზემოთქმულს მოკლედ შევაჯამებთ, იგი შეიძლება ასე ჩამოვაყალიბოთ:

ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებანი და მეცნიერული დებულებანი ქართული ანბანის წარმომავლობისა და მწიგნობრობის შემუშავების შესახებ არსებითად, შეიძლება ითქვას, კვლავინდებურად ძალაში რჩება...

ქართული დამწერლობა ყალიბდებოდა ძვ. წ.-ის IV—III საუკუნეებამდე. ფარნავაზის მეფობის დიდ ეპოქაში განხორციელდა რეფორმა; ამ რეფორმის საფუძველზე ქართულ-მწიგნობრული დამწერლობა ქურუმთა წარმართული კულტმსახურების ვიწრო ასპარეზის ფარგლებს ბევრად გაშორდა, დაიმკვიდრა სახელმწიფოს სამწერლობო მდივან-მწიგნობრული სამსახურის ფუნქცია.

ქართლის ნიკოლოზ პირველი კათალიკოსის ცნობით, როცა იერუსალიმის პატრიარქი ქართველთა მოქცევის და ხალხის ბუნების საკითხით დაინტერესებულა, მიუწვევიათ ტარსუს მიტროპოლიტი ქართველი ბერი თეოფილე, რომელსაც პატრიარქისათვის განუმარტავს: რომ ჩვენ ვართ „პირველ წოდებულისა...ანდრია მოციქულისა სამწყოსნი, მის მიერ მოქცეულნი და განათლებულნი, სიმონ კანანელი ქვეყანასა ჩვენსა დამარხულ არსო“. „ნათესავი ჩუენთა ქართველთა არიან ბუნებით სადაგნი და მარტივი და გონებით წრფელნი, სიმათლისა ცხოვრებისასა და უღლისა უმანკოებისასა მზიდველნი, და მხოლოდ ღმრთისაოდენ და მკლავისა თვისისა მოსაგნი, რომლითაც უკვე გამოსახავს და საცნაურ იქნების სიქველე ჭაბუკისაი“... ხოლო „ქ.წურთლები გამომეტყველებისაი და გამოძიება სამეცნიეროთა და საფილასოფოსოთა საქმეთაი არარი უკუე ჰქონებია ნათესავსა ქართველთასა, ვითარცა ბრძენთა შორის დღესაცა იხილვების ესე ვითარი იქმნეს, მყის, მასვე ეამსა შინა მესხულად აწერენ და ესრეთ სიმტკიცედ და სახსენებლად მომავალთა ნათესავთათვის ძეგლად წარუწყმედელად დაუტოვებენ... და არცა ვი-

დრემდე მისცენ უფსკრულსა დავიწყებისასა“⁴². ამრიგად წარმართულ ქართლში ისტორია უამითი-უამად ტრადიციულად იწერებოდა ბევრად ადრე და დრო და დრო, ვიდრე ქართლში ქრისტეს სარწმუნოებას იქადაგებდნენ, — ანუ მოხდებოდა მოქცევა მირიან მეფისაგან ხალხის მონათვლით და ქრისტიანული რელიგია სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდებოდა.

ქრისტიანობა მწიგნობრული სამწერლობო რელიგია იყო თავისი მოწოდებით. „ქართლის ცხოვრებას“ კულტის მსახურნი ოსტატურად იყენებდნენ ქრისტიანობის გამარჯვებისა და წარმართობის საბოლოოდ დამხობისათვის. აქ აღნიშნულს, ისტორიულ წყაროებთან ერთად, ადასტურებს ქართული წერილობითი, ეპიგრაფიკული, მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლები, — „ქებაჲ ქართლისა ენისაჲს“ და დავათის ქვა-ხატის ქართულ ანბანთა კორპუსისა და მათი კომპლექსის შინაარსის მეცნიერულად გაანალიზება.

3. საწერი მასალა — ეტრატბი, მილი, ძალაღი, ზემოზიღვის არხატი და საპართველონი ძალაღის წარმოების საკითხისათვის

ქართულ წიგნთა ხელით გადაწერის გზით გავრცელების მრავალსაუკუნოვან პერიოდში შემუშავდა ტრადიციები და დაგროვდა უმდიდრესი გამოცდილებანი, ბრწყინვალე კალიგრაფიული კულტურა, წიგნის ოსტატურად მაღალი გემოვნებით მოხატვისა და მხატვრულადვე მოკაზმისათვის.

იდეური ზემოქმედება ხორციელდებოდა საჯაროდ მარტილთ-ცხოვრებისა და სამღვთო წიგნის წაკითხვითა და მოსმენით, ასევე ზეპირსიტყვიერი საუბრებით საკრებულოებში.

ასე გრძელდებოდა დიდხანს, საუკუნეების მანძილზე, როცა გაზრდილი მოთხოვნილება წიგნზე ზღვარდებული იყო და წიგნის ხელნაწერების სახით გავრცელება დიდ დაბრკოლებასთან იყო დაკავშირებული საჭირო მასალის სიმცირისა და მაღალკვალიფიციურ კალიგრაფ-გადამწერთა ნაკლებობის გამო.

საქართველოში საწერ მასალად, ისე როგორც მწიგნობრული კულტურის სხვა ქვეყნებში, ქილს, ეტრატსა და ქალაღს იყენებდნენ.

42 იხ. ნიკოლოზ I კათალიკოზი (1149—1160), საკითხავი სუეტის ცხოველისაჲ, აუართისა საუფლოსაჲ და კათოლიკე ეკლესიისა. 1908, ტფ.; გვ. 101—192—315.

ამათგან საქართველოში V—VI საუკუნეებიდან საწერ მასალად საუკუნეებამდე იხმარებოდა ეტრათი, ანუ „ტყავის ქალაღი“ მაგ., პალესტინაში მოქმედ ქართველთა საბაწმინდის ლავრაში (X ს.) ფსალმუნი და თთუენი ჭილზე დაუწერიათ⁴³.

პაპირუსი, ანუ ჭილი საქართველოში საწერ მასალად ხმარებულნი არ ყოფილა, მაგრამ მოგვეპოვება პაპირუსზე ნაწერი ორიოდ ქართული წიგნი, რომლებიც ჩვენი კულტურის საზღვარგარეთულ ცენტრებში არის შექმნილი. ერთი მათგანი ცნობილია ჭილ-ეტრათის იადგარის სახელით და დაცულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში. ძეგლის ერთი ნაწილი დაწერილია ჭილზე (პაპირუსზე), მეორე კი ეტრატზე (პერგამენტი) იერუსალიმში, არა უგვიანეს XI საუკუნისა.

ჭილ-ეტრათის იადგარი პ. ინგოროყვას IX საუკუნეში გადაწერილად მიაჩნია. ივ. ჯავახიშვილი ამ ძეგლს VIII საუკუნის დამლევის ან IX საუკუნის პირველ ათეულებისად მიიჩნევდა. ჭილ-ეტრათის იადგარის სრული ტექსტი გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, ა. შანიძის საერთო რედაქციით⁴⁴.

ჭილ-ეტრათის იადგარის შესწავლის საქმეს კ. კეკელიძემ ადრით-განვე მიაქცია ყურადღება. ელ. მეტრეველმა უძველესი იადგარის საკითხებს არა ერთი ნაშრომი მოუძღვნა. მისივე მონაწილეობით და წინასიტყვაობით ხელნაწერთა ინსტიტუტის კოლექტივმა გამოსაცემად მოამზადა — უძველესი იადგარი. ტექსტი, რომელიც „მეცნიერებაში“ 1980 წელს გამოსცა გამოკვლევითა და საძიებლებით, მოიცავს 942 გვერდს.

X—XI სს-დან საქართველოში ქალაღი შემოჰქონდათ არაბულ-სპარსული ქვეყნებიდან. მაგრამ, როგორც ჩანს, არ იყო ადვილი და ყველასათვის ხელმისაწვდომი ქალაღისა და მელნის შეძენა. მაგ., თანა მდივანი 1726 წელს ნატრულობდა: „ნეტავი მწერალს, როგორც სურს, ისე ჰქონდეს მელანი, სპარსთა ქალაღი და კარგი კალამი“⁴⁵.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მეტად შემოსავლიან ხელობას წარმოადგენდა წიგნების გადაწერა და შემზადება. ეს ხელობა უფრო ბერ-მონაზვნებს შორის იყო გავრცელებული.

⁴³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 35 და 33.

⁴⁴ ამ ძეგლის გადაწერის თარიღად რედაქციას XI საუკუნე მიაჩნია. იხ. ჭილ-ეტრათის იადგარი. თბ., 1977.

⁴⁵ იხ. Описание рукописей, გვ. 530. ზშირად ქალაღის ნაკლებობის პირობებში XVIII საუკუნეშიც კი მიმართავდნენ ეტრათის დამზადებას და საწერ მასალად გამოყენებას.

წიგნი ბევრ ხარჯს მოითხოვდა. მსურველს ჯერ ეტრატე უნდა ეყო-
და, მერე გადასაწერად მიეცა ვისთვისმე, მერმე შეეკვრევინებინა
დაეკაზმინებინა წესისამებრ.

XI საუკუნის ნიკორწმინდის სიგელში ნათქვამია: „ვიყიდე წიგნი
პარაკლიტონი ა (ერთი). მივეცი ფასად ცხენისა ნახევარი“-ო⁴⁶.

მოგვიანებით, 1823 წ. ვახტანგ VI ხელნაწერი „კანონი“ (243 გვ.)
25 მანეთად გაყიდულა, ხოლო 1837 წ. პეტერბურგის აკადემიისათვის
დ. ჩუბინაშვილს მოსკოვში 1743 წელს დაბეჭდილი ქართული ბიბლია
200 მანეთად მიუყიდია⁴⁷.

თუ რაოდენ დიდი ყოფილა მოთხოვნა ქალაღზე და სიძნელეები
საჭირო ქალაღით მოსახლეობისა და სტამბის დასაკმაყოფილებლად,
ამას ისტორიული ფაქტები ადასტურებენ. მაგ., თბილისში 1791 წ.
„მეორედ დაბეჭდილ“ სახარებაში სამეფო სტამბის მოიჯარადრე ქრის-
ტეფორე ბადრიძე, ზედამხედველი ბეჭდვისა, გვაუწყებს, რომ „დაღლა
თუ შრომა მრავალი დავსდეთ ქალაღსა ზედა, — ამად რომ რუსე-
თიდან მოვატანინეთ ქალაღი“ და სხვა. „ქალაღი მოვიდის, განაღა არა
ყოფასა საღვთოსა წერილისასა ესრეთვე გამრავლება ვარჩიეთ“⁴⁸.
1800 წ. თბილისში გამოცემული დავით ბატონიშვილის წიგნი —
„ნარკვევები“ ასევე დაბეჭდილა სხვადასხვა ფერის ქალაღზე⁴⁹.

ძველ ხელნაწერ წიგნებს შორის ვხვდებით ისეთებსაც, სადაც
ერთი და იგივე წიგნის (496 გვ.) ერთი ნაწილი (1—390 გვერდი) გა-
დაწერილია ეტრატზე, მეორე ნაწილი (391—429 გვ.) — ქალაღზე,
ხოლო დანარჩენი ისევ ეტრატზე, ანუ ტყავზე. XVIII საუკუნეში სპარ-
სულ ქალაღსაც იყენებდნენ ქართლის სამეფოში, მაგრამ, ჩანს, განი-
ციდინენ ქალაღის ნაკლებობას⁵⁰.

კ. გრიგოლიამ და ი. აბულაძემ 1950 წ. გამოსცეს XV ს. ძეგლი —
ზაზა ფანასკერტელის „სამკურნალო წიგნი (კარაბადინი)“. ისინი წიგ-
ნის შესავალ ნაწილში აღნიშნავენ, რომ „წიგნი მოსქო თეთრ ქა-
ლაღზეა დაწერილი. დიდად საყურადღებოა, რომ ხელნაწერის მთელ
სიგრძეზე ქალაღის ქვირნიშანი არსად არ ჩანს. ეს გარემოება კი

⁴⁶ იხ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა. ქრონიკები. II, 49; ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს
ეკონომიური ისტორია. თბ., 1907, გვ. 41—45.

⁴⁷ ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ი, Сведения о памятниках грузинской письмен-
ности, ტ. III, გვ. 22. იხ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 224.

⁴⁸ იხ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 224.

⁴⁹ დავით ბატონიშვილის 1800 წელს თბილისში დაბეჭდილი წიგნი „ნარკვე-
ვები“ თსუ წიგნთსაცემში.

⁵⁰ მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, საისტორიო-ბიბლიოგრაფიული წერილები. — ივერია,
1898, № 56.

იმაზე მიუთითებს, რომ ქალაქი ევროპული არ არის. შესაძლებელია ის ადგილობრივ, საქართველოშიაც, იყოს დამზადებული“⁵¹ *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა საცავების გზამკვლევის*“ შესავალ წერილში და დასძენს, რომ „ძველ საქართველოში საკუთარი ქალაქი ჰქონიათ“, რომ საამისო წარმოება თითქოს „დიდად განვითარებული“ ყოფილა, „თავისი ძირითადი თვისებებით (სისქე, სიმკვრივე, სითეთრე და სხვ.) ქართული ქალაქი არც ერთი სხვა ქვეყნის საუკეთესო ქალაქს არ ჩამოუვარდებოდა“ და სხვ.. მაგრამ რას ემყარებოდა ავტორი ამ მეტად საყურადღებო მოსაზრებასა და დასკვნამდე მისვლისას, — წყაროს არ მიუთითებს.

კ. პატარიძემ მოგვიანებით ამ საკითხს სპეციალური ნარკვევი მიუძღვნა — „ქალაქის გადამუშავების საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში“⁵².

ძველად ჩვენში უჭვირნიშნო ქალაქს ხმარობდნენ. აღმოსავლურმა ქალაქმა უჭვირნიშანი არ იცის. შემორჩენილი ქართული ხელნაწერები ქართველ ოსტატთა მიერ დამუშავებულ ქალაქზეა დაწერილი. ქალაქის ნახევარფაბრიკატები უცხოეთიდან შემოჰქონდათ საქართველოში, სადაც მას სათანადო კვალიფიციური ოსტატები ხელახლა ამუშავებდნენ.

რ. პატარიძის დასკვნით, მე-14 და მე-15 საუკუნეების საქართველოში საკმაოდ ხშირად იხმარებოდა იტალიური ქალაქი, მაგრამ ძირითადად აღმოსავლური — დამასკური ქალაქი იყო გავრცელებული⁵³. ამრიგად, ფეოდალურ საქართველოში ქალაქი შემოჰქონდათ როგორც ევროპის, ასევე აზიის ზოგიერთ ქვეყნიდან, მაგალითად მეზობელი ირანისა და თურქეთიდან.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ რუსეთ-საქართველოს შორის ღრმავდებოდა სავაჭრო-ეკონომიკური კულტურული კავშირ-ურთიერთობა. ჩვენს ხელთაა მეტად მნიშვნელოვანი დოკუმენტი, რომლიდანაც ირკვევა, რომ XIX ს-ის დამდეგიდან რუსეთიდან საქართველოში დარიალის გზით, სხვადასხვა საქონელთან ერთად, საკმაო რაოდენობით შემოჰქონდათ ქალაქიც. მაგ., 1805 წლის 18 იანვრის მოხსენებით ბარათში საქართველოს უპირველეს მბრძანე-

51 იხ. ზ. ფანასკერტელი, სამკურნალო წიგნი (კარაბადინი), თბ., 1950, გვ. 8.

52 იხ. პალეოგრაფიული ძიებანი, 1965, გვ. 45—56.

53 იხ. ამავე „ძიებანში“ რ. პატარიძის მეორე წერილი: XIV—XV საუკუნეების ქართულ ხელნაწერთა უჭვირნიშნები, გვ. 109, იქვე. გვ. 119.

თავი მორბი

ქართული უძველესი ხელნაწერი წიგნები; მწიგნობრის
კირები ძველ საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ

1. ქართული მწიგნობრობის ცენტრები

წიგნი ხალხის სულიერი კულტურის განვითარების დიდი მონა-
ბოვარია. იგი ქვეყნის პროგრესისა და წინსვლის გამაპირობებელ
მძლავრ ბერკეტად, კულტურული და ეკონომიკური ურთიერთობის
გაღრმავების, ხალხების ურთიერთ-დაახლოებისა და დამეგობრების
უებარ საშუალებად გვევლინება.

ძველ საქართველოში „წიგნი“ ეწოდებოდა ცალკე ხელნაწერს
(დანიშნულებისა და შინაარსის მიუხედავად), საბუთს, დოკუმენტს,
წერილს, იგი მათ საერთო სახელს გამოხატავდა, მწიგნობრობა კი
„მწერლობას, წერა-კითხვასა და წერილობით განათლებას“¹ აღნიშნავ-
და. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „წიგნი ეწოდების ერთსა
წერილთაგანსა მრთელსა, ვისიცა იყო; ხოლო მინაწერთა მოკითხვა-
თა დასასაქმთა — უსტარი“², საბა აქ გამოხატავს წიგნის იმ ხასიათს,
რომელიც მან განვითარებული ფეოდალიზმის დროიდან მიიღო. მაგა-
ლითად, უკვდავ „ვეფხისტყაოსანში“ ვკითხულობთ: — „ჰე, ჩემო,
ესე უსტარი არს ჩემგან მონაღვაწები. ტანი კალმად მაქვს, კალამი
ნაღველსა ამონაწები, მე გული შენი ქალაღდად გულსავე ჩემსა ვა-
წები“³.

ყოველ წიგნს (წერილს) თავისი დანიშნულება ჰქონდა მისი ხა-
სიათისა და შინაარსის კვალობაზე: ზოგი „საღმრთო წიგნი“ იყო,
ზოგი საერო, „სამეცნიერო“, ზოგი „საკითხავი“ და ზოგიც „საერთო,
ანუ გარეშე“.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრა-
ფია, თბ., 1926, გვ. 28—61. ივ. ჯავახიშვილის აზრით სიტყვა „მწიგნობრობას“ ან-
ბანის... ზოგად სახელადაც ხმარობდნენ. ლეონტი მროველს თავის თხზულებაში
აღნიშნული აქვს, ფარნავაზ მეფემ „შექმნა მწიგნობრობა ქართული“, ე. ი. ქართული
ანბანის შემომღები იყო“.

² საბა ორბელიანი, ლექსიკონი, თბ., 1928, გვ. 434.

³ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, სტრ. 1922, ი. აბულაძის გამოცემა.

წიგნმა და მწიგნობრობამ საქართველოში, ისე როგორც მწიგნობ-
რული კულტურის სფეროში დაწინაურებულ სხვა ქვეყნებში, უაღ-
რესად გრძელი, თავისებური და მეტად ნაყოფიერი გზა განვლო. მწიგნობ-
რობა და წიგნი საქართველოში ძველთაგანვე სახელმწიფოებრივი
და საზოგადოებრივი ზრუნვის საგანი იყო. თითქმის ერთნაირი დაინ-
ტერესებით ზრუნავდნენ ორიგინალური და ნათარგმნი წიგნების გა-
მრავლებაზე. ამ მიზნით საკუთრივ ძველ საქართველოში და მის სა-
ზღვრებს გარეთ — პალესტინაში, იერუსალიმში, შავ მთაზე, საბერ-
ძნეთში, ბულგარეთში და სხვაგან აღმოცენებული ქართველთა სამო-
ნასტრო სამწერლობო ცენტრები ქართული მწიგნობრობისა და წიგნის
განვითარების უმნიშვნელოვანეს კერებად იქცნენ.

წიგნთა გამრავლების კვალდაკვალ ფართოვდებოდა და ღრმავ-
დებოდა წიგნთა შინაარსი; იზრდებოდა წიგნისადმი ნდობა და სიყვარ-
ული, როგორც ყოველსამომცველი დიდი ძალისადმი.

წიგნის გადამწერები თავიანთი ნაშრომებით და ცალკე მინაწერები-
თაც ხშირად მთელი სიცხადით წარმოგვიდგენენ იმ მდიდარ მწიგნობ-
რულ მემკვიდრეობასა და ტრადიციებს, რაც ფეოდალურმა საქართვე-
ლომ გვიანდერძა.

ქართული მწიგნობრობის მნიშვნელოვან ცენტრებად ქართლ-
ში აღიარებულა: თბილისი, მცხეთა, ცურტავეი, შიომღვიმე, რუისი,
ურბნისი, სამთავისი, ბოლნისი, ლარგვისი, წილკანი, იკორთა, კაბენი,
მუხრანი, გორი, ახალგორი, ბელოთი, დუშეთი, ქვათახევი, მძოვრეთი,
ფიტარეთი, ტანძია; ტ ა ო - კ ლ ა რ ჯ ე თ შ ი. ოშკი, პარხალი, ხახული,
ბანა, ოპიზა, ხანძთა, შატბერდი, პარეხი, ანჩი, ბერთა, წყაროსთავი;
ს ა მ ც ხ ე - ჯ ა ვ ა ხ ე თ შ ი: საფარა, ზარზმა, აწყური, ახალციხე, ვარ-
ძია, ვანის ქვაბი, კუმურდო, თმოგვი; ა ქ ა რ ა ს ა და შ ა ვ შ ე თ შ ი:
ტბეთი, თეთროსანი, ხინო; კ ა ხ ე თ შ ი: გარეჯი, ზედაზენი, ნეკრესი,
ალავერდი, იყალთო, მარტყოფი, ბოდბე, გრემი, თელავი, ნინოწმინდა;
დ ა ს ა ვ ლ ე თ ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი: ქუთაისი, გელათი, ჯრუჭი,
წესი, ჭელიში, საჩხერე, ცაგერი, მესტია, კაცხი, ვანი, მარტვილი, წა-
ლენჯიხა, ზუგდიდი, ხობი, ცაიში, მოქვი, ბედია, ბიჭვინთა, ოზურგეთი,
შემოქმედი და სხვ. ვარდა ამისა არსებობდა სხვა კერებიც⁴.

მესუთე საუკუნეში იაკობ ცურტაველმა დაწერა დიდებული მხა-
ტვრული ქმნილება — ესაა ჩვენამდე მოღწეული პირველი ქართული
რომანი „წამებაი წმიდისა უშუანიკისი“. იგი თავისი ხასიათით, და-
ხვეწილი მხატვრულობით ადასტურებს, რომ ქართულ ენაზე ამაზე
ბევრად ადრე თარგმნილ წიგნებთან ერთად არაერთი ორიგინალური

⁴ ქ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, 1; ლ. მენაბდე, ძველი
ქართული მწერლობის კერები, თბ., 1962, ტ. 1, ნაკვეთი I და II.

მხატვრული ნაწარმოებიც უნდა შექმნილიყო; იაკობ ცურტაველი ამ წინამორბედთა შესანიშნავი ლიტერატურული ტრადიციის უწყვეტსადაც ულ გამგრძელებლად უნდა გვევლინებოდეს. ჩვენამდე მოღწეულია „შუშანიის წამების“ არა დედანი, არამედ X ს. უძველესი ნუსხა, რომელიც პარზლის მრავალთავშია შესული.

ქართული დამწერლობისა და მწიგნობრობის შესახებ ჩვენამდე მოღწეული არქეოლოგიურ-ნივთიერ-დოკუმენტური, ეპიგრაფიული და წერილობითი პირველწყარონი მეცნიერული დამაჯერებლობით წარმოაჩენენ ქართული მწიგნობრობის აღმოცენების ალორძინების წინაფეოდალურ და ფეოდალურ ეპოქებში როგორც საქართველოს ფარგლებში, ასევე მთელ რიგ საზღვარგარეთულ ცენტრებში.

საქართველოს დაბა-ქალაქებში მძლავრი საეკლესიო მწიგნობრული კულტურის კერები ისევე წარმატებით მრავლდებოდნენ V—VI საუკუნეებიდან, როგორც საქართველოდან ბევრად დაშორებულ არაერთ ქვეყანასა და მათ დიდმნიშვნელოვან ცენტრებში. მაგალითად: სახელგანთქმული სინას მთა, იერუსალიმი, პალესტინა, ათონის ივერიის მონასტერი, პეტრიწონი და სხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო საზღვარგარეთული ქართული სამონასტრო ცენტრები; აქ დასახელებულ უცხო ქვეყნებსა და ქართულ სამონასტრო ცენტრებსა და კერებში ვითარდებოდა ქართული მწიგნობრობა, მკვიდრდებოდა ტრადიცია მაღალი კულტურისა, რომლის საფუძველზეც საქართველო მწიგნობრობის ერთ-ერთ კლასიკურ ძველ ქვეყანად გვევლინება; გადარჩენილია არაერთი უძველესი მსოფლიო მნიშვნელობის ქართული ხელნაწერი წიგნი, უნიკუმი, რომლებიც მხოლოდ საქართველოს მდიდარ წიგნსაცავ ფონდებს შემორჩენია.

ძველი მწიგნობრობისა და კულტურის ცენტრებში არაერთი გამოჩენილი ქართველი მწერალი შემოქმედებითად მოღვაწეობდა. ისინი იღვწოდნენ ორიგინალური ქართული მწერლობის განვითარებისა და ალორძინებისათვის; ამასთანავე, დაუღალავად შრომობდნენ ხელნაწერი წიგნების გამრავლებისათვის, გავრცელებისათვის, დასურათებისა და დაცვა-მოკაზმვისათვის.

იაკობ ხუცესი მოთხრობის მეხუთე თავში გვაუწყებს, სასახლეში ეკლესიიდან დაბრუნებულმა შუშანიკმა „თანა წარიტანა ევანგელისტისი და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“⁵.

ივ. ჯავახიშვილისა და ა. შანიძის მეცნიერულ დებულებით ფსალმუნი ქართულად IV საუკუნეში თუ არა, V-ში მაინც უნდა იყოს ნათარგმნი. ამ კატეგორიული მტკიცების მიხედვით შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ წიგნები, რომელნიც „თანა წარიტანა“ შუშანიკმა, დაწერილი იყო ქართულ ენაზე. ჩვენ ვიცით, რომ შუშანიკი აღესრულა 475 წელს, მისი წამება კი აღიწერა ამის შემდეგ — ვარსკენის სიკვდილამდე, რაც 484 წელს მოხდა.

უძველესი ქართული ძეგლებიდან მოღწეულია ე. წ. ხანმეტური ტექსტების შემცველი მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეების ხელნაწერთა ნაწყვეტები. მათ აკლიათ გადაწერის თარიღი და ძეგლთა ხნოვანება მხოლოდ პალეოგრაფიული ნიშნებით დგინდება (ა. შანიძე). მოგვიანო ხანიდან შემორჩენილ ძველ ქართულ ხელნაწერებს ახლავს თარიღი, გადაწერის ადგილი და გადაწერის ვინაობა.

ასეთია 864 წელს დაწერილი სინური მრავალთავი, რომელიც საბაწმინდის მონასტერში (იერუსალიმის მახლობლად) მაკარ ლეთეთელსა (ლეთეთი სოფელია ქართლში) და მის მამას გიორგი გრძელიძეს ამონა ვახტანგის ძის დახმარებით გადაუწერიათ.

ქართული ენისა და მწერლობის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ძეგლია პარხლის მრავალთავი (A-95), რომელიც X საუკუნით თარიღდება. იგი უძველესია იმ ხელნაწერთა შორის, რომელთაც შემოგვინახეს ქართული ლიტერატურის ადრინდელი ორიგინალური თხზულება იაკობ ხუცესის „შუშანიკის წამება“. ამ ხელნაწერს, სამწუხაროდ, აკლია ერთი მესამედი. იგი გადაუწერია ვაზბოიელ პატარას, როგორც ეს ანდერძით ირკვევა.

ქართულ თარიღიან ძველ ხელნაწერ წიგნთა შორის ყურადღებას იპყრობს იოანე ოქროპირის ცხოვრების ბერძნულიდან ქართული თარგმანი — 968 წლისა.

X საუკუნიდან ხელნაწერთა რიცხვი მრავლდება. მაგ., 913 წ. ათონში დაიწერა სახარება, 973 წ-მდეა შექმნილი შატბერდის კრებული, 977 წ. — ოშკის მონასტრის ხელნაწერი, ათონში დაცული № 69, № 53 ხელნაწერები და სხვ.

ათონის ივერიის მონასტერში ისე როგორც იერუსალიმში, სინას მთაზე, საბაწმინდის ლავრაში, ქართულად თარგმნიდნენ დიდმნი-

⁵ იაკობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი, ილია აბულაძის რედაქციითა და გამოკვლევით. თბ., 1938.

შენელოვან თხზულებებს; წერდნენ ორიგინალურ ნაშრომებსაც. დიდ ნაწილს საქართველოში გზავნიდნენ.

საქართველოს გამოჩენილი ადამიანები ზრუნვას არ აკლებდნენ ამ ცენტრებს. მაგ., გიორგი მთაწმიდელი გვაუწყებს, რომ დავით კურაპალატი ექვთიმე მთაწმინდელს „ზედაის ზედა მოუწერნ, რათა თარგმნიდეს“ წიგნებს და „წარსცემდეს“ საქართველოში გასავრცელებლად.

წიგნებზე საქართველოში დიდი მოთხოვნილება იყო. აქ მოქმედებდნენ მრავალრიცხოვანი საყდრები და მონასტრები, რომელთაც ღვთისმსახურების წესიერად შესრულებისათვის გარკვეული რაოდენობის წიგნები ესაჭიროებოდათ. საზღვარგარეთული ქართული მწიგნობრული კერებიც აქტიურად იყვნენ ჩაბმულნი ქვეყნის წიგნით უზრუნველყოფაში. ტრადიციულად შემუშავებული და დადგენილი ყოფილა წიგნების მინიმუმის რაოდენობაც კი. კერძოდ, სცოდნიათ რამდენი წიგნი იყო საჭირო ეკლესიისათვის და რამდენი მონასტრისათვის. მაგ., XVI ს. დამლევს დოროთეოს კათალიკოსს სიველში აღნიშნული აქვს: „წიგნები, რაც ერთს მონასტერს მოუნდების, ყველა კარგი და პატიოსანი“ შევწირო⁶.

დავით აღმაშენებლის მეფობიდან მწიგნობარნი, წიგნის მცოდნენი, წიგნის მოყვარულნი და წიგნზე მომუშავე პირნი ქვეყნის მართვა-გამგეობაში აქტიურად მონაწილეობდნენ. რასაკვირველია, დავით აღმაშენებლის მიერ განხორციელებული სახელმწიფო და საეკლესიო რეფორმები შემთხვევითი მოვლენა არაა, არც ის უნდა იყოს შემთხვევითი, რომ ამ რეფორმის ცხოვრებაში განუხრელად გატარების ხელმძღვანელობა დაეკისრა სამეფოში ახლად შექმნილ ყველაზე დიდ სამოხელეო ინსტიტუტს, რომლის მეთაურს მწიგნობართუხუცესი ეწოდებოდა.

მწიგნობართუხუცესი ფაქტიურად მეფის მოადგილე და სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ნამდვილი მესაჯე, ვაზირთ უპირველესი და ვაზირთა საბჭოს თავმჯდომარეა.

განვითარებულ ფეოდალურ საქართველოში აღორძინებული მწიგნობრობა და ახლად აღმოცენებული უმაღლესი სამოხელეო თანამდე-

⁶ Н. Марр. Агиографические материалы по груз. рукоп. Иверг. ЗВОРА, сб. 1900, წიგნი VIII, გვ. 7. XI ს. ოპიზის მონასტრის ბერს, კალიგრაფ ათანასეს 1093 წ. გადაუწერია პარაკლიტონი (207 ფურ. ხელნაწ. ინსტ. А 93). ანდერძში იგი (206 ფურც.), სხვათა შორის, გვაუწყებს: „...მას პარაკლიტონსა სრულსა და უკლებსა, ვითა ეთარგმნა წმინდასა მამასა გიორგი მთაწმიდელსა... დედაი [დედანი] გიორგი მთაწმიდელისა ნუსხითან დაწერილი მქონდა, მაგრამ ეზომ წურვილად ნაწერი იყო, რომელ კაცისა თვისა თმასა ჰგვანდა და მე კაცი ვიყავ მოღღეწებული...“ და გაკვირვებით გადავწერეო. — გადაწერილია მკაფიო ნუსხურით.

ბობა მწიგნობართუხუცესისა თითქოს სიმბოლურად წიგნიდან მამიანული დინარენია და შეიძლება იმის მანიშნებელიც იყოს, თუ რაოდენ უმეტეად იყო წიგნი და მწიგნობრობა ჯერ კიდევ დავით აღმაშენებლისდროინდელ ძველ საქართველოში. თვით დავითი ცნობილი მწერალი იყო, ავტორი „გალობანი სინანულისა“, რომელსაც ბიბლიის გავლენა ემჩნევა.

ქართული მწიგნობრობა და ლიტერატურა მშობლიური სულიერი კულტურის მშვენიერება და მისი ისტორიული განვითარების დიდმნიშვნელოვანი ნიშანსვეტი იყო. ქართული ლიტერატურა ერთ-ერთი უძველესი ლიტერატურაა, რომელსაც კუთვნილი დიდი ადგილი უჭირავს მსოფლიო კულტურის საგანძურში, ქართულ ლიტერატურას, მეტი თუ არა, თექვსმეტსაუკუნოვანი ისტორია მაინც აქვს.

ეს დიდი ლიტერატურული ტრადიცია ქართველი ხალხის შეგნებაში საუკუნეთა განმავლობაში ზრდიდა და აღრმავებდა წიგნისადმი მოკრძალებულ სიყვარულს. XII საუკუნეში შოთა რუსთაველმა თავისი გენიალური „ვეფხისტყაოსნით“ ხალხის ეს შეგნება თვისებრივად ახალ დონეზე აიყვანა. მან ქართული ლიტერატურა მსოფლიო განვითარების უმაღლეს დონეს აზიარა.

„ვეფხისტყაოსანმა“ ქართულ წიგნს მანამდე მიუწვდომელი ახალი თვისებრიობა შესძინა... წიგნი ერის მოქმედების სახელმძღვანელოდ გადააქცია და მხატვრულ-პოეტური ოსტატობით მსოფლიო ასპარეზზე დაამკვიდრა.

წიგნისადმი ამგვარი მოკრძალებული დამოკიდებულება ეუფლებოდა ხალხს მთელი თავისი სიფაქიზით, რაც ასევე ვლინდებოდა წიგნის კალიგრაფიულად გადაწერასა და მხატვრულ გაფორმებაში. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს „ვეფხისტყაოსნის“ XVII ს. მდიდრულად მოხატული ხელნაწერი (H—54), გადაწერილი ბეგთაბეგ თანი-ამვილის მიერ მეფე გიორგი XI-ის დაკვეთით, და XVII ს. ხელნაწერი (H—599), გადაწერილი მამუკა თავაქარაშვილის (იმერეთის მეფე ალექსანდრეს მდივნის) მიერ ლევან დადიანის დაკვეთით, რომელიც შემკულია 39 მინიატურით.

აკად. კ. კეკელიძის შეხედულებით ძველი ქართველი მწიგნობრები „ბიბლიაში ეცნობოდნენ ლიტერატურული სიტყვის ხერხებსა და შემოქმედების ტექნიკას, რომელიც ასე მნიშვნელოვანი იყო ორიგინალურ-ეროვნული მწერლობის განვითარებისათვის“⁷.

7 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960, გვ. 428.

ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს დაბადების IV—V საუკუნეების პავლეს ეპისტოლეთა ქართული რედაქციების უძველესი ტექსტი, რომლის შესავალში სწორადაა შენიშნული: პავლეს ეპისტოლეთა ძველი ქართული თარგმანი არსებითად ძველი ქართული კულტურისა და მწერლობის შემადგენელ ნაწილად იქცა. მას დიდი მნიშვნელობა აქვს⁸ ქართული სამწერლობო ენისა და ლიტერატურის მეტი საფუძვლიანობით და უკეთ შესაცნობად.

საქართველოს ისტორია ომების ისტორიააო — წერდა დიდი ილია. სწორედ ამ დაუსრულებელი ომებისა და ყაჩაღური თავდასხმების შედეგად ნადგურდებოდა ქალაქები, სოფლები. მოსახლეობის საარსებო ნივთიერ სახსრებთან ერთად მტერი იტაცებდა და სპობდა ერის ყველაზე უძვირფასეს მემკვიდრეობას, მისი სულიერი კულტურის ფასდაუდებელ განძს — ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნებსა და ისტორიულ დოკუმენტებს, ანუ ყოველივეს, რასაც ერის პასპორტი შეიძლება ვუწოდოთ.

ჩვენს მამა-პაპათ კარგად ჰქონდათ შეგნებული ძველი ქართული კულტურის ამ უფაქიზესი და უძვირფასესი მემკვიდრეობის მნიშვნელობა შთამომავლობისათვის, საქართველოს არსებობისათვის. ამიტომ საგანგებო ღონისძიებები გაუტარებიათ ერის სულიერი კულტურის — ძველ ხელნაწერ წიგნთა, ისტორიულ დოკუმენტთა და სხვათა გადასარჩენად, მათ დასაცავად უდიდესი თავდადება და მზრუნველობა გამოუჩინიათ. ამ დიდი მემკვიდრეობიდან, უეჭველია, ბევრი რამ მიიღო განადგურდა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ქართველი ხალხის სასახლოდ ქართულ ენაზე შენახულა უმდიდრესი საუნჯე საეკლესიო მწერლობისა, ისეთი ნაშრომები და თხზულებები, რომელთა უცხოური დედნები დაკარგულია და მეცნიერებისათვის საძიებელი გამხდარა.

1902 წ. აღმოსავლეთში — იერუსალიმსა და სინას მთაზე იქაური ქართული ძეგლების შესასწავლად იმოგზაურეს ნიკო მარმა და ივანე ჯავახიშვილი. 1903 წ. ნ. მარმა რუსულ ენაზე დაბეჭდა მოკლე წი-

⁸ მოამზადეს ჯ. ძოწენიძემ და კ. დანელიამ. ა. შანიძის რედაქციით. თბ., 1974.

⁹ კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხება, თბ., 1983, გვ. 15. ქართველებს ჯერ კიდევ IV—V სს. ნაწილობრივ, ხოლო მე-6 საუკუნის დასაწყისში უკვე მთლიანად ჰქონიათ თავიანთ დედაენაზე საბარება. სამოციქულო, ფაშნი და სხვანი. როგორც „ეპისტოლეთა წიგნიდან“ ჩანს, იმ დროს წირვა-ლოცვა და ღვთისმსახურება ქართულ ენაზე სრულდებოდა.

ნასწარი ანგარიში ამ მოგზაურობის შესახებ; როდესაც ეს ანგარიში გაიცნო ძველი მწერლობის ისტორიის ისეთმა ავტორიტეტმა, როგორც იყო ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორი ა. ჰარნაკი, მან პრუსიის სამეცნიერო აკადემიის ორგანოში გამოაქვეყნა წერილი, სადაც განაცხადა: „ამ ანგარიშიდან ნათლად ჩანს, რომ უძველეს ხალხთა უდიდეს ბერძნულ-ქრისტიანულ ოჯახს ეკუთვნიან ქართველებიც; გამოჩნდებიან განა ჩვენში, გერმანიაში, ახალგაზრდა მეცნიერები, რომლებიც შეძლებენ შეისწავლონ ენა, მწერლობა და ისტორია ამ ხალხისა, რომელსაც თავისი ძველი კულტურით ძმური ნათესაობა ჰქონია ჩვენთან, და გავაცნონ ახლო მისი საუნჯეო“¹⁰.

პროფესორი ჰარნაკი ამას წერდა 1903 წელს. ამის შემდეგ დიდი დრო არ გასულა. უცხოელი ქართველოლოგების რიცხვი გერმანიასა და მსოფლიოს სხვა კულტურულ ქვეყნებში მეტად გამრავლდა. ისინი ქართული ენის, ქართული ძეგლების შესწავლასთან ერთად დიდ ინტერესს იჩენდნენ საქართველოს ისტორიისა და მისი წყაროების შესწავლასა და პუბლიკაციაში¹¹.

აკაკი შანიძის დაბადების 100 წლისთავის საიუბილეოდ გერმანიიდან ჩამოვიდა ქართველოლოგთა ჯგუფი, რომელმაც იუბილარს კარგი ქართულით საჯაროდ მიულოცა 100 წელი და გამოაქვეყნა წერილები ქართულ პრესაში¹². ჰარნაკის მიერ ამ 84 წლის წინ დასმული ამოცანა დიდი წარმატებით გადაწყდა — გერმანია დღეს ქართველოლოგიის ერთ-ერთი ყველაზე მძლავრი ცენტრია. გერმანულ და ქართველ ხალხებს შორის მეცნიერული კონტაქტები, ბუნებრივია, ღრმავდება და ვითარდება.

მწერლობის ძეგლებიდან ჩვენ აქ მხოლოდ რამდენიმეზე შევჩერდებით. აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქრისტიანულ ქვეყნებში არსებულ ქართულ ეკლესია-მონასტრებში ეწეოდნენ ფართო ლიტერატურულ-კულტურულ და მწიგნობრულ მოღვაწეობას: წიგნების თარგმნას, ვადაწერას, შემკობა-შემოსვას და სხვ.

აღმოსავლეთში ასეთ კულტურულ ცენტრებს წარმოადგენდა შავი, ანუ საკვირველი მთა (ანტიოქიის მახლობლად, სირიაში) და იერუ-

10 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1941, 83-14—15.

11 საქართველოს ისტორიითა და მისი წყაროებით დაინტერესებულმა ცნობილმა გერმანელმა ქართველოლოგმა ჰერტრუდა პეჩმა გერმანულად თარგმნა და გამოსცა ქართული ეროვნული ისტორიის „ქართლის ცხოვრების“ დიდი ნაწილი — უძველესი დროიდან მეცამეტე საუკუნის დასაწყისამდე.

12 მაგ. იხ. ვინფრიდ ბოედერი, ქართველი ბერები ათონის მთაზე და ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია. — „ლიტერატურული საქართველო“, 1987 წლის 27 თებერვალი.

სალიმი (პალესტინაში). ამ უკანასკნელში ჯერ კიდევ IV—V საუკუნეების მიჯნაზე ქართველთა მეფის ძემ პეტრე იბერმა დააარსა ქრისტიანული თეოლოგია მონასტერი. პალესტინაშივე ცნობილი იყო ხარიტონის საბაწმინდის ლავრა, სადაც წმინდა მამები სამწერლო-მთარგმნელობით საქმიანობას ეწეოდნენ. XI საუკუნეში კი იერუსალიმში აშენდა ქართული მწერლობის საყოველთაოდ ცნობილი და აღიარებული ახალი კერა — ჯვრის მონასტერი.

ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შორის ვხვდებით მრავალთაგანს — სასულიერო ხასიათის, ე. წ. ჰომილეტიკურ თხზულებათა კრებულებს, რომელთა ყოველი თავი განკუთვნილი იყო ამა თუ იმ საეკლესიო დღესასწაულთან დაკავშირებით ლიტურგიის (მღვდელმსახურების) დროს საკითხავად. საკითხავი მასალა დალაგებული იყო კალენდარული რიგით, რომელიც 24 დეკემბრით იწყებოდა და მთელი წლის უმთავრეს საეკლესიო დღესასწაულებს მოიცავდა. ასეთი კრებული ყოველ მონასტერსა და საეპისკოპოსო საყდარს სჭირდებოდა.

V—X საუკუნეებში ქართულ ეკლესიაში გაბატონებული იყო ღვთისმსახურების იერუსალიმური წესი, რომლისთვისაც სახელმძღვანელოს იერუსალიმური ლექციონარი წარმოადგენდა — იაკობის ეამისწირვა და სხვა ბიბლიური მრავალთავე — იადგარი. ამთავან 864 წელს საბაწმინდის მონასტერში დაიწერა სინას მთის მრავალთავე, ანუ ლექციონარი¹³. ამ უნივერსალურ წიგნს, რომლის მიხედვითაც კალენდარულად მიმდინარეობდა ყოველდღიური ღვთისმსახურება, აკაკი შანიძე პალეოგრაფიული და ენობრივი ნიშნების მიხედვით VII საუკუნით ათარილებს. მისივე ვარაუდით, ხანმეტი ლექციონარი დაიწერა პალესტინის მონასტერში, უფრო ადრე, ვიდრე „საბაწმინდური“ რედაქცია შემუშავდებოდა.

აკაკი შანიძე წერს: ჯერ კარგად არ ვიცით, როდიდან იწყება ის ორთოგრაფიული მიმართულება, რომელსაც გიორგი მთაწმიდელის თქმით საბაწმინდური ეწოდება, მაგრამ ცხადია, რომ ის ადრე უნდა დაწყებულიყო. — VIII საუკუნის დასაწყისში მაინც. იმიტომ, რომ საბაწმინდაში 864 წელს გადაწერილი მრავალთავე სხვა ნორმებს გვიჩვენებს ენობრივად, ვიდრე ჩვენი ხანმეტი ძეგლი.

ივ. ჯავახიშვილის მიერ ხანმეტიანი პალიმფსესტური ტექსტების აღმოჩენამ (1923 წ.) ახალი ეპოქა შექმნა ძველი ქართული ენისა და ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის კვლევის საქმეში¹⁴.

¹³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1926, გვ. 170; მზე-ქალა შანიძე, ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები, „მეცნიერება“, 1979.

¹⁴ გ. ახვლედიანი, თბილისის უნივერსიტეტი და ენათმეცნიერება საქართველოში, თსუ შრომები, XIX, 1941.

დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ენისა და მწიგნობრობის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლისათვის.

ჰაემეტი ტექსტები დაცულია პალიმფსესტურ ხელნაწერში: „ჩემთვის უშუველია — წერს ა. შანიძე, — რომ განსხვავება მათ შორის იმდენად ქრონოლოგიური კი არ არის, რამდენად დიალექტური, ე. ი. ისინი იმდენად სხვადასხვა ეპოქას კი არ ეკუთვნიან, რამდენადაც სხვადასხვა კილოს. ხანმეტი ტექსტები ერთ კილოზეა დაწერილი და ჰაემეტი კი მეორეზე... ხანმეტი ტექსტები ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ჰაემეტ ტექსტებს და უცილობლად ძველია მათზე“¹⁸.

ივ. ჯავახიშვილის დასკვნით, ხანმეტი წარწერები V საუკუნის მიწურულიდან გვაქვს. პირველი ჰაემეტი ძეგლი 616—619 წლებისაა. მაგალითად, ხანმეტურია ჩვენამდე მოღწეული ეპიგრაფიკული და ასევე ხელნაწერი არაერთი ძეგლი. ასეთებია: 1 ბოლნისის სამი წარწერა, V საუკუნის მეორე ნახევრისა, 2. მცხეთის წარწერა (დემეტრე ვპატოსისა) VI საუკუნის ბოლოს, 3. უკანგორის ორი წარწერა, VI საუკუნის დამდეგისა და სხვ.

ხელნაწერ წიგნთაგან: 1. ხანმეტური ლექციონარი, VII ს. 2. ახალი ალექსის ფრაგმენტები VI—VII საუკუნისა (ამოიკითხა ივ. ჯავახიშვილმა). 3. იაკობის პროტოვეანგელე VII საუკუნისა, 4. ჯ. ბერდზონის მიერ ამოიკითხული ფრაგმენტები, „ხანმეტი ლექციონარი“, 1929 წ. გამოაქვეყნა ა. შანიძემ.

ამ ძველ თარიღიან ოთხთავეს შორის გამოირჩევა 897 წლის შატბერდის ხელნაწერი, რომელიც დღეს ადიშის ოთხთავის სახელითა ცნობილი. იგი გადაუწერია სოფრონს სულიერ ძმათა თანადგომით¹⁹.

ჰადიშის ოთხთავი ჰაემეტი დედნებიდანაა გადაწერილი. ამას მოწმობენ ა. შანიძის მიერ ძეგლში აღნუსხული ჰაემეტების გადმონაშთები (მაგ., ჰცემდეს, ჰჰამათ, ჰწყვიდნენ, თავ-ჰყოს, ჰჰქმ, ჰჰყავ და სხვ.)²⁰.

შატბერდში 936 წელსაა გადაწერილი ოთხთავი, რომელსაც ჯრუჰის ოთხთავს უწოდებენ. ოთხთავის ანდერძის დასასრულს ამის შესახებ ვკითხულობთ: „დაიწერა წმიდაი ესე სახარებაჲ შატბერდს ხელითა უცბად მჩხრეკელისა გაბრიელისითა“.

¹⁸ ა. შანიძე, ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ტფ. III, 1923, გვ. 354; მზ. შანიძე, ჰაემეტობის გადმონაშთები X ს. ერთ სინურ ხელნაწერში (იხ. ხელნაწერთა ინსტ. მოამბე, 1. თბ., 1959).

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1926, გვ. 171; ზ. ჭუმბურიძე, ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ, თბ., 1983, გვ. 113—114.

²⁰ ა. შანიძე, ჰაემეტობა ადიშის სახარებაში, თზზ., II, თბ., 1981, გვ. 294—299.

ჯრუჭის ოთხთავს განსაკუთრებული მნიშვნელობის ძეგლად მიიჩნევენ ქართული ხელოვნების ისტორიის თვალსაზრისითაც. 940 წელს ეს ძეგლი მხატვარ თევდორეს მოუხატავს²¹.

ქართული ოთხთავის ერთ-ერთი ნუსხაა ოპოზის სახარება, რომელიც ერთი უძველესთაგანია. იგი 913 წ. დაწერილი და დაცულია ათონის ივერიის მონასტრის ხელნაწერთა კოლექციაში. ეს საინტერესო ხელნაწერი ნ. მარმა 1899 წ. აღმოაჩინა²².

ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ოშკის ბიბლიას, რომელიც 978 წელს იოანე ნათლისმცემლის ლავრაში გადაუწერიათ თორნიკე ერისთავის დაკვეთით.

თორნიკეს ეს ძეგლი შემდეგ შეუწირავს ათონის ივერიის ქართველთა მონასტრისათვის. ხელნაწერი 960 გვერდს შეიცავს. ათონიდან იგი 1849 წ. საქართველოში პ. იოსელიანს დროებით ჩამოუტანია. დაუმზადებია ორი პირი (ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში) და წამოღებული ხელნაწერი უკანვე დაუბრუნებია — ათონის მთაზე. ეს ძეგლი სულ მალე ქართველ მეცნიერთა ყურადღების ცენტრში მოექცა და შესწავლის საგნად იქცა.

ძველი ქართული მწიგნობრობისა და მწერლობის უღარესად საყურადღებო ძეგლია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, რომლის მხოლოდ ერთადერთმა ხელნაწერმა მოაღწია ჩვენამდე. იგი ნ. მარმა აღმოაჩინა და მანვე გამოსცა 1911 წ. მას ერთვის ბრწყინვალე მეცნიერული ისტორიული და ფილოლოგიური ანალიზი. ნ. მარმა. შეიძლება ითქვას, ამით სათავე დაუდო ქართულ ისტორიულ-ლიტერატურულ ხელნაწერ ძეგლთა ევროპული უახლესი მეთოდით მეცნიერულად გამოცემის დიდ საქმეს, რომელიც გააგრძელეს ივ. ჯავახიშვილმა, ძ. კეკელიძემ, ა. შანიძემ, ი. აბულაძემ და მათმა მოწაფეებმა²³.

განსაკუთრებით დიდ მოვლენას ქართული მწიგნობრობის კულტურის ისტორიაში იერუსალიმში XI საუკუნის პირველ ნახევარში ჯვრის მონასტრის დაარსება მოასწავებდა, რომლის ამშენებლად გიორგი — პროხოვრე შავთელი გვევლინება.

მონასტრის დაარსების ინიციატორები იყვნენ ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდელები. ჯვრის მონასტრის მშენებლებს უდიდესი დახმარება აღმოუჩინა მეფე ბაგრატ IV (1027—1072 წწ.): ჯვრის მონას-

21 ა. შანიძემ ჯრუჭის ოთხთავი 1945 წელს გამოსცა (ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია...).

22 ნ. მარმა იმავე წელს „Журн. Минист. Народн. просвещения“-ში გამოაქვეყნა პირველი ცნობები ამ ძეგლების მნიშვნელობის შესახებ.

23 ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის შესავალი, თბ., 1984, გვ. 48.

ტერში დიდი ქართული მწიგნობრული კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა აღორძინდა. აქ მრავალი ძეგლი შეითხზა, დღემდე მორჩა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ერთადერთი ნუსხა, ბიბლიურ ტექსტთა შემცველი ნუსხები, მამათა ცხოვრებანი და სხვ., რომელნიც ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდელებს გადაუწერიათ. იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ამჟამად 155-მდე ქართული ხელნაწერია დაცული. ჯვრის მონასტერში გადაწერილი ხელნაწერები დაცულია თბილისის, ლენინგრადის, ვენის, ვაშინგტონის წიგნთსაცავებში. ჯვრის მონასტერი არაერთგზის დაარბიეს. შესუსტდა ქართველთა ისტორიული დიდი გავლენა იერუსალიმში და ბოლოს ქართველთა მონასტრებს ბერძნები დაეპატრონენ.

1960 წელს იერუსალიმში საქართველოდან სამეცნიერო ექსპედიცია გაემგზავრა ა. შანიძის, ი. აბაშიძისა და გ. წერეთლის შემადგენლობით. მათ ჯვრის მონასტრის სვეტიდან გადმოიღეს შოთა რუსთაველის ფრესკული პორტრეტი და აღრე ამოკითხული ცნობა: „შოთა მეჭურჭლეთუხუცესის“ საღაპო მოსახსენებელი (XII—XIII საუკუნეთა ხელით), რაც თითქოს დიდი მგოსნის, შოთა რუსთაველის, რდენტიფიკაციაზე მიგვანიშნებს. ამრიგად, ერთგვარად დაზუსტდა მგოსნის ბიოგრაფიის ზოგი მომენტი მაინც.

დავით კურაპალატი ჰაგიოგრაფებს მოუწოდებდა, ქართული წიგნები ეწერათ და მისთვის გამოეგზავნათ. მართალია, საქმე ეხება უმთავრესად თარგმანებს, მაგრამ იმ დროს ორიგინალის სხვანაირი გაგება არ არსებობდა. ფაქტიურად ქართული თარგმანები წარმოადგენდნენ ნამდვილ ქართულ, კარგად კომენტირებულ წიგნებს.

იოანე ათონელი ექვთიმეს და სხვა ბერებს მიმართავდა: „შეილნო ჩემნო, ქართლისა ქვეყანა დიდათ ნაკლულევან არს წიგნთაგან და მრავალნი წიგნნი აკლან“. ეროვნული ინტერესების შესაბამისად ბერებმა ათონის მთაზე თავიანთი წიგნების საშუალებით „შეამკეს და აღაყვავეს ენა ჩუენი და ქუეყანა თარგმანებითა წმიდათა წერილთათა“. „განანათლეს ქართველთა ენა და ქვეყანა სამკაულად ნათესავისა ჩვენისა“. ქართველმა ბერებმა თავიანთი შემოქმედებით სპეციფიკურ ისტორიულ სიტუაციებში იმდენი შეძლეს, რომ ქართული ენა მართლაც აამაღლეს ბერძნულის დონემდე.

რელიგიური პრობლემების გარდა, ქართულმა სამწერლო ენამ ურთიანი ნაციონალური სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესში ახალი, ეროვნული დანიშნულება შეიძინა. ამ საქმეში კი სწორედ ათონელ მამებს შეეძლოთ არსებითი წვლილის შეტანა. ამ ბერებისათვის, აღორძინებული საქართველოსთვისაც, ქართული ენა მთავარი დასაყრდენი

უნდა ყოფილიყო ბიზანტიელებისა და არაბების გავლენისაგან ქვეყნის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში²⁴.

ავსტრიელი მეცნიერი, ცნობილი ქართველოლოგი, პროფ. ჰუგო შუხარტი თუ რა აზრისა იყო ქართული ენისა და მისი მწერლობის შესახებ. ამის შესახებ საყურადღებო ცნობას გვაწვდის ე. თაყაიშვილი. თავის „მოგონებებში“ იგი წერს: „პეტრე მელიქიშვილს უამბია ერთხელ ჩემთვის, ავსტრიელი ლინგვისტი რომ იყო ჰუგო შუხარდტი, ქართული ენა რომ შესწავლა იმის შესახებ, იგი მეგობარი ყოფილა მელიქიშვილისა და თურმე ხშირად ეტყოდა ხოლმე: „ქიმიკოსები ევროპაში მრავლად გვყავს, თითო ქალაქში თითო მაინცაა გამოჩენილი მეცნიერი და რალა მაგ საგანს მოჰკიდებ ხელი ამ ნიჭიერმა კაცმა, ვინ უნდა გააკვირვო ქიმიით? ის არ სჯობია, რომ შენი დედაენა გეკვლიაო? მაგისტანა თავისებური, მდიდარი, საინტერესო და მსოფლიო მეცნიერებისათვის საყურადღებო ენა გაქვთ, იგი რაც შეიძლება მალე უნდა გაიცნოს მთელმა ქვეყანამ და მისი შესწავლა ყველაზე უკეთესად ქართველებს შეგიძლიათო“. მერე ჩაგვაცვივდა შუხარდტი: „ვინმე ნიჭიერი ახალგაზრდა გამომიგზავნეთ ვენაში, რომ მოემზადოს და მერე ქართული ენის შესწავლაზე იმუშაოსო“. ჩვენც გაუგზავნეთ ერთი მართლაც ნიჭიერი ყმაწვილი, გვარად ბეშქენაძე. სტიპენდიაც კი დაუნდნეთ, მაგრამ ის თურმე გაიტაცა ევროპულმა ფილოსოფიამ და ლიტერატურამ და ლინგვისტიკას აღარ გადევნებია“²⁵.

2. მართული ხელნაწერი წიგნების სამეცნიერო მნიშვნელობა.
 გიზანტიურ-მართული მწიგნობის ურთიერთობის აღმოჩენება.
 ეროვნული თმითობის გავრცელება და სალიტერატურო მისი ჩამოყალიბება

კაცობრიობის, ისე როგორც ყოველი მწიგნობრული კულტურის მქონე ერის, მეცნიერული ისტორია, უმეტესწილად, მხოლოდ ეროვნულ-ისტორიულ წერილობით ძეგლთა საფუძველზე, არქეოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ კვლევა-ძიებასთან ერთად, ვითარდება.

24 იხ. ვინდრიდ ბოედერი, ქართველი ბერები ათონის მთაზე და ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია. — ლიტერატურული საქართველო, 27 თებერვალი, 1987. გვ. 5—6.

25 იხ. „მნათობი“, № 5, 1959, გვ. 178.
 ცნობილია, რომ შუხარტის ვილაც მხატვრისაგან შეუძენია ძველი ქართული ხელნაწერები, რომელთა შორის ხანმეტი ლექციონარიც მოხვედრილა, უცხოელ მეცნიერს ეს ძეგლები საგანგებოდ შეუსწავლა დამოუკიდებლად და, ა. შანიძის სიტყვით, ხანმეტი ძეგლების შესწავლის წამოწყება პირველად მაინც შუხარტის სახელთან იქნა დაკავშირებული (იხ. მისი „ქართული ხელნაწერები გრაციაში“, ტუშ. IX, 1929).

ერის წარსულის ისტორიულად შესწავლისა და გაგებისათვის ეროვნული დამწერლობის მნიშვნელობა შეუდარებლად დიდია. ამდღერებს, ახალ შინაარსს სძენს ერის წარსულისა და აწმყოს ფაქტებს, მოვლენებს; აფიქსირებს ზეპირსიტყვიერ გადმოცემებს, თქმულებებსა და პრეისტორიულ ლეგენდებსაც კი. ამდენად ქვეყნის წარსულის მეცნიერულად შესწავლისათვის წერილობითი ძეგლები უაღრესად თავისთავადი ფენომენია.

საქართველო და მოძმე სომხეთი მსოფლიოს იმ მოწინავე ხალხთა 14 ქვეყანას განეკუთვნებიან, რომელთაც საკუთარი დამწერლობა თავიანთი სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებასთან ერთად შეიმუშავეს და შექმნეს მდიდარი მწიგნობრული კულტურა.

ქართული მწერლობის ძეგლებმა (რომელთაც, ბუნებრივია, წინ უძღოდა ქართული დამწერლობის შემუშავების საუკუნოვანი ეპოქები) ჩვენამდე V საუკუნიდან მოაღწიეს. ისინი ქრისტიანობის დროშითა და სამეფო ხელისუფლების მხარდაჭერით ვითარდებოდნენ.

სამეფო ხელისუფლების მზრუნველობით ქრისტიანული ეკლესია ქართლში გაძლიერდა, გამრავლდა ისტორიული სამლოცველო საყდრები. ვახტანგ გორგასლის მეფობაში ქართულმა ეკლესიამ დაიმკვიდრა ავტოკეფალია. ეკლესიას სათავეში „ეპისკოპოსთა თავი“ — კათალიკოსი ედგა.

ვახტანგ გორგასლის საგარეო და საშინაო პოლიტიკა, სამეფოს გაძლიერებისა და ქრისტიანული რელიგიის მტკიცედ დანერგვისათვის, მეზობელ-მაზდეიანური ირანის მმართველ წრეებში ფანატიკურ მტრობას აღრმავებდა. ისინი ძალმომრეობით ქრისტიანობის დამხობითა და ხალხის მაზდეიანობაზე მოქცევით ცდილობდნენ გზა გაეწმინდათ ქართლში ირანის ბატონობისათვის.

თუ რაოდენ მძაფრი იყო ირანელ დამპყრობთა ბრძოლა ქართლის სამეფოში მაზდეიანობის გავრცელებისათვის, ამაზე ნათელ წარმოდგენას იძლევა V საუკუნის ისტორიულ-ლიტერატურული ძეგლი „შუშანიკის წამება“.

523 წ. სპარსელებმა ქართლში მეფობა მოსპეს — „მოაყლდა მეფობა შვილთა გორგასლისათა“ და ქვეყანას ერისთავები დაეპატრონენ. მაგრამ ერისთავნი ირანისათვის ხარკს ჰკრეფდნენ და უხდიდნენ. ისტორიკოსის ცნობით „იქმნა სიმრავლე მთავართა ქვეყანასა ქართლისასა და შეერიათ ბრძოლა და მტერ იქმნეს ურთიერთას“. ისე რომ არაბების შემოსევისას ზოგი ასეთი ძლიერი ერისთავი არაბთა მხედართმთავრებთან დამოუკიდებლადაც კი დებდა ხელშეკრულებას.

VII ს-ში არაბთა შემოსევისა და მათი ბარბაროსული ბატონობის დამკვიდრების შედეგად ქართლი მძიმედ დაიხარკა, ქვეყნის ეკონომი-

ქურ ცხოვრებაში მკვიდრდება მეურნეობის დრომოქმული ნატურალური ფორმები. თავს იჩენს ხალხის გაღატაკება, განუკითხავი დევნა და შევიწროვება. ქვეყნის შემადიწუნებელი მდგომარეობის მხილველი იოვანე საბანისძე ამ ვითარებას თავის თხზულებაში ასე აგვიწერს: „მძლავრებასა ქვეშე დამონებულნი და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა ხარკსა ქვეშე მათსა გვემულნი და ქენჯნილნი, ძვირ-ძვირად ზღვეულნი, შიშითა განილევიან და ირყევიან, ვითარცა ლერწამნი ქართავან ძლიერთა“.

ჩვენი ქვეყნის ესოდენ მძიმე მდგომარეობა ეკლესიაზე შედარებით ნაკლებად ვრცელდებოდა. რელიგიური იდეოლოგია ღრმავდება სასულიერო მწერლობისა და მწიგნობრობის განვითარებით, ხალხში ძლიერდება გამათავისუფლებელი მოძრაობა.

V—IX სს. პერიოდის ქართული ორიგინალური სასულიერო ლიტერატურული ჟანრია ჰავიოგრაფიული თხრობანი, რომელნიც მარტიროლოგიაში იჩენენ თავს. მათ შორის აღსანიშნავია: მარტვილობა შუშანიკისა, ესტატე მცხეთელისა, აბო თბილელისა, გობრონისა, კონსტანტინე-კახისა და სხვ.

ქართულმა ეკლესიამ არაბთა აუტანელი ბატონობის პირობებში შეძლო მოეპოვებინა მორალური ავტორიტეტი ქრისტიანობის დროშით ეროვნული მთლიანობისა და ყოფის დამკვიდრებისა და შენარჩუნებისათვის; იოვანე საბანისძისა და მის მსგავსთა შთამავანებელი ზეპირი ქადაგებითა და ეკლესიებში მრევლისათვის სათანადო საკითხავი წიგნების გამრავლებით ღრმავდებოდა შეგნება მოსახლეობის ფართო ფენებში (იოვანე საბანისძის თხზულება სწორედ ამ მიზანს ემსახურებოდა), ქვეყნის დამოუკიდებლობის გზაზე გამოყვანისათვის.

პირველი, ე. წ. მოსამზადებელი V—VII სს. პერიოდის ქართული ლიტერატურულ-პოლიტიკური ორიგინალური თუ მთარგმნელობითი ლიტერატურა „აღმოსავლურ“ — სირიულ, სომხურ და რამდენადმე სპარსულ ორიენტაციას უკავშირდება. ეს იმით აიხსნება, რომ ქრისტიანობა, ეს უძლიერესი იმპულსი, ქართლში შემოვიდა პალესტინიდან დასახლებული ქვეყნების გზით. „მოსამზადებელი ხასიათი ამ ხანის მწერლობისა გამოიხატებოდა „მთარგმნელობასა“ და „მიმბაძველობაში“. ლიტერატურული პროდუქცია წარმოდგენილია ნათარგმნ ძეგლებში — ბიბლიის თარგმნაში და ორიოდ, ჩვენამდე შემონახულ, ორიგინალურ ნაწარმოებში, რომელნიც შედგენილია სხვა ენებზე დაშუშავებული ჟანრული ნორმების გავლენის მიხედვით... ხოლო მომდევნო მერვე-მეცხრე საუკუნეები არის ხანა, როდესაც ქართული მწერლობა საკუთარ ფეხზე დგება და ეროვნული იდეოლოგიის შემუშავებას ემსახურება.

ეროვნული იდეოლოგიის გაღვივება იყო არაბობის კონკრეტული ბატონობის წინააღმდეგ მიმართული მოძრაობა. მერვეთსაუკუნეშიდან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში აღმოცენდა და გაძლიერდა საეკლესიო-სამონასტრო და სამწერლობო ლიტერატურული ახალი კურები.

სომხური და ქართული ეკლესიების განყოფის შემდეგ, ქართული ეკლესია უფრო მჭიდროდ უკავშირდება დასავლურ ბიზანტიურ სამყაროს და ქართული კულტურულ-ლიტერატურული მოძრაობა ახალ, პროგრესულ გზაზე გამოდის. აღმოსავლურ-ფეოდალური (სირიულ-სპარსული, სომხურ-არაბული) სამყარო განვითარების ბევრად დაბალ საფეხურზე იდგა ბერძნულ-ბიზანტიურთან შედარებით. ამასთანავე ქართული მწერლობა ინარჩუნებდა კავშირს არაბულ-ქრისტიანულ მწერლობასთან აღმოსავლეთში, პალესტინისა და სხვა ქართული სამონასტრო ცენტრების სახით.

„აღმოსავლეთის“, ე. წ. ანტიოქიის, პატრიარქი არასოდეს არ ურიგდებოდა ქართლის ეკლესიურ დამოუკიდებლობას, რომელ-ბიზანტიური პოლიტიკა კი ეროვნულ ხელისუფლებას არ სპობდა, პირიქით, ზოგიერთ შემთხვევაში, ხელს უწყობდა კიდევაც მის გამაჯრებას, რათა თავისი მიზნები ეროვნული ხელისუფლების საშუალებით უფრო ადვილად განეხორციელებინა. აღნიშნულ წინააღმდეგობათა და ბრძოლის ნიადაგზე გაშლილა ქართლში ანტიმეზდესიტური და ანტიმონოფიზიტური პოლემიკა ბერძნულ-ბიზანტიური ორტოდოქსიისა. ფინალი ამ ბრძოლისა იყო ჩამოყალიბება „ქართული“ კულტურისა, რომელიც წარმოადგენს სინთეზს და გადაამუშავებს აღმოსავლურისა და დასავლურის ლიტერატურული საუკეთესო ტრადიციებისას“²⁶.

გერმანელი მეცნიერი ვინფრედ ბოედერი ქართული წყაროებისა და ისტორიის საფუძვლიანად შესწავლამ იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ „ქართულმა ენამ ისტორიის მანძილზე აამაღლა თავისი ენობრივ-სოციალური ღირებულება, რასაც აქვს თავისი სოციალურ-ფსიქოლოგიური ასპექტებიც... შესაძლებელია განვასხვავოთ განვითარების ორი ფაზა: თავიდან ქართული გამოდიოდა სამწერლობო ენად, ბერძნულის გვერდით, და სხვა სლავიანური ეკლესიების ენების მსგავსად მიიღო ახალი მნიშვნელობა, როგორც რელიგიური ლიტერატურის ენამ, და შეიძინა განსაკუთრებული ღირსებაც. რატომ ვერ მოიპოვა ბატონობა აქ ბერძნულმა, როგორც საეკლესიო ლიტურგიის, მეცნიერების და აგრეთვე ვითარცა სალიტერატურო და სახელმწიფოებრივმა ენამ,

²⁶ კ. კეკელიძე, ქართული ფეოდალური ლიტერატურის პერიოდიზაციათბ., 1933, გვ. 19.

როგორც ეს ლათინურმა ენამ შეძლო ევროპაში“... ბოედერი განაცხადობს: „ქართული კულტურის აყვავების ხანამდე ცოტა ადრე განმანათლებლებმა კირილემ და მეთოდემ შექმნეს ქრისტიანობაში ეროვნული ენის თანასწორუფლებიანობის მნიშვნელობა. რ. იაკობსონმა ეს მოვლენა მართებულად დაუკავშირა ბიზანტიის ეკლესიის მიზანდასახულებას, რომლის მიხედვითაც ბიზანტიის ეკლესიას არაფერი ჰქონდა საწინააღმდეგო, თუ რომელიმე სხვა ხალხი თავის ენაზე განადიდებდა „ღმერთს“, ქართული ენა მარტოოდენ ქრისტიანობის გამავრცელებელ ენად კი არ განვითარდა, არამედ დღემდე უწყევად შეინარჩუნა თავისი ადგილი“²⁷.

ქვეყნის გაძლიერებასთან ერთად X—XI საუკუნეებში გაღრმავდა და „ფრთები შეისხა“ ეროვნულმა თვითშეგნებამ. ქართველებმა თავისი ეროვნული ცხოვრებისა და კულტურის წინსვლა საბერძნეთ-რომის საეკლესიო სფეროებსა და წრეებთან დაახლოებას დაუკავშირეს.

ჯერ კიდევ „მეშვიდე-მერვე საუკუნეებში „ქართლის ეკლესია“ გამოდის თავისი ეროვნული საზღვრებიდან და მიიღტვის დასავლეთის თანამოძმეებისაკენ, რომელნიც ბერძნულ-ბიზანტიური ეკლესიის სფეროსა და გამგებლობაში იყვნენ“²⁸. ქართველ ბერებს შემოაქვთ და ავრცელებენ ქართულ ღვთისმსახურებას. მოგვიანებით დაარსებული ათონის ივერიისა და რუმინეთის პეტრიწონის ქართული მონასტრები ახალ დიდ კერად იქცნენ უცხოეთში.

ქართულ საეკლესიო-სამონასტრო წესებს, ქართულ ღვთისმსახურებას და ქართულ ენას თან მოჰქონდა ქართული ეროვნული პოლიტიკურ-ეკონომიკური იდეალები, რომელნიც სათანადოდ აისახა ქართულ მწერლობაში: „ქართლად ფრიადი ქვეყანაჲ აღირიცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების“-ო²⁹.

ქართულ ენაზე ნათარგმნი თუ ორიგინალური თხზულებანი ბუნებრივი განვითარების ფართო გზაზეა გამოსული. IX—X საუკუნეების ქართული ლიტერატურული ენა კლასიკური ქართულის ნიმუშად წარმოგვიდგება³⁰.

გიორგი მერჩულეს ორიგინალურ ქმნილებასთან ერთად ეროვნული მიმართულება საეკლესიო მწერლობაში ღრმავდება და ძლიერ-

27 იხ. ლიტერატურული საქართველო, 1987 წლის 27 თებერვალი.

28 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1941 გვ. 43.

29 გიორგი მერჩული, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, გვ. მ. თ.

30 კ. კეკელიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ნაკვე-

დება, მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდში ორიგინალური ქართული მწერლობა მხოლოდ ფეხს იდგამდა³¹.

შეიძლება ითქვას, რომ, წერს კ. კეკელიძე, თვით კლასიკურ ხანაშიც ვერ ვხვდებით ორიგინალური საეკლესიო მწერლობის ისეთ მძლავრ განვითარებას, როგორც VIII—IX საუკუნეებში. ამ პერიოდში პირველად შეიქმნა ეროვნული ჰაგიოგრაფია, დაიწერა ქართველ წმინდანთა ცხოვრება, რომელნიც მეთუ საუკუნემდე მოღვაწეობდნენ. საკმარისია დავასახელოთ იოვანე საბანისძის „მარტვილობა აბო თბილელისა“, გიორგი მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელი“ და სხვ. რაც შეეხება რომანს „ბალავარის სიბრძნეს“, რომლის ავტორად (და ზოგიც მთარგმნელად) რამდენიმე ქართველ მოღვაწეს (ვინმე იოანე პალესტინელ ბერს, ასევე ისაყ—სოფრონ პალესტინელის შვილს) ასახელებდნენ, საბოლოოდ დადგინდა, რომ ევროპის სხვა ენებზე არსებული ბალავარიანის ვერსიები თავდაპირველად ქართულიდან ბერძნულად მთარგმნა ექვთიმე ათონელმა (შეტანილია ექვთიმეს შრომების სიაში).

კ. კეკელიძე ამგვარ ქართულ ნაწარმოებებს მსოფლიო ჰაგიოგრაფიის ისტორიის მარგალიტებად და იშვიათ შემთხვევებად მიიჩნევს. ეროვნული მიმართულება ქართულ მწერლობასა და ღვთისმსახურებაში შორს იდგა ეროვნული კარჩაკეტილობისა და სექტანტობისაგან, მეზობელ ხალხთა და ერების ლიტერატურული კავშირის ზურგ-შექცევისა და ქედმაღლური დამოკიდებულებისაგან; პირიქით, მრავლდება კულტურულ-ლიტერატურული შემოქმედებითი კერები, ძლიერდება კავშირი და თანამშრომლობა მეზობელ ერებთან; მათი კულტურული მემკვიდრეობისადმი ღრმა პატივისცემა ვლინდებოდა ინტენსიური მთარგმნელობითი მუშაობის უფრო მეტად გაძლიერებაში, ვიდრე ორიგინალურ ნაწარმოებთა შექმნაში. უცხო ენიდან ითარგმნებოდა, უპირველეს ყოვლისა, ქართული ეკლესიისა და კულტურისათვის პრაქტიკულად საჭირო თხზულებანი. თარგმნიდნენ შემოქმედებითად და არა სიტყვა-სიტყვით, უფარდებდნენ ქართულ სინამდვილეს, ეკლესიას, ეროვნულ სულსა და ტრადიციებს; ამდენად, ადგილ-ადგილ ამოკლებდნენ და ახალსაც თხზავდნენ. ამიტომ მოგვიანებით. XI საუკუნიდან, როდესაც დამკვიდრდა ულტრა-ბიზანტიური გავლენა, თავისუფლად ნათარგმნ თხზულებებს, იქნებოდა იგი სამღვთო თუ საერო. ქართულს უწოდებდნენ, რადგან ისინი ბერძნულს ნაკლებად უდგებოდნენ. მაგ., გიორგი მთაწმიდელი მის მიერ ნათარგმნ დავითნს უპირისპირებს „ქართველთა დავითნს“ და ასახელებს ექვთი-

³¹ იოვანე საბანისძე, მარტვილობა აბოისი; ბასილ ზარზმელი, ცხოვრება სერაპიონისა, კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკველით.

გე მთაწმიდელს — „ქართულნი დავითნი თანაესხო“³². მოგვიანებით მღვდმარეობა იცვლება, ბერძნულ მწერლობასთან კავშირი ღრმავდება, ეს თავს იჩენს როგორც მთარგმნელობით, ასევე ორიგინალურ თხზულებებში.

1912 წ. კ. კეკელიძემ გამოაქვეყნა VII ს. „იერუსალიმის განჩინება“³³. ამ განჩინებაში შემუშავებულია ეროვნული ეორტალოგია. დაუწყებიათ წმინდა ქართული დღესასწაულებისა და სხვადასხვა საღიდებელი მოვლენების სრულყოფილი აღრიცხვა, კალენდრებსა და ლექციონარ-კანონარში მტკიცედ ჩამოყალიბებით. ამ ძეგლებში უძველესი დროის მსოფლიო ეკლესიის წიაღში აღმოცენებული ზოგიერთი დღესასწაული, რომელიც ამ დროს უკვე სახემეცვლილი ან დაეწყებული იყო, ქართველებს უცვლელად შეუტანიათ, ოღონდ თავიანთი ეროვნული სულისკვეთებით წარმოდგენილი, გიორგი მთაწმიდელის შენიშვნით: — „ბერძნულად აქა მღვდელთმოდგვართაჲ არა არს. ქართულად კულა არის“, ანუ ბერძენთა მიერ დავიწყებული ქართველთ შემოუნახავთ „იერუსალიმის განჩინებაში“.

კ. კეკელიძის მიერ იერუსალიმის განჩინების ტექსტოლოგიურად სრულად გამართვით (მისი ახალი ფრაგმენტებისა და პალიმფესტების მოძიება-გაშიფვრით) დაინტერესდა მ. თარხნიშვილი (ასევე ბიბლიის გკვლევარნი და პალესტინის ისტორიკოსნიც). დიდი ინტერესი გამოიჩინა იერუსალიმის განჩინებისადმი ფრანგმა მეცნიერმა ბერნარდ უტიემ. მოკლე ხანში (1916 წ.) მომზადდა ქართული „იერუსალიმის განჩინების“ ბერძნული და გერმანული თარგმანები.

ქართველი მოღვაწეები ასევე გასცნობიან სხვადასხვა ჰიმნოგრაფთა მართლმადიდებლურ ტექსტებს და უთარგმნიათ ისინი. ამასთანავე, მათ განუზრახავთ ქართულ-ორიგინალურ ჰიმნთა შექმნა. მეთე საუკუნიდან მიქელ მოდრეკილს, იოანე მინჩხის, იოანე ქონქოზის ძეს სისრულეში მოუყვანიათ ეს განზრახვა.

ქართული მწერლობის ნაყოფიერი მთარგმნელობითი მოღვაწეობა X—XI საუკუნეებიდან აღმავლობით ვითარდებოდა.

დღეს ჩვენთვის ცნობილია მთელა რიგი ძეგლებისა, რომელნიც წათარგმნია ბერძნულიდან და რომელთა ბერძნულ დედნებზე მსჯელობა ამჟამად მხოლოდ ქართული თარგმანით შეიძლება. ამასთანავე „იშვიათია ისეთი თხზულება ბიზანტიის ლიტერატურისა, ქართულ მწერლობაში გადმოსული, რომელიც ქართულ თარგმანში რაიმე სა-

³² მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, 1, 109—111; კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, გვ. 47.

³³ К. Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь VII в., Грузинская версия, Тифлис, 1912.

ყურადღებო ვარიანტს არ იძლეოდას. ესეც რასაკვირველია თავისუფალი
 ბური წვლილია, რომელიც ქართულ მწერლობას ბიზანტიურ მწერლობის
 ლობის ისტორიაში შეაქვს³⁴.

კ. კეკელიძის აზრით თარგმანის მეთოდი და ხასიათი ქართული
 ძველი მწერლობისა მეტისმეტად ორიგინალური და თავისებური იყო.
 „გადმოღება უცხო თხზულებისა იყო არა მექანიკური აღქმის პროცე-
 სი, არამედ პროცესი შემოქმედებითი გადამუშავებისა და თავის სა-
 კუთარ გემოვნება-შეგნებასთან შეგუებისა. ქართველთა შემოქმედე-
 ბითმა გენიამ შეძლო ნათარგმნი ლიტერატურის ასიმილირება, თავის
 საკუთარ იდეურ-ესთეტიკურ შეგნებაში გადახარშვა და გადაღნობა მი-
 სი ეროვნული საქმიანობის ბრძმედში“³⁵.

ხშირი შემოსევის, ნგრევა-განადგურებისა და დარბევათა შედე-
 გად აუნაზღაურებელი ზარალის მიყენების მიუხედავად დაღუპვას
 გადაურჩა და ჩვენს დრომდე მოაღწია ბიზანტიური (და არა მხოლოდ
 ბიზანტიური) მწერლობის ქართული თარგმანების არაერთმა დიდმნი-
 შვნელოვანმა ძეგლმა, რომელთა დედნები საზოგადოდ დაკარგულია,
 საბედნიეროდ ისინი მხოლოდ ქართული თარგმანთაა გადარჩენილი.

ამგვარი ძეგლების გამოცემა სავსებით კანონზომიერად მსოფ-
 ლიო მნიშვნელობის მოვლენად წარმოგვიდგება.

ამდენად ქართული ძველი წიგნისა და მწიგნობრობისადმი ინტე-
 რესი გაიზარდა და, ბერძნულის შემდეგ, პროგრესული კაცობრიობის
 ყურადღების სფეროში მოექცა. აღნიშნულს რამდენადმე განაპირობებს
 ქართველოლოგიური კერების მთელ რიგ ქვეყნებში გამრავლება და
 მათი მეცნიერული მოღვაწეობის ხასიათი. ჩვენ აქ ასეთ თარგმანთაგან
 რამდენიმეზე შევჩერდებით. მაგალითად შეიძლება მოვიყვანოთ ნიკო
 მარის მიერ მე-3 საუკუნის მწერლის იპოლიტე რომაელის ხუთი საეგ-
 ზეგეტიკო ნაწარმოების ქართული თარგმანის აღმოჩენა³⁶.

კორნელი კეკელიძის მიერ 1920 წელს გამოცემული „თარგმანე-
 ბაჲ ეკლესიასტისაჲს“, რომელიც მიტროფანე სმირნელის კალამს ეკუ-
 თვნის, ქართული თარგმანი შესრულებულია პეტრიწონის სალიტერა-
 ტურო სკოლაში XI—XII სს.; „ეკლესიასტე“ ბიბლიურ წიგნთა შორის
 ყველაზე უფრო ფილოსოფიურია, ამიტომ მისი კომენტარები ფილო-
 სოფიურ მნიშვნელობას არაა მოკლებული. ამ თხზულების აღმოჩენა

34 კ. კეკელიძე, ქართული წვლილი ბიზანტიურ ლიტერატურაში. — ეტიუ-
 დები, ტ. III.

35 კ. კეკელიძე, მთარგმნელობითი მეთოდი ძველ ქართულ ლიტერატურაში
 და მისი ხასიათი. — ლიტერატურული ძიებანი, VII, 1951, გვ. 171.

36 იხ. Тексты и разискания... книга III, 1901

„ავსებს მეცხრე საუკუნის ბიზანტიის კულტურისა და ლიტერატურის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ხარვეზს“³⁷.

ძველი ქართული თარგმანების საფუძველზე ახალი ჰორიზონტი იშლება ბიზანტიის მწერლობის „ისტორიის“ ისეთ დარგში, როგორცაა ფილოსოფიურ-დოგმატიკური ლიტერატურა. სწორედ ამ გზით შემოდინდა ჩვენში ნეოპლატონიზმი; ამ სფეროში მოღვაწეობდნენ ქართული ფილოსოფიური აზრის ისეთი წარმომადგენლები, როგორც იყვნენ ეფრემ მცირე, არსენ იყალთოელი, იოანე პეტრიწი, იოანე ჭიჭინაძე და სხვ. მაგალითად, ქართველმა მეცნიერმა მთარგმნელებმა ამ დარგში შემოინახეს ბიზანტიელი ფილოსოფოსის მიქაელ ფსელოსის თხზულება „პირმოება“, რომლის ბერძნულ დედანს საერთოდ არ მოუღწევია³⁸.

ჯერ კიდევ მათე საუკუნემდე უთარგმნიათ ბერძნულიდან ქართულად მრავალი აგიოგრაფიული, მკითხველისათვის ადვილად გასაგებად გამიზნული („კიმენური“ რედაქციის) ძეგლი, როგორცაა მათე ანტიოქიელის, იოანე ურპაელის, აგათანგელეს, იოანე დამასკელისა და სხვათა ნაწარმოებები. „არც ერთი ან ნაწარმოების დედანი არ შენახულა. არსებობს მხოლოდ მათი ქართული თარგმანები, რომლებიც დიდ ინტერესს იწვევენ როგორც არაბული, ისე ბიზანტიური მწერლობის თვალსაზრისით“³⁹.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ლიტერატურულ ძეგლთა ქართულ თარგმანებში ხშირად ჩართულია ორიგინალური კომენტარები და ცალკეული დამატებები, რომელნიც ორგანულადაა დაკავშირებული ძეგლთან, ისინი ავსებენ ან განმარტავენ მათ, აგრეთვე შუქს ჰყვნიან იმ ქვეყნის ისტორიისა და კულტურის არა ერთ საკითხს, რომელსაც სათარგმნი ძეგლი განეკუთვნება.

მეტად დიდია ექვთიმე ათონელისა და მისი მოწაფეების ღვაწლი. ისინი კარგად ფლობდნენ ბერძნულს, წერდნენ და თარგმნიდნენ ასევე ბერძნულად და უშუალოდ მონაწილეობდნენ ბიზანტიურ ლიტერატურულ ცხოვრებაში. თვით ექვთიმე ათონელი დიდი და მეტად ნაყოფიერი მთარგმნელი იყო. გიორგი ხუცესმონაზონის (ექვთიმეს ბოგრაფის) ცნობით ექვთიმე მის მიერ თარგმნილ წიგნებს საქართველოში უგზავნიდა დავით კურაპალატს, რომელიც „ზუღადასზედა მოუწერენ. რაფთა თარგმნიდეს და წარსცემდეს... და იგი სანატრელი შეუსვენებლად თარგმნინ. და რაფთურითი არა სცემდა განსვენებასა თავსა

37 კ. კეკელიძე, ეტიუდები, III, გვ. 127.

38 იქვე.

39 იქვე.

თულ მწერლობაში. დაიწყო ბიზანტიური მწერლობის საფუძვლად
ათვისება.

ათონელთა საქმიანობა მძლავრად განვითარდა მცირე აზიის
იერუსალიმში, შავ მთაზე, საბერძნეთში, ბულგარეთში — პეტრიწო-
ნის მონასტერში, აგრეთვე საქართველოში, გელათისა და იყალთოს
აკადემიებში.

გიორგი მთაწმიდელმა არსებითად გააგრძელა ექვთიმე ათონე-
ლის საქმიანობა — ბიზანტიური ლიტერატურის ქართულ ენაზე გად-
მოთარგმნა და ამავე დროს განავითარა მისი მთარგმნელობითი პრინ-
ციპები — ე. წ. კლება-შემატების მეთოდი. გიორგი მთაწმიდელმა
შეცვალა მთარგმნელობითი სტილი. მან პირველ რიგში ყურადღება
მიექცია ბიბლიური წიგნების ზუსტი რედაქციების ჩამოყალიბებას.
გიორგი თითქოს იცავდა თავისუფალი თარგმნის პრინციპს და „და-
ვითნის“ საკუთარი თარგმანის ანდერძში მიუთითებდა: „ჩვენ, რომე-
ლი ჭერ იყო, ჩავვირთავს, რომელი ჭერ იყო დაგვიკლია, ვითა ჩვენსა
ენასა მოუხდებოდა და წესისა საქმისა ეძიებოდა“⁴³. მაგრამ იგი
ფაქტიურად გაემიჯნა ექვთიმე ათონელის მთარგმნელობით პრაქტიკას
და ხელმეორედ თარგმნა როგორც ბიბლიური წიგნები, ისე ექვთიმეს
მეორე უკვე თარგმნილი არაერთი სხვა სასულიერო წიგნებიც. ეს ფაქტი
გიორგი მცირემ ასე შეაფასა: „ესე ყოველთა უწყით, ვითარმედ ეგე-
ვითარი თარგმანი თვინიერ წმინდისა მამისა ჩვენისა ექვთიმესა სხვაი
არა გამოჩენილა ენასა ჩვენსა და ვგონებ თუ, არცა გამოჩინებად
არს“⁴⁴.

V—IX საუკუნეთა ქართული ხელნაწერების უდიდესი ნაწილი სა-
სულიერო ლიტერატურის ძეგლებს შეიცავს, ხოლო X—XII საუკუ-
ნეებიდან სასულიეროსთან ერთად მრავლდება საერო მწერლობის ხელ-
ნაწერები, ფილოსოფიური და ისტორიული ტრაქტატები, ხელთუქმ-
ნელი ლიტერატურული შედევრები, რომელთა გვირგვინად შოთა რუს-
თაველის „ვეფხისტყაოსანი“ გვევლინება. სამისო ნიადაგი შემზადა
ძველმა ქართულმა ენამ, რომელიც დიდი აღმავლობით ვითარდებოდა.

⁴³ გიორგი მთაწმიდელი, ცხოვრება იოვანესი და ეფთვიმესი, ივ. ჯა-
ვახიშვილის გამოც., თბ., 1946, გვ. 15.

⁴⁴ ს. ყაუხჩიშვილი, ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორია, 1936;
ა. ხინთიბიძე, ბიზანტიურ-ქართული ლიტერატურული ურთიერთობანი, თბ.,
1969; მისივე „ვითარცა ძველი აღმართული“ (გიორგი მთაწმიდელის დაბადების
საუბიბლო თარიღის გამო), ლიტერატურული საქართველო, 4 ივნისი, 1980.

„ვეფხისტყაოსნის“ დაწერით ახალი პერიოდი იწყება ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებაში. „ახალი ქართული სალიტერატურო ენა ჩაისახა მეთორმეტე საუკუნეში. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანის“ ენა უკვე აღარაა ძველი ქართული. სახელთა ბრუნვაში, ზმნის უღვლილებებში ახალი ქართულის დამახასიათებელი მოვლენები ვლინდება. სიტყვათა წყობაც არსებითად ახალი ქართულისაა“⁴⁵.

რუსთაველმა „ვეფხისტყაოსანში“ მთლიანად ასახა ის არსებითი მოვლენები, რომლებიც ცოცხალ ხალხურ მეტყველებაში არსებობდა და უკვე დამკვიდრებულაც იყო. ბუნებრივია, „ვეფხისტყაოსნის“ ენისათვის მიჩნეული ყველა ფაქტი რამდენადმე უფრო ძველ ძეგლებშივე იჩენენ თავს, მაგრამ რაც ძველსა და ახალს შორის დაპირისპირება ვლინდებოდა და არსებობდა, ანუ რაც ძველი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმებიდან გადახვევად ითვლებოდა, „ვეფხისტყაოსანში“ უკვე ნორმად იქცა.

შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ საერო მწერლობის პირველი უდიდესი ძეგლია. საერო მწერლობის ენობრივი ნორმები მაშინ ჯერ კიდევ ნაკლებად იყო ჩამოყალიბებული და დადგენილი. რუსთაველმა შექმნა საერო მწერლობა და მისი შესაბამისი ენობრივი ნორმები.

ქართველი ხალხის ეროვნული საუნჯე „ვეფხისტყაოსანი“ დღევანდლამდე არაერთმა ხელნაწერმა შემოგვინახა. ამ ხელნაწერებს თავიანთი საგულისხმო თავგადასავალიც მოეპოვებათ. შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ პირველად დაიბეჭდა 1712 წელს თბილისში გახტანგ VI-ს მიერ დაარსებულ სტამბაში მხედრული შრიფტით.

შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანს“ მხარს უმშვენებს დიდი ეროვნული საგანძური — ქართული საერო მწერლობის პირველხარისხოვან ისტორიულ ძეგლთა ერთიანი კომპლექსი — „ქართლის ცხოვრება“. მასში მოთხრობილია ქართველი ერის ისტორია უძველესი დროიდან სამეფო ხელისუფლების გაუქმებამდე⁴⁶. „ქართლის ცხოვრება“ არის წიგნი წმინდა და პატიოსანი.

„ვეფხისტყაოსანი“ ისტორიულად სამშობლოს დაცვისა და აღორძინების სახელმძღვანელო წიგნ-იარაღად დამკვიდრდა ქართველი კა-

⁴⁵ არნ. ჩიქობავა, ძველისა და ახალი ქართულის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ მორფოლოგიასა და სინტაქსურ სტრუქტურაში. — ივე, XV, თბ., 1966, გვ. 18; მისივე, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ა. ჩიქობავას რედაქციით — ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. 1, თბ., 1950. ზ. სრეჯვლაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975.

⁴⁶ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, დადგინა და სამ დიდ ტომად გამოსცა სიმ. ყაუხჩიშვილმა. ტ. 1 — 1955 წ. ტ. II, — 1959 წ.; ტ. IV—1973 წ.

ცის ცნობიერებაში; ღრმად იდეური და მხატვრული ოსტატობის მქონე ღონეზე ასული წიგნი გახალხურდა, მისი კეთილშობილური იდეები წერა-კითხვის უცოდინარ ფენებსაც დაეუფლა. ამით რუსთველმა ფეოდალურ საქართველოში მწიგნობრობისა და წიგნისადმი ნდობა და ზიკვარული აიყვანა უმაგალითოდ დიდ ღონეზე და მთლიანად პროგრესის, სამშობლოს დაცვის, პატრიოტიზმისა და ინტერნაციონალიზმის უკეთილშობილეს მისწრაფებებს დაუქვემდებარა. მოქმედების სახელმძღვანელოდ მიჩნეული რუსთველის ამ დიადი იდეებით ხალხი იბრძოდა და იცავდა თავის ქვეყანას მტრული გარემოცვის უძნელეს პირობებში.

იაკობ ხუცესისა და რუსთაველის ქართული ენა დღესაც შეიძლება ითქვას, ჩვეულებრივ (და ზოგს კარგადაც) ესმის წერა-კითხვის მცოდნე გლეხს, მუშას და, მით უმეტეს, ინტელიგენტს. მ. ჯავახიშვილმა ამ ფაქტის დასადაგენად 1928 წ. მცირე ექსპერიმენტი ჩაატარა და შემდეგ დასკვნამდე მივიდა — „ქართული ენა მინიმუმ 1500 წლის წინათ დადულდა, ჩამოყალიბდა. ამით აიხსნება ის ფაქტიც, რომ ჩვენ ადვილად გვესმის მეხუთე საუკუნის — იაკობ ხუცესის ქართული, ხოლო ინგლისელები, გერმანელები და სხვაც თავიანთ დედა-ენას, XII—XV სს. ენას, უცხო ენასავით სწავლობენ“... ამითაცა გაპირობებული, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ დღეს ისევე მკვიდრად დგას თანადროულობის სამსახურში, ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის ძლიერების სამსახურში, როგორც იგი XIII საუკუნიდან მონგოლ-თათართა, ირანელ და თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ საქართველოს სახალხო განმათავისუფლებელი დიდი სამამულო ომების წლებში იდგა.

საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ქართული ანბანი უსრულესი და უმარტივესი ანბანია. თუ ევროპულ (და არა მარტო ევროპულ) ენათა ორთოგრაფია დიდ დაბრკოლებას ქმნის, ქართულისათვის ეს დაბრკოლება-ბარიერები არ არსებობს. ქართული ანბანი გადმოსცემს ყოველ ცალკე ბგერას ზედმიწევნით ნათლად და სიზუსტით. ამას ხაზგასმით აღნიშნავენ რუსი და ევროპის ქვეყნების გამოჩენილი მეცნიერი ქართველოლოგები.

ილია ჭავჭავაძე ნიჰილისტების წინააღმდეგ მიმართულ თავის პოლემიკურ წერილებში საგანგებოდ ჩერდება ქართული ანბანის ამ განუმეორებელ ღირსებებზე და ღრმა მეცნიერული საფუძვლიანობით

დამაჯერებლად ამხელს მათ მცდარ ანტიმეცნიერულ, ნაპოვანთა პოზიციებს (იხ. ა. იოსელიანი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველო-ტორიის საკითხები. თბ., 1951).

ილია ჭავჭავაძემ ქართული ენისა და ანბანის შესახებ უაღრესად საყურადღებო შეხედულება მოეპოვება.

ილიას აზრით „ანბანი საზოგადოდ მარტო იმ ხმების კრებულია, რომელთაც ენა საჭიროებს თავისი სიტყვების გამოსათქმელად და რომელნიც აღინიშნებიან, გამოიხატებიან ასოებით. ანბანი წარმომადგენელია მარტო იმ ხმებისა, რომელნიც არსებობენ“⁴⁷. და „თუ ენის წარმატებას რაიმე დამოკიდებულება აქვს ანბანის მეტ-ნაკლებობაზე. — წერს ილია. — რა თქმა უნდა, სავსეობა და სისრულე ანბანისა უეჭველი ნიშანი უნდა იყოს ენის წარმატებისა და განვითარებისა“. ილია ჭავჭავაძე აქვე იმოწმებს ცნობილ რუს მეცნიერს პეტრე უსლარს, რომელიც ასაბუთებს, რომ „არ არის არც ერთი იმისთანა ასო, რომ რა ხმის ნიშანიც არის, ის არ გამოითქმებოდეს, არ არის ქართულში არც ერთი იმისთანა სიტყვა, რომ ზედმიწევნით, უმეტ-ნაკლებით გამოსათქმელად შესაფერი ასო არ ჰქონდესო. ამიტომაც მართლწერა ქართლისა ისე გაადვილებულია, ისე განმარტივებული, რომ სხვა ეგეთი ანბან-სრული ენა ქვეყანაზე არ მეგულებათ. ქართული ანბანი ყველაზე სრულყოფილია არსებულ აღფაბეტებს შორის. ყოველი ბგერა აღინიშნება განსაკუთრებული ნიშნით, ხოლო ყოველი ნიშანი გამოხატავს ერთსა და იმავე ბგერას, ყველა ევროპულ ენაში დიდ დაბრკოლებას ქმნის ორთოგრაფია, ქართველისათვის, მისი აღფაბეტის სრულყოფილების მეოხებით, ეს დაბრკოლება არ არსებობს“⁴⁸.

ცნობილი ინგლისელი ისტორიკოს-ქართველოლოგი ალენი წერს: „ქართული ანბანი სავსებით სრულყოფილი ინსტრუმენტია ქართული ენის მრავალფეროვან ბგერათა მთელი სიმდიდრის გადმოსაცემად. ასოები გადმოსცემენ ყოველ ცალკე ბგერას ზუსტად და ნათლად, და ვერცერთი სხვა ანბანი, მათ შორის ვერც სომხური, ვერ შეედრება მას ამ მხრივ“, თანამედროვე ქართველოლოგი, გერმანელი ვინფრიდ ბოედერი, ქართველურ ენათა ისტორიას როცა ადარებს დასავლეთ-ევროპული ენების ისტორიას, დიდ სხვაობას ხედავს ამ ენათა განვითარებაში. ბოედერი, მაგ., წერს: „ინგლისურმა ენამ უკანასკნელი 1200 წლის მანძილზე მნიშვნელოვანი ტრანსფორმაცია განიცადა, ხოლო დროის ამ მონაკვეთში ქართული ენის ფორმებმა შედარებით ნაკლებად იცვა-

⁴⁷ იხ. ი. ჭავჭავაძე, თბ., ტ. 11, პ. ინგოროყვას რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 356.

⁴⁸ იქვე.

ლა სახე, რაც იშვიათი მოვლენაა მსოფლიო ენათა განვითარებულ ისტორიაში. ეს მოვლენა ახსნას მოითხოვს⁴⁹.

ილია ჭავჭავაძის თავის მოსაზრების საილუსტრაციოდ რამდენიმე მაგალითიც მოჰყავს: „ინგლისური ანბანი დღესაც სხვა ანბანზედ უფრო ნაკლებია, უფრო უკან ჩამორჩომილი. ინგლისელნი ერთსა სწერენ და სულ სხვას ამოიკითხავენ ხოლმე. იქ სიტყვა წერით ერთია, წაკითხვით სხვა და ხშირად ისეც არის, რომ სამი სხვადასხვანაირად დაწერილი და სხვადასხვა მნიშვნელობის სიტყვა ერთნაირად გამოითქმის, ასე რომ, მნიშვნელობას მაშინ გაიგებთ, როცა დაწერილსა ნახავთ. მაგალითებრ, Write — წერა, Right — უფლება (право); Rite — წესი (обряд). ამ სამსავე სიტყვას ერთნაირად კითხულობენ ინგლისელნი და გამოითქმის, როგორც „რაიტ“, სხვადასხვანაირად კი იწერება და სხვადასხვა მნიშვნელობისაა. ტელიორი ამ ამბავს დიდ ნაკლად უთვლის ინგლისურს ანბანს“⁵⁰.

მაგრამ ილიამ კარგად იცის, რომ მხოლოდ „ანბანთრულობა“ არ არის საკმარისი ენის სრულყოფისა და განვითარებისათვის. ამდენად ილია სცნობს ჩამორჩენილი, ნაკლებდამუშავებული ენების განვითარებას. იგი წერს: „ვგონებთ, თვალსაჩინოდ და სწრაფად უნდა იცვლებოდეს მარტო ჯერ არ-დადუღებული, არ-დასრულებული არ-დამთავრებული ენა, როგორც ყველაფერი, რაც კი ორგანებურ ზრდას ექვემდებარება. ბავშვი უფრო სწრაფად იცვლება, ვიდრე დავაყვაცებული ადამიანი: ხოლო იგი ენები, რომელთაც უკვე მიუღწევიათ იქამდე, რომ თავისი ლიტერატურა აქვთ, თავისი მწიგნობრობა, უფრო ძლიერ უნდა ეურჩებოდნენ ცვლილებას“⁵¹. ენათმეცნიერების ცალკეულ საკითხებზე ამგვარ ზოგადი კონცეფციის მოცემის შემდეგ ილია ჩერდება ქართული ენის აკარგაინობაზე და დასძენს, რომ: „ჩვენს ენას ბევრი ისეთი განსაკუთრებული თვისება აქვს, რომელსაც ბევრი სხვა, უფრო წარმატებულად მიჩნეული ენები შეჰნატრებენ. — ამას ეჭვი არ უნდა“⁵².

ილიას არ აკმაყოფილებს მოწინააღმდეგის ის შეხედულება, რომ „მარტო ერთს ისტორიას ენისას შეეძლო აღედგინა ჩვენთა თვალთა წინ სრული სურათი ისტორიის წინანდროინდელი ქართველებისაო“, ილია აქვე შენიშნავს, „დალოცვილს ის კი დავიწყებია, რომ თვითონ ენა იგი სარკე, გადმომცემელი ცოტად თუ ბევრად მაგნიარ სუ-

49 იხ. გაზ. ლიტერატურული საქართველო, ვ. ბოედერი, ქართველი ბერები ათონის მთაზე და ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია, 1987, 27 თებერვლის № 9, გვ. 5—6.

50 ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 354.

51 იქვე, გვ. 358.

52 იქვე, გვ. 358.

რათისა, ჩვენს ავტორს რომ მაგ სარკვეში ჩახედვის და ნახვეს, უნდა რომ ჩვენს ჩვენს რამ ჰქონოდა და ერთი ბეწვა გაგება, სხვა გზით დააკვირდებოდა და ჩვენს ენას და სულ სხვა ამბავს გამოჰქითხავდა...“⁵³.

ილიას ქართული ენის ბუნებასა და კანონებზე ღრმააზროვანი დაკვირვების შედეგად მოჰყავს მეტად ორიგინალური ტიპობრივი მაგალითები მის მიერვე განვითარებული დებულების დასასაბუთებლად. ილიას ენა და აზროვნება განუყრელ მთლიანობად აქვს წარმოდგენილი. იგი წერს: „განა ამისთანა სიტყვები, რომელიც ჩვენს ენას დღევანდლამდე შერჩენია. არაფრის მთხრობელნი არიან? მაგალითებრ... სიტყვა „მიცვალება“, რომელიც მოკვდომასა და მკვდარს ნიშნავს, მაგრამ არა სრულიად გაარარაებას, არამედ „გარდაცვლას“, სხვა სახედ გადასვლას, ნუთუ ამაში გონების ხელმოსაჭიდებელი არა არის რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზედ. თუ როგორ სწამებია ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნებისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია“⁵⁴.

მართლაცდა, რამდენად ღრმა და ორიგინალურია ილია ჭავჭავაძის ეს და ამის მსგავსი დაკვირვებანი ქართველი ხალხის შორეული ისტორიული წარსულის აღდგენისათვის! ილია, ენათმეცნიერებაში მაშინ განმტკიცებული უახლესი, ყველაზე უფრო მოწინავე მეთოდებისა და კვლევა-ძიების ხერხების გამოყენებით, მაგალითის ჩვენებით ქართული ენის სინამდვილიდან, წვრთნის ახალთაობას ენათმეცნიერული აზროვნებისადმი ინტერესის გასაღრმავებლად.

ილიასთვის ამოსავალი იყო დებულება: „ხალხია ენის კანონის დამდები და არა ანბანთ თეორეტიკა“⁵⁵. ხოლო „ხალხის ენა ბუნებრივია, ქართველი გლეხკაცის ენა“, — სამართლიანად შენიშნავს აკად. არნ. ჩიქობავა⁵⁶.

ილია ჭავჭავაძის 1-ლ საიუბილეო თარიღს ასევე სპეციალური სტატია მიუძღვნა აკად. ავ. შანიძემ სათაურით „ახალი სალიტერატურო ქართულის ფუძემდებელი“⁵⁷.

დიდი ილია ქართული დამწერლობისა და ენის განვითარების დიდ რეფორმატორად გვევლინება XIX ს-ის მეორე ნახევარში.

⁵³ იქვე, გვ. 362.

⁵⁴ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 362;

⁵⁵ იქვე, გვ.

⁵⁶ ა. ჩიქობავა, ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ, გვ. 12, თბ., 1938.

⁵⁷ იხ. საიუბილეო კრებული, ილია ჭავჭავაძე ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის მებრძოლი, თბ., 1939.

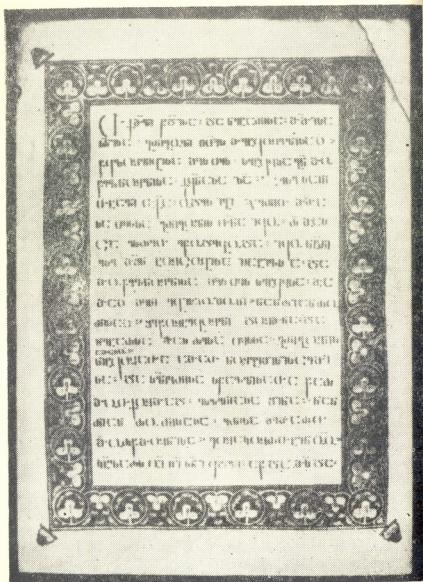
ქართული მწერლობის აღმავლობისა და განვითარების განუყრელად თანმხლები პროცესი იყო საერო და სასულიერო თარგმნის თუ ორიგინალურ თხზულებათა გამრავლება. ეტრატის, მელნისა და კალმის დამზადებასთან ერთად საჭირო იყო არაერთი მაღალკვალიფიციური ოსტატი: ტექსტის კალიგრაფიულად გადამწერები, სიუჟეტის მიხედვით წიგნის მომხატველები, ყდაში ჩამსმელები და შემოსავ-მომკაზმელები.

საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ ძველთაგანვე მოქმედებდნენ საგანმანათლებლო კერები, სადაც არა მხოლოდ იწერებოდა და ითარგმნებოდა, არამედ ოსტატურად იხატებოდა, იკინძებოდა და იმოსებოდა ქართული ხელნაწერი წიგნები: როგორც სასულიერო (დავითნი, სვინაქსარი, ოთხთავი, ზატიკი...), ისე საერო (ასტრონომიული ტრაქტატი, „ვეფხისტყაოსანი“, „ვისრამიანი“, „იოსებ ზილიხანიანი“, „როსტომიანი“ და სხვ.), ასეთი წიგნები საკმაოდაა ჩვენამდე მოღწეული და დაცული საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებსა და მუზეუმებში.

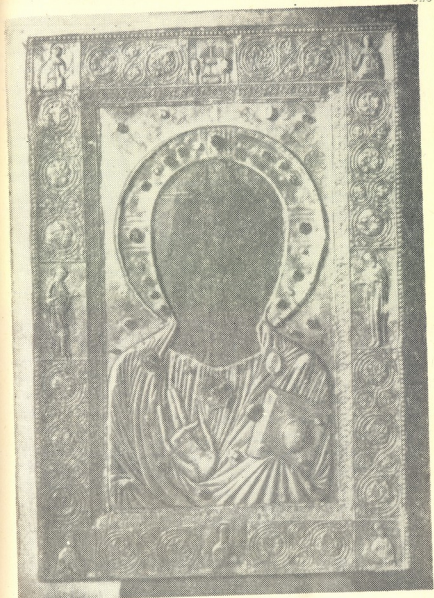
ქართული ხელნაწერი წიგნის გაფორმების ხელოვნებამ V—XVIII საუკუნეთა მანძილზე განვითარების რამდენიმე საფეხური განვლო: იგი გარკვეულ ფორმებად და სახეებად ჩამოყალიბდა მრავალსაუკუნოვანი საეკლესიო და საერო მწიგნობრული კულტურის ევოლუციის რთულ პროცესში. ადრეული ხანის ხელნაწერთათვის დამახასიათებელია სისადავე და სიმკაცრე (ხანმეტი ლექციონარი — VII ს. სინას მრავალთავი — 897 წ. ჯრუჭის ოთხთავი — 940 წ. და სხვ.).

ქართული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელმა ყველა ძირითადმა ტენდენციამ, რომელიც X საუკუნეში ჯერ კიდევ ძიების საფეხურზე იყო, XI ს-ში ჩამოყალიბებული სახე მიიღო, შემდგომ საუკუნეებში კი ტრადიციულად იქცა. XII ს. უკვე ბევრად ანვითარებს ამ მონაპოვარს. XII ს. შეიქმნა ისეთი ხელნაწერები, რომლებიც უნიკალურია თავისი მხატვრული ღირსებებით, შეუდარებელი საფერწერო ტექნიკით (გელათის A-908, ჯრუჭის I და II H-1667 სახარებები, ასტრონომიული ტრაქტატი A-65, ზატიკი A-734). როგორც სასულიერო, ასევე საერო ძეგლთა ხელნაწერები ხშირად ილუსტრაციებითაა შემკული და გამდიდრებული⁵⁸.

⁵⁸ ვ. მაჭავარიანი, ქართული ხელნაწერები, ვ. ბერიძის რედაქციით, ხელოვნება, თბ., 1970, გვ. 10—11.

სურ. 13. გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა კრებულისა (ხელნაწ. A 1),
 XI ს. „ბასილ უცხად მწიგნველის“ მიერ გადაწერილი ხელნაწერის ერთი გვერდი-

სურ. 14. ანჩისხატის ჩარჩოს მოხატულობა. XII ს. შესრულებულია ბეჟა ოპი-
ზარის მიერ.

თამარ მეფეს საკუთარი ხელნაწერი წიგნებიდან რამდენიმეხელ
 განგებო ბიზანტიურ სტილზე გაფორმებისათვის, ბერძენულ-სომხურ
 წიგნთ-გამფორმებელ მხატვართათვის დაუკვეთია. მათ შორის ზოგი-
 ერთმა ჩვენამდე მოაღწია, ასეთია: A-1, A-648, S-143.

საქართველოს ფარგლებსა და მის საზღვარგარეთულ მწიგნობ-
 რულ კერებში დამზადებულ წიგნთა მხატვრული გაფორმება თავისი
 ოსტატობით ოდნავადაც არ ჩამოუვარდებოდა ბიზანტიის დედა-
 ქალაქში შესრულებულ ხელნაწერებს; მაგალითად, ათონის ივერიის
 მონასტერში ხელნაწერ წიგნთა გარეგნულად მხატვრული გაფორმების
 ეროვნული ქართული ტრადიციები მდიდრდებოდა და ვითარდებოდა
 როგორც დასავლურბიზანტიური, ისე აღმოსავლურ-იერუსალიმური
 ტრადიციების შემოქმედებითად ათვისებისა და გამოყენების საფუ-
 ძველზე.

ასე ვითარდებოდა, ყოველგვარი მიმბაძველობის გარეშე; წიგნის
 მოხატვა-გაფორმების თვითმყოფი ქართული კულტურა მეზობელ ხალ-
 ხებთან თანამეგობრობის გაღრმავების საფუძველზე. მაგალითისათვის
 საკმარისია დავასახელოთ ზოგიერთი მათგანი — ოთხთავი ლარგვი-
 სისა A-26, ბიჭვინთისა H-2120, დავითნი თეთროსანისა H-75.

ყოველივე აქ აღნიშნულიდან ირკვევა, რომ საერო და საეკლესიო
 ხელნაწერ წიგნთა მდიდრულად და მხატვრულად შემკობა წიგნთ
 მფლობელ კერძო პირთა ერთ-ერთ მთავარ საზრუნავს წარმოადგენდა;
 ხშირად ხელნაწერი წიგნის ანდერძი შემკულობისათვის დამკვეთის
 მზრუნველობაზე მიუთითებს. მაგალითად, გიორგი XI-მ „წარაგო
 მრავალი წარსაგებელი და ენება, რათამც ფრიად კეთილშობილურ
 ყოფილიყო, თვინიერ ნაწირისაგან კიდე“, — ვკითხულობთ ოქროს-
 არშიებიანი „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერ H-54-ს ანდერძში. ანალო-
 გიური მზრუნველობითაა მოკაზმული ადიშის უნიკალური ოთხთავი,
 რომელიც შატბერდის წინამძღვრის სოფრონის დაკვეთით შესრულდა,
 იენაშის ოთხთავი, ანჩისხატის ჟამნ-გულანი (A-30, 31, 32) — კათა-
 ლიკოზ ნიკოლოზ ამილახვარის დაკვეთით, მოქვის ოთხთავი — დანიელ
 მოქველ ეპისკოპოსის დაკვეთით (Q-902); ვანის ცნობილი ოთხთავი
 (A-1335) — თამარ მეფისათვის გადაწერილი, ხოლო ლაფსყადის მა-
 ლამხატვრული გემოვნებით მოკაზმული ოთხთავი — დავით ნარი-
 ნისათვის და სხვ.

ზოგი ხელნაწერი წიგნი უკეთ შენახვისა და მიმზიდველობისათვის
 ჩასმულია ვერცხლის ჭედურად მოხატულ ყდაში. მაგ., წყაროსთავისა
 და ბერთის ოთხთავების მოჭედულობათა ჭვარცმის კომპოზიციკა და
 ტახტზე მჯდომარე ქრისტეს გამოსახულება ოპიზის ოქრომჭედლობის
 სკოლის ცნობილი წარმომადგენლების — ბექა და ბეშქენ ოპიზართა
 შემოქმედების ნიმუშებია. ალავერდის ოთხთავის ყდაზე დამაგრებუ-

ლია XI ს. ტიხრული მინანქრის პატარა ხატი, წმ. გიორგის გამოსახულებით, ქართული ოთხთავის ჭედურ ყდაზე ჯვარცმის გამოსახულებით. ზედა ნაწილშია ტიხრული მინანქრისა (დაცულია ეჩმიაძინში) და სხვ. გიორგი

სურ. 15. წყაროსთავის სახარების ყდა, XII ს. შესრულებულია ბეჟა ოპიზარის მიერ.

იმის ნათელსაყოფად თუ რაოდენ მაღალ დონეზე იდგებოდა XIII ს-ის საქართველოში ხატისა და მისი ჩარჩოს, წიგნის ყდის ვერცხლით მოჭედვის უზადო ხელოვნება, ამაზე ნათელ წარმოდგენას იძლევა ბექა და ბეშქენ ოპიზარების ჩვენამდე მოღწეული განუყოფელი ქმნილებანი. მაგ., ასეთია ბექასეული ანჩისხატის ჩარჩოს მოჭედილობა და წყაროსთავის სახარების ყდა, ამ სახარების (1195 წ.) მინაწერი გვამცნობს: „ამას ოთხთავსა ზედა არს ორასი დრამისა ვერცხლი და ოცისა დრამისა ოქროი, თვლები და მარგალიტი და ოქრომჭედლისა ხელფასი კვ და ვინც ცუარი, ანუ ლილოკილი დააკლოს და შეუცვალოს რაი ამას ნაჭედსა, კრულმცა არს მკვდარი და ცოცხალი ვაუხსნელად“. ანჩისხატის ჩარჩოს მინაწერით ვგებულობთ, რომ იგი დამზადდა „ქ. ბრძანებითა და ნიეთისა ბოძებითა ღმრთივ გვირგვინოსანის დიდისა დედოფალთ დედოფალისა თამარისათა, მე იოანე ანჩელმან რკინელმან ხელვყავ საშინელისა ამისა ხატისა პატივით მოჭედად, მფარველმცა არს მეფობისა მათისა აქა და საუკუნესა. მოიქედა ხელითა ბექასითა, ქრისტე შეიწყალე“ (ანჩისხატი საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება, წყაროსთავის სახარება კი ხელნაწერთა ინსტიტუტში Q-907).

ჩვენამდე მოღწეულ ვერცხლის ყდაში ჩასმულ წყაროსთავის ოთხთავზე ამოტვიფრულია: „ქრისტე, შეიწყალე ოქროსმჭედელი ბექა ოპიზარი“. ამ ოთხთავის ყდის სკულპტურული სცენები თავისი აღნაგობით უახლოვდება ბეშქენ ოპიზარის მიერ მოჭედილი ბერთის სახარების ყდის სცენებს.

ბერთის სახარების ვერცხლის ყდის მოჭედილობას (ხელნაწ. ინსტ. Q-906) ამკობს წარწერა: „მოიქედა ხელითა ბეშქენ ოპიზარისათა“, ყდებს ამკობს ორი რელიეფური კომპოზიცია: ერთ მხარეს ედერების გამოსახულება, მეორე მხარეს — ჯვარცმა. თარიღდება XII—XIII სს-ის მიჯნით. წიგნის მრავალრიცხოვან მინაწერთაგან არის ასეთიც: „დეკანოზო გვედრები, რომელ ესე სახარება დიაკონთა სათრეველად არა შეკქმნა და უეკლესიოდ ღამესა არსადა გააჩერებდე და უკუეთუ ვინმე სენაკსა შინა დაიდვას, ესემცა წმინდანი მახარებელნი მრისხანენი არიან მისნი“... სახარება ეკუთვნოდა კლარჯეთის ბერთის მონასტერს.

ბერთის სახარების ვერცხლის ყდის ბრწყინვალე ორმხრივი რელიეფური გამოსახულებანი და გამოჩენილი დიდი ხელოვანის, ოქრომქანდაკებელ ბექა ოპიზარის ქმნილებანი (ორნამენტის ვირტუოზული შესრულება, სკულპტურულ-დეკორაციული ხელოვნება) ოპიხელ დიდოსტატთა ოქრომჭედლური სკოლის შედევრებია. „ბეშქენმა შეკმნა საკუთარი სკოლა ქართული მხატვრული შემოქმედების რელიეფური

პლასტიკის დარგში“. მის მიერ შექმნილი ხელოვნების ძეგლები, შედ-
 ლება ითქვას, დაახლოებით ვეფხისტყაოსნის თანადროულია. ოპიზაში
 შექმნილი წიგნთა ყდების ოქრომჭედლური ნიმუშები ჭეშმარიტად ნულა
 მხოლოდ რუსთაველის პოეზიის საკადრისი იყო; ამიტომ ისინი ერთი
 მეორეს მშვენებად რჩებიან ქართული ლიტერატურისა და ხელოვნ-
 ნების ისტორიაში⁵⁹.

სურ. 16. ბერთის სახარების ყდა. XII ს. შესრულებული ბეშენ ოპიზარის მიერ.

წიგნის მხატვრულად შემკობა-გაფორმება ორგანულად იყო და-
 კავშირებული წიგნის მაღალი კალიგრაფიული კულტურის დამკვიდ-
 რებულ დონესთან. თუ რაოდენ მჭიდროდაა დაკავშირებული ეს ორი
 კომპონენტი ურთიერთთან, ამის შესახებ ჩვენ ფრიალ საყურადღებო

59 შ. ამირანაშვილი, ბეჭა ოპიზარი. თბ., 1937; ვ. ბერიძე, ძველი ქართველი
 ისტატები. თბ., 1967, გვ. 43—50.

წიგნის ბეჭდვისა და მხატვრულად მოყაზმვის ტრადიცია საქართველოში არა-
 სოდეს არ ჩამკვდარა. მაგ., XIX ს. 40-იან წლებში შილიანად ვერცხლით მოუ-
 ქედიათ, ოქროთი მოუყაზმიათ და შეუქმიათ მხატვრული სახეებით წარწერით:
 „შევაშვე სახარება ესე ლენერალ მაიორის ჟამბაკურ ორბელიანის თამაზის მეუღ-
 ლემან, ჭობულის ასულმან კენინა ჭეთევან ჩყმა“ (1851). იხ. მ. ჯავახიშვილის წე-
 რილი, „ივერია“, 1900, № 50.

ცნობა მოგვეპოვება. მაგ., ცნობილ პოეტსა და კალიგრაფს იოსებ ტფილელს მის მიერ ზაზა ციციშვილისთვის გადაწერილ „ვეფხისტყაოსანზე“ 1660-ან წლებში მიუწერია:

„სურდა იმ წიგნის პატრონსა, მეც ხელუწყავ ასე წერიოთა,
ხელი დამაძრო კალამმან, თვალნი გაშტერდეს მზერიოთა,
ხელსა მკითხველი შეატყობს, სიმართლით სხვა სჯობს ვერიოთა
და აწ გაგიჩნდების, მხატვარო, შემგობა შესაფერიოთა“⁶⁰.

გვიანფეოდალური ხანის ირან-საქართველოს ურთიერთობის გაღრმავებამ, ცნობილია, თავისი გავლენა იქონია ქართულ ლიტერატურასა და ხელოვნებაზე, — ამასთანავე ქართულ ხელნაწერ წიგნთა გარეგნულ და, განსაკუთრებით, შინაარსობრივ მხატვრულ-სიუჟეტურ (ირანულ-მინიატურული სტილით) გაფორმებაზე. ასეთია, მაგ., „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი H—599, „ვისრამიანის“ S—3702 და სხვ.⁶¹

წიგნის გადაწერის კულტურას — გადამწერის თუ დამწერის კალიგრაფიულ ხელს, ჩანს, ყოველთვის დიდი ყურადღება ექცეოდა. აღნიშნულის ნათელსაყოფად ჩვენ აქ ერთ მაგალითს მოვიტანთ. კარგადაა ცნობილი, რომ XVIII ს. მეორე ნახევარში რუსეთ-საქართველოს შორის ახლო ურთიერთობა დამყარდა — გაზშირდა მიწერ-მოწერა მათ შორის. ქართლ-კახეთის სამეფო კარზე, ირკვევა, საგანგებო ყურადღებით ეკიდებოდნენ რუსეთის საიმპერატორო კარზე წარსაგზავნი წერილებისა და მიმართვების ასევე საკადრისი კალიგრაფიული ხელით დაწერას.

იესე ოსეს-ძე ბარათაშვილი გადმოგვცემს, რომ იგი 1760 წ. მეფე ერეკლემ ქ. დუშეთში დაიბარა, საიდანაც მეფე თეიმურაზ II რუსეთს მიემგზავრებოდა. მას თან მიჰქონდა იმპერატორსა და რუსეთის მმართველ სხვა პირებთან ქართლ-კახეთის სამეფოს აფიციალური მიმართვა და წერილები, რომელნიც კალიგრაფიულადაც სანიმუშონი უნდა ყოფილიყვნენ. ამ მიზნით ერეკლეს დუშეთში რამდენიმე მღვიან-მწიგნობარი დაუბარებია. მათ შორის იესეც. იგი წერს „...ვიჭირავე ერთი ცხენი, ავიღე ერთი საწერელი... და წაველ... ჭერ მამათ ჩვენო დამაწერინეს... მოიწონეს. მერე ხელმწიფის წიგნი, მერმე დიდებულთა და დიდად მოიწონეს ბატონებმა. მაშინ ერეკლე II უბრძანებია: კაცს

⁶⁰ იხ. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული Q ფონდის № 1082, ზაზა ციციშვილისეული ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერი იოსებ თბილელის მიერ გადაწერილი.

⁶¹ ჩვეულებრივ წიგნების გადამწერის შემდეგ იწყებოდა მხატვარ-ილუსტრატორის მუშაობა. ძველი ქართულ ხელნაწერ წიგნთა მხატვრული გაფორმების საკითხი სპეციალურად შეისწავლა რ. შმერლინგმა (იხ. მისი „Художественное оформление грузинской книги IX—XI вв.“ თბ., 1937)

არაფერი არა არგებს რა თავის გაჭირვებაში ცოდნის მეტიო“. ერეკ-
ლემ კარგად იცოდა თუ რა გასაჭირში იმყოფებოდა იმ დროს იესუ⁶².
ფაქტი ისაა, რომ იესესთანა მდივან-მწიგნობარი მეფეებს არ ჰყოლებოდათ.

საქართველოს
საბჭოთაო
საზოგადოებრივი
მეცნიერებათა
აკადემია

4. წიგნთსაცავები. პირადი, საოჯახო, სათანაო და საერო-საჯარო
ბიბლიოთეკები. სასოფელთაო ზრუნვა დატყვევებულ წიგნთა
ბამოხსნისათვის

ბიბლიოთეკა როგორც პიროვნების, ასევე ერისა და ქვეყნის დი-
დი და განსაკუთრებული მნიშვნელობის სიმბოლოა. ა. ლიბნიცის გან-
მარტებით ბიბლიოთეკა „ადამიანის სულის საგანძურია“, ა. ვერ-
ცენი მას „იდეების გაშლილ მაგიდად“ მიიჩნევდა, „რომელთანაც
ყველა მიწვეული და ყველა ჰპოებს იმ საკვებს, რომელსაც ის ეძებს!“
საბა ორბელიანის განმარტებით, „წიგნის საცავი, სახლია სა-
წიგნე“. მოგვიანებით ამ ქართული ცნების გამომხატველად ასევე
მკვიდრდება „ბიბლიოთეკი“ (აქედან ბიბლიოთეკა).

„ბიბლიოთეკი“ აღნიშნულია XVIII ს. მიწურულს და XIX ს. და-
მდეგს იოანე ბაგრატიონის „სჯულდებაში“. აღნიშნული საკანონმდებ-
ლო „სჯულდების“ ავტორი (ნაცვლად წიგნთსაცავისა) წერს: „იყოს
ბიბლიოთეკის სახლი ყოველი საერო და საეკლესიო წიგნი, რაც შეი-
ძლებოდეს იქ იკვებოდეს; აგრეთვე სახეები და მაგალითები მხატვ-
რობისა, შენებულებათა და სხვათა ხელოვნებათა და ვისაც ენებოს,
მივიდოდნენ და თავისის ხარჯით იქ გარდაიწერდნენ და გარდაიღებდ-
ნენ სახეთა, რომ გარეთ გაატანონ წიგნი არ დაიკარგოს“ (იხ. „სჯულ-
დება“ თბ., 1957, გვ. 57), ანუ მოქმედებდა საერო-საჯარო წიგნსა-
ცავები.

აქედან ნათლად ირკვევა, რომ „ბიბლიოთეკის“ სახლი საფუძველ-
შივე განსხვავდება ჩვეულებრივი „საწიგნე სახლის“, ან წიგნთსაცავისა-
გან. თვით ცნებაც „ბიბლიოთეკის სახლი“ უალრესად ტევადია და
ფართო შინაარსის მომცველიც...

ძველ საქართველოში აღრიდნევე აღმოცენდა და გაძლიერდა
წიგნთსაცავები. მაგალითად, საოჯახო წიგნთსაცავი V ს-ში შუშანიკს
უკვე ჰქონია (იხ. იაკობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი, ტბე-
თის საყდარში XII ს. „იხსნეს ძველნი წიგნნი მრავალნი“)⁶³. რიგითი
საყდრების გარდა, ბუნებრივია, ბევრად მეტი წიგნი უნდა ყოფილიყო

⁶² იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი. ა. იოსელიანის პუბლიკაცია. 1950,
გვ. 29—30.

⁶³ Материалы по археологии Кавказа, т. XIII, гв. 156. მ ქავთარის, დავით
გარეჯის ლიტერატურული სკოლა, „მეცნიერება“, თბ. 1965.

როგორც მცხეთის საპატრიარქო წიგნთსაცავში, ასევე დავით გარეჯის, შიო მღვიმეს, გელათის, ოპიზის, ოშკის, ანჩისხატისა და სხვა⁶⁴.

საპატრიარქო და სამეფო წიგნთსაცავებში იშვიათი წიგნები აღიერიცებოდა. საპატრიარქო წიგნთსაცავში ქართულის გარდა მხოლოდ ერთი ხელნაწერებიც ინახებოდა, როგორც ამას საქართველოში ახლაც დაცული ბერძნული წიგნები ცხადყოფენ. სამეფო წიგნთსაცავში არაბული და მეტადრე სპარსული ხელნაწერებიც ბლომად იქნებოდა. ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებელმა „ყურანის თარგმანება“ ანუ განმარტება იცოდა.

დავით აღმაშენებელს, მემპტიანეს ცნობით, არა მარტო სამეფო წიგნთსაცავი, არამედ მოძრავი, სათანაო ბიბლიოთეკაც კი ჰქონია, რომელიც მუდამ თან ახლდა „დღე და ღამე მიმოსვლათა შინა მიმდებთა, ლაშქრობათა მოუწყენელთა, შრომათა განუსვენებელთა წიგნები ეტვირთა სიმრავლესა ჯორთა და აქლემთასა და სადა გარდახდის ჰონეთსა, პირველ ყოელისა წიგნი მოაქვდიან ხელითა“⁶⁵. ამიტომ წიგნებს, რომელნიც თან სატარებლად იყო განკუთვნილი, „სათანაონი“ ეწოდებოდა. 1020 წლის მეღქისედექ კათალიკოსის სიგელში ჩამოთვლილია: „სათანაო ოთხთავი სახარება“. „ჟამისწირვანი სათანაო“, ხოლო ისეთ წიგნებს, რომელნიც არ იყვნენ ვათვალისწინებულნი თან სატარებლად, „საშინაო“ ერქვა. კარგადაა ცნობილი, რომ დავით აღმაშენებელს „სათანაო“ წიგნები საკმაოდ დიდი რაოდენობით ჰქონია, რომელთაც განუყრელად ატარებდა მეფე-სარდალი, მე-18 ს. უკანასკნელ მეოთხედში ერეკლეს სტამბაში დაიბეჭდა საეკლესიო წიგნი „სათანაო“ — მექარავენი ვაჟართათვის და სხვ.

ფეოდალურ საქართველოში მონასტრები და საყდრები საკმაოდ მრავალრიცხოვანი იყო. თითოეული მათგანისათვის საჭირო წიგნთა რაოდენობაც ასევე დადგენილი ყოფილა. ასეთ პირობებში მწიგნობრობის ქართული კერები და შესაფერი ცენტრები როგორც უცხოეთში, ასევე საქართველოს ფარგლებში დიდ მზრუნველობას იჩენდნენ და იღვწოდნენ საჭირო ხელნაწერ წიგნთა გამრავლებისათვის.

ათანასე კალიგრაფს, რომელიც ცხოვრობდა XI ს., მეოთხედ გადაუწერია გიორგი ათონელის დიდი სვინაქსარის (ხელნაწ. ინსტ. A-840) ორიგინალი. „გადმოვწერე მესამე წიგნისაგან მეოთხედ წიგნად... ფრიადითა ჰირითა და გულს მოდგინებითა... ღმერთმან იცის, ვამ მე და ვამ მე ჰირნი უსახლობისა და უადგილობისანი, რომელ სხვასა არავის წაჰკიდებია ესე ვითარი რამეთუ სოფლისა ღელვათა

⁶⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, გვ. 86.

⁶⁵ ქართლის ცხოვრება, ს. უახშიშვილის რედ., წ. 1, გვ. 348. თბ., 1955.

და განსაცდელთა შინა ვეფალ ყელამდისინო“ (ფურც. 171). აქ იმდენად ნათლად და გულში ჩამწვდომი განცდებითაა ვადმოცემული ათანასე კალიგრაფის უშელავათო დამოკიდებულება თავის თავისადმი, — წიგნის გამრავლებისათვის მის მიერ თავდავიწყებამდე ზრუნვა და ყოველგვარ სიძნელეთა დაძლევა, რომ, ვფიქრობ, კომენტარს ნამდვილად არ საჭიროებს.

XIV საუკუნიდან, როცა ძალზე გართულდა საქართველოს საგარეო და საშინაო მდგომარეობა, გაჩნდნენ ისეთი ოსტატნიც, რომელნიც წიგნის დამზადებასთან დაკავშირებულ ყველა ოპერაციას ერთნაირად ყოფილან დაუფლებულნი. მაგ., ავგაროზ ბანდაიძე ქსნის ერისთავთა ლარგვისის მონასტერში პარაკლიტონის... (ხელნაწერთა რნსტ. A-575) გადაწერას 1348 წელს შესდგომია „დიდსა სიგლახაქესა და ეტრატისა სიძვირესა და შფოთსა და უცალობისა“ დროს, და „...ოდეს ვიწყე წერად, ყრმა ვიყავ და აქა მიმხტოვნებულმან (ჭალარამორეულმან — ა. ი.) სრულეყავ ქორონიკონსა მიგ (1365 წ.)“.

ავგაროზ ბანდაიძე გვაუწყებს, რომ უმასწავლებლოდ 10-მდე ხელობა ვისწავლეო და ჩამოთვლის: „1. სწავია ხუცობისა, 2. ხელი მეორე — მწიგნობრობისა, 3. ხელი მესამე — წერა ხუცურისა, 4. ხელი მეოთხე — შექმნა ეტრატისა, 5. ხელი მეხუთე — შეკვრა წიგნისა, 6. ხელი მეექვსე — მხატვრობა, 7. ხელი მეშვიდე — მკერვალობა, 8. ხელი მერვე — ტყავის კერვისა, 9. ხელი მეცხრე — ხუროვნობისა, 10. ხელი მეათე — მსოფლიო მუშაობისა“. ავგაროზი XIV ს. ცნობილი მხატვარ-კალიგრაფია. ფიქრობენ, რომ იგი „ძველი ერისთავთა“ მატინეს შემდგენელიც უნდა იყოს⁶⁶.

საქართველოს მეფეთა, უფლისწულთა და არა ერთ დიდებულთ თითქოს ძველთაგანვე ქუდბედითად დაჰყვათ, ქვეყნის მართვა-გამგებლობასთან ერთად, გულმოდგინედ მოღვაწეობა ქართული ლიტერატურის ასპარეზზეც. ბევრი იმათგანი თხზავდა ორიგინალურ ლიტერატურულ ნაწარმოებს, ეწეოდა ხელნაწერების გამრავლებას, მთარგმნელობით ნაყოფიერ მოღვაწეობას, ანახლებდა და აშენებდა ისტორიულ ძეგლებს. ასეთები იყვნენ მეფენი — დემეტრე 1, გიორგი ბრწყინვალე, სვიმონ 1, თეიმურაზ 1, არჩილ II, გიორგი XI, ვახტანგ VI, თეიმურაზ II, დედოფალნი — ბორენა, ქეთევანი, მარიამი, დადიანის ასული, როსტომ მეფის მეუღლე და ბევრნი სხვანი.

⁶⁶ ძველი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატინე). ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო შოთა მესხიამ; მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1954, გვ. 316—321. ვ. ბერიძე, ძველი ქართველი ოსტატები, თბ., 1967, გვ. 14—17.

ისინი თითქმის ერთობლივ განათლებული მწიგნობარნი რაღონი იყვნენ; დიდ სამეცნიერო და ლიტერატურულ შემოქმედებით შემაობასთან ერთად ეწეოდნენ მთარგმნელობით მოღვაწეობას, ზრუნავდნენ სტამბების გამართვისა და ქართული წიგნების გავრცელებით. საკმარისია გავიხსენოთ ალექსანდრე არჩილის ძე, ვახუშტი და ბაქარი ვახტანგის ძენი, იოანე, დავით, თეიმურაზ გიორგის ძენი და სხვა ბაგრატიონთა უკვდავი სახელები, იმის გასათვალისწინებლად, თუ რა დიდი სამსახური გაუწიეს მათ ქართულ მწერლობასა და ისტორიოგრაფიას.

იგივე ითქმის ისეთი პროგრესულ-განმანათლებელი დიდებულების შესახებ, როგორც იყვნენ საბა-სულხან ორბელიანი, დავით გურამიშვილი, ნ. ჩოლოყაშვილი, დ. ორბელიანი და სხვ; მღვდელმთავრებისა და კათალიკოსების — კირიონის, არსენ საფარელის, ნიკოლოზ გულაბერიძის, ბესარიონ ბარათაშვილის, ანტონ 1, ზოგიერთ ეპისკოპოსსა, მონასტერთა და საყდართა მოძღვართ-მოძღვრებსა, ეკლესიათ მსახურ და ერისკაც რიგით მწიგნობრებზე, რომლებმაც დიდი წვლილი შეიტანეს ქართული მწიგნობრობის აღორძინებაში, ხელნაწერთა აღდგენაში, ახალი ნუსხების დამზადებაში, დაცვასა და გამრავლებაში.

მაგალითად, XVIII საუკუნით თარიღდება „მეშანიკის წამების“ რამდენიმე ხელნაწერი, რომელთა წყალობით ტექსტი სრულად შემოგვრჩა და რომლებიც ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული (ასეთებია: 1713 წ. გაბრიელ საგინაშვილისა გარეჯის მონასტერში, 1733 წ. მთავარდიაკონ იოანეს, 1736 წ. სვეტიცხოვლის დეკანოზის, 1743 წ. გარეჯის კახმღვინის იოანეს, 1740 წ. თბილისის სიონის მთავარდიაკონ აპრონის და 1748 წ. სიონის დეკანოზის მიერ გადაწერილი ხელნაწერი კრებულები).

ხელნაწერი კრებულის ერთ-ერთი მინაწერი გვაუწყებს, რომ დომენტი კათალიკოსს შეუკრებია პირველად „წიგნი ესე ერთად გაბნეული, რომელი ჟამთა დავიწყებისაგან მიფარებულ იყო, ცხოვრებანი და ღვაწლნი მათნი“. ამგვარი შინაარსის ეროვნული ხასიათის ნაწარმოებთა, ანუ ქართველ „წმიდანთა წამება-ცხოვრების კრებულის“ შედგენა, რომელშიაც „მეშანიკის წამება“ შევიდა, გარკვეული ისტორიული ვითარებით იყო გაპირობებული.

აღორძინების ეპოქაში — წერს კ. კეკელიძე — „გულმოდგინედ დაექმდნენ წინა პერიოდში ნათარგმნ თუ დაწერილ თხზულებებს და დაუღალავად იღებდნენ მათგან პირებს. ამით აიხსნება, რომ აღნიშნული საუკუნეებიდან ჩვენამდე შენახულა ნუსხები ისეთი თხზულებებით“

სა და ტექსტებისა, რომელნიც, თუ არა ამ გზით, ჩვენთვის სამუდამოდ დაკარგული იქნებოდა⁶⁷.

ალორძინების XVII—XVIII სს. ქართულმა მწერლობამ, ამ პერიოდის ბევრმა გამოჩენილმა და რიგითმა მოღვაწემ დაღუპვას გადაარჩინა XIII—XVI სს. ხვარაზმელებისა და მონღოლების, ირანელებისა და თურქების, დაღესტნელი ფეოდალებისა და სხვათა სისხლიანი შემოსევების შედეგად შემადრწუნებელი ნგრევებით, ცეცხლითა და მახელით ჭრილობამიყენებული ძველი ძეგლები, ქართული ხელნაწერები. ამ ბარბაროსული შემოსევების შედეგად, ქართველი ხალხის საარსებო ნივთიერ დოვლათთან ერთად, ნადგურდებოდა სულიერი კულტურის ხელთუქმნელი ძეგლები, ხელნაწერი წიგნები და წიგნთსაცავები. დამპყრობელნი არ კმაყოფილდებოდნენ ქვეყნის გაძარცვითა და ნგრევით და ტყვეებთან ერთად იტაცებდნენ და ატყვევებდნენ ქართულ ხელნაწერ წიგნებს. მაგ., იოანე ბატონიშვილი ამის შესახებ შემდეგს გვაუწყებს: „მეისტორიენი და მოგზაურნი კაცნი იტყვიან და მსმენიეს მე თვით, რომელ ლანგთემურმან, რაიცა საღმრთო ანუ სხვანი წერილნი წარილო საქართველოდამ თურქისტანსა შინა, გააკეთებინა ქეთიკირისა დიდი სახლი და რკინის ფანჯარანი და კარნი და მას შინა დასდო ყოველივე წერილნი და წიგნი“⁶⁸.

თემურ-ლენგის მიერ საქართველოში დატრიალებულ უბედურებას, მონასტრების, ეკლესიებისა და ციხე-სიმაგრეების ნგრევას, სოფლებისა და ქალაქების მიწასთან გასწორებას ქართული წიგნების დიდი ნაწილი შეეწირა და სამუდამოდ გააქრო. ამით შეიძლება მხოლოდ აეხსნათ ის ფაქტი, რომ დიდხანს ვერ მოხერხდა დანგრეული საყდრებისა და მათი წიგნადი საჭირო ფონდების აღდგენა. მაგ., 1566 წ. მეფე სვიმონის სიგელში ვკითხულობთ, რომ „ძველთაგან მრავალყამ დავიწყებული საყდარი საეპისკოპოსო ურბნისი მოშლილი იყო აგარიანთა ხელითა, ტყვედ ქმნილნი იყო განძი და გუჯარი მისი... კვალად ხელვკყავ და ვიწყე განახლებადო“. უფრო ადრე, 1546 წ. მეფე ლუარსაბისა და კათალიკოსის მიერ შედგენილ სვეტიცხოვლის საყდრის განძის ანგარიშში, მწიგნობრობით სახელმოხვეჭილ ამ საყდარში, მხოლოდ 51 წიგნია აღნუსხული⁶⁹.

ბევრი წიგნი განადგურდა 1724-დან 1740-იან წლებამდე ქვეყნის ერთიანად დაპყრობისას, როდესაც „დაიპყრეს ქვეყანა ესე ყოველი

67 კ. კეკელიძე, ქართული ფეოდალური ლიტერატურის პერიოდიზაცია, თბ., 1933.
68 ი. ბატონიშვილი, კალმასობა II, კ. კეკელიძისა და ა. ბარამიძის რედ., თბ., 1948, გვ. 131.
69 საქართველოს სიძველენი, 1, გვ. 321.

ურუმთა... მოაოხრეს ყოველნი ეკლესიანი და დაბანი და დაწესებულნი წმინდანი წერილი“⁷⁰.

აღორძინებულ და დაწინაურებულ საქართველოს დიდი უბედურება დაატყდა თავს XVIII ს. ირან-ოსმალეთის ურდოთა არაერთგზისი შემოსევისა და ქალაქ თბილისის ერთიანად განადგურებამდე მიყვანით.

თბილისში დიდი რაოდენობით არსებობდა როგორც სამეფო და საეკლესიო, ასევე საოჯახო და პირადი მდიდარი წიგნთსაცავები. მაგალითად, კარგადაა ცნობილი, რომ ვახტანგ VI სამეფო კარი თავისებური აკადემია და მწიგნობრული კულტურის უდიდესი ცენტრი იყო თბილისში; გარდა ამისა, მეფე ვახტანგს, ბატონიშვილებს ვახუშტის, ბაქარს, დიდ მწერალს საბა-სულხან ორბელიანს, „სწავლულ კაცთა“ მთელ შემადგენლობას, ვახტანგის სტამბის მოღვაწეებს და სხვ., ბუნებრივია, მდიდარი საკუთარა ბიბლიოთეკა ჰქონდათ და, ამ დიდებული სამეფო კარის დაქვევამდე, თბილისში მოღვაწეობდნენ.

1723 წლიდან ყოველივე ეს ნადგურდება ჯერ კანთა მეფისა და ლეკ-ფეოდალების მიერ თბილისის დაპყრობა-გაძარცვით, ხოლო შემდეგ ყიზილბაშებისა და ოსმალ დამპყრობთა თარეშითა და მორიგეობით ბატონობით.

XVIII ს. მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთი აღდგა, გაძლიერდა კულტურული ცხოვრება, განახლდა სტამბა, ბიბლიოთეკები და მწიგნობრობა. ამ პერიოდის გამოჩენილ მოღვაწეთა პირადი ბიბლიოთეკებიდან აღსანიშნავია: ანტონ I კათალიკოსისა, ათანასე ამილახვარ თბილელის, გაბაშვილებისა, მეფე თეიმურაზ და ერეკლე მეორის, მეფე გიორგი XII და მეცნიერ ბატონიშვილების იოანეს, დავითის, თეიმურაზის, აგრეთვე მზეჭაბუკ მდივანბეგ ორბელიანის, იესე ბარათაშვილის, სოლომონ ლიონიძის, სიონელი მიქაძეების, თუმანიშვილების, მირზა-გურგენ ენაკლოფაშვილის და სხვ. 1795 წ. ალა-შაჰ-ხანის შემოსევისა და თბილისის გადაწვისას ამ ბიბლიოთეკების ერთი ნაწილი ქალაქიდან გახიზნეს, გადამალეს და დაფლეს მინიშნებულ საცავებში. მაგალითად, ასე მოიქცა გურგენ ენაკლოფაშვილის მემკვიდრე მირზა-აფრიაში. მან მოასწრო მათთვის ყველაზე უძვირფასესი ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერის საიმედოდ შეფუთვა და საიდუმლოდ მონიშნულ ადგილს დამალვა. მტერმა დანარჩენი წიგნები დაწვა, გაიტაცა და აფრიაშის ოჯახიც დაატყვევა. აფრიაშმა ერთი წლის შემდეგ მოახერხა ტყვეობიდან გამოქცევა, იპოვნა გადამალული ვეფხისტყაოსანი. იგი

⁷⁰ ან. ნატროშვილი, სვატიცხოველი (რუსულ ენაზე), გვ. XVII—XX.

დღეს ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება, გურგენასეული ვეფხისტყაოსნის ნუსხად იწოდება და ერთ-ერთი საუკეთესოთაგანია⁷¹. **გიგლიძე**

მირზა გურგენის წიგნთსაცავიდან ჩვენამდე ასევე მოაღწია (და დღეს საქართველოს ცენტრარქივშია დაცული) აღა-შაჰმად-ხანის ურდოთა მიერ გატაცებულმა ორმა ხელნაწერმა: 1. „ანთოლოგია არაბულენოვანი“ და 2. „ნადირ შაჰის ლაშქრობა“.

ყურადღებას იპყრობს ანთოლოგია; იგი შეიცავს ძველი და შუასაუკუნეების გამოჩენილ მწერალთა, მეცნიერთა, ბრძენი ლიტერატორებისა და პოეტების ნაწარმოებებს. მას თან ერთვის მინაწერები, რომლებიც მოგვითხრობენ ამ წიგნის დატყვევებისა და ისევ თბილისში დაბრუნების თავგადასავალს — მირზა-გურგენის კუთვნილი „ეს კეთილშობილი ხელნაწერი“ როგორ მოხვდა ირანელი ლაშქრის ხელში. მინაწერით ვგებულობთ, რომ 1795 წ. ოქტომბერში უკან გაბრუნებულ ირანელების ურდოს მულანის ველზე მიუყვანია თბილისში „დატყვევებული რვა ათასი ქართველი და სომეხი ქალი და კაცი“.

„ანთოლოგიისა“ და „ნადირ შაჰის ლაშქრობის“ წიგნ-ხელნაწერთა ირანიდან საქართველოში დაბრუნება 1830-იან წლებში მომხდარა. ამის შესახებ ვგებულობთ საქართველოს ცენტრარქივის დიპლომატიური კანცელარის ფონდში დაცული საქმით... „Дело о поездке полковника Мирза Априями Ениколопова в Персию“.

1832 წ. მირზა ენაკოლოფაშვილი ბარონ როზენს ელჩად გაუგზავნია ირანში. მას აუდიენცია ჰქონია შაჰთან, რომელსაც, როგორც საგვარეულო რელიკვია ენაკოლოფაშვილებისა, 1795 წელს თბილისიდან გატაცებული აღნიშნული 2 წიგნი დაუბრუნებია მისთვის. ხანგრძლივი ტყვეობიდან დაბრუნებული ეს წიგნები ამჟამად დაცულია საქართველოს ცენტრარქივის იშვიათ წიგნთა ფონდში № 575 ხელნაწერის სახით. ასეთია ტრაგიზმით აღსავსე, მაგრამ საოცრად რომანტიული თავგადასავალი წიგნისა; ასეთები კი უთვალავია.

ანდა ვინ გააცოცხლებს, დასთვლის და აამეტყველებს ჩვენს სიძველეთსაცავებამდე მოღწეულ და დღეს უკვე საიმედოდ დაცულ ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა დაბინდულ თავგადასავალს, რომლებიც არაბების, თურქ-სელჩუკთა, ჯალალ-ედინის, თემურ-ლენგისა და შაჰ-აბაზის გამანადგურებელ შემოსევათა ცეცხლსა და მახვილს გაუმკლავდნენ, თურქთაგან მიტაცებული მესხეთიდან დაიხიზნენ და ჩვენამდე მოაღწიეს! ეს ხომ დაუწერელი დიდი პოემაა!...

71 ა. ბარამიძე, გურგენასეული ვეფხისტყაოსანი (მოკლე აღწერილობა). — ნარკვევები, III, გვ. 230—234.

კ. კვეციანის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის არაბულ ხელნაწერთა კატალოგი, „მეცნიერება“, 1978.

შველ საქართველოში მტრის მიერ გატაცებულ წიგნს ეძახდნენ ტყვედ ჩავარდნილი ადამიანივით და მისი გამო-
 ხსნისათვის ყოველგვარი საშუალებებით იღვწოდნენ, რადგან დატყვე-
 ვებული წიგნის „გამოხსნა საღვთო საქმედ იყო მიჩნეული“⁷². XVI ს.
 ხელნაწერი წიგნის მინაწერი გვამცნობს: რომ „მას უამს, ოდეს მეფე
 ზატონი სუიმონ ურუმთაგან დატყვევდა და ჩვენ ხონთქართანა ელ-
 ჩად წავედით და ეს წიგნი დატყუვეებული ვიპოვნეთ და დავიხსენით
 და ვიყიდეთ ოთხმოც ფლურად“.

თუჩტაგან მიტაცებული მესხეთიდან ქრისტიანული კულტურის
 ეროვნული ძეგლების დიდი ნაწილი დედა საქართველოს უმეტესწილად
 გამოსყიდვის გზით უბრუნდებოდა. მაგალითად, რომელიღაც ვაჭარ
 ამირჯანას ჩამოუტანია ათაბაგთა ოჯახში თავმოყრილ ხელნაწერთა
 დიდი განძი, რომელიც დომენტი II კათალიკოსს შეუტანია ორი ათას
 მარჩილად.

ქართველი მამულიშვილი პირველი შეძლებისთანავე ცდილობდა
 მტერთაგან ნადავლად წარტაცებული წიგნის დახსნას, გამოსყიდვას,
 „წიგნი ესე საღმრთოთ შაჰაბაზიშვილმა მხითარ დავიხსენ თათართა
 ხელისაგან შამახიას და ყარალაშვილისა შალიკასა მივეც მისთვის და
 ჩემისა სულისათვის. ვინც ეს წიგნი ნახოთ და წაიკითხოთ, თუ ჩვენ
 ორთათვის შენდობასა ბრძანობთ, რომელთა დაგვიხსნია თათართა ხე-
 ლისაგან და რომელიც საქართველოში მოგვიტანია“⁷³. მ. ჯანაშვილის
 ცნობით, მრავალგზის ტყვეობისგან გამოხსნილი ეს წიგნი რუსეთშიაც
 ყოფილა⁷³...

ბუნებრივია, დამკვეთის მიერ გაფრთხილებული წიგნის გადამწერი
 დიდ სიფრთხილეს იჩენდა ტექსტის ზუსტად გადაწერისას. მაგ., შიო
 მღვიმეს 978 წელს გადაწერილი წიგნი ასე იწყება: „გულმოდგინედ
 ვიხარკე, რათა უცდომელად დავწერო და კულად შევაწამე და სადაც
 ვიპოვე გინა თუ დაკლებული, ანუ შემატებული ვიდრე ასოდ ერთა-
 დამდე, ყოველივე განემართეო“ და თქვენც, ვინც გადაწეროთ, „ეგ-
 რეთვე ყავითო“ — ანალოგიურ მინაწერს არა ერთს ვხვდებით⁷⁴.

72 ყირიმის გამოხსნის შედეგად განთავისუფლდა რამდენიმე ათასი ქართველი
 და სომეხი ტყვე. ქართველები სამშობლოში დაბრუნებულან. ამათგან სოფ. მარ-
 ტყოფში დაბრუნებულა „ყირიმში თათრის ხელში ტყვეთ ნამყოფი მარტყოფელი
 ღვთისისა მარტაშვილის ქალი ანა“, რომელსაც 1741 წ. თითქო თბილისში დაბეჭდი-
 ლი „მარტვანი“ შეუწირავს მარტყოფის ღვთაების საყდრისათვის (იხ. ა. იოსელი-
 ანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, 1980, გვ. 145).

73 მ. ჯანაშვილი, საისტორიო-საბიბლიოგრაფიო წერილები. — ივერია,
 1889, № 24.

74 თ. ქორდანი, ქრონიკები ტ. 1, გვ. 123.

მე-13 საუკ. ხელნაწერში მოიპოვება ასეთი მინაწერი: „ესე მე ხელ-
დად თბილელმან დავწერე, — ამა წიგნსა გარდევკიდე და ფასი მქონდა
რომე მეყიდა და ასრე დარჩა ტყუეობასა შიგან; ვინცა ქართვე-
ლი კაცი გარდევკილოთ, ანუ შეეყაროთ, რათამცა ეგებოდეს, ესე წიგნი
დაიხსნათ ტყუეობითგან“. შემდეგ იმავე წიგნს სხვა ხელით არშიაზე
აქვს მიწერილი: — „ცოდვანი შეუწდვეს ღმერთმან გიორგის, ამა
წიგნისა დამხსნელისა ტყვეობისაგან“⁷⁵.

არაგვის ერისთავი რაფეელი მის მიერ გადაწერილი „არჩილიანის“
ანდერძში გადმოგვცემს. ...„ჩვენი მამა-პაპათ ოჯახი მრავალ ჯერ აეკ-
ლოთ... საერო წიგნი აღარ იყო ჩვენს სახლში. ამისათვის... რაიცა
შემეძლო, წიგნები გადავსწერე. ზოგი სხვასა გადავაწერინე და შევ-
კრიბე წიგნებით“. როგორც ჩანს, ერისთავიანთ ოჯახი არ განიცდიდა
საეკლესიო წიგნების ნაკლებობას⁷⁶.

მონგოლთა შემოსევებით დაზარალდნენ ეკლესია-მონასტრები. კა-
ხეთსა და ჰერეთში, ჩანს, განსაკუთრებით იგრძნობოდა საეკლესიო
წიგნთა ნაკლებობა. ამ მხარეში უმოგზაურია საქართველოს კათალი-
კოსს ექვთიმეს. მის მიერ 1310 წელს დაწერილ „ანდერძში“ ვკითხუ-
ლობთ: — „ექვთიმე მიბრძანა ქურმუხისა მთავარეპისკოპოსსა და ყო-
ვლისა მთიელისა წინამძღვარსა კირილ დონატურსა გარდაწერინებად
სახარებისა და წარგზავნად თვითეულისათვის ეკლესიისა. მეცა გარ-
დავაწერინენ კაკისა წმიდისა ბარბარეს ტაძრისა მღვდელსა იასე ქი-
ტიაშვილისა და ათორმეტთა მისთა მოწაფეთა და წარგზავნენ საყდარ-
თა მონასტრთა და შვიდთა სასწავლებელთა თავმჯდომთადმი და
გუბრძანე სწავლებად: სჯული ქეშმარიტი და ფილასოფოსები, მამათა
ცხოვრება, ქართლისა ცხოვრება და ცხოვრება ალვანისაჲ, ესე იგი
არს სავანისაი, რომელი დაწერნა პეტრე ლავაძემან და ვინმე სომეხმან
გადაიღო იგი და საკუთრად დაწერილად გამოაცხადა და სომეხთაც
ადვილად იწამეს ჩვეულებისამებრ“⁷⁷.

მეტად საყურადღებო დოკუმენტია. „ქართლის ცხოვრებასთან“
ერთად აქ სასწავლო წიგნადაა გამოცხადებული „ცხოვრება ალვანი-
საჲ“, ანუ მოძმე ალბანეთის ისტორია. ხალხი, რომელმაც ვერ გაუძლო
არაერთ საუკუნეთა ქართველებს და ასიმილირების გზას დაად-
გა, არსებითად გაქჭრა, დაიკარგა და გაქრა მათი ისტორიაც (ა. შანი-
ძემ და ი. აბულაძემ აღმოაჩინეს ალბანთა დამწერლობა, მაგრამ ალბა-
ნურ ხელნაწერ ძეგლებს ჩვენამდე ნაკლებად მოუღწევია).

⁷⁵ მ. ჯანაშვილი, Описание... III, გვ. 49, 50.

⁷⁶ თ. ყორღანი, ქრონიკები, ტ. 1, გვ. 123.

⁷⁷ ივ. მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 205—206.

ხელნაწერ და ბეჭდურ ქართულ წიგნთა ფასებსა და მათგანგადაღობის
 დობაზე 1791 წ. დაწერილ ხონის ტაძრის სიგელში ვკითხულობთ,
 რომ მთავარეპისკოპოსმა ანტონმა შეიძინა (ფასის დასახელებით) და
 მერმე ამ ეკლესიასვე გადასცა წიგნები: — „სახარება მარკოზისა და
 ლუკასი — 80 მარჩილად, სამღვდელმთავრო კონდაკი, კარგი შეკე-
 რილი — 27 მარჩილად, დოღმატიკა შემოკლებული — 22 მარჩილად:
 დამასკელის წიგნი, სტამბისა, 5 მარჩილად, მთავარანგელოსის წიგნი —
 6 მარჩილად, სვინაქსარი — 14 მარჩილად ნაყიდი, მიყიდა 15 მარჩი-
 ლად, ანდრია სალოსის წიგნი — 6 მარჩილად, ყველა ეს წიგნი (გარ-
 და სვინაქსარისა) მეც იმავე ფასად მქონდა ნაყიდიო“⁷⁸.

ჯერ კიდევ თათარ-მონღოლთა შემოსევების დღიდან დამკვიდრდა
 საქართველოში „ტყვეობიდან წიგნის გამოსხნის“ წესი და იგი სამღვთო
 საქმედ გამოცხადდა. მაგალითად XIII საუკუნის ხელნაწერი წიგნის
 არშიაზე მიწერილია: „ცოდვანი შეუღდევეს ღმერთმან გიორგის, ამა
 წიგნისა დამხსნელსა ტყვეობისაგან“; როგორც ვხედავთ, წიგნის „გა-
 მოხსნა“ ცოდვა-მადლის განკითხვას უკავშირდება.

ასევე მოქცეულა მღვდელი გერმანე, რომელიც წიგნის მინაწერით
 გვაუწყებს: „მე ფ'დ ცოდვილმან მღვდელ-მონაზონმან გერმანემ ფრია-
 დი სურვილი და ტრფიალება მქონდა წიგნისა ამის, და ახალციხელი
 მღვდელი იოანე გავგზავნე ვარძიას და იმან მიყიდა წმინდა ესე მათეს
 თავის თარგმანი. ფასი მივეც შეიდი თუმანი, ორი თუმანი თავის გა-
 სამრჯელო... ხუთი მინალთუნი შესაკრავი. მაგრამ თუ მეცნიერი კაცი
 გასინჯავს, ფასი არ სძეს. ვინც იხილვიდეთ, შენდობით მოიკსენიებ-
 დეთ. სრულ იქმნა წიგნი ესე იაშვარს 1. 1712 წელს“⁷⁹.

ძველ საქართველოში სავსებით კანონზომიერად მოითხოვდნენ
 წიგნისადმი ფაქიზსა და მოკრძალებულ დამოკიდებულებას, რომ წიგნი
 არ დაკარგულიყო, ან ზიანი არ მიეყენებინათ მისთვის. ამიტომ შეა-
 ჩვენებდნენ და წყევლა-კრულვით იხსენიებდნენ იმათ, ვინც წესებს
 არ იცავდა და წიგნს დაუდევრად ეპყრობოდა. მაგალითად, XVII ს.
 ხელნაწერ წიგნს მიწერილი აქვს: „წყვეულ იყოს ის კაცი თუ ქალი,
 თხოვნით წაიღოს და ამის პატრონს დაავიწყდეს და აღარ აღმოუჩინოს,
 წყვეულ იყოს, რომელსაც აქედან ამბავი მოეწონოს, ან რვეული ამო-
 გლიჯოს და ან ფურცელი ამოიხიოს და ან უბრალოდ არშიაზედა
 ბლარჯვა დაუწყოს“... აქ ყველაფერი გარკვევითაა თქმული. მსგავსი
 გაფრთხილებანი კი ხშირადაა მიწერილი როგორც ხელნაწერ, ასევე
 ძველ სტამბურად გამოცემულ წიგნებზეც.

78 იხ. ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, გვ. 200.
 79 თ. ქორდანიია, ქრონიკები, ტ. III, თბ., 1957, გვ. 42.

წიგნების დაცვას და მათ შესწავლას მამა ანდერძით უბარებს შვილებს. მაგ., იოანე ქართველიშვილი თავის მემუარებში შვილებს წოდების სახით (ნაცვლად) წიგნს უტოვებს: — „ყმა არა გრჩებათა მემუარებში, მელი და სხვა ასეთი, რომ იმის გარიგება ანდერძად დაგიწერათ, წიგნები დარჩება. გცადეთ... დაისწავლოთ არ დაპყიდოთ და უბრალოდ არ დაჰფანტოთ“⁸⁰.

გვიანფოდალურ საქართველოში, შინაფოდალური ბრძოლების, ირან-ოსმალეთის ხშირ შემოსევათა შედეგად და მესხეთის დაპყრობის გამო, არაერთი ქართული საეანე დაიქცა და მწიგნობრული კერები მოიშალა, სამუდამოდ განადგურდა ზოგი წიგნთსაცავი და იშვიათი წიგნები, ბევრიც დაატყვევეს. მაგ., დ. გურამიშვილის თქმით; „...ჩვენში ლეკთა დავლამა, წიგნნი წარსტყვენა“.

ქართული წიგნის ტყვეობიდან გამოსხნისათვის საქართველოში რომ საყოველთაოდ ბევრს ზრუნავდნენ, ამის შესახებ კარგად იცოდნენ დამპყრობლებმა, რომლებიც ტყვე წიგნს კი არ სპობდნენ, არამედ უფროხილდებოდნენ ამ ნადავლს. — ელოდებოდნენ წიგნის ტყვეობიდან გამოსხნის მსურველს. ამის შესახებ ერთ-ერთ გამოსხნილ წიგნს ასეთი წარწერა შემოუნახავს: „ეს სჯულის კანონი მე ანჩის ხატის დეკანოზმან დავით, თამაზ-ხან რომ ქალაქში შემოვიდა, მესამე დღეს დავიხსენ თათარისაგან, სვეტიცხოველისა იყო და ისევ სვეტიცხოველსა შევწირე სულისა ჩემისა სახსრად და ძისა ჩემისა მიქელის სადღეგრძელოდ. შენდობას ბრძანებდეთ“⁸¹. ლეკთაგან განსაკუთრებით ბევრი წარტყვენილი წიგნი იქნა გამოსყიდული.

ვარძიის ბიბლიოთეკიდან მხოლოდ ორად ორი წიგნი შემოგვრჩა. ეს არის XII საუკუნის ვარძიის „ოთხთავი“ და ვარძიაში მოღვაწე იოანე შავთელის „გალობანი ვარძიის ღვთისმშობლისანი“; როგორც XVI ს. „სახარების“ მინაწერი მოგვითხრობს, „ეს წიგნი ქართველმა ბატონიშვილებმა სპარსეთის ბაზარზე იყიდეს და კვლავ ვარძიას დაუბრუნეს“.

ყურადღებას იპყრობს თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობა თბილისიდან 1795 წ. გატაცებული წიგნის შესახებ, რომელიც 1804 წ. ირანში უპოვნია და ასეთი ზედწარწერით შეუმკია: „საქართველოს მეფის ძე თეიმურაზ ვიყავ რა თერანს ხელმწიფებასა ფათალი შაჰისასა, ესე წიგნი თერანს მუნ ტყვეს ვისმე ტფილელს დედათაგანს გამოეგზავნა, რომელიც, რომ ტფილის ალაჰამადხანის მოსვლის ჟამს ტყვე ქმნი-

⁸⁰ ა. იოსელიანი, იოანე ქართველიშვილის მემუარები, თბ., 1957.

⁸¹ იხ. პ. კარბელაშვილის ზემოთ დასახელებული რეგულის გვ. 59, რომელიც ზელნაწერთა ინსტიტუტში თ. ეორდანიას ფონდშია დაცული.

ლტყო⁸². ასეთი მაგალითები ბევრია. — დასკვნას მკითხველი გააქე-
თებს.

ქართული
ბიბლიოთეკა

5. სამართველოს სამწიგნლო-სამონასტრო ბიბლიოთეკებიდან უცხოეთში.
შისანიშნავი ფურცელი დიდი მეგობრობის ისტორიიდან

ძველი ქართული სამონასტრო ბიბლიოთეკებიდან, რომელნიც საე-
მოად არსებობდა საქართველოსა და საზღვარგარეთის ცნობილ სამო-
ნასტრო ცენტრებში, ჩვენ აქ ათონის ივერიის სამონასტრო ბიბლიო-
თეკაზე შევჩერდებით. მწიგნობრული კულტურის ამ უდიდესი ცენ-
ტრის მოღვაწეობა ჩვენს ყურადღებას იმ მხრივაც იმსახურებს, რომ
მან, როგორც ამაში დავრწმუნდებით, შესანიშნავი ფურცელი ჩაწერა
მოძმე რუსი და ქართველი ხალხების მეგობრობის ისტორიაში.

ათონის ივერიის ქართველთა მონასტერს იერუსალიმის, პალესტინ-
ის, სინას მთის, ბულგარეთისა და სხვა მონასტერთა შორის უმდიდრესი
წიგნთსაცავი ჰქონდა. მაგალითად, ათონის მონასტერში XI—XII საუ-
კუნეებში ორი წიგნთსაცავი ყოფილა, რომელთაგან ერთი „დიდ წიგნთ-
საცავად“ იწოდებოდა, სადაც დაცული ყოფილა ცნობილ უცხოელ
ავტორთა წიგნები, აგრეთვე ყველა ქართული და ქართულად ნათარგმ-
ნი ხელნაწერი, მათი ბერძნულ-რომაული დედნები. გიორგი მთაწმი-
დელის, იოანე და ექვთიმე ათონელების ხელნაწერებთან ერთად აქ
ინახებოდა გამოჩენილ მეცნიერთა ძვირფასი ხელნაწერი ძეგლები.
ასეთი წიგნთსაცავები სხვა მონასტრებშიაც ყოფილა და, როგორც
ირაკვეა, შესაფერი სააღრიცხვო კატალოგებიც ჰქონიათ⁸³. მაგ., ნ. მარ-
მა სინას მთის ხელნაწერების ვაცნობისას № 92 ხელნაწერის ეტრატის
პალიმფსესტზე აღმოაჩინა X საუკუნის სამონასტრო წიგნთა კატალო-
გის ნაწყვეტი, რომელშიაც 22 წიგნის სათაურია შემონახული; მათ
შორის „მოქცევაჲ ქართლისაჲც“. ზოგი თხზულება ორ-ორ და მეტ
ცალადაც აღმოჩნდა, ამათგან ექვსცალიანი წიგნიცაა დასახელებული.
სულ 52 ხელნაწერია მოხსენიებული⁸⁴.

ათონის ივერიის მონასტრის ხელნაწერი წიგნების ფონდი მდი-
დრდებოდა არა მხოლოდ ათონელ მოღვაწეთა მიერ საქირო წიგნების
თარგმნითა და გადაწერა-გამრავლებით — ექვთიმე მთაწმინდელს 90
წიგნი გადაუწერია, არამედ წიგნების შეწირულებების გზითაც, მაგა-
ლითად გიორგი მთაწმიდელის ცნობით თორნიკეს 7 წიგნი შეუწი-

⁸² იხ. პ. კარბელაშვილის ზემოთ დასახელებული რეველი, გვ. 56.

⁸³ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები 1.
გვ. 15—16.

⁸⁴ Н. М а р р. Предварительный отчет о работах на Синай.—Сообщ. Па-
лест. общ. 1903, книга XIV, с. 45.

რავს⁸⁵. ამავე ათონის აღაპების მიხედვით XI—XII სს-ში მონასტრო-სათვის სვიმონ ხეიკელს შეუწირავს 5 ხელნაწერი, პეტრე ხუცესს — 8, იოანე რუს-ყოფილს — 5⁸⁶.

ათონზე ბიბლიოთეკა XI საუკუნეში დაუარსებიათ ექვთიმე და გიორგი ათონელებს. ამ ბიბლიოთეკის წიგნთსაცავებში დიდძალმა, ბერძნულმა, რომაულმა, ქართულმა და სხვა ენოვანმა ლიტერატურამ მოიყარა თავი, რომელიც სისტემატურად მდიდრდებოდა. ათონის სამონასტრო ბიბლიოთეკა XIX საუკუნიდან ქვეითდება, მცირდება მისი ქართულენოვანი წიგნადი ფონდი, მაგ., 1883 წ. ათონის ივერიის მონასტრის ეწვია და მის ქართულ ხელნაწერებს გაეცნო პროფ. ალ. ცაგარელი; მან ამ დროს ათონის წიგნთსაცავში იპოვნა მხოლოდ 86 ხელნაწერი და თბილის-ქუთაისში და მოსკოვში დაბეჭდილი წიგნები, — მათ შორის თბილისში დაბეჭდილი: 1. ლოცვანი. 1710 წ.; 2. კონდაკი, 1751 წ.; 3. დავითნი, 1763 წ.; 4. დავითნი, 1795 წ.; ქუთაისში: სოლომონ მეორის სტამბაში 1803 წ. დაბეჭდილი კურთხევანი და მოსკოვში მეფე ბაქარის ნებართვით იოსებ სამებელის სტამბაში 1738 წ. დაბეჭდილი ზატიკი⁸⁷.

ა. ცაგარელმა აქვე ნახა 1836 წლის ათონის სამონასტრო ბიბლიოთეკის ქართული წიგნების სია, რომელშიც აღრიცხული იყო 283 წიგნი, აქედან კარგად ჩანს XIX ს. 30-იან წლებიდან თუ როგორ კნინდებოდა (მონასტერთან ერთად თვით) ათონის ივერიის მონასტრის ქართული ბიბლიოთეკა⁸⁸.

ალ. ცაგარელის მონაცემებით უკეთესი მდგომარეობა არც ძველ ქართულ სხვა სამონასტრო ცენტრებში ყოფილა. მაგალითად, XIX ს. 80-იან წლებში მას იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში 147 ხელნაწერი უნახავს, ხოლო სინას მთის მონასტერში — 93 ხელნაწერი. აქ მოტანილი რიცხვობრივი მაჩვენებლები უცხოეთში მოქმედი მწიგნობრობით სახელმწიფოებრივი მონასტრების წიგნთსაცავთა ოდინდელი სიმდიდრის გამომხატველად, რა თქმა უნდა, ვერ გამოდგება, მაგრამ თავისთავად იგი საგულისხმო და მეტად საყურადღებო ფაქტია, რომელიც გარკვევას მოითხოვს.

XIX საუკუნიდან საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისა და ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებით, სხვადასხვა მიზეზების გამო, უცხოეთში მოქ-

⁸⁵ იხ. ცხოვრება იოანესა და ეფთვიმესი, 1901, გვ. 17.

⁸⁶ ათონის კრებული, გვ. 217, 223 და 227.

⁸⁷ А. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности. СПб, Вып. I, 1886, стр. 16.

⁸⁸ იქვე, გვ. 97.

მედი ქართული საეკლესიო-სამონასტრო ცენტრები უყურადღებოდ და, არსებითად, უპატრონოდ დარჩა. ამის შესახებ ბევრი იწერებოდა. ქართული მოღვაწეებიც ჩადიოდნენ ადგილზე, მაგრამ ამდღევანდელი ღვაწე ქართველი ბერები და მათი მესვეურები დიდხანს რაიმე დანაშაულის გარეშე იღვწოდნენ და იცავდნენ ქართულ ეროვნულ დიდ საგანძურებს. მაგრამ იმის გამო, რომ უცხო ძალები, ძირითადად ბერძნები, მათ დევნიდნენ, ავიწროვებდნენ და ყოველ მხრივ ცდილობდნენ დაპატრონებოდნენ მართლმადიდებელ ქართველთა ამ ძველ სავენებს, ქართველი ბერების რაოდენობა მცირდებოდა. დროთა ვითარებაში ქართულ სახელგანთქმულ სამონასტრო მდიდარ წიგნთსაცავებს და თვით მონასტრებს უცხოელები დაეპატრონენ. ასეთ პირობებში თანდათანობით, ბუნებრივია, შემცირდა ხელნაწერი წიგნების ოდინდელი სიმდიდრე. მაგალითად, ათონის ივერიის მონასტერს მე-17 ს. ნახევარში იმდენად ძლიერი და მდიდარი წიგნსაცავი ჰქონდა, რომ ქართული მონასტრის მესვეურებმა დიდი მეგობრული დახმარება აღმოუჩინეს ერთმორწმუნე რუსეთის მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს; მათ რუსეთიდან საგანგებო დაეალებით გაგზავნილ არსენ სუხანოვისათვის 156-მდე უნიკალური ხელნაწერი (მათ შორის 4 ნაბეჭდი) წიგნი გადაუციათ და კიდევ დამატებით 14 წიგნი არქიმანდრიტ დიონისეს ხელით წარუგზავნიათ რუსეთის მეფისა და პატრიარქ ნიკონისათვის.

მე-17 ს. ორმოცდაათიან წლებში რუსეთის პატრიარქმა ნიკონმა მიიღო გადაწყვეტილება რუსულ საეკლესიო წიგნთა დედნების საფუძველზე გამართვისა და გამარავლების შესახებ. ამ გადაწყვეტილების შესაბამისად შეუდგნენ ბერძნულ დედნებთან გულდასმით შეჭერებას; ახალი თარგმანების დამზადებას. მაგრამ ვინაიდან რუსეთის საპატრიარქო ბიბლიოთეკაში ასეთი წიგნები ნაკლებად არსებობდა (სულ 6 წიგნი აღმოჩნდა), ამიტომ ნიკონმა ბერძნული დედნების შესაძენად 1654 წელს ათონსა და, სერთოდ, ქალკედონის ნახევარკუნძულზე მიავლინა არსენ სუხანოვი, რომელმაც გაამართლა ნიკონის იმედები; მან გულდასმით მოიძია ამ მხარის მონასტრებში საჭირო წიგნები და 15 მონასტერში შესძლო 498 წიგნის შეძენა. მათ შორის 156 დასახელების წიგნი მხოლოდ ათონის ივერიის მონასტრიდან მიუღია. ეს ფაქტი ბევრის მეტყველია. იგი სრულ წარმოდგენას იძლევა მასზე, თუ რაოდენ მდიდარი იყო ათონის ივერიის ბიბლიოთეკა, წიგნთსაცავი ვერ კიდევ მე-17 ს. რა უნიკალურ განძს ფლობდა. თუ რა შინაარსისა იყო ათონის ივერიის მონასტრიდან წამოღებული წიგნები, ამის აღწერილობა მოცემული აქვს ს. ბელოკუროვის თავის ნარკვევში „Арсений

სუხანოვ⁸⁹, რომელიც რამდენადმე ნათელ წარმოდგენას იძლევა ივერიის მონასტრის ბიბლიოთეკის სიმდიდრეზე, მის მრავალფეროვნებაზე არსენ სუხანოვს წამოუღია უაღრესად საინტერესო წიგნები, რომლებიც შეეხებოდა როგორც ღვთისმეტყველებას, ისე ფილოსოფიას, ისტორიას, ლიტერატურას, გეოგრაფიას, მათემატიკას, მედიცინას და სხვ. მაგალითად, ასეთებია: სტრაბონის გეოგრაფია, 17 წიგნად (მე-15 საუკ.), ბერძენი ფილოსოფოსების ბიოგრაფიების კრებული (მე-16 ს.), არისტოტელეს გამოკვლევები ლოგიკასა და ფიზიკაში (მე-17 ს.), სოფოკლეს ბიოგრაფია და ტრაგედიები: ელექტრა, მეფე ოიდიპოსი (მე-14 საუკ. ხელნაწერი), ჰომეროსის ოდისეა, შენიშვნებით (მე-13 საუკ.), ორიბაზის სამედიცინო წიგნები, 4 წიგნად (მე-16 საუკ.), გალენის სამედიცინო თხზულებათა კრებული (მე-15—16 საუკ.) და სხვ.

ყოველივე ეს იმაზე მეტყველებს თუ რაოდენ ფართო იყო ათონის ივერიის მოღვაწეთა ინტერესები და მდიდარი მათი ბიბლიოთეკა მე-17 ს. შუა წლებში. ბუნებრივია, 156 წიგნის გაცემა შეეძლო ისეთს წიგნთსაცავს, რომელსაც მოეპოვებოდა სხვა რამდენიმე ან ერთი ზედმეტი ცალი მაინც ამ გაცემული წიგნებიდან ისე, რომ წიგნთსაცავი არ გაღარიბებულიყო.

წყაროებიდან ისიც ირკვევა, რომ 6 წლის შემდეგ, 1660 წ. 15 თებერვალს, ათონის ივერიის მონასტრიდან მის მესვეურთ არქიმანდრიტ დიონისეს მეშვეობით რუსეთში დამატებით გაუგზავნიათ 14 წიგნი. ამის შესახებ ათონის მონასტრის გამგებელნი რუსეთის მეფეს ალექსი მიხეილის ძეს სწერდნენ: „По повелению преvyšочайшего вашего царства, книг многих, добрых и надобных по⁹⁰ счету 156 книг, которые сам выбрал из книгохранительного⁹⁰ места нашего монастыря: да мы же послали с архимандритом Дионисием иных книг 14...⁹⁰“.

საკულისხმოა, რომ სუხანოვის მიერ წამოღებულ ათონის ქართული მონასტრის 156 წიგნს შორის 4 წიგნი სტამბურადაა დაბეჭდილი — ფრანკფურტისა და ფლორენციის სტამბებში — 1499, 1527, 1558 და 1581 წლებში. ეს ფაქტი იმაზეც მეტყველებს, რომ ივერთა მონასტერი, სადაც ქართველი მამები მოღვაწეობდნენ და ახლო კავშირში იმყოფებოდა საქართველოსთან, ადრიადაც კარგად იცნობდა ევროპაში ახლად დანერგილ წიგნის ბეჭდვას, სტამბებს და სარგებლობდა ახლად გამოცემული ბეჭდური წიგნებით.

არსენ სუხანოვი კარგად იცნობდა საქართველოს; აქ იგი ორჯერ იყო — პირველად 1637—1640 წწ., მეორედ 1652 წ. იგი კარგად იყო ინფორმირებული ათონის ივერიის დიდი მწიგნობრული კერის მო-

⁸⁹ С. Белокуров, Арсений Суханов, ч. I, М, 1891.

⁹⁰ იქვე, გვ. 11.

ლვაწობით და იმედი ჰქონდა ქართველ მწიგნობართა დახმარებისა; როცა 1654 წ. პატრიარქმა არსენი საბერძნეთში მიაღწინა, წაიღო პატრიარქის წერილი ათონის ივერიის მონასტრის ქართველი ბერებისადმი; ნიკონი წერდა, რომ მას (სუხანოვს) დახმარებოდნენ წიგნების გასინჯვასა და შეძენაში.

ამ პერიოდში საქართველო და ქართველთა მონასტრები მეტად მძიმე მდგომარეობაში იყვნენ. იერუსალიმში თურქეთის ხელისუფალნი ქართველ ბერებს და ქართულ სამონასტრო კერებს ყოველმხრივ ავიწროვებდნენ.

სინას მთაზე ნ. მარი და ი. ჯავახიშვილი ქართული ხელნაწერების შესწავლისას ცარიელ კაბადონზე ასეთ წარწერას წააწყდნენ: «ვტოვებთ სინას მთის მონასტერს ბერძნების ძალმომრეობის გამო. ძვირფასი ნივთები და ჭურჭელი დამალულია გამოქვაბულში, თუ ოდესმე ქართველები დაეპატრონებით მონასტერს, მოიხმარეთ».

არც ათონის ივერიის ქართველთა მონასტერში იყო ამ პერიოდში კარგი მდგომარეობა; მაგ., 1652 წ. ათონიდან ქართველების მონასტრის არქიმანდრიტი კლიმენტი, მახლობლებით, მოსკოვში ჩავიდა შეწირულების მისაღებად. მას ამავე დროს მეფისათვის მოხსენებით მიუმართავს და უთხოვია, რომ მოსკოვის ერთ-ერთი მონასტერი ათონელი ქართველი ბერებისათვის გადაეცა. პატრიარქ ნიკონის მხარდაჭერით 1653 წ. 21 იანვარს ათონელ ქართველებს გადასცეს მოსკოვის ნიკოლსკის მონასტერი კრემლის მახლობლად.

შემდეგში, როგორც კარგადაა ცნობილი, რუსეთში გამგზავრებული ქართველების თავშესაფარი, პირველყოვლისა, ეს მონასტერი იყო. პატრიარქის მოციქულ არსენ სუხანოვს, როცა ათონის ქართველების მონასტრის მესვეურთ ეწვია, მონასტრის ბიბლიოთეკიდან გულუხვად დაუთმეს ხელნაწერი წიგნები...

ათონის მონასტრიდან შეძენილი ხელნაწერი წიგნები, როგორც აღინიშნა, უმეტესწილად რუსულ ენაზე არარსებული წიგნების სათარგმნელად და დასაბეჭდად ესაჭიროებოდათ⁹¹, მაგრამ, ამ დროს, რუსეთში, საეკლესიო სამღვთო წიგნების გარდა, ბერძნულ-ლათინური სხვა ხელნაწერებიც ესაჭიროებოდათ. ნიკონ პატრიარქი, ჩანს, მოსკოვში „ბერძნულ-ლათინური“ სკოლის გახსნისათვის ზრუნავდა და საამისოდ საჭირო ლიტერატურას აგროვებდა. მაგ., ბელოკუროვის ნაკლული სიის მიხედვით ათონის ივერიის ქართველთა მონასტრიდან რუსეთში წამოუღიათ სწორედ ასეთი წიგნები: 1. სოფისტ ათენელ ნავკროტელის ბრძენთა მეჯლისი; 2. დემოსთენის ოლიმპიურ სიტ-

⁹¹ ი. ცინცაძე, დიდი მეგობრობის ისტორიიდან. — იხ. გვ. „კომუნისტი“, 1962, იანვრის 10.

ყვათა მეორე და მესამე ნაწილი; 3. დიოგენ ლაერტის ბერძენ-
 ლოსოფოსთა მოკლე ბიოგრაფიები; 4. თუკიდიდეს ისტორია და
 თით; 5. ალექსანდრე სალიანის 12 წიგნი თერაპიის შესახებ; 6. დე-
 მოსთენის 4 სიტყვა; 7. ესქილეს 2 სიტყვა; 8. გეოგრაფ პავსანის საბერ-
 ძნეთის აღწერილობა. 9. ორიბაზ მკურნალის 9 წიგნი სააქიმო; 10. ნა-
 წყვეტები ჰომეროსის ილიადიდან; 11. სოფოკლეს ტრაგედიები —
 აიაქსი, ელექტრა და მეფე ოიდიპოსი, განმარტებითურთ და სოფოკ-
 ლეს ბიოგრაფიით (მე-14 ს. ხელნაწერი); 12. ტირან ფილარიდის 145
 წერილი სხვადასხვა პირებისადმი და 73 წერილი რომელ ბრუტო-
 სისადმი; 13. ესქილეს ბიოგრაფია და მისი ტრაგედიები; 14. პოეტ
 ჰესიოდეს შრომები და დღეები; 15. ალექსანდრე მაკედონელის ისტო-
 რია; 16. ეზოპეს იგავეები; 17. არისტოტელეს თხზულებანი ლოგიკისა
 და ფიზიკის შესახებ, სქოლიოებით; 18. ლიბანიოს სოფისტის სიტ-
 ყვანი, მოკლე ბიოგრაფიით; 19. კატონის, ჰერმესის, სიბილას, ევრი-
 პიდეს, ჰესიოდეს და სხვ. პოეტურ თხზულებათა კრებული, 20. არის-
 ტოტელეს კატეგორიების შესავალი.

გარდა აქ დასახელებული 20 წიგნისა, რომლებიც ათონის ივერთა
 მონასტრიდან წაღებული 156 ხელნაწერის მცირე ნაწილია, ს. ბელო-
 კუროვის კატალოგ-აღწერილობაში კიდევ 26 ხელნაწერია დასახელე-
 ბული, რომელთა სათაური და შინაარსი, სამწუხაროდ, ჩვენთვის დღემ-
 დე გაურკვეველი რჩება, მიუხედავად ამგვარი ვითარებისა, ცნობები
 და მასალები, რაც ჩვენთვის ცნობილია და ისტორიულმა წყაროებმა
 შემოგვიჩაზა, იძლევა გარკვეული დასკვნების გაკეთების საფუძველს.

ათონის ივერიის მონასტრის ბიბლიოთეკიდან 156 ხელნაწერის
 არსენ სუხანოვზე გადაცემის ფაქტი და აქ დასახელებული 20 ხელნა-
 წერის ნუსხა-კატალოგი (ნაწყვეტი) ჩვენთვის განსაკუთრებით საინ-
 ტერესოა. იგი სავესებით ნათელ წარმოდგენას იძლევა ამ ბიბლიოთეკის
 პროფილსა და სიმდიდრეზე. აქ აღნიშნულის მნიშვნელობა განუსა-
 ზღვრელად დიდია ჩვენთვის იმიტომაც, რომ დღემდის უცნობია ათო-
 ნის ბიბლიოთეკაში ძველთაგანვე დაცულ ხელნაწერთა მთლიანი სა-
 განძურის ადგილსამყოფელი.

მე-17 ს-ის რუსი მოღვაწეებისა და ათონელი ქართველ ბერების
 მეგობრულმა ურთიერთობამ, ჩვენდა საბედნიეროდ, ივერიის მონას-
 ტრის ხელნაწერთა ერთი ნაწილი მაინც იხსნა დატაცებისაგან და
 დღეს შესაძლებლობა გვაქვს ამ შესანიშნავი მემკვიდრეობით სარ-
 გებლობისა. ეჭვი არაა, შემდგომი კვლევა-ძიება სრულად დაადგენს

ათონიდან წამოღებულ ხელნაწერთა როგორც ადგილსამყოფს, ასევე მათ სახელწოდებებსაც⁹².

ათონის ქართველთა მონასტერში მწიგნობრულ-შემოქმედებითი და მთარგმნელობითი მუშაობა, როგორც ჩანს, მე-18 საუკუნეში აღმავლობით მიიწევა წინ. აღნიშნულის ნათელსაყოფად ჩვენ აქ მხოლოდ ერთ ცნობას მოვიტანთ.

1727 და 1744 წლებში ათონის ქართველთა მონასტერს ორგზის სწვევია რუსი მოგზაური ვ. ბარსკი, რომელსაც თავის აღწერილობებში საკმაო ცნობები დაუცავს ქართველთა სამონასტრო წიგნთსაცავების შესახებ. ვ. ბარსკის ცნობით ათონის სხვა მონასტრების წიგნთსაცავებზე უფრო დიდი და უძველესი ხელნაწერების შემცველი ყოფილა ქართველთა ივერიის მონასტრის წიგნთსაცავი. ქართული წიგნებისა და სიგელ-გუჯრების გარდა ამ წიგნთსაცავებში ყოფილა ბერძნული და ლათინური სხვადასხვა შინაარსის წიგნებიც. ბარსკის ცნობით მაშინ აქ ყოფილა დაცული 3000 ხელნაწერზე მეტი, რომელთაგან ზოგი იმდენად იშვიათი იყო, რომ სხვაგან არსად იშოვებოდაო⁹³.

ბარსკის ეს ცნობა მრავალმხრივ საინტერესო დოკუმენტია, იგი წარმოდგენს იძლევა ათონის ქართველთა მონასტრის ნაყოფიერ კულტურულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობაზე, იმ მტკიცე მეგობრულ კავშირზე, რომელიც ათონელ ქართველ მოღვაწეებსა და რუსეთის საეკლესიო და საზოგადო მოღვაწეთა შორის ადრინდანვე დამკვიდრებულა. ისტორიული განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ორი მოძმე, ერთმორწმუნე ხალხის კულტურის სფეროში გამოვლენილი ასეთი შემოქმედებითი თანამშრომლობა ბევრად შორდება მე-17 საუკუნის ფარგლებს და თავისი ცხოველმყოფელობით მომდევნო ეპოქებში ახლებურად ვლინდება.

გიორგი და ექვთიმე ათონელთა ბრწყინვალე ფილოლოგიურ-ტრადიციული სკოლიდან არსენ სუხანოვის მიერ რუსეთში ჩატანილი ბერძნულ-ლათინური და სხვა ენოვანი ხელნაწერი ძეგლები, ხშირ შემთხვევაში, სხვა წყაროებთან ერთად დედნებად გამოიყენებოდა

⁹² ქართული მედიცინის ისტორიის მკვლევარი მ. შენგელია ათონის ივერიის მონასტერში მოქმედი საავადმყოფოს და ხელნაწერი სამედიცინო წიგნების შესწავლამ დაარწმუნა, რომ ათონში მკურნალობის საქმე სათანადოდ ორგანიზებული იყო და, რეაქციულ ძალებთან შედარებით, პროგრესული ძალები დომინანტობდნენ (იხ. მისი ნაშრომი „მედიცინის განვითარების ზოგიერთი ძირითადი საკითხი საქართველოში“, თბ., 1961, გვ. 128—131).

⁹³ Пешеходца Василя Григорьевича Барского—Палки—Албава, уроженца Киевского, Монаха Антиохийского, путешествие к св. Местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, *предпринятое в 1723 г. и оконченное в 1747 г. им самим написанное. Изд. СПб., 1793, II, с. 591—592.

წიგნთა
წიგნი
წიგნი

რუსულ ენაზე სტამბურად გამოსაცემ საეკლესიო და საერო მომზადებისათვის.

მე-18 საუკუნის 30—40-იანი წლებიდან, როცა რუსეთში და ქართული წიგნების ბეჭდვა (ბაქარი, ათანასე ამილახვარი, გაიოზ არქიმანდრიტი), გაღრმავდა რუსეთ-საქართველოს შორის ეკონომიკური და კულტურული კავშირი, საეკლესიო რუსულ წიგნებთან ერთად ქართულ სასულიერო წიგნთა ტექსტების დადგენისას და სასტამბოდ მომზადებისას ქართულ სტამბებში იყენებდნენ წმინდა მამების იოანე, ექვთიმე და გიორგი ათონელთა და სხვათა ბერძნულიდან ქართულად უზადოდ თარგმნილ ხელნაწერებს, რომელნიც საქართველოსთან ერთად მოძმე რუსეთშიაც დიდი პატივით სარგებლობდნენ.

ზედმიწევნით მაღალი ფილოლოგიური ოსტატობით და საგნის ღრმა ცოდნით ითარგმნებოდა ქართულ ენაზე ყველაზე საუკეთესო და უმნიშვნელოვანესი ნაწარმოებები, რაც კი მაშინ მსოფლიოში არსებობდა. ეს ტრადიცია ქართული მწერლობისა არასოდეს არ ჩამკვდარა. XVIII ს. მეორე ნახევარში, როცა რუსეთის წიგნთსაცავები ბევრად უფრო გამდიდრდა და გაძლიერდა, ქართველი გამოჩენილი მეცნიერნი აღრმავებდნენ მეგობრულ და შემოქმედებით კავშირს რუსეთთან.

იმის ნათელსაყოფად თუ რაოდენ ნაყოფიერი იყო ჩვენი დიდი თანამემამულე ანტონ 1-ის მთარგმნელობითი მოღვაწეობა რუსეთში XVIII ს. 50—60-იანი წლების მიჯნაზე, ამის შესახებ თვით ანტონ პირველს მოვუსმინოთ.

ანტონ კათალიკოსი თავისი ნაშრომის „ახლადქმნილი ღრამმატიკა ქართულისამებრ ენისა“ წინასიტყვაობაში წერდა:

„...ოდეს როსიასა შა ყოფასა ჩემსა მრავალთა სხუა და სხუათა ენათაგან გარდამოღება ვჰყავთ სათთუჭოდა წიგნისა და პარაკლიტოსისა, და ტიპიკონისა, და ალექსანდრე დიდისა ისტორიათა კნტოს კურციოსისაგან ქმნილთა ათთა წიგნთა და ფილოსოფიისა სრულისა... და კატილორიანი არისტოტელესნი; და მუნვე როსიასა შა ყოფასა ჩემსა ვიკითხვიდი ელინურისა, და ლათინურისა, და ფრანცისულისა, და იტალიანურისა, და გერმანულისა და რუსულის ენათა მეცნიერთად, ვდ ვითარიმე იყო გუარი ვმარებად ნაწილთა სიტყუსათა, და სახეთა მათთა, ენათა მათ შორის თქმულთა და მომიგებდიან, და საცნაურ ჩემდა ჰყვიან, ესრეთ დაველოვნებულ-იქნა უმეტეს გონება ხელოვნებისა ამის მიმართ“⁹⁴.

ანტონ კათალიკოსს თავისი მოწაფენი ჰყავდა, მან შექმნა სკოლა. მას გვერდში ედგნენ განათლებული მიმდევრები, რომლებიც ანტონის

94 თ. ყორღანია, ქრონიკები, ტ. III, გვ. 303.

მეორე შექმნილი ქართული ენის გრამატიკის ნორმებით ხელმძღვანელობდნენ. ისინი ნაყოფიერად მოღვაწეობდნენ როგორც ხელნაწერულ ქართულ წიგნთა, ასევე სტამბებში XVIII ს. მეორე ნახევრიდან ქართულად დაბეჭდილ წიგნთა გავრცელებაში.

ანტონის მოღვაწეობა რუსეთში მრავლისმთქმელია. რუსი და ქართველი ხალხების შემოქმედებით-მეცნიერული თანამშრომლობის კარგი მაგალითის გარდა, იგი ნათლად მეტყველებს ანტონ 1-ის დაუცხრომელ შრომასა და რუდუნებაზე ქართული მეცნიერებისა და კულტურის მაღალი დონის, მისი პრესტიჟისა და პოზიციების საკაცობრიო მოწინავე მეცნიერებისა და კულტურის მოთხოვნის დონემდე აყვანისათვის. იგი ენერგიულად იღვწოდა იმ დიდი ტრადიციების ახალ საფუძველზე აღორძინებისათვის, რომელსაც ადგილი ჰქონდა განვითარებულ ფეოდალურ საქართველოში — ხანძთელის, ათონელების, ოპიზრებისა და დიდი რუსთველის ოქროს ხანაში.

მიუხედავად ამისა ანტონ 1-ლის მოღვაწეობას, მის კლერიკალურ-არქაისტულ მსოფლმხედველობასა და ზოგიერთ პრაქტიკულ მოქმედებას ახასიათებდა სერიოზული ნაკლოვანებანი, რომელთაც თავი იჩინეს როგორც ქართული წიგნისა და მწიგნობრობის განვითარების, ასევე ვეფხისტყაოსნისადმი მცდარ დამოკიდებულებაში (ამის შესახებ ქვემოთ).

ხალხის რწმენით და ასევე საისტორიო წყაროებით ძველთაგანვე დამკვიდრდა რწმენად ქვეული თვალსაზრისი მასზედ, რომ საქართველო იმთავითვე მარიამ ღვთისმშობლის წილხვედრი ქვეყანა იყო, ხოლო თვით მარიაში — საქართველოს მცველ-მფარველ სასწაულთმოქმედ უძლიერეს ღვთაებად მოვლენილი. საქართველოში დიდი რაოდენობით შენდებოდა მარია მღვთისმშობლის სახელობის საყდრები და მრავლდებოდა ღვთისმშობლის ყოვლისშემძლე ხატები.

ათონის ივერიის ბერებმა X საუკუნეში (999 წლის 27 აპრილს) მონასტერში ღვთისმშობლის ხატის სასწაულებრივ მოქმედებათა დამკვიდრების შესახებ სათანადო ისტორიული ცნობები შემოგვინახეს „ათონის მთის აქტების სახით“⁹⁵.

ჩვენამდე ასევე მოღწეულია არა ერთი ქართველი სასულიერო მოღვაწის წერილობითი გადმოცემები „ივერიის ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედი ხატის“ შესახებ⁹⁶.

⁹⁵ 1970 წ. ს. ყაუხჩიშვილმა გამოსცა „ათონის ივერთა მონასტრის აქტები“. იხ. გეორგიკა, ტ. VIII, გვ. 257—270.

⁹⁶ იხ. ტ. გაბაშვილი, მიმოსვლა, პლ. იოსელიანის გამოცემა, თბ., 1852, გვ. 36—39 და ელ. მეტრეველის გამოცემა, თბ., 1956, გვ. 18—19; ასევე ი. გედევანიშვილი, მიმოსვლა, პლ. იოსელიანის გამოცემა, 1852, გვ. 31—32.

XVI საუკუნეში ათონზე „ივერიის ღვთისმშობლის ხატისათვის“ საგანგებო ტაძარი აუგია აშოთან მუხრანბატონს. იგი ძვირფასად მოქუნილია და შეუმკია ყვარყვარე სამცხის ათაბაგ-ჯაყელ ციხისკაზმის ზედწარწერით, რომელიც 1849 წელს ათონის მთაზე მოგზაურობისას გადმოუწერია პლ იოსელიანს⁹⁷.

ამ გზით „ივერიის ღვთისმშობლის ხატის“ სასწაულმოქმედება — ძლევამოსილება ფართოდ ვრცელდებოდა; ვინაიდან იზრდებოდა ინტერესი თვით ხატისადმი, მისი ხილვისა და მასზე ლოცვისადმი, — რწყეს ამ ხატის ასლის გადაღება, რომელიც პირველად ათონზევე შეუსრულებიათ. აღნიშნული ხატის ერთ-ერთი ასლი დაცულია მცხეთის დედათა მონასტერში. „ივერიის ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედი ხატის“ მეორე ასლი ივერიის ათონის მონასტრიდან წარმოგზავნილმა წმინდა მამებმა არქიმანდრიტ ლავრენტის მეთაურობით მოსკოვში 1652 წელს ჩაასვენეს. სასწაულმოქმედი ხატის ათონიდან ჩასვენებას პატრიარქი ნიკონი და მეფე ალექსი მიხეილის ძე ზემით შეხვედრიან. იგი თავდაპირველად ნიკოლსკის ბერძნულ მონასტერში დაუსვენებიათ. მეფის რუსეთის ხელისუფლებას და მღვდელთმთავარ ნიკონს „ივერიის ღვთისმშობლის ხატის“ მოსკოვში ჩამოსვენების ზემის დღეებში (და არა ოთხი წლის შემდეგ) ათონის ივერიის მონასტრისა და ქართველთათვის სამუდამოდ უბოძებიათ ნიკოლსკის მონასტერი. „ივერიის ღვთისმშობლის ხატი“ ალექსი მიხეილის ძის ბრძანებით მოსკოვის კრემლის მიძინების ტაძარში გადაასვენეს. ნაპოლეონის შემოსევის დროს, 1812 წ., ხატი იმპერატორის ბრძანებით დროებით ქ. ვლადიმირში გადაუმაღავთ⁹⁸.

⁹⁷ იხ. ტ. გაბაშვილი, მიმოსვლა, თბ., 1852, გვ. 38; შტრ. გ. შარაძე, პეტრე პირველიდან ლევ ტოლსტოიმდე, თბ., 1986, გვ. 62.

⁹⁸ იხ. ბ. ანდრონიკაშვილი, წარულის სურათები, თბ., 1983, გვ. 6. ფიქრობენ რომ ეს აქტი თითქოს უნდა მომხდარიყო 1669 წელს. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს აქტი, ანუ მონასტრის ბოძება, უნდა ყოფილიყო იმავე წელს, როცა „ივერიის ღვთისმშობლის ხატის“ ათონიდან მოსკოვში ჩაბანა არქიმანდრიტ ლავრენტის თაოსნობით განხორციელდა. ესე იგი 1652 წ. და არა 1669 წ. „ივერიის ხატმა“ რუსეთში შალე მოიპოვა პოპულარობა. ორი წლის შემდეგ, 1654 წ., მეფე ალექსი მიხეილის ძის ჯარს პოლონეთის მეფის იან კაზიმირის წინააღმდეგ ბრძოლაში წინ „ივერიის ღვთისმშობლის ხატი“ მიუძღოდა. ამავე ბრძოლაში მონაწილეობდა მოსკოვში 1653 წელს ჩასული თეიმურაზ პირველის შვილიშვილი ერეკლე I (იმ დროს უფლისწული).

ათონის ივერიის ხატის მოსკოვში ჩამოსვენება და რუსეთის სამეფო კარზე უფლისწულ ირაკლი დავითის ძის წარგზავნა კარგად მოფიქრებული კოორდინირებული პოლიტიკური აქტი უნდა ყოფილიყო როგორც საქართველოს სამეფო ხელისუფლების, ასევე ათონის ივერიის მონასტრის წმინდა მამების ერთობლივი გადაწყვეტილებით. იხ. ბროკჰაუზ-ეფრონის ენციკლოპედია, ტ. 24, 1894, გვ. 772.

„ივერიის ღვთისმშობლის ხატმა“ ასევე რუსეთის მოსახლეობის
 სასწაულმოქმედის სახელი დაიმკვიდრა. ამიტომ „ივერიის ღვთისმშობ-
 ლის ხატის“ ასლები გაუმრავლებიათ და ერთი მათგანი ტოლსტოევის
 საგვარეულოშიაც მოხვედრილა; იგი, როგორც გამოირკვა, რუსეთის
 დიდი მწერლის ლ. ტოლსტოის სალოცავი ხატი ყოფილა. „ივერიის
 სასწაულმოქმედ ღვთისმშობლის ხატს“ ტოლსტოევის ოჯახში საპატიო
 ადგილი სჭერია⁹⁹.

⁹⁹ გ. შარაძე, პეტრე დიდიდან ლევ ტოლსტოიმდე, თბ., 1986, გვ. 64.

თავი მისამი

ქართული წიგნის გეგმვის სათავეებთან

1. ქართული წიგნის რომელი დაგეგმვის კიროგრაფი და ისტორიული ვითარება

ქვეყნის უაღრესად რთულ საშინაო და საგარეო ისტორიულ პირობებში განხორციელდა პირველი ქართული წიგნის სასტამბოდ მომზადება და გამოცემა. არაა შემთხვევითი, რომ ქართული ანბანი უცხოეთში ჩამოასხეს და ქართული წიგნი პირველად დაიბეჭდა არა საქართველოში, არამედ მის ფარგლებს გარეთ. რომში, მოგვიანებით კი მოსკოვში; მაგრამ უცხოეთში დაბეჭდილი ქართული წიგნების საფუძველჩამყარებელი და განმანხორციელებელი ყველგან ქართველი ღირსეული მამულიშვილი და თვალსაჩინო ეროვნული მოღვაწენ იყვნენ.

მეფე თეიმურაზ I-ის მიერ რომში დიპლომატიური მისიით წარგზავნილი ქართველი საეკლესიო და საზოგადო მოღვაწის ნიკოლოზ ომანის ძე ჩოლოყაშვილის (ბერობაში — „ნიკიფორე ბერად“ და „ნიკიფორე ირბახად“ წოდებული) სახელთან განუყრელადაა დაკავშირებული პირველი ნაბეჭდი ქართული წიგნების რომში გამოცემის საქმე.

შპ აბასის ველურ ურდოებთან ახლად ომგადახდილი იყო საქართველო, როცა მე-17 ს. 20-იან წლებში რომში მიმდინარეობდა მზადება ქართული წიგნის დასაბეჭდად. ამ დროს საქართველო დარბეული და დამარცხებულია, მაგრამ ნებისყოფა გაუტეხელი და მომავლის რწმენითაა აღჭურვილი. თავისუფლების მოყვარე ხალხი იარაღს არ ჰყრიდა, ბრძოლას აგრძელებდა, სააკაძისებურს, და ერთგულ მოკავშირეებთან ილტვოდა დახმარებისათვის.

მეფე თეიმურაზ პირველი, ამ დიდი განსაცდელის ყამს, ქრისტიან-კათოლიკური სამყაროს მესვეურ რომთან, ესპანეთსა და ერთმორწმუნე მართლმადიდებლურ რუსეთთან აღრმავებდა კავშირს. თეიმურაზმა რომში თავისი მისანდო, დიდად განათლებული მოღვაწე,

ასეთ ისტორიულ პირობებში უაღრესად სიმბოლურია და სრულებითაც არაა შემთხვევითი ის ფაქტი, რომ მწიგნობრული კულტურის კლასიკური მემკვიდრეობის ისეთი ქვეყნისათვის, როგორც საქართველოა, თავდაპირველად რომი, ხოლო შემდეგ მოსკოვი (ე. წ. ეს „ახალი რომი“) გვევლინება პირველი ქართული წიგნის ბეჭდვის კერად. საქართველოს ისტორიულად რომთან, ისე როგორც მოსკოვთან, ახლო კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობანი აკავშირებდა და ამეგობრებდა. იდეა ქართული სტამბის დაარსებისა ეკუთვნის ვატიკანს, რომელსაც მიზნად ჰქონდა კათოლიკობის საქადაგებლად ქართველთა შორის გავრცელებინა საჭირო წიგნები, მაგრამ ამ იდეის ხორც-შემსხმელად, ფაქტიურად, ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი, ანუ ნიკიფორე ირბახი გვევლინება.

1629 წ. რომში დასტამბული ქართული წიგნების გამოცემათა შესახებ, ამ წიგნების თავფურცლებზე დამოწმებული სატიტულო მონაცემების გარდა, ჩვენ, შეიძლება ითქვას, დოკუმენტური ხასიათის ხელშეშახები სხვა ახალი მასალა თითქმის არ მოგვეპოვებოდა. ამიტომ ქართული ნაბეჭდი წიგნის საიუბილეო 300 წლისთავისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში მკვლევარნი იძულებული იყვნენ არსებითად გვერდი შეეველოთ პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების შექმნის ისტორიისათვის, ან კიდევ თვით ამ წიგნებზე შემორჩენილი ზოგადი ხასიათის ცნობებით დაკმაყოფილებულიყვნენ.

ამ ხარვეზის შევსებას ისახავდა მიზნად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მიერ 1963 წ. 15 მარტს ვატიკანის „ბიბლიოთეკა აპოსტოლიკისადმი“ ქართული ნაბეჭდი წიგნების ისტორიის თაობაზე შეკითხვის გაგზავნა.

საპასუხო წერილებით გაირკვა, რომ რომში 1629 წ. დასტამბული ცნობილი ქართული წიგნების: „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“, „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ და სხვათა გარდა არსებობდა მანამდე ჩვენთვის უცნობი ქართულად დაბეჭდილი ნაშრომი, რომლის ავტორად ნიკიფორე ირბახს, მეფე თეიმურაზ პირველის ელჩს, ასახელებდნენ. ესაა ნაშრომი, რომელიც ქართულ პუბლიკაციაში შემოკლებით „ლიტანია ლაურეტანად“ იხსენიება.

1977 წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის თაოსნობით იტალიაში განხორციელებულ სამეცნიერო მივლინებას, ვატიკანს დაქვემდებარებულ „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივისაცავებსა და ბიბლიოთეკებში მუშაობას სასურველი შედეგები მოჰყვა. ფარდა აეხადა ნიკიფორე ირბახის ევროპაში ელჩობისა და რომში ქართული წიგნების ბეჭდვის საფუძვლის ჩაყრის, ნიკიფორეს „ლიტანია ლაურეტანად“

DITTIONARIO GIORGIANO E ITALIANO.

COMPOSTO DA STEFANO PAOLINI
con l'aiuto del M.R. P. D. Niceforo Irbachi
Giorgiano, Monaco di S. Basilio.

AD VSO DE' MISSIONARIIL
della Sagra Congregatione de Pro-
paganda Fide.

IN ROMA,
Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. Fide.
C I D D C X X I X.

CON LICENZA DE' SUPERIORI:

სტეფანე პაოლინის ქართულ-იტალიური ლექსიკონის თავფურცელი
რომი, 1629. დაპატარავებულია 1/2-ით.

წოდებული ერთგვერდიანი ლათინური ლოცვის სტამბურად დაბეჭდილი სრულფასოვანი ქართული თარგმანისა და თეიმურაზის წიგნის ერთიან ისტორიას. მთელი ეს მოსამზადებელი, მეტად ნაყოფიერი მუშაობა წინ უძღოდა და ორგანიზებულად იყო დაკავშირებული პირველი ქართული წიგნის დაბეჭდიდან 350 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებულის — „პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემების“ აკადემიურ პუბლიკაციასთან, რომელიც ა. ჩიქობავასა და ჯ. ვათეიშვილის წინასიტყვაობით, გამოკვლევებითა და რედაქციით 1983 წელს გამოაქვეყნა გამომცემლობა „ხელოვნებამ“.

საიუბილეო კრებულში დაბეჭდილია თბილისში, ლენინგრადსა და რომში დაცული პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემებისა („ქართული ანბანი ლოცვებით“, სტეფ. პოლინისა და ნიკ. ირბახის „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“, ფრ. მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკის“) და ვატიკანის ბიბლიოთეკაში დაცული „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანის ნაბეჭდი ტექსტის ფოტოტიპური ასლები. ამ კრებულის გამოცემა რომში ქართული წიგნის ბეჭდვის დაწყებას ეძღვნება, მაგრამ იგი არსებითად ქართული წიგნის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის ერთგვარ სიმბოლურ დიდებულ ძეგლადაც გვესახება არა მხოლოდ თავისი ხასიათით, არამედ გამოცემის ზედმიწევნით მაღალი დონითაც.

1453 წ. საქართველოს მეზობელი ბიზანტიის იმპერია ოსმალებმა დაიპყრეს. ამიერიდან საქართველო აგრესიულად განწყობილ მუსლიმანურ გარემოცვაში მოექცა და ევროპასთან კავშირი შეწყდა. ამდენად რომში 1629 წელს დასტამბული ქართული წიგნების გამოქვეყნება შეიძლება განვიხილოთ, როგორც პირველი შედეგიანი ნაბიჯი ამ მტრული ბარბაროსული გარემოცვის გარღვევისა და კულტურის სფეროში დასავლურ ქრისტიანულ სამყაროსთან აქტიური კავშირის აღდგენის დაწყებად¹.

¹ ფრანგი ქართველოლოგის შარი ბროსეს ნაშრომების გამოქვეყნებამდე დასაველეთ ევროპის სამეცნიერო წრეები ერთ-ერთ უძველეს ენას — ქართულს მხოლოდ ნ. ირბახისა და ს. პოლინის „ქართულ-იტალიური ლექსიკონით“ და ფ. მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკით“ იცნობდნენ.

სიმბოლურია ქართული კულტურის ისტორიის ორი დიდი საიუბილეო თარიღის თითქმის ერთდროულად აღნიშვნა: 1978 წელს იაკობ ცურტაველის უკვდავი ნაშრომების დაწერიდან ქართული ლიტერატურის 1500 წლისთავის, ხოლო 1979 წელს — 350 წელი სტამბური წესით ქართული წიგნის რომში გამოქვეყნება; საერთო მათ შორის, ქართული კულტურის ისტორიის ამ უდიდეს ფენომენთა შორის, ძალზე ბევრია, ორთავეს ქართული კულტურის დიდ საგანძურში უაღრესად საბატიო ადგილი უჭირავს.

„ლექსი • იბჭიკო • ფრწხი •“

Dittionario Giorgiano-Italiano.

ს A

აბანო •	abáno,	Bagno.
აბაროღა •	abaróga,	Ma che?
აბახი •	abáchi,	Dilà.
აბრეწომი •	abrefciómi,	Seta.
აგება •	aghebà,	Compuntione.
აგმოზენებელი •	aghmozenebéli	Bialtemare.
აგმოსაულეთი •	aghmosaúleti,	Oriente.
აგმოსაულეთის •	agmosaulétifa,	Orientale,
ადვილად • შეწყ- რთული •	aduilà scfaz- ruéli,	Incoltante.
ადვილი •	aduii,	Facile.
ადვილიდ •	aduilid,	Facilità.
ადი •	ádi,	Di.
ადიდება •	adidebà,	Inondatione.
აერა •	aèra,	Aria.
აეტილი •	aetili,	Coprire.
აუადარი •	auadári,	Ammalarfi.
აუადაფამო •	auadafpamò,	Maltrattare.
აუადაფარე •	auadafpare,	Maltrattato.

A 2

აქვს

1628 წლის 20 ივნისს „პროპაგანდა ფიდეს“ საგანგებოდ უმსჯელოა იბერიის მეფე თეიმურაზ I-ისაგან პაპისადმი გაგზავნილი წერილი რილზე. ამ წერილში, რომელიც რომში ჩაიტანა მეფის ელჩის მიერ, ფორე ჩოლოყაშვილ-ირბახმა, ქართველი მეფე თეიმურაზი ითხოვდა შუამდგომლობას ესპანეთის მეფესთან ესპანეთ-საქართველოს სამხედრო კავშირის დადგობაზე ურჯულოთა ძალმობრიობის აღსაკვეთად, თუ თურქნი და სპარსნი კვლავ გამოილაშქრებდნენ საქართველოს წინააღმდეგ. ამ სხდომაზე განიხილეს აგრეთვე საქართველოს რწმენის საკითხი. გაირკვა, რომ ქართველები, თუ მოკავშირე არ ეყოლათ ურჯულოთა წინააღმდეგ, შეიძლება განდრკენ „ჭეშმარიტი კათოლიკური სარწმუნოებისაგან“.

კათოლიკური სარწმუნოების გასაძლიერებლად „პროპაგანდა ფიდეს“, პირველ ყოვლისა, საჭიროდ მიუჩნევია ქართული ასოების პუნსონებისა და მატრიცების შექმნა და როგორც სასულიერო, ისე საერო ქართული შრიფტის ჩამოსხმა, რათა ამიერიდან შეძლებოდათ მისიონერთათვის წიგნების ბეჭდვა. 1629 წ. 1 აგვისტოს „მიძღვნაში“ რომის პაპ ურბან მერვისადმი აღნიშნულია, რომ „ამ ენის ფრიად მოხერხებული და მშვენიერი ასოებიც ჩამოვასხმევინეთ. ამაში ყველაზე მეტად იგივე მამა ნიჩეფორემ გაგვიწია დახმარება, რომში ყოფნისას ჩაგვაწერინა ქართული ანბანი და რამდენიმე ათასი სიტყვა ამ ენაზე... უკვე დაიბეჭდა ანბანი და ფსალმუნი ხსენებული ლექსიკონითურთ სახელმძღვანელოდ მისიონერთათვის... ლექსიკონი მთლად სრული არაა, რადგან დრო ცოტა იყო; თანაც სტეფანო პაოლონის ჩემი მითითებით უნდა შეერჩია უფრო მეტად გავრცელებული სიტყვები... თხრობაში, საუბარში, ანგარიშში... რადგანაც ჯერ ევროპაში ამ ენაზე აქამდე არაფერი დაბეჭდილა, იხილა თუ არა ამ წიგნმა მზის შუქი მყისვე გადავწყვიტე იგი მომეძღვნა... თქვენი უწმინდესობისათვის...“

სარწმუნოების გამავრცელებელი წნ. კონგრეგაციის სტამბაში, 1 აგვისტო 1629 წ. თქვენი უწმინდესობის უმორჩილესი, უერთგულესი და ყოვლად მდაბალი მსახური აკილე ვენერიო².

რომის პაპ ურბან მერვისადმი აკილე ვენერიოს ზემოხსენებული მიძღვნა აღმოჩნდა „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივთსაცავებში სხვა ისტორიულ დოკუმენტებთან ერთად, რომელნიც შუქს ჰფენენ რომში პირველ ნაბეჭდ ქართულ წიგნთა გამოცემაში ნიკიფორე ირბახის ღვაწლს და ასევე ევროპაში მისი დიპლომატიური მოღვაწეობის არაერთ მხარეს.

² ა. ჩიქობავა, ჯ. ვათეიშვილი, პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, 1983, გვ. 15.

ნიკიფორე ჩოლოყაშვილ-ირბახს ევროპაში 1626—1628 წწ. ელ-
ჩობა, დიპლომატიური მისიით, რომის პაპსა და ესპანეთის მეფეს, ფილიპე
ლოპე IV-სთან არ აუწერია ისე, როგორც ეს ერთი საუკუნის შემდეგ
საბა-სულხან ორბელიანმა რომსა და საფრანგეთში 1714—1716 წწ.
თავისი ელჩობა დოკუმენტური სრულყოფით აღწერა; მაგრამ 1983 წ.
ზაფხულში ევროპის ზოგიერთ არქივში ჩატარებული კვლევა-ძიების
შედეგად აღმოჩენილი ისტორიული საბუთები და რომში დაბეჭდილი
ქართული წიგნები ერთგვარად აღადგენენ ნიკიფორე ირბახის
ევროპაში მოღვაწეობის, მისი დიპლომატიურ მისიის სრულ სურათს.

თეიმურაზ I-ს კარგად ესმოდა მაშინდელი საერთაშორისო ვი-
თარება, ირან-ესპანეთს შორის (ესპანეთის ელჩობის წარუმატებლო-
ბა ირანში) დიპლომატიური ურთიერთობის გამწვავება, როგორც ჩანს,
მას სურდა გამოეყენებინა საკუთარი ინტერესებისათვის, ირანის სა-
წინააღმდეგო კოალიციის შესაქმნელად, რაც თავის დროზე სწორად
შენიშნა ნ. ნაკაშიძემ³.

ნ. ირბახის ევროპაში დიპლომატიური მისიით გაგზავნის შესახებ,
ვიდრე ახალი საარქივო მასალები აღმოჩნდებოდა, ჩვენს ისტორიო-
გრაფიაში არა ერთი გაუგებრობა და აზრთა სხვაობა არსებობდა. დღეი-
სათვის ჩვენთვის ბევრი რამ გაირკვა, ბოლო მოეღო ასეთ ვითარებას
ახალი მასალების გამოვლინებით, მაგრამ ამ მიმართებით კვლევა-ძიე-
ბა მომავალშიაც უნდა გაღრმავდეს. ამას ჩვენი ისტორიოგრაფიის ინ-
ტერესები მოითხოვს⁴.

ქართულ-იტალიური ლექსიკონი ანბანით, რომელიც 3084 სიტყ-
ყვას შეიცავს, განკუთვნილია იტალიელ მისიონერთათვის, რომლებიც
საქართველოს კათოლიკურ სარწმუნოებაზე მოქცევისათვის ქართულ
ენის შესწავლით იყვნენ დაინტერესებულნი.

ქართული ანბანის უცხოეთში ჩამოსხმა, ისე როგორც პირველი
ქართული წიგნის დაბეჭდვა, ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილს, ბუნებრივია,
არ შეეძლო. ამ საქმით დაინტერესებულმა სტეფანო პაოლინიმ, ნი-
კიფორე ჩოლოყაშვილთან ერთად, მოკლე დროში შეადგინა ქართულ-
იტალიური ლექსიკონი, რაზედაც წიგნის თავფურცელი იუწყება:
„ლექსიკონი ქართული და იტალიური, შედგენილი სტეფანო პაოლინის
მიერ, ქართველ ნიკიფორე ირბახის, წნ. ბასილის (წესის) ბერის დახმარე-
ბით — სახმარად სარწმუნოების გამავრცელებელი სასულიერო

³ ნ. ნაკაშიძე, საქართველო-რუსეთის პოლიტიკური ურთიერთობა XVII ს.
ის პირველ ნახევარში, 1968, გვ. 91.

⁴ იხ. ჯ. ვათიშვილის წერილები: 1. ერის საგანძურს შეემატა და ნიკიფორე
ირბახის ნაკვალევზე. — გაზ. „კომუნისტის“ 1983 წ. 31 ივლისის, 1 აგვისტოს
და 4 აგვისტოს ნომრები. ასევე ი. ტაბაღუას „ეპისტოლე ესე“, თეიმურაზ I-ის წე-
რილები ვატიკანში. — გაზ. „კომუნისტი“, 1982 წ. 23 თებერვალი და სხვ.

საზოგადოების მისიონერთა. რომი, 1629 წ.“ ამასთანავე, ამ უკანას-
კნელ ხანს გაირკვა, რომ ნიკიფორე ირბახს ქართულად უთარგმნებდა
„ლიტანია ლაურეტანა“, რომელიც სტამბურად დაბეჭდილია.
რომში დაბეჭდილი პირველი ქართული წიგნებით დასაბამი მიე-
ცა ქართული წიგნის ბეჭდვას. ხალხის სულიერი ეროვნული კულტუ-
რის ამ დიდი წამოწყების მნიშვნელობაზე მსჯელობა აქ. ვფიქრობ,
ზედმეტა⁵.

XVII—XVIII საუკუნეებში საქართველო აუნაზღაურებელი მსხვერ-
პლის ვალეებით აგრძელებდა ბრძოლას და მტრულ მაჰმადიანურ აგრე-
სიებს უმკლავდებოდა სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლებით.
იგი სისხლიდან იცლებოდა უთანასწორო ბრძოლებში, მაგრამ იგე-
რიებდა შაჰ აბასისა და თურქ დამპყრობთა ფანატიკურ თავდასხმებს,
იცავდა სამშობლოს, ეროვნულ კულტურას, ქართულ მწიგნობრულ
განძეულობას. ომებსა და ხანძრებში გამოტარებულ ძირძველ მწერ-
ლობას.

სამეფო-სამთავროებად დანაწილებულ საქართველოს უცხო დამ-
პყრობთა წინააღმდეგ გმირულ ბრძოლებს შინაფეოდალური აშლი-
ლობაც ემატებოდა. ამ შინაფეოდალური ქიშპის და ბრძოლების და-
მღუპველი პოლიტიკურ-ბედუქულმართი გავლენის შესახებ ერთი, უაღ-
რესად ბრძნული, მინაწერი შემოუნახავს ყანჩაეთის ეამგულანს. იქ
ნათქვამია: „საქართველოს დარბაისელნი: მუხრანის ბატონი, არაგვის
ერისთავი, ქსნის ერისთავი, ამილახვარი, ერთმანეთის მტერნი და მო-
ქიშპენი იყვნენ; არც ერთმანეთს ასვენებდნენ და არც ქვეყანასა და
ამით მტერმა უფრო ძალა წამოატანა და დაჩაგრა, თორემ თუ ამათ
ერთი პირი ჰქონებოდათ, ვერც არას უზამდნენ, ვერც არას სხვა მტერი
წაართმევდა რასმე“⁶. საოცარი გულწრფელობითაა აქ თითქმის ყვე-

⁵ ქართული წიგნის ბეჭდვის საქმე რომში აღნიშნულით არ ამოიწურება.
1643 წ. რომში დაიბეჭდა ფ. მაქოს ქართული ენის გრამატიკა, რომელიც 1670 წ.
ბელმეორედ გამოიცა.

მაქომ, რომელიც 1637 წლიდან 1642 წლამდე საქართველოში მოღვაწეობდა,
შეისწავლა ქართული ენა და გამოსცა გრამატიკა. მოგვიანებით, 1681 წელს,
რომში დაიბეჭდა რიგით მეხუთე ქართული წიგნი, ესაა კატეხიზმოს თარგმანი.

გამოჩენილ მამულიშვილსა და განათლებულ მოღვაწეს საყურადღებო გამო-
ძვლევა მიუძღვნა გულიანი აკოფაშვილმა; ქართველი დიპლომატი ნიკოლოზ ჩო-
ლოყაშვილი, ნიკიფორე ირბახი, თბ., 1977.

⁶ ე. თაყაიშვილი, ყანჩაეთის ეამგულანი, თბ., გვ. 22—26 (რუს.).

ლაფერი თქმული, ცხადად და გასაგებად. ასეთ პირობებში რივია, კინდებოდნენ თვით სამეფო ხელისუფალნიც, ზოგს „სახელი მეფე რქმევია, თორემ მართებული არა უქნევიანებიათ, როგორც ამათა სდომებიათ, ისე უსამართლებიათ და ურიგებიათ“⁷ — წერდა ვახტანგ VI.

საქართველო, ამგვარ უაღრესად წინააღმდეგობრივ და რთულ პირობებში, რამდენადმე ახერხებდა რუსთაველის ეპოქიდან მომდინარე მწიგნობრულ-ლიტერატურული უმდიდრესი ტრადიციების დაცვას.

ეს ტრადიციები, არსებითად, რუსთაველის სიბრძნისა და გენიის ეროვნულ ტრადიციებად ყალიბდებოდა და იგი ხალხის სულიერი სიმტკიცის, მისი იდეურად დამრავლმეულ, ყოვლისმძლე ძალად აღმოჩნდა, რომელიც მტრის ბასრ ხმაღზე ბევრად ძლიერი იყო.

თემურ-ლენგისა და შაჰ-აბასის ურდოებთან უთანასწორო ბრძოლებგადახდილი საქართველო მე-17 საუკუნის 30-იანი წლებიდან შედარებით მშვიდობიან ცხოვრებას იმკვიდრებს. იგი აღრმავებს კავშირს ერთმორწმუნე რუსეთთან და ამავე დროს კარს უღებს დაწინაურებული ევროპის — რომის კათოლიკური ეკლესიის მისიონერებს, რომელნიც დიდ ინტერესს იჩენდნენ საქართველოსადმი.

საქართველო ევროპელი ვაჭრების, კათოლიკე მისიონერებისა და მეცნიერ მოგზაურების მიმოსვლის ასპარეზად და საქმიანი ურთიერთობის დამყარების ერთ-ერთ ქვეყანად იქცა. ამ პერიოდის გამაჰმადიანებული მეფენი, როსტომი და ვახტანგ მე-5, თავიანთი მშვიდობიანი, გამჭირაბი მოღვაწეობით ქართლ-კახეთის აღმავლობისათვის, ერთგვარად, ნიადაგს ამზადებდნენ.

თბილისი ამ პერიოდში დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ქვეყნების ერთ-ერთ დიდ სავაჭრო-სააღებმციემო ქალაქად იქცა. გორთან, ქუთაისსა და ახალციხესთან ერთად აღორძინდა და დაწინაურდა სხვა დაბა-ქალაქებიც. საქართველოში დიდი რაოდენობით შემოდიოდა უცხოეთის საქონელი. მაგ., ფრანგ მოგზაურ ჟან შარდენის ცნობით „თბილისი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი ულამაზესი ქალაქია, მკვიდროდაა დასახლებული. თბილისში უფრო მეტ უცხოელს შეხვდები, ვიდრე სხვაგან სადმე. აქ გაჩაღებულია დიდი ვაჭრობა“. იგი მოხიბლა ვახტანგ მეხუთის სამეფო სასახლის წარმტაცმა არქიტექტურამ, მეფის სტუმართმოყვარეობამ და სასახლის მდიდარმა ბიბლიოთეკამ.

მე-17 საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის პროცესში ქართლში მუშავდება იდეური და იდეურ-პოლიტიკური ბრძოლის ახალი საშუალებანი, საამისო ძლიერი ძა-

⁷ ქართული სამართლის ძეგლები. 1, 1963, გვ. 479, ი. დოლიძის რედაქციით.

ლემი, როცა ისინი ესოდენ საჭირონი გახდნენ, საკმარისად აღმოჩნდა ქვეყანას. ამ პერიოდში მოღვაწეობდნენ პროგრესული რომელთაც დიდი მონაწილეობა მიიღეს „ქართლის ცხოვრების“ თემაში; გიორგი XI-ს დავალებით საბა ორბელიანმა შეადგინა „სიტყვის კონა“, მ. თანიაშვილმა დაამზადა „ვეფხისტყაოსნის“ ძვირფასი ხელნაწერი; გიორგი XI, ლევან III, არჩილ II, ვახტანგ VI ერთობლივი მზრუნველობით გაღრმავდა საეკლესიო-საგანმანათლებლო, მამამდიანობის საწინააღმდეგო მოძრაობა. თბილისში დაარსდა კეთილმოწყობილი სტამბა.

დროებითი მშვიდობიანობის წლები ქართველმა ხალხმა, მისმა მოწინავე შვილებმა ნაყოფიერად გამოიყენეს საქართველოს ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობისათვის, მწიგნობრობის, მეცნიერებისა და ლიტერატურის წინსვლისათვის.

საქართველო დიდ ინტერესს ამჟღავნებდა დაწინაურებული ევროპული კულტურისადმი. ქართველი პატრიოტები და პოლიტიკური მოღვაწენი შეეცადნენ ევროპის ქრისტიანი კათოლიკური სახელმწიფოების დაინტერესება და მისწრაფება კათოლიკობის გავრცელებისათვის საქართველოში გამოეყენებინათ ირან-ოსმალეთის მძლავრობის ასაღამავად და ქვეყნის იძულებითი გამაჰმადიანებისაგან თავდასაღწევად. ისინი ამ გზითაც ფიქრობდნენ საქართველოს გამოხსნას, მოწინავე ევროპული კულტურისათვის ხანგრძლივად დახშული კარის გაღებას, რათა ქვეყანა აზიური ჩამორჩენილობისა და მტრული ბარბაროსული გარემოცვიდან გამოეყვანათ.

მისიონერთა მოღვაწეობა საქართველოში კათოლიკური სარწმუნოების ქადაგებით არ ამოიწურებოდა. მისიონერთა შორის იყვნენ სპეციალურ ცოდნას დაუფლებული ექიმები, ასტრონომები, მხატვრები, გეოგრაფები, მწიგნობარნი და სხვ.

მისიონერები ზეპირი პროპაგანდითა და პრაქტიკული მოღვაწეობით არ იფარგლებოდნენ. მათ XVII ს. 60-იან წლებში თბილისში დაარსეს ოთხწლიანი სკოლა, სადაც თეოლოგიასთან ერთად ისტორია, ქართული და ლათინური ენები, ასტრონომია, მედიცინა და ზოგი სხვა მეცნიერების საფუძვლები ისწავლებოდა. სწავლის მსურველნიც ბლომად აღმოჩნდნენ და ზოგი მათგანი უმაღლესი განათლების მისაღებად რომშიც იგზავნებოდა. კერძოდ, საბა-სულხან ორბელიანი იმდენად გაიტაცა კათოლიკურმა მოძღვრებამ, რომ მართლმადიდებლობაზეც კი აიღო ხელი, ხოლო ვახტანგ VI-მ პატრებისგან ასტრონომიული მეცნიერება შეისწავლა⁸. ვახუშტი ბაგრატიონმაო, გვაუწყებს „ვახტან-

8 მ. თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის. ტფ. 1902, გვ. 339.

გინის“ ავტორი ფაველინიშვილი, „...სულ აღასრულა ყოველი სწავ-
ლა ლათინთა ფრანგული“, აღორძინების პერიოდში საქართველოს
ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობა მიმდინარეობდა ^{საქართველოს} ^{ეკონომიკური}
თან ურთიერთობის გზით, მაგრამ 1720-იანი წლებიდან, როცა ირან-
ოსმალეთის აგრესიების გაძლიერების გამო კათოლიკურ ევროპასთან
საქართველოს ურთიერთობის გამოცდის დღე დადგა, გამოაშკარავდა,
რომ საქართველოს მოკავშირედ მისგან დაშორებული ევროპა და კათო-
ლიკური რომის ეკლესია ნაკლებად გამოადგებოდა. საქართველოს
მტრული გარემოცვისაგან გამოსნისა და მშვიდობის დამყარებისათვის
ერთადერთ რეალურ ძალად თვით საბამ, ვახტანგ VI და მისმა ხელი-
სუფლებამ ერთმორწმუნე რუსეთთან კავშირი იწამა⁹, მაგრამ ბედმა
უმტყუნა. რუსეთს არ აღმოაჩნდა ძალები ამ დახმარებისათვის.

იმ ევროპელთა შორის, რომლებიც დაინტერესდნენ ქართული ენი-
თა და მწერლობით, განსაკუთრებული ადგილი განეკუთვნება მე-
16—17 საუკუნეების გერმანელ მოგზაურსა და დიპლომატიურ მო-
ღვაწეს სოლომონ შვაიგერს (1551—1622). შვაიგერმა 1608 წ. ნიურნ-
ბერგში დაბეჭდა წიგნი „ახალი ჩანაწერები მოგზაურობისა გერმანი-
იდან კონსტანტინებოლსა და იერუსალიმამდე“ (განმეორებით იგი
1964 წელს გამოიცა).

კონსტანტინოპოლსა და იერუსალიმში მოგზაურობისას სოლო-
მონ შვაიგერი ახლო გასცნობია იქ მყოფ ქართველებს, მათ სარწმუ-
ნოებას, ისტორიას, ადათ-წესებს, ენასა და დამწერლობას.

ქართველებს — წერს შვაიგერი — მშობლიური ენა გააჩნიათ და
წირვა-ლოცვას თავიანთ დედა-ენაზე აწარმოებენ. ერთმა ქართველმა
ბერმა, ვინმე მამა იოსებმა, შვაიგერს, მისივე თხოვნით, წიგნაკში
ჩაუწერა ქართული ანბანი და ფსალმუნის დასაწყისის სამი მუხლი,
შემდეგ კი ქართული ანბანიცა და ფსალმუნის მუხლებიც, პარალელუ-
რად მიწერილ ლათინურ ასოებთან ერთად. შვაიგერმა ისინი შეიტანა
თავის 1608 წ. გამოცემულ წიგნში.

ამ ჩანაწერებიდან ჩვენამდე მოღწეულია მხოლოდ ქართული ან-
ბანის ნუსხა, ხუცური დამწერლობის ნიმუშები,

გერმანულად ნათარგმნი ფსალმუნის ქართულ ტექსტებს სამწუ-
ხაროდ ჩვენამდე იმ სახით არ მოუღწევია, როგორც ეს თავდაპირვე-
ლად ქართველ ბერს იოსებს ჩაუწერია.

მიუხედავად ამისა, შვაიგერის მიერ 1608 წელს გამოცემული
წიგნი დიდად საყურადღებოა, როგორც ქართული შრიფტის სტამბუ-

⁹ შ. რევიშვილი, გერმანული ეტიუდები, თბ., 1977, გვ. 81—85 გ. ნათი-
ძე, საქუთნის სიღრმიდან, — თურნ. „დროშა“ № 11, 1961, გვ. 6—7.

რად დაბეჭდვის პირველი ნიმუში. ეს შრიფტი 21 წლით უფრო ადრე გამოჩნდა რეა ჩამოსხმული (დაბეჭდილი) ნიურნბერგში, ვიდრე 1629 წელს მოხდა რომში დაიბეჭდებოდა ქართული წიგნი.

2. თბილისში სტამბის დაარსების თარიღის საკითხისათვის

(მოკლე ისტორიოგრაფიულ-კრიტიკული ექსკურსი)

პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის რომში გამოსვლიდან ნახევარი საუკუნის შემდეგ მომწიფდა იდეა და, როგორც ირკვევა, პრაქტიკულადაც გადაუდგამთ ნაბიჯები ქართული სტამბის თბილისში დაარსებისთვის.

ამგვარი მოძრაობა თითქმის ერთდროულად დაწყებულია როგორც იერუსალიმ-კონსტანტინოპოლის მართლმადიდებლური ეკლესიის საპატრიარქო კარზე, ასევე საქართველოშიაც XVII ს. 80-იან წლებში. ამ წამოწყებას იერუსალიმში მეთაურობდა პატრიარქი დოსითეოსი, რომელიც ახლო იცნობდა საქართველოს, ხოლო საქართველოში — მეფე არჩილ მეორე, მეფე გიორგი XI და სხვ.

იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქო ძველთაგანვე დიდი გავლენით სარგებლობდა საქართველოში. იგი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული როგორც საქართველოს საზღვარგარეთულ სამონასტრო ძველ ცენტრებსა და ქართული ეკლესიის მღვდელმთავრებთან, ისე ქვეყნის გამგებელ მეფე-მთავრებთან. იერუსალიმის საპატრიარქო საქართველოში ფლობდა მეფე-დიდებულთა მიერ შეწირულ საკმაოდ დიდი რაოდენობის მამულს, ჰყავდა ყმა გლეხები, რომელთაგან მნიშვნელოვანი შემოსავალი ჰქონდა ბეგარა-გადასახადების სახით.

XVI—XVII საუკუნეებში, როცა ირანისა და თურქეთის აგრესიები გაძლიერდა, ახლო აღმოსავლეთისა და, კერძოდ, საქართველოს ქრისტიანული ეკლესია მძიმე განსაცდელში აღმოჩნდა. სოფლებსა და ქალაქებთან ერთად ნადგურდებოდა ეკლესია-მონასტრები, მიმდინარეობდა პროცესი ქრისტიანთა იძულებითი გამაჰმადიანებისა. ხშირმა შემოსევებმა მოშალა მწიგნობრულ-სამწერლობო კერები, შეამცირა სამღვდელმსახურო საჭირო წიგნები კულტმსახურების სხვა აუცილებელ საგნებთან ერთად, რაც დიდ საშიშროებას უქმნიდა ქრისტიანულ ეკლესიას.

ამგვარ რთულ ისტორიულ პირობებში ჩვენ სავსებით ბუნებრივად გვეჩვენება მართლმადიდებლური ეკლესიის ერთ-ერთი ყველაზე გამოჩენილი მოღვაწის, პატრიარქ დოსითეოსის, დაინტერესება და ზრუნვა ქართული საეკლესიო წიგნების სტამბურად გავრცელებისათვის. ამ უკანასკნელზე ნათელ წარმოდგენას იძლევა წერილი, რომელიც

დოსითეოსს 1683 წ. სახელოვანი მეფისა და მგოსნის არჩილ-მესტიის სადმი მიუწერია. თავისი დროის ამ ორი დიდი სახელმწიფო და საეკლესიო მოღვაწის კავშირურთიერთობა და ერთობლივი ზრუნვა ქართული წიგნის სტამბურად ბეჭდვის შემოღებისათვის, როგორც ისტორიული ფაქტი, თავისთავად უაღრესად საინტერესოა. ბარათში ვკითხულობთ: „...ჩივილის¹⁰ გარდა სიხარულიც მინდა გაცნობოთ. ქართულად ბეჭდვის შემოღება გადაეწყვიტეთ, დაე, ქართული წიგნებიც ისე იბეჭდებოდეს აქ, როგორც ბერძნული. სხვასაც ბევრს ვზრუნავთ ქართველებზე, როგორც კი დაეასრულებთ, შეგატყობინებთ. მანდ ერთი ბერია, სახელად ტიმოთე, ყოფითა და ზნით კეთილმართალი და ჩვენი გამოზრდილი, მისი მეშვეობით მოიწერე ხოლმე ჩვენთან წერილები. ასე გავიგებთ თქვენი ცხოვრების ამბავს. 1683 წ. 23.IX.“

დოსითეოსი მოკითხვას ლოცვა-კურთხევით უთვლის არჩილის მეუღლესა და შვილებს. დასასრულ, კეთილი სურვილებით ბარათზე ხელს აწერს — „იერუსალიმის პატრიარქი, შენხედ მლოცველი დოსითეოსი“¹¹.

იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოსი მართლმადიდებლური ეკლესიის უდიდესი მოღვაწე და საქართველოსთან დაახლოებული პირი იყო. დოსითეოსი (დაიბადა 1641 წ. პელოპონესში, იერუსალიმის პატრიარქია 1669—1707 წწ., ანუ სიკვდილამდე) დიდად განათლებული პირი იყო, იგი იცავდა მართლმადიდებლობას, აღადგინა ბერძნული სტამბა და გახსნა სკოლები კონსტანტინეპოლში. დოსითეოსი საქართველოს 1681 წ. თებერვალში ეწვია. მან ახლო ურთიერთობა დაამყარა გიორგი XI-სთან, ლევან ბატონიშვილსა და არჩილ მეფესთან, მეფე-დიდებულებმა შეაგროვეს დიდძალი ფული. მათ საკუთარი ოჯახებიდან გამოიტანეს მამაპაპური განძი და ძვირფასეულობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ვალების დასაფარავად. ჯვრის მონასტრის კეთილდღეობისათვის თუ რაოდენ ზრუნავდა ქვეყანა, ამის შესახებ დოსითეოსი არჩილ მეფეს ზემოთ აღნიშნულ ბარათში ასე სწერს: „ლე-

10 ჩივილში დოსითეოსი გულისხმობს და არჩილ მეფეს მოახსენებს: თუ რაოდენ დიდი შეწირულება გაიღეს გიორგი XI და ლევან ბატონიშვილმა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ვალების დასაფარავად (ამაზე ქვემოთ).

11 იხ. თაძარ ტაყაიძის პუბლიკაცია — ქართული წყაროთმცოდნეობა, წ. 2, თბ., 1971, გვ. 248—255.

არჩილ მეფისადმი მიწერილი დოსითეოსის წერილი, ბერძნულ ენაზე დაწერილი, უთარგმნია თარჯიმან კონსტანტინე ქრისტეფოროვს. რუსეთის არქივში შემონახულია ბერძნულიდან რუსულ ენაზე თარგმნილი ტექსტი. ამ წერილის ბერძნულ ორიგინალში სამი სტრიქონი ქართულად ყოფილა დაწერილი, რომელიც ენის უცოდინარობის გამო ვერ უთარგმნია ქრისტეფოროვს და, ამდენად, ვიდრე დედანი აღმოჩნდებოდას, რჩება უცნობად ჩვენთვისაც.

ვანმა თავისი ცოლის ლალის ქვიანი წყვილი საყურე მოგვცა — 1800 ტალერად გაყიდეთ. შენმა ძმებმა მამათქვენის შუბის წვერი, უნაგირი, ქამარი და ხანჯალი მოგვცეს. უნაგირი 2500 ტალერად, შუბრის წვერი 2000 ტალერად, ქამარი 1000 ტალერად, ხანჯალი კი 1200 ტალერად გაყიდეთ: ეს ფულები, სხვა შეწირულებასთან ერთად, ჯვრის მონასტრის ვალებმა წაიღო“.

დოსითეოს პატრიარქის მეშვეობით გიორგი XI-მ (ქართლის სამეფო ოჯახმა) გადაიხადა იერუსალიმის ქართველთა ჯვრის მონასტრის დავალიანება. მას დოსითეოსისათვის ძვირფასეულთან ერთად გადაუცია 60.000 მარჩილი ფულად, გარდა ამისა „...გავგზავნეთ ჩვენი კაცები გილანს: — აბრეშუმი უნდა იყიდონ და ცხრა თვეში უნდა იზმირს შეიღწენ და როდესაც გაყიდონ აბრეშუმი, ფასი ბატონმა პატრიარქმა უნდა გამოართვას ბურსას. ანდა სტამბოლს... პატრიარქმა ამით ქართველთა მონასტერი დაიხსნას“¹².

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით გიორგი XI-მ დოსითეოს პატრიარქის წინადადებით მოშალა მიცვალებულთა ბოლომოუღებელი დატირების ძველებური წეს-ადათები¹³.

თ. ჟორდანიამ ჯერ კიდევ 1885 წ. გამოქვეყნებულ წერილში, როცა იგი არ იცნობდა დოსითეოს პატრიარქისა და აიჩილ მეფის აქ მოტანილ მიწერ-მოწერას, აღნიშნა, რომ იერუსალიმის პატრიარქს დოსითეოსს გიორგი XI-სა და საქართველოს სამეფო სასახლესთან დაახლოებულ ბევრ სხვა პირთან ერთად ახლო იცნობდა და წლების მანძილზე მასთან იყო დაკავშირებული ვახტანგ VI. იქ მოკრძალებით ნათქვამია: — „მცირეოდენი საფუძველი ნებას გვაძლევს ვარაუდით ვსთქვათ, რომ ვახტანგს, როდესაც ის უსაქმოდ იმერეთში იმყოფებოდა, მოლაპარაკება ჰქონდა [სტამბის მოწყობილობის შესახებ] იერუსალიმის პატრიარქთან დოსითეოსთან, რომელიც 1696—1697 წწ. საქართველოში მოგზაურობდა“¹⁴.

12 Акты... ტ. 1, გვ. 26—27. ქრისტეს ქალაქში, იერუსალიმში, ქართველთა მონასტერი დააარსა IV საუკუნეში საქართველოს პირველმა ქრისტიანმა მეფემ წმინდა მირიანმა. იქ, სადაც ქრისტე ჯვარს აცვეს, მოკლე ხანში ქართულ საზღვარ-გარეთულ-რელიგიურ-მწიგნობრული და კულტურულ-საგანმანათლებლო მცირე კერა დაიდო ცენტრად იქცა. XI საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოს სამეფო კარის სახსრებითა და ცნობილი მოღვაწის გიორგი პროხოტის მზრუნველობით იერუსალიმში აშენდა ჯვრის მონასტრის დიდი კომპლექსი. ხელნაწერების დიდი ნაწილი იერუსალიმის ბიბლიოთეკაშია დაცული. ხოლო ამ ხელნაწერთა ნაწილი (XIII საუკუნის ჩათვლით) მიკროფილმზეა გადაღებული და თბილისში ინახება.

13 ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, 1, თბ., 1885, გვ. 10.

14 თ. ჟორდანიძე. — ჟურნალი „ივერია“, 1885, X, გვ. 103—104.

ახლად აღმოჩენილი საბუთით სიზუსტით და გაბედულად შეიძლება ითქვას, რომ 1680-იან წლებში ქართული წიგნის ბეჭდვით სტამბის დაარსებაზე დოსითეოს პატრიარქს საქმიანი მიწერ-მოწერა ჰქონდა არჩილ მეფესთან; სასტამბო დაზგის მოწყობის აზრი არჩილს, გიორგი XI-სა და მათ ძმისწულს — ვახტანგს — გვაუწყებს თ. ჟორდანიას — უნდა დაბადებოდან იერუსალიმის დოსითეოს სწავლული პატრიარქის (1669—1707) მეშვეობით. ამ უკანასკნელს ერთი ზამთარი გელათის მონასტერში გაუტარებია¹⁵.

პოლ. კარბელაშვილი თავის ნაშრომში „იერარქია საქართველოს ეკლესიისა“ (თბ., 1900 წ.) აღნიშნავს, რომ კათალიკოსი „დომენტი (1704—1724, 1738—1742), ლევანის ძე, ძმა ვახტანგ მე-6 სჯულმდებლისა, პატრიარქ დოსითეოსს გაჰყვა. პატრიარქმა დოსითეოსმა დომენტი იეროდიაკონად აკურთხა. აქ დომენტი დაუმეგობრდა სტამბის გამგეს, შეისწავლა წიგნის ბეჭდვის საქმე, ნატრობდა დღედაღამ, — როდის ეღირსებოდა თავის სამშობლოში სტამბის გახსნასა... დომენტი, რომელიც 1704 წ. აირჩიეს კათალიკოსად, შეუდგა სტამბის გამართვას. ამ სასიკადადლო საქმეში დომენტის დაეხმარა ვახტანგ მე-6“. [1705] სტამბა მზად იყო. აქ შრომობდნენ: ნიკოლოზ ორბელიანი, გერმანე, კვიპრიანე სამთავნელი, ანჩისხატის დეკანოზი იოსებ. გრიგოლ მხატვარი და სხვ.

კვიპრიანე სამთავნელი ბერძნული ენის კარგი მცოდნე იყო. მისივე ანდერძით ვგებულობთ, რომ „ბერძნულთა წიგნთა და ენისა სწავლულ ვიყავ იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსთან“¹⁶.

თ. ჟორდანიას ცნობით დოსითეოს პატრიარქს საქართველოში მოგზაურობისას თან ახლდა ორი თანამგზავრი — „დეკანოზის შვილი მიქელი“ და „ბერძენი არქიმანდრიტი სერგიოსი“, რომლებიც შემდეგ „მშრომელად გახდნენ ტფილისში დაარსებულ ქართულ სტამბაში“¹⁷.

„ხელმწიფის კარის დეკანოზის შვილ მიქელი“-ს, გვარად მიქაძის, ასეთი დაახლოვება დოსითეოს პატრიარქთან იმაზეც მიგვანიშნებს, რომ იშტევანოვიჩის თბილისში ჩამოსვლა-მოღვაწეობის დროისათვის მიქელი, ნ. ორბელიანთან, დეკანოზ იოსებთან და სხვ. ერთად, სასტამბო საქმის გამოცდილ მუშაკად იყო აღიარებული, მაგ., 1712 წ. თბილისში დასტამბული ვეფხისტყაოსანი „გაიმართა ხელმწიფის კარის დეკანოზის შვილის მიქელისათა“. „აქვე აღნიშნულია, რომ „მიქელი მესტამბე იყო“ და მიქელის თაოსნობით „დაესრულა ბეჭდვა ამ წიგ-

15 თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 482—483.

16 „კურთხევანი“, 1713, კვიპრიანეს ანდერძი.

17 თ. ჟორდანიას, დასაბ. წერილი. — კურ. „ივერია“, 1885, X, გვ. 103—104.

ნისო¹⁸. იმტვანოვიჩის სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ 1712 წლიდან თბილისის სტამბას მართავს დეკანოზის შვილი მიქელი, რომელიც მას უძღვება ოფიციალურად. ყოველივე ეს საფუძველს იძლევა რაუდისათვის, რომ მიქელს, მსგავსად კვიპრიანე სამთავნელისა, დომენტი კათალიკოსისა და ანთიმოზ ივერიელისა, სასტამბო საქმით დაინტერესება ასევე დოსითეოსის ხელშეწყობით შეეძლო. მიქელი აქტიური მონაწილე უნდა ყოფილიყო დომენტი კათალიკოსის სახელთან დაკავშირებული თბილისის პირველი სტამბის დაარსებისა და ამუშავებისა, სადაც 1705 წ. „დავითნი“ დაუბეჭდავთ.

დოსითეოს პატრიარქის ბარათი არჩილ მეფესადმი ერთ-ერთ სანდო წყაროდ წარმოგვიდგება ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის სათავეების ისტორიის მეცნიერულ საფუძველზე დაფუძნებისა და კვლევა-ძიების სწორად წარმართვისათვის. ამ ბარათით კარგად ჩანს, თუ რაოდენ დაწინაურებული იყო XVII საუკუნის მეორე ნახევარში კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში სასტამბო მეურნეობა.

საგულისხმოა დოსითეოსის განცხადების კატეგორიულობა. იგი არჩილ მეფეს სწერს: „მინდა გაცნობოთ. ქართულად ბეჭდვის შემოღება გადავწყვიტეთ აქ, დაე ქართული წიგნებიც ისე იბეჭდებოდეს აქ, როგორც ბერძნული... როგორც კი დავასრულებთ, შეგატყობინებთ“. რა ირკვევა? XVII ს. 80-იანი წლების დამდეგს დოსითეოსის თაოსნობით გაცხოველებული მუშაობა მიმდინარეობს კონსტანტინეპოლში ქართული წიგნების ბეჭდვის დასაფუძნებლად. სადაც ბერძნული წიგნები უკვე იბეჭდებოდა. მაგრამ რა გზითა და რა საშუალებით მიიღწეოდა ეს, წერილში არაფერია თქმული. ამგვარი მოღვაწეობისათვის საპატრიარქო კარზე ნიადაგი შემზადებული უნდა ყოფილიყო. ამ მოსაზრების ერთ-ერთ არგუმენტად ისიც გასათვალისწინებელია და ანგარიშგასაწევი, რომ იმ პერიოდში დოსითეოსთან დაკავშირებული არიან ანთიმოზ ივერიელი და დომენტი — ვახტანგ VI ძმა. რომელიც 1704 წ. კათალიკოსად დაჯდა.

ოთარ გვინჩიძემ 1973 წ. გამოაქვეყნა მონოგრაფია — „ანთიმ ივერიელი“, მასში სხვა საკითხებთან ერთად გაშუქებულია ანთიმოზ ივერიელის მოღვაწეობა, სასტამბო მეურნეობისა და წიგნის ბეჭდვის საქმის განვითარებაში მისი მონაწილეობა ვახტანგ VI სამეფოში ქართული სტამბის გამართვისას¹⁹.

ო. გვინჩიძე მართებულად ფიქრობს, რომ ანთიმოზ ივერიელმა სტამბის გამართვა და წიგნების ბეჭდვის ორგანიზაცია კლახეთში და-

¹⁸ ვეფხისტყაოსნის თავფურცელი და მეფე ვახტანგ VI-ის განმარტების დასაწყისი.

¹⁹ ო. გვინჩიძე, ანთიმ ივერიელი, თბ., 1973, გვ. 14—95.

სახლებამდე, ანუ 1690-იან წლებამდე, შეისწავლა. წიგნში ნაჩვენებია, როგორ გამოისყიდა იერუსალიმის პატრიარქმა დოსითეოს კონსტანტინეპოლში ტყვეობიდან ანთიმოზ ივერიელი და რა უდიდესი ამაგი დასდო ბუნებრივი ნიჭით დაჯილდოებული ანთიმოზის აღზრდა-განათლების სწორად წარმართვას. მან ქ. იასაში 1682 წ. დააარსა ბერძნული სტამბა, რომელშიაც, გვინჩიძის ვარაუდით, ანთიმოზს შეეძლო სტამბის საქმესა და წიგნების ბეჭდვაში დახელოვნება²⁰.

ო. გვინჩიძის კატეგორიული განცხადებით, ანთიმოზ ივერიელს სხვა ადგილს არ შეეძლო სტამბის გამართვისა და წიგნის ბეჭდვის საქმის შესწავლა, რადგან სტამბა არ არსებობდა არამცთუ იერუსალიმსა და კონსტანტინეპოლში (სადაც მან მეოთხედი საუკუნე იცხოვრა პატრიარქ დოსითეოსთან), არამედ ასევე ანტიოქიასა, ალექსანდრიასა, ვლახეთსა და რუმინეთის სხვა ქალაქებში, მაგ., XVII ს. 30-იან წლებში თურქებს კონსტანტინეპოლში მოქმედი ბერძნული სტამბა გაუუქმებიათ და დიდი ხნის განმავლობაში აღარ მოქმედებდა იგი. გვინჩიძის აზრით, რაკი არცერთ ამ ქვეყანაში სტამბები არ არსებობდა XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, „ანთიმ ივერიელი მესტამბეობას დაეუფლა ან რუსეთში, ან პატრიარქ დოსითეოსის მიერ ქ. იასაში დაარსებულ სტამბაში“²¹.

დოსითეოს პატრიარქის თაოსნობით საპატრიარქო ბერძნული სტამბის კონსტანტინეპოლში არსებობას შ. კურდღელაშვილი ჯერ კიდევ 1954 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში ვარაუდობდა. ეს ვარაუდი გამართლდა 1971 წ. გამოქვეყნებული თ. ტივაძის პუბლიკაციით — დოსითეოს პატრიარქის ადრე უცნობი წერილით არჩილ მეფისადმი, რომელიც 1683 წლის 23 ნოემბრით თარიღდება.

კონსტანტინეპოლში სტამბის არსებობას განამტკიცებს სხვა გამოქვეყნებული ნაშრომიც²², რომლითაც ირკვევა, რომ იმავე 1682 წელს დოსითეოს პატრიარქს კონსტანტინეპოლში დაუბეჭდია წიგნი, რომელიც იერუსალიმის პატრიარქ ხრისანთეს 1709 წ. 27 ივნისს უჩუქნია შვედი მეცნიერის მ. ენემანისათვის, რომელიც კონსტანტინეპოლში სამეცნიერო მიზნებით მოგზაურობდა.

გ. ლეონიძემ, როგორც ცნობილია, 1951 წელს აღნიშნა, რომ მესტამბე ანთიმოზ ივერიელი სასტამბო ხელოვნებას დაუფლებია თავდაპირველად კონსტანტინეპოლში. გ. შარაძეს ასევე დასაშვებად მიაჩნია, რომ „დოსითეოს პატრიარქი თავის სტამბაში 1682 წელს

20 ო. გვინჩიძე, იქვე.

21 იქვე, გვ. 94—95.

22 გ. შარაძე, მიკლოუშ კიში ტოტფალუში და ქართული სტამბა, თბ., 1982, გვ. 174—175.

ქართული წიგნების ბეჭდვის წამოწყებას, როცა არჩილ მეფეს ზემოდასახელებულ წერილში ატყობინებდა, ამას სწორედ ანთიმოზ ივერიელის იმედით აპირებდა²³.

ასეთია სინამდვილე, რომელსაც წყაროთა უქონლობის გამო მკვლევარი ო. გვინჩიძე ანგარიშს ვერ უწევდა მისგან დამოუკიდებელ მიზეზთა გამო.

ანთიმოზ ივერიელი (1650—60 წწ. — 1716 წ.) ახალგაზრდობაში (16 წლის ასაკში) საქართველოდან გაიტაცეს ტყვედ და კონსტანტინეპოლში გასასყიდად ჩაყვანილი მონობიდან დაიხსნა იერუსალიმის პატრიარქმა²⁴.

ანთიმოზ ივერიელის პატრიარქის მიერ გამოსყიდვის მოტივად მკვლევარნი (მაგ., კურდღელაშვილი) იერუსალიმის საპატრიარქო კარზე ქართულის მცოდნე თარჯიმანის საქიროებით ხსნიან. ამის საბუთად მოაქვთ დოსითეოსის წერილი საქართველოს კათალიკოსისადმი, სადაც ვკითხულობთ: „თქვენი წერილები მეტად საგულისხმოა, მაგრამ ვინ გვითარგმნის ჩვენ ყოველივე ამას, თარჯიმანი არა გვეყავს, ათასჯერ მომიწერია თქვენთვის, რომ გამოგვიგზავნეთ აქ ერთი ყრმა აღსაზრდელად განსწავლისათვის და თქვენთან მიმოწერის საწარმოებლად, მაგრამ თქვენ ეს არ გააკეთეთ“²⁵. ჩვენ მართებულად მიგვაჩნია ო. გვინჩიძის დაკვირვება იმის შესახებ, რომ ივერიელის 23 წლიანი მოღვაწეობა საპატრიარქოს კარზე არ შეიძლებოდა მხოლოდ თარჯიმნობით შემოვზღუდოთ. ავტორი სწავლობს საპატრიარქოს წინაშე მდგარ ძირეულ კულტურულ ამოცანებს და ფიქრობს, რომ საპატრიარქოს „ნომერ პირველი პრობლემა იყო სასტამბო საქმის მოგვარება“²⁶. აქედან გამომდინარე იგი სავსებით მართებულად აყენებს კითხვას: „რატომ უნდა გამოვრიცხოთ ის შესაძლებლობა, რომ პატრიარქ დოსითეოსსაც ჰქონოდა ანალოგიური მიზნები ბერძნულ სტამბასთან დაკავშირებით, სადაც დიდი სარგებლობის მოტანა შეეძლო ანთიმ ივერიელს როგორც შესანიშნავ მხატვარს, გრავიორსა და კალიგრაფს“²⁷. ანთიმოზ ივერიელს განსაკუთრებით დიდი სარგებლობა

²³ იქვე, გვ. 176.

²⁴ მკვლევრები აკად. გ. ლეონიძე, ფ. ჭინჩიხაშვილი ფიქრობდნენ, რომ იერუსალიმის პატრიარქმა დოსითეოსმა ანთიმოზ ივერიელის მონობიდან გამოსყიდვა 1666 წ. შესძლო. ო. გვინჩიძემ გაარკვია, რომ დოსითეოსი პატრიარქად 1669 წ. აკურთხეს, 1666 წ. კი იერუსალიმის საპატრიარქოს განაგებდა ნექტარიოსა; ე. ი. ანთიმოზი მონობიდან დაუხსნია დოსითეოს პატრიარქის წინამორბედ ნექტარიოსს (იხ. ო. გვინჩიძე, ანთიმ ივერიელი, გვ. 21, თბ., 1973, ასევე გვ. 60).

²⁵ წერილი მოგვაქვს შ. კურდღელაშვილის წიგნის — ქართული სტამბის ისტორიიდან, თბ., 1959, გვ. 23-ის მიხედვით.

²⁶ ო. გვინჩიძე, ანთიმ ივერიელი, გვ. 59.

²⁷ იქვე.

შეეძლო მოეტანა პატრიარქ დოსითეოსის იმ ჩანაფიქრის ლეზით, რომლის შესახებაც იგი არჩილ მეფეს სწერდა — „კონსტანტინეპოლში გამართულ საპატრიარქო სტამბაში ბერძნულ წიგნებთან ერთად ქართული წიგნების ბეჭდვის ხორცშესხმაზე“. მართლაც, ისმის საკითხი: რისი და ვისი იმედით შეეძლო აღეთქვა საზეიმოდ დოსითეოსს მეფე არჩილისათვის კონსტანტინეპოლში ქართული წიგნების ბეჭდვის მოწყობის შესახებ, თუ მას არ ეყოლებოდა სასტამბო საქმისა და ქართული ენის მცოდნე პირი? ასეთად საპატრიარქოს კარზე იმ დროს მხოლოდ დომენტი ბატონიშვილი და, აგრეთვე, ანთიმოზ ივერიელი შეიძლება ვიგულოთ; მათ ამასთანავე შეეძლოთ დოსითეოსისათვის ესოდენ საჭირო თარჯიმნობაც გაეწიათ საქართველოს კათალიკოსსა და მის საეკლესიო უწყებასთან, ამიტომ, ბუნებრივია, მიწერ-მოწერასაც თავისუფლად აწარმოებდნენ. პატრიარქ დოსითეოსის წერილიდან ჩანს, რომ კონსტანტინეპოლში არსებობდა სტამბა, სადაც, ამასთანავე, განზრახული იყო წიგნების ქართულად ბეჭდვაც; ამიტომ არ არსებობს არავითარი საფუძველი იმისა, რომ ანთიმოზ ივერიელი ამ დარგში დაოსტატებისათვის იასში ან რუსეთის რომელიღაც ქალაქში გამგზავრებულიყო. ჩვენთვის ამ ფაქტს განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმიტომაც ენიჭება, რომ სწორედ აქ, კონსტანტინეპოლში, დოსითეოსთან ჩადის და დიდი ხნით რჩება დომენტი (კათალიკოსი), ვახტანგ VI ძმა; იგი ახლო ეცნობა ანთიმოზ ივერიელს და მასთან მჭიდრო მეგობრული ურთიერთობის დამყარების საფუძველზე სწავლობს სტამბის გამართვისა და წიგნის ბეჭდვის საფუძველებს.

ის ფაქტი, რომ კონსტანტინეპოლში, სადაც ანთიმოზ ივერიელი იყოფებოდა და დოსითეოსის ცნობით XVII ს. 80-იან წლებში მოქმედებდა ბერძნული სტამბა, ქართული წიგნის ბეჭდვისათვის ასევე თითქოს მომზადებული ყოფილან, — საფუძველს იძლევა იმისას, რომ აქვე უნდა მომხდარიყო მოჭრა და ჩამოსხმა ქართული ანბანისა ქართული წიგნის დასაბეჭდად, რომელსაც, ეპკვი არაა, თავისი გავლენა შეეძლო მოეხდინა საქართველოში სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის გაჩენა-განვითარებაზე. ასეთ ისტორიულ ვითარებაში, XVII—XVIII სს. მიჯნაზე, მეფე არჩილ II, ლევან III, გიორგი XI და ქართლის გამგებელ ვახტანგ VI თაოსნობით და დომენტი კათალიკოსის მოქმედებით მოსახერხებელი გამხდარა თბილისში პირველად მარტივი სტამბის გამართვა; ამ სტამბაში დაბეჭდილი წიგნი პ. კარბელაშვილს აღნიშვნების ოჯახში უნახავს. ავტორი ხელდადებით ასეთებად ასახელებს თბილისში 1705 წელს დასტამბულ „ოდიკს“ და „დავითნს“²⁸, ამრი-

²⁸ საქართველოს ისტორიის XVII—XIX სს. ქრონიკები. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა. გამოკლევები, შენიშვნები და განმარტებები დაურთო პროფ. ა. იოსელი-

გად. ვახტანგ VI-ის მიერ დაარსებულ სტამბას იშტვანოვიჩის ხელმძღვანელობით. ირკვევა, წინ უსწრებდა თბილისში მოქმედი მარტივი სტამბა.

სტამბის განახლებას, როგორც წესი, ძალიან ხშირ შემთხვევაში ახლად დაარსებულ აცხადებდნენ. მაგ., 1712 წელს იერუსალიმის პატრიარქ ხრისანთეს დახმარებისათვის მიუძღრთავს ანთიმოზ ივერიელისათვის იერუსალიმში სტამბის დაარსების შესახებ, სადაც ებრაელ სამღვდლოებას, როგორც ჩანს, ჰქონდა ებრაული სტამბა, აქვე არსებობდა ბერძნული სტამბაც, აქაც, რასაკვირველია, ძველი სტამბის რეკონსტრუქციასზეა მსჯელობა და არა ახლის დაარსებაზე. თუმცა, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ იმდენად დაწინაურებული იყო რუმინეთში სასტამბო მეურნეობა და შორს წასული წიგნის ბეჭდვა ანთიმოზ ივერიელის მეთაურობით, რომ ძველი სტამბების განახლება, როგორც ირკვევა, ხელახლად დაარსებულ აცხადებოდა.

ანალოგიურ შემთხვევასთან შეიძლება გვქონდეს საქმე ანთიმოზ ივერიელის მიერ თბილისში ვახტანგ VI სამეფო კარზე წარმოგზავნილ იშტვანოვიჩის ნაღვაზე. იშტვანოვიჩის მიერ მოძველებული ან ტექნიკურად დაბალ დონეზე გამართული ქართული სტამბის საფუძვლიანი რეკონსტრუქციის დამთავრების თარიღი, 1709 წელი, თბილისში სტამბის ახლად დაარსების თარიღად მიუჩნევიან. ბუნებრივია, ერთი წლის (1708 წ.) წინ თბილისში ჩამოსულ მიხაის სტამბის დაარსება არ შეეძლო. აქ აღნიშნული ფაქტები სერიოზულ ჩაფიქრებას და ჯეროვანი მეცნიერული დასკვნის გაკეთებას გვაძლეებს იმისათვის, რომ მშობლიური თბილისის პირველი სტამბის დაარსება ტრადიციულად დამკვიდრებული (1709 წ.) თარიღიდან რამდენიმე წლით ადრე გადაადგილდეს. აქ აღნიშნულის წინააღმდეგ თქმა იმისა, რომ აღმოსავლეთის მართლმადიდებელ-ბერძნული ეკლესიის მესვეურთა (იერუსალიმის, კონსტანტინეპოლის, ანტიოქიის და სხვ.) საპატრიარქოებში არსად სტამბა არ არსებობდა, როგორც დავრწმუნდით, არგუმენტად არ გამოდგება, არასწორია.

გ. ლეონიძემ „ქების ლექსთან“ ერთად მოიპოვა 1709 წ. თბილისში დაბეჭდილ „სახარებაში“ ჩაკრული წერილი რუმინულ ენაზე ანთიმოზ ქართველის ხელმოწერილი და გოსპოდარისადმი მირთმეული, სადაც ნათქვამია: „ესე წმიდა წიგნი (სახარება) ეძღვნება მაღალს გოსპოდარს. ეს წიგნი ახალი ნაყოფია, რომელიც აღორძინდა ივერიის

ანმა, თბ., 1980. ქვემოთ შემოკლებით ვუთითებთ: ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები.

მიწაზე შენი შეწევნით და ესე მიწა გამდიდრდა თავისი ბეჭდური სიტყვით. ისევე, როგორც გამდიდრდა ბეჭდური სიტყვით ველადა და უნგრო-ვლახეთი.

როგორც სამოთხიდან გამომდინარეობენ მდინარენი ფისონი, გონი, ტიგროსი და ეფრატი, რომელნიც ამდიდრებდნენ მიწას ნაყოფიერებით, მაგრამ ხან ზიანიც მოჰქონდათ, ასევე შენის დახმარებით გაიფურჩქნა სტამბური სიტყვა ამ ოთხ ქვეყანაში, მოჰქონდა რა მხოლოდ სარგებლობა ამ ქვეყნებისათვის. ამისათვის სახელი შენი იცხოვრებს საუკუნეებში.

მაისის 28, 1710 წელი.

ულარესად შენი ერთგული და მუდამ შენზე მლოცველი ანთიმ, მიტროპოლიტი უნგრო-ვლახეთისა²⁹.

დიდმნიშვნელოვანია აგრეთვე მეორე საბუთი: ანთიმოზის წერილი იერუსალიმის პატრიარქისადმი, დათარიღებული 1713 წლის აპრილის 6-ით. ამ წერილით ანთიმოზი აცნობებს პატრიარქს, რომ საქართველოდან 1712 წელს წამოსული მესტამბე მიხეილ დიდი ხნის მგზავრობის შემდეგ მშვიდობით მისულა დანიშნულ ადგილს. „მსგავსად გოსპოდარისადმი მიმართვისა, წერს ქ. შარაშიძე — ანთიმოსის ამ წერილსაც იმ დასკვნამდის მივყავართ, რომ ანთიმოსს უშუალო მონაწილეობა მიუღია მესტამბის გამოგზავნაში, რომ ანთიმოსის მოწაფე მიხაილ მესტამბე საქართველოში გაგზავნილი ყოფილა არა ვლახთა მეფის არჩევნით, როგორც ეს „ქების ლექსის“ სტროფებშია წარმოდგენილი, არამედ ანთიმოსის რეკომენდაციით“³⁰.

ქრისტინე შარაშიძე დაასკვნის, რომ:

I. ვახტანგს უნგროვლახეთიდან გამოუწერია მხოლოდ მესტამბე (მიხაილ უნგროვლახელი).

II. სტამბის მოწყობილობა თბილისში გაუკეთებიათ.

III. მიხაილ უნგროვლახელს სასტამბო მოწყობილობის ნაწილი დაუმზადებია საკუთარი ხელით (ამ შემთხვევაში „მოქმედი“ იყო პირადად მიხაილი).

IV. სტამბის იარაღების ნაწილი იმავე მიხაილის მითითებით, მაგრამ ადგილობრივი ხელოსნების ხელით გაკეთებულა.

ამ წერილმანების გარკვევას ჩვენთვის მნიშვნელობა აქვს: რაკი უნგროვლახელ მესტამბეს საკუთარი ხელით, ადგილობრივი ოსტატების მიშველიებით, შეეძლო სტამბის მთელი მოწყობილობის გაკეთება.

²⁹ გ. ლეონიძე, ქართული ეროვნული სტამბის ისტორიისათვის. — ჟურნ. დროშა, 1951, № 2, გვ. 18.

³⁰ ქრისტინე შარაშიძე, პირველი სტამბა საქართველოში, 1955, გვ. 90.

სტამბის მზამზარეული იარაღებს შორი და სახიფათო გზით მოტანას არავითარი აზრი არ უნდა ჰქონოდა³¹.

ანთიმოზ ივერიელის ბარათი გოსპოდარისადმი: ბევრ სხვა უტყუარ და ლოკუმენტთან ერთად ერთხელ და სამუდამოდ ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ვახტანგ VI სტამბის გამართვაში აქტიურად მონაწილეობდა ჩვენი თანამემამულე ანთიმოზ ივერიელი, ამის შესახებ კი სრულიად დუმს და ერთი სიტყვითაც არაფერია თქმული ვახტანგის სტამბიდან გამოსული წიგნების საგამომცემლო მონაცემებში — როგორც მათ თავფურცლებზე, ასევე ანდერძებსა და უბრალო მინაწერებშიაც. ეს ფაქტი ერთგვარად იმის საფუძველსაც იძლევა, რომ ჩვენ ეპკვი შეგვეპაროს ამ წიგნზე გაკეთებული ასევე სხვა საგამომცემლო მონაცემების ობიექტურობაში. ან იქ აღწერილია ყოველივე ისე, როგორც ამას სინამდვილეში ჰქონდა ადგილი, ან სამეფო ხელისუფლების ადმინისტრაციულ-სუბიექტური ხელი ურევია საქმეში და ამდენად ამ მინაწერებით იჩრდილება სტამბის ნამდვილი ისტორია. მეცნიერული კვლევა-ძიება ერთხმად აღიარებს იმ დიდ როლს თბილისის ე. წ. ვახტანგ VI სტამბის დაარსება-აღორძინებაში, რომელიც ანთიმოზ ივერიელს მიუძღვის (გ. ლეონიძე, ო. გვინჩიძე, ქ. შარაშიძე, შ. კვასხვაძე და სხვ.), მაშინ რატომ სდუმს ვახტანგ VI მთელი სტამბური პროდუქცია და არაფერს ამბობს ამ ფაქტის შესახებ?

ჩვენ არაფერს ვიტყვით, რომ მხოლოდ ანთიმოზის მიმართ ჰქონდეს ადგილი ამგვარ დამოკიდებულებას (ამაზე ქვემოთ); ასეთი გაურკვევლობის ვითარებაში, ძალაუვნებურად, დაეჭვებას იწვევს ვახტანგ VI სტამბაში 1709 წელს დაბეჭდილი „სამოციქულოს“ ბოლოსიტყვაობის კატეგორიული განცხადება, სადაც ვკითხულობთ: „ოდეს განაგებდა საქართველოსა ძმისწული კეთილმორწმუნის მეფის არჩილისა და სახელოვანის მეფის გიორგისა და ძე ბატონის ლევანისა, ღთისმოყვარე, განათლებული ვახტანგ, იგულსმოდგინა და მოიღო სტამბა ვლახეთით, რომელი აროდეს ყოფილიყო საქართველოში“³². მართალია, პანეგირიკული თვითგანმადიდებლური ამგვარი მინაწერები სტამბის მფლობელი მეფის საამებლად, როგორც აღინიშნა, მარტო ვახტანგ VI სტამბიდან გამოსულ წიგნს არ ახასიათებს; ასე იყო მეტნაკლებად სხვა არაერთ სამეფო ხელისუფლებას დაქვემდებარებულ იმდროინდელ სტამბის მეპატრონე ქვეყნებში (მაგ., რუსეთში). იქ გამოცემული წიგნების საგამომცემლო მონაცემები ასევე ადასტურებენ მსგავს მინაწერ გადაჭარბებებს.

31 იქვე, გვ. 93.
32 ქართული წიგნი, 1941, გვ. 13.

შავრამ ვახტანგ VI სტამბიდან გამოსულ წიგნთა მინაწერები ბევრად შორდება საერთოდ აღიარებულ ამ ტრაფარეტს; ისეთად მთავარად იღილება იქმნება, რომ თბილისის სტამბის როგორც დაარსების ისტორია, ასევე მისი მთელი მეტად საინტერესო საქმიანობა თითქოს ძალზე გალარბებულია და ერთგვარად გაუბრალოებულიც. აქ აღნიშნულს არაერთი ფაქტი ადასტურებს, მაგალითად: 1. საგამომცემლო მინაწერები ვახტანგ VI სტამბის წიგნებზე ასევე უგულვებელყოფენ ვახტანგ VI წინამორბედ მეფე-დიდებულთა არჩილ II-სა და გიორგი XI-ს მეთაურობით გაწეულ ღვაწლს და დაუცხრომელ ზრუნვას ქართული სტამბის დაარსებისათვის, 2. ერთ სიტყვასაც ვერ შეხვდება კაცი იერუსალიმის პატრიარქების დოსითეოსისა და ხრისანთეს ღვაწლის შესახებ, რომელთაც უდიდესი ამაგი დასდეს თბილისში როგორც სტამბის დაარსებას, ასევე მის ტექნიკურ რეკონსტრუქციას, ვახტანგ VI-მ ხომ პირადად ხრისანთეს მიმართა დახმარებისათვის? 3. სრულიად გვერდშევილია ქართული ეკლესიის მესაქის დომენტის როლი და მონაწილეობა თბილისის სტამბის როგორც დაარსებაში, ასევე საქმიანობაში, საღვთო წიგნების ბეჭდვის საქმეში (ამაზე ქვემოთ, როცა მოგვიანებით ანტონ I ფაქტიურად სათავეში ედგა ერეკლე II-ის სტამბას).

გ. ლეონიდის აზრით საქართველოში პირველი სტამბის მოწყობის ერთ-ერთ მთავარ მონაწილედ ითვლებოდა რუმინეთის დიდი კულტურული მოღვაწე ანთიმოზ ქართველი (ანთიმოზ ივერიელი, 1650—1717). მან სტამბების მთელი ქსელით დაფარა თავისი მეორე სამშობლო, რის შედეგადაც უნგროვლახეთი მთელი აღმოსავლეთის საქრისტიანო ქვეყნების წიგნებით მომპარაგებულ ცენტრად გადაიქცა. ანთიმოზ ივერიელი მშობლიურ ქართულ და რუმინულ ენასთან ერთად ფლობდა უცხო ენებს და მისსავე სტამბებში 1691—1716 წწ. იბეჭდებოდა ბერძნული, რუმინული (სლავური ასოებით), ბერძნულ-რუმინული, ბერძნულ-არაბული და სლავური წიგნები³³.

ვახტანგ VI სტამბიდან გამოსულ ვერცერთ წიგნში ანთიმოზის სახელმა, როგორც აღინიშნა, ვერ ჰპოვა ასახვა.

ქართულ (და არამარტო ქართულ) სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდიხანა კამათი და აზრთა სხვაობაა ძირეული საკითხის — თვით პირველი ქართული სტამბის დაარსების თარიღის შესახებ. ამ საკითხის სწორად გადაჭრას აძნელებს და ხელს უშლის როგორც ისტორიულ წყაროთა და ვახტანგ VI სტამბაში დაბეჭდილ წიგნთა საგამომცემლო მონაცემების შეუსაბამობანი, ასევე თვით ამ წიგნების ანდერძთა მინაწერებში არსებული წინააღმდეგობანი და ურთიერთის

33 ა. შანიძე, ქართული სტამბის ისტორიისათვის, გვ. 174—175.

გამომრიცხველი ცნობები. მაგ., 1711 წ. ნაბეჭდი სახელმძღვანელოს ავტორის გერმანეს ანდერძში ნათქვამია, რომ „ამან (ვახტანგმა) მოეჭენა სტამბა ქვეყნით ვლახეთით“. ამასვე წერს ნ. ორბელიანი 1709 წ. „სახარების“ ანდერძში — „მოილო სტამბა ვლახეთით“, ხოლო თვით ვახტანგ VI თავის ანდერძებში, რომელიც კი ახლავს მის გამოცემებს, მხოლოდ მესტამბის მოყვანას გვაცნობს — „მოვიყვანე მესტამბე ვლახეთით და გავაკეთე სტამბაო“ — აშკარა შეუსაბამობაა³⁴.

ამგვარი შეუსაბამობანი, სამწუხაროდ, ხელს გვეშლის მეცნიერულ კვლევა-ძიებაში და მასაზრდოებელია დაუსრულებელი აზრთა სხვაობისა, რომელიც დღესაც გრძელდება. ვფიქრობ, საჭიროა ფრთხილი და მეცნიერულად მკაცრი კრიტიკული დამოკიდებულება მთელი იმ მდიდარი მასალისადმი, რომელიც ვახტანგის სტამბიდან გამოსულ წიგნთა საგამომცემლო მონაცემებმა შემოგვინახა. ამ ანდერძების მონაცემთა შინაარსს თუ სათითაოდ დაუყვერდებით და მთლიანობაში გავანალიზებთ, აშკარად შევნიშნავთ იმის ტენდენციას, რომ თბილისის სტამბის როგორც დაარსება, ასევე მთელი მისი საქმიანობა მხოლოდ ვახტანგ VI სახელს დაუკავშირონ და მით შემოიფარგლონ. არ გაუწიონ ანგარიში და გვერდი აუარონ თბილისის სტამბის დაარსების სხვა გამოჩენილ მოღვაწეებს, როგორც ამას არაერთი სანდო ისტორიული წყარო და დოკუმენტი ადასტურებს.

კარგადაა ცნობილი, თუ რაოდენ დიდ როლს ასრულებდნენ წიგნის ბეჭდვის საქმეში ეკლესიის მესაქენი საზოგადოდ და კერძოდ, საქართველოში. საკმარისია გავიხსენოთ ანტონ I როლი (1749—1788 წწ.) ერეკლე მეორის დროინდელ სტამბაში, წიგნის საგამომცემლო მონაცემებით მეფის შემდეგ ანტონი უალრესი პატივისცემითაა მოხსენებული, იგი თითქმის ყოველი გამოცემის რედაქტორია, წარ-

³⁴ იმის ნათელსაყოფად, თუ რაოდენ საჭიროა კრიტიკული დამოკიდებულება ნაბეჭდ წიგნებზე დართული საგამომცემლო მონაცემებისა და ანდერძ-მინაწერებისადმი, აქ მოვიტანთ 1803 წ. ქუთაისის სტამბაში დაბეჭდილი „სახარების“ ბოლოს ასეთი შინაარსის მინაბეჭდს: „ბრძანებითა მათის უმაღლესობისათა მოწოდებულ იქმნა რუსეთით მოსამსახურედ და გაკეთდა სტამბა ესე ხელთა მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილისათა. დაზგის მმართველობითა და სტამბის ამის სახმართა ზედა გარჯითა პაიჭაძის გიორგისთა. სტამბის ამის მუშაყნი გვედრებით ყოვ-გან შენდობას“ (იხ. ქართული წიგნი, 1941, გვ. 83).

ამ მინაწერზე დაყრდნობით ზოგნი ქუთაისის სტამბის დაარსების თარიღად 1803 წ. დებდნენ და მის დამაარსებლად რ. ზუბაშვილს მიიჩნევდნენ. სინამდვილეში ქუთაისის სტამბაში ჯერ კიდევ 1800 წ. დაიბეჭდა „დავითნი“, რომლის ანდერძიდან ვგებულობთ: სტამბა მეფის ბრძანებით „მისმა მონამ პაიჭაძე გიორგი მესტამბემ გავაკეთე ქუთაისს, ვითა ჯერ იყო“-ო (იხ. ქართული წიგნი, გვ. 77). ზემოაღნიშნულში ისაა საკვირველი, რომ პაიჭაძე თვით უდასტურებს რაზმაძეს, რომ სტამბა 1803 წელს გაკეთდაო. ასეთ პირობებში განა მოულოდნელია, რომ ვახტანგ VI სტამბის წიგნთა ანდერძებშიც ასევე იყო უზუსტობანი?

მმართველი სტამბისა და მისი ფაქტობრივი გამგებელი. მეფე ერეკლეს მონაწილეობა მხოლოდ საფასეთა წარგებაში და სტამბის გაუმჯობესებაზე ზრუნვაში ვლინდება.

სავსებით საწინააღმდეგო ვითარებაა და სულ სხვა მდგომარეობას ვხვდებით ვახტანგ VI დროინდელ სტამბაში. აქ 1709—1719 წწ. არც ერთ გამოცემას არ აღუბეჭდავს ქართული ეკლესიის მესაჭის მწიგნობარ დომენტი კათალიკოსის სახელი, მისი მონაწილეობა საღვთო წიგნთა ბეჭდვის საქმეშიაც კი, გარდა ერთი წიგნისა — „კურთხევა ეკლესიისა“, რომელიც 1720 წელს დაიბეჭდა³⁵.

დომენტი კათალიკოსი, ძმა ვახტანგ VI, თავისი დროის თვალსაჩინო მოღვაწე და მწიგნობარი იყო³⁶. მან ააღორძინა დაცემის გზაზე მდგარი ქართული ეკლესია; მისი კათალიკოსობის დროს გაძლიერდა მონასტრები, გაიხსნა სკოლები. დომენტი მონაწილეობას ღებულობდა სამართლის წიგნის შედგენაში და სხვ. რაც მთავარია, არსებობს მეტად საყურადღებო მოსაზრება, რომლის მიხედვით დომენტი კათალიკოსი იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსსა და ანთიმოზ ივერიელთან ერთად XVII—XVIII სს. მიჯნაზე მეფე გიორგი XI დახმარებით თბილისში დაარსებული სტამბის აქტიურ მონაწილედ არის აღიარებული.

ამჯერად გვინდა საგანგებოდ შევჩერდეთ მკვლევარ პ. კარბელაშვილის ცნობებზე, რომელთაც სხვა წყაროებსა და მასალებთან ერთად სათანადო მნიშვნელობა ენიჭება ამ პრობლემის მეცნიერულად გადაწყვეტაში.

XVII ს. ბოლოსა და XVIII ს. დასაწყისში თბილისის სტამბის არსებობის შესახებ უცხოელ ავტორებთან ერთად პ. კარბელაშვილს თავის არაერთ ნაშრომში ანგარიშგასაწევი მოსაზრებანი აქვს განვი-

³⁵ ვახტანგ VI სტამბის გამოცემებიდან ერთადერთი წიგნია 1719—1720 წწ. გამოქვეყნებული „კურთხევა ეკლესიისა“, სადაც დომენტი კათალიკოსი იხსენიება და თან ახლავს მისივე ანდერძი — „დომენტი სანატრელი და ყოვლად წმინდაა წყალობითა ღმრთისათა კათალიკოსო მცხეთისა, ქართლისა, რანისა, კახეთისა, სრულიად ოსეთისა, სამცხე-საათაბაგოსა მკურთხეველი“. ეს კურთხევა ეამთა ვითარებისაგან მწერალთაგან გარყვნილიყო... „ვიძიეთ და ვპოვეთ ბერძნულსაგან და აწ ქართულად გარდმოვთარგმნიეთ უნაკლულად სამთავნელ ეპისკოპოსს უფალსა კვიპრიანეს, რამეთუ კეთილად სწავლულ იყო ბერძულთა ენისაგან“ (იხ. ქართული წიგნი, 1, 1941 წ.).

³⁶ მაგ., ქართველ წმინდანთა ცხოვრების კრებული, გადაწერილი გარჯის უღბნოში 1713 წელს გაბრიელ საგინაშვილის მიერ (ხელნაწ. A-130). ხელნაწერის მიწაწერი ანდერძით დასტურდება, რომ მისი პირველი შემდგენი ყოფილა დომენტი კათალიკოსი. მასში 19 წმინდანის ცხოვრებაა შეტანილი (იხ. ე. მეტრეველი, ქართული აგიოგრაფიის კრებული და მისი შემდგენელი, პუშკინის სახ. თბილისის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1950, გვ. 416—417).

თარებული. ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულ ქრონიკებში პ. კარბელაშვილმა კატეგორიულ ფორმებში დასძენს, რომ „1705 წ... კათალიკოსმა დამბაშელის მენტიმ თბილისში გამართა სტამბა, დაბეჭდა ოდიკი, დავითნი“. კარბელაშვილი აქვე მიუთითებს ადგილზე, სადაც თბილისის სტამბაში დაბეჭდილი აღნიშნული წიგნები იმ დროს ინახებოდა. იგი ასეთად ასახელებს აღნიშნულის ოჯახს³⁷.

ოდიკი — კათალიკოს კ. ცინცაძის განმარტებით წარმოადგენს „აბრეშუმის ან ტილოს ოთხკუთხედს, რომელზედაც შუა ადგილს გამოხატულია იესო ქრისტეს საფლავად დადება; ხოლო კუთხეებში მახარებლებისა და წარწერით ნაკურთხ-დამამშაადებლის სავედრებლით“ (იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის კ. ცინცაძის ფონდი № 119). ოდიკის გარეშე საეკლესიო წესით სავედრებელი (ლიტურგიის) წირვის შესრულება აკრძალული იყო.

ჩვენში ორი სახის ოდიკია ცნობილი: ხელით ნაკეთები — დაწერილი და სტამბურად დამზადებული. ვახტანგ VI ოდიკი დამზადებულია დოსითეოს პატრიარქის მიერ, რომლისგანაც შეუქმნია „ოდიკის ბეჭედი“, ანუ ოდიკის მზამზარეული კლიშე. ეს ფაქტი მეტად მნიშვნელოვანია, იგი აღბატურებს, რომ თბილისში არა 1709 წლიდან. არამედ უფრო ადრე (1706 წლამდე) არსებობდა სტამბა.

ვახტანგ VI-ის სავედრებელ ოდიკზე გარს აწერია ხუცური ასომთავრული ჩართვით. „...ჩვენ ძირმოდგმით ღთივ გვირგვინოსანმან მეფეთაგან აღმოცენებულმან ძის ძემან მეფის ვახტანგისამან და ძემან ლევანისამან ბატონიშვილმა ვახტანგ მოვიხვენ ბეჭედი ესე ოდიკისა წ-სა ქალაქისა იერუსალიმისა სანატრელისა პატრიარქის დოსითეოსის მიერ შესანდობლად ცოდვათა ჩემთა, შეუნდონ ღმერთმან ვახტანგს მეუღლით, ძით და ასულით შესაწირავი საღმრთო და სამღვდელო შეწირული და განწმენდილი წმინდისა კათოლიკე ეკლესიისა და კვართსა,

37 ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980, გვ. 45. სამეცნიერო ლიტერატურაში ვერ კიდევ XIX ს. 1-ლ ნახევარში გამოითქვა მოსახრება, რომ „Первая типография заведена была в Тифлисе во второй половине XVII столетия при царе Арчиле, в ней напечатано было несколько книг церковных“ (Энциклопедический лексикон А. Плюшара, т. 15. 1838, с. 424).

1705 წ. თბილისში დაბეჭდილ დავითნს ასახელებს არაერთი ევროპელი მკვლევარი — გერმანელი კარლ ფაოლმანი, რუმინელი ისტორიკოსი ჯორჯა ონესკუ, ფრანგი ისტორიკოსი ე. პიკო და სხვანი. თბილისში ვახტანგ VI მიერ სტამბის განახლებაზე ანუ 1709 წლამდე რომ სტამბა არსებობდა. ამას არაერთი მკვლევარი იზიარებს, მაგ., პ. კარბელაშვილთან ერთად პროფ. ალ. ხახანაშვილი და სხვ. (იხ. მისი *Очерки по истории груз. словесности*, том III, გვ. 366—368), ამ უკანასკნელად ამავე საკითხს დაუბრუნდა და მოკლედ შეეხო ო. კასრაძე ნარკვევში — *წველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები*, თბ., 1973.

საუფლოსა და მირონ ღმერთმყოფლისა ზედა მკდომარისა ქართულთა
ლისა კათალიკოზის მიერ ქქს ტყე³⁸.

ამრიგად ირკვევა, რომ 1709 წლამდე (1705 წ.) დომენტი კათალიკოსის სტამბა არსებობდა დოსითეოს პატრიარქის მზრუნველობითა და ხელშეწყობით. ვახტანგ VI-ს კონსტანტინეპოლიდან ასევე მოუთხოვია და მიუღია „ოდიკის“ მზამზარეული კლიშე. ეს ფაქტი მეტად მნიშვნელოვანია სტამბის არსებობის დასადასტურებლად.

თბილისში სტამბა 1709 წლამდე რომ არ არსებულებოდა, მაშინ ვახტანგ VI იერუსალიმის პატრიარქს დოსითეოსს ვისთვის თხოვდა ოდიკის კლიშეს? და როცა დოსითეოსი აგზავნიდა საქართველოში ოდიკის კლიშეს, ბუნებრივია, მან იცოდა, რომ თბილისში სტამბა მოქმედებდა და შეეძლო ამ კლიშის გამოყენება.

3. კარბელაშვილის ცნობით დომენტი კათალიკოსის სტამბაში ჯერ კიდევ 1705 წ. დაიბეჭდა „დავითნი“, რომელიც ინახებოდა აღნიშნული ოჯახში. მისივე უწყებით აქვე დაუბეჭდავთ „ჟამნი“, მაგრამ ის არ უთითებს „ჟამნის“ დაბეჭდვის როგორც თარიღს, ასევე პოვნის ადგილს.

ქრონიკებში ქართული სტამბის შესახებ არაერთი ცნობაა შემონახული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით: მაგ. „ტუა—1703 წ. არჩილ მეფემ გოლოვინის პირით პეტრე დიდს ქართული სტამბის გახსნა სთხოვა მოსკოვს.

1704 წ. ბატონიშვილი დომენტი დაადგინეს საქართველოს კათალიკოზ პატრიარქად. დომენტი იყო იერუსალიმში. ცხოვრობდა ჯვარის მონასტერში³⁹. 1699 წ. იყო გზად, გამოჰყვა ანთიმოზ

38 იხ. პ. კარბელაშვილის დასახ. ნაშრომი, გვ. 131—133. პ. კარბელაშვილის გარდა ეს ოდიკი აღწერეს მ. ჯავახიშვილმა. Каталог предметов церковного Музея Грузинского духовенства, 1914, გვ. 37 და კ. ცინცაძემ (იხ. მისი პირადი არქივი, დაცული ხელნაწერთა ინსტიტუტში). დომენტი დიდი მოსარჩლე და მზრუნველი იყო ეკლესიისა. მაგ., 1723 წ. ოსმალთა მიერ საქართველოს დაპყრობის დღეებში ქართლის საუღრების მთელი ქონება დომენტის გამაჯრულებით გერჯიის ქვაბებსა და ლარგვისის საგანძურებში დახიზნეს.

39 ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980. XI ს. დამღვერთავის ეგვიპტელებმა დაანგრეს იერუსალიმის ქართველთა მონასტერი, რომელიც IV საუკუნიდან მოქმედებდა. მეფე ბაგრატ IV და მისი დედის მარიამ დედოფლის შეწირულებით მღვდელ-მონაზონმა პროხორემ (ერისკაცობაში გიორგიმ) XI საუკუნის ნახევარში განაახლა ეს საფანე — ააგო ჯვრის მონასტერი, სადაც მრავალი ქართველი მწიგნობარი საუკუნეების მანძილზე მოღვაწეობდა, მათ შორის გენიალური მგოსანი რუსთაველი.

ქართულ ეკლესიას ჯვრის მონასტერთან კავშირი, იქ დაცული ქართული მწერლობის ძეგლებისა და წმინდა რელიკვიებისადმი ინტერესი არასოდეს არ შეუნელებია. მაგ., საქმარისია აღინიშნოს, რომ სამეგრელოს უკანასკნელმა მთავარმა დავით

ეპისკოპოსს ვლახეთისკენ, მოვალეებისაგან დატყვევებული ჯვარის მონასტერის დასახსნელი შესაწირავი მეფე გიორგიმ ამა დომენტის [თავის ძმისწულს] გაატანა იერუსალიმში“.

ამრიგად, XVII—XVIII სს. მიჯნაზე, 80-იანი წლებიდან, უკვე მომწიფებულია, გააქტივებულია საზოგადოებრივი აზრი და მზადდება ნიადაგი როგორც საქართველოში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ სტამბის დაარსებისა და წიგნის ქართულად ბეჭდვისათვის. როგორც ჩანს, იერუსალიმი ამ საქმით დიდად იყო დაინტერესებული. ეკვი არაა, რომ პატრიარქის ამ დაინტერესებას განაპირობებდა მრავალი მიზეზი. პირველ ყოვლისა, საქართველოს საზოგადოებრივ-კულტურული დონე, სამეფო კარისა და პატრიოტ-მამულიშვილთა ენერგიული მოქმედება სტამბის დაარსებისათვის. ეს კარგად ჩანს არჩილისადმი გამოგზავნილი იერუსალიმის პატრიარქის ბარათიდანაც.

ამასთანავე, საქართველოში 1709 წლამდე სტამბის არსებობის ფაქტი მთელი სიცხადით დასტურდება უალრესად დიდმნიშვნელოვანი, ოფიციალური, ზუსტად დათარიღებული დოკუმენტით, ესაა მეფე არჩილ მეორეს წერილი 1703 წლის 2 ივლისისა რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრ გოლოვინისადმი გაგზავნილი, რომლითაც თხოვდა შუამდგომლობას: „...у государя повеления напечатат в типографии несколько церковных книг на грузинском языке для всеобщаго употребления в его отечестве. В Грузии же печатание ограничено по недостатку литер и людей“⁴⁰.

დადიანმა სიკვილის წინ (გარდიცვალა 1853 წელს) მეუღლეს დაუტოვა ანდერძი. როგორც ამას დავითის წინაპრები ტრადიციულად იცავდნენ, იერუსალიმში შეწირულებანი გაეგზავნა.

დედოფალმა ეს ანდერძი შეასრულა და 1856 წ. შეწირულებასთან ერთად წერილი მიწერა პატრიარქს, რომლითაც ვგებულობთ, რომ დადიანს იერუსალიმის მონასტრისათვის შეუწირავს სამი ათასი მანეთი ვერცხლის ფული. ასევე ათონის ივერიის მონასტრისათვის დავითს შეუწირავს სამი ათას შვიდასი მანეთი ვერცხლით, აგრეთვე ერთი ყუთი ვერცხლის ჭურჭელი, ეპისკოპოს — ჰყონდიდელ ანტონის სულის საცხონებლად (იხ. ვაზ. „კომუნისტი“, 1988 წ. 17 მარტი. ს. ჭილიას პუბლიკაცია „მამულიშვილური თაოსნობა“). მასში მოწოდებასავით ელერს „დავიბრუნეთ ჩვენი მამაპაპის ნამაგარი საზღვარგარეთელი კულტურული სამონასტრო კერები“.

აღნიშნულს კარგად ადასტურებს 1987 წ. ოქტომბერში სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქ ილია II-ის ისრაელში მოგზაურობა და მასთან დავკავშირებული ფრიად საყურადღებო მოვლენები (იხ. ილია II-ის ინტერვიუ მწერალ გურამ ბათიაშვილთან. ვაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 11 დეკემბერი 1987 წ., გვ. 12—13, „გვმართებს რწმენა და სიყვარული“).

⁴⁰ Книга, исследования и материалы, т. III, 1960, с. 269.

როგორც ვრწმუნდებით, არჩილ მეორე 1703 წ. ივლისში გაქ-
პრით ადასტურებდა, რომ ამ დროს საქართველოში (ცხადია, მთავრობაში)
ში) უკვე არსებობდა და მოქმედებდა სტამბა, ოღონდ სუსტი წარმა-
დლობისა. ეს ფაქტი, ვფიქრობ, განმარტებასა და კომენტარს არ საჭი-
როებს.

მიხაილ იშტვანოვიჩმა, რომელიც 1708 წ. ჩამოვიდა თბილისში
არა სტამბის დასაარსებლად, არამედ სტამბის გასამართავად, მართლაც
უმოკლეს დროში მოასწრო სტამბის განახლება და დიდტანიანი წიგ-
ნების გამოცემა. ეს კი შეუძლებელი გახდებოდა, რომ მას არასრულ-
ყოფილი სტამბა და საჭირო კადრები თბილისში ადგილობრივ არ და-
ხვედროდა.

ირკვევა, რომ დომენტი კათალიკოსს, მიუხედავად იმისა, რომ
სუსტი ტექნიკური აღჭურვილობის სტამბა ჰქონდა, ჰყოლია ისეთი
ოსტატები, როგორც იყვნენ: მიქელი, ნიკოლოზ ორბელიანი, ბერ-
ძენი იოაკიმე და სხვანი. მიხაის ისინი შეეძლო გადაეშხადებინა ასევე
განახლებული სტამბის კვალიფიციურ მუშაკებად⁴¹. ასეთია ისტორიუ-
ლი სინამდვილე. ფაქტები და არგუმენტები, რომელნიც ამტკიცებენ,

41 პ. გუგუშვილი თავის მონოგრაფიაში — „ქართული წიგნი“, რომელიც
1929 წელს გამოიცა, სხვათა შორის ყურადღებას ამახვილებს ერთ მეტად სა-
გულსხმო ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენაზე. ავტორი უკვირდება იმ ფაქტს,
რომ 1708 წელს თბილისში ჩამოსული მ. იშტვანოვიჩი იმ საწარმოს, რომელიც
მან ვახტანგ VI დავალებით გაიმართა, ყველა საგამომცემლო მონაცემში უწოდებს
არა უნგრულაზურ „ტიპოგრაფიას“ (Типография), არამედ სტამბას. როგორც
ჩანს, — წერს პ. გუგუშვილი — სახელწოდება „სტამბა“ ქართველებს ტფილისში
სტამბის გახსნამდე სკოდნიათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი არა სტამბას, არა-
მედ თვით უნგრულაზურ სიტყვით „ტიპოგრაფიით“ მოიხსენიებდნენ მას. („სტამ-
ბა“ ალბათ იტალიური ენიდანაა შემოღებული“, (იხ. გვ. 51). ის აზრი, რომ
„ქართველებს თბილისში სტამბის გახსნამდე სკოდნიათ სახელწოდება „სტამბა“,
მოკლებულია დამაჯერებლობას. ქართულ ენასა და ხალხურ მეტყველებაში სა-
ხელწოდება „სტამბა“ ისე ვერ დამკვიდრდებოდა (და ისიც იქამდე, რომ იშტვან-
ოვიჩიც კი აქედლებინა თავისი ანდერძ-მინაწერებში ყველგან სტამბა დაეწერა,
მისთვის მშობლიური „ტიპოგრაფიის“ ნაცვლად), რომ აქ თბილისში 1709 წლამ-
დე სტამბა არ არსებულებოდა. XVIII ს-ის დამდეგისათვის სიტყვა სტამბა ქართულ
მეტყველებაში იმდენად გავრცელებული და გამჭდარი ყოფილა საქართველოს
მცხოვრებთა ცნობიერებაში, რომ ამ ფაქტს თვით მიხაიცი კი უნდა აქედლებინა და
გავლენა მოეხდინა მასზე, ბუნებრივია, რომში 1629 წლიდან ქართული წიგნების
ბეჭდვას, ქართველი მოღვაწის თავიკობით, თვით სახელის ცნების — სტამბის გა-
ქართულებაშიაც თავისი წვლილი უნდა შეეტანა. მაგრამ აქ მთავარი ისაა, რომ
მიხაის თბილისში ჩამოსვლამდე სტამბა უნდა მოქმედებდეს, ფუნქციონირებდეს.

რომ თბილისში სტამბა არსებობდა და მოქმედებდა უფრო ადრე, ვიდრე 1709 წელს ვახტანგი დააარსებდა.

უნგროვლახელი ოსტატის იშტვანოვიჩის ჩამოსვლამდე თბილისში სტამბის არსებობა სხვა წყაროებითა და ფაქტებითაც დასტურდება, ასეთებია:

1. „ქების ლექსი“ (პოემა), რომელიც რუმინეთში იპოვა გ. ლეონიძემ, 1709 წელს თბილისში დაბეჭდილი „სახარების“ ეგზემპლარში ჩადებული.

2. თსუ წიგნთსაცავში შემონახული დაზიანებული „დავითნი“, რომელიც უფრო ადრე უნდა იყოს დაბეჭდილი, ვიდრე ვახტანგ VI სტამბა დაარსდებოდა. იგი, „დავითნი“, 1705 წელს უნდა იყოს დაბეჭდილი თბილისში დომენტი კათალიკოსის მიერ, რომლის შესახებაც სხვა ცნობებთან ერთად პ. კარბელაშვილი ასე დაბეჭდილებებს.

3. ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების გრაფიკული ხელოვნების თვალსაზრისით სპეციალისტთა მიერ მტკიცედ მიღებული მეცნიერული დასკვნა, რომელიც ასევე ადასტურებს თბილისში 1709 წლამდე სტამბის არსებობის ფაქტს.

შეგვიჩვენებთ თითოეულ აქ დასახელებულ დასკვნით წყრობებსა და საბუთებზე თანმიმდევრობით.

„ქების ლექსში“, რომელიც გ. ლეონიძემ მოიძია, ჩვენის აზრით, სიზუსტითაა გადმოცემული ნამდვილი ისტორია, თბილისში სტამბის დაარსების მოვლენები, თუ ამას ჩვენ ღრმად ჩაუკვირდებით.

ჩვენ ზემოთ დავრწმუნდით, თუ რა როლი უნდა შეესრულებინათ თბილისის სტამბის დაარსების საქმეში იერუსალიმის პატრიარქს დოსითეოსს, კათალიკოს დომენტსა და ანთიმოზ ივერიელთან ერთად, XVII—XVIII სს. მიჯნაზე. „ქების ლექსის“ მიხედვით ირკვევა, რომ ვახტანგ VI თბილისის სტამბის განახლებისა თუ დაარსების მიზნით ტრადიციისამებრ კვლავ იერუსალიმის პატრიარქ ზრისანთესათვის მიუმართავს (დოსითეოსი 1797 წ. გარდაიცვალა). ზრისანთეს თავის მხრივ ვახტანგ VI წერილი, შუამდგომლობით, გადაუგზავნია უნგროვლახეთის გოსპოდარის — ბრანკოვიანუსათვის, ვითარცა მართლმორწმუნე ქრისტიანთა მფარველისათვის. ამ უკანასკნელს საქართველოში სტამბის გასამართავად შეუთრჩევია მ. იშტვანოვიჩი (საფიქრებელია, ანთიმ ივერიელის რჩევით) და გაუგზავნია ზრისანთესთან მითითებათა მისაღებად. ზრისანთესაგან დამოძღვრილი იშტვანოვიჩი საქართველოს სწვე-

ვია სტამბის გასამართავად (სარეკონსტრუქციოდ). აქ აღნიშნულია, რომ სახეზე ლექსის მე-4 სტროფში ნათქვამია: პატრიარქმა ხრისანის ხელისუფლების ხელს გაგზავნა ჩაფარი, როგორც რიგი და წესიაო“⁴².

პატრიარქმა „ვლახთა მეფეს შეუთვალა: „მაღალო და კარგად ზრდილო, თქვენცა ნახეთ წიგნი ესე (ვახტანგის წერილი — ა. ი.) მართალი და უსაცილო“ მე-5 სტრ.).

აქედან კარგად ჩანს, რომ თბილისის სტამბის განახლების თუ დაარსების საქმეს, ვახტანგ VI მოქმედებას, პატრიარქი ხრისანთე წარმართავს. როგორც ირკვევა, უნგროვლახეთის მთავარ ბრანკოვიანუს ბრძანება მიუცია მიხაილისათვის: „წადი, პატრიარქს ეახელ, თვით კარგად გიცნობს ვლახელად... „პატრიარქმა გამოგზავნა აქ მიხაილ კარგად ზრდილი“ (მე-8 და მე-9 სტრ).

მე-11 სტრ. მიხაი გვამცნობს:

„შე ისტატი რა აქ მოველ და ხელმწიფე ვახტანგ ვნახე
რაცა ბრძანა, აგრეცა ვქენ, არ ვისევდე, არც ვიახე“.

მე-12 სტრ. ვგებულობთ:

„სტამბა გასრულდა, გათავდა, რაც იყო მისი წესები,
ნება მიეცათ ქართველთა სულთაგან უამესები,
რიგი შეიქნა სჯულისა, მეორედ დანათესები,
სხვაეც გარდაცვილიან მეფენი, რომ ვერ უქნიათ ესები“.

აქ მოტანილ სტროფებს და მთლიანად „ქების ლექსს“ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული სტამბის ისტორიის არა ერთი ბუნდოვანი საკითხის გაშუქებისათვის, როგორც პირველწყაროს.

პირველ ყოვლისა, ირკვევა, რომ ვახტანგ VI თბილისში სტამბის (დაარსებისა თუ) განახლების საქმე იერუსალიმის პატრიარქის ხრისანთეს დახმარებით დაუწყია.

თბილისის სტამბის ისტორიისათვის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მე-12 სტროფი. აქ გარკვევითაა თქმული, რომ უნგროვლახეთიდან 1708 წ. ჩამოსულმა მიხაილ იშტვანოვიჩმა სტამბა კი არ დააარსა თბილისში, არამედ წინათ არსებული დაბალ ტექნიკურ ბაზაზე მოქმედი თბილისის სტამბა წესისამებრ სრულყო: „სტამბა გასრულდა, გათავდა, რაც იყო მისი წესები“ და ამით „ნება მიეცათ ქართველთა სულთაგან უამესები“, ე. ი. შეეძლოთ მათ ეზეიმათ გამარჯვება, იმ საქმის სრულყოფით, რომელიც ადრე სუსტად ყოფილა დანერგილი, ხოლო ეხლა „რიგით შეიქმნა სჯულისა, მეორედ დანათესები“, აქ სავესებით აშკარადაა თქმული, რომ იმდენად დიდად გარდაიქმნა, გაუმჯო-

⁴² „ქების ლექსი“ (პოემა), დაიბეჭდა ჟურნ. „ღროშაში“, 1951 წ. № 2, გვ. 18.

ბესდა აღრინდელთან შედარებით სტამბა თბილისში იშტვანოვჩის თაოსნობით და ვახტანგ VI ბრძანებით — „რაცა ბრძანა, ეგრეთვე ვქმენი“, — რომ თავიდან გასაკეთებელი, ანუ „მეორედ დანათესები“ — გამხდარა; ამ მოსაზრებას ურყევად განამტკიცებს მე-12 სტროფის უკანასკნელი სტრიქონი, სადაც ვკითხულობთ: „სხვაც გარდაცვლილან მეფენი, რომ ვერ უქმნიათ ესები“. აქ გარკვევითაა თქმული, რომ ვახტანგ VI გარდა სტამბის გამართვისათვის საქართველოში სხვა გარდაცვლილ მეფეებსაც ბევრი უღვაწიათ, მაგრამ ასეთი უზადო რამ მათ ვერ შეუქმნიათ და ისე გარდაცვლილანო. ასეთ მეფეებად ავტორი აქ უნდა გულისხმობდეს მეფე არჩილს, გიორგი XI, ლევან III, რომელთაც მართლაც რომ ბევრი იღვაწეს ქართული სტამბის დაარსებისათვის; როგორც ჩანს, დააარსეს, მაგრამ სასურველ შედეგებს მაინც ვერ მიაღწიეს⁴³. ვახტანგ VI, როგორც ჩანს, თვითონვე აღიარებდა მის წინამორბედ მეფე-დიდებულთა ღვაწლსა და ამავსე ქართული სტამბის დაარსებაში. ლექსის მე-13 სტროფში ვკითხულობთ: „მეფეს ტკბილად გაეცინა, რა მიხაილ ესე ჰკადრა“. წინამორბედებმა

43 ზ. კვიციანიძე თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის დეპუტატოა საკრებულოს 1909 წელს მიმართა ვრცელი მოხსენებით ბარათით, სადაც ასახულებდა და მოითხოვდა ვახტანგ VI სტამბის ორასი წლისთავის სათუბილო თარიღის აღნიშვნას. ავტორი აღნიშნულ მოვლენასთან დაკავშირებით საგანგებოდ ამახვილებდა ყურადღებას ქართლის მეფის გიორგი XI და ლევან III დიდ როლზე თბილისში სტამბის დაარსებაში. „თავადაზნაურობა და მთელი ქართველი ხალხი ვალდებულია აღნიშნოს ეს ეროვნული დღესასწაული რითმე — წერდა კვიციანიძე, — გნებავთ საეკლესიო პანაშვილით მეფე გიორგი XI და ლევან III, როგორც დიდი და ენერგიული მოამაგისა (და მის შემდეგ ჩამოთვლის სხვებს — ა. ი.)... ქართული სტამბის სხვა დამაარსებლებთან ერთად“ (იხ. საქ. ცენტრარქივი, ფონდი 214, საქ. 3595, გვ. 3—5). ლევან III და გიორგი XI-სთან ერთად თბილისში სტამბის დაარსებისათვის სხვანიც იღწვოდნენ 1709 წ-მდე ბევრად ადრე, ვიდრე ვახტანგ VI მეორე იშტვანოვიჩის თბილისში მოწვევა მოხდებოდა.

ქართული კულტურის დიდი მეცენატი მეფე გიორგი XI, რომელიც ავღანეთში (ყანდაარში) ტრაგიკულად დაიღუპა 1709 წელს, არა მხოლოდ სტამბის დაარსების ერთ-ერთი დიდი ინიციატორი იყო, არამედ მისი მითითებით შეუქმნია სულხან-საბა ორბელიანს უცვლადი ლექსიკონი; ამის შესახებ თვით საბა შემდეგს გვაუწყებს: — „ვინათგან პატროსანი ესე წიგნი დაკარგოდათ, ენა ქართული თვისთა ნებაზედ გაერყვანათ. ვახტანგ მეფის ბიძამ. გიორგი მეფემ, მიბრძანა ამის ხელყოფა და რაოდენ ძალმედვა ავღწერე“, გიორგი XI ზრუნავდა მსგავსი ბევრი სხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმისათვის. ყოველივე ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ დიდი საგანმანათლებლო ეროვნული საქმენი, რომელნიც დღეს ვახტანგ VI სახელთანაა დაკავშირებულნი, ბევრად ადრეა დაწყებული და უფრო ღრმა ისტორიული საფუძვლები მოეპოვება, ვიდრე ეს ერთი შეხედვით შეიძლება ჩანდეს. ვახტანგ VI თბილისში გამოცემულ წიგნთა თავფურცლებზე მხოლოდ ზოგჯერ აღნიშნავს გიორგი XI ღვაწლს.

ოღვაწეს და დააარსეს სტამბა, მაგრამ ვახტანგს ეამაყება, **ფეოქენის**
მსგავსი მათ არაფერი შეუქმნიათ.

ამრიგად, 1709 წ. თბილისის სტამბაში დაბეჭდილი „სახარების“
ეგზეგეზალარში ჩადებული უნგროვლახეთის მთავრის ბრანკოვიანუს,
პატრიარქ ხრისანთესა და ვახტანგ VI „ქების ლექსი“, შეიძლება ით-
ქვას, მთელი პოემაა, სადაც ისტორიული პირველწყაროს ერთ პოე-
ტიურადაა გაცოცხლებული რეალურ-ისტორიული მდგომარეობა იმ ვი-
თარებისა, თუ ვის მიერ და რა პირობებში იქნა მოწვეული მ. იშტვან-
ოვიჩი თბილისში სტამბის არა დასაარსებლად, არამედ გასანახლებ-
ლად; ამ პოემიდან ზედმიწევნითი სიზუსტით ჩანს თუ რა მდგომარეო-
ბა დახვდა მას საქართველოში. პირველ ყოვლისა მას თბილისში და-
ხვდა სტამბა, რომელსაც ხელახლავ „მეორედ დანათესები“-ვით აღ-
დგენა ესაჭიროებოდა; მისი ხელმძღვანელობით, მართლაც, „სტამბა
გასრულდა, გათავდა რაც იყო მისი წესები“, როგორც ამას ვახტანგ
VI მოითხოვდა. პოემიდან, როგორც დავრწმუნდით, კარგად ჩანს, რომ
ვახტანგ VI პატრიარქს თავისი წერილით მხოლოდ სტამბის ოსტატს —
„ხელოვანს“ თხოვდა „სტამბის გასასრულებლად“ და არა სტამბის და-
საარსებლად. პოემაში სტამბის დაარსებაზე ერთ სიტყვასაც კი ვერ
შეხვდებოდა კაცი.

ჩვენ არც ის მიგვაჩნია შემთხვევით მოვლენად, რომ ეს პოემა
აღმოჩნდა იშტვანოვიჩის მიერ თბილისში პირველად დაბეჭდილ „სა-
ხარებაში“.

„დავითნი“ მეორედ 1709 წელს გამოიცა თბილისში; სად, როდის
და რომელ ქართულ სტამბაში განხორციელდა „დავითნის“ პირვე-
ლი გამოცემა?

1708 წელს თბილისში ჩამოსულმა მიხაილ მსხვილი ნუსხა ხუცუ-
რი შრიფტით დაბეჭდა 1709 წელს სამი მოზრდილი წიგნი: — „სახა-
რება“, „სამოციქულო“ და „დავითნი“. ამათგან „სახარებას“ და „სა-
მოციქულოს“, ორთავეს, თან ერთვის საგამომცემლო ერთნაირი გან-
მარტება: **სახარება — „საღმთო და სამღვდელო სახარება აწ ახალი
და პირველი დაბეჭდილი ქართულს ენაზე“ და სამოციქულო სამ-
ღვთო და სამღვდელო აწ ახალი და პირველ დაბეჭდილი ქართულს
ენზედა“⁴⁴, და ორივენი — „სახარება“ და „სამოციქულო“ ზოგჯერ
გაერთიანებულა ერთ ყდაში.**

⁴⁴ ქართული წიგნი 1, აღწერილობა 1.

რაც შეეხება „დავითნს“, იგი განცალკევებითაა აკინძული და თან ახლავს ასეთი შინაარსის საგამომცემლო ცნობა: „აწ მეორედ დაბეჭდილი“⁴⁵. ასეთ პირობებში, დასაშვებია, თბილისში ვლახეთიდან ჩამოსულ მიხაის, სახელდახელოდ, იმდენად გაემართა ძველი სტამბა, რომელიც მას აქ უნდა დახვედროდა, რომ, ვიდრე სრულად ჩამოსხამდა ახალ შრიფტებს (ნუსხა ხუცურსა და მხედრულს), გამოეყენებია შემორჩენილი შრიფტი, რომლითაც შეძლებდა სამივე წიგნის — სახარების“, „სამოციქულოსა“ და „დავითნის“ დაბეჭდვას“.

ამრიგად, ვახტანგ VI გამომცემლობა ოფიციალურად განგვიმართავს, რომ „დავითნი“, რომელიც 1709 წელს იშტვანოვიჩმა გამოსცა, უფრო ადრე ყოფილა სტამბურად გამოცემული, ვიდრე იგი ვახტანგის სტამბაში მეორედ გამოიცემოდა. თითქოს ყველაფერი ნათელია და განმარტებას არ საჭიროებს, — მაგრამ სამწუხაროდ ამ ფაქტს გვერდს უვლიდა თვალსაჩინო მკვლევარი ქ. შარაშიძე და ცდილობდა დაესაბუთებინა, რომ „დავითნი“ პირველად დაიბეჭდა 1709 წ. ვახტანგის სტამბაში.

რა საბუთებს ემყარება მოსაზრება იმის შესახებ, რომ თსუ-ში დაცული „დავითნი“ პირველად 1709 წელს ზემოაღნიშნულ „სახარებასა“ და „სამოციქულოსთან“ ერთად შეიძლებოდა დაბეჭდილიყო?

ჩვენ არავითარი საბუთი არა გვაქვს იმის მტკიცებისათვის, რომ „დავითნი“ 1709 წ. ვახტანგის სტამბაში ორჯერ დაიბეჭდა, რადგან ჩვენამდე არ მოუღწევია ისეთ წიგნებს, რომლებიც მოსაზრების საბუთად გამოდგებოდა.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფუნდამენტური ბიბლიოთეკის ძველ ბეჭდურ ქართულ წიგნთა ფონდში 1939 წ. აღმოჩნდა უთავფურცლო და ბოლოდაზიანებული „დავითნი“ (დაცულია უნივერსიტეტის წიგნსაცავში — HF:146). მცირეფორმატიანი წიგნის მსხვილი შრიფტით ბეჭდვა, ქ. შარაშიძის შენიშვნით, „მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნება გასაგები, თუ ვივარაუდებთ, რომ თბილისის სტამბას ამ გამოცემის ბეჭდვის დროს არც საშუალო ზომისა და არც წვრილი ნუსხური შრიფტი არ გააჩნდა“⁴⁷. ამ უკანასკნელს კი ფაქტები

⁴⁵ იქვე, გვ. 7.

⁴⁶ იხ. ქ. შარაშიძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 130—131 და ქართული წიგნი 1. გვ. 12.

⁴⁷ იქვე.

ადასტურებს, სწორედ ერთი წლის შემდეგ, ანუ 1710 წ., ტფილისის სტამბა „ნაირნაირი“ ზომის შრიფტს იყენებდა „კონდაკის“^{საქართველოს} სა“ და „ლოცვანის“ დასაბეჭდად. ხმარობდა, აგრეთვე, პირველად ჩამოსხმულ მხედრულ შრიფტს, ნუსხა ხუცურ ახალ შრიფტთან ერთად, რომელნიც საფუძველშივე განსხვავდება „დავითნის“ (HF:146) მცირეფორმატიანი წიგნის მსხვილი შრიფტისაგან.

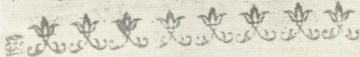
ქ. შარაშიძის შენიშვნით, თითქო ასეთი მდგომარეობა თბილისის სტამბაში მხოლოდ 1709 წელს იყო, დაასკვნის ავტორი. მაგრამ მას თავის დიდტანიან ნაშრომში ერთხელაც არ დაუყენებია კითხვა — საიდან მოხვდა ეს შრიფტი 1709 წ. ვახტანგ VI სტამბაში?

ნუთუ ერთბაშად სასწაული მოხდა, რუმინეთიდან ხელცარიელი იშტვანოვიჩის ჩამოსვლიდან (1708 წ.) სულ მოკლე ხანში — რამოდენიმე თვეში სტამბის 1709 წლის მდგომარეობა უკვე ერთბაშად ამალდა და იქამდე, რომ თითქმის არაფრით აღარ ჩამოუყვარდება 1710 წლისას? ამას ამტკიცებს არა მხოლოდ მხედრული და ნუსხახუცური შრიფტების ნაირნაირი ზომა, ნაირსახეობა და რამდენიმე ფერის საღებავის გამოყენება, არამედ სტამბის პროდუქციის უმაჯალითოდ მეტად მაღალი მთლიანი სახეც და პროდუქციის ხარისხიც.

ისმის კითხვა — ვის უნდა დაემზადებია ეს შეუფერებელი მსხვილი ხუცური შრიფტი და დაებეჭდა მცირე ზომის (13×9) „დავითნი“ ასე ყოვლად შეუფერებელ-შეუსაბამი? აღნიშნული „დავითნი“ მართალია დაბეჭდილია ძირითადად იმავე შრიფტით, მაგრამ, როგორც ჩანს, რამდენიმე წლით ადრე, იშტვანოვიჩის ჩამოსვლამდე, თბილისში მოქმედ სტამბაში არსებული მოძველებული შრიფტით. 1709 წ. ახლად ჩამოსულ იშტვანოვიჩს, ეჭვი არაა, უნდა გამოყენებინა თბილისის სტამბის ძველად ჩამოსხმული შრიფტი და ასევე ლარბული შემკულობა „სახარების“ და „სამოციქულოს“ ბეჭდვისას. თუმცა აქ შავი საღებავის გარდა წითელიცაა გამოყენებული, და ორთავე ბევრად მაღლა დგას „დავითნის“ ადრინდელ გამოცემაზე, რომელიც 1705 წელს უნდა დაებეჭდათ.

1709 წ. გამოცემულ „სამოციქულოში“, მთავრული შრიფტით, ბაგრატიონთა გერბის ქვემოთ დაბეჭდილია „ბეჭდის იგავი“ ლექსად, რომლის ბოლო სტროფი საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის საქართველოში სტამბის დაარსების შესახებ.

✠ ԾԵՊՈՒՄ : ✠

ԿԵՐՈՒՄ. ԿՂ.

Եկար : Ծանկ : ՍԴ.

Եւայրն ալ ցարսիս յիկ Ծե րեծն
Օհրդ ին . ին յնայի Ծե Ծե դու
Ծաւրն որեւիտն օ Կարն կայ
ար ին ին քօ որեւի . քարայրն
ձաւիւր յիկ նա իրձաւ ին յնայ
յի օ Ծարայարձն ալ ին յի Ծե ձ
նրձարքար ձեւիւր Ծար օ Եր
նիկ կեւիւր ձաւիւր յիկ իւրեւր
նի յի Ծե ձն քարայրն կեւի ին օ
Ծ յիսար քարն Ծե ձեւիւր յի .
Ծ Ծե Ծե ձաւայարն յարայի
նիւր

„სტამბას ბეჭდადნენ ფრანგი და რუსი და მერე ვლახელი.
აქ არსად იყო აროდეს, ვერ ვპოვეთ მისი მნახველი.
გიორგის მეფობაშიგან ვახტანგ აკვირვა მნახველი“...

ჩვენს ყურადღებას აქ იპყრობს ცნობა — „გიორგის მეფობაშიგან ვახტანგ აკვირვა მნახველი“. ანუ სტამბის გამართვით ვახტანგმა განაცვიფრა მოსახლეობა გიორგი XI მეფობის დროსო. როგორც ირკვევა, ბევრს ეეჭვებოდა ამ საქმის ხორცშესხმა, ქილიკობდნენ ამ წამოწყების მიმართ და „მჩინახველი“-ც გაჩენილან, მაგრამ ყველა გამტყუნდა, რადგან სტამბა ამოქმედდაო.

ბაგრატიონთა სამეფო გერბი ვახტანგ VI სტამბის წიგნთა გაფორმების დიდ ელემენტად და წიგნის ბეჭდვის საქმის სამეფო კართან განუყრელ კავშირზე მიგვანიშნებს.

„სამოციქულოს“ თავფურცელზე ვკითხულობთ: დაიბეჭდა „...ქამსა ამაღლებულისა და სახელოვანისა საქართველოს მეფისა უფლისა გიორგისა, იესიან დავითიან სოლომონიანისა შრომითა ფრიადითა და წარგებითა საფასეთათა ...საქართველოს განმგებელისა ბატონიშვილისა... ვახტანგ ლევანის ძისათა“... გიორგი XI ქართლში, როგორც ვიცით, უკანასკნელად მეფობდა 1703—1709 წლებში. ვახტანგ VI ამ პერიოდში დააარსა სტამბა და დაბეჭდა წიგნები. ამას ვერ იტყოდნენ თუ 1709 წლამდე თბილისში სტამბა არ იარსებებდა, რადგან სწორედ ამ წელს ავღანეთში დაიღუპა გიორგი XI. ეს წყარო საგულისხმო დოკუმენტია და ერთგვარი პირველწყაროც, რომ 1703 წლიდან დაწყებულ საქმეს შემდეგი მოჰყვა და 1705 წ., ხოლო 1709 წ. მეორედ თბილისის სტამბაში დაიბეჭდა „დავითნი“.

კვლევა-ძიებას იმ დასკვნამდე მიყვავართ, რომ აღნიშნული „დავითნი“ პირველად თბილისის ადრინდელ, — ტექნიკურად გაუმართავ სტამბაში 1705 წელს უნდა იყოს დაბეჭდილი, — უფრო ადრე, ვიდრე იშტვანოვიჩი ჩამოვიდოდა თბილისში და ჩაატარებდა ძველი სტამბის პირველი რიგის სარეკონსტრუქციო სამუშაოებს იმ მიზნით, რომ

48 იხ. ქართული წიგნი I, № 7.

1709 წელსვე განეხორციელებინა სამი მოზრდილი წიგნის — „სახარების“, „დავითნისა“ (მეორედ) და „სამოციქულოს“ დაბეჭდვა. ერეკლესიის
სიგელი

სურ. 21. ვეფხისტყაოსანი. ბაგრატონთა ღერბი გიორგი XI-ის ინიციალებით.

ქრ. შარაშიძე თავის ნარკვევში — „ქართული შრიფტი ამსტერ-
დამში“ (1686—87 წწ.) შენიშნავს, რომ არჩილის მიერ მოსკოვში 1705 წ.
დაბეჭდილი „დავითნის“ უდევფექტო ეგზემპლარი არჩილის მოსკოვე-

რი ცალია. რაც შეეხება ლონდონის წიგნთსაცავის ქართულ უთავფურცლო და უთარილო „დავითნს“, რომლის ერთი ფურცლიც ჩვენს ხელშია პირი საქართველოში გადმოგზავნეს, არც ტფილისში გამოცემულ და არც მოსკოვში გამოცემულ 1705 წ. დაბეჭდილ „დავითნის“ შრიფტს არ ესადაგება. ამის შესახებ ქრ. შარაშიძე წერს:

„ლონდონის წიგნთსაცავის „დავითნი“, რომლის ერთი ფურცლის ფოტოპირიც გადმოგვიგზავნა ბიორკბომმა, არ არის არც მოსკოვის 1705 წლის გამოცემა და არც ტფილისში 1709 წელს დაბეჭდილი წიგნი. ცნობილია, რომ ტფილისის სტამბიდან 1709 წლამდე წიგნი არ გამოსულა, — წერს შარაშიძე — ლონდონის წიგნთსაცავის დავითნი გაცილებით უფრო გვიანდელი გამოცემა გამოდგა. საქართველოში მოიძებნა მხოლოდ ერთი უთარილო ცალი ამ გამოცემისა“. ამრიგად, როგორც ეს ჩვენი ვარაუდით ირკვევა, ლონდონის წიგნთსაცავში მოხვედრილი „დავითნი“ თბილისის სტამბაში 1705 წელს დაბეჭდილი დავითნის ცალი უნდა იყოს. აქედან ისიც ჩანს, რომ ქ. შარაშიძემ აღრინდელი შეხედულება შეიცვალა (იხ. მისი პირველი სტამბა საქართველოში (1709—1722) თბ., 1955).

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მეორე ეგზემპლარი 1705 წ. თბილისში დაბეჭდილი „დავითნისა“ თავის დროზე აღნიშვილების ოჯახში მკვლევარ პ. კარბელაშვილს უნახავს. ამ ორ ეგზემპლარს ასევე ემატება თბილისის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცული „დავითნი“. ეს ბეჭდური ეგზემპლარები 1705 წელს თბილისში დაბეჭდილი „დავითნის“ ჩვენამდე მოღწეული ცალები უნდა იყოს თვით ქ. შარაშიძის აღიარებითაც (რომელსაც ზგი აღრე უარყოფდა).

ამრიგად, თბილისში 1705 წ. მოქმედი სტამბა. თავისი შრიფტით, 1709 წ. ჩატარებული სათანადო წინასწარი რემონტის საფუძველზე (ვიდრე მისი ძირეული რეკონსტრუქცია და „გამართვა“ მოხდებოდა), თითქოს აგრძელებს მუშაობას თვით იმტვანოვიჩის ხელმძღვანელობით. 1710 წელს თბილისის სტამბა ძირეულად რეკონსტრუირებულია: ახალი შრიფტი, როგორც ნუსხური, ასევე მხედრული, დიდი ოსტატობითაა დამზადებული, სტამბა გამართულია და უზადოდ იწყებს მუშაობას.

ვახტანგ VI-ს სტამბაში ახალი შრიფტის ჩამოსხმისა და წიგნის გრაფიკული ხელოვნების საკითხებზე მკვლევართა შორის აღ-

რიდანვე არსებობდა აზრთა სხვაობა. მაგ., მკვლევარი შ. კურდღელ-ლაშვილი თავის ნაშრომში დასძენს, რომ „მესტამბე მიხაილ სტეფანოვიჩი თბილისში დაახლოებით 1708 წ. მისში ან იენისში ჩამოეტანა სტამბის მოწყობილობასთან ერთად უნდა ჩამოეტანათ ქალაქი, კლიშე და მსხვილი ნუსხა-ხუცური შრიფტი, 1709 წ. სამი წიგნის — „სახარების“. „დავითნიას“ და „სამოციქულოს“ დაბეჭდვა სხვა პირობებში ვერ მოესწრებოდა. მაინც სად დამზადდა შრიფტი — რუმინეთში თუ თბილისში? შ. კურდღელ-ლაშვილი ფიქრობს, რომ ჩამოიტანეს რუმინეთიდან⁴⁹, ქრ. შარაშიძეს აზრით მიხაიმ იგი თბილისში ჩამოასხა.

ბ. გორდეზიანის აზრით ჩამოტანილი სტამბის „გამართვას, ასოების ამოჭრა-ჩამოსხმასა და დიდტანიანი სახარების დაბეჭდვას... ორი წელი მაინც დასჭირდებოდა“⁵⁰.

ბ. გორდეზიანი და შ. კვასხვაძე ფიქრობენ, რომ მიხაი მესტამბე თბილისში 1701—1702 წწ. ანდა 1706—1707 წწ. უნდა ჩამოსულიყო, რომ 1709 წლამდე ჩაეტარებინა საჭირო მოსამზადებელი მუშაობა უაღრესად შემაჯობებულ ვადებში, რათა ამავე 1709 წელს უზრუნველყო დასახელებული სამი სოლიდური წიგნის დაბეჭდვა და საჭირო გრავიურებით მათი შემკობა.

1952 წ. „ხელოვნებამ“ გამოსცა შალვა კვასხვაძის ნაშრომი — „ქართული წიგნის გრაფიკული ხელოვნება, ვახტანგ VI სტამბის წიგნი“. ამ საინტერესო გამოკვლევაში სხვა მრავალ საკითხთან ერთად სტამბის დაარსების ისტორიაზედაც არის საუბარი. ავტორის აზრით, „ვახტანგის სტამბის ქართული წიგნი მისი ტექნიკური განხორციელების მხრივ, არამცთუ დიდათ, არამედ არსებითად ანთიმოზ ქართვე-

49 შ. კურდღელ-ლაშვილი, ქართული სტამბის ისტორიიდან, 1959, გვ. 46—49. ჩვენ ზუსტად არ ვიცით როდის ჩამოვიდა თბილისში ვახტანგ VI მოწვევით მიხეილ იშტვანოვიჩი — ვარაუდობენ 1708—1709 წწ. იგი უკან, სამშობლოში, გაემგზავრა თბილისიდან 1711—1712 წწ. მიჯნაზე. ერეკლე მეორის მიერ თბილისის მოქველებული სტამბის გასანახლებლად სტამბოლიდან 1781—1782 წწ. მოწვეული მესტამბე თბილისში 1783 წლამდე დარჩა სტამბის სარეკონსტრუქციო სამუშაოების დასამთავრებლად, ე. ი. იმდენივე დრო დასჭირდა, რაც იშტვანოვიჩს ვახტანგის სტამბის გამართვისთვის. მაგრამ დღემდე არავის მოსვლია აზრად ემტკიცებინა, რომ „ტირაციუ ოპანიანმა 1780-იან წლებში თბილისში სტამბა დააარსა“. მაშინ სტამბის დაარსება რთული პროცესი იყო. უცხოეთიდან ჩამოსულ ოსტატს ორ-სამ წელიწადში მხოლოდ აღდგენა-განახლება შეეძლო სტამბისა და არა დაარსება.

50 იხ. ბ. გორდეზიანი, პირველი ქართული სტამბა და მისი მეურნეობა — მნათობი. № 1, 1950 და მისივე ქართული მხედრული შრიფტი, თბ., 1955.

ლისა და მისი წარმოგზავნილი კაცისაგანაა დავალებული, ვახტანგის ქართულ წიგნს სტილისტიკური ნიშნების მიხედვით, როგორც მხოლოდ ანი ანაწყობი გვერდის შრიფტის, ისე დეკორატიულ-ორნამენტული გადაწყვეტისა, ილუსტრაციებისა თუ თვით ლერბის მოთავსების მხრივაც, მათი დედნების მიხედვით საერთო არაფერი არა აქვს⁵¹.

მკვლევრის აზრით „ვახტანგის წიგნებისა და ანთიმოზის წიგნთა დამსურათებელი მხატვარ-გრავეორები ერთმანეთისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავებული სამხატვრო სკოლიდან ყოფილან გამოსულნი. ამის მიხედვით დადასტურებულად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ ქართულს სამხატვრო სკოლას საერთო არაფერი ჰქონია ანთიმოზ ივერიელის სამხატვრო სკოლასთან და, მაშასადამე, არც მიხეილ უნგროვლახელთან⁵².

მაგრამ მკვლევარი საერთოდ არ უარყოფს ანთიმოზის სტამბის პროდუქციის ზოგიერთ გავლენას ვახტანგის სტამბის პროდუქციაზე.

რაც შეეხება ვერსიას, რომ ანთიმოზმა რუმინეთში ჩამოასხმევინა ქართული შრიფტი, იქვე დაბეჭდა ქართული წიგნი და თბილისში გამოგზავნაო, შალვა კვასხვაძის შეხედულებით, „ეს ცნობა არა მარტო დაუკვებას იწვევს, არამედ დაუჯერებელიცაა. დაუჯერებელია, რადგან ბეჭდვა თავისთავად ისეთი რამის (შრიფტის, წიგნის დედანი, რედაქცია, კორექტურა) ქონას გულისხმობს, რაც ანთიმოზისათვის უდავოდ ხელმიუწვდომელი იქნებოდა“⁵³.

ფაქტების ლოგიკაზე დაყრდნობით ავტორი თბილისში სტამბის დაარსების თარიღად 1701—1702 წლებს მიიჩნევს⁵⁴.

შალვა კვასხვაძემ 1959 წ. გამოაქვეყნა ნარკვევი „პირველი სტამბის წიგნთა გრაფიკის თავისებურებანი“⁵⁵. მკვლევარი ვახტანგ VI-ის სტამბაში დაბეჭდილ წიგნთა შემკულობის კომპოზიციისა და გრავეორების სტილის სპეციალურად შესწავლამ კიდევ ერთხელ მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ თბილისში წიგნის „ბეჭდვის საქმისა და სტამბის შემოღების თარიღად შეიძლება დაიდოს მხოლოდ ერთადერთი თარიღი, 1701—1702 წწ.“.

შ. კვასხვაძე ფიქრობს და ასაბუთებს, რომ ამ „წიგნების მხატვრული მხარე შექმნილია ქართველი მხატვარ-გრავეორებისა და კალიგრაფების მიერ, რომ XVIII ს. დასაწყისისათვის თბილისში ყოფილან

51 შ. კვასხვაძე, ქართული წიგნის გრაფიკული ხელოვნება, ვახტანგ VI სტამბის წიგნი, გვ. 193.

52 იქვე, გვ. 215.

53 იქვე, გვ. 226.

54 იქვე, გვ. 236.

55 იხ. კურნ. დროშა, 1959, № 4, გვ. 18.

წიგნის კანკაშობასა და შრიფტზე მომუშავე მხატვრები. აშკარად ჩანს, რომ ყველაფერი მიუღიათ შედეგად იმ დიდი შემოქმედებებისა და მუშაობისა, რაც ჩვენში უწარმოებიათ მეჩვიდმეტე საუკუნის დასასრულისა და მეთვრამეტე საუკუნის დასაწყისისათვის. მართლაც, ჩვენ ამ წიგნებში ვხვდებით გრავიურებს ქართული სახელმწიფო გერბისა და მეფე ვახტანგ VI-ს პორტრეტებისა; შრიფტთა გრაფიკული მოხატულობა სანიმუშოა, როგორც ნუსხურის, ასევე მხედრულისა. ამ სტამბაში მხედრული შემოღებული იყო ნუსხურის პარალელურად, ხოლო წიგნთა შრიფტის გრაფიკული მოხატულობა და ნახატის ადგილობრივი ქართული წარმოშობა ეჭვს არ ბადებს.

შ. კვასხვაძის დაკვირვებით ვახტანგ VI-ის სტამბასთან ორი საგრავიორო თბილისური ქართული სამხატვრო სკოლა არსებობდა. ქართულისაგან განსხვავებულია ერთადერთი „ჯვარცმის“ კომპოზიცია, რომლის გრავიურაზე შემსრულებელი იონიკინი ბერძნულად აწერს; წიგნის „კონდაკის“ მხატვარ-გრავიორობა „მარკოზი“; მთავარ დიაკვანი ვახტანგ VI-ის სამეფო კარისა.

„ვახტანგის წიგნის გრაფიკის ორიგინალობისა და სასტამბო საქმისათვის საწყისი თარიღის დადგენისათვის — შ. კვასხვაძის აზრით — განსაკუთრებით საინტერესო და საყურადღებოა... პირველი დათარიღებული ქართული გრავიურა... ამ გრავიურაზე მთავარდიაკვან მარკოზს ამოუკვეთია: „გაკეთდა ხელითა ჩემითა ცოდვილითა“ 1708 წელსო. ამ თარიღის აღმოჩენით საბოლოოდ გაირკვა და დადასტურდა, რომ ვახტანგის სტამბის წიგნთა შემზადება (მხედველობაში უნდა მივიღოთ სამი წიგნი) გაცილებით ადრეა დაწყებული, ვიდრე ეს აქამდე გვეგონა. ასეთ თარიღს მოითხოვს საქმის ფაქტობრივი მდგომარეობაც. კერძოდ: გამოცემული წიგნებისათვის საჭირო შრიფტისა და გრავიურათა თუ ორნამენტთა დამზადებისა და ბეჭდვისათვის საჭირო და აუცილებელი დროც“.

შ. კვასხვაძის მიერ მარკოზის გრავიურის მეცნიერულად შესწავლა და მასზე (1708 წლის) თარიღის ამოკითხვა იმდენად დიდი არგუმენტი თბილისში 1709 წლამდე სტამბის არსებობისა, რომ იგი, როგორც იტყვიან, კომენტარს არ საჭიროებს.

კვასხვაძისავე აზრით ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილი „უამნი“-ს შრიფტი და დასურათება, მისი ქართულ-თბილისური წარმოშობაც უდავოა. მისი ავტორია ქართველი მხატვარი-გრავიორო, თბილისის სიონის მხატვარი გიორგი. უკანასკნელი ერეკლეს სტამბაშიც განაგრძობს მოღვაწეობას (სიგელით აჯილდოვებენ). გიორგის ეკუთვნის „პარაკლიტონის“ ვედრების კომპოზიცია — წმინდა ნინოს, ღვთისმშობლისა და ანდრია პირველწოდებულის გამოხატულებანი. იგი

ემყარება ვადმოცემას, საქართველოს მოქცევასა და მის წიგნების კულტურაში როგორც მოგვიტანს.

ავტორის აზრით დაზგური გრაფიკისა და ბეჭდური ხელოვნების დამკვიდრება მოასწავებდა ხელოვნების დემოკრატიზაციას. ყოველივე ამას, ბუნებრივია, ესაჭიროებოდა მომზადებული სპეციალისტები, ტრადიცია, რაც ერთბაშად და უცბად ვერ შეიქმნებოდა მესტამბე იმ-ტვანოვიჩის თბილისში ჩამოსვლის პირველსავე წელს.

თუ ჩაუფიქრდებით რეალურ ისტორიულ ვითარებას და მოვახდენთ სანდო წყაროთა და ცნობების კრიტიკულად გაანალიზებას XVIII ს. დასაწყისში (1709 წლამდე) თბილისში სტამბის არსებობის შესახებ, უნდა ვაღიაროთ, რომ მიხაი იმტვანოვიჩის თბილისში ჩამოსვლამდე და ვახტანგ VI სახელთან დაკავშირებული რეკონსტრუირებული სტამბის ახალი ტექნიკის საფუძველზე გახსნამდე თბილისში არსებობდა და მოქმედებდა დაბალი ტექნიკური შეიარაღების სტამბა, რომელშიაც იბეჭდებოდა და ფორმდებოდა წიგნები, მზადდებოდნენ მესტამბენი და იქმნებოდა წიგნის ბეჭდვის ტრადიცია.

ყოველივე ზემოაღნიშნული საფუძველი გახდა იმისა, რომ 1708 წელს თბილისში ჩამოსულ მიხაი იმტვანოვიჩს უმაგალითოდ მოკლე დროში მიეღწია დიდი გამარჯვებისათვის.

თბილისის ადგილობრივი სტამბის მუშაკთა მაღალკვალიფიციურად გადამზადებით, იმტვანოვიჩის თავაჯობით, განხორციელდა ტექნიკურად სუსტი სტამბის ძირეული გარდაქმნა-რეკონსტრუქცია. ამის შედეგად წარმოიქმნა მაღალტექნიკურ დონეზე გამართულ-განახლებული სტამბა, რომელსაც ემსახურებოდნენ სტამბის საქმეს დაუფლებულ მუშაკთა შესანიშნავი კადრები. ამიტომ იყო, რომ 1709—22 წწ. თბილისში სანიმუშოდ იბეჭდებოდა წიგნები, რომლებიც მაშინდელი ევროპისა და რუსეთის საუკეთესო გამოცემებს არაფრით ჩამოუვარდებოდა. ამის მაგალითად ვეფხისტყაოსნის დასახელებაც კმარა.

რა ირკვევა? XVII—XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის განვითარებისათვის ორი ტენდენცია და ძირეული კერა არსებობდა: ერთი დასავლურ-კათოლიკური სამყარო, რომის პაპისა და მისი მისიონერული კონგრეგაციის სახით, რომელიც ესწრაფოდა საქართველოში კათოლიკური ეკლესიის გავლენის მოპოვებას; ხოლო მეორე — აღმოსავლურ-მართლმადიდებლური სამყარო იერუსალიმის საპატრიარქოს სახით, რომელიც ცდილობდა მართლმადიდებლური მდიდარ-მწიგნობრული კულტურის მქონე საქართველოში (რომელიც რთულ მაჰმადიანურ გარემოცვაში იმყოფებოდა) ან კიდევ საქართველოს საზღვრებს გარეთ დაეარსებინა სტამბა და მოეწყო ქართული წიგნის ბეჭდვა, როგორც ამას ჰქონდა ად-

გილი ერთმორწმუნე რუსეთში, XVIII ს. დამდეგიდან, არჩილ მეფის მეთაურობით.

იერუსალიმის საპატრიარქო კარისა და ანთიმოზ ივერიელის წარებით ვახტანგ VI-მ ვლახეთიდან მოიწვია მესტამბე დიდოსტატი მიხაილ იშტვანოვიჩი. მან უმოკლეს დროში ძირეულად ვარდაქმნა და განაახლა ტექნიკურად სტამბა, გადაამზადა სტამბის მუშაკები და გამართა სანიმუშო სტამბა, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის განვითარებაში.

ასეთი იყო ისტორიული სინამდვილე, მისი განვითარების ტენდენცია და შესაძლებლობანი, მაგრამ ამ შესაძლებლობათა სინამდვილედ გადაქცევისათვის ანუ ქართული წიგნის ბეჭდვისა და ქართული სტამბის კერების დამკვიდრებისათვის ყველგან, უცხოეთში თუ მშობლიურ საქართველოში, — იქნებოდა ეს რომის კათოლიკური მისიონის კონგრეგაცია იერუსალიმ-კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო, თუ რუსეთის სამეფო კარი — ქართული წიგნის ბეჭდვასა და ქართული სტამბის როგორც დაარსებას, ასევე მათ მუშაობას ყოველთვის ქართული პატრიოტები და მამულიშვილები ედგნენ სათავეში. დაუღალავი შრომით წამართავდნენ ისინი და დიდი ოსტატობით იყენებდნენ ყველა შესაძლებლობას ქართული წიგნის, ამ უხარმაზარი ძალის, გავრცელებ-გამრავლებისათვის.

ძალთა ამ ჭიდილში XVII—XVIII სს. მიჯნაზე, როგორც ვრწმუნდებით, აღორძინების გზაზე დამდგარ ქართლის სამეფოში შემზადდა პირობები, — შეიქმნა პატრიოტთა ძლიერი ჯგუფი, იერუსალიმის საპატრიარქო კარის მხარდებით, თბილისში ქართული სტამბის დაარსებისათვის. ვახტანგ VI და მისი ძმა დომენტი კათალიკოსი უნდა უკუთვნოდეს სწორედ იმ პატრიოტ-მამულიშვილთა ჯგუფს, რომელმაც მაქსიმალურად გამოიყენა შექმნილი ისტორიული პირობები და იღონა თბილისში პირველი ქართული სტამბის დაარსებისათვის. ჩვენ განვიხილეთ და აქ აღარ გავიხორბთ თუ რა პირობებში მოხდა ეს და რას წარმოადგენდა ე. წ. ლიტონის სტამბა. ერთი კი უდავოა, 1708 წელს, როცა იშტვანოვიჩი თბილისში ჩამოვიდა, თბილისელთათვის „სტამბა“ უკვე იმდენად ფართოდ ცნობილი დაწესებულება ყოფილა, რომ თვით მიხაილსაც კი ეს სახელი მისთვის მშობლიურ „ტიპოგრაფიაზე“ მაღლა დაუყენებია და თავის ანდერძებში ყველგან სტამბას წერს.

თავი მეთექვსმეტი

ვახტანგ VI სტამბა თბილისში

„ტფილისის, იმერეთისა და მოსკოვის სტამბებიდან მაშინ გამოვიდა ჩინებული გამოცემები: ბიბლია, ეფესისტყაოსანი და სხვა მრავალი წიგნი, რომლებსაც ევროპა მალალ შეფასებას მისცემდა, რომ გასცნობოდა მათ“.

მარი ბროსე.

ქართული ეროვნული კულტურის განვითარების ისტორიაში ვახტანგ VI სტამბა განსაკუთრებული მნიშვნელობის დიდ მოვლენად წარმოგვიდგება. ესაა XVIII საუკუნის დასაწყისში თბილისში აღმოცენებული და ევროპული კულტურის დონეზე გამართული ახალი ტიპის სტამბა, რომლის ბადალს ფეოდალური საქართველოს მომდევნო პერიოდში ვერ ვხვდებით.

აქ დაბეჭდილი წიგნები საოცრად წარმტაცი შრიფტითა და შესანიშნავი გრავეურებითაა ილუსტრირებული და სანიმუშოდ გაფორმებული. სტამბაში პირველად განხორციელდა ნაირ-ნაირი ზომის მხედრული შრიფტის ჩამოსხმა და სასულიერო საღმრთო წიგნებთან ერთად საერო წიგნების ბეჭდვა. მათ შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა შოთა რუსთაველის უკვდავი პოემა „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც 1712 წ. დაისტამბა ვახტანგ VI რედაქციითა და გამოკვლევით.

ეს დიდებული სტამბა სავსებით კანონზომიერადაა დაკავშირებული განათლებისა და მეცნიერების ამაღლარ, ქვეყნის გამგებელ ვახტანგ VI სახელთან¹.

სტამბამ სულ 15 წელიც კი (1709—1722) ვერ იარსება. ქვეყნის პოლიტიკური ვითარების გართულებათა გამო სტამბის არსებობა საერთოდ მეტად დღემოკლე აღმოჩნდა, გარდა ამისა ვახტანგ VI ირანში გაწვევის შედეგად სტამბა მხოლოდ დროგამოშვებით ახერხებდა მუშაობას.

¹ ვახტანგ VI სტამბას ქ. შარაშიძემ მიუძღვნა საინტერესო გამოკვლევა — „პირველი სტამბა საქართველოში“ (1709—1722), თბ., 1955, სადაც მონოგრაფიულადაა შესწავლილი სტამბის ისტორია.

არაბელსაყრელი ისტორიული პირობების გამო სტამბა, ევროპის ცივილიზაციის ეს მონაპოვარი, ქართველი ხალხისათვის შედარებით გვიან ვახდა ხელმისაწვდომი. მაგრამ ამასთანავე სავსებით კანონზღვრული მიერია, რომ პირველი ქართული სტამბა ეკონომიკურად დაწინაურებული ქართლის სამეფოს ცენტრში — თბილისში მოეწყო და ქართლის ხელისუფალთა ხელში ქვეყნის იდეურ-პოლიტიკური გავლენის გაღრმავებისა და საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის ძლიერ იარაღად გადაიქცა.

ვახტანგ VI თბილისში სტამბის განახლების, გამართვის თუ ახლად დაარსების მიზნით ბევრი იღონა. იერუსალიმის პატრიარქთა — დონითეოსისა და ხრისანთეს დახმარებით იგი კავშირს ამყარებს უნგროვლახეთის გოსპოდართან და საეკლესიო მოღვაწესთან, მეცნიერსა და სტამბის საქმის დიდ სპეციალისტთან ანთიმოზ ივერიელთან — ჩვენს სახელოვან თანამემამულესთან.

უნგროვლახეთიდან, როგორც ვიცით, ვახტანგ VI მოწვევით მხოლოდ ერთი სპეციალისტი — მიხაილ უნგროვლახელი იშტვანოვიჩი ჩამოვიდა. დანარჩენი მესტამბენი ქართველები იყვნენ. ვახტანგ VI-მ ამ ახალ წამოწყებას სპეციალური „სტამბის სახლები“ აუგო². ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილ წიგნთა არასრული სია კი ასეთია:

1. 1709 წ. — სახარება, 304 გვერდი;
2. 1709 წ. — დავითნი, 295 ფურცელი;
3. 1709 წ. — სამოციქულო, 442 გვერდი;
4. 1710 წ. — კონდაკი, 212 გვერდი;
5. 1710 წ. — ლოცვანი, 291 გვერდი;
6. 1710 წ. — ეამნი, 385 გვერდი;
7. 1710 წ. — ეამნი, 424 გვერდი; — ?
8. 1710—1711 წწ. — ბიბლია, 408 გვერდი;
9. 1711 წ. — გერმანე „სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღუარსა სწავლება მოწაფისა“, 411 გვერდი;
10. 1711 წ. — დავითნი, 286 გვერდი;
11. 1712 წ. — დავითნი, 415 გვერდი;
12. 1712 წ. — ვეფხისტყაოსანი, 353 გვერდი;
13. 1713 წ. — კურთხევანი, 627 გვერდი;
14. 1716 წ. — დავითნი, 415 გვერდი;
15. 1717 წ. — ლოცვანი, 291 გვერდი;

2. შ. უორდანი ა. ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, გვ. 98.

16. 1717 წ. — ქაშვი, 444 გვერდი;
17. 1719—1720 წწ. — კურთხევა ეკლესიისა, 79 გვერდი;
18. 1720 წ. — პარაკლიტონი, 453 გვერდი;
19. 1721 წ. — ქმნულების ცოდნის წიგნი, 148 გვერდი;
20. 1722 წ. — ქაშვი, 336 გვერდი.

ვახტანგ VI, როდესაც თბილისში სტამბის მოწყობას შეუდგა (1709 წ. წინა პერიოდში), აზრადაც არ მოსვლია, მოსკოვისათვის მიემართა დახმარებისათვის. ერთ-ერთი მიზეზი ამისა მოსკოვის პოლიგრაფიული ბაზისა და ტექნიკის ჩამორჩენილობაც იყო. ამას ისიც ადასტურებს, რომ პეტრე პირველმა, რუსული სამოქალაქო შრიფტის შემოღების მიზნით, XVIII ს. 10-იან წლებში, სასტამბო შრიფტის დასამზადებლად ამსტერდამს მიმართა (იხ. ბროკჰაუზ-ეფრონის ლექსიკონი, წ. 18, LXV, გვ. 511).

1710 წ. გამოცემული კონდაკის ბოლოს დაბეჭდილია რუმინული ლექსი ქართული ასოებით. ლექსის ქართული თარგმანი ასეთია: „ქ. ვითარცა უცხონი იხარებენ ზილვასა ზედა თვისთა სამკვდრებელთასა და ზღუათა შინა მავალნი — ზილვასა ზედა ნავთსაყუდელთასა. ეგრეცა მესტამბენი იხარებენ განსრულებასა ზედა წიგნთასა“³. აქედან ჩანს თუ რა ზემოთ ეგებებოდნენ თბილისში ნაბეჭდი წიგნის გამოსვლას.

ვახტანგი ბევრს ზრუნავდა და არაფერს იშურებდა იმისათვის, რომ სასარგებლო წიგნი ხალხში გასულიყო. ამიტომ ვახტანგის სტამბაში წიგნთა მნიშვნელოვანი ნაწილი მხედრული შრიფტით დაიბეჭდა, მათ შორისაა, როგორც აღინიშნა, შოთა რუსთაველის პოემა „ვეფხისტყაოსანი“, 1712 წ.; ორიგინალური სახელმძღვანელო „სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფისა“, 1711 წ., მეცნიერული ნაშრომი — „ქმნულების ცოდნის წიგნი“ (ვარსკვლავთმრიცხველობა), 1721 წ. და სხვ.⁴.

ქართული სტამბის ისტორიის მკვლევარი ხელოვნებამცოდნე შ. კვასხვაძე მიუთითებს, რომ ვახტანგ მეექვსის სტამბაში დაბეჭდილი წიგნები მხატვრული გაფორმებით არ ჩამორჩებიან ევროპაში იმ დროს

³ ქრ. შარაშიძე, პირველი სტამბა საქართველოში, გვ. 188. 1721 წელს დაბეჭდილი წიგნი ვ. წ. „ქმნულების ცოდნის წიგნი“ (ვარსკვლავთმრიცხველობა) თავდება შიგით:

„მანვე ღელვა-გვემული განეროს ზღვისა წყრომასა,
გალატონი და ხურონი რა მორჩენ თესსა შრომასა,
მათს სიხარულსა ვინ დასთვლის, ანუ შევებისა ზომასა,
და მესტამბე მათგან უღარეს იქს სიხარულის ნდომასა“ (იქვე, გვ. 207).

⁴ ქართული წიგნი, 1941, კვიპრიანე სამთაველის ანდერძი, № 16, გვ. 22.

დაბეჭდილ წიგნებს, ქართული წიგნის შინაარსობრივ სიღრმეზე შედარებულ ზრუნვასთან ერთად; ეს კი იმის მანიშნებელიცაა, რომ საქართველოში ძველთაგანვე განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ლიტერატურულ და დიდი ტრადიცია შემუშავდა ხელნაწერ წიგნთა მხატვრულად გაფორმება-მოკაზმვისათვის. საკმარისია გავიხსენოთ ბექა და ბეშქენ ოპიზართა მიერ მხატვრულად გაფორმებული წიგნები. ძველმა გამოცდილებამ, ბუნებრივია, თავი გამოიჩინა. გამდიდრდა და თვისებრივად ახალი გახდა მას შემდეგ, რაც თბილისში ამუშავდა ვახტანგ VI-ის სტამბა და დაიწყო წიგნების სტამბურად ბეჭდვა.

ვახტანგის სტამბის წიგნთა შრიფტი და მხატვრული გაფორმება მიუწვევდომელი ხდება მე-18 ს. მეორე ნახევრის როგორც საქართველოში. აგრეთვე რუსეთში მოქმედი ქართული სტამბებისათვის.

ვახტანგ მუქეძის მისანდო თანაშემწე მიქელი პროგრესული პირია და ჭეშმარიტი განმანათლებელი. მიქელი ფეოდალურ საქართველოში იღვწის სტამბის ახალ საფუძველზე დაფუძნებისათვის. თბილისის სტამბა თითქმის მთლიანად მეფის ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარებული.

ვახტანგის სტამბაში იბეჭდებოდა არა მხოლოდ საეკლესიო და ლიტერატურული წიგნები, არამედ ისეთებიც, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მოსწავლეთა აღზრდისა და თვითშეგნების ამაღლებისათვის. ასეთია, მაგალითად, 1711 წელს გამოსული „სწავლა“. „თუ ვითარ მართებს მოძღვარს სწავლა მოწაფისა“⁵. ეს სახელმძღვანელო შედგენილია გერმანე მღვდელ-მონაზონის მიერ. ავტორი წიგნის დანიშნულებას ასე განსაზღვრავს: „ესოდენ ვიმუშავე, რათა იკითხვედნ და ისწავლიდნ ყრმანი ახლად მოსწავლენი და მეცნიერებად ღვთისა მოვიდოდნ და არ იყვნენ ჩვენგან განშორებულთა მწვალებელთ შვილთაგან დაწუნებულნი და სიტყვა უგებენნი“.

გერმანეს ეს სახელმძღვანელო დაუწერია მარტივი, გასაგები ენით. „ამისთვის დავსწერე საეროს სიტყვითა, რომ ახლად მოსწავლენი ყრმანი სიადვილისათვის მსწრაფლ ზედ მიიწეოდნ და უცთომელად დაისწავლიდნ და ესრეთ მეცნიერებად აღიყვანებდნ გონებასა მათსა ხედვად ღთისა“.

სახელმძღვანელოს დაბეჭდვის ინიციატორად გერმანეს გამოყვანილი ჰყავს ვახტანგი. იგი წერს: „ესეცა არ უგულებელსყო ყრმათათვისცა დიდად მოღვაწემ და სწავლა-შემატების გულსმოდგინემ, სულიერად და ჯორციელად გამგეობის ტრფიალმან ბატონიშვილმა ვახტანგ და დააბეჭდვინა თვისთა საფასეთა წარსაგებელითა“⁶.

⁵ იხ. ქართული წიგნი. 1941, № 5, გვ. 9.
⁶ იქვე, ნიკოლოზ ორბელიანის ანდერძი. № 18, გვ. 25.

სწავლა: თუ ვითარ მართებს მ
ღვანსა სწავლება მწათვისა :
აწ ბეჭდული ქართულსა ენა
საზედა: ჟამსა შეფო ბისა უბსა
უბსა ქაიხოსროსსა :
ღ შრო მიითა : გამგებელისა მის
ისა : უბსა უბსა ვახტანგისსა :
შემო კლებით თქმული ღ გარი
გებული გერმანე მღდელ მ
ნაწონისაგან :
ველითა მისაიღოს ცეთანეს მისა
უნგრო ვლახელისათა :
ქალაქსა ცუვილისისასა : ჩლია :

სურ. 22. სასკოლო სახელმძღვანელო. 1711. თავდურეელი.

7. დომენტი კათალიკოსის ანდერძი № 20. გვ. 26.

ერთი წლის შემდეგ მიხაილ უნგროვლახელი საქართველოდან სამშობლოში გაემგზავრა მოსკოვის გზით.

ქართველი ხალხის დიდმა მეგობარმა მიხაილ უნგროვლახელმა თავისი ზანმოკლე მოღვაწეობით თბილისის სტამბის აღორძინების საქმეში წარუშლელი კვალი დასტოვა. ტექნიკურად გამართა სტამბა და შოამუხადა ამ ახალი სტამბის მუშაკთა შესანიშნავი კადრები. ასეთებად გვევლინებიან: ხელმწიფის კარის დეკანოზის შვილი მიქელი, გიორგი მხატვარი, გაბრიელ მღვდელი, აბრამ სალუყაზანაშვილი, ნიკოლოზ ობელიანი, გერმანე მღვდელმონაზონი, კვიპრიანე სამთავნელი და სხვ. საქართველოდან მიხაილის წასვლის შემდეგ, სტამბის გამგე-ბელად და 1712 წელს გამოცემული „ვეფხისტყაოსნისა“ და „დავითნის“ გამმართველ-რედაქტორად ხელმწიფის კარის დეკანოზის შვილი მიქელი იხსენიება⁸.

1. ქართლის სამეფოს აღდგომა რეობა ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვის პერიოდში

რუსთაველის გენიალური ქმნილების 1712 წ. გამოცემის ავ-კარგზე მეცნიერული მსჯელობა გვავალებს ქართლის სამეფო პო-ლიტიკური ვითარების რეალურად შექმნილი მდგომარეობის მოკლედ, ოღონდ გულდასმით გათვალისწინებას.

XVII ს. მიწურულისა და XVIII ს. პირველი მეოთხედის ქარ-თლის სამეფოში უაღრესად რთული პოლიტიკური ვითარება შეიქმნა. ირანს ავღანეთის გამანათავისუფლებელი მოძრაობით შერყეული მფლობელობის შენარჩუნება ქართველთა მამაცი ლაშქრისა და მისი გამოცდილი მეფე-სარდალის გიორგი XI-ის ძალის გამოყენებით სურდა გადაეწყვიტა. ამ მიზნით ირანში მყოფ ლევან მეფეს (ვახტანგის მამას) შაჰმა გაანდო თავისი ჩანაფიქრი: აღუდგინოს მეფობა ქართლში გი-ორგი XI და დანიშნოს... იგი ირანის სპასალარად, ლევანს კი ავალებს: ქართლში გიორგისათვის მძლავრი ლაშქრის შეყრას ავღანეთში სა-ლაშქროდ; გიორგი XI-ს უკან დაბრუნებამდე ქართლის სამეფოს ჯა-ნიშინად ვახტანგ ლევანის ძე დაენიშნათ.

1703 წ. შაჰმა გიორგი XI-ს ოფიციალურად უბოძა ქართლის მე-ფობა და ირანის სპასალარობა; ხოლო მეფე ერეკლე I-ს, სანაცვლოდ, კახეთის მეფობა და ყულარაღასობა, კახეთში ერეკლეს ვაჟი, დავით, დასვა მეფედ, თვითონ ერეკლე I კი ირანში გაიწვია.

ყვეთან მიღებულ გადწყვეტილებებს შესაბამისად 1703 წ. 15 ივ-ლისს გიორგი მეფის მაგიერ ქართლში ისპაანიდან მობრძანდა მისი

⁸ იქვე, № 9, გვ. 16.

ՄԱՐԿՈՍ ԵՎ ԵՎԵՆԴՅԱՆ ԵՎ ԱՆՏՈՆԻ

Էր յիստ ծք նոր ծքդոծնր Իրիսայտն ղիւրիծր :

Կճնք ճճճոտայտոսնք ծք կրկրտայրինք կրճն
տրդրտան ծքդրնք . Օննք Օննք ԱՆՕՃ ԱՆԵՃ :

Իղերքի ծքդրտրքի Եստամուսիւրիւնք օ

Սնամուրե դճուրե ծք քնիդդրտե կրքրնկարաւք . Յրն
տոն ծքճճդդրտրնք ծք ղիւրտայրնք կրճնկարդ
տան ղիւրդդրտրնք Կրքրնկարտրնք տրդրտ Օննք
Իւրքրնք Եղրինն իւրքրտ օ

Կրճքուրք քն ղիւր կրտուր Բիւրտանն ծքճքոն ծանր
նաննք Օնիդրտն քրտրտնքաւք :

Կրտուրք ծիւրքրճքդ ծիւրքոն կրքրքիւր քրտրտնք
Օնիւրտայրտրքրտրնք .

ԿԵՄԵԿԵԸ ԸՓԻՆԻՆԵԸԸԸ .

Իկնք : Իտրնքղի ճքդոն : Ընն քրտրճն ծքքրնք օ

Նր. 23. Նախքճ. տնոլն. 1709. տպքրտլլլլ .

ქმა ლევან მეფე მეფე ლევანმა „განავო აქაური საქმენი“ და მოკლე დროში წარუვლინა მეფე გიორგის დამატებით ორი ათასი რჩეულე ქართველი მხედარი ქირმანში. ქართლიდან ცოტა ხნის შემდეგ ლევან მეფე წავიდა ისპანს, ჯანიშინად დაუტევა თვისი შვილი ვახტანგი ქართლში. „იესე თან წაიყვანა“⁹.

მეფე გიორგიმ დიდი გამჭრიახობა და გმირობა გამოიჩინა. შაჰის „ყველანი ურჩნი დაამშვიდა, რამეთუ ხოსროშა და შადადა მყრობელნი ბელუქისანი მოვიდნენ წინაშე მისსა შიშით შეძრწუნებულნი და თაყვანისმცემელნი“¹⁰.

თავის დროზე ქართლში გამეფებულმა ერეკლე 1-მა ქართლის ცოხეებში სპარსთა მეციხოვნენი ჩააყენა — თბილისში, გორში, სურამში და სხვ. ტყვეთა სყიდვა ყიზილბაშებმა გაააქტიურეს. „იცივლებოლა ქცევა-ზნენი ქართლისანი და იქცეოდნენ უმეტეს ყიზილბაშთა ზნე-წესთა“ — წერდა შემფოთებით ვახუშტი ბაგრატიონი.

ამრიგად, ვახტანგ ლევანის ქმე მეტად მძიმე მემკვიდრეობა მიიღო.

გიორგი მეფემ ქართველთა და ირანელთა ჯარებით დროებით ჩააქრო აჯანყებანი, რომლებიც შაჰის ხელისუფლებას დამხობით ემუქრებოდა. ამ მოვლენით კმაყოფილი ყვენი საქართველოს სამეფოს საშინაო საქმეებში თითქოს ნაკლებად ერეოდა. ამას კარგად იყენებდა ქართლის სამეფოს ჯანიშინი ვახტანგ VI სამეფოს განმტკიცებისა და კულტურულად დაწინაურებისათვის.

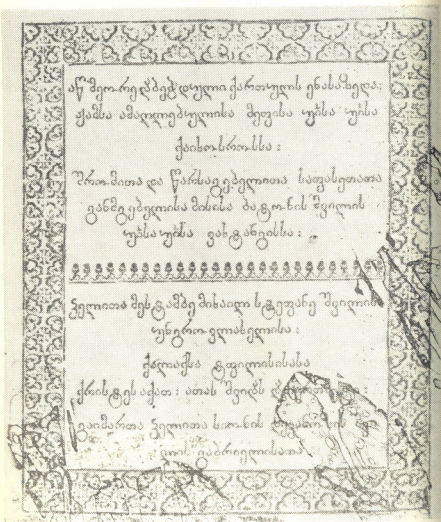
ვახტანგ VI ღირსეული გამგრძელებელი აღმოჩნდა მუხრანის ბაგრატიონთა ახალი სამეფო დინასტიის შესანიშნავ წარმომადგენელთა საუკეთესო ტრადიციებისა. მან ბრწყინვალე განათლება მიიღო საბასულხანის, გიორგი XI-ს, ევროპულად განსწავლული მისიონერი პატრების ხელმძღვანელობით და, პირველ რიგში, მამის ლევან მეფის დიდ ოჯახში.

ვახტანგ VI იყო ენციკლოპედიური განათლების კაცი, სახელმწიფო და სამხედრო საქმის კარგი მცოდნე, კულტურისა და მეცნიერების დიდი მეცენატი. მემატეანის ცნობით, ჯერ კიდევ ვიდრე ჯანიშინი გახდებოდა, „ბატონიშვილი ვახტანგი მოვიდა [1701 წ.] შემო-

⁹ ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1989, გვ. 44—45.

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, ნაწილი მეორე, ჩუბინოვის გამოცემა, სანკტპეტერბურგი, 1854, გვ. 68; ვახტანგ მეექვსე, ლექსები და პოემები, ალ. ბარამიძის რედაქციით, თბ., 1975.

დგომასზედ შამის საუფლისწულოში და დადგა სურამს, შემოვიყვებოდა
 თავისთან საუკეთესო მწერალი მწიგნობარი, საბას თანამშრომლობდა
 შეადგინა დასტურლამა, სამართლის წიგნი, შეკრიბა სიგელ-გუჯარნი
 და ქართლის ცხოვრების შატიანენი, მოაგროვა ხელნაწერნი“¹¹.

სურ. 24. დავითნი. 1711. თავდერცელი.

¹¹ ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980, 33-45-46; მ. ქიქოძე, ვახტანგ VI-ის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა. „შეცნობები“, თბ., 1988.

ქართლის მეფის მოადგილედ ანუ სამეფოს ჩანიშინად დანიშნულ ვახტანგ VI დიდი წარმატებით აგრძელებდა სამეფოს კულტურულ-აღორძინების ღირსშესანიშნავ წამოწყებებს, ამასთანავე ამკლავებდა სახელმწიფოს მართვის კარგ უნარს. იბრძოდა თავგასული ფეოდალების — ერისთავებისა და სხვა რეაქციული ძალების ალაგმვისათვის; ჩამოაყალიბა სამეფო „მცველი ლაშქარი“, იღწვოდა ქართული ეკლესიის გადახალისებისა და განმტკიცებისათვის — დაუბრუნა მათ თავდათვანი მიტაცებული მამულები და კათალიკოსად დანიშნა რუსეთიდან ახლად დაბრუნებული თავისი ძმა დომენტი.

ვახტანგი მფარველობდა სამეფოს პატრიოტ პროგრესულ ძალებს, ეროვნული ქართული კულტურისა და მეცნიერების აღორძინებისათვის თავდადებულ ადამიანებს, ყველა იმას, ვინც სამშობლოს გამოხსნისა და ევროპულ-კულტურული აღორძინებისათვის იღწვოდა, იყვნენ ქადაგნი სამართლიანობისა, მამხილებელი ეგოიზმისა და ტირანული ძალმომრეობისა, საკუთარი სარწმუნოებრივი სჯულის დამგმობ-რენე-გატობისა, ქვეყნის „გათათრებისაგან“ გადარჩენისათვის. ვახტანგი დიდი გულმოდგინებითა და რუღუნებით აგრძელებდა ბიძის, მეფე გიორგი XI-სა და მამის, ლევანის, მიერ დანერგილ კულტურულ-საგანმანათლებლო წამოწყებებს. ამასთანავე, ვახტანგ VI თვითონ გამოდის ინიციატორად, ჭეშმარიტ ორგანიზატორად და აქტიურ მონაწილედ საქართველოს ოთხსაუკუნოვანი (XIV—XVII) ისტორიის აღსადგენად. იგი „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ისტორიის დასაწერად „სწავლულ კაცთა“ საგანგებო კომისიას ჰქმნის, ბერი ეგნატაშვილის მეთაურობით.

ვახტანგ VI მეთაურობით თბილისში განახლდა და ამუშავდა უახლეს ტექნიკაზე დამყარებული ეროვნული სტამბა, დაიწერა ვახტანგის საკანონმდებლო ძეგლები და დასტურლამა, რითაც „სჯულმდებელი“ მეფის წოდება დაიმკვიდრა.

ვახტანგ VI უნდა ვემაღლოდეთ იმ დიდი მასშტაბის ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური მუშაობის გადრეკვამას, რომელიც უშუალოდაა დაკავშირებული ევფხისტყაოსნის ტექსტის მეცნიერულად დადგენა-გამართვასთან, პირველად სასტამბოდ მომზადების, მისი ბეჭდვის, „თარგმანების“ ანუ კომენტარებისა და ლექსიკონის დართვის დიდ საქმეებთან ერთად, რითაც მკვიდრი საქარკველი ჩაეყარა რუსთველოლოგიას, როგორც მეცნიერების ცალკე დარგს.

ამავე პერიოდში გაძლიერდა მეფის ზელისუფლება, მეტ-ნაკლებად განვითარდა საქალაქო ცხოვრება, სოფლის მეურნეობა, აღებშიცემობა ქვეყნის შიგნით და მის ფარგლებს გარეთ.

ასე გრძელდებოდა მანამ, ვიდრე გიორგი XI თანხლებ ქართველთა ლაშქრითა და ირანის ძალებით ამყარებდა წესრიგს შაჰის ირანის

ზემოთ დასახელებულ პროვინციებში. შაჰის უღლის დამხობისათვის განმათავისუფლებელი ბრძოლა კი ღრმავდებოდა... ამიტომ XI მეამბოხე მირ-ვეისი შეიპყრო, შაჰის კარზე გაგზავნა და არაერთი სხვა ღონისძიებანიც განახორციელა. მტრებმა კი ყეენის კარი გიორგი XI-ს წინააღმდეგ ცილისწამების გავრცელების კერად გამოიყენეს. მირ-ვეისი და ყეენის კარისკაცი ასმენდნენ ქრისტიან გიორგის; და როცა მირ-ვეისი შაჰის კარიდან სამშობლოში გაისტუმრეს, მან შეძლო მოტყუებითა და ვერაგული ლალატით გიორგი XI-ის მოკვლა და მისი ლაშქრის დარბევა. მირ-ვეისმა მეფის გულსაკიდი ჯვარი შაჰის კარზე გაგზავნა. ეს მოხდა 1709 წ. 21 აპრილს ყანდაარში.

მაგრამ ქართველ მეფეთა და ლაშქართა ბრძოლები ამით არ დამთავრებულა. იგი წლობით გრძელდებოდა. 1711 წ. ქართველი მეომრების მხარდამხარ ბრძოლებში დაიღუპნენ გიორგი XI ვაჟი ალექსანდრე და ვახტანგის უფროსი ძმა მეფე ქაიხოსრო ლევანის ძე, რომელსაც თან ახლდა საქართველოდან ახლად მობილიზებული 1500 მეომრისგან შემდგარი რჩეული ამალა¹². ძირმომპალი ირანის ტახტის მპყრობელის ბრძანებით ავღანეთის ამბებში იძულებით ქართლის დიდი ძალების ვერაგულად ჩათრევამ და ლალატმა შეარყია ქართლის სამეფოს წინსვლა¹³ და შეიწირა მრავალი მეომრისა და მეფე-მთავრის სიცოცხლე¹⁴. გართულდა სამეფოს მართვა; გამრავლდნენ მედროვენი და ტახტის მამძიებელნი (მაგ. ავღანეთში დაღუპული მეფე ქაიხოსროს მომდევნო ძმა (1712 წ.) ყაენის (ჰუსეინ I) კარს ეახლა მეფობის საბოძებლად).

ასეთ პირობებში ვახტანგ VI იძულებული გახდა ქართლის სამეფოს 1712 წ-ს აპრილს გასცლოდა და დროებით დაეტოვებინა; ქართლის გამგებლად თავისი ძმა სვიმონი (1712—1714 წწ.) განაწესა და შაჰს ეახლა¹⁵. ვახტანგ VI-ის შაჰის კარზე ყოფნა გაქიანურდა. ვახტანგი ქირმანში გაგზავნა შაჰმა. კრიზისი ქართლში ღრმავდებოდა, ვახტანგი არ დათანხმდა შაჰს მამამდიანობის მიღებაზე, სჯულის უარყოფას ვახტანგ VI ამჯობინებს მეფობა შაჰმა გადასცეს მის ერთ-ერთ მამამდიან ძმას... — გარნა არიან ძმანი ჩემნი მამამდიანნი და მათ გადაეცითო¹⁶ — აქ ვახტანგის გამამამდიანებულ ძმებად სვიმონი და იესე ივულისხმებიან. რაკი იესე მეტი პოპულარობით სარგებლობდა, 1714

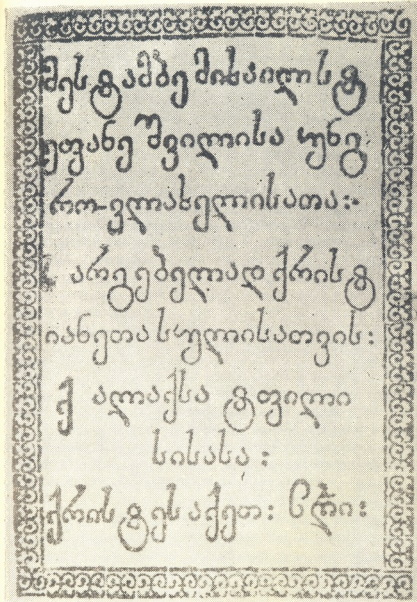
¹² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., გვ. 402.

¹³ ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980, გვ. 45—46.

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, ჩუბინოვის რედაქციით, სპბ. 1854, გვ. 73—76.

¹⁵ ვ. დონდუა, საისტორიო ძიებანი, თბ., 1967, გვ. 150.

¹⁶ ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, ნაწ. II, გამოც. ჩუბინოვისაგან, ს. პეტერბურგი, 1834, გვ. 78.

სურ. 25. კამნი. 1710. თაფურცლის ნაწევები.

წლიდან ქართლის ტახტზე იესე დაჯდა. ამ დროს ტახტზე ასვლის სურ-
ვილი, სრულიად მოულოდნელად, განუცხადებია ვახტანგის ქვეყნულ
თალიკოს დომენტის, რომელსაც ასევე გაუმედავენებია სურვილი ცო-
ლის შერთვისა და მამადიანობაში გადასვლისა. საოცარია... მაგრამ
ფაქტია...

თბილისში ამ დროს შაჰის ცნობილი აგენტი ვინმე ხოლოფა გა-
მოჩენილა. თუ იგი მოიხელთებდა, ნება ჰქონდა მიცემული შაჰისაგან
„დეპყრო ქართლი“ (სვიმონი ირანში წარველინა) და ქვეყნის გამგებ-
ლად გამხდარიყო¹⁷. ხოლოფასა და სვიმონს ამგვარად შექმნილ რთულ
ვითარებაში ვახტანგ VI-ის წინააღმდეგ თითქოს საერთო ენა გამოუ-
ნახავთ, არაგვისა და ქსნის ერისთავებთან ერთად, და მოუხსენებიათ
შაჰისათვის: „ვახტანგმა ყურანი დასწვაო“, ამიტომ „არღარა ნებავდათ
ვახტანგი და მეფედ იესე უნდოდათო“.

გამეფებულ იესეს თბილისში შემოსვლამ (10.1.1714 წ.) მძიმე
მდგომარეობა და სიტუაცია შექმნა ქალაქში. ვახტანგის მომხრენი ამ
დროს აქტიურად მოქმედებდნენ. საბა საფრანგეთის მეფეს ლუდოვი-
კოს ეახლა. პროგრესული ძალები, რომელნიც გამამადიანებული
იესეს გამეფების მოწინააღმდეგენი იყვნენ, იძულებით ჩამოშორდნენ
ბევრ კეთილად წამოწყებულ საქმეს და ზოგი სულ გაეცალა ქალაქს.
მაგ., ვახტანგის მეუღლე დედოფალი რუსუდან რაქვას გაიხიზნა ორი
შვილით. იესეს გამეფებასთან ერთად კათალიკოსი დომენტი აღდგა
თავის უფლებებში. ქართლის ჯანიშინის თანამდებობაზე ფორ-
მალურად დატოვებული სვიმონი ისპაანიდან მომავალ ახალ მეფეს,
იესეს, აღფრთოვანებით შეგებებია საზღვარზე — „გატეხილ ზიდს“
გაღმა¹⁸. ყოველივე ეს დიდ ზიანს აყენებდა და სპობდა ვახტანგის
ეროვნულ, უაღრესად პროგრესულ წამოწყებას, უშედეგო იყო ევრო-
პაში საბას ელჩობაც. ასეთ პირობებში ტყვეობაში მყოფი ვახტანგი
თავისი მომხრეების რჩევით კომპრომისულ დათმობაზე წავიდა... ყე-
ენმა მას ქართლი კვლავ უბოძა (მეფე იესე გადააყენა). ვახტანგი, რაკი
ირანის სპასალარობაც დაეკისრა, სამხედრო ოპერაციებში მონაწი-
ლეობის გამო ერთხანს ირანში დარჩა, ხოლო ქართლის მეფობას ბა-
ქარ ვახტანგის ძე ასრულებდა.

ბაქარის გამეფებას (1716—1719 წწ.) თან მოჰყვა რეაქციული ძა-
ლების — ვახტანგ VI სამეფო პოლიტიკის მოწინააღმდეგე ჯგუფებისა
და პირთა წინააღმდეგ ანგარიშსწორების გაძლიერება: დაპატიმრებანი,
თვალთ ამოხდა (მუხრანბატონ ერეკლეს). მოშთობა (პაპუნა დიასა-

¹⁷ ვახუშტი, იქვე, გვ. 78.

¹⁸ იქვე, გვ. 79.

მიძეს), მკაცრად გაუსწორდა ერისთავს; ექსორიაცო არა ერთი მონაწილე და სხვა. ყოველივე ეს ძვირად უჯდებოდა ქართლს.

1716 წ. თბილისსა და მთელ ქართლში ეამიანობა გაჩნდა, რომელმაც აღამიანთა დიდი მსხვერპლი გამოიწვია. მაგ., ამოწყდა ვახტანგის ძმის სვიმონ ჯანიშინის ოჯახი და ბევრი სხვა.

ვახტანგ VI ქართლის სამეფოში სპარსეთიდან 1719 წელს დაბრუნდა ისე, რომ ირანის სპასალარს ირანის სასარგებლოდ არ უბრძოლია. მას აქ დახვდა თავისი სამეფოს საშინაო დიდი აშლილობა და უაღრესად გართულებული საგარეო ურთიერთობა, რამაც განაპირობა კულტურულად დაწინაურებული ქართლის სამეფოს დასუსტება. ვახტანგი დაუპირისპირდა რეაქციულ მოღალატე თავადებს, ქსნისა და არაგვის ერისთავებს, დალაშქრა ოსეთი, დაიმორჩილა ზოგი ორგული თემი და მიძიმედ დახარკა ისინი.

ამავე პერიოდში ვახტანგ VI-მ საბოლოოდ შეაქცია ზურგი ძირ-მომპალ ირანს და პოლიტიკური და მეგობრული კავშირი დაამყარა გაძლიერების დიდ გზაზე დამდგარ რუსეთთან.

რუსეთთან სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის დამყარებას საფუძვლად დაედო პეტრე I-ის მიერ 1721 წ. ნოემბერში ვახტანგ VI-დმი გამოგზავნილი წერილი. წერილი ეხებოდა კასპიის ზღვის სანაპიროებზე პეტრე პირველის ლაშქრობისათვის მზადებას და ამ ლაშქრობაში ვახტანგ VI მონაწილეობით ერთობლივ მოქმედებას სპარსეთის წინააღმდეგ. ვახტანგმა მიიღო პეტრეს ეს წინადადება და აღუთქვა, რომ ამ ლაშქრობაში სომეხ მეომრებსაც მიაღებინებდა მონაწილეობას. ამ წამოწყების მზადების პროცესში, 1722 წ. მარტში, ყეენმა ირანის შაჰის გვარდიის უფროსად ვახტანგის ძე ბაქარი დანიშნა. ბაქარს პეტრესთან კავშირი სახიფათოდ მიაჩნდა და მამის პოლიტიკას არ იზიარებდა. ბაქარს იმავე წლის მაისში ჯარი შეუყრია და ირანის მიმართულებით დაუძრავს კიდევ; მაგრამ ირანზე გულგატეხილ ვახტანგს ეს ლაშქრობა მოუშლია. ამასობაში ავღანელებმა ისპაანი დაიპყრეს და სეფიანთა დინასტიაც დამარცხდა. ირანის შაჰის დამარცხების მთავარ მიზეზად მიიჩნიეს ის, რომ ვახტანგმა არ აღმოუჩინაო ირანს დახმარება.

1722 წ. დამლევეს და 1723 წ. დასაწყისში ქართლის მდგომარეობა უკიდურესობამდე გართულდა. ირანის ახალი შაჰი ურჩი ვახტანგის დასასჯელად სალაშქროდ ემზადებოდა. ხოლო ქართლის საზღვრებზე თურქეთი ასევე ჯარებს უყრიდა თავს. კონსტანტინე კახთა მეფე სარგებლობდა შექმნილი მდგომარეობით და შაჰთან კავშირის გაღრმავებით თბილისისა და მთლიანად ქართლის დაპატრონებაზე ოცნებობდა. შაჰის ბრძანებით თბილისში მყოფმა გარნიზონმა ქალაქს სროლა აუტეხა. კონსტანტინე თავისი და ლეკთა დაქირავებული ჯარებით ამოქმედდა და განჯისა და ერევნის ხანებთან ერთად 1723 წ. გაზა-

ფხულზე თბილისი დაიპყრო და ბარბაროსულად გაძარცვა. ვახტანგი ცხინვალში გაიხიზნა. ამავე წლის ივნისში ქართლში მდებარე კრილი ოსმალები თბილისს მოადგნენ. კონსტანტინე უბრძოლველად გაეცალა ერთიანად გაძარცვეულ ქალაქს.

მართალია, პეტრე I 1722 წ. აგვისტოში ატყობინებდა ვახტანგს, რომ მისი ჯარები კასპიის ნაპირებზე უკვე მოქმედებდნენ. მაგრამ განჯაში მდგომი ქართველ-სომეხთა ლაშქრის, რომელსაც სარდლობდა ვახტანგ VI, რუსეთის მხედრობასთან შეერთება შეუძლებელი აღმო-

ი.ი.	ქაქაბაძე ანუ პეტრე პეტროვიჩი		
ი.ი.	პეტრე პეტროვიჩი ანუ პეტრე პეტროვიჩი		
ი.ი.	პეტრე პეტროვიჩი	60	6
ი.ი.	ქაქაბაძე ანუ პეტრე პეტროვიჩი	60	6
ი.ი.	პეტრე პეტროვიჩი ანუ პეტრე პეტროვიჩი	60	6
ი.ი.	პეტრე პეტროვიჩი ანუ პეტრე პეტროვიჩი	60	6
ი.ი.	პეტრე პეტროვიჩი ანუ პეტრე პეტროვიჩი	60	6
ი.ი.	პეტრე პეტროვიჩი ანუ პეტრე პეტროვიჩი	60	6

სურ. 27.

ჩნდა. პეტრე I-ის 1722 წ. კამპანია მოუშადადებელი აღმოჩნდა. იგი უკან გაბრუნდა, ლაშქრობის განახლება კი 1723 წლისათვის გადაიტანა. ამასობაში თურქებმა აღმოსავლეთ ამიერკავკასია დაიპყრეს, რაც რუსეთმა ოფიციალურად სცნო. ქართლში თურქებმა ვახტანგის გამაჰ-

ნაღიანებული ძმა, იესე გაამეფეს, ხოლო იმედდაკარგული ვახტანგის
 1724 წლის ივლისში, დიდი ამალით და მახლობლებით, რუსეთს და
 წავიწა.

ქართლის სამეფოს დამხობითა და „რჩეულ კაცთა“ რუსეთში გადახვეწით ქართველმა ხალხმა, მისმა სახელმწიფოებრიობამ, კულტურამ და მეცნიერებამ, უდიდესი დანაკლისი განიცადა. 1724 წლიდან 1744 წლამდე ქართლ-კახეთის სამეფოები მორიგეობით ჯერ თურქეთისა და შემდეგ ირანის მჩაგვრელური უღლისა და უმძიმესი ხარკის გადახდის ურთულეს სფეროში მოექცა, უმეფოდ დარჩენილი ქართლი გაჩანავდა...

გაიძარცვა ქალაქები და სოფლები, ეკლესია-მონასტრები, ჩაკვდა სამწერლობო კერები, ვახტანგმა და მისმა დიდმა ამაღამ თან წაიღო რჩეული ქართული წიგნები, რომლებიც კი გადაურჩა მოსპობას და მტრის მიერ გატაცებას.

მხოლოდ 1744 წელს თეიმურაზ-ერეკლეს გამეფებით ქართლ-კახეთის სამეფოები განვითარების ახალ სტადიაში შევიდნენ.

ასეთია მოკლედ ვახტანგის დროინდელი ქართლის სამეფოს ბედ-უკუღმართი პოლიტიკური ცხოვრების რთული პირობები, რომელშიც მოქმედებდა ახლად ფეხადგმული თბილისის სტამბა, სადაც 1712 წელს პირველად განხორციელდა ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვა და დასაბამი მიეცა რუსთველოლოგიას, როგორც მეცნიერების ახალ დარგს.

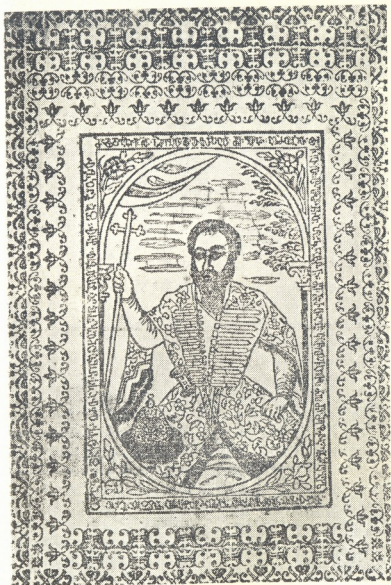
2. მიცნიერული რუსთველოლოგიის სათავესთან

ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებით „ვეფხისტყაოსნისა და შოთას გამო გაჩაღებული ბრძოლა, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში ხან მიწეღებოდა, ხან კიდევ გაღვივდებოდა ხოლმე, ძველი საქართველოს საზოგადოებრივი აზრისა და ქართული მწერლობის ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი და საგულისხმო საკითხთაგანია“¹⁹. ჩვენ აქედან მხოლოდ XVII ს. მეორე ნახევარსა და XVIII ს-ის დამდეგისათვის შექმნილ ვითარებაზე შევჩერდებით.

ბრძოლას ვეფხისტყაოსნის გამო განსაკუთრებით მძაფრი ხასიათი მიუღია XVII საუკუნეში, როცა შაჰ-აბასის ურდოებთან ომგადახდილ, აღორძინების ხანაზე გარდამავალ ქვეყანას ჭრილობები ჯერ კიდევ არ მოშუშებოდა; როცა ლიტერატურაში ფეხმოკიდებული იყო სოფლისა და ბედის სამღურავ-მელანქოლიური მოტივები, ძლიერდებოდა მონარქიული ხელისუფლების რღვევა, ფეოდალურ აშლილობასთან

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956.

ერთად პატრონჲმური ტრადიციების საბოლოოდ ვაქრობა; რაც
უკვე დაკანონდა: „ყვისა ყოველი ბატონისა არს“.

სურ. 28. ვახტანგ VI.

„ვახტანგ VI-ის და მის დროინდელ მეცნიერთა მუშაობა წერილობრივად შევსებულია ბოთლებში, რომლებშიც მათი შრომები შენახულია. ხელნაწერთა ინსტიტუტის შეცვლას ისინი ვერ ბედავდნენ, მაშინაც როდესაც შეცდომა ცხადი იყო. მათ საზრუნავს ძველი ძეგლის შეურყვნელად და სიფრთხილით დაცვა შეადგენდა. ამისათვის საუკეთესო ხელნაწერებს ეძებდა და უმჯობესნი მათგანნი ჰპოვდათ ამ მიზნით გამოყენებული. ასე მოიქცა რგი ქართლის ცხოვრების აღდგენა-გადარჩენისა და გავრცელებისათვის ზრუნვის დროს... ქართული სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლების შეკრებისა... და შედგენისას“²³.

პირველ ყოვლისა, ვახტანგ VI-მ და მისმა ერთგულმა თანამებრძოლებმა გადაარჩინეს რუსთაველის ვეფხისტყაოსანი ყალბისმქმნელ დამლუპველთაგან, რაც შექმნილ კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებაში მას მოელოდა.

ვახტანგ VI-სა და მის თანამებრძოლთა მიერ ვეფხისტყაოსნის ტექსტის სასტამბოდ მომზადებას წინ უძღოდა მეცნიერულად ღრმად გააზრებული და კარგად მოფიქრებული მუშაობა, დროთა განმავლობაში მიმბაძველთ ჩანართებისგან ტექსტის განტვირთვისა და გადამწერთა უნებლიე შეცდომების გათვალისწინებით.

ვახტანგ VI შოთა რუსთაველის გენიალური ქმნილების ტექსტის დადგენისას მხოლოდ შერჩეულ ხელნაწერებს ემყარებოდა. მან „პოემის ყველა საუკეთესო ხელნაწერი შეაგროვა. მათგან უკეთესის და უძველესი რედაქციის შერჩევა შესძლო და ამ რედაქციის ტექსტი პირველად სტამბურად დაბეჭდა“²⁴.

ვეფხისტყაოსნის 1712 წ. გამოცემით საფუძველი ჩაეყარა მეცნიერულ რუსთველოლოგიას. დღეს დადგენილია, რომ ვახტანგ VI 1712 წლის ვეფხისტყაოსნის სტამბურად გამოცემას საფუძვლად დაედო XVII ს-ის სარდალ-სახლთუხუცეს ზაზა ციციშვილის შეკვეთით, ცნობილი მწერლის იოსებ თბილელის მიერ გადაწერილი „ზაზასეული ვეფხისტყაოსანი“ (დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში — Q-1082). უკანასკნელ ხანებში პროფ. ს. ციციშვილის მიერ ჩატარებულმა მეცნიერულმა კვლევა-ძიებამ ეს ფაქტი ცხადად დაასაბუთა.

²³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956, გვ. 22.

²⁴ იქვე, გვ. 8.

ვეფხისტყაოსანი:

წახალი ჰმეცდებოდა ქართულის ენასა ზედა ჭამსა ამა
ღღობულისა საქართველოს მყრობელოსა
უფლისა უფლისა ვახტანგისსა:

ძროძითა ჰ წინსავეგბელითა მისეე მყრობელოსათა:

გაიმართა ჯელითა ჯელოწითის კარის ღვეანობის შვი
ლის მიქელისათა: ქალაქსა ცუფლისისასა
ქრისტეს აქეთ

ათას შვილას ჰ თორმეტსა ღსაბამითგან ვიდრე
აქამომღე შვილიათას ორას ოცსა:

სურ. 29. ვეფხისტყაოსანი. თბილისი. 1712. თავფურცელი

ვეფხისტყაოსნის ტექსტის გამმართველი მიქელი გვარამუნიანი, რომ 1712 წელს დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსანი ისეთივეა, რამდენადაც იყო ავტორის (რუსთველის) მიერ ხელით დაწერილი. იგი წერს: „აწ დაიბეჭდა სტამბაში პირველ ნაწერი ხელითა...“

შოთა რუსთაველის ვეფხისტყაოსნის იდეურ-მსოფლმხედველობრივი მრწამსისა და 1712 წლის გამოცემის ტექსტოლოგიურ-მეთოდოლოგიური მეცნიერული პრინციპების სიღრმისეულად შესწავლამ გამოარკვია ვახტანგ VI-ის და მის უახლოეს თანამშრომელთა არა ერთი სახელმძღვანელო მოსაზრების სიმტკიცე.

რაც შეეხება რუსთაველის რელიგიურ-აღმსარებლობით რწმენას, იგი ქრისტიანი მართლმორწმუნეა: ამ სარწმუნოების მიდრეკილებამ მიიყვანა და უბიძგა მგოსანს იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ბეჩად აღკვეცა. თეიმურაზ ბაგრატიონიდან მომდინარე ამ აზრს დღეს უყოყმანოდ იზიარებენ მკვლევარნი.

როცა რუსთაველის მსოფლმხედველობრივ-რელიგიური მრწამსის შესახებაა მსჯელობა, შეუძლებელია გვერდი ავუაროთ პოეტის ნეოპლატონურ მსოფლგაგებასა და შეხედულებას, რომელიც ჯერ კიდევ ისტორიკოსმა პლ. იოსელიანმა შენიშნა პირველად²⁵. ეს დებულება გაიზიარეს მკვლევარმა რუსთველოლოგებმა — იუსტ. აბულაძემ, ვუკ. ბერიძემ, ნ. მარამა, შ. ნუცუბიძემ და სხვ. მათ პლ. იოსელიანის მიერ აღძრული დებულება რუსთაველის ნეოპლატონურ შეხედულებათა შესახებ ახალი განმაზოგადებელი მასალებით დაასაბუთეს და გაამდიდრეს²⁶.

მე-17 საუკუნეში, როგორც ჩანს, ცხოველყოფილურა განსჯისა და საყოველთაო საზრუნავ წმიდათაწმიდა საქმედ მიუჩნევიათ ვეფხისტყაოსნის იმ საზიზ აღდგენა და დაცვა, როგორადაც იგი გენიალური რუსთაველის მიერ თავდაპირველად დაიწერა და გავრცელდა.

ვეფხისტყაოსნის ტექსტის შეზღავანა-გაყალბება ორი მიმართულებით ხდებოდა: ჯერ ერთი, წიგნის გადამწერების მიერ, გადამწერის პროცესში, უნებლიე შეცდომების ან მცირე შესწორების (სიტყვის შეცვლით) შეტანით არაერთი შეცდომის დაშვებით. მეორე ნხრით, დროთა განმავლობაში ამა თუ იმ მწერალს, მეღვთისმეტყველებს (თელი რიგი სტროფები, თავები და ეპიზოდები ჩაურთავს „ვეფხისტყაოსანში“ და ამ გზით შეურყენია გენიალური ნაწარმოები²⁷. შექმნილა მავნე განწყობილება, რომ თითქოს ასეთ გადამწერთ და მეღვთისმეტყველთა თავიანთი უადგილო შესწორება-ჩამატებებით თავი იმდენად მოპქონდათ,

25 ვახ. კავთაი, 1870, № 13. შოთა რუსთაველი

26 გ. შარაძე, პლ. იოსელიანი რუსთველოლოგი, თბ., 1920, გვ. 152—53.

27 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 11, 1941, გვ. 321.

ეს მუკლუბი უფლის გვირგვინის მუკლუბის თქვითი
 სასიხარულია და შესავედრებელია. ქრისტე
 იანეთათ. ურცხესუნებელია. შეუამდგ
 თაშელია. და მბადრებელია და მიმართა მი
 თვალთა და შეწყნარებულთა ნუ
 უბუ

რომ ზოგი მათგანის სახელი ცნობილი ვამბდარა თანამედროვეობის და ზოგმა ჩვენამდეც კი მოაღწია. მაგალითად, „ვეფხისტყაოსნის“ ამგვარ შერყვნაში მონაწილეობა მიუღია მეფე თეიმურაზ პირველის თანამედროვეს, პოეტ იოსებ სააკაძე თბილელს²⁸, აგრეთვე ნანუჩა ანუ მანუჩარ ციციშვილს, რომელიც არჩილ მეფის თანამედროვეა.

მეფე-მგოსნები თეიმურაზი და არჩილი, როგორც ეს კარგად ჩანს, შემფოთებული იყვნენ მათი უსაქციელობით და ხმას იმაღლებდნენ ამგვარ მოქმედებათა წინააღმდეგ. არჩილ მეორე ნანუჩა ციციშვილის „ნამოდვარს“ ასეთ სამარცხვინო შეფასებას აძლევს:

„ნანუჩას რუსთვლის ნათქვამში ბევრი რამ ჩაურევია,
საბრალოს ვერ შეუწყვია, წმინდა რამ აუმღვრევია“²⁹.

როგორც ირკვევა, XVII საუკუნეში ვეფხისტყაოსნის მიმბაძველ-გამყალბებელ მელექსეთა წინააღმდეგ საზოგადოებრივ პროგრესულ ძალებს გაულაშქრიათ, უმხელიათ და დაუგმიათ მათი შეუწყნარებელი მავნე მოქმედება; ამასთანავე, ამავე ძალებს ნათლად გაუთვალისწინებიათ „ვეფხისტყაოსნის“ უკვი დამახინჯებული ტექსტის დაუყოვნებლივ (ვიღრე გვიან არ იყო) მეცნიერულად გამოკვლევა, განხილვა, (ნაყალბე-ჩანართთაგან, გადამწერთა) და ყოველგვარ შეცდომებისაგან გაწმენდა. რათა პოემას თავისი თავდაპირველი სახე სრულყოფილად დაბრუნებოდა.

XVIII საუკუნის დამდეგისათვის ამ ისტორიული მნიშვნელობის დიდი ეროვნულ-კულტურული საქმის განხორციელება დაეკისრა დიდად განათლებულ მეფის ძეს, ქართლის სამეფოს გამგებელს ვახტანგ ლევანის ძე ზაგრატიონს.

შორსმჭვრეტ მეფე-შემოქმედს წილად ხვდა ბევრი სხვა, ასევე გადაუდებელი, დიდი საქმის თავმობმა, რომელთაგან ჩვენ აქ „ვეფხისტყაოსნის“ გამოცემასთან დაკავშირებულ ერთ საკითხზე შევჩერდებით.

ეს საკითხია გადამწერთაგან შერყვნილი „ქართლის ცხოვრების“ გასწორება, ასევე ტექსტის მეცნიერულად გამართვის და მისი ოთხ-საუკუნოვანი XIV—XVII სს. ისტორიის აღსადგენად ვახტანგის მიერ მეცნიერთა, ანუ „სწავლულ კაცთა“, საგანგებოდ შერჩევა, მოწვევა ბერი ეგნატაშვილის თაოსნობით.

ამ უაღრესად რთული დავალების განსახორციელებლად „მეცნიერ კაცებმა“ თუ რა მუშაობა ჩაატარეს, ამის შესახებ (თნობა მესამე პი-

²⁸ ს. ციციშვილი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია. 1957, გვ. 24—25.

²⁹ „არჩილიანი“, ა. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა, თბ. 1937-ტ. II, სტრ. 26.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Գրականության համալսարանի տնօրեն

Երևանի քաղաքում գրականության համալսարանի տնօրենի պաշտոնի վրա ընդհանուր առմամբ հարգելի և անկասկածելի արժեքներ կանգնեցրելու համար շնորհակալություններ արտահայտելու համար և այլն:

Երևանի քաղաքում գրականության համալսարանի տնօրենի պաշտոնի վրա ընդհանուր առմամբ հարգելի և անկասկածելի արժեքներ կանգնեցրելու համար շնորհակալություններ արտահայտելու համար և այլն:

Երևանի քաղաքում գրականության համալսարանի տնօրենի պաշտոնի վրա ընդհանուր առմամբ հարգելի և անկասկածելի արժեքներ կանգնեցրելու համար շնորհակալություններ արտահայտելու համար և այլն:

ՄԱՐԿԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

რიტაა) — „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის წინა-სიტყვაობაში ვკითხულობთ:

„პატრიოსანო და დიდებულნო ქართველნო, ჟამთა ვითარებისაგან ქართლის ცხოვრება გარყვნილიყო, რომელიმე მწერალთა მიერ და რომელიმე ჟამთა ვითარებისაგან აღარა წერებულყო... ვახტანგ ძემან ლეონისაგან და ძმისწულმან სახელოვანის გიორგისამან, შეკრობნა მეცნიერნი კაცნი და მოიხვნა, საცა რამ ქართლის ცხოვრებაში იპოვნა და შეამოწმეს რა რომელი გარყვნილ იყო, გამართეს და სხვაცა წერილნი მოიხვნეს“³⁰.

როგორც ვხედავთ, რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანთან“ ერთად ასევე გარყვნილიყო ქართლის ცხოვრება, „რომელიმე მწერალთა (გადამწერთა) მიერ და რომელიმე ჟამთა ვითარებისაგან აღარ წერებულყო“ — ესაა XIV—XVII საუკუნეების ისტორია. ვახტანგ VI-ს „სწავლულ კაცთათვის“ დაუქისრებია როგორც „გარყვნილი“ ქართლის ცხოვრების გამართვა, ასევე ოთხსაუკუნოვანი ისტორიის ახლად დაწერა.

მემატიანეს ცნობით, როგორც აღინიშნა, ჯერ კიდევ „1701 წელს ბატონიშვილი ვახტანგი მოვიდა შემოდგომამზედ მამის საუფლისწულოში და დადგა სურამს. შემოიკრიბა თავისთან საუკეთესო მწერალ-მწიგნობარნი, საბას თანამშრომლობით შეადგინა დასტურლამალი, სამართლის წიგნი, შეკრობა სიველ-გუჯარნი და ქართლის ცხოვრების მათიანენი. მოაგროვა ხელნაწერნი“³¹.

ამრიგად, „ქართლის ცხოვრების“ გამართვასა და სამსაუკუნოვანი ისტორიის აღდგენასთან ერთად, ბუნებრივად დაისვა საკითხი ასევე შერყვნილი „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის აღდგენისა და დასტამბვის შესახებ, რაც, როგორც ვიცით, 1712 წ. განხორციელდა. პირველს თუ ბერი ეგნატაშვილი თავკაცობდა, ბუნებრივია, მეორეს ვეფხისტყაოსნის გამმართველი მესტამზე მიქელი მიქაძე უნდა გაძლოლოდა.

პირველნაბეჭდი „ვეფხისტყაოსანი“ ჩვენს დრომდე მცირე რაოდენობით გადაჩა. სულ ცნობილია და აღწერილია 20 ცალი — ამთგან არც ერთი არაა დაუზიანებელი — ზოგს რა აკლია და ზოგს რა. მაგრამ მათი ურთიერთშეჯერებით მოხერხდა პირველნაბეჭდი „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის აღდგენა იმ სახით, როგორც ეს ვახტანგ VI-ის რედაქციით 1712 წელს გამოიცა.

1937 წ. რუსთაველის საიუბილეო თარიღთან დაკავშირებით გამოქვეყნდა ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის აღდგენილი სრული ტექსტი. ა. შანიძის მიერ აღდგენილ გამოცემას დართული აქვს სპეციალური გამოკვლევა. აღნიშნული სრულ წარმოდგენას იძლევა მის დე-

³⁰ იხ. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., ტ. I, თბ., 1955, გვ. 024.

³¹ იხ. ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 44.

დანზე. იგი ხელს უწყობს რუსთაველოლოგიის დარგში კვლევა-ძიების გაღრმავებას.

ფეოდალურ საქართველოში რეაქციულ-კლერიკალური წრეებში უკვე აღმართული იყო ირაკლიანების მემკვიდრეობის დაცვის მიზნით. ისინი, როგორც ირაკლიანები, რუსთაველის გენიალური პოემის წინააღმდეგ იმთავითვე იბრძოდნენ არა მხოლოდ იდეურად, არამედ მისი ფიზიკურად მოსპობისათვისაც კი. ამას ჩვენამდე მოღწეულ ქართულ წყაროებთან ერთად ადასტურებს აგრეთვე რუსი ღვთისმეტყველ-მკვლევრის ბოლხოვიტინოვის ცნობა, სადაც აღნიშნულია, რომ ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი „ისეა მოსპობილი, რომ ახლა ფრიად იშვიათად თუ იპოვება“.

რუსთაველის წინააღმდეგ მკაცრად გაულაშქრია მთავარეპისკოპოს ტიმოთე გაბაშვილს: „ესე რუსთველი იყო — წერს გაბაშვილი. — მთქმელი ლექსთა ბოროტთა, რომელმან ასწავა ბოროტი ბილწიერება და განრყვნა ქრისტიანობა“, — აი პოზიცია კლერიკალ-რეაქციული სამღვდელოებისა, რომელიც უპირისპირდება რუსთაველის მაღალ და უაღრესად პროგრესულ იდეებს.

„ვეფხისტყაოსნის“ 1712 წ. დასტამბულ ეგზემპლართა ნაწილი რომ გაუნადგურებიათ, ამას წყარონი ადასტურებენ, ოღონდ ბუნდოვანებითაა მოცული ამ დანაშაულის ჩამდენის ვინაობა; კლერიკალ სამღვდელოთა იდეური ბრძოლა „ვეფხისტყაოსნის“ წინააღმდეგ მართალია საამისოდ ფონსა და გარემოს თითქო ჰქმნიდა, მაგრამ იგი ვერ გამოდგება არგუმენტად მათ მიერ დიდი წიგნის ფიზიკურად განადგურებისათვის. ბევრად მკვიდრი საფუძველი არსებობს იმისა, რომ ეს ბოროტება, შექმნილ სიტუაციაში, შეეძლო ჩაედინა წიგნის გადამწერ რომელიმე მომხვეჭელ უპატიოსნო პირს (ასეთები, თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობით, როგორც დავრწმუნდით, საკმაოდ ყოფილან), რომელიც უსახსროდ და უსაქმოდ დარჩა წიგნის სტამბურად ბეჭდვის შემოღებით.

ვახტანგ VI დიდი დამსახურებაა, რომ სტამბურად პირველად დაბეჭდა „ვეფხისტყაოსანი“ და წინ წარუმძღვარა ვრცელი „თარგმანი“, ანუ განმარტება-კომენტარი. ვახტანგი მეფის შეუვალი პრესტიჟითა და დიდი ტაქტით შეეცადა თავის „თარგმანში“ გაემათილებინა კლერიკალ-რეაქციონერთა საშინელი ბრალდებანი და ცხადეყო ვეფხისტყაოსნის მაღალხეობრივი იდეების უმწიკველობა.

ვახტანგი შთამაგონებლად აცხადებს: — „მე ვსწერ... გამგებელი ქართლისა ვახტანგ წიგნსა შემსჭვალვითა ამას უცოდინარობითა და სოფლის ნივთთა სამეძაოდ თარგმნიდნენ მის რატორისა და ბრძენ ზეცნიერისა კეთილად ნამუშავევისა სამუშაოსა“.

ვახტანგ მეფე გაბედულად უპირისპირდება მათ და თავის ზნეობრივ მოვალეობად მიიჩნევს ავი საქმის დაშლას. იგი „ვეფხისტყაოსანს“ და იცავს მის მალალ ჰუმანურ იდეებს: „ღვთისა და კაცის წინაშე მე ასე მიჯობინებია და ამას იქით მკითხველთ იცით: მე უბრალო ვიყავ და კიდევ უბრალო ვარ, ქვეყნის უფროსი ავის დამშლელი ხაზს და ამად დავშვევრ“ (ხაზი ჩვენია — ა. ი.). ასეთია თავისი მეცნიერული მნიშვნელობით და პროგრესულ-განმანათლებლურ-დიდაქტიკური ღრმა იდეებით გამსჭვალული ვახტანგ VI-ის ცნობილი „თარგმანის“, ანუ კომენტართა, ხასიათი, რომელიც „ვეფხისტყაოსნის“ 1712 წ. დასტამბულ გამოცემას თან ახლავს. „თარგმანი“, ანუ კომენტარი, შუასაუკუნეობრივი კლერკალური რეაქციის წინააღმდეგაა მიმართული.

1712 წლის პირველნახევლი „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტი კრიტიკულადაა დადგენილი, გაბედულადაა განტვირთული მიმბაძველ-გამყალბებელთა „მონაჩმახისაგან“ — ტექსტი 1587 სტროფს (შაირს) შეიცავს, მაშინ როდესაც XVII ს-დან მოღწეული ხელნაწერები 2300 სტროფს (შაირს) აღემატება. ვახტანგის (კომისიის) ვეფხისტყაოსნის მოკლე რედაქციის დედანს ჩვენამდე არ მოუღწევია. ჩვენამდე მოღწეული არცერთი ხელნაწერი მას არ ესადაგება³².

ისმის საკითხი: რას უნდა ემყარებოდეს ვახტანგის (კომისიის) 1712 წ-ს პირველნახევლი მოკლე გამოცემა — რომელიმე ძველ ხელნაწერს თუ ვახტანგის (კომისიის) მიერ შემუშავებულს, გამართულსა და რედაქტირებულ-გასწორებულს?

ესაა საცილობელი საკითხი სპეციალისტთა შორის, რომელიც აღრიდანვე დაიწყო.

მაგ., „ვეფხისტყაოსნის“ 1841 წლის მეორე ბეჭდური გამოცემის რედაქციამ 1712 წლის გამოცემას 48 შაირი დაუმატა, რომელთაც ვახტანგის გამოცემაში ვერ ვხვდებით³³. ამრიგად, უნდობლობამ ვახტანგის გამოცემისადმი ფეხი აიღვა. მეფის ავტორიტეტი საკმარისი არ აღმოჩნდა იმისათვის, რომ იგი დაკანონებულიყო. კიდევ მეტი, თუ 2. ბროსემ 1841 წ. მიუმატა რამდენიმე სტროფი, იონა მეუნარგიამ 1880 წ. გამოსცა ვეფხისტყაოსნის ტექსტი, რომელიც აღრინდელ (ვახტანგისეულ) გამოცემაზე საგრძნობლად ნაკლებია — 1576 დაბეჭდილი სტროფი.

³² შოთა რუსთაველის ვეფხისტყაოსნის 1712 პირველი ბეჭდური გამოცემის 1937 წ. ა. შანიძის მიერ აღდგენილი გამოც., გვ. 388.

³³ იქვე, გვ. 389. ვახტანგ VI-ის და თეიმურაზ ბაგრატიონის შემდეგ მარი ბროსეს წილად ხვდა შეექმნა ახალი ეტაპი რუსთველოლოგიის დიდ დარგში; ისევე, როგორც ფასდაუდებელია მისი წვლილი ვეფხისტყაოსნის მეორე ბეჭდური გამოცემის საქმეში, რომელიც 1841 წელს პეტერბურგში თეიმურაზ ბაგრატიონის, დავით ჩუბინაშვილისა და ზაქარია ფალავანდიშვილის მონაწილეობით განხორციელდა.

ე. თაყაიშვილმა ამ მიმართულებით მეტად საინტერესო მუშაობა ჩაატარა. მან 1908 წელს დაბეჭდა ვრცელი აღწერილობა პოემის 124 ხელნაწერისა და გააკეთა მეცნიერული დასკვნა: ვახტანგ მეფეს გაუცხრილავს ვეფხისტყაოსანი იმ დანართი შაირებისაგან, რომლებიც შიგ XVII საუკუნეში გაჩენილათ, ეს აზრი (სხვა საბუთიანობით) კ. კელიძემ და კ. ჭიჭინაძემ გაიზიარეს³⁴.

დ. კარიჭაშვილი 1913 წ. ამის საწინააღმდეგოდ ამტკიცებდა: ვახტანგის რედაქცია ემყარება ერთ ხელნაწერს და დაბეჭდილია იმ სახით, როგორც ხელნაწერი იყო. დ. კარიჭაშვილის ეს აზრი გაიზიარეს ი. აბულაძემ, ს. კაკაბაძემ და პ. ინგოროყვამ.

ცნობა 1712 წ. გამოცემული „ვეფხისტყაოსნის“ დედნის შესახებ ა. შანიძემ აღმოაჩინა თვით ვახტანგის (თუ კომისიის) „თარგმანში“, რომელიც კომენტარის სახით თან ერთვის ამ გამოცემას³⁵.

პირველნაბეჭდი პოემის სატიტულო გვერდს თავზე აწერია: ვეფხისტყაოსანი და მოხსენებულია ორი პიროვნება: ვახტანგ VI და მიქელი.

პირველს სრულად ასეთი წარწერა ახლავს: „აწ ახალი და ბეჭდული ქართულსა ენასა ზედა უამსა ამად ლეზულისა საქართველოს მპყრობელისა უფლისა უფლისა ვახტანგისსა შრომითა და წარსაგებელითა მისივე მპყრობელისათა“.

მეორეს (მიქელის): — „გამართა ჯელითა ჯელმწიფის კარის დეკანოზის შვილის მიქელისათა: ქალაქსა ტფილისისასა“.

აქედან პირველყოვლისა ნათლად ირკვევა: 1712 წლის ვეფხისტყაოსნის ბეჭდურად გამოცემაზე ვახტანგ VI-ის შემდეგ და, მასთან ერთად, დიდი ამაგი მიუძღვის მიქელს, რომელიც ოფიციალურად აღიარებულია პოემის (შერყენილ-დამახინჯებული ტექსტის) გამმართველად.

საბა-სულხან ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამ ცნების ასეთ განმარტებას გვაძლევს; გამმართველი — „გამართუა — მრუდის გასწორება, გინა ფრინველთ გაწურთა, გინა მოშლილის ჩანგის გაწყობა“. დიდი საბა-სულხანის ეს განმარტება ორიენტირს იძლევა და გვეხმარება სწორად ჩავწვდეთ და გავიგოთ ვეფხისტყაოსნის „გამმართველ“ მიქელის ფუნქცია-მოვალეობათა არსი. მიმბაძველთაგან გარყვნილი და გადაამწერთაგან დამახინჯებული პოემის ტექსტის მეცნიერულად (ცნების საბასებური განმარტებით) დადგენასა და გამართვაში — „მო-

34 იქვე, გვ. 390.

35 იქვე, გვ. 390—391.

შლილი ჩანგის გაწყობა“ და „მრუდისა გასაწყობა“ უკეთესად არ ითქმება.

როგორც ვხედავთ, ვახტანგ VI-ს „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ნაწილის „გარყვნილ“ ტექსტის მეცნიერულად „გამართვა“ „მეცნიერ-კაცთათვის“ მიუღწევია. არ შეიძლება დაეჭვებაც კი მასში, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ შერყვნილი ტექსტის მეცნიერულად გამართვა ვახტანგ VI-ს „ქართლის ცხოვრებაზე“ თუ უფრო მეტად არა, ნაკლებ მაინც არ აინტერესებდა.

ვახტანგ VI-ს, როგორც მეფე-პოეტსა და მეცნიერს, სხვაზე უკეთ უნდა ჰქონოდა წარმოდგენილი და კარგად გათვალისწინებული თუ რაოდენ დიდი იყო პასუხისმგებლობა შთამომავლობის წინაშე გენიალური რუსთაველის პოემის უკვე შერყვნილ-დამაზინჯებული ტექსტის გამართვისა და „თარგმანების“, ანუ მეცნიერულ-კრიტიკული კომენტარებისა და „გამართული“ ტექსტის სტამბურად დაბეჭდვა.

ამიტომ, როცა ვახტანგ VI „ქართლის ცხოვრების“ გარყვნილი ტექსტის მხოლოდ შევსება-გამართვისათვის (და არა მისი სტამბურად დაბეჭდვისათვის) საგანგებოდ „მეცნიერ კაცთა“ სათანადო კომისიას ჰქმნიდა (როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ), ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ვეფხისტყაოსნის მიმბაძველთაგან შერყვნილი და გადამწერთაგან დამაზინჯებული პოემის ტექსტის ჭეროვნად აღდგენის, მისი გამართვის, სასტამბოდ მომზადებისა და დაბეჭდვისათვის ასევე ტექსტოლოგ სწავლულ კაცთაგან შესაფერი (ჩგუფი, კომისია, ან სანდო) პირნი უნდა შეერჩია. მეცნიერული კვლევა-ძიებით დგინდება, რომ 1712 წლის ვეფხისტყაოსნის გამოცემაში მოცემულია თვით ვახტანგის (კომისიის) მოღვაწეობის არსი, იგი აისახა ვახტანგისავე „თარგმანში“, რომელიც კომენტარის სახით თან ერთვის გამოცემას. ეს ფაქტი ჯერ კიდევ 1936 წელს შენიშნა ა. შანიძემ და ნათლად და დოკუმენტურად წარმოადგინა ვეფხისტყაოსნის პირველ-ბეჭდური გამოცემის 1937 წ. ფორეპროდუქციულ გამოცემაში³⁶.

თუ რაოდენ ნაყოფიერი ტექსტობრივ-რედაქციული წინასწარი მეცნიერული მუშაობა ჩაუტარებია ვახტანგ VI-ს (კომისიას), ეს კარგად დასტურდება სასტამბოდ მომზადებულ ხელნაწერ ტექსტში — ცალკეული სიტყვებისა და შაირების ჩვენებით³⁷. მაგალითად, აქ ვახტანგს გაუსწორებია სიტყვები: „შე ვ მ ა რ თ ო — შე ვ ჰ კ ა დ რ ო“, „ქვეწვა, ვით კლდისა ნ ა პ რ ა ლ ს ა ვეფხი პირ-გამეხებულნი“—

³⁶ იხ. შოთა რუსთაველის ვეფხისტყაოსნის 1712 წლის პირველი ბეჭდური გამოცემის ა. შანიძის მიერ აღდგენილი, 1937 წ. გამოცემული ტექსტი, გვ. 390—393.

³⁷ იქვე, გვ. 391—392.

გაუსწორებია: „ქვე წვა, ვით კლდისა ნაპირსა ვეფხი პირ-გამეხებულ-
ლი“. ვახტანგის (კომისიის) დედანში ყოფილა: „რადგან თავი სიტყუქმ-
ყოლისა უბადობისა“ — გაუსწორებია: „უბედობისა“. ან კიდევ: „ყო-
ვლნი ტროოდეს, მოსთქმიდეს, მერმე დასწყუნარდეს გვიანად“ გაუს-
წორებია: „დადუმდეს“ და სხვ.

ამასთანავე 1712 წ. გამოცემაში ვახტანგს (კომისიას) არ შეუტანია მთელი რიგი ყალბი სტროფ-შაირები, მათ შორის ვახტანგის (კომი-
სიის) „თარგმანში“ (კომენტარში) შემორჩა შვიდი შაირი³⁸.

კომისიას, მიქელის ხელმძღვანელობით, უაღრესად ნაყოფიერად უშუშავნია ვახტანგისეულ გამოცემაში შეტანილი ლექსიკონისა და „თარგმანში“ ახსნილი სიტყვებისათვის საჭირო მასალების მომზადე-
ბაზე³⁹. მიუხედავად ამისა, 1712 წ. ბეჭდურ გამოცემაში საკმაოდ გა-
პარულა კორექტურული შეცდომები, რომელთა სია და გასწორება მი-
თითებულია 1937 წლის აღდგენილ გამოცემაში⁴⁰.

ამრიგად დასტურდება: ვახტანგის (კომისიას) „თარგმანისას“ (ტექსტის დადგენისას) ხელთ ჰქონია ვრცელი ხელნაწერი დედნები; დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსანი კი სხვაგვარად არის წარმოდგენილი: მაშასადამე, ვახტანგს (კომისიას) „გაუცხრილავს ვეფხისტყაოსნის ტექსტი. პირველი გამოცემა ვეფხისტყაოსნისა არის შეგნებულად შემოკლებული ტექსტი და არა უცვლელად დაბეჭდილი რომელიღაც ძველი ხელნაწერი, ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი არის შეძლე-
ბისამებრ კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი“⁴¹. 393—394 გვერდებზე წარმოდგენილია გამოტოვებული შვიდი შაირის ტექსტი⁴².

ი ს მ ი ს ს ა კ ი თ ხ ი — ვინ იყო მიქელი? რა შეხედულებისა იყო იგი ვეფხისტყაოსანზე და რა საფუძველზე მიანდო ვახტანგ VI მას ვეფხისტყაოსნის გამართვისა და გამოცემის საქმე? პირველ ყოვლისა, ირკვევა, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ დიდ მნიშვნელობაზე, მის განმანათ-
ლებლურ უაღრესად დიდ როლზე ვახტანგ VI და მიქელი მთლიანად ერთი აზრისა და რწმენისა ყოფილან თავიანთი „გულთა სმენით“.

მესტამბე მიქელი 1712 წ. დაბეჭდილ „ვეფხისტყაოსანში“, თან დართულ რამდენადმე საგამომცემლო ხასიათის ლექსით, გვევლინება იდეურ თანამზრახველად ვახტანგ VI პროგრესულ, არსებობთად სწორი

38 იხ. იქვე, გვ. 392—393.
39 იხ. იქვე, გვ. 367—387.
40 იქვე, გვ. 393.
41 იქვე, გვ. 393.
42 იქვე, გვ. 393—394.

შეხედულებისა, რომელიც ვახტანგისეულ თანდართულ „თარგმანებაში“ — ანუ განმარტებაშია ასახული. მიქელი წერს:

— „აწ დაიბეჭდა სტამბაში პირველ ნაწერი ჯელისა. უგბილთა ფრიად სასწაელო, გონიერთ გულთა თმენისა, მეფის ვახტანგის ბძანებით და სიბრძნით კეთილ მქნელისა და ნაღვაწი მისის მლოცველისა მესტამბე მიქაელისა, დაესრულა ესე წიგნი, ქორანიკონს უნსა სმულსა ყველაქასა უხაროდა რიტორსა და კმა უსულსა სამლთოა და საეროცა ვისაცა აქუს სმენა გულსა და უსწაეულსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გულს უსრულს,

მიქელის ღვაწლი ვეფხისტყაოსნის გამმართავ-დამდგენის ღვაწლია. ეს მისია მიქელს საბა-სულხან ორბელიანის ზეობაში, მეფისა და დიდი საბას განბჭობა-არჩევანით უნდა დაკისრებოდა.

არ არის საჭირო ბევრი ფიქრი იმისათვის, რომ ვახტანგ VI „თარგმანება“ კომენტარში ჩამოყალიბებული სწორი კონცეფცია ვეფხისტყაოსნის სახალხო მისიის შესახებ როგორც ღვთისმოსავთა. ისე ერისკაცთათვის, ვისაც აქვს უნარი გაგებისა, გონება და „სმენა გულისა“, არსებითად იგივეა, რაც ვეფხისტყაოსნის გამმართველმა მიქელმა თავის ორსტროფიან აქ მოტანილ ლექსში გამოხატა.

ზემოთ მოტანილი ორსტროფიანი ლექსით ვეფხისტყაოსნის გამმართველმა მიქელმა ერთგვარად განსაზღვრა, ნათლად, სრულყოფილად და სიზუსტით ჩამოაყალიბა ის ფუნქცია. მოვალეობა და გაწეული შრომის ხასიათი, რაც მას, როგორც 1712 წლის გამოცემის ტექსტის გამმართველ მეცნიერს, ეკისრებოდა. ვახტანგ VI-მ და მიქელ მიქაძემ დიფერენცირებულად (თითოეულმა როგორი და კონკრეტულად რა ხასიათის სამუშაოს გაწევისა და ჩატარებისათვის) მოიპოვეს უფლება, რომ ვეფხისტყაოსნის სატიტულო გვერდზე მხოლოდ ამაგდარი ორი მოღვაწის: მეფე ვახტანგ VI-სა და მეფის შემდეგ მიქელის სახელი დაწერილიყო.

ლექსის ავტორი მიქელი დიდი ტაქტით, უშუალოდ, მთელი გულახდილობით ლაკონურად გვაუწყებს, რომ ვეფხისტყაოსანი 1712 წელს გამოიცა „მეფის ვახტანგის ბრძანებით და სიბრძნით კეთილმქნელისა და ნაღვაწი მისის მლოცველისა მესტამბე მიქაელისა“.

ამრიგად, 1712 წლის გამოცემა განხორციელდა ვახტანგ VI თაოსნობით, საფას-ხარჯებითა და ბრძანებით, რომლის სიბრძნე „ხელთაც“ კი გონიერ შემოქმედად აქცევდა. ამას მოსდევს: „ნაღვაწი მისის მლოცველისა მესტამბე მიქაელისა“, რომელიც ამასთანავე ვეფხისტყაოსნის გამმართველი იყო. აქედან კარგად ირკვევა, რომ ტექსტის გამართვა, მისი სასტამბოდ მომზადება და დასტამბვა ასევე მიქელის ღვაწლისა და დაუცხრომელი შრომით განხორციელებულა.

აკად. ალ. ბარამიძემ საყოფადღებო წერილი მიუძღვნა ვეფხისტყაოსნის 1712 წლის პირველნაბეჭდი გამოცემის 250 წლისთავს. მანქანულად მეცნიერულად დაასაბუთა, თუ რატომაა მიჩნეული აღნიშნული გამოცემა მეცნიერული რუსთველოლოგიის დასაბამად; ამასთანავე მაღალი შეფასება მისცა ა. შანიძის მიერ 1937 წელს ვეფხისტყაოსნის პირველი გამოცემის მეცნიერულად აღდგენასა და გამოცემას.

ალ ბარამიძე წერს: „გეოციტებს ვახტანგის გულისხმიერი დაკვირვება პოემის ტექსტზე... ავტორის აზრით ვახტანგის მთავარი ღვაწლი რუსთველოლოგიაში ის არის, რომ მან რედაქციულად დაამუშავა და ბეჭდურად გამოაქვეყნა ვეფხისტყაოსნის ტექსტი. უკანასკნელი დროის კვლევები შედეგად გაიკვია, რომ ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი თავისებური მეცნიერულ-კრიტიკული გამოცემაა. ვახტანგს შეუკრებია და შეუსწავლია ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები, შეძლებისდაგვარად გაუცხრილავს პოემა ჩანართებისა და დანართებისაგან. ჩამოუყალიბებია რუსთაველის პოემის ის მოკლე რედაქცია, რომელიც მრავალი გამოცემით არის ჩვენში გავრცელებული“.

ასეთია საყოველთაოდ აღიარებული შეფასება, რომელსაც იმსახურებს 1712 წლის ბეჭდური ვეფხისტყაოსანი.

აქ წარმოდგენილი პირველწყარონი და სპეციალისტთა მეცნიერული დაკვირვებანი, ვფიქრობ, საკმაოდ მკვიდრ საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ კუთვნილ მიეზღოს და ერთგვარად მაინც მოხდეს მინიშნება ვეფხისტყაოსნის „გამმართველისა“ და მესტამბე-გამომცემლის მიქელის როლსა და დამსახურებას გენიალური პოემის ტექსტის მეცნიერულად „გამართვასა“, აღდგენასა და დადგენაში, რაც პოემის სტამბურად პირველ გამოცემასთან არის დაკავშირებული.

იჩვენება, რომ ვახტანგ VI-ს გვერდში ედგა პოემის საიმედოდ გამმართველი და (არაა შემთხვევითი, რომ მიქელი მეფის შემდეგ დასახლებულია წიგნის ყდაზე) ერთგული თანამებრძოლი ძნელბედობის იმ რთულ ისტორიულ პირობებში, როცა პოემის სტამბურად გამოცემა ხდებოდა, რასაკვირველია, ვახტანგ VI-ის თაოსნობით: მიქელის მონაწილეობით ჩატარებული მთელი ეს მუშაობა არ შეიძლებოდა უნაკლო ყოფილიყო. მას საკმაოდ გააჩნია ჩრდილოვანი მხარეები, მაგრამ მეტად დიდია სიკეთე ამ გამოცემისა, რაც ა. შანიძემ ვეფხისტყაოსნის განახლებულ 1937 წლის გამოცემაში მეცნიერული სიღრმითა და მისთვის დამახასიათებელი კეთილსინდისიერებით სრულყოფით წარმოაჩინა. ალ. ბარამიძის მართებული შენიშვნით — 1712 წლიდან დღემდე „ვეფხისტყაოსანი“ სამოცდაათჯერ გამოქვეყნდა. ცხადია, სხვადასხვაა მათი მეცნიერული ღირებულება, მაგრამ ერთია მიზანი — რაც შეიძლება მეტად მიუახლოვდნენ საოცნებო ავტოგრაფს, გაასწო-

რონ საუკუნეთა მანძილზე შერყენილი ტექსტები, გაცხრილონ იგი გვიანდელი ჩანართებისაგან... (იხ. გვ. „კომუნისტი“, 1989 წლის 11 მარტი).

3. ვეფხისტყაოსნის „გამართვლ მიქელის“ ვინაობის დადგენისათვის (ცხოვრებისა და მოღვაწეობის პარაგრაფი)

თბილისში 1712 წელს, როცა ვეფხისტყაოსანი სტამბურად პირველად იბეჭდებოდა, ვახტანგ VI იძულებული იყო შაჰს ირანში ხლებოდა, ხოლო ქართლის გამგებლად თავისი ძმა სვიმონი დაეტოვებინა (1712—1714 წწ.).

თავისთავად ცხადია დიდი წიგნის დაბეჭდვისა და გამოცემისათვის პასუხისმგებლობა ვახტანგის გაწვევის შემდეგ ვეფხისტყაოსნის „გამართველს“, ხელმწიფის კარის ჯვარის მტვირთველის, დეკანოზის შვილს მიქელს ეკისრებოდა.

მიქელის როლი და დამსახურება, შეიძლება ითქვას, დღეს თავისთავად აღიარებულია, როგორც ვახტანგ მეექვსეს თანაშემწე-თანამშრომელისა, მაგრამ თვით მიქელის ბიოგრაფია, მისი ცხოვრება და მოღვაწეობა იქამდეა შეუსწავლელი, რომ ამ შესანიშნავი მოღვაწის ნამდვილი გვარიც კი არაა გარკვეული.

მიქელის ვინაობით პირველად პოლ. კარბელაშვილი დაინტერესებულა. მან გამოთქვა სავარაუდო მოსაზრება 1713 წელს დაბეჭდილ „კურთხევანში“ მოხსენებულ მიქელის ვინაობის შესახებ და დასძინა, რომ „მგონი მესხიშვილია“⁴³.

მიქელის ვინაობის გარკვევისა და მისი დამსახურების მეცნიერულად შესწავლის საკითხი რამდენადმე გააქტიურდა „ვეფხისტყაოსნის“ შემდეგ გამოცემებში რუსთველოლოგიური კვლევა-ძიების გაღრმავებასთან დაკავშირებით; აზრთა სხვაობამაც კი იჩინა თავი, მაგალითად, იუსტინე აბულაძე ფიქრობდა, რომ „ვეფხისტყაოსნის 1712 წლის ბეჭდური გამოცემის რედაქციის ავტორად ძნელად შეიძლება ვახტანგ VI ვიგულებოთ“...

⁴³ ხელნაწერთა ინსტიტუტის თ. კორდანიას ფონდის საქმეში № 391/92 შემორჩენილ პ. კარბელაშვილის მასალებში ქართული სტამბის შესახებ (იხ. რვეული, გვ. 24).

კ. კეკელიძე უფრო კატეგორიულ დასკვნებამდე მიდიოდა და იმ აზრს იცავდა, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი გამოცემის ტექსტის რედაქტორი ვახტანგ VI არ ყოფილა — მას ეკუთვნოდა იდეა, ხელმძღვანელობა და გამოცემას დართული კომენტარები, ხოლო გამოცემის ფაქტიურ რედაქტორად კ. კეკელიძე მიიჩნევა ხელმწიფის კარის ჯვარის მტვირთველის, დეკანოზის შვილს მიქელს (იხ. თსუ შრომები, ტ. X, 1939 წ. და მისივე „ეტიუდები“, ტ. IV, 1957), ოღონდ ამის დასაბუთება და მიქელის ვინაობის გარკვევა მას არ უცლია.

აკაკი შანიძე ზომიერებას იჩენდა და დასაშვებად მიიჩნევა მხოლოდ იმ აზრს, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ 1712 წლის რედაქციის ავტორი, შესაძლოა, მარტო ვახტანგი არ ყოფილიყო.

ალ. ბარამიძე მიქელს ვერ თვლის ისეთ მოღვაწედ, რომელმაც გაასწორა „ვეფხისტყაოსანი“, შეადგინა დასაბეჭდი ტექსტი და გამოაქვეყნა თავისი რედაქციით (იხ. შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, 1966, გვ. 412—414).

მიქელის პიროვნულ-ბიოგრაფიული საკითხებისა და საკუთრივ მიქელის გვარის დადგენას მიეძღვნა საგაზეთო წერილი ო. კასრაძისა და საეურნალო ნარკვევი რ. ფიცხლაიშვილისა⁴⁴.

ო. კასრაძემ თავის მცირე საგაზეთო წერილში შეძლო მხოლოდ საკუთარი შეხედულების გადმოცემა, რომელსაც მეცნიერული დასაბუთება აკლია. ავტორის აზრით „ვეფხისტყაოსნის“ გამმართველი მესტამბე მიქელი ხელმწიფის კარის ჯვარის მტვირთველ იესე გარსევანიშვილის ძე, ანუ გვარად გარსევანიშვილი იყო; ისტორიული წყაროებით კი დადგენილია, რომ იესე გარსევანიშვილის არც ერთ ვაჟს მიქელი არ რქმევია. ამდენად მტკიცება იმისა, რომ მესტამბე მიქელი გვარად გარსევანიშვილი იყო, მოკლებულია ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძველს.

რ. ფიცხლაიშვილი არსებითად ფართოდ შეეხო ამავე პრობლემას — სოლიდური ნარკვევი მიუძღვნა ორი საეურნალო წერილის სახით. ავტორი ჭეშმარიტების დასადგენად მდიდარ მასალებს და საჭირო ლიტერატურას იყენებს, მაგრამ ხშირად შორეულ წიაღსვლებთან ერთად. ვარაუდებსა და ლოგიკურ მსჯელობებზე დაყრდნობით, აცხადებს, რომ მესტამბე მიქელი გვარად თითქო კავკასიელია. ავ-

44 რ. ფიცხლაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის პირველი მბეჭდავი მიქელი. — ჟურნ. „მაცნეს“ ენისა და ლიტერატურის სერია, 1984 წ. № 2 და № 3; ო. კასრაძის წერილი დაიბეჭდა გაზ. „ლიტერატურულ საქართველოში“ 1980 წ., 18. 1. № 3).

ტორი აქვე იმოწმებს ჩვენს პუბლიკაციას — იესე ბარათაშვილის ცხოვრება ანდერძს (გამოცემა 1950 წ.), სადაც მიქელიც იხსენიება. ამოდ გვარწმუნებს, რომ „იესე ოსეშვილის ნამდვილი გვარი თითქმის დღემდე უცნობია საქართველოს ისტორიისა თუ ქართული მწერლობის მკვლევართათვის“.

ავტორი დარწმუნებულია, რომ მან კვლევა-ძიებით პირველმა დაადგინა არა მხოლოდ „ვეფხისტყაოსნის“ გამმართველი მიქელის გვარი, არამედ, ამასთანავე, მეფე ერეკლეს მდივანბეგის, ქართული მემუარული მწერლობის ფუძემდებლისა და თვალსაჩინო პოეტის იესე ოსეშვილის ნამდვილი გვარი. ავტორის დასკვნით მიქელთან ერთად ოსესძე იესეც გვარად კავკასიძე იყო.

რაკი სიტყვამ მოიტანა, შეიძლება აქვე ვთქვათ, რომ სინამდვილე ასეთია: „ვეფხისტყაოსნის“ გამმართველი მესტამბე მიქელის და იესე ოსეშვილის შთამომავლობითი ნამდვილი გვარი მიქაძეა და არა კავკასიძე⁴⁵.

მიქელ მესტამბე და იესე ოსეს ძე მამაბაპით რომ მიქაძენი (და არა კავკასიძენი) იყვნენ, ჩვენ აქ მოგვაქვს უდავო ისტორიული საბუთი, ესაა განჩინება, რომელიც 1558 წელს განუახლებია მეფე ლუარსაბ პირველს.

ამ საბუთში ვკითხულობთ: „ესე განაჩენი განუახლეთ ჩვენ მეფედ მეფემან ლუარსაბ ამას ზედა, რომელი ჭვარის მტვირთველი კარის ჩვენისა შესარჩლენ მიქაძე ამროსი და თორელი ქაბულ. თორელმა იჩივლა, ბოლნისთა სახასადრო და მემალეობის სარგო საერთო არისო. ამაზე მიქაძემ ძველთა მეფეთა სიგელნი წარმოადგინა, რომელ საკუთარი მისი იყო. აგრეთვე დიდმა მნათობმა კათალიკოსმა ზებედეშ უწამა გუჯართა გარჩევით და გამოძიებით. ამისათვის ჩვენც ესრეთ დაუმტკიცეთ ყოველი საჯვარის მტვირთველო სარგო საერთოდ ედვასთ და ბოლნისთა ათე-

45 აქ აღძრული და გადაწყვეტილი საკითხების არა ერთი მხარე და ფაქტი სპეციალურადაა განხილული ჩვენს საკანდიდატო დისერტაციაში, რომელიც მომზადდა ჩვენი მასწავლებლის აკად. ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით; დისერტაცია დავიდავი სამამულო ომის დაწყებამდე. სულ მოკლე ხანში ჩვენ ფრონტზე გაგვიწვიეს და ჩვენი დისერტაციის არც ერთი ნაწილი დღემდე არაა გამოქვეყნებული. დიბეჭდა მხოლოდ ავტორეფერატი, სათაურით: — „იესე ბარათაშვილის სამოხელეო მოღვაწეობა, მეურნეობა და ლიტერატურული შემოქმედება“, (თბ., 1941 წ.).

არმიიდან დაბრუნების შემდეგ 1950 წელს გამოვაქვეყნე იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძის ტექსტი, ჩვენ მიერ ახლად მიკვლეულ უცნობ ხელნაწერებზე დაყრდნობით ჩვენივე რედაქციით, სადაც, იესეს თბილისელ სიონელ მიქაძეთა ვინაობის, კულტურული და სამეცნიერო-ლიტერატურული მოღვაწეობის შესწავლასთან ერთად, იესე ოსეს ძისა და მიქელ მესტამბის ვინაობისა და გვარის დასადგენად, გამოყენებული გვაქვს ყველაზე უმნიშვნელოვანესი მასალა და დოკუმენტური პირველწყარო.

ული (sic!) საკუთრად მიქაძე ამბროსი დეკანოზისათვის დაგვიც. რად-
გან ძველთაგანვე ესრედ განწესებულა, ჩვენც ეგრეთვე დაგვიმტკიცე-
ბია და ეგრედმცა ჰგვიან უცვალებელად ყოველთა შემდგომთა მეფე-
და მეპატრონეთაგან.

დამტკიცდა აპრილის 3 ქვს სემ 1558 წ.“ (ადგილი ბეჭდისა)⁴⁶.
1558 წ. 3 აპრილის განჩინებაში მიქაძე ამბროსი, რომელიც მიქე-
ლისა და იესეს წინაპარია, ორგზისაა მოხსენებული.

საქართველოს სამეფო კარზე, როგორც ჩანს, რამდენიმე ჯვარის
მტვირთველი ყოფილა. აქ ორია დასახელებული — „მიქაძე ამროსი
და თორელი ქაბულ“ (აქ მოტანილი საარქივო საქმე ეხება იესე მიქა-
ძე-ბარათაშვილის შთამომავლობის თავადობის წოდებაში დამტკიცე-
ბას, რომელიც მოგვიანებით სადავოდ აქციეს ძირძველმა ბარათაშვი-
ლებმა). ამ საქმეში მოხსენებული ამბროსი მიქაძე, როგორც ჩანს,
მდივანბეგ იესე ოსეს ძე მიქაძისა (ბარათაშვილისა) და 1712 წ. თბი-
ლისში დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსნის რედაქტორ-გამომცემელ მიქელის
საერთო წინაპარია. ამას მთელი სიცხადით გვიდასტურებს დიდებუ-
ლი მემუარისტის იესე ბარათაშვილის (იესე მიქაძეს ბარათაშვილობა
მეფე ერეკლემ უწყალობა) „ცხოვრება-ანდერძი“, სადაც გულდასმით
და სიზუსტით გადმოცემულია ისტორიული ფაქტები მიქელ მიქაძის
შესახებ⁴⁷.

საარქივო დოკუმენტებით კარგად ირკვევა, რომ XVI ს. თბილის-
ში მცხოვრებ ამბროსის შვილს რქმევია ხარიტონი, შვილიშვილს კი
იესე. ისინი სიონის საყდრის მსახურად და სამეფო კარზე მემკვიდრე-
ობით ჯვარის მტვირთველად იწოდებიან. იესე სიონის დეკანოზს ხუ-
თი ვაჟი ჰყოლია; 1. მიქელი, 2. ეფთვიმი, 3. გაბრიელი, 4. დავითი და
5. ოსე (1698—1758) მიქაძენი⁴⁸.

ოსეს ვაჟებია: 1. იესე ოსეს ძე (მიქაძე-ბარათაშვილი), ცნობილი
მემუარისტი (1729—1786) და 2. ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე-
ერეკლე მეორის სტამბის გამოჩენილი მუშაკი, დეკანოზი იოანე ოსეს
ძე (1750—1801)⁴⁹. გაბრიელის შვილები არიან გამოჩენილი მწიგნობ-
რები — ნიკოლოზ (1720—1780) დეკანოზი (კალიგრაფი, მესტამბე)-
და ზაქარია ყოფილი — ამბროსი ნეკრესელი⁵⁰ (1728—1812). მიქელი,
ეფთვიმი და დავითი უძეოდ გადასულან.

46 საქართველოს ცენტრარქივი, ფ. 213, ანაწ. 1; საქ. 115.

47 იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება-ანდერძი, თბ., 1950, გამოსცა ა. იოსელიანმა.

48 საქართველოს ცენტრარქივი, ფ. 213, ანაწ. 1; საქ. 115.

49 იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ა. იოსელიანის რედ. თბ., 1950.

50 ვ. ბერიძე, ქართველი ოსტატები, თბ., 1967, გვ. 174—185.

ეფთვიმს 1730-იან წლებში ტფილელის თანამდებობა „ტფილელად ბიძა ჩემი ეფთვიმი ბრძანდებოდა“ — წერს „სამწყისო ტფილელისა იყო და მამა ჩემი იყო სახლთუხუცესი ტფილელისა“; თბილისში ნადირშაჰის მოსვლის გამო 1735 წელს ტფილისიდან მოშორებით „წვერის ციხეში გამგზავნეს და მუნ ვიზდებოდი... და დიდი პატივისცემა მქონდა აზნაურთაგან, მლუდელთაგან და გლეხთაგან“. ამის მიზეზად იესე თვლის სატფილელოში ბიძამის ეფთვიმისა და მამამის ოსეს დიდ გავლენას.

„მამა ჩემი იყო და ბიძა ჩემები მლუდელნი წმინდისა ეკლესიისა... წვრთილნი მეცნიერებითა საფილასოფოსაოთა და საეკლესიოთა წერილთათა და მდიდარნი წიგნთა მრავალთა შემკრებელობითა“⁵². ისინი ყოფილან აგრეთვე „მოდღვარი ერისა, დიდი ქადაგი ეკლესიისა“. სიონის დეკანოზის შვილი ტფილელი ეფთვიმე 1740 წ. მაისის 22 გარდაცვლილა. გვაუწყებს ათანასე ამილახვარი. როცა ეს მოხდა, „მე ამილახვარის შვილი ათანასი მროველად ვიყავი, პატრიარქი დომენტიმ ტფილელად მომცვალა 7 ივლისსო“⁵³. და ცოტა ქვემოთ, თავის ანდერძნამავში სათბილელოსადმი, გვამცნობს: „ტფილელი ეფთვიმის გარდაცვალების შემდეგ მისი ძმა „დეკანოზის შვილი მიქელი მოკვდა“-ო⁵⁴.

ასეთია ისტორიულ წყაროებზე დამყარებული ნამდვილი გენეალოგია უაღრესად განათლებულ მიქაძეთა დიდი საგვარეულოსი — ვეფხისტყაოსნის გამმართველ მიქელის, იესე ოსეს ძე მიქაძე-ბარათაშვილისა (მემუარისტის და მგოსნის) და სხვ.

„ამას (მიქელს — ა. ი.) ვალი დარჩა მოქ. შერმაზანას თუშუასი ოთხი თუმანი, — გვაუწყებს ათანასე ტფილელი, — მოვალეს მე მივეც. ეს ნახევარი დუქანი მე დავიჭირეო“⁵⁵. ასევე შეუწირავთ სიონის საყდრისათვის (მიქელის კუთვნილი). „სადღესასწაულო“ სამი სტამბის და „მარხვანი“ სტამბის⁵⁶.

51 იესე ბარათაშვილის ცხოვრება — ანდერძი, გვ. 3—4.

52 იქვე.

53 ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წ. V, თბ., 1913, გვ. 55.

54 მროველობიდან ტფილელად მოცვლილმა ათანასე ამილახვარმა ტფილელის თანამდებობაზე დაპყრო 1752 წლამდე, ვიდრე მას ერეკლე მეორე ელჩად წარგზავნიდა რუსეთის სამეფო კარზე მათაშვილთან ერთად. საიდანაც ათანასე სამშობლოში აღარ დაბრუნებულა. მიქელ მიქაძე ვახტანგ VI სამეფო კართან მჭიდროდ დაკავშირებული პირი იყო თავისი მაღალი მწიგნობრული კულტურითა და ერთგულებით. მიქელ მიქაძის მიერ ისტორიული მნიშვნელობის არა ერთი საბუთია დაწერილი, რომელთაც ჩვენამდე მოუღწევია.

55 ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წიგ. V, თბ., 1913, გვ. 55.

56 იქვე, გვ. 58—59.

იესე ბარათაშვილი თავის მემუარებში ასევე აგვიწერს უძეოდ გარდასული მისი ბიძების, მიქელისა და დავითის, კუთვნილი მამაბაბისეული ქონების საკითხს და აქვე ეხება ათანასე თბილელის მფარველობას. იესე წერს:

„მამის ჩემის ძმა იყო, დავით ერქვა... ეს დავით უშვილო იყო... ტფილელის ქარვასლას ქვეით პაპის ჩემისა დუქანი იყო. ნახევარი ბიძის ჩემის მიქელისა იყო (ვეფხისტყაოსნის თანარედაქტორ-გამომცემლის — ა. ი.), ნახევარი დავითისა. მიქელი უშვილოდ ამოვარდა“. იესე განაგრძობს: „ათანასი ტფილელმა სასახლე იმისი ჩემს ბიძაშვილს, ნიკოლოზ დეკანოზს (ასევე ცნობილ მესტამბე-მწიგნობარს — ა. ი.) მისცა, მამაჩემს წილი არ დაუდვა, ავათაც ქნა... დუქნის ნახევარი მიქელის წილი თვითან (ათანასემ — ა. ი.) დაიჭირა და ნახევარი დუქანი — დავითას. თავისი წილი ესეც გირაოდ დაედვა... სიკუდილის დღეს... ანდერძი ეთქვა დავითს, მამულიც ჩემს ძმისწულეებს ქონდესო და ვალებიც იმათ გადაიხადონო. ეს წიგნი რომ მოგვევიდა, მე და ჩემმა ბიძაშვილმა დეკანოზმა (მესტამბემ — ა. ი.)... ვალები მივეციით და თამასუქები დავიხსენით. დეკანოზმა დუქანი თვითონ ირჩივა და სახლები შე დამანება... ერთმანეთს წიგნები მივეციით... ჩორსოსთან რომ ეს ჩვენი ძველი სახლებია, პაპა ჩემი იქ დაბადებულა“⁵⁷.

ისინი უდაოდ მამაბაბით „ხელმწიფის კარის ჯვარის მტვირთველის და სიონის საყდრის დეკანოზის შვილებად“ იწოდებოდნენ.

ამრიგად, მიქაძე მიქელი, რომლის თანარედაქტორობით 1712 წ. თბილისის სტამბაში ვეფხისტყაოსანი დაიბეჭდა და „გაიმართა ხელითა ჯელმწიფის კარის დეკანოზის შვილის მიქელისათა“, როგორც ჩვენ ისტორიული წყაროებით ვრწმუნდებით, იყო სიონის დეკანოზ იესე მიქაძის შვილი (მამის ძმა, ანუ ბიძა იესე ოსეს ძე მიქაძე — ბარათაშვილისა).

თუ გავითვალისწინებთ იმ რთულ ისტორიულ პირობებს, რომელშიაც ქართლის სამეფო მოექცა 1712 წლიდან, სტამბაში მომხდარი მოვლენებიც გასაგები გახდება. ვახტანგ VI ერთგულ მიქელსა და სხვა გამოჩენილ მოღვაწეებთან ერთად სასტიკი დევნის ობიექტები ხდებიან ორბელიანები; ამ დროს 1714—1715 წწ-ში სტამბა წყვეტს მუშაობას. დევნა და დარბევა განიცადეს ასევე თბილისის სტამბის ცნობილმა

⁵⁷ იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ა. იოსელიანის გამოცემა, თბ., 1950, გვ. 82—83.

მოღვაწეებმა. მაგ.: ნიკოლოზ ორბელიანი (ძმა საბასი) და გერმანე აძი-
ერიდან აღარ არიან რედაქტორები (ან ანონიმ რედაქტორებმა დაი-
გვევლინებოდნენ), ხოლო მიქელი საერთოდ წყვეტს მუშაობას სტამ-
ბაში.

1716 წ. დაბეჭდილი „ღავითნის“ თავფურცელზე მეფედ იხსენიება
იესე; სტამბის „გამმართველად“, ნ. ორბელიანისა და მიქელის ნაც-
ვლად, გაბრიელ — გარსევან ყოფილი, ხოლო „სტამბის მეურნედ“ —
გიორგი მხატვარი, როგორც ჩანს, სტამბაში დიდი ცვლილებები მომ-
ხდარა: წიგნთა თავფურცელის ტექსტებში ვახტანგის სტამბის ძველი
მუშაკები აღარ იხსენიებიან. ასეთ ვითარებაში თითქოს საეხებით ბუ-
ნებრივი და კანონზომიერი უნდა იყოს მიქელის სტამბიდან წასვლა.

მიქელის იდეალები — ვახტანგ VI ირანში 1712 წ. გაწვევითა და
იქ დაბატიმრებით, ხოლო აქ მაჰმადიანი იესეს გამეფებით — შერიკა.
1724 წ. ავბედითმა ამბებმა — ვახტანგ VI დიდი ამალით რუსეთში გა-
დახვეწამ — საქართველოს უბედურება მოუტანა. ქვეყნის ჯერ თურქე-
ბისა და შემდეგ სპარსთაგან დაპყრობისა და ძარცვა-გლეჯის ასპარე-
ზად გადაქცევამ — მიქელი გატეხა მორალურად და ნივთიერად დას-
ცა. იგი, როგორც დავრწმუნდით, 1740 წელს, ვალებში ჩავარდნილი,
გარდაიცვალა (და არა 1724 წელს).

აი ყოველივე ის, რაც დღეს-დღეობით ისტორიულ წყაროებით
ვიციტ და გაირკვა 1712 წელს დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსნის გამმარ-
თველის, ხელმწიფის ჯვარის მტვირთველის, დეკანოზის შვილის მიქელ
მიქაძის ვინაობისა და მოღვაწეობის შესახებ⁵⁸.

თუ როდენ დიდი იყო ღვაწლი ვახტანგ VI და გავლენა თანამშრომ-
ლებზე თვით სამეფოში და მის ფარგლებს გარეთ, ამის შესახებ ვა-
ხუშტი ბაგრატიონი შემდეგს გვაუწყებს: ვახტანგ VI „მორჩილებდნენ
იმერნი, უსმენდნენ კახნი, მოილო მბეჭდველობა ვლახეთილამ და ვა-
ნამრავლნა წიგნნი, განაწყუნა სპანი როქითა მცველად თვისად, დას-
წერა წიგნი სამართლისა და მით სჯიდინა მსაჯულნი, მოშალა ტყვის
სყიდვა, დაამდაბლნა თათარნი და უმეტეს ტფილისს ციხის მცველნი,
აღამაღლნა ქართველნი, გაილო რუნი და აღაშენნა მრავალნი დაბნები“.
(იხ. აღწერა სამეფოისა საქართველოსა, გვ. 485).

⁵⁸ მიქელ მიქაძის გარდაცვალების შემდეგ მიქელის ტრადიცია გააგრძელა მის-
მა ძმისშვილმა, ცნობილმა კალიგრაფმა და მესტამბემ, სიონის დეკანოზის შვილმა
ნიკოლოზ მიქაძემ, რომელიც 1770-იან წლებში მესტამბეთუხუცესად იწოდებოდა.
მაგალითად, 1772 წლის მარტში ქ. თბილისში დაიბეჭდა „პარაკლიტონი“ მესტამბეთ
უხუცესისა სიონის დეკანოზის ნიკოლოსისათა და უღირსის ხუცის მხატვრის
იოანესათა.

თავი მეშუთე

მეფე მრეკლესა და ანტონ კათალიკოსის სტამბა
თბილისში

1724 წ. მეფე ვახტანგ VI თანმხლებ 1500-მდე რჩეულ კაცთა ამალით რუსეთში გადახვეწა, რომლის შედეგად ქართლის სამეფო უმეფოდ დარჩა, ჩვენი ქვეყნის დიდი უბედურება იყო. მეფისა და მისი ამალის ამგვარი საბედისწერო ნაბიჯის გადადგმას წინ უძღოდა მოვლენები, რომელნიც ერთგვარად განაპირობებდნენ ამ ბედუქულმართობას.

1723 წ. დამდეგს, ვიდრე ისპაანს დაიპყრობდნენ (10 სექტემბერი) და ყვენს გადაყენებდნენ, ყვენმა მოასწრო შური ეძია მეფე ვახტანგზე, ქართლის სამეფო კახბატონ მაჰმად-ყული ხანს „უწყალობა“ და იგი თბილისზე ამხედრა ლეკთა დიდი ჯარებით. მათ მოახერხეს ქალაქის დაპყრობა, გაძარცვა და აოხრება ისე, რომ თვითმხილველი და თანადამხდური მემატთანეს ცნობით მსგავსი უბედურება თბილისს იშვიათად რომ ოდესმე დატყდომოდა თავსო. ჩანს, ძარცვა-გლეჯაში დახელოვნებულმა ლეკმა ფეოდალებმა ეს ველურ-ბარბაროსულად სრულყოფით განახორციელეს.

თბილისზე მოსალოდნელი უბედურება, ირკვევა, დროულად გაითვალისწინეს ვახტანგის სამეფო კარისა და საეკლესიო უწყების პატრიოტ-შამულოშვილებმა და მიიღეს საჭირო ზომები ისტორიული რელიკვიებისა და, პირველ რიგში, სტამბისა და ხელნაწერი წიგნების საიმედო ადგილს გახიზნისათვის. მემატთანის ცნობით, 1723 წ. დამდეგს „ყოველი სვეტიცხოველის სამკაული ლარგვისს იყო გახიზნული, — გვირგვინი ვ, ხატი მურასა დ, ბისონი ვ, წიგნი მრავალი და გუჯარნი სრულიად, ყოველნი სამსახურებელნი დიდისა და კათოლიკე ეკლესიისა, ოდეს ურუმთ შეიპყრეს ყოველი საქართველო... თავრიზამდე და ლეკთა ააოხრეს კახეთი და საქართველო“¹.

¹ ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980, გვ. 53.

სვეტიცხოვლისგან დახიზნულ წიგნებსა და ნივთებზე მეთვითყობის ცნობები ტიპიური მოვლენაა, ბუნებრივია, ასეთსავე ზომებს დაწესებულენი და უწყებანიც განახორციელებდნენ, მაგალითად, 1723 წელსვე უნდა განხორციელებულიყო ვახტანგ VI სტამბის, ჯაბახანის, ზარაფხანისა და სხვათა დემონტაჟი, მათი დახიზვნა და საიმედოდ შენახვა იმ მიზნით, რომ საქართვების დროს აღედგინათ ისინი. 1740-იან წლებში ქართლ-კახეთის ახლად აღდგენილ თეიმურაზ-ერეკლეს სამეფოში განახლდა ვახტანგ VI დროინდელი როგორც სტამბის, ასევე ჯაბახანის, ზარაფხანისა² და სხვათა მუშაობა.

ამრიგად, 1723 წელს ვახტანგის სტამბა და სხვა სახელმწიფო საწარმოები მოიშალა, მაგრამ ისინი არ გამქრალან; ქართველმა პატრიოტებმა, მომავლის იმედით, წიგნები, სტამბისა და სხვა არაერთ საწარმოთა მოწყობილობა-იარაღები საიმედოდ გადაამალეს და დაიკვეს, მტრის რისხვას ააცდინეს იმ რწმენით, რომ ადრე თუ გვიან ბოლო მოეღებოდა მტრის თარეშს. ასეც მოხდა. ოსმალთა და ყიზილბაშობა საქართველოში 1740-იანი წლებიდან დაემხო, — „ქართველობა აღდგა“, — იღვიძებს მისწრაფება სტამბის, ისე როგორც სხვა არა ერთ საწარმოთა აღდგენისა და მათი მუშაობის განახლებებისათვის. ეს უკანასკნელი კი მამა-შვილის — მეფე თეიმურაზ-ერეკლეს თაოსნობით ხორციელდებოდა.

ირან-ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში დიდი უბედურება გადახდა ქართველ ხალხს. ქვეყანა მძიმე ხარკებით დაქვეითდა ეკონომიურად და პოლიტიკურად, დაკნინდა ეროვნული კულტურა და განათლება.

ირან-ოსმალეთის 20 წლიანი მორიგეობითი ბატონობის პერიოდში, მე-18 ს. 40-იანი წლების საქართველოში, არამცთუ დაქვეითებულა ქვეყნის კულტურა და განათლება, არამედ თვით წარმოდგენაც კი ცოდნისა და განათლების შესახებ იქამდე შეცვლილა, რომ წერა-კითხვის, სამხედრო საქმისა და გალობის საფუძვლების ცოდნა, თურმე, იმ ძნელ დროს განათლებად ყოფილა მიჩნეული. ვახუშტი ბატონიშვილი ამის შესახებ შეშფოთებით წერს: „არს ეამი რაოდენიმე — არღარა ისახელების ცოდნა თვინიერ წიგნის კითხვისა და წერისა, გალობა-სიმღერისა და სამხედროსაგან კიდე და ჰგონებენ დიდ მცოდნეობად“³, მაგრამ ეს დიდხანს არ გაგრძელებულა.

1744—1747 წლებში ბოლო მოეღო ყიზილბაშთა ბატონობას საქართველოში. აღდგა ქართლ-კახეთის სამეფოები თეიმურაზ-ერეკლეს გამჭირაზი პოლიტიკით. მათ ანტონ I კათალიკოსთან ერთად დიდი:

² იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება ანდერძი თბ. 1950.
³ ვახუშტი, აღწერა საქართველოსა. 1941, გვ. 32.

ყურადღება მიაქციეს დაცემული ქვეყნის ეკონომიკისა და კულტურის ალორძინებას, იზრუნეს სტამბის გამართვაზეც.

ვახტანგის სტამბის აღდგენა მოხდა 1749 წ. იმავე 1749 წელს გამოცემულ „დავითნის“ თავფურცელზე ვკითხულობთ: „...ბრძანებითა ამაღლებულისა მეფისა ჩვენისა თეიმურაზ ერეკლეს ძისათა, სრულიად ქართლისა მპყრობელისათა და ძისა მისისა მეფე ერეკლე თეიმურაზის ძისათა, კახთა მპყრობელისათა. კურთხევითა სრულიად საქართველოსა პატრიარქის მეფის ძის ანტონი ნეტარისათა დაიბეჭდა წიგნი ესე ფსალმუნთა წარსაგებელითა საფასეთათა ბეჭდისა ამის განმანაღებელისა კახთა მეფისა ერეკლე თეიმურაზის ძისასა, სამეფოსა ქალაქსა ტფილისს, პალატსა საპატრიარქოსა. დასაბამითგან 7147. განხორციელებითგან ღმრთის სიტყვისა 1749 სრულ იქმნა თვესა ოკტომბერსა. მესტამზე ამისი სიონის დეკანოზი (ნიკოლაოზ). დაზგის მმართველი ჯ-ის საყდრის დეკანოზი იოანე“⁴.

ერეკლეს სტამბაში 1751 წ. მეორე წიგნად ანტონ I კათალიკოსის „ქადაგება“ დაიბეჭდა. ესაა პირველი ორიგინალური ნაწარმოები აქ დაბეჭდილ წიგნებს შორის. ამავე წელს დაიბეჭდა კონდაკი.

სტამბაში მუშაობა საპატრო საქმედ ითვლებოდა, ხოლო მისი მუშები გარკვეული შეღავათებით სარგებლობდნენ. მაგალითად, დავით ხუცესს 1784 წელს სტამბაში მუშაობის დროს მორიგე ლაშქარში გასვლა ზედა წილად, მღვდელმა ერეკლეს არზა-საჩივარი მიართვა. ერეკლემ ბრძანება გასცა: „...ეს დავითი ღვდელი სტამბაში განწესებულია, ესეც საქვეყნიერო და სჯულის სამსახურია. ამას მორიგეთნუ გამოიყვანთ“. აქედან კარგად ჩანს, თუ რა დიდ ყურადღებას აქცევდა მეფე სტამბას, როგორც „საქვეყნო საქმეს“. 1763 წლამდე, გარკვეულ მიზეზთა გამო, ახლად აღდგენილ სტამბაში მხოლოდ 3 წიგნი დაიბეჭდა.

1755 წ. ანტონ I კათალიკოსობიდან გადააყენეს მართლმადიდებლობიდან კათოლიკური რწმენის მიღების ბრალდებით და რუსეთში გადაასახლეს. რუსეთში ანტონმა თავი იმართლა და დიდ თანამდებობასაც მიაღწია, საიდანაც 8 წლის შემდეგ დაბრუნდა მეფე ერეკლეს მოწვევით. როგორც კი რუსეთიდან დაბრუნდა ანტონ I, მან 1763 წელსვე თბილისში განაახლა სტამბა და შეუდგა წიგნების ბეჭდვას. თუ 1749 წ. სტამბა აღდგენილ იქნა „პალატსა შინა საპატრიარქოსა“, 1763 წ. სტამბა უკვე „ეზოსა სამეფოსა“ გადაუტანიათ.

1763 წ. სტამბამ კარგად დაიწყო მუშაობა. დაიბეჭდა „დავითნი“ და „ლოცვანი“, 1764 წ. მხოლოდ „კურთხევანის“ დაბეჭდვა შესძლეს. ამის შემდეგ 1782 წლამდე მხოლოდ ორი წიგნი დაიბეჭდა.

⁴ ქართული წიგნი, 1941.

1764 წ. დაბეჭდილ „კურთხევანს“ ასეთი მინაწერი ახლავს: „ირაკლი მეორისა, მეფისა ყოვლისა საქართუშლომისასა... კურთხევეთა ტარესისა და უწმიდესისა ანტონი პატრიარქისა ყოვლისა საქართუშლომისათა. დაიბეჭდა წიგნი ესე კურთხევანი სამეფოსა ქალაქსა ტფილისს, ეზოსა სამეფოსა, წელსა ჩლად (1764) თვესა აპრილის კმ (29)“. „კურთხევანს“ თან ერთვის ანტონის აკროსტიხი, რომლის კიდურწერილობაა: „ირაკლი მეფე საქართუშლომისა“. ამრიგად, სტამბის მუშაობა 1763 წელს განახლდა, მაგრამ ირკვევა, რომ წიგნები აქ იშვიათად და დროის დიდი წყვეტილებით იბეჭდებოდა, ჩანს ვახტანგისეული სტამბა მოძველდა. იგი განახლებას საჭიროებდა.

ასეთ პირობებში დაისვა საკითხი მოძველებული სტამბის განახლების შესახებ. ერეკლემ იწყო ძებნა სათანადო პირებისა, რომლებიც თავს იდებდნენ სტამბის მოწყობილობათა შექმნას და მოტანას უცხოეთიდან. ერეკლესთან გამოცხადდა ვინმე „ბერძენთა ნათესავე“ მელიტონი და მოახსენა: „საძიებელი ვეგ შენი ვერა სადა იპოო, უკეთუ არა დიდსა პოლისსა შინა“. ერეკლემ მელიტონი სტამბოლს მიავლინა, სადაც მან სასტამბო მოწყობილობა იშოვნა და სათანადო ოსტატიც — ტირაცუ პოლოს ოპანესიანი კონსტანტინოპოლელი დაითანხმა თბილისში სამუშაოდ წამოსვლაზე⁵. 1781—83 წწ. თბილისში სტამბა საფუძვლიანად იქნა განახლებული.

მეფე ერეკლეს სტამბის განახლება 20.000 მანეთი დაუჯდა.

1783 წელს განახლებულმა სტამბამ 1795 წლამდე მეტად ნაყოფიერად იმუშავა. აღსანიშნავია, რომ ერეკლეს მიერ აღდგენილ სტამბაში პირველად თუ ნუსხური შრიფტით ბეჭდადნენ, 80-იან წლებში ხმარებაში შემოდის მხედრულიც.

განახლებული სტამბა მეფემ იჯარით გადასცა სამეფო კართან დაახლოებულ მღვდელ ქრისტეფორე კეყერაშვილს იმ პირობით, რომ მოგების ნახევარს სამეფო ხაზინაში შეიტანდა. სტამბისათვის საჭირო ქალაქის შექმნას სამეფო ხელისუფლება კისრულობდა.

80-იანი წლებიდან განახლებული და კეთილმოწყობილი სტამბა (რომელიც ძვირად დაუჯდა სამეფო ხაზინას) გადაეცა საეკლესიო უწყებას. XVIII ს. მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთის მეფეების თეიმურაზ-ერეკლეს და განსაკუთრებით გიორგი XII საეკლესიო პოლიტიკა ძალზე კონსერვატული და დრომოკმული იყო. ისინი იმდენად ბევრს ზრუნავდნენ ეკლესიისათვის და განიცდიდნენ მისი დიდი მესაკის ანტონ I-ის გავლენას, რომ ღრმად მორწმუნე მეფეებად დარჩნენ. შემთხვევითი არაა, რომ ასეთ პირობებში ერეკლე მეორე

⁵ А. А. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, гл. XI—XII.

ერთმორწმუნე რუსეთთან ურთიერთობის გაღრმავებისათვის ადვილად
გაიტაცა ეკატერინე მეორის „იდეალებმა“ — ე. წ. ძველი ელადის
აღდგენის პროექტმა, რომელიც ქრისტიანობის დაცვის დროში უნდა
განხორციელებულიყო. სინამდვილეში ამ „წმიდათა წმიდა“ დროშას
ეფარებოდა ცარიზმის იმპერიალისტური მისწრაფებანი სამხრეთში,
სადაც ასევე გამათავისუფლებლის როლში გამოდიოდა.

ქრისტეფორე კეყერაშვილი 1793 წ. დაბეჭდილი „მარხვანის“ ან-
დერძში (რომელსაც თან ერთვის მის მიერ გამოცემული წიგნების
სიაც) წერს: „მებრძანა უკეთილ-მსახურესისა და უმაღლესისა კელ-
მწიფისა ყოვლისა საქართუელოისა ირაკლი მეორისა, მე, მისსა მონასა,
მისის უმაღლესობის კარის მღვდელს მარტყოფელს კეყერაშვილს ქრის-
ტეფორეს განმგებობაჲ და ზედა მხედულობაჲ სტამბისა, რომლისა
სურვილი ფრიადი მაქუნდა. და დავბეჭდე შრომითა და საფასითა ჩე-
მითა მხედრული დაუჯდომელი უ (400) და კიტაიის სიბრძნე უ(400),
ლოცუანი ჩ (1000), სახარება ყ (800), დავითნი ჩ (1000), სამოციქუ-
ლო ჩ (1000), კვალად დაუჯდომელი ჩ (1000), ეამნი ჩ (1000); კვა-
ლად სახარება ყ (800); და მარხუანი ჩ (1000)... ესე ყოველნი ზემო-
ხსენებულნი წიგნნი დამბეჭდავს ხარჯითა ჩემითა“⁶.

ერეკლე II-ის და ანტონ I-ის მიერ 1749 წელს თბილისში აღ-
დგენილმა და განახლებულმა სტამბამ 1795 წლამდე იმუშავა. აქ
დაიბეჭდა 28 წიგნი. მათ შორისაა:

1. 1749 წ. — დავითნი, 345—17 გვ.
2. 1751 წ. — ანტონ პირველი, ქადაგება, 32 გვ.
3. 1751 წ. — კონდაკი, 216 გვ.
4. 1763 წ. — დავითნი, 430 გვ.
5. 1763 წ. — ლოცვანი, 46 გვ.
6. 1764 წ. — კურთხევანი, 571 გვ.
7. 1768 წ. — ეპისკოპოსთა მიმართ, 13 გვ.
8. 1772 წ. — პარაკლიტოს, 583 გვ.
9. 1782 წ. ოპანესიანი პოლოს, შესხმა პირუტლი ახლისა ამის
წიგნთ საბეჭდავისათვის, 30 გვ.
10. 1783 წ. — კონდაკი, 320 გვ.
11. 1784 წ. — დაუჯდომელი, 4 გვ.
12. 1784 წ. — კიტაიის სიბრძნე, 128 გვ. ტირაჟი 400.
13. 1784 წ. — კურთხევანი, 677 გვ.

⁶ ქართული წიგნი, გვ. 69. სტამბის იჯარით გაცემით, როგორც ჩანს, ბევრად
გაუმჯობესდა სტამბის მუშაობა, მაგრამ სამეფო ხელისუფლებამ სტამბის ხელიდან
გაშვებით ბევრი დაკარგა და კიდევ ერთი ნაბიჯი გადადგა ქვეყნის დეცენტრალიზა-
ციის გზაზე.

- 14. 1784 წ. — ლოცვანი, 397 გვ. ტირაჟი 1000.
- 15. 1786 წ. — სახარება, 391 გვ. ტირაჟი 800.
- 16. 1788 წ. — ზატყი, 506 გვ.
- 17. 1788 წ. კუჭრეჟსი, ძლევისათვის და შეწევნისა მხედრობათასა,

13 გვ.

- 18. 1783—1788 წ. — დავითნი. 457 გვ. ტირაჟი 1000.
- 19. 1790 წ. — დავითნი, 438 გვ. ტირაჟი 1000.
- 20. 1790 წ. — დაუჯდომელი, 224 გვ. ტირაჟი 1000.
- 21. 1791 წ. — ჟამნი, 763 გვ. ტირაჟი 1000.
- 22. 1791 წ. — სამოციქულო, 304 გვ. ტირაჟი 1000.
- 23. 1791 წ. — სახარება, 301 გვ. ტირაჟი 800.
- 24. 1793 წ. — კონდაკი, 236 გვ.
- 25. 1793 წ. — მარხვანი, 648 გვ. ტირაჟი 1000.
- 26. 1793 წ. — მცირე ლოცვანი, 286 გვ.
- 27. 1794 წ. — კურთხევანი, 551 გვ.
- 28. 1794—1795 წწ. — დავითნი, 516 გვ.

აქ მოტანილი წიგნების სია არასრულია, მაგრამ იგი წარმოდგენას გვაძლევს სტამბის ნაყოფიერი მუშაობის შესახებ. თბილისში დაბეჭდილი წიგნი ვრცელდებოდა მთელ საქართველოში. დავით ბატონიშვილი ამის შესახებ წერდა: „პაპისჩემის მეფე ერეკლეს დროს დაარსდა თბილისში სტამბა, სადაც მთელი საქართველოსათვის საკმაოდ ბევრი წიგნები იბეჭდებოდა“. სტამბა თავისი არსებობის 1749—1782 წლების მანძილზე, როგორც აღინიშნა. დიდი წყვეტილებით მუშაობდა. 1781 წლამდე სულ 8 წიგნი დაიბეჭდა. „უფრო მართებულად იქნებოდა გვეფიქრა, რომ სტამბამ კი გამოსცა წიგნი, მაგრამ ჟამთა სიავემ შთანთქა ეს გამოცემა და ჩვენამდის აღარ მოაღწია“⁷. ჩვენ არ ვიცით რა წყაროს ემყარება ავტორი, მაგრამ ასეთი რამ სავარაუდოდ უფრო შეიძლება იყოს.

აქ ყურადღებას იპყრობს 1790 წელს გამოცემული „დაუჯდომელის“ დანართი — „თვის დადები და დღესასწაულების ცნობა“, სადაც ქრონოლოგიური სიზუსტითაა წარმოდგენილი რელიგიურ დღესასწაულთა ციკლი. ეს „მე გავაკეთე ვაჭართ საცნობლად, ქრისტიანენი უცხო ქვეყანაში რომ მგზავრობენო“, წერს ქრ. კეფერაშვილი. ეს ანდერძი წარმოდგენას გვაძლევს 1790-იანი წლების საქართველოს ეკონომიკურ ცხოვრებაზეც. მის გაცხოველებულ ვაჭრობასა და აღზემციემობაზე „უცხო ქვეყნებთან“. აი სრული ტექსტი „დაუჯდომელის“ საგამომცემლო მონაცემებისა. „დაიბეჭდა ქ. ტფილისს „დაუჯდომელი“ — ხელითა მესტამბე რაზმაძე რომანოზ ზუბაშვილისათა. მწერ-

⁷ დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1968, გვ. 273.

1. იმ ომ სეგჳის მარხისა :
 2. ომუნ რეზიმთაყვდ ლხმისე ზეგ ჭმხოთა .
 3. ლიწუამია შყნია : ყმძელა ძეთა ყუძმაყსთაყნია .
 4. რაჟ თსმჟჳ ყყოყრისჳ მიყოხე ლხელონხე :
 5. ყამუნ ყუძმაყსთაყნია : თანე რამწუამთე მისთე :

ლობითა ქრისტესია ხუცის ძის დიონოსისათა.. განმგეობითა...
 გის მმართველობითა მისის უმაღლესობის კარის ხუცის ქრისტესისა
 რესითა. თვის დადგვი და დღესასწაულების ცნობა ბოლოს მე გავა-
 კეთე ვაჭართ საცნობლად, ქრისტიანენი უცხო ქვეყანაში რომ მგზავ-
 რობენ, თუ გარგოსთ ვისმე რამე, ცხოვნებას მიბრძანებდეთ. ღმერთმა
 თქვენც სასუფეველსა ცათასა ღირს გყოსთ“⁸.

მეტად ნაყოფიერი იყო სტამბის მუშაობა 1790 წლიდან 1795
 წლამდე. დასახელებულ პერიოდში დაიბეჭდა 10 წიგნი.

აკად. კ. კეკელიძის შენიშვნით წიგნის ბეჭდვის აღმავლობამ ამავე
 პერიოდში თბილისსა და საქართველოს საეკლესიო-სამონასტრო ცენ-
 ტრებში ხელი შეუწყო ბიბლიოთეკის მძლავრი კერების აღმოცენებას
 მდიდარი წიგნადი ფონდებით. ამ დროს ასევე თბილისში გამრავლდა
 პირადი ბიბლიოთეკები.

„გამოცოცხლდა და გაუმჯობესდა სასკოლო საქმე, გაჩნდა ახალი
 ბუდე და წყაროები ლიტერატურული მუშაობისა, შემოდებულ იქნა
 წიგნის ბეჭდვის ხელობა, საფუძველი დაედო ისეთ წიგნსაცავებს, რო-
 გორიც იყო მცხეთისა და ანტონ კათალიკოსისა. რომელთაგან უკანას-
 კნელში 7000 ტომი ითვლებოდა, გაიზარდა წერაკითხვის მცოდნეთა
 რიცხვი, განსაკუთრებით ქალთა შორის... გაფართოვდა ლიტერატუ-
 რულ მოღვაწეთა წრე: თუ წინათ საეკლესიო ბწერლობას სათავეში
 მომეტებულ ნაწილად სამღვდელო-სასულიერო პირნი უდგნენ, ახლა
 ამ საქმეს ხელი მოჰკიდეს საერო პირებმა“⁹.

ამ მიმართულებით დიდია ანტონ I ღვაწლი, რომელიც მან XVIII ს.
 მეორე ნახევრის ქართულ კულტურას, მეცნიერებასა და ლიტერატურას
 დასდო.

„ანტონი... საქართველოში მრჩეველ-დამრიგებლებს ვერ ჰპოვებ-
 და. ფრანგის მისიონერები იყვნენ ამ მხრით პირველ-უკანასკნელნი.
 დაიახლოვა იგინი და იწყო ლათინური ენის შესწავლა. მათი დაახლო-
 ების გამო ცილი დასწამეს, — გალათინდაო. 1755 წელს წავიდა რუ-
 სეთს. სინოდმა გაამართლა. 1757 წ. მისცეს ვლადიმერის ეპარქია —
 მართავედა 1762 წ-მდე. ამ ხანში შეისწავლა ლათინური ენა... თარგმნა
 ფილოსოფია ბაუმეისტერისა, დეფინიტივნი ფილოსოფია მისივე, ფი-
 ზიკა ვოლფისა. 1763 წ. დაბრუნდა საქართველოში. მოიტანა თან
 ბიბლიოთეკა, დააწესა სკოლები და უბრძანა იმ წიგნებით სწავლება.
 კატეხიზმს კი საყდრებში ჰხსნიდნენ სახალხოდ. შეადგინა ღვთის
 მეტყველება 4 წიგნად და მზამეტყველება წინააღმდეგ ლათინთა, ლოტ-
 რანგთა (ლუთერიანთა — ა. ი.), სომეხთა (გრიგორიანთა — ა. ი.),

⁸ იხ. დაუქდომელის საგამომცემლო ანდერძი.
⁹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, გვ. 69.

ათარგმნინა ქვა სარწმუნოებისა სტეფანე იავოსისკისა¹⁰. ანტონმა ასევე შეადგინა „თარგმანებაჲ რომაელთა მიმართ ეპისტოლისა“, დარგმნა სკოლებისათვის ახლად სომხურიდამ არისტოტელის კატეგორიკა და რიტორიკა მხითარისა. არითმეტიკის სახელმძღვანელო ძველსავე ჰქონიათ ქართველებს. ანტონ I თავისი სკოლა გააჩნდა. მაგ., იოანე ოსეშილი, მოწაფე ანტონ I-სა, კაცი ფილოსოფოსი, მქადაგებელი და მთარგმნელი წიგნისა „მსგავსებისათვის“ სომხურიდან. იგი იყო ტფილისის სიონის დეკანოზი, რომელიც ტფილისის სამიტროპოლიტო ეპარქიას მართავდა გერმანე ტფილელის სიბერის გამო. იოანემ 1794 წ. 25 დეკემბერს მეფე ერეკლეს მოახსენა ხოტბის შესხმა.

1795 წ. ალა-მაჰმად-ხანი რომ ტფილისს ასაოხრებლად მოუახლოვდა, იოანემ მხრით გაასვენა სიონის ჯვარხატი, წიგნები და მთელი განძეულობა იხსნა დალუპვისაგან.

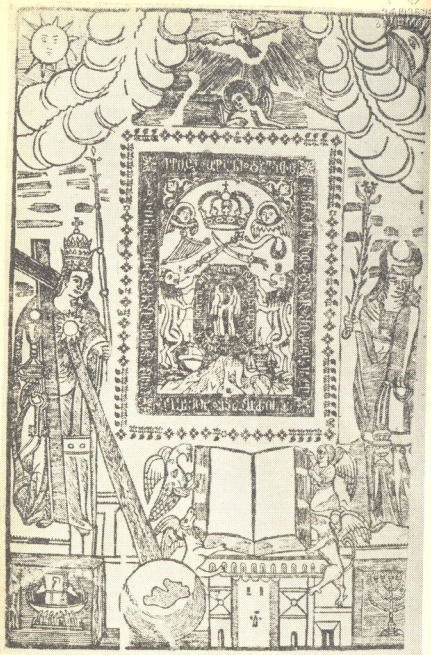
ერეკლე მეორის სტამბის ფაქტიურ წარმმართველ ძალად საეკლესიო უწყება გვევლინება ანტონ I-სა და მისი სკოლის წარმომადგენელთა თაოსნობით. ეს გარემოება ძალზე ზღუდავდა XVIII ს. მეორე ნახევარში თბილისში წიგნის ბეჭდვის ფართოდ განვითარებას. ამ პერიოდში მოქმედ თბილისის სტამბაში კლერიკალურ-რელიგიური შინაარსის წიგნების გარდა თითქმის არ დაბეჭდილა ლიტერატურული, ისტორიული ან ფილოსოფიური თუ სხვა ხასიათის საერო მეცნიერული ნაშრომები.

1795 წ. სექტემბერში თბილისს სპარსთა ურდო დაესხა თავს. ქალაქი და თბილისის სტამბაც ცეცხლს მისცეს. ქალაქისა და სტამბის აღდგენას მეფე ერეკლე დაუყოვნებლივ შეუდგა, მაგრამ ველარ მოასწრო. იგი 1798 წელს გარდაიცვალა.

1797 წ. ერეკლემ რუსისა და ქართველთა ჯარით განჯაზე გაილაშქრა, დაამარცხა ჯავათ-ხანი, დახარკა მძიმედ და დააბრუნა განჯიდან ალა-მაჰმად-ხანის მიერ წაყვანილი ტყვეების ნაწილი. მეფე ერეკლეს ამ დროს თან ახლდა მესტამზე მარტყოფელი ქრისტეფორე კეყერაშვილი-ბაღრიძე, რომელმაც განჯაში, თითქოს, მიაკვლია თბილისიდან გატაცებული სტამბის იარაღების ნაწილი, რომელიც ქრისტესიას ებარა, და ჩამოიტანა.

საკვირველია, რატომ უნდა მისულეყო საქმე აქამდე!? ისმის საკითხი. როგორ მოხდა, რომ მტრის მიერ თბილისის დაპყრობამდე და სტამბის დაწვამდე სტამბის ისეთმა დიდმა ორგანიზატორმა და ზედმიწევნით გამჭრიახმა მოღვაწემ, როგორიც ქრისტეფორე კეყერაშვილი იყო, ვერ გაითვალისწინა და ვერ მიიღო საჭირო ზომები ერეკლე მეფის

10 იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის თ. კორდანიას ზემოთ დასახელებულ ფონდში დაცული პ. კარბელაშვილის რეველი, გვ. 40—45.

სურ. 21. ზატეი. თბილისი. 1788.

მიერ განახლებული სტამბის (რომელსაც ის იჯარით ფლობდა) დასა-
ცავად და მის გადასარჩენად შთამომავლობისათვის? ნუთუ მას უნდა
შეეძლო სტამბის დროულად დემონტაჟი და საიმედოდ გადამალვა, რომ
იგი მტერს არ ჩავარდნოდა ხელში ისევე, როგორც ეს მოახერხეს ვახ-
ტანგ მეფის დროს (და 1723 წელსვე განახორციელეს), — რომ მას
არ დაეწყო ძებნა თბილისის სტამბის გატაცებული ნაწილებისა გან-
ჯაში, გორში... და სხვა ადგილებში?

1799 წ. დეკემბრის 22 გიორგი მეფემ უბოძა ქრისტეფორე ბადრი-
ძე-კეცერაშვილს წყალობის ოქმი. იგი შესანიშნავი დოკუმენტია ქარ-
თული სტამბის ისტორიისათვის, სხვათა შორის აქ ნათქვამია: — „წა-
ხველ აღთქმის ქვეყანასა, მესტამბეობა მიგელო, მოხველ, საქართველო
სამლთო წიგნისაგან ნაკლებად იყო და თოთხმეტი ათასი სამლთო წიგნი
დაგვიბეჭდე. 700 ტყვე გამოიყვანე განჯის ციხიდან. შენ ბერძნული ენა
იცოდე.

ალა-მაჰმადხან ტფილისი რომ დაწო, სტამბის ქარხანაც დაეწვათ,
ჩვენ სტამბა დაგვჭირდა, გიბრძანეთ და ესეც დიდის შრომით გამართე
და მოგვართვით“¹¹.

ამ სიგელიდან ჩანს, რომ კეცერაშვილმა მესტამბეობა აღთქმის
ქვეყანაში, ანუ იერუსალიმის პატრიარქის ხელშეწყობით, შეისწავლა
ბერძნულ ენასთან ერთად. მას ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევამდე 14 ათა-
სი წიგნი დაუბეჭდია და სხვ. ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ
ქრისტესიას სტამბა მოგვიანებით აღუდგენია თბილისში და გიორგი
მეფისათვის მიურომეცია; ამ სტამბაში 1800 წელს დაიბეჭდა დავით
ბატონიშვილის საქართველოს ისტორია.

გასარკვევია ისიც, რომ შეძლო მან ასეთ პირობებში „სტამბის
გამართვა და მორთმევა“ მეფისადმი?

XVIII ს. საქართველოში, ვახტანგ VI და თეიმურაზ-ერეკლეს მე-
ფობის პერიოდში, ეკლესიებსა და სტამბებში საკმაოდ გავრცელებუ-
ლი იყო ბერძნული ენა. თბილისის სტამბის ირგვლივ გავრთიანებული
იყვნენ დიდად განათლებული მოღვაწენი, რომელნიც მშობლიური
ენის გარდა უცხო ენებსაც — ბერძნულ, რუსულ და აღმოსავლურ
ენებს ფლობდნენ.

1711 წ. თბილისში დაბეჭდილ „დავითნში“, რომელიც „საერო-
სასოფლო“, ანუ მხედრული ანბანითაა დასტამბული, ბერძნული შრიფ-
ტით დაბეჭდილ ლექსსაც ვხვდებით — „სტრიქონები (ლექსები) ღვთი-
ურ დავითნზე“. ფიქრობენ, რომ იგი რუმინული წიგნების გავლენითაა

¹¹ ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980, გვ.
224—226.

გაპირობებული¹². ქართული სტამბის მოღვაწეთა შორის მრავალი ფლობდა ბერძნულ ენას. მაგ., ნიკოლოზ ორბელიანი, რომელიც დაქტორობით ათამდე წიგნი დაიბეჭდა, ბერძნული ენის კარგად იცო.

თბილისში სტამბის გახსნამდე საეკლესიო სტამბური წიგნები ბერძნულ, სლავურ და რუსულ ენებზე არსებობდა. საქართველოში ტრადიციულად უბრატესობას ბერძნულად დაბეჭდილ (წინათ ხელნაწერ) წიგნს ანიჭებდნენ, მაგ., 1709 წ. დაბეჭდილ „სამოციქულოს“ ანდერძში ნ. ორბელიანი დასძენს: „ეს წმიდა სამოციქულო და იოანეს მიმოხილვა დიდის ჭირითა ბერძენთა ბეჭდის სამოციქულოთა შემოწმებითა სიტყვა და ასო მეტნაკლები გავმართე“. ბერძნული ენის ღრმა მცოდნე იყო კვიპრიანე სამთავნელი, მაგ., 1713 წელს გამოცემულ „კურთხევეანში“ კვიპრიანე სამთავნელი გვაუწყებს: „...მებრძანა მე სამთავნელს კვიპრიანეს ბერძულთა წიგნთა ზედა ჩვენთა წიგნებთა შემოწმება“, რადგან „ბერძულთა წიგნთა და ენისა სწავლულ ვიყავ იმრუსალიმისა პატრიარქის დოსითეოს თანა (საუეუნომცა არს სახსენებელი მათი)“¹³.

ბერძნული ენის მცოდნენი არიან ერეკლეს სტამბის ისეთი ცნობილი მოღვაწენი, როგორც იყვნენ: ანტონ 1 კათალიკოსი (იგი ასევე ფლობდა ლათინურსაც), ტრიფილე ჩერქეზიშვილი, ქრისტეფორე კეყერაშვილი, რომანოზ ზუბაშვილი, იოანე მანგლელი, სააკაძე და სხვ. ბერძნული ენა მათ, ისე როგორც ქრისტეფორე კეყერაშვილს, იერუსალიმის საპატრიარქოს კარზე — კონსტანტინეპოლში ჰქონდათ შესწავლილი.

XVIII საუკუნეში საეკლესიო ქართული წიგნის ბეჭდვა ბერძნულსა და ლათინურთან ერთად ემყარებოდა რუსულ საეკლესიო ნაბეჭდ წიგნებს. რუსული ენის შესანიშნავი მცოდნენი იყვნენ ერეკლე I, არჩილ II და მისი ძე ალექსანდრე, ქრისტეფორე გურამიშვილი, ბაქარი, ვახუშტი, ანტონ I, ქართული სტამბის მუშაკი ტაბიძე, ქართველი მოქალაქენი ასტრახანისა და ჩრდილოეთ კავკასიიდან, გაიოზ რექტორი — არქიმანდრიტად წოდებული და სხვა მრავალი ქართველი მწიგნობარნი, განსაკუთრებით მოსკოვის ქართველთა კოლონიიდან. მას საფუძველი ჩაუყარეს ერეკლე I-მა, არჩილ II-მ და ალექსანდრე არჩილის ძემ ჯერ კიდევ XVII ს-ში, მაგრამ XVIII ს. 20-იან წლებში ვახტანგ VI დიდი ამალით მოსკოვში ჩასვლით და ჩასახლებით უადრესად გაძლიერდა ქართველთა კოლონია. ისინი მასობრივად დაეუფლნენ რუსულ ენას. ზოგი იმათგანი განაგრძობდა ქართული კულ-

¹² ა. შანიძე, ქართული სტამბის ისტორიისათვის.

¹³ ქართული წიგნი, გვ. 13.

ტურის, მწიგნობრობისა და სტამბის სამსახურს. საბოლოოდ კი მათი ასიმილირება-გარუსება მოხდა. ბევრმა მათგანმა დიდი სახელი დაემკვიდრა რუსული კულტურის სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწეობის დიდ ასპარეზზე.

XVIII ს. 80-იანი წლებიდან რუსეთ-საქართველოს შორის ქ. გეორგიევსკში მეგობრული ტრაქტატის გაფორმების საფუძველზე, ორი ერთმორწმუნე ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური ურთიერთობის გაღრმავებასთან ერთად, ძლიერდება კულტურული კავშირ-ურთიერთობაც. ეს უკანასკნელი თავის გამოხატულებას პოულობს ქართულ საეკლესიო წიგნთა ბეჭდურად გამოცემისას. ამიერიდან იშვიათ შემთხვევაში თუ იყენებდნენ ბერძნულ წიგნებს და უმეტესად რუსულ წიგნებს ეყრდნობოდნენ.

რუსეთთან ახლო ურთიერთობის პირობებში ქართული წიგნი გაფორმების თვალსაზრისითაც ერთობ დიდ გავლენას განიცდის რუსული წიგნისას, მაგრამ იგი რამდენადმე ინარჩუნებს თავის ოდინდელ ეროვნულ ტრადიციებს.

XVIII ს. 60-იანი წლებიდან თბილისი ქართლ-კახეთის გაერთიანებული სამეფოს სატახტო ქალაქია. იგი ეკონომიკურად და კულტურულად დაკავშირებულია როგორც აზიის, ასევე დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან. 1770—80-იან წლებში თბილისში 20—25 ათასი სული ცხოვრობდა. რუსეთის მხედრობის საქართველოში შემოსვლით და რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის გაფართოებით ღრმავდება პროცესი, ვითარდება ბურჟუაზიული მეურნეობრივი მანუფაქტურული წამოწყებანი და თაოსნობანი ფულად სასაქონლო ურთიერთობათა აღმავლობის საფუძველზე და მისი განვითარების კვალდაკვალ.

რუსული ენის გავლენა ემჩნევა ჯერ კიდევ 1751 წ. თბილისში გამოცემულ „კონდაკს“, რომლის ანდერძში ვკითხულობთ: „მწერალთა მიერ გარყვნილიყო და წინა უკმო, მეტ-ნაკლული... მასვე რუსულსა საღმრთოსა მსახურებისა წიგნსა... ზედა შევამოწმეთ... რაც შეეძინათ ყოველივე დაუტყვეთ... რომელი უფროსად სახმარნი იყვნენ [რუსულში], იგი ყოველივე გარდამოვიღეთ, ჩვენ ენაზე გავაწყვეთ. რუსულად გარდმოვლებაში შრომობდა ხუცეს მონაზონი ეფრემი, ზედა-მხედველობითა და ქართულსა ენასა ზედა შეწყობითა მოძღვრისა და უღირსი მღვდლის ზაქარიასითა: თანა შეწევნითა ისაკ მცირისათა, მომმუშაებელი სიონის დეკანოზი ნიკოლაოზ, მცირე ამთვანი მხატვარი იოანე“.

ანტონ I კათალიკოსის რუსეთიდან დაბრუნებისა და 1763 წელს სტამბის მუშაობის განახლების შემდეგ, XVIII ს. 60-იანი წლებიდან, ეს გავლენა ბევრად იზრდება და ღრმავდება, ერეკლე მეორის სტამბაში მოღვაწეობდა რუსული ენის შესანიშნავი მცოდნე ტრიფლე

ჩერქეზიშვილი. თბილისის განახლებულ სტამბაში გამოცემულ წიგნები — „კონდაკი“ (1783), „ლოცვანი“ (1784), „ქამნი“ (1794), „დაკი“, „მარხვანი“, „მცირე ლოცვანი“ (1783) და „კურთხევანი“ (1794) „რუსულსა სამღთოსა მსახურების წიგნსა ზედა შემოწმებულ იქმნა მისის უწმინდესობის ილუმენის ტრიფილესაგან“. ეს წიგნები მთელ საქართველოში ვრცელდებოდა.

საუკუნეების მანძილზე აქ, თბილისში ასევე იტარებოდა ფული, არსებობდა ზარაფხანა, თოფხანა და ეწეოდნენ ზარბაზნების ჩამოსხმას. განვითარების მაღალ დონეზე იდგა სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები აზიის მეზობელ ქვეყნებთან, ჩრდილოეთ კავკასიასა და რუსეთის ქალაქებთან, საქალაქო ცხოვრება და ხელოსნური წარმოების უამრავი დარგები აღმავლობით ვითარდებოდა.

აღმოსავლეთ საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან ბევრად განსხვავდებოდა დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროების თურქეთთან ურთიერთობისაგან. ევროპის ქვეყნებთან სიახლოვე და კავშირ-ურთიერთობა თანდათანობით ძირს უთხრიდა თურქეთის აზიურ ჩამორჩენილობას კულტურისა და ეკონომიკის სფეროში. სტამბოლი ევროპული ქალაქი ხდებოდა. საქართველო ევროპასთან კავშირს, მართალია უაღრესად ძნელ პირობებში, მაგრამ რამდენადმე მაინც თურქეთის მეშვეობითაც ანხორციელებდა.

რუსეთ-თურქეთის 1768—1773 წწ. ომის პერიოდში თურქეთის საწინააღმდეგო სამარა ოპერაციებში რუსეთის მხედრობის მხარდამხარ საქართველოს მონაწილეობის მიუხედავად 1770-იანი წლების ბოლოს ვითარება იცვლება, ქართლ-კახეთსა და თურქეთს შორის ახლო ურთიერთობა მყარდება.

აი როგორ ახასიათებს ამ ფაქტს XVIII ს. 70-იანი წლების მიწურულის მემატინანე. „გურგინა (ერეკლეს ელჩი — ა. ი.) მოვიდა და ხონთქარის კაცი. გაეგება ისაია უზბაშის ბაღთან მაისის 23, ქორონიკონს 466 (1778 წ.). მოართვეს ცხენი მძიმედ შეკაშმილი... ხონთქარის ნასხამი ქურჭი ბოხჩით მოართვეს... მოერთო [მეფე ერეკლეს] ხონთქრიდან ერთი აღმასის საათი, საათს ესე სჭირდა მეტი — წუთის აღრამიცი ჰქონდა. ვეზირ აზამს ებოძა ერთი ბურნიოთის კოლოფი. აღმასით გულქანდა და შუაზედ ლალი ჰქონდა ცერის ფრჩხილის ტოლი, რეიზ ეფენდის ებოძა ერთი ფიალა ყავისა, ზარბი ოქროსი ჰქონდა, მძიმე იყო და აღმასით და წვრილის იაგუნდით მოოჭვილი იყო. მაქთუფჩის — ერთი საათი. ამას ზურგზე მცირე აღმასი უსხდა“¹⁴. ქართლ-

¹⁴ იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება-ანდერძი, ა. იოსელიანის რედაქციით, თბ., 1950, გვ. 86.

კახეთის სამეფოსა და თურქეთს შორის ახლომეზობლური ურთიერ-
ობა დამკვიდრდა.

ახალციხის კათოლიკე მღვდლების იოანე ხოჯაშვილისა და სხვათა
შესხურ-ქუთათური ქრონიკები შუქს ფენს ასევე იმ სავაჭრო-ეკონო-
მიკურ და კულტურულ ურთიერთობას, რომელიც ახალციხის მეშვე-
ობით აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოსა და თურქეთს შორის
იყო დამკვიდრებული¹⁵.

თბილისში მოქმედი სტამბისათვის საჭირო ქაღალდის დიდ ნა-
წილს რუსეთიდან და პერიოდულად, როგორც ირკვევა, თურქეთიდან,
აგრეთვე ირანიდანაც იძენდნენ. 1743 წ. მოსკოვში დაბეჭდილი ბიბლია
(სრულად) ალექსანდრიიდან მოტანილ ქაღალდზე დაუბეჭდიათ. იერუ-
სალიმ-კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო კარი წარმოადგენდა ასევე
იმ დიდმნიშვნელოვან პუნქტს, სადაც ქართული სტამბის გამოჩენილი
მუშაკნი ბერძნულ ენასა და სასტამბო მეურნეობას, წიგნის ბეჭდვას
სწავლობდნენ. XVII—XVIII სს. მიჯნაზე თბილისში სავარაუდო. ე. წ.
დომენტი კათალიკოზის, სტამბა პატრიარქის ხელშეწყობით მოქმედებ-
და. ირკვევა, რომ ეს ტრადიცია XVIII ს. მეორე ნახევარშიაც გრძელ-
დებოდა. მაგალითად, საკმარისია დავასახელოთ სახელოვანი ქართვე-
ლი მესტამბე ქრისტეფორე კეყერაშვილი (ბადრიძე), სომეხი ოსტატი
ტირაკუ (და სტამბის იარაღის თურქეთიდან გამოწერა) და სხვ., რო-
მელთაც წიგნის ბეჭდვა და სტამბის საქმე პატრიარქის კარზე შეის-
წავლეს. ასე, რომ საქართველოს სამხრეთით ისტორიულად, მტრებს
გარდა, დროდადრო თითქო მოყვარენიცა ჰყოლია მეზობლად.

მეფე ერეკლეს სტამბაში სხვადასხვა დროს მოღვაწეობდნენ ცნო-
ბილი პროფესიული მესტამბენი, რომელნიც აგრძელებდნენ ვახტანგ
VI ეროვნული სტამბის დიდებულ ტრადიციებს. ასეთები იყვნენ:

ზაქარია მოძღვარი გაბაშვილი — 1751 წ. — სტამბის ზედამხე-
დველი და „ქართულისა ენისა შემწყობი“.

ისაკ მცირე — ზაქარია მოძღვარის თანამდგომელი, ანუ მოადგილე.
ნიკოლოზ სიონის დეკანოზი (მიქაძე) — 1763—1764 და 1772 წწ.—
„მომუშავებელი და წარმომადგენელი ასოთ“, ანუ ასოთჩამომსხმელი და
მესტამბეთუხუცესი.

მიხაილ მხატურის ძე ილუმენი — 1764—1772 წწ. — „სტამბის
სახმართა ზედამდგომელ-გამრჯელი“, რომელიც აგრეთვე იყო „პრო-
ბის მმართველი და გამმართველი გრამატიკისა კანონსაზედა“.

იოანე მხატვარი დეკანოზი — 1763 წ. „სტამბის ზემდევია“.

ელიშერ თუმანიშვილი — 1764—1772 წწ., სტამბის ზედამხე-
დველი.

¹⁵ ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980, გვ. 248.

დავით ჩუბინიძე — 1772—1794 წწ. — „დაზვის მმართველი მწერალი და პლაცის მკრელი“.

ტრიფილე არქიმანდრიტი (ჩერქეზიშვილი) — 1793—1794 წწ. — „პოეტი და კალიგრაფ-გადაამწერი. „ღრამატიკის კანონსაზედა გამმართველი და პრობის მმართველი“.

იოანე ოსეს ძე მიქაძე — 1781—1795 წწ. — „ღრამატიკის კანონსა ზედა გამმართველი და პრობის მმართველი“.

შოი ტუსიშვილი — 1783—1784 წწ. სტამბის ზედამხედველი. პოლოსა ოპანესიანი, ტირაკუ 1782—1783 წწ. „ასოს წარმომადგენელი და მესტამბეთუხუცესი“.

აბრამ ურიაყოფილი — 1764 წ. — მოსკოვი, 1786 წ. — თბილისი — „დაზვის მმართველი და სტამბის უხუცესი“.

ქრისტეფორე კეყერაშვილი ბადრიძე — 1783—1795 წწ. — სტამბის გამგებელ-მოდღვარი.

თბილისის სტამბაში, მისი არსებობის ბოლო ხანებში, ნაყოფიერად მუშაობდნენ ახალგაზრდა კვალიფიციური მესტამბენი: გიორგი პაიჭაძე, რომანოზ ზუბაშვილი, დავით ყორღანაშვილი, ზაქარია არქიმანდრიტი, დიონისე კეყერაშვილი, გიორგი ჩუბინაშვილი, თევდორე დარბაიძე, ზაქარია გოგელიძე და სხვ.

1795 წ. თბილისზე ირანელ დამპყრობთა თავდასხმამ მოსპო და მიწასთან გაასწორა სტამბა. სტამბის მუშაკების დიდი ნაწილი მტერს შეაკვდა ბრძოლებში, ხოლო ნაწილი იმერეთის სამეფოში გადაიხვეწა, მაგ., გ. პაიჭაძე და სხვ., ზოგიც ჩრდილოეთ კავკასიაში, მაგ., რომანოზ ზუბაშვილი მოზდოკში და სხვ. მათ საფუძველი ჩაუყარეს იმერეთის სოლომონ მეორის სამეფო, ხოლო მოზდოკში გაიოზ არქიმანდრიტის ქართულ სტამბებს.

1. ანტონ I-ის გავლენით ერიკლუს სტანბაში დაიწყო წიგნბაში შეტანილი ენობრივი ცვლილებების გამო

ქართლ-კახეთის სამეფოს მართლმადიდებლური ეკლესიის საჭეთმპყრობელი კათალიკოსი ანტონ I, მეფე ერეკლე მეორის უახლოესი თანამებრძოლი, რუსეთთან საქართველოს დაკავშირების თანამოაზრე, 1772—1774 წლების ლევან ბატონიშვილის ელჩობის მონაწილე, ქართული მწიგნობრული კულტურის დიდი ამაგდარი, ქართული მწიგნობრობისა და სტამბის გამოჩენილი მოღვაწე იყო¹⁶.

¹⁶ იგი რუსეთში ზანგრძლივად ცხოვრობდა (1755—1762 წწ.), ახლო გაეცნო რუსულ და ევროპულ საეკლესიო-ფილოსოფიურ მწერლობას და საქართველოში 1763 წლიდან დაბრუნებული აქტიურად ჩაება ქართლ-კახეთის სამეფოს საეკლესიო

მაგრამ ანტონ I-ის რელიგიურ-კლერიკალურმა მრწამსმა უარყოფითად იმოქმედა მის ლიტერატურულ მოღვაწეობაზე და ქართულ სტამბაში დაბეჭდილ წიგნთა ანტონისეული ქართული ენის „ღრამმატიკისა კანონის“ ნორმების მიხედვით ბეჭდვას დაკანონებაზე.

წიგნები — დავითნი, სახარება და სამოციქულო... ქართულად IV—V სს ითარგმნა. ისინი ქართული სალიტერატურო ენის უძველეს პერიოდს განეკუთვნებიან, მათი ბეჭდური სახით გამოცემა პირველად 1709 წელს თბილისში დაარსებულ სტამბაში განხორციელდა. სამი დიდი წიგნის გამოცემა ერთ წელს ახლად დაარსებულ სტამბაში სწორედ გასაოცარი აშაგია იმდროინდელ პირობებისათვის.

ახლად ჩამოსხმული (მე-18 საუკუნის ხელნაწერთა) ასოების მოხაზულობა-დაყოფა ტექსტისა, მხატვრული გაფორმება სამკაულებისა და სურათების საშუალებით (ოთხთავში მახარებლები, სამოციქულოში სულიწმინდის მოფენა, მოციქულები პავლე და იოანე, ორივე წიგნის თავსამკაულები, მედალიონები და ღვთისმშობელი, მაცხოვარი და ნათლისმცემელი). ყოველივე ეს, აკად. ა. შანიძის მართებული შენიშვნით, უთუოდ დიდი გამარჯვება და არსებითად მოულოდნელიც კი ახლად დაარსებული სტამბისათვის.

როდესაც ახლოს ვეცნობით ამ წიგნებს, რომლებიც შემდგომ (მთლიანად ან ნაწილობრივ) რამდენიმეჯერ გამოიცა სხვადასხვა ქალაქში (მოსკოვს, თბილისს, ქუთაისს, საჩხერეს, უკანასკნელად კი 1821 წ. თბილისში), ადვილად ვამჩნევთ, თუ როგორ დაიბეჭდა ისინი პირველად ვახტანგ VI სტამბაში და რა ცვლილება განიცადეს მათ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში.

ანტონ I-ის მიერ დადგენილი ენობრივი ნორმებისა და ფორმების შეცვლას ვერაინ ვაბედავდა, როგორც საყოველთაოდ აღიარებულს. პასუხისმგებლობა იმდენად დიდი ყოფილა, რომ ყოველ გამოცემულ წიგნს თან ახლავს გვარი და სახელი ტექსტის გამმართველისა „ღრამმატიკისა კანონისა ზედა“ ანტონ I-ისა. ასეთები არიან ანტონის სკოლაში აღზრდილნი, უკვე გამოჩენილი ფილოლოგ-მეცნიერნი და მწიგნობარნი XVIII—XIX სს., რომელნიც სტამბაშიც მოღვაწეობდნენ.

და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. დიდი ღვთისმეტყველი. მწერალ-მეცნიერი, როცა დიპლომატიური მისიით რუსეთში მიდიოდა, თანხლებ ამაღში შტატიტ ბიბლიოთეკარიც ემსახურებოდა (იხ. „საისტორიო მოამბე“, 51—52, თბ., 1985, გვ. 336—337. ა. იოსელიანის პუბლიკაცია. „თვისობრივად ახალი ეტაპი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაში“).

17 ა. შანიძე, ანტონ I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე, თბილისი, 1964. გვ. 2.

ა. შანიძე სპეციალურად ჩერდება ანტონ I-ის მიერ განხორციელებულ და ქართულ სალიტერატურო ენაში დამკვიდრებულ სიტყვებს ორთოგრაფიულ (გვ. 9—31) და გრამატიკულ (გვ. 32—63). ასევე ლექსიკურ (გვ. 64—78) ცვლილებებზე და არკვევს ანტონ I-ის გავლენას სალიტერატურო ქართულზე.

ავტორი პირველი ნაბეჭდი წიგნის ორთოგრაფიასთან მიმართებაში ვაღმოგვეცემს, რომ ანტონი არ დაკმაყოფილდა იმ ასოთა რაოდენობით, რომლებიც მანამდე იყო ქართულ ანბანში; შემატა ასო — გ და დაურთო ხმოვანი მ, ა და ჯ. ანტონმა ასევე შემოიღო რუსულის გავლენით მახვილისა და სასვენი ნიშნების ხმარების ახალი წესი და გარემორთხმულთან ერთად, მთავრული ასოების ხმარების ნიკოლოზ ორბელიანის წესისაგან განსხვავებული ზოგი თავისებურება. მაგ., სახარებისა და სამოციქულოს უძველესი, 1709 წლის ვახტანგ VI-ის სტამბურ გამოცემათა სასვენი ნიშნები განსხვავდება ერეკლე II-ის სტამბის გამოცემებისგან და სხვ. საგულისხმოა, რომ 1765 წ. რუსეთში გამოცემულ ათანასე თბილელის სამოციქულოში იგივე სასვენი ნიშნებია გამოყენებული, რაც ვახტანგ VI-ის სტამბაში.

სახარების, ისე როგორც სამოციქულოს, ტექსტის გამოცემის ხელმძღვანელ-რედაქტორი (მმართველი) მღვდელ-მონაზონი ნიკოლოზ ორბელის ძე (სულხან-საბას ძმა) იყო. სახარების წინასიტყვაობაში ნიკოლოზი გვაუწყებს რომ ვახტანგის სტამბის დაარსებამდე საღვთო წიგნები ხელით წერაში გარყვნილიყო და მას უბრძანეს გასწორება და „ვერ ურჩევქმენ“-ო. იგი განაგრძობს: „და ეს წმინდა სახარება დიდის ჭირითა ბერძენთა დაბეჭდილ სახარებათა შემოწმებითა სიტყვა და ასო მეტნაკლები გავმართო“. მიუხედავად ამისა, ტექსტის შესწავლას ცხადუყვია, რომ ახალი აღთქმის ორსავე ნაწილში საკმაოდ იპოვება გადახვევები ძველ ხელნაწერებში წარმოდგენილი ნორმებისაგან, ზოგ ბეჭდურ უზუსტობასთან ერთად. უნგრო-ვლახელი მიხაილ მესტამბე ბოდიშს იხდის მკითხველთა წინაშე „უცეთუ ცდომილი რამე იბილოთ, სიტყვა ანუ ასო, ნუ გამქირდავთ, რამეთუ უცხო ვიყავ და უსმენელი სიტყვათა თქვენთა... ვითარცა მე ვიყავ ქართლისა უნახავი, ეგრეთვე ჩემნი მოწაფენი — სტამბისა“.

ჩანს, დიდი პასუხისმგებლობით მოჰკიდებია მიხაილი მისთვის დაკისრებულ საპატიო საქმეს. ცდილა ტექსტი უნაკლოდ დაებეჭდა, ძველი ხელნაწერების ენის ნორმების დაცვით, მაგრამ ამ მიზნის მთლიანად მიღწევა ვერ მოახერხა. ახალი აღთქმის ორსავე ნაწილში საკმაოდ გვხვდება გადახვევები ძველ ხელნაწერებში წარმოდგენილი ნორმებიდან. ავტორი ჩერდება ნაბეჭდი წიგნის ორთოგრაფიულ უზუსტობებზე, ასო ჯ და მ-ს სპორადულად გამოყენებაზე და დაასკვნის, რომ „ახალი აღთქმის ძველი ტექსტი საკმაოდ გაახლებულია პირველ გამო-

ცემაში, მაგრამ საერთოდ მაინც კარგად იგრძნობა ძველი ქართული ენის ძირითადი ნორმები“.

მოსალოდნელი იყო, რომ შემდგომ გამოცემებში თანდათან უმცროსდებოდა რამდენადმე წამხდარი საქმე, მაგრამ გამოსწორების ნაცვლად საქმე თანდათან გაუარესდა. ცვლილებანი, რომელიც ძველი ქართული ენის ძეგლებმა განიცადეს 1709 წლიდან, ორგვარი ხასიათისაა: ორთოგრაფიული და ენობრივი, ანუ გრამატიკული და ლექსიკური. ორგვარი ცვლილება უმთავრესად ანტონ I-ის სახელთანაა დაკავშირებული“ (იხ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 5—6).

ა. შანიძე ჩერდება ანტონ I-ის (1726—1788) როლზე, მის მრავალმხრივ მოღვაწეობაზე და იგი ყურადღებას ამახვილებს ანტონ I-ის გავლენაზე სალიტერატურო ქართულზე, მის გრამატიკულ შეხედულებაზე და არკვევს, თუ რა შემოიტანა მან ენაში და რა სახე მიეცა მისივე განკარგულებით ან მისი სკოლიდან გამოსულ მოწაფეთა მიერ დაბეჭდილ ძველი ქართული ენის ძეგლებს. ა. შანიძე გვაუწყებს:

ანტონ I-ის გრამატიკულ შეხედულებათა მიხედვით წიგნების სწორების ამბავს პირველად ვხვდებით 1764 წელს თბილისს დაბეჭდილი კურთხევის ანდერძში, სადაც მიხაილ ილემენი შემდეგს მოგვითხრობს: „ოდეს მეფობდა საქართუშლოსა შინა კურთხევით მოკსენებული მეფე ვახტანგ, დროსა მას **გამართულ იყო წიგნი ესე**, რომელ არს კურთხევანი, ყოვლად სამღუდელოსა სამთავნელ ეპისკოპოსისა კვიპრიანესაგან ბერძულსა კურთხევანსა ზედა, ვითა დედანი კურთხევისა ამას მოუთხრობდა და დაბეჭდილ იყოცა. და აწ, დროსა ამას, ბრძანებითა მისისა მის კეთილ მსახურებისა მეფისა ჩუშნისა ირაკლისათა განახლდა რა და წარმოდგა ბეჰედის სტამბისა ამის და დაიბეჭდა პირველად ფსალმუნი, მეორედ კონდაკი, მესამედ კვალად ფსალმუნი და ეგრეთვე მცირედნი წიგნნი რომელნიმე სახმრად ეკლესიისა ჩვენ ქართუშლთასა, შემდგომად გუშბრძანა ბეჭდულად კურთხევანისა და, ვიწყევით რა ვითა დედანსა ეწერა და ორი და სამი ფურცელი დიბეჭდა, იხილა უწმიდესობამან სანატრელისა მამათ მთავრისა ჩუშნისა ანტონისათა, რომელ გარეგან ღრამბატიკისა კანონთა და წესთა იყო ნაბეჭდი ჩუშნი და დედანიცა, რომელსა ზედა ვჰსწერდით, და მოახსენა ძმასა თვისსა და მეფისა ირაკლის¹⁸. და ამისთვის ებრძანა მისისა მეფობისა უმაღლესობისაგან და მისის უწმიდესობისაგან მათის უწმი-

¹⁸ ირაკლი მეფე ანტონისთვის იყო არა მკვიდრი ძმა, არამედ დედისძმისშვილი. ხოლო ანტონი ირაკლი მეფისთვის — მამიდაშვილი. ანტონი ირაკლი მეფეს ვოევოტის ძმას უწოდებდა შვიძლება რუსულის გავლენით, სადაც ძმასაც ნიშნავს (родной брат) და ბიძაშვილ-მამიდაშვილ-დედიძიშვილ-დედაშვილსაც (двое родных братья).

დესობის გლახაკს ბერს ილუმენს მხატურის ძეს მიხაილს და გაიშარ-
თა მისაგან კანონსა ზედა ღრამმატიკისასა და მათემატიკისასა
ბეჭდილ იქმნა, რაოდენ ახალ მესტამბეთაგან შეიძლებოდა. და ეგრეთვე
პრობისა მმართუწლიცა იგივე იყო“.

შემდეგ ანტონის ორთოგრაფია გატარებულია პარაკლიტონში, რომელიც დაიბეჭდა ტფილისს 1772 წ.

თბილისის სტამბის გადაკეთებისა და გაფართოების შემდეგ (1781—82 წწ.) ჩვეულებრივია დაბეჭდილი საეკლესიო წიგნების ანდერძებში იმის აღნიშვნა, რომ წიგნი გამართულია „ღრამმატიკისა კანონსა ზედა“, რაც ანტონ I-ის ღრამმატიკით შემოღებული წესების გატარებას გულისხმობდა.

თბილისში წიგნის ბეჭდვა შეწყდა 1801—14 წლებში. სამაგიეროდ წიგნები იბეჭდებოდა ქუთაისში 1800—10 წლებში (იმერეთი ჯერ კიდევ არ იყო შეერთებული რუსეთთან). ქუთაისის გამოცემებში აღნიშნულია წიგნის გამართვა „ღრამმატიკისა კანონსა ზედა“.

ანტონის მოწაფეთაგან, რომლებიც გულმოდგინედ ცდილობდნენ თავისი მასწავლებლის წესების გატარებას ცხოვრებაში, მიხაილ ილუმენს გარდა¹⁹ ცნობილი არიან: იოანე ოსესძე, ტრიფილე არქიმანდრიტი, ზაქარია არქიმანდრიტი და ვარლამ არქიეპისკოპოსი, შემდეგში პირველი ექზარქოსი საქართველოსი²⁰.

იოანე ოსეს ძეს გაუმართავს: კონდაკი (1783), ლოცვანი (1784), სახარება (1786), ზატყი (1888), სამოციქულო (1791). ეს იოანე უმცროსი ძმა იყო იესე ოსეს ძისა, რომელმაც მეტად საყურადღებო ავტობიოგრაფიული ცნობები დაგვიტოვა, საიდანაც ვტყობილობთ, რომ მისი ძმა იოანე დაბადებულა 1750 წელს. აქ იკითხება: „ქრონიკონს სულ (438) იოანე ჩემი ძმა დაიბადა. მაშინ ვიყავ მე წლისა ოცდაორისა და მესამესა ვმეწლებოდი“²¹. როცა იოანეს კონდაკი გაუმართავს და დაუბეჭდავს (1783), ის იქნებოდა 33 წლისა. 1786 წელს იგი ხუცესია, 1791 წ. კი სიონის იკონომოს-დეკანოსი.

19 ეს მიხაილ ილუმენი, ალბათ, იგივე პირია, რაც პ. იოსელიანის მიხაილ თბილელი (ანტონის „წყობილ-სიტყ.“, გვ. XV).

20 აქ ჩამოთვლილთ გარდა, პ. იოსელიანი ანტონის მოწაფეებად თვლის კიდევ გაიოზს, რომელიც პირველი რექტორი იყო თელავის სემინარიისა, და დავით ალექსიშვილს. იმავე სემინარიის რექტორს გაიოზს შემდეგ („წყობილ-სიტყუაობის“ წინასიტყვაობა, გვ. XV) კარბელაშვილი სხვებსაც ასახელებს („მკითხველთა მამართ“-ში ანტონის „მზამეტყველების“ შენიშვნებით).

21 იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი. ტექსტი გამოსცა შესავალით. ლექსიკონთა და სამიხედლოთ ავთანდილ იოსელიანმა. თბილისი. 1950 წ. (—მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 23), გვ. 14.

ანტონისა და მისი მოწაფეების ჩარევის შედეგად შეიქმნა და შეირყვნა ძველი ძეგლების ორთოგრაფია. ამიტომ მეცნიერებმა ნებისათვის ამ ნაბეჭდი წიგნების გამოყენება უნდა მოხდეს კონსერვაციულად.

„ვინც ძველი ქართული იცის, — წერს ა. შანიძე, — აღვიღად მიხედება, რომ ანტონს საკმაოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდა იმ ენაზე, რომელზედაც იგი წერდა. ამის შედეგი იყო, რომ ძველი ენის ძეგლები შეირყვნა, ქართული სალიტერატურო ენის განვითარება შეფერხდა... ანტონის გავლენა ქართულ სალიტერატურო ენაზე უარყოფითია. ანტონისეული წესების მიხედვით გამართული ახალი ალთქმის წიგნების განხილვამ დაგვანახა, თუ რა სახე მიეცა ძველი ქართული ძეგლების ენასა და მის ნორმებს, რომლებიც საუკუნეებით იყო განმტკიცებული. ანტონის გავლენა გასცდა სასულიერო წიგნთა ფარგლებს და საერო მწერლობაშიაც გავიდა; ასე გაგრძელდა მანამ, ვიდრე ი. ჭავჭავაძე ჩაერეოდა სალიტერატურო ენის ორთოგრაფიის მოწესრიგების საქმეში“²³. ავტორს ამგვარ სუბეკრიტიკულ დამოკიდებულებასთან ერთად არ რჩება შეუმჩნეველი ანტონ I-ის ენობრივი პოლიტიკის ზოგიერთი დადებითი მოვლენა. მაგ., დადებითად მიიჩნევს სასვენი ნიშნების, კერძოდ, მძიმის, კითხვითი ნიშნის შემოღებას, რომელსაც ძახილის ნიშნის მნიშვნელობაც მისცა. ასევე უდავოდ მოსაწონია, — წერს ა. შანიძე — კომპოზიტების ნაწილების მართებული ნიშნების შემოღება, ე. წ. გარემორთხმულისა, რომელიც ქართულ ნაბეჭდ წიგნებში არ იხმარებოდა; დადებითად მიიჩნევს აკ. შანიძე ასევე უმარცვლო უნის გარჩევას მარცვლოვანისაგან სიბრჭგვის ნიშნის საშუალებით, რომელიც ანტონმა შემოიღო²⁴. ყოველივე აქ აღნიშნულს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული სტამბის და წიგნის ბეჭდვის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლაში.

2. ძველი ქართული წიგნის იდეოლოგიური მრავალფეროვნება და სასიამო

წიგნი, არსებითად, იმთავითვე საზოგადოებრივ-კულტურული მოღვაწეობის იდეურ სფეროს განეკუთვნებოდა და გარკვეულ როლს ასრულებდა კაცობრიობის პროგრესის გზაზე. იგი ისტორიულად მეურნეობისა და იდეოლოგიის შესაბამისობის მიჯნაზე იდგა. ამდენად წიგნის გამოსვლამ ხელოსნური ფარგლებიდან და წიგნის წარმოების მექანიზაციამ უმაგალითოდ გააცხოველა მეცნიერული აზროვნება, რო-

²³ ა. შანიძე, ანტონ I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე, თბ., 1964, 83, 75—79.

²⁴ იქვე, 83, 75.

მელიც თავის ორბიტაში ითრევდა საზოგადოების ფართო ფენებს. წიგნის ამგვარი ძალა და მისი კულტის შემოქმედება ხალხის ცნობიერებაზე შეინიშნებოდა და ღრმადედებოდა მაშინაც, როცა იდეოლოგიური მხარე წიგნისა ჯერ კიდევ ძველი იყო და ქრისტიანულ-საეკლესიო ხასიათს ატარებდა.

წიგნის სტამბურად ბეჭდვის განვითარებამ ყველგან და მათ შორის საქართველოშიაც შეარყია ფეოდალურ-პარტიკულარული შეზღუდულობა, მკვიდრი საფუძველი ჩაუყარა ქვეყნის კულტურული ერთიანობის შეგნების ზრდას.

ფეოდალიზმის ეპოქაში ქართული მწიგნობრობა სასულიერო და საერო მწერლობა და წიგნის ბეჭდვა არსებითად იდეოლოგიური ბრძოლის ნიშნით ვითარდებოდა. ქრისტიანულ-კანონიკური თარგმანებითი მწერლობის აღორძინებასთან ერთად საქართველოში აღრიდანვე წინაურდება ეროვნულ, ქართველ ან არაქართველ (აბო და სხვ.) წმინდანთა ცხოვრების აღწერის ტრადიცია. შუა საუკუნეებში, რომლებიც უმეტესწილად ქრისტიანული იდეოლოგიის ნიშნით ვითარდებოდა, მხატვრული შემოქმედების თითქმის ყველა სფეროში შეუწელებელი ნაბიჯით ვითარდებოდა. ანტიკურობასთან შედარებით ქრისტიანულმა კულტურამ, როგორც ცნობილია, იმთავითვე ადამიანის პიროვნული სრულყოფის პრობლემები წამოსწია წინ და ზნეობრიობის ახალი კატეგორიები აღმოაჩინა. შუა საუკუნეების მწერლობის ეს ნიშანთვისება სხვადასხვა გზით უონავდა ქართული კულტურის სხვადასხვა სფეროში.

ქრისტიანობისა და სამშობლოსათვის თავდადებულ მოღვაწე გმირთა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა, როგორიც იყვნენ წმინდა შუშანიკი, აბო თბილელი, ბასილ ზარზმელი, გამორჩენილი სახელმწიფო მოღვაწეები — წმინდანად აღიარებული მეფეები — დავით აღმაშენებელი, თამარი, დემეტრე თავდადებული, ლუარსაბ და ქეთევან წამებულნი და სხვები, ქართული საეკლესიო და საერო მწერლობის საპატიო საქმედ იქცა. ღვთიურ საქმედ ცხადდებოდა სამშობლოსათვის თავდადებულ გმირთა დიადი საბრძოლო საქმენი, რომელთაც დიდი აღმზრდელობითი და შემეცნებითი მნიშვნელობა ჰქონდათ. ქრისტიანობისა და სამშობლოს დამოუკიდებლობის მტკიცედ შენარჩუნებისათვის ბრძოლა რელიგიური რწმენის ფორმით ხორციელდებოდა. შუა საუკუნეების ისტორია არ იცნობდა იდეოლოგიის სხვა ოფიციალურ ფორმას, გარდა რელიგიისა და თეოლოგიისა: ამიტომ „შუა“ საუკუნეებმა თეოლოგიას შეუერთა და დაუმორჩილა იდეოლოგიის ყველა დანარჩენი ფორმა: ფილოსოფია, პოლიტიკა, იურის-

პრუდენცია. ამით მან ყოველი საზოგადოებრივი და პოლიტიკური მოქრაობა აიძულა თეოლოგიური ფორმა მიეღო²⁵.

ასეთ პირობებში ჭეშმარიტი „მოდღარი — მასწავლებელი ისევე ითვლებოდა საზოგადო მოღვაწედ, როგორც მასწავლებელი“²⁶.

გვიანფეოდალურ საქართველოში გარკვეული ისტორიული პირობების გამო აღორძინდა რენესანსულ-პროგრესული იდეური მიმდინარეობანი. თავის საწყისებს ეს ახალი მიმდინარეობა ქართულ სინამდვილეში ჯერ კიდევ რუსთაველის ეპოქაში იჩენს თავს და ცნობილია, როგორც დასაწყისი ადრეული რენესანსისა²⁷.

ძველი საქართველოდან ჩვენამდე მოღწეული წიგნების დიდი უმრავლესობა, როგორც ხელნაწერი, ასევე სტამბური, რელიგიური, ანუ საეკლტო-სასულიერო შინაარსის წიგნებია. ამასთან, ადრინდევ აღმოცენდა, განვითარდა და შემოგვრჩა ქართული საერთო ლიტერატურის შესანიშნავი მემკვიდრეობა, ფეოდალური საქართველოს სამეფოსა და მეფეთა მრავალსაუკუნოვანი ისტორია „ქართლის ცხოვრების“, მრავალრიცხოვანი სიგელ-გუჯრების, იურიდიული ხასიათის სახელმწიფო სამართლის ძეგლებისა და სხვათა სახით, რომელნიც ქართველი ერის სულიერი და სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების კულტურის უდიდეს განძად და თვალმარგალიტადაა აღიარებული.

მონღოლ-თათართა და ირან-ოსმალეთის შემოსევებმა ქვეყანა იდეურადაც დააქვეითა; მხოლოდ XVII საუკუნიდან თეიმურაზ პირველის, არჩილ მეორისა და სხვათა ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში ახლებურად აჟღერდა აღორძინების ხანის პროგრესული იდეები, რომლებმაც განსაზღვრეს ქართული მწერლობის აღმავლობა და წინსვლა.

არჩილ მეფემ თავის ნაწარმოებში „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთაველისა“ ნათლად წარმოაჩინა იმ დროს რუსთაველსა და მის ეფთხისტყაოსანზე არსებულ საზოგადოებრივ აზრთა წინააღმდეგობრიობა, დავა და ცილობა. არჩილი კარგად ხედავდა რუსთაველის მოყვარულ ფართო საზოგადოებრივ ძალებს.

არჩილი რუსთაველს ათქმევინებს:

„მეფე მოწყალე, თქვენს წიგნში, მგონ, ჩემი ქება სწერია,
ხელმწიფეუ სიბრძნით სავსეო, მეც რომ ვსთქვა მოსაფერია,

25 კ. მარქსი, ფ. ენგელსი. რჩეული ნაწერები, 11, თბ., 1938, გვ. 478.

26 კ. მარქსი, ფ. ენგელსი სახალხო განათლების შესახებ, თბ., 1942, გვ. 101.

27 შ. ნუცუბიძე, ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. 1, გვ. 235.

თქვენ ბატონობა შეგშენის, მე ყმა ვარ შესაფრია.
არ დაიბადლებ ამ სიტყვას, მამ ძალი გამოერია.

საქართველო საესე არის, ჩემი წიგნი ყველგან გაქუხს,
ვის ლხინი აქვს, მას უბნობენ, ანუ გული ვისცა უწუხს,
მხიარულად წაიკითხვენ, მასზედ თვალნი არვის უწუხს,
ნუ გასწყრები, ხელმწიფეო, მოგახსენებ კიდევ პასუხს.

მე ვარ ძირი ლექსის თქმისა, მელექსენი ჩემზე შენობს,
ამას ზედან რასათვის სწუხხარ, პირად მზეო, იკრავ შენობს,
ლექსი ჩემი საამოა, გან საწყინოდ მონაშენობს?
ნუ ეშვ, მჭობდე, სიხარულითა ცუდად იკრავ დაბად შენ ნობს-28.

XVIII საუკუნეში რუსთაველის გარშემო ადრე დაწყებული იდე-
ური დავა კვლავ გრძელდებოდა, რაც კარგად ჩანს ვახტანგ VI რე-
დაქციითა და საფასით 1712 წელს თბილისში ბექდური ვეფხისტყა-
ოსნის პირველ გამოცემაში. ვახტანგ VI ცდილობს თავის „თარგმანში“
(კომენტარში) უკუაგდოს და გააბათილოს ის შეხედულება, თითქოს
ვეფხისტყაოსანი უზნეობას ქადაგებდა. ვახტანგ VI ასაბუთებს, რომ
ვეფხისტყაოსანი აღმზრდელობითი მაღალ-ეთიკური იდეების მხატვ-
რული ნაწარმოებია.

ვახტანგ VI-ს ამგვარ კეთილშობილურ მზრუნველობას ვერ აულაგ-
მავს მოწინააღმდეგეები, რომლებსაც იერიშიც კი მიუტანიათ ვეფხის-
ტყაოსნის ვახტანგისეულ ბექდურ გამოცემაზე და მთელი გამოცემის
მოსპობაც უცლიათ. ალბათ, ამის შედეგია, რომ დღემდე 1712 წელს
გამოცემული ვეფხისტყაოსნის ტირაჟიდან ჩვენამდე მხოლოდ 20 და-
ზიანებულმა ცალმა მოაღწია.

ამკარად შეინიშნება, რომ საშაირო, სააშიკო და საგმირო-სათავ-
გადასავლო საამოდ საკითხავი წიგნებისაკენ უწევდა გული ფართო
საზოგადოებრიობას, ასევე დიდი მოთხოვნა ყოფილა აღმზრდელობით-
სასწავლო სახელმძღვანელოებსა და სამედიცინო წიგნ-კარაბადინებზე.
ამგვარი შინაარსის საერო წიგნები რაკი ყოველდღიურ ხმარებაშია
და „ხელიხელ საგოგმანები“, ბუნებრივია ისინი ბევრად ადრე ცვდებოდ-
ნენ და იხეოდნენ, ვიდრე საეკლესიო. საერო ნაბეჭდ წიგნთა მცირე
ეგზემპლარები, რომლებიც დაღუპვას გადაურჩნენ, ოღნავადაც ვერ
ასახავს მათი გავრცელების მასშტაბებს.

ვახტანგ VI-ის სამეფო ხელისუფლება სტამბის გამართვითა და სა-
სულიეროსთან ერთად სახალხო წიგნების ბეჭდვით ცდილობდა დაეცა
ცენტრალიზებული ხელისუფლების განმტკიცებას.

1711 წ. დაბეჭდილი „დავითნი“ „საერო“ სოფლურად, ანუ მხედ-
რულადაა დაბეჭდილი, ერთი წლის შემდეგ, 1712 წ., ვახტანგ VI რე-
დაქციითა და წინასიტყვაობით გამოიცა „ვეფხისტყაოსანი“.

მხედრულად წიგნების ბეჭდვა, რომელიც ვახტანგ VI სტამბაში
დამკვიდრდა ნუსხურთან ერთად, დიდი მნიშვნელობის პროგრესული
მოვლენაა XVIII ს. ქართული სინამდვილისათვის; სამწუხაროდ ეს პრო-
გრესული ტრადიცია ვერ განვითარდა ერეკლე და ანტონ I სტამბაში (აქ
მხოლოდ 80-იან წლებში შეძლეს დაებეჭდათ რამოდენიმე წიგნი მხედ-
რულად, რომლებიც ბევრად ჩამორჩება ვახტანგ VI გამოცემებს).
ერეკლე მეორისა და ანტონ I სტამბაში გამოქვეყნებული წიგნების
უმრავლესობა რელიგიურ-კლერიკალურია, ასეთივეა იმერეთის სამე-
ფოსა და სათავადოში მოქმედი სტამბების თითქმის მთელი პრო-
დუქცია. გარდა იმისა, რომ ისინი თითქმის მთლიანად ნუსხახუცური-
თაა დაბეჭდილი, არცერთი საერო (არაეკლესიური) წიგნი ამ სტამ-
ბებში არ დაბეჭდილა. მიუხედავად ამისა სტამბურად წიგნების გა-
მოცემა ხალხში განათლების გავრცელებასა და ქვეყნის კულტურუ-
ლად აღორძინებას ემსახურებოდა. მას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა
მეცნიერების, ლიტერატურისა და ხელოვნების განვითარებისათვის.
როგორც ერეკლე მეორისა და ანტონ I-ს, ისე, განსაკუთრებით, იმე-
რეთის სტამბაში ნაბეჭდი წიგნები კლერიკალურ-რელიგიური ხასია-
თისაა და ვახტანგ VI სტამბაში დაბეჭდილ წიგნებზე დაბლა დგას რო-
გორც იდენტურად, ისე შრიფტით, მხატვრულ-გრავეურული შემკობითა
და მთლიანად წიგნთა გაფორმებით.

ვახტანგ VI სტამბიდან გამოსული ნაბეჭდი საერო და საეკლესიო
წიგნები რამდენადმე ასახავენ და გამოხატავენ იმდროინდელ ქართულ
საზოგადოებრივ აზრს, ქართული მწერლობისა და მეცნიერების ინტე-
რესებს. სამწუხაროდ ეს ნაკლებად ითქმის XVIII ს. მეორე ნახევარში
თბილისში დაბეჭდილი წიგნების მიმართ. ამ პერიოდში გამოცემულ
წიგნთა ძირითადი ნაწილი რელიგიურ-საეკლესიო შინაარსისაა. უმნიშ-
ნელო რაოდენობით დაბეჭდილი საერო ხასიათის თითო-ორი წიგ-
ნი ოდნავადაც ვერ ასახავს XVIII ს. როგორც ქართული საზოგადო-
ებრივი აზროვნებისა და მწერლობის, ისე იმდროინდელი ბევრად და-

3. ცენზურა და მისი ზოგიერთი თავისებურება
ფეოდალურ საქართველოში

ფეოდალურ საქართველოში, როგორც წესი, წიგნი იბეჭდებოდა „ბრძანებითა მეფისა და კურთხევითა პატრიარქითა“. ვახტანგ VI სტამბაში დაბეჭდილი 20 წიგნიდან პატრიარქი დომენტი იხსენიება მხოლოდ ერთადერთ შემთხვევაში, 1719—1720 წელს დაბეჭდილ „კურთხევა ეკლესიისა“-ში. ამის მიზეზი დღემდე აუხსნელია.

მაგ., ვახტანგ VI სტამბაში 1712 წ. დაბეჭდილი თავფურცელი გუფუყებს: „ვეფხის ტყაისანი აწ ახალი დაბეჭდული ქართულს ენასა ზედა, ესმსა ამალღებულისა საქართველოს მპყრობელისა უფლისა უფლისა ვახტანგისა შრომითა წარსაგებელითა მისვე მპყრობელისათა“...

საესებოთ განსხვავებული მდგომარეობა XVIII ს. 50-იანი წლებიდან. ერეკლე მეორის მეფობისა და ანტონ I კათალიკოსობის პერიოდში. მაგალითად, 1764 წელს დაბეჭდილ „კურთხევანში“ ვკითხულობთ: „ღროსა უბრწყინვალესისა კეთილ მსახურისა, მპყრობელისა ირაკლი მეფისა, ყოვლისა საქართველოსა... კურთხევით უნეტარესისა და უწმინდესისა ანტონ პატრიარქისა საქართველოსა... დაიბეჭდა წიგნი ესე „კურთხევანი“ სამეფოსა ქალაქსა ტფილისს ეზოსა სამეფოსა“. მათი ერთად მოღვაწეობის პერიოდში არ გამოსულა არცერთი წიგნი, რომ ეს მტკიცედ მიღებული წესი შეცვლილიყო.

XIX ს. დასაწყისში, როცა საქართველო რუსეთს შეუერთდა, მართალია მეფის რუსეთში საგანგებო საცენზურო კანონმდებლობა არ არსებობდა, მაგრამ თავისუფალი აზრი მკაცრად იდევნებოდა. მაგ., ეკატერინე მეორის ბრძანებით ნოვიკოვი „მავნე“ აზრების გავრცელებისათვის დააპატიმრეს, ხოლო მისი წიგნები დაწვეს.

ალექსანდრე I-ის დროს, 1804 წ., საცენზურო წესდება რუსეთში პირველად გამოიცა²⁹. 1824 წლიდან, გრაფ არაკჩეევის განკარგულებათა ძალაში შესვლით, მკვიდრდება უაღრესად მკაცრი საცენზურო წესები. მას შემდეგ, რაც საქართველო რუსეთის ქვეშევრდომობაში მოექცა, ქართული ბეჭდური წიგნის ბედი ცარიზმის ცენზურის შემავი-

²⁹ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре, СПб., 1862, с. 81.

წროვებულ პირობებს დაუქვემდებარდა, რუსული საცენზურო კანონები ხელალებით გავრცელდა საქართველოში³⁰.

საქართველოში ძველი ხელნაწერი წიგნების მიმართ შეზღუდვის ჩანასახები ჯერ კიდევ სტამბის დაარსებამდე შეინიშნებოდა. ვეფხისტყაოსნის მიმართ რეაქციული სამღვდლოების პერიოდული გალაშქრებანი ხომ აღნიშნულის დამადასტურებელია. რელიგიურმა ცენზურამ დიდი ზიანი მიაყენა პროგრესულ აზრს და დააქვეითა ქართული წიგნის განვითარება, ხელი შეუშალა პროგრესული იდეების გავრცელებას³¹.

გვიანფეოდალურ საქართველოში ქართული წიგნის ბეჭდვის შემოღებასა და განვითარებას სამეფო ხელისუფლება უდგა სათავეში. ჩვენ ვიცით, რომ ვახტანგ VI სტამბა თავისი საქმიანობით ზედმიწევნით პროგრესულ და დემოკრატიულ საქმეს ემსახურებოდა. მხედრული საერო შრიფტით წიგნების ბეჭდვა პირველად აქ იქნა შემოღებული, ვახტანგ VI სტამბაში სასულიერო წიგნებთან ერთად ასევე დიდი ადგილი ჰქონდა დათმობილი საერო სასწავლო წიგნების. ქართული ლიტერატურული ძეგლებისა და სამეცნიერო წიგნების ბეჭდვას. მიუხედავად ამისა. ექვი არაა, რომ ამგვარ სტამბაში სამეფო ხელისუფლების ცენზურა ფხიზლად მოქმედებდა.

ვახტანგის სტამბის ცენზურა, გარდა იმისა, რომ ბოქავდა საეკლესიო უწყების მონოპოლიურ ტრადიციულ უფლებებს წიგნის ბეჭდვაში, ამასთან ფხიზლად ადევნებდა თვალყურს წიგნებზე თანდართული ანდერძების მინაწერებისა და ყოველგვარი საგამომცემლო შენიშვნების შინაარსს. როცა ჩვენ ვუკვირდებით ამ უკანასკნელთა შინაარსს, ისეთი შთაბეჭდილება გვრჩება, რომ ვახტანგ VI-მ ეკლესია არსებითად ჩამოაშორა სტამბას ორგანიზაციულადაც (ერთადერთი სტამბური წიგნია, სადაც დომენტი III კათალიკოზი იხსენიება) და მთლიანად სამეფო ხელისუფლებას დაუქვემდებარა, რითაც გზა გაუხსნა საერო

³⁰ რუსეთში ქართული წიგნები 1737 წლიდან 1745 წლამდე იბეჭდებოდა „ბრძანებითა მეფის ბაქარის ვახტანგის ძისათა და... კურთხევითა სინოდისათა“. 1762—1768 წლებში ამილახვარ ათანასე თბილელის მიერ მოსკოვში დაბეჭდილი ქართული წიგნები იბეჭდებოდა რუსეთის იმპერატორისა და უწყობდესი სინოდის ბრძანებით. ათანასე ერთხელაც კი არ იხსენიებს ქართველ მეფეს და ქართული ეკლესიის მესაქეს.

³¹ ვახტანგ VI ვეფხისტყაოსნისადმი თან დართულ „თარგმანებაში“ განმარტავდა: „მე ვსწერ... გამგებელი ქართლისა ვახტანგ წიგნსა ამას ამისთვის: უცოდინარობითა და სოფლის ნიეთთა შემსკვალვითა სამეფაოდ სთარგმნიდენ მის რიტორისა და ბრძენ მეცნიერისა კეთილად ნამუშავევისა... მიუხედავად ამგვარი განმარტებისა, რომელიც მეფეების — თეიმურაზ პირველისა და არჩილ მეორიდან მიმდინარეობდნენ, ვახტანგ VI მიერ 1712 წელს დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსანი დევნას მაინც განიცდიდა.

მწერლობას, ეკლესია ამ ეტაპზე თუ იძულებულია დაემორჩილოს ვახტანგ VI, შურისძიება მოგვიანებით ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდვით ეფეზის ტყაოსანს ატყდება თავს (ტიმოთე გაბაშვილი და სხვ. სწავლადილი წიგნების ანდერძებიდან აშკარად ჩანს, რომ სამეფო ცენზურა თბილისში სტამბის დაარსებას მხოლოდ ვახტანგ VI სახელს უკავშირებს.

მეფე ერეკლესა და ანტონ პირველის თაოსნობით 1749 წელს თბილისში აღდგენილმა სტამბამ 1795 წლამდე იმუშავა. 1783 წლამდე სტამბა იმყოფებოდა სამეფო ხელისუფლების გამგებლობაში და მისავე ხარჯებზე. მაგ., სტამბის რეკონსტრუქცია სამეფო ხაზინას 20.000 მანეთამდე დაუჯდა.

XVIII ს. 70-იანი წლებიდან საცენზურო შეზღუდვების არა ერთ მაგალითს ვხვდებით როგორც მეფე ერეკლესა და ანტონ პირველის სტამბაში, ასევე ზოგიერთი ხელნაწერი წიგნის მიმართაც. მეფე ერეკლე, ირკვევა, თავის საცენზურო მონოპოლიურ უფლებებს სამეფოში შემოტანილ წიგნებზეც ავრცელებდა. ჩვენ აქ ერთ მაგალითზე შევიჩერდებით. 1780 წ. დამდეგს თბილისში მოიტანეს ალექსანდრე ამილახვრის მიერ 1779 წ. პეტერბურგში რუსულად დაბეჭდილი პირადად მეფე ერეკლე მეორის წინააღმდეგ მიმართული წიგნი³². ეს წიგნი ერეკლემ გადაათარგმნინა ქართულ ენაზედ ყიზლარელ პეტრე კოტიეცს; ვიდრე ეს მოხდებოდა, ერეკლემ წინასწარ გააფრთხილა და უბრძანა პეტრეს — „არავის აჩვენო და არ წააკითხო ეს წიგნიო“³⁴.

მეფის ეს ბრძანება დარღვეულა, რადგან „ინება მეფის ძემან (გიორგიმ) თარგმნილისა ქართულად წარკითხვა. თხოვა მთარგმნელს მისსა, წარუკითხოს მას იგი“. როცა მთარგმნელს უთქვამს: მეფეს გადაეცი, არ მაქვსო. მაშინ გიორგის უბრძანებია ხელახლა თარგმნა: მთარგმნელს გადაუთარგმნია „14 ადგილი საგინებელი მეფის ირაკლისა და სხვანი ქებთნი სიტყვანი მეფის ძისა გიორგისათვის“. ეს გაუგია ერეკლეს და დაუსჯია მთარგმნელი. „ესრეთი იყო კავშირი შორის მამისა და შვილთა, მტერთა განიხარეს“³⁵ — შენიშნავს ავტორი.

32 კათალიკოსი ტიმოთე ბევრად აკარბებს ანტონ I-ს. როცა წერს: „ეს (შოთა) იყო მთქმელი ლექსთა ბოროტთა, რომელმან ასწავლა ქართველთა სიწმინდისა წილ ბოროტი ბილწება და განჰრყენა ქრისტიანობა“.

33 ესაა ალექსანდრე დიმიტრის ძეს („უცხოირო ალექსანდრეს“) „გეორგიანული ისტორია“.

34 ავთ. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980, გვ. 145—146.

35 პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. გაწერელის რედ. გვ. 77.

ერეკლე მეფემ, პლ. იოსელიანის ცნობითვე, „მისწერა იმპერატორისა (კატერინე მეორეს) ცუდკაცობა დასჯილისა ამილახვრისა მეფისა აღკრძალა წიგნი და იგი აცნობა მეფეს, რათა მით განუსვენოს მას“³⁶.

საქმე ეხება პეტერბურგში რუსულად დაბეჭდილ ალექსანდრე ამილახვრის წიგნს, რომელშიაც, მეფე ერეკლეს აუგად ხსენების გარდა, განვითარებულია ვოლტერიაული იდეები. ალექსანდრე პირადად და იდეურად ბოლომდე შეუთრგებელ მოწინააღმდეგედ დარჩა მეფე ერეკლესი, რომელმაც პაატა ბატონიშვილის 1765 წ. შეთქმულებაში მონაწილეობის მიღებისათვის მკაცრად დასაჯა „ალექსანდრე. — უცხვირო ამილახვრად“ წოდებული.

ამ ფაქტიდან ჩანს, რომ ერეკლე საცენზურო შეზღუდვებს და მკაცრ კონტროლს აწესებდა არა მხოლოდ თბილისის სტამბაში დასაბეჭდ წიგნებზე, არამედ რუსეთიდან შემოტანილ წიგნებზედაც.

XVIII ს. 80-იანი წლებიდან ტექნიკურად სავსებით განახლებულ სტამბაში, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ესოდენ ძვირი დაუჯდა სამეფოს, დიდი ცვლილებები ხდება. თბილისის სტამბა ჩამოშორდა სამეფო უწყებას და 1783 წ. სათანადო აქტის საფუძველზე, მეფე ერეკლეს თანხმობით, სტამბის ბატონ-პატრონი მოიჯარადრე მღვდელი ქრისტესია კეყერაშვილი-ბაღრიძე ხდება.

მართალია, ამიერიდან სტამბაში საქმე კარგად წავიდა, წიგნების ბეჭდვა გახშირდა. მაგრამ ანტონ პირველისა და საეკლესიო უწყების გავლენა საგრძნობლად გაიზარდა. ამ უწყებასთან თავიდანვე დაახლოებული ტახტის მემკვიდრე გიორგი ბატონიშვილი შეეცადა ესარგებლა სტამბის სამეფო უწყებიდან ჩამოშორების შედეგად ცენზურის სიტყვის მოღუპვით და საგამომცემლო ტრადიციულ დაკანონებულ მონაცემებში ცვლილებების შეტანას. თუ რა არასასურველი შედეგი მოჰყვა ამგვარ ცდას მეფე ერეკლეს ჩარევის შედეგად, ამის შესახებ აი რას გვაუწყებს შემთხვევა:

„1783 წელსა იწყეს საეკლესიო წერილთა ბეჭდვა ქ. თბილისს. მაშინ მოახსენეს მეფესა, რათა რუსთა წესითა შემდგომად სიტყვათა „დროსა კეთილმორწმუნისა მეფისა ირაკლი მეორისა და დედოფლისა დარეჯანისა“ დამატოს ესეცა — „და მემკვიდრისა მათისა მეფის ძის გიორგისა“, სურვილისამებრ თვით მეფის ძისა და განსაცენებლად ძმათა, რომელნიცა მარადის განიზრახვიდენ მეფობისა მიტაცებასა. იწყინა ესე მეფემან... კათალიკოსმან ანტონი სტუქსა კეყერაშვილი მღვდელი და აბრამ ურიათყოფილი და... მბეჭდავნი წიგნთა, დაბეჭდილნი რამდენნიმე დაწყებითნის ფურცელნი მოითხოვა და ბრძანა მის-

³⁶ იქვე, გვ. 79.

ეცნე ცეცხლსა... ტრიფილე არქიდიაკონსა ებრძანა... საყვედური დიდი... გაბედვისათვის ბეჭდვისა და დასტამბვის რისამე, არ ნებართულისა მფეფისაგან და თვით კათალიკოსისა³⁷. ყოველივე ეს იჯარით გაცემულ თბილისის სტამბაზე სამეფო საცენზურო უწყების სიფხიზლის მოღუ- ნების შედეგი უნდა ყოფილიყო. ასევე აქ ნათლად ჩანს სამეფო ტახ- ტისათვის ერეკლეს მემკვიდრეთა შორის იმ უთანხმოების ჩანასახის აღმკვეთი ღონისძიება, რომელმაც ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ მძაფრი ხასიათი მიიღო გიორგი XII-სა და ბატონიშვილებს შორის, „რომელნიცა მარადის განიზრახვიდენ მეფობისა მიტაცებასა“.

ეკლესიათმსახურ სტამბის გამგებელთა და მუშაკთა ეს თვითნე- ბური ცდა, რომლებიც დაახლოებულნი იყვნენ გიორგი ბატონიშვილ- თან, ჩაიფუშა. მეფემ მკაცრად აღკვეთა ამგვარი საიდუმლო ცნობების ბეჭდვა, რადგან იგი ჩრდილს აყენებდა ერეკლე მეორის სამეფო კარს. აქ ნათლად ჩანს სამეფო ხელისუფლების საცენზურო შეზღუდვები ბეჭდვითი სიტყვის მიმართ.

გიორგი XII რომ დიდად წყალობდა სამეფო კარის ხუცესს, მარ- ტყოფელ ქრისტესია კეყერაშვილ-ბადრიძეს, რომელიც 1783 წლიდან სტამბის მოიჯარადრე გახდა, ეს კარგად ჩანს სიგელიდანაც, რომელიც გიორგიმ უწყალობა ქრისტესიას მეფე ერეკლეს გარდაცვალების შემ- დეგ. ერეკლე მეორის სტამბის იჯარით გაცემა და სამეფო ცენტრ- აღიზებული ხელისუფლების უწყებიდან სტამბის ამოვარდნა მეფის ძალაუფლების საწინააღმდეგო აქტია, რომლის შემზადებაში საეკლე- სიო რეაქციული ძალები, გიორგი ბატონიშვილისა და ანტონ პირვე- ლის მხარდაჭერით, გადამწყვეტ როლს ასრულებდნენ. ჩანს, ეს ფაქტი მისახვედრი გამხდარა და ჭკუის სასწავლებელი დასკვნაც გაუკეთე- ბით აქედან პროგრესულად მოაზროვნე ძალებს. ამაზე მეტყველებს იოანე ბატონიშვილის პროექტი „სჯულდებით“. რომელიც განახლე- ბული საქართველოს სამეფო მართვა-გამგეობაში მოითხოვს კერძო მოიჯარადრისა და საეკლესიო უწყების ჩამოცილებას სტამბისგან. პროექტში ვკითხულობთ: „იყოს განათლების მოხელე, ესე იგი სკო- ლებისა და სხვა სასწავლებლების და სტამბისა უფროსი და ამას ჰყვან- დნენ ხელქვეითნი“³⁸.

37 პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, 1936, გვ. 79. 1788 წ. იბეჭდება „ღვთისნი“, სადაც ერეკლეს შვილები ერთობაო იხსენება „უბრწყინვა- ლესს, უკეთილმსახურესისა და უმჯღელესისა ირაკლა მკორისა, მეფისა ყოვლის სა- ქართველოსისა; და კეთილ-მორწმუნის დედოფლისა დარეჯან დადიანის ასულისა. კურთხევითა უნეტარესისა უწმინდესა მეფისძის ანტონი პატრიარხისა ყოვლისა საქართველოსისათა — ჩლენისა უწმინდესისა სინოდისათა კეთილმორწმუნეთა მეფის- ათა და ასულთასა“.

38 ი. ბატონიშვილი, სჯულდება, თბ., 1957, გვ. 12.

1795 წლის სექტემბერშივე სპარსეთის მპყრობელი აღა-მაჰმად-ხანი თბილისის აოხრების შემდეგ იძულებული გახდა უკან გაბრუნებულიყო, გახიზნულები თანდათან საკუთარ კერას დაუბრუნდნენ, დაიწყო გადაწყვარი ქალაქის ფერფლიდან აღდგენა.

თბილისში დაბრუნდა მეფე ერეკლე. ავლაბარში შეჩერებულმა ბრძანა — დაეჭირავებინათ მუშები, გაეთხარათ ნასტამბარის მიდამო აღვილი, სადაც თითქოს ჩამარხული იყო სტამბის იარაღებისა და მოწყობილობათა ნაწილი (რაც კი დახიზვნის წინ მოასწრეს). ერეკლე კახეთს წავიდა, ხოლო სტამბის იარაღები, რაც იპოვეს, მეფის ბრძანებითვე მეტეხის ეკლესიაში მოათავესეს. მაშინ ნათელი გახდა, რომ სტამბის მოწყობილობათა გარკვეული ნაწილი მტრის მიერ გატაცებული და განადგურებული იყო (ზოგი განჯაში წაელოთ, ზოგიც გორსა და თბილისში გაბნეულიყო). მეფის გადაწყვეტილება, რომ სტამბა კვლავინდებურად აღდგენილიყო, განუხორციელებელი დარჩა. მეფე ერეკლე 1798 წელს ისე გარდაიცვალა, რომ ვერ იხილა აღდგენილი სტამბა.

რთულ ვითარებაში, რომელიც ერეკლე მეორის გარდაცვალების შემდეგ დაიკვიდრდა. სტამბის აღდგენისათვის იღუწოდა მეფე გიორგი XII. „მეფემან გიორგიმ ბრძანა, — წერს პლატონ იოსელიანი — განახლება მისი: კვალად იწყეს სახლისა სასტამბოისა შენება, დაიბარეს ქალაღი ოსმალოდამ ახალციხისა გზით და სპარსეთისა სამზეროდამ, შეუდგნენ ასოთა ჩამოსხმას. დაზგებისა კეთებასა და მბეჭდავთა შეკრებასა“, მაგრამო, განაგრძობს ავტორი, „შფოთთა თფილისსა. ქართლსა და კახეთსა შინა აღდგენილთა ძმათაგან მეფისა, დაგვიანებამან ქალაღდისა, მოუცლელობამან თვით მეფისა სნეულებისა გამო... დააბრკოლეს საქმე: სტამბა დაშთა უქმად და მბეჭდავნი უსაქმოდ“³⁹.

გიორგი XII გარდაცვალებამდე, ამგვარი რთული პირობების მიუხედავად, თბილისში სტამბის აღდგენა მაინც განხორციელებულა. ამას ადასტურებს სიგელი, რომელიც მეფეს ქრ. კეყერაშვილისათვის 1799 წელს მიუცია. წყალობის სიგელში მეფე წერს: „ჩვენ სტამბა დაგვიკრდა, გიბრძანეთ და ესეც დიდი შრომით გამართე და მოგვართვი“⁴⁰.

მეფე გიორგი XII-ს მიერ თბილისში ხელახლა აღდგენილ სტამბაში მუშაობა განახლდა 1800 წელს. პირველი წიგნი, რომელიც აქ დაიბეჭდა, იყო მეფის ძის დავით ბაგრატიონის საქართველოს ისტო-

39 პ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, 1936, გვ. 166.

40 ა. იოსელიანი, საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, თბ., 1980.

რის „ნარკუშვი“. წიგნის თავფურცელზე აღბეჭდილია: დაიბეჭდა „დროსა უკეთილ-მსახურესისა და უმაღლესისა გიორგი მეათსამეცხრეული ტისა, მეფისა ყოვლისა... კურთხევითა უნეტარესისა და უწმინდესისა ანტონი პატრიარხისა ყოვლისა საქართველომოსათა“⁴¹. მეორე და უკანასკნელი წიგნი, რომელიც გიორგი XII-ს სტამბაში იმავე 1800 წელს დაიბეჭდა, არის „დაუჯდომელი“⁴². ამ წიგნთა საგამომცემლო მონაცემებისა და ტექსტის ბოლოს მინაწერებისგან ვგებულობთ, რომ განაცემებისა და თბილისის სტამბაში წიგნის მბეჭდავ-გამომცემელი, სტამბის მუშაკნი ახალი კონტივენტია: მაგ. „კარის საყდრის დავით მღვდლის ძე მესტამბე იოანე განმგებობითა და პლაცის მჭრელობითა და დაზვის მმართველობითა: მეტეხის დეკანოზის ძის იოსებ მღვდელისათა (მიქაძე — ა. ი.). მწერლობითა კარის მღვდლისა ქრისტესიას ძის პანტელეიმონისათა“.

ალექსანდრე I-ის „მანიფესტის“ რუსული ტექსტი ჯერ კიდევ 1800 წელს პეტერბურგის სენატის სტამბაში დაიბეჭდა, ხოლო კნორინგს „გამოცხადება“ და მანიფესტის ქართული ვარიანტი — თბილისის სტამბაში, თითოეული 4000 ეგზემპლარად, და გავრცელდა ქართლ-კახეთში⁴³.

ამით მთავრდება დამოუკიდებელი ფეოდალური ქართლ-კახეთის სამეფო სტამბის მოღვაწეობა, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, მხოლოდ 1803 წელს დაინტერესდნენ ცარიზმის ადგილობრივი მოხელენი თბილისის ისტორიული მნიშვნელობის ქართული სტამბის არსებობის საკითხით.

მეფე გიორგი XII-ის ბრძანებით სტამბის აღდგენა ასე მოკლე და უაღრესად გართულებულ დროში შეიძლებოდა მხოლოდ მეფე ერეკლე მეორის სტამბის გადარჩენილ ნაწილთა მაქსიმალურად გამოყენების ბაზაზე. გარკვეული ნაწილი სტამბის იარაღებისა ხომ დაფლეს და გადააღეს წინასწარ (ეს კარგად ჩანს ქრ. კეცერაშვილის სიგელიდანაც). რომ ეს მოსაზრება სწორი უნდა იყოს, ამას ადასტურებს ერეკლეს სტამბაში 1790 წელს დაბეჭდილი „დაუჯდომელის“ და 1800 წელს თბილისშივე დაბეჭდილი დავით ბატონიშვილის „ნარკვევების“ შრიფტთა სრული იგივეობა. ეს ფაქტი, რომელიც პ. კარბელაშვილს შეუნიშნავს პირველად, ვფიქრობ საკმაო საფუძველს იძლევა იმისა, რომ თბილისის განახლებულ სტამბაში „ნარკვევების“ დაბეჭდვისას გამოუყენებიათ 1795 წ. გადაშფვარი სტამბის გადანახული შრიფტი. ბუნებრივია, შრიფტის გარდა, რამდენადაც ეს უკვე ცნო-

41 ქართული წიგნი, 1941, გვ. 77.
 42 იქვე, გვ. 78.
 43 პლ. იოსელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 242.

ბილია. ძველი სტამბის ბევრი სტა ნაწილიც გამოუყენებია სტამბის
აღმდგენელ ქრ. კეყერაშვილს. ჯიქონი

ამდენად, სრული საფუძველი არსებობს იმისა, რომ ერეკლე მეო-
რის მიერ 1749 წელს აღდგენილ-დაარსებულმა და 1782 წელს განახ-
ლებულ-რეკონსტრუირებულმა სტამბამ იარსება 1801 წლამდე. გი-
ორგი XII მხოლოდ აღადგინა და განაახლა იგი 1799 წ.

1801 წელს, ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთების შემ-
დეგ, ახლად დაარსებულ თბილისის გუბერნიაში სტამბის მუშაობა
შეწყდა და საკმაოდ დიდი ხნით შეჩერდა ქართული წიგნის ბეჭდვაც.

თავი მეთექვსმეტი

ქართული წიგნების რუსეთში გავრცელების დაწყებისა
და სტამბების გავრცელების ისტორიიდან

XVIII ს. დასაწყისში, 1705 წელს, გარკვეული კონკრეტული ისტორიული პირობების გამო, იმერეთის მეფის არჩილ მეორისა და მისი ძის ალექსანდრეს ენერგიული მოღვაწეობით, რუსეთის იმპერატორის პეტრე პირველის მხარდაჭერით, რუსეთი ქართული წიგნის ბეჭდვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერად იქცა.

მოგვიანებით პეტერბურგში (პირველად აკადემიის სტამბაში), 1736—1737 წლებში, ქრისტეფორე გურამიშვილის მიერ მომზადებული ნახაზებით ჩამოსხა ქართული შრიფტი და 1737 წელს დაიბეჭდა წიგნაკი — „ქართულ-რუსული ანბანი“.

მოსკოვში, პერიოდულად, ჯერ 1737—1745 წლებში ბაქარის, 1762—1768 წლებში ათანასე ამილახერის და ბოლოს მოზდოკში 1796—1803 წლებში გაიოზ რექტორის თაოსნობით მოქმედებდა ქართული და ქართულ-რუსული სტამბები, სადაც არა ერთი სასულიერო და საერო ქართული წიგნები იბეჭდებოდა. ეს წამოწყებანი, როგორც ჩვენ ამაში ქვემოთ დავრწმუნდებით, რუსეთში ფეხს იკიდებდა და ვითარდებოდა უდიდეს სიძნელეთა გადალახვის გზით, გამოჩენილ ქართველ მწიგნობარ-მოღვაწეთა დაუღალავი შრომითა და ხარჯის გაღებით.

XVIII ს. და XVIII—XIX სს. მიჯნაზე რუსეთში მოქმედი ქართული სტამბების (საბეჭდი დაზვების) გამართვაში რუსი ხალხის შვილნიც მონაწილეობდნენ და ეწეოდნენ მეტად საინტერესო მოღვაწეობას, რაც ხელს უწყობდა ერთმორწმუნე ხალხების დამეგობრებას.

1. მოსკოვში არჩილ მეფისა და ალექსანდრე არჩილის ძის მიერ 1705 წელს „დავითნის“ დაგეგმვის ისტორიული პირობები

მოსკოვში ქართული წიგნის ბეჭდვის ფუძემდებლად იმერეთის მეფე არჩილ მეორე გვევლინება. არჩილ მეორემ, იმერეთის სამეფოში შექმნილი მეტად რთული პოლიტიკური მდგომარეობის გამო, XVII

საუკუნის ბოლოს დასტოვა სამეფო ტახტი. მან თანმხლები ამალითა და თავისი ოჯახის შემადგენლობით რუსეთს შეაფარა თავი. მარტინოვიჩი ჩილი და მისი ვაჟი, ალექსანდრე ბატონიშვილი დიდი პატივით მიიღეს პეტრე პირველის სამეფო კარზე. ისინი დასახლდნენ მაშინდელი მოსკოვის გარეუბანში, ესესვიატოვსკოეში, სადაც დააარსეს საკმაოდ ძლიერი კოლონია. სახელოვან მეფე მგოსანს თან ახლდნენ გამოჩენილი მწიგნობრები — ქართული კულტურისა და ლიტერატურის მოღვაწეები.

ალექსანდრე არჩილის ძე ბატონიშვილი პეტრე პირველის განუყრელი მეგობარი და საიმედო თანამებრძოლი გახდა. იგი თან ახლდა პეტრეს ევროპის მოწინავე ქალაქებსა და ქვეყნებში. ერთად ეცნობოდნენ მეცნიერებისა და ტექნიკის დარგში დაწინაურებულ ევროპას იმ მიზნით, რომ რუსეთში გადმოენერგათ საუკეთესო მონაპოვარი და ქვეყანა ჩამორჩენილობიდან პროგრესის გზაზე გამოეყვანათ. არჩილ მეფე მოხიბლული იყო პეტრე პირველის პიროვნებით, მეფე-მგოსანმა იმპერატორს ხოტბაც კი შეასხა.

იოანე ბატონიშვილის „კალმასობაში“ მოიპოვება ასეთი ცნობა:— „არჩილმაო გააკეთებინა სტამბა საფრანგეთშია ქართულად და მოატანინა საფასითა თვისითაო“¹.

იოანე ბატონიშვილის ცნობა ევროპაში ქართული შრიფტის დამზადების შესახებ დაეკუვებას არ უნდა იწვევდეს. 1705 წ. არჩილ მეფეს მოსკოვის გარეუბანში „დავითნი“ შეეძლო დაებეჭდა ევროპის ერთერთი ქვეყნიდან ჩამოტანილი ქართული შრიფტით, რომელიც არჩილის, ან მისი ვაჟის, ალექსანდრე არჩილის ძის დაკვეთითა და მზრუნველობით იქნებოდა ჩამოტანილი.

როგორც აღვნიშნეთ, 1686 წ. არჩილის დაკვეთით შესრულებული ქართული ასოების „ტიპები უკვე 1687 წელს მზად იყო“, მაგრამ არჩილმა მაშინ ვერ შესძლო მისი მიღება. როგორც ჩანს, XVII ს. 80-იან წლებში არჩილი ქართულ შრიფტს საქართველოში წამოსაღებად ამზადებდა და არა მოსკოვში სტამბის მოსაწყობად.

არჩილ მეფეს მოგვიანებით ბევრი უღონია 1686—1687 წწ. ამსტერდამში ჩამოსხმული ქართული შრიფტის მისაღებად, მაგრამ უშედეგოდ. ამის შემდეგ 1703 წლის ივლისის 3-ის თარიღით დაწერილი წერილით, რომელიც გოლოვკინისადმი მიმართული, ირკვევა, რომ არჩილს დამზადებული ჰქონია წინანდელზე უკეთესი შრიფტი და ასევე ჰყოლია დახელოვებული ოსტატი სტამბისა, მაგრამ ამსტერ-

¹ იხ. „მცირე უწყება“ — ძველი საქართველო, ტ. 1, განყოფ. III, გვ. 27. ვ. თაყაიშვილის გამოცემა.

დამში გამზადებული სასინჯი შრიფტისა და მოსკოვის 1705 წ. დავით-
ნის შრიფტის შედარებამ არ გვიჩვენა მათი იგივეობა².

ასეთ რთულ პირობებში მართალია არჩილმა შესძლო მოსკოვის სტამბაში
სახაზინო სტამბაში 1705 წ. „დავითნის“ დაბეჭდვა, მაგრამ მისი ფა-
ტო ჩანაფიქრი, მაგ., „დაბადების“ ქართულად დაბეჭდვისა და სხვ.
შესახებ, განუხორციელებელი დარჩა. 1713 წ. მეფე არჩილი გარდაი-
ცვალა.

მშობლიურ ენაზე წიგნის ბეჭდვის ორგანიზაცია ორგანულ კავ-
შირშია ქართული შრიფტის დამზადების მეტად საგულისხმო საკითხ-
თან, ამიტომ ბუნებრივია, რომ არჩილ მეფემ, ჯერ კიდევ XVII ს-ის
80-იან წლებში, სტამბის გახსნისათვის მზადება ქართული შრიფტის
დამზადებით დაიწყო. მან, როგორც აღინიშნა, სწორედ ამ მიზნით
დაამყარა კავშირი ევროპელ სპეციალისტებთან; არჩილ მეფე პირა-
დად გასცნობია მოსკოვში მყოფ განათლებულ შვედს იოჰან გაბრიე-
ლის ძე შპარვენფელდს, რომლის დახმარებით მომხდარა შეთანხმება
ამსტერდამელ სპეციალისტთან მ. კიშთან რამდენიმე სახის ქართული
შრიფტის დამზადებაზე, რომლის შესახებ თვით ი. შპარვენფელდი
შემდეგ გვაუწყებს: „В мое время в Имерети, части Гурджистана,
царствовала фамилия Бсратионов и царя Арчила, который был
изгнан и бывал преследуем как Турции, так и Персии, знал я в
Москве. Перед отъездом он подарил мне халат, я же взамен за-
казал для него грузинский шрифт в Амстердаме Кису“³.

არჩილმა თუ რაოდენ ბევრი იზრუნა ჰოლანდიიდან (ამსტერდამი-
დან) ქართული შრიფტის მიღებისა და შვედებთან ომში 1700 წელს
ტყვედ ჩავარდნილი თავისი სახელოვანი შვილის ალექსანდრეს გამო-
ხსნისათვის პეტრე I-ის დახმარებით, ეს ცნობილია და ამაზე აქ არ
შეგვირდებით.

ალექსანდრე არჩილის ძემ, როგორც ირკვევა, ტყვეობაში მოახერ-
ხა და 1703 წელს შესძლო თავის მხრივაც სტოკჰოლმში დაემზადებინა
ასევე ქართული შრიფტი, მაგრამ შრიფტის დანიშნულებისამებრ გა-
მოყენება განუხორციელებელ ოცნებად დარჩა; ამის შესახებ სტოკ-
ჰოლმიდან ალექსანდრე თავის მამას, არჩილ მეფეს სწერდა: „Типы на
нашем языке уже с давних пор готовы, но отсылать не смею,
боюсь не пропади“⁴.

² ქ. შარაშიძე, ქართული შრიფტი ამსტერდამში 1686—1687 წწ. — კ. მარ-
ქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის შრომები, წიგ. III, გვ. 30—31.

³ ციტატი მოგვქვს ა. აბრამიშვილის წერილის მიხედვით. დაიბეჭდა კრებულში
Книга. Исследования и Материалы, Сборник 11, 1960, М., с. 272.

⁴ იქვე, გვ. 270.

არჩილ მეფეს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1686—1687 წწ. ქართული სტამბის შრიფტები — მრგლოვანი, ნუსხური და მხედრული შვედი დიპლომატიისა და მეცნიერის მეშვეობით ამსტერდამში შეკეთდა კვებითა ცნობილი ასოთმქანდაკებელისა და მბეჭდავის მიკლოშ კიშტოტვალუშისათვის. 1686 წ. 12 ნოემბერს და 1687 წ. 17 იანვარს მიკლოშ კიშს ამსტერდამიდან ქართული შრიფტის დასამზადებლად მუშაობის მიმდინარეობის შესახებ ორი წერილი გაუგზავნია ი. შპარვენფელდისადმი ლათინურ ენაზე.

ეს წერილები 1932 წ. აღმოჩნდა შვეციის ქ. ლოხჩოპინის საეპარქიო ბიბლიოთეკაში⁵.

ამ წერილებიდან ირკვევა, რომ მ. კიში არ იცნობდა რომში 1629 წელს ქართული ანბანის მრგლოვანი, ნუსხური და მხედრული შრიფტის ჩამოსხმისა და წიგნების დასტამბვის ამბავს. მ. კიში დარწმუნებულია, რომ იგი ამ სფეროში პირველია და ყამირმტეხი...“ ევროპაში არ მოიძებნება არავინ (დაე, ამ სიტყვებში ნუ იქნება ცარიელი კვებნა). ვინც პირველი ყინულს მტვრევის დასაწყისშია. როცა პირველ ყინულს ჩავამტვრევ, მეც ხომ გამოადვილდება მუშაობა... (I წერილი). „იმათ იციან, რომ ეს პირველ ცდას წარმოადგენს“ (II წერილი). ამავე წერილიდან ჩანს, რომ კიშის ორი წერილი კი არა, ხუთამდე წერილი მიუწერია ადრესატისათვის⁶. არჩილ მეფეს ქართული შრიფტის შეკეთისას კიშისათვის გაუგზავნია ხელნაწერი ასოები ქართული ანბანისა (მრგლოვანი, ნუსხური, მხედრული). კიში უკმაყოფილოა, რომ ქართველებმა ვერ მოახერხეს ამსტერდამში ჩასვლა და მასთან თანამშრომლობა (II წერილი). მ. კიშის 1686—1687 წლის წერილებიდან ირკვევა, რომ მას გამოუქანდაკებია ქართული შრიფტის სამივე სახეობა, დაუმზადებია პუნსონები, ჩამოუსხამს ისინი და ლიტერებიც დაუმზადებია.

აქ აღნიშნულს — ამსტერდამში ქართული შრიფტის დამზადებას — ადასტურებს არჩილ მეფის წერილი ამსტერდამის ბურგომისტრ ნიკოლა ვიტცენისადმი (1634—1717), რომელიც მოსკოვიდან 1687 წლის 17 დეკემბერსაა გაგზავნილი.

არჩილი ვიტცენს სწერს: „...თქვენ გარჯილხართ ჩვენი გული-სათვის და ჩვენი ენის წიგნის ბეჭედს გვიჭრევენებთ (sic!). ჩვენ ამ

⁵ წერილები აღმოაჩინა და დაბეჭდა იაკუბოუსკიმ. შემდეგ 1935 წელს გამოაქვეყნა კარლ ბიორკბომმა. ლათინურიდან ქართულად თარგმნა ქრ. შარაშიძემ პროფ. გრიგოლ წერეთლის დახმარებით (ქართული შრიფტი ამსტერდამში, თბ. 1937. — იხ. „საქართველოს ბიბლიოთეკის შრომები“, ტ. III, გვ. 34). შდრ. ფრ. სიხარულიძე, დოკუმენტები საქართველო-შვედეთის ურთიერთობის ისტორიისათვის. — კრებ. „მეგობრობა“, თბ., 1981; გ. შარაძემ გამოსცა წიგნი — მიკლოშ კიში ტოტვალუში და ქართული სტამბა, თბ., „საბჭოთა საქართველო“, 1982, გვ. 35—39.

საქმისათვის დიდად გავიხარეთ, თქვენი მადრიელი შევიქნით. ამ საქმისათვის ვინებეთ შენთან ჩვენის სიყვარულისა და მადრიელის ნი[ს] მოწერა“...⁶ მოგვიანებით ნიკოლა ვიტცენმა თავის ნაშრომში „ჩრდილო და აღმოსავლეთის ტარტარია“, 1692 წლის 1-ლ გამოცემაში, არჩილის დასახელებული წერილის ფაქსიმილეც დაბეჭდა, ოღონდ აქ ჩვენ არჩილ მეორისა და ერეკლე პირველის პორტრეტებს ვერ ვხედავთ⁷.

ისმის კითხვა, როგორ და რა გზებით მიიღო ნ. ვიტცენმა დასახელებულ ქართულ მეფეთა პორტრეტები და საქართველოს შესახებ ბევრად უფრო ვრცელი მასალები, რომელთაც ასახვა პოვეს ვიტცენის ნაშრომის 1705 წლის მეორე გამოცემაში?

მაგალითად, არჩილისა და ერეკლე I-ის პორტრეტებთან ერთად 1705 და 1785 წლების გამოცემებში შეტანილია პოლანდიურ-ქართული ლექსიკონი, ამასთანავე, ბევრად გაზრდილია ისტორიული მასალა და თხრობანი საქართველოს შესახებ (იხ. გვ. 506, 515, 524).

დოკუმენტურად ირკვევა, რომ ვიტცენის ნაშრომის ახალი, 1705 წ. გამოცემისათვის ქართული ისტორიული სინამდვილის ამსახველი მასალები, აგრეთვე არჩილისა და ერეკლე I-ის პორტრეტები (რომელთაც პირველად იცნობდა ნ. ვიტცენი) ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონს (პირადად, ან ვისმეს მეშვეობით) შეეძლო მიეწოდებინა პოლანდიაში.

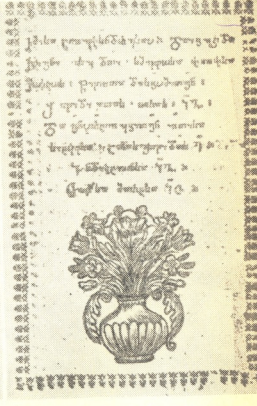
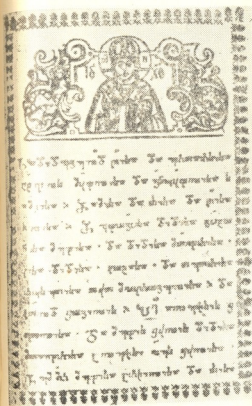
⁶ არჩილის წერილს ვიტცენისადმი ჯერ კიდევ მარი ბროსემ მოაქვლია, თარგმნა ფრანგულად და გამოაქვეყნა 1857 წ. Hitoir de la Georgien-ში გვ. 351—352. ოღონდ დაათარიღა შეცდომით — ნაცვლად 1687 წლისა 1688 წლით, რაც ალ. ბარამიძემ გაასწორა, — „ლიტ. საქართველო“, 15.XII.1936, „ფაქტები და შენიშვნები, არჩილის წერილი ვიტცენთან“, შტრ. კ. კეკელიძე, წელთაღრიცხვა ძველ საქართველოში. — ეტიუდები, 1, თბ., 1945, გვ. 327; გ. შარაძე, პეტრე დიდიდან ლევ ტოლსტოიმდე, თბ., 1986 (იხ. № 16. ფოტოპირი არჩილ მეფის წერილისა ვიტცენისადმი 1687 წ. 1 დეკემბრისა).

⁷ ნ. ვიტცენის აქ დასახელებული წიგნი სამჯერ: 1692. 1705 და 1785 წლებში გამოიცა ამსტერდამში. აქედან გავრცელდა ეს წიგნი ევროპის მთელ რიგ ქვეყნებში, მაგალითად, მ. ბროსემ ქართველოლოგთაგან პირველმა მოაქცია ამ წიგნს ყურადღება. ნ. ვიტცენის წიგნისადმი ასეთი ყურადღება ბროსეს მხრივ გასაგებია. მასში (1692 წ. 1-ლ გამოცემაში) საქართველოს შესახებ საინტერესო ცნობებია დატული, რომელიც, ნ. ვიტცენის ცნობით, არჩილ მეფეს მიუწოდებია (იხ. დასახ. გამოც. გვ. 316—373). იქვე დაბეჭდილია ქართული ანბანი. „ვიტცენმა მოსკოვის სამეფოში 1664 წელს იმოგზაურა... გაეცნო „ერეკლე 1-ს, ხოლო თავისი მეორედ ჩამოსვლის დროს — მეფე არჩილ მეორეს — წერს ვლ. ტატიშვილი (იხ. მისი „ქართველები მოსკოვში“, თბ., 1959, გვ. 257). თუ სად და როგორ გაიცივნა არჩილმა და ვიტცენმა ერთმანეთი, ამაზე ჩვენ აქ ვერ შეგწერდებით, აზრთა სხვაობა არსებობს, მაგრამ ფაქტია, რომ მათ შორის სუფევდა მეგობრული კავშირი და თანამშრომლობა, რასაც საბუთები ადასტურებენ.

პოლანდიურ-ქართული ლექსიკონიც, როგორც ჩანს, ალექსანდრეს დახმარებით შეუდგენია ვიტცენს⁸.

5. ვიტცენი თავისი წიგნის 1705 წლის ახალ გამოცემას (განსხვავებით პირველი გამოცემისაგან) საქართველოს შესახებ ახალი ცნობებით, საჭირო სურათებისა და ლექსიკონის სახით რომ შეემატა, უმაღლეს ალექსანდრე არჩილის ძე ბატონიშვილს.

1703 წელს სტოკჰოლმში მოხვედრილ ტყვე ბატონიშვილს მიეცა პენრიკ III კაიზერის სტამბაში სპეციალისტების დახმარებით ქართული შრიფტის ჩამოსხმის შესაძლებლობა, რომელთა ანაბეჭდებმა

სურ. 33. დავითნი. მოსკოვი. 1705 წ. თავფურცელი.

8 იხ. ნ. არლოვსკაია, საქართველო XVI—XIII სს. დასავლეთ ევროპის ლიტერატურაში. თბ., 1965, გვ. 226—234.

ჩვენამდე მოაღწიეს (დაცულია სტოკჰოლმის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში). ამ ძვირფას მასალას, როგორც აღინიშნა, მიაკვლიეს მკვლევარმა მეცნიერებმა კარლ ბიორკბომმა და ერიკ გრენმა.

ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის ისტორიაში ალექსანდრე ბატონიშვილის ინტერესები ფართოა და საყურადღებო. უფრო სწორად რომ განისაზღვროს მისი როლი ამ საპატიო ეროვნულ საქმეში, საჭიროა მოკლედ მაინც შევჩერდეთ მისი მოღვაწეობის ძირითად ეპიზოდებზე XVII ს. მიწურულსა და XVIII ს. დამდეგს. ესაა პეტრე პირველის თაოსნობით განხორციელებულ „დიდ ელჩობაში“ 1697—98 წლებში ალექსანდრე ბატონიშვილის მონაწილეობის რამდენიმე შტრიხი.

პოლანდიაში ყოფნისას ალექსანდრე ბატონიშვილი არა მხოლოდ „საბომბარდრო“ საქმის მაშინდელი უმაღლესი ტექნიკური მიღწევების გამოკვლევითა და გამოყენებით იფარგლებოდა, როგორც არტილერიის ფელდცეხმეისტერი, არამედ, პეტრე პირველის თხოვნით, ირკვევდა და სწავლობდა სასტამბო საქმეებსაც⁹.

სასტამბო საქმით გატაცება იმ პერიოდში მთელ მსოფლიოში და, კერძოდ, რუსეთსა და საქართველოშიაც დიდი იყო. კარგადაა ცნობილი, რომ ბაგრატიონთა სამეფო სასახლეში იმ ხანად ფართოდ იყო ფეხმოკიდებული ამ ახალი პროგრესულ-კულტურული საქმისადმი ინტერესი. ჭაბუკ ალექსანდრესა და მის სახელოვან მამას საქართველოდან მოსკოვში გადასახლებისას თან უნდა გაჰყოლოდათ ზრუნვა ქართული სტამბის დაარსებაზე. არჩილ მეფის დაუცხრომელ მისწრაფებასა და ურთიერთობას ვიტყვნისა და სხვა გამოჩენილ ამსტერდამელ მოღვაწეებთან ქართული სტამბის გამართვისათვის არ შეიძლებოდა გავლენა არ მოეხდინა ალექსანდრე ბატონიშვილის შეგნებაზე. პეტრე პირველი კარგად ხედავდა, რომ ამსტერდამში ყველაზე მეტად დაწინაურებული იყო სასტამბო მეურნეობა. იგი ცდილობდა სრულყოფილად აეთვისებინა და განევითარებინა რუსეთში სასტამბო მეურნეობა და წიგნის ბეჭდვა.

1697 წელს ამსტერდამში ჩასულმა პეტრე I-მა და ალექსანდრე ბატონიშვილმა პირადად გაიცნეს ამსტერდამის ბურგომისტრი ნიკოლა ვიტცენი. პეტრეს ბრძანებით ამსტერდამში დააარსეს იან ტუსინგის რუსული სტამბა, სადაც მხოლოდ რუსული საერო წიგნები იბეჭდებ-

⁹ ვ. ვათეიშვილი, ერის საგანძურს შეემატა, გაზ. „კომუნისტი“, 14.12.77; მისივე, არჩილ და ალექსანდრე ბაგრატიონების ბიოგრაფიისათვის, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1978, № 2, გვ. 57—67.

ბოდა, რადგან სასულიერო წიგნები ძირითადად მოსკოვში იცემოდა¹⁰. ალექსანდრე ბატონიშვილის „დიდ ელჩობაში“ მონაწილეობის პერსონაჟი და წარმართა ჰოლანდიაში არტილერიის საქმის უახლესი მიღწევების საფუძვლიანი შესწავლითა და სასტამბო საქმის კლასიკურ ცენტრში— ამსტერდამში სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის საფუძვლების ათვისების გზით.

არჩილ მეფეს აღრიდანვე, ჯერ კიდევ რუსეთში საბოლოოდ (ოჯახით) გადასახლებამდე, იმედი ჰქონდა თავისი სამეფოს უკან დაბრუნებისა. იგი მაშინ დაინტერესებული იყო ქართული სტამბის საქართველოში გაშრობითა და წიგნის ბეჭდვის შემოღებით.

მოსკოვში სამუდამოდ გადასახლების შემდეგ, 1699 წლიდან, არჩილ მეფემ ტახტის დაბრუნების იმედი დაჰკარგა, ამიტომ მიზნად დაისახა მოსკოვში ქართული წიგნების ბეჭდვის დანერგვა-განვითარება.

ამ მიზნით მან თხოვნით მიმართა პეტრე პირველს, რომელმაც მისცა მოსკოვში ქართული წიგნების ბეჭდვის ნებართვა. პეტრე პირველის ამ განკარგულებას, ირკვევა, კანონის მნიშვნელობა ჰქონდა არა მხოლოდ მის სიცოცხლეში, არამედ პეტრე I-ის გარდაცვალების შემდეგაც. მაგ., ვახტანგ VI და ბაქარი 1730-იან წლებში ქართული სტამბის დაარსებისას ამ აქტს (კანონს) ემყარებოდნენ.

1697—98 წლებში ჰოლანდიაში პეტრე I-ის „დიდი ელჩობის“ მონაწილეს, ალექსანდრე ბატონიშვილს, ქართულ შრიფტზედაც უნდა

¹⁰ მოსკოვში მართალია იმ დროს წიგნის ბეჭდვის საკმაო გამოცდილება არსებობდა, რადგან ამ წამოწყებას XVI საუკუნიდან ჩაეყარა საფუძველი, მაგრამ სასტამბო მეურნეობა თავისი ჩამორჩენილობით „პეტრეს წინანდელ დროს“ ჯერ კიდევ ვერ გასცილებოდა.

პეტრეს რეფორმები სტამბას მხოლოდ 1700-იანი წლების შემდეგ შეეხო, ამსტერდამის მდიდარ გამოცდილებას წიგნის ბეჭდვაში პეტრემ ფართოდ გაუღო კარები რუსეთის სინამდვილეში, მიუხედავად ამისა, საუკეთესო წიგნები, თვით პეტრეს დაკვეთით, მხოლოდ ამსტერდამის სახელგანთქმულ სტამბებში იბეჭდებოდა. მაგ., 1705 წ. პეტრეს დაკვეთით გამოიცა ამსტერდამში „Символы и эмблематика“ (640 ეგზემპლარი), ემბლმატიური ჩანახატებითა და სიმბოლოების ახსნით, რითაც დასაბამი მიეცა რუსულ ჰერალდიკას. ევროპაში ყოფნის პერიოდში პეტრე, რომელსაც განუყრელად ახლდა ალექსანდრე არჩილის ძე, ახლო გაეცნო სასტამბო მეურნეობას, წიგნის ბეჭდვას და შეეცადა ამ დიდი გამოცდილების სამშობლოში გადმონერგვას.

ალექსანდრე ბატონიშვილის და პეტრეს ეს განუყრელი მეგობრობა, ხანმოკლე, ტრაგიზმით აღსავსე ცხოვრება ავბედითი აღმოჩნდა. ევროპაში პეტრე პირველის „დიდი ელჩობის“ მონაწილე, ჰოლანდიიდან ახლად დაბრუნებული ალექსანდრე არჩილის ძე 1700 წლის 19 ნოემბერს, შვედეთ-რუსეთის ახლად დაწყებულ ომში (ენობილ რუს გენერლებთან ერთად), ტყვედ ჩავარდა და ათწლიანი ტყვეობის შემდეგ რუსეთში პომავალი გზაში დაიღუპა.

ეზრუნა. არაა საეჭვო, რომ მან კარგად იცოდა თავისი მამის აზრები და ღვაწლზე შრიფტის ჩამოსხმისათვის.

ვარაუდობენ, რომ ამისდა მიუხედავად პირადად ალექსანდრე არჩილის ძეს განმეორებით უნდა შეეკვეთა ქართული შრიფტი. 1697 წელს ალექსანდრე ბატონიშვილი სამი ქართველის თანხლებით ჩავიდა პოლანდიაში, რომელიც მაშინ ესოდენ დაწინაურებული იყო წიგნის ბეჭდვის საქმეში, და ჩანს, ქართული შრიფტი შეუკვეთა.

ალექსანდრე არჩილის ძემ, რომელიც 1700 წ. დაატყვევეს ნარვასთან და მიიყვანეს სტოკჰოლმში, კავშირი დაამყარა ი. შპარვენფელდთან. ეს კავშირი გამოყენებულ იქნა შვედეთში ქართული შრიფტის დასამზადებლად, რომელიც არჩილმა დაუკვეთა თავისი ხარჯით იმ მიზნით, რომ უზრუნველყო ქართული წიგნების გამოცემა. ამ საქმეში არჩილთან ერთად მისი ძე ალექსანდრეც მონაწილეობდა. სტოკჰოლმში ტყვედ მყოფმა ქართველმა ბატონიშვილმა ადრე პოლანდიაში შეკვეთილი შრიფტი შვედეთში ჩამოატანინა, სადაც ქ. სტოკჰოლმში 1703 წელს დაიბეჭდა ქართული ანბანი საკითხავი მასალითურთ (ლოცვები „მამაო ჩვენო“ და „ღვთისმშობელო ქალწულო“). ტყვე ბატონიშვილმა სასტამბო ნიშნების მოსკოვს გადაგზავნაც ითხოვა¹¹.

სტოკჰოლმის სახელმწიფო არქივში დაცულ ალექსანდრე ბატონიშვილის 1703 წ. 8 დეკემბერს მამის — არჩილისადმი გაგზავნილ წერილში ვკითხულობთ: „ჩვენი ენის ანბანის სრული კომპლექტი დიდი ხანია მზადაა, მაგრამ მე ვერ გავამიწყვეტია მისი გამოგზავნა. მაკრთობს ფიქრი, რომ გზაში რაიმე არ მოხდეს“. უკანასკნელ დრომდე არ იყო გარკვეული, ალექსანდრემ არჩილს გადაუგზავნა ეს შრიფტი თუ არა? მაგრამ ახლად გამოვლენილმა ალექსანდრე ბატონიშვილის წერილმა არჩილ მეფისადმი, რომელიც 1704 წლის 24 ნოემბრით თარიღდება, სიცხადე შეიტანა ამ ბუნდოვანებაში, ირკვევა, რომ ალექსანდრე ბატონიშვილს გაუგზავნია სასტამბო „საბეჭდავი“ და სთხოვს მამას... „მარტა¹² თუ მოვიდა, საბეჭდავი მართლად მოიტანა და ან როგორი მათიეცხია, მიბრძანეთო“. მეფე არჩილის პასუხი ალექსანდრესადმი ღღემდე უცნობია. მაგრამ ხელთა გვაქვს 1705 წ. მოსკოვში დაბეჭდილ ქართულ „დავითნზე“ თანდართული ანდერძი, სადაც ვკითხულობთ: „...ჩემ მიერ მეფისა არჩილისა და ძისა ჩემისა ალექსანდრესა დაიბეჭდა წიგნი ესე დავითნი სამეფოსა ქალაქსა მოსკოვს...“¹³.

¹¹ ფრ. სიხარულიძე, პირველი ქართული წიგნი. — საბჭოთა ხელოვნება, 1968, № 5.

¹² მარტა — გვარად დავიდოვი.

¹³ იხ. 1705 წელს მოსკოვში დაბეჭდილი არჩილისეული „დავითნი“ ანდერძი.

ამრიგად, წიგნის ანდერძი და საგამომცემლო მონაცემნი გადაჭრით გვარწმუნებს, რომ „დავითნი“ მოსკოვში დაიბეჭდა არჩილისა და მისეძის ალექსანდრეს ერთობლივი ზრუნვით, მაგრამ გარკვევა იმისა, რაში გამოიხატება თითოეული მათგანის — მამისა და ტყვედმოყოფი შვილის მონაწილეობა-თანამშრომლობა „დავითნის“ დაბეჭდვის ხორც-შესხმაში, დღესაც ბუნდოვნებითაა მოცული. ამას განაპირობებს შემდეგი გარემოებანი: პირველ ყოვლისა, 1703 წლის სტოკჰოლმური ქართული ანაბეჭდის შრიფტი და 1705 წელს მოსკოვში დაბეჭდილი ქართული „დავითნის“ შრიფტი ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან. ეს ფაქტი კი იმის საფუძველს იძლევა, რომ ალექსანდრე ბატონიშვილის „საბეჭდი“ შრიფტი, რომელიც გამოუგზავნია არჩილისათვის 1704 წელს, 1705 წელს დაბეჭდილ „დავითნში“ გარკვეულ მიზეზთა გამო არაა გამოყენებული. რა ბედი ეწია ტყვედქმნილ ალექსანდრეს დაუღალავი და მგზნებარე მოღვაწეობით 1703 წ. უცხოეთში მ. კიშის მიერ ჩამოსხმულ ქართულ შრიფტს? — ეს დღემდე საიდუმლოებით მოცული რჩება.

1705 წელს მოსკოვში დაბეჭდილი ქართული „დავითნი“, როგორც ირკვევა, მოსკოვის რუსული სასტამბო მეურნეობის მაშინდელი საკმაოდ მაღალი დონის ბაზაზე რუსი და ქართველი მესტამბე ოსტატების შრომით განხორციელდა. ამ საქმეს მეფე არჩილი და მისი ამაღა წარმართავდა. 1705 წ. მარტში „დავითნი“ დაიბეჭდა (600 ცალად) მოსკოვის სახაზინო სტამბაში, სადაც რუსმა მოხელეებმა ჩამოასხეს ქართული შრიფტი¹⁴.

ქართული „დავითნის“ შრიფტის დამზადებისა და პეტრე I-ის ბრძანებით მოსკოვში პირველი ქართული წიგნის გამოსაცემად ყოველგვარი ტექნიკური პირობების დაუბრკოლებლივ შემზადების შესახებ საყურადღებო ცნობებია დაცული მოსკოვში, ძველ საბუთთა ცენტრალურ სახელმწიფო ისტორიულ არქივში (ფ. 1182, წიგ. 30, 37 ა). მოპოვებულ საარქივო დოკუმენტებში აღწერილია მოსკოვის სტამბაში პირველი ქართული წიგნის დაბეჭდვაზე გაწეული მუშაობა და ხარჯები: „1704 წელს გაუკეთებიათ ქართული წიგნის დასაბეჭდი დაზგა (დურგლები: ტ. ალექსეევი, ფ. სეველიევი, მბეჭდავენი: პ. დმიტრევი, ი. პეტროვი). პეტრე I-ს ქართული წიგნების დასაბეჭდად 200 მანეთი გამოუყვია. უყიდიათ 17 მანეთის ქალაღი, ოსტატებზე გაუციათ 19 მანეთი, ქართული წიგნის ბეჭდვის მთავარი საწარმოო პროცესი წაუ-მართავთ ორ რუსსა და ორ ქართველს. რუსები ყოფილან მბეჭდავი და ასევე საღებავის წამსმელი, ხოლო ქართველები ასოთამწყობები და ჩამშლელი. კალის ჩამოსხმასა და ზოგ სხვა სამუშაოზე დახარჯულია

14. ი. კასრაძე, ქართული წიგნის ბეჭდვის კერები, თბ., 1980, გვ. 16.

43 მან. „დავითნის“ შრიფტი სტამბის ოსტატს — ასოთხეულს მ. ეფრემოვს დაუმზადებია, მისთვის 87 მანეთი მიუციათ. წიგნზე სულ 179 მანეთი დახარჯულა. ყველა სამუშაო მოსკოვის სახელმწიფო სტამბაში შეუსრულებიათ, პუნსონების დამზადების გარდა“¹⁵.

გ. ლეონიძის მიერ ჯერ კიდევ 1951 წელს გამოქვეყნებული მასალების მიხედვით, დიდი მესტამბე და განმანათლებელი ანთიმოზ ივერიელი თავდაპირველად კონსტანტინეპოლში დაუფლებია სასტამბო ხელოვნებას¹⁶.

ამ ფაქტთან დაკავშირებით გურამ შარაძეს სავსებით ბუნებრივად ებადება ლოგიკური კითხვა: „ზომ არ შეიძლებოდა დაგვეშვა, რომ დოსითეოზ პატრიარქი თავის სტამბაში ქართული წიგნების ბეჭდვის წამოწყებას 1682 წელს სწორედ ანთიმოზ ივერიელის იმედით აპირებდა?“

დოსითეოზ პატრიარქის წერილით არჩილისადმი, ამასთანავე, ისიც ირკვევა, რომ კონსტანტინეპოლში საპატრიარქო კარზე აღზრდილა სასტამბო საქმის მცოდნე რუსი ბერი ტიმოთე, რომელიც შემდეგ რუსეთში წასულა. დოსითეოზი ურჩევდა არჩილს: ტიმოთეს დაუკავშირდით: — „მანდ ერთი ბერი, სახელად ტიმოთე, ყოფილა, ზნით კეთილ-მართალი და ჩვენი გამოზრდილი. იმისი მეშვეობით მოიწერე ზოლმე ჩვენთან წერილები. ასე გავიგებ თქვენი ცხოვრების ამბავსო“.

თ. ტივაძემ გაარკვია, რომ აქ „დოსითეოზს მხედველობაში ჰყავს რუსი ბერი ტიმოთე, რომელმაც ხუთი წელი (1675—1680) კონსტანტინეპოლში მასთან გაატარა... 1682 წელს მოსკოვში დაბრუნებულ ტიმოთეს ბერძნული სკოლა და სტამბა გაუხსნია, მოსკოვში ბერძნული წიგნების ბეჭდვის გავრცელების მიზნით, რომელსაც დოსითეოზი, ჩანს, თვალყურს ადევნებდა“. ასეთ პირობებში, — ბერ ტიმოთესთან, არჩილის დაკავშირება დოსითეოზის სარეკომენდაციო ბარათით თავისთავადაა საგულისხმო ფაქტი, რადგან, როგორც ვიცით, მოსკოვში ჩასულ არჩილს საქართველოდან თან გაჰყვა სტამბის მოწყობის იდეა და დაუცოვენებლივ შესდგომა კიდევ ამ იდეის ხორცშესხმას; ჩვენ არ ვიცით, რა როლი შეასრულა ამ საქმეში ტიმოთე რუსმა, მაგრამ ვიცით,

¹⁵ ფრ. სიხარულიძე, დასახელებული წერილი.

¹⁶ გ. ლეონიძე, ქართული ეროვნული სტამბის ისტორიისათვის. — დროშა, 1951, № 2, გვ. 16—17.

რომ არჩილ მეფე 1686 წლის დამდეგს დაუკავშირდა შვედ დიპლომატ-სა და მეცნიერს შპარვენფელდს, რომელიც იმ დროს მოსკოვში იმყოფებოდა. ამ უკანასკნელის მეშვეობით არჩილს ქართული სასტამბოში შრიფტი შეუკვეთია ამსტერდამში საქვეყნოდ ცნობილი მებეჭდავ-ასოთ-მქანდაკების მიკლოშ კიშისათვის¹⁷.

ნათლად დასტურდება, რომ სტამბის მოწყობის იდეა არჩილ მეფეს თავის ძმებთან ერთად ბევრად ადრე ჰქონია შემუშავებული, ვიდრე იგი რუსეთში წავიდოდა. „ჩანს, თვით არჩილსაც სტამბის მოწყობის იდეა საქართველოში თავისი ძმისაგან, გიორგი XI და ლევანისაგან ჰქონდა შთაგონებულ-გაზიარებული და მოსკოვში საქართველოდან თან გაპყროლია“¹⁸.

ისტორიული წყაროები ერთგვარად საფუძველს იძლევიან ვიდეოქროთ, რომ XVII—XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე უკვე არსებობდა ქართული შრიფტის დამზადების ორი კერა:

პირველი ესაა იერუსალიმ-კონსტანტინეპოლი, სადაც იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის თაოსნობით და დიდი მესტამბე ანთიმოზ ივერიელის, აგრეთვე დომენტი კათალიკოსის დაინტერესებით და ერთობლივი აქტიური მონაწილეობით უნდა დამზადებულყო ქართული შრიფტი და საჭირო კლიშეები, რომლის ბაზაზეც თბილისში XVII—XVIII საუკუნეების მიჯნაზე საფუძველი ჩაპყროდა ქართულ სტამბას და 1705 წლიდან დაიწყო წიგნის ბეჭდვა; ხოლო ანთიმოზ ივერიელის მოწაფის მიხაის მაღლიანი ხელით 1709 წლიდან იგი განახლებული ვახტანგ VI მოწინავე სტამბად წარმოგვიდგება.

17 ამსტერდამში იმ დროს, როგორც აღინიშნა, მსოფლიოში სასტამბო მეურნეობისა და მისი კულტურის უბაღლო ცენტრად იყო აღიარებული. აქ შეისწავლა და დაეუფლა სასტამბო ხელოვნებას მიკლოშ კიში და 1684 წელს კიდევ დაბეჭდა უნგრული ბაზლია, რომელიც უნგრეთში „ოქროს ბიბლიადა“ წოდებული. იგი ამიერიდან სასტამბო ხელოვნების დიდოსტატის დამსახურებულ ტიტულს და ფართო პოპულარობას იმკვიდრებს მსოფლიოში. მ. კიში 1685 წელს აზნაღებს სომხურ შრიფტს ამსტერდამში ჩასულ სომეხთა თხოვნით, ხოლო ერთი წლის შემდეგ მოსკოვიდან მეფე არჩილს დაკვეთით შესდგომა ქართული შრიფტის ჩამოსხმას. მ. კიში თავის ავტობიოგრაფიულ თხზულებაში აღნიშნავდა კიდევ: „მე ვეწევიდილდ სამსახურს არა მარტო მეზობელ სახელმწიფოებს პოლონეთს, შვეიციას, ინგლისს, გერმანიას, იტალიას, არამედ ჩემს დახმარებას ითხოვდნენ დიდი და შორეული ქვეყნებიც“ — ასახელებს სომხეთს, საქართველოს — მეფე არჩილს; მ. კიში და მისი შვირდი, ვინც მას ახლო იცნობდა, აღიღებდნენ მის ღვაწლს საქართველოსათვის: „შორეული აზიის საზღვართან მდებარე გვირგვინს საქართველოსაც შენგან მიიღო ლითონში ჩამოსხმული ანბანი... შენ გადმონერგე შენს სამშობლოში „კოლხეთის საწმისო“, — ასე ახასიათებდა მ. კიშს მისივე შვირდი შამშელ ჰაბ ტალავდი. გ. შარაძე, იკლოშ კიში ტოტფალეში და ქართული სტამბა, თბ., 1982.

18 მ. კუ რ დ ლ ე ა შ ვ ი ლ ი, ქართული სტამბის ისტორიიდან, თბ., 1959.

შეორე ცენტრი ქართული შრიფტის დამზადებისა, უდავოა, არის ამსტერდამი, სადაც ჯერ კიდევ 1680-იანი წლებიდან არჩილ მზრუნველობით ადრეულად დამზადდა ქართული შრიფტი — XVII საუკუნის 80-იან და XVIII ს. დამდეგს, ოლონდ მისი მიღება იმჯერად ვერ განხორციელდა. 1698—99 წ. ალექსანდრე ამსტერდამში განშეორებით უკვეთავს ქართულ შრიფტს, მაგრამ ვერ ღებულობს. მოგვიანებით 1703 წელს ალექსანდრე არჩილის ძე ტყვეობაში ახერხებს ქართული შრიფტის ჩამოსხმას, შეძენას და გამოგზავნას ჰელსინკიდან; როგორც ირკვევა მოსკოვში არჩილამდე ისიც ვერ აღწევს.

მწიგნობრული კულტურის უმდიდრესი ტრადიციების მქონე ქვეყანაში, როგორც საქართველო იყო, სტამბის სიკეთე, წიგნის ბეჭდურად ფართოდ გავრცელება იმთავითვე უაღრესად პოპულარულ მოვლენად იქცა და დიდი დაინტერესება გამოიწვია. XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქვეყნის პროგრესული ძალები, თვით ბაგრატიონთა სამეფო ხელისუფლება, ენერგიულად მოქმედებს და ილწვის ქართული წიგნის სტამბურად გამოცემისა და ქართული სტამბის დაარსებისათვის.

ამ ეროვნულ-საგანმანათლებლო კულტურული წამოწყების განგრძობა-განხორციელება ტყვეობისა და წამების ვითარებაში, რომელშიაც ალექსანდრე არჩილის ძეს უხდებოდა ყოფნა, ქართული სტამბის გამართვა და ქართული წიგნის ბეჭდვის დანერგვა უაღრესად საგულისხმომ გამირულ-პატრიოტული ეტაპის შემქმნელ მოვლენად წარმოგვიდგება, მისი სახელოვანი მამის მეფე არჩილის მოღვაწეობასთან ერთად. ესაა ერთი მთლიანი ფენომენი დიდბუნებოვანი მამა-შვილის უდიდესი ღვაწლისა, რომელსაც შთამომავლობა უკვდავყოფს და არასოდეს არ დაივიწყებს.

პუნსონების დამზადების ადგილის გასარკვევად ლ. ტარდიმ შეისწავლა იმდროინდელი ჰოლანდიური გამოცემები. იგი დაასკვნის, რომ „საყურადღებო ფაქტია მოსკოვს დაბეჭდილი პირველი ქართული წიგნისა და 1698 წელს ამსტერდამში გამოცემული ჰოლანდიური წიგნის ბოლოსართთა მსგავსება. ეს კიდევ იმის ერთი საბუთია, რომ ქართული სასტამბო ნიშნების შექმნა ალექსანდრე ბატონიშვილის ინიციატივად მივიჩნით. ამრიგად, მოსკოვში დაბეჭდილ პირველ ქართულ წიგნში გვაქვს რუსული, რუსულიდან ოდნავ სახეშეცვლილი და ჰოლანდიური შემკულობა, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ქართული სასტამბო ნიშნები პუნსონები უცხოეთში უნდა დამზადებულიყო, წიგნი კი რუსულ სტამბაში დაბეჭდეს“. ავტორი ცდილობს 1705 წ. არჩილისეული „დავითის“ შრიფტი და შემკულობანი ჰოლანდიასაც დაუკავშიროს და სტოკჰოლმსაც, რომ თითქოს არჩილს ქართული შრიფტის პუნსონ-

ნები ალექსანდრე ბატონიშვილისაგან მიეღოს და ამის მიხედვით მ. ეფრემოვს ჩამოესხას 1705 წელს მოსკოვში დაბეჭდილი „დავითნის“ შრიფტი. მართლაც, შეიძლება ამით იყოს გამოწვეული „მცირე სხვაობა“ სტოკჰოლმში ნაბეჭდ „ანბანსა“ და მოსკოვში გამოცემულ „დავითნის“ შრიფტებს შორის. „მცირე სხვაობა“ იმით აიხსნება, რომ „მოსკოვში უშრომიათ შრიფტის ხარისხის ასამაღლებლად“. ამ გზით ავტორი ცდილობს წარმოაჩინოს ალექსანდრე არჩილის ძის როლი „დავითნის“ გამოცემაში.

უნგრელი ისტორიკოსი ლაიოშ ტარდი თავის ნაშრომში „უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან“ გაკვრით ეხება არჩილ მეფის შეკვეთით მიკლოშ კიშის მიერ ქართული შრიფტის დამზადებას. წიგნში დაბეჭდილია არჩილის ცნობილი წერილი ვიტცენისადმი და მიკლოშ კიშის სიტყვები ავტობიოგრაფიული თხზულებიდან „თავის გასამართლებლად“¹⁹.

კიშის შრიფტი, კერძოდ ასომთავრული და ნუსხური, არა ჰგავს ვახტანგ VI სტამბისეულ მ. იშტვანოვიჩის შრიფტს²⁰. ვახტანგი VI თბილისის სტამბის მხედრული შრიფტი, ქრ. შარაშიძეს აზრით, წარმოადგენს ქართველი კალიგრაფის სოლომონ მაღალაძის ნამოღვაწევს²¹.

დღემდე ასომთავრული და ნუსხური შრიფტი 1686—1687 წლებში ამსტერდამში ჩამოსხმულად მიიჩნეოდა ქართული სტამბის ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ რობერტ დანის მიერ 1980 წელს მიკვლეული ნესტამბე მიკლოშ კიშის ნამოღვაწრის სასინჯი ანაბეჭდების აღმოჩენის შედეგად გაირკვა, რომ სინამდვილეში ეს არის ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონის მითითებით 1703 წელს (შვეიციაში, ქ. სტოკჰოლმი) ჰერცოგ III კაიზერის სტამბაში დამზადებული შრიფტი. ამიტომ ზოგი რამ ამ მიმართულებით კრიტიკულად უნდა გადაისინჯოს.

ლ. ტარდმა და გ. შარაძემ გაზ. „კომუნისტში“ 7. IX. 1980 წ. გამოაქვეყნეს საყურადღებო წერილი: „ქართული სტამბის სათავეებთან“. წერილის ავტორები მიზნად ისახავდნენ სათანადო შეფასება მიეცათ უნგრელი მეცნიერის რობერტ დანის წერილისათვის — „მიკლოშ კიშ ტოტვალუშის ქართული ასოები“ (დაბეჭდა მოკლე ინფორმაცია 1980 წ. 15 ივნისს ცენტრალურ უნგრულ გაზეთში — „ნეფსაშად-შაგში“).

შესანიშნავი ქართველოლოგისა და ქართველი ხალხის მეგობრის უნგრელი მეცნიერის ლ. ტარდის მეშვეობით გ. შარაძე პირადად შეხვე-

19 ლ. ტარდი, უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (უნგრულად თარგმნა ლ. შალტრაძემ), თბილისი, 1968, გვ. 13—14.

20 ო. გვინჩიძე, დსახ. ნაშრ., გვ. 78.

21 იხ. მისი, პირველი სტამბა საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 109—144.

დრია რ. დანის, გასცნობია ფოტოდოკუმენტური და სხვა მკვლევარების კომპლექსს, რომელიც რ. დანს ქ. ამსტერდამის ბიბლიოთეკაში ინახავს უჩენია. ესაა მიკლოშ კიშის მიერ არჩილ მეფის დაკვეთით 1687 წელს შესრულებული ქართული შრიფტის სასინჯი ანაბეჭდები — ასომთავრულ, ნუსხურ და მხედრულ ასოთა დაწერილობებით. 1687 წ. 17 იანვარს მიკლოშ კიში ქართული ასოების დამზადების შესახებ წერილობით მოახსენებდა შვედ დიპლომატს შპარვენფელს.

მკვლევარები დღემდე თვლიდნენ, — წერს გ. შარაძე, — რომ კიშის ქართულმა ასოებმა მხოლოდ შვეციაში მიადწიეს; თვით კიში დარწმუნებული იყო, რომ მისმა ნამუშევარმა საქართველომდე მიადწია, რითაც მას თავიც მოჰქონდა, ამიტომ შემდგომ კვლევა-ძიებას უნდა გადაეწყვიტა, მესტამბე კიშის ნამუშევრის საფუძველზე გაფორმდა ქართული სასტამბო მეურნეობა და პირველ რიგში ჩამოსხა ქართული შრიფტი თუ ვინმე სხვა ოსტატის? შეიძლება ითქვას, რომ ეს პრინციპული საკითხი დღესაც არაა გადაწყვეტილი და აზრთა სხვაობა არსებობს.

სპეციალურ ლიტერატურაში შემუშავებული შეხედულებით თბილისის პირველი ქართული სტამბის შრიფტი არის მიკლოშ კიშისაგან დამოუკიდებლად, უნგრელი მესტამბის მიხაი იშტვანოვიჩის ნახელავი, რომელმაც უდავოდ დიდი შრომა გასწია ქართული სტამბის ორგანიზაციაში. ის საქართველოში 1708 წელს ჩამოვიდა, სულ ცოტა ხანში უნდა ჩამოესხა შრაფტი და ერთბაშად ორი წიგნი ზედი-ზედ გამოსცა კადეც.

ამ დროს კი ამსტერდამში 20 წლით ადრე დამზადებული იყო უმაგალითო სილამაზის კიშისეული ქართული ასოები, რომელთაც, დამკვიდრებული შეხედულებით, საქართველომდე ვერ მოუღწევიათ და დარჩენილან მხოლოდ შვეციის ანაბეჭდებში.

პირადად რობერტ დანი იმ აზრისაა, რომ კიშის შრიფტს შეეძლო მოედწია საქართველომდე და ვახტანგ VI-ის მიერ 1709 წელს თბილისში დაარსებულ პირველ ქართულ ეროვნულ სტამბაში სათანადოდ გამოეყენებინა მეორე უნგრელ ოსტატ მიხაი იშტვანოვიჩს. „ჩვენ ვთვლით, — წერს დანი, — რომ მაინც შესაძლებელია მიკლოშ კიშის მიერ ჩამოსხმულმა ასოებმა მიადწიეს საქართველომდე და იშტვანოვიჩმა არა საკუთარი ასოებით, არამედ მიკლოშ კიშ ტოტალურისეული ქართული ასოებით დაბეჭდა ქართული წიგნები“²². საგულისხმოა ისიც, რომ სტამბის მოწყობის აზრი არჩილს საქართველოდან გაჰყვა, 1686—1687 წლებში იგი საქართველოში დაბრუნებას აპი-

²² გ. შარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 110.

რებდა და სტამბის მოწყობილობათა სრული კომპლექსის საქართველოში ჩამოტანაზე ოცნებობდა.

გ. შარაძე მართებულად არ იზიარებს რ. დანის ამ შეხედულებას. „ჩვენ არ დავეთანხმეთ რ. დანს, — წერს იგი, — რადგან ასეთი შეხედულება არ ახალა, ძველია“. ამის ნიმუშად მას მოჰყავს რუმინელი მკვლევრის ვირჯილი მოლინის 1961 წ. გამოქვეყნებული ნაშრომი, რომელიც ქართულადაც ითარგმნა და სპეციალისტთა ფართო მსჯელობის საგნად იქცა. ავტორი ასაბუთებდა, რომ ვახტანგ VI-ის მიერ 1709 წელს თბილისში დაარსებული სტამბა სინამდვილეში არჩილ მეფის მიერ ჰოლანდიიდან ჩამოტანილი სტამბააო, 1686—1687 წწ. არჩილის დაკვეთით მ. კიშის მიერ დამზადებული ქართული შრიფტი-ასომთავრული, ნუსხური და მხედრული შეიქმნა არჩილ მეფის ხელით დაწერილი ქართული ანბანისა და ტექსტის მიხედვით.

ჩვენ აქ სიტყვას არ გავაგრძელებთ წარმოშობილ აზრთა სხვაობაზე. ხაზგასმით აღვნიშნავთ, რომ 1980 წელს ამსტერდამში, უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში, უნგრელი მეცნიერის რობერტ დანის მიერ მიკლოშ კიშისეული ქართული სამი სახეობის შრიფტის 1686—1687 წლის ანაბეჭდის მიკვლევას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული სტამბის ისტორიისათვის.

დღემდე ჩვენთვის უცნობი იყო მიკლოშ კიშის მიერ 1687 წელს ამსტერდამში ქართული მხედრული შრიფტის დამზადების ფაქტები, რაც არჩილ მეფის შეკვეთითა და მისი ავტოგრაფის საფუძველზე განხორციელებულა.

ქართული სტამბის ისტორიაში დამკვიდრებული ერთი უზუსტობა ამიერიდან მაინც სწორდება: ასომთავრულ და ნუსხურ შრიფტს დღემდე 1686—1687 წლებში ამსტერდამში დამზადებულად მიიჩნევდნენ. სინამდვილეში იგი სულ სხვა დროს, ადგილას და სხვა პირის მიერაა განხორციელებული. ეს მომხდარა ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონის მზრუნველობით. 1703 წელს, შვეიციაში, ქ. სტოკჰოლმში ჰერიც III კაიზერის სტამბაში, სადაც დაუმზადებიათ მხოლოდ ასომთავრული და ნუსხური შრიფტი. ასეთია მოკლედ სამეცნიერო მნიშვნელობა რობერტ დანის მიერ ახლად მიკვლეული და აქ განხილული მასალებისა.

ცნობილია, ქართული სტამბისა და კულტურის ისტორიაში რა დიდი ღვაწლი მიუძღვის იერუსალიმის პატრიარქ (განათლებულ ბერძენ) დოსითეოსს (1669—1707) და მისი სიკვდილის შემდეგ დოსითეოსის დისშვილს ბრისანთე პატრიარქს (იერუსალიმის პატრიარქები ამ დროს კონსტანტინეპოლში ისხდნენ).

კონსტანტინეპოლში პატრიარქ ხრიზანთეს ეახლა შვედი მეცნიერი-მოგზაური პროფესორი მიხეილ ენემანი.

მ. ენემანი (1676—1714) პირადად იცნობდა ტყვე ბატონიშვილს ალექსანდრე არჩილის ძეს, ხედებოდა მას სტოკჰოლმში, დიდძალ რესით იწერდა ალექსანდრესაგან ცნობებს თბილისის, საქართველოსა და მისი მეზობელი ქვეყნების შესახებ.

ყოველივე ამას და ბევრ სხვა ამბავს ჩვენ ვგებულობთ ერიკ გრენის ნაშრომისაგან — „მიხეილ ენემანის ბიოგრაფია“, რომელიც 1945 წელს შეედურ ენაზე გამოიცა.

გ. შარაძეს 1981 წელს ლონდონში პროფ. დევიდ ლანგისგან საჩუქრად მიუღია ეს ნაშრომი და, ამასთანავე, ერიკ გრენის მიერ ლანგისათვის გადაცემული ზოგი მასალა მიხეილ ენემანის შესახებ. გ. შარაძე სპეციალისტ მთარგმნელთა მეშვეობით გაცნობია ამ ნაშრომს და ზოგიერთი, ჩვენთვის საინტერესო, ფაქტი თავის ნაშრომში შეუტანია.

მიხეილ ენემანის ცხოვრების აღწერაში საუბარია მის შეხვედრაზე ხრისანთესთან კონსტანტინეპოლში, ხრისანთე პატრიარქის წინამორბედ დოსითეოსის მიერ დაარსებულ სტამბაში უკვე იბეჭდებოდა წიგნები ბერძნულ ენაზე. ხრისანთე პატრიარქს ენემანისათვის ერთი წიგნი, ამ სტამბაში დაბეჭდილი, საჩუქრად მიუღო.

ეს ფაქტი ჩვენთვის საინტერესოა იმ მხრივაც, რომ ჯერ კიდევ 1682 წლის 23 სექტემბრის თარიღით არჩილ მეფის სახელზე გაგზავნილ წერილში დოსითეოსი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო სტამბაში ქართული წიგნების ბეჭდვის სულ მალე წამოწყებისა და დასრულების დიდ სურვილს გამოხატავდა (იხ. ზემოთ დასახელებული თ. ტივაძის პუბლიკაცია).

მიხეილ ენემანს 1710-იან წლებში საქართველოსა და თბილისის შესახებ ახალი დამატებითი ცნობები შეუგროვებია (გარდა იმისა, რაც თავის დროზე ალექსანდრე ბატონიშვილმა მიაწოდა მას). ამიტომ იგი კარგად აღწერს თბილისში მოქმედ ვახტანგ VI-ის სტამბას, 1711 წ. იქ დაბეჭდილ ორ წიგნს, რომლებიც კონსტანტინეპოლში საჩუქრად მიუძღვნიათ ენემანისათვის²³.

მ. ენემანისადმი პატრიარქის მიერ საჩუქრად გადაცემული ორი ქართული წიგნის სახელწოდება ენემანის ბიოგრაფს, ერიკ გრენს, დაუზუსტებია 1947 წელს აკად. კორნელი კეკელიძესა და გრენს შორის ამ საკითხთან დაკავშირებით წერილობითი კონტაქტის დამყარების საფუძველზე; კ. კეკელიძის განმარტებით, 1711 წ. თბილისის სტამბაში დაიბეჭდა ქართველი ბერის გერმანეს თხზულება „სწავლა, თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფის“. მასში შესულია ლო-

23 გ. შარაძე, მიკლოს კიში... გვ. 178—179.

ცემბი, ხოლო მეორე წიგნად 1711 წ. თბილისში ქართულად „დაუ-
კლომელი“ გამოიცა, რომელიც ჩვენამდე აღარაა მოღწეული.

2. კატეგორიული მართლმადიდებელი მართლმადიდებელი მართლმადიდებელი
ქრისტიანული მართლმადიდებლის თაოსნობით და მისივე
„ანბანის“ გამოცემის გამო

თბილისში კარგად დაწყებულ და ტექნიკურად შესანიშნავად გა-
მართულ ვახტანგ VI სტამბაში, მისი არსებობის რთული პირობებისა
და ხანმოკლეობის მიუხედავად, გაიწვრთნა და მომზადდა სტამბის მუ-
შაკთა, წიგნის რედაქტორ-გამომცემელთა, კორექტორთა, მთარგმნელ-
შემაჯვრებელთა, მხატვარ-გრაფიკორთა და წიგნის სანიმუშოდ გამფორ-
მებელ-მომკაზმველთა ეროვნული შესანიშნავი კადრები. ამიერიდან იმ-
დენად მკვიდრი საფუძველი ჩაეყარა ქართული წიგნის სტამბურად
გამოცემის ეროვნულ ტრადიციას, რომ 1724 წ. თურქ-დამპყრობთა
მძლავრობით თბილისის დაპყრობისა და სტამბის გაუქმების შემდეგ
ეს ტრადიცია არ ჩამკვდარა. იგი დროის კვალობაზე აღდგა და თვი-
სობრივად ახალი ხდება.

ვახტანგ VI სტამბაში გაწვრთნილ მუშაკთა ერთი ნაწილი, რომე-
ლიც რუსეთში გადასახლდა, 1730-იან წლებში უაღრესად ნაყოფიერ
საგამომცემლო მუშაობას ეწეოდა. ხოლო ისინი, რომელნიც დარჩენ
სამშობლოში, ქვეყნის ყოველ ხელსაყრელ საგარეო და საშინაო პი-
რობებს იყენებდნენ იმისათვის, რომ განეახლებინათ და აღედგინათ
ქართული სტამბა, რაც მხოლოდ 1749 წელს გახდა შესაძლებელი.

თბილისში, ვახტანგ VI სტამბაში, მისი არსებობის მანძილზე სულ
(არასრული სიით) 20 წიგნი დაიბეჭდა. ფიქრობენ, რომ ბევრად მეტი
წიგნი, გამოუბეჭდილი დასაბეჭდად, გაიბნა უგზოუკვლოდ მტრის შე-
მოსევის გამო. ირკვევა, რომ რუსეთში გადასახლებული ვახტანგ VI
თავისი თანმხლები ამალით იღვწოდა ქართული წიგნის ბეჭდვის განა-
ხლებლისათვის მოსკოვში, რომელსაც საფუძველი მისმა ბიძამ, მეფე
არჩილ მეორემ ჩაუყარა.

აღნიშნულს კარგად ადასტურებს რუსეთის საგარეო საქმეთა პო-
ლიტიკის არქივი²⁴, სადაც დაცულია ვახტანგ VI მიმართვა, 1730 წლის
9 ივნისის თარიღით. გრაფ გაბრიელ ივანეს ძე გოლოვკინისადმი
(1660—1734), რომელიც თანაგრძნობით შეხვედრია ვახტანგ VI-ს
თხოვნას მოსკოვში ქართული სტამბის გამართვისა და წიგნების ბეჭ-

²⁴ ფონდი 110 „Сношение России с Грузией“ 1730 წ-სა, ანაწ. 1, ს. 5, 5.
გვ. 1—3; Архив внешн. полит. России, ф. 110, опис. 1, 110/1, дело 5, с.
1—3.

დვის შესახებ. მაგრამ ვახტანგ VI-ს წამოწყება იმდენად გაჭინავდა მეფის რუსეთში, რომ ფაქტიურად ის განხორციელდა ვახტანგ VI-ს დაკვლების შემდეგ. ამ დიდი ჩანაფიქრისა და იდეის განხორციელებაში დიდი დამსახურება მიუძღვის ქრისტეფორე გურამიშვილს, ჩვენი დიდი თანამემამულისა და გენიალური მგოსნის დავით გურამიშვილის ძმას, სახელგანთქმულმა მესტამბემ ქრისტეფორე გურამიშვილმა ქართული წიგნის რუსეთში ბეჭდვის ორგანიზაციასა და მკვიდრ საფუძველზე დაყენებაში განსაკუთრებული როლი შეასრულა.

1737 წ. 17 ივნისის ოფიციალური დოკუმენტით ირკვევა, რომ პეტერბურგში ქრ. გურამიშვილს ადრე განცხადებით მიუმართავს მეცნიერებათა აკადემიისათვის ქართულ-რუსული ანბანის დაბეჭდვის შესახებ. დასახელებულ დოკუმენტში ვკითხულობთ: „По указу ее и. в. Академии наук, слушав поданного новгородской епархии архиепископа грузинского монастыря Иоанна, Игумена Христефора доношения, в котором написано: желает он, чтоб соблаговолила Академия наук напечатать на российском и грузинском языках азбуки пятьсот экземпляров, которое грузинского языка наборное дело он исправляеть будет сам“²⁵.

ამ მოხსენებული არქივისკოპოსი ქრისტეფორე, როგორც დადგენილია, არის შემდეგ ცნობილი მესტამბე ქრ. გურამიშვილი.

ქართულ-რუსული ანბანის დაბეჭდვის საკითხი რუსეთში 1730-იანი წლებისათვის მომწიფდა ორი გარემოების გამო: 1. ვახტანგ VI ამალით ჩასვლის შედეგად ქართული კოლონიის გაფართოებით და 2. ქართული შრიფტის ჩამოსხმა-დამზადებით ქართული წიგნის ბეჭდვის ტრადიციის გაგრძელება-განვითარების თვალსაზრისითაც (არჩილ მეფის მიერ 1705 წ. მოსკოვში დავითნის გამოცემა). ცხადია, ქართული შრიფტის ჩამოსხმის გარეშე ქართულ-რუსული ანბანი ვერ დაიბეჭდებოდა.

მეცნიერებათა აკადემიას ქრ. გურამიშვილის თხოვნა დაუკმაყოფილებია. დასახელებულ „მასალებში“ დაცული მეორე დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ ქრ. გურამიშვილს უკისრია და პეტერბურგში დაუმზადებია ქართული შრიფტის ნახაზები, ხოლო ვინმე ბიტნერს კიდევ განუხორციელებია მისი ჩამოსხმა²⁶. ქრ. გურამიშვილი თვით იყო ასოთამწყობი და, ბუნებრივია, მასვე უნდა აეწყო და ჩაესწორებია „ანბანის“ ქართული ტექსტი. გურამიშვილი განუყრელად იყო დაკავშირებული იოსებ სამეხელთან. მათი ერთობლივი ზრუნვით განხორციელდა

²⁵ Материалы для истории Академии наук, т. III, 1886, с. 411.

²⁶ იქვე. გვ. 412.

ესესვიატსკოეს ქართული სტამბის გამართვა და სტამბის ნაყოფიერება
მუშაობა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ 1960 წ. გამოთქვა საზრება ა. აბრამიშვილი, რომ „По внешнему виду и украшениям (заглавный бордюр заставка) „Русско-грузинская азбука“ полностью напоминает оформление последующих грузинских церковно-богослужбных книг, вышедших из грузинской типографии в Москве в 1737—1744 г. г.“²⁷

ამრიგად, მოსკოვის ესესვიატსკოეს სტამბა ქრ. გურამიშვილის მიერ დამზადებული ნახაზების მიხედვით, ხოლო პეტერბურგისა — ბიტნერის მიერ ჩამოსხმული „შრიფტით“ ყოფილა უზრუნველყოფილი²⁸.

მოსკოვის ქართველთა კოლონიის მესვეურნი ქართული სტამბის დაარსებისათვის იღვწოდნენ. სწორი და გამართლებული აღმოჩნდა ქართველ მოღვაწეთა ჩანაფიქრი, რუსეთში ქართული დამოუკიდებელი სტამბის შექმნისათვის რუსეთის იმპერიის უმნიშვნელოვანეს სამეცნიერო დაწესებულებასთან — პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიასთან თანამშრომლობის გაღრმავებისა და ახლო კავშირის დამყარების შესახებ. პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემია თანაგრძნობით შეხვდა იოსებ სამებელისა და ქრისტ. გურამიშვილის 1736 წლის 10 დეკემბრის წინადადებას აკადემიის სტამბაში ქართული შრიფტისა და სტამბისათვის საჭირო სხვა ინვენტარის დამზადების შესახებ.

1736 წ. 15 დეკემბერს აკადემიამ დაავალა საგამომცემლო საქმის ნაშინდელ დიდ სპეციალისტებს ქართული სტამბის მოწყობილობისა და შრიფტის დამზადება. 1737 წ. მაისში უკვე მზად იყო ქართული

²⁷ Книга, исследования и материалы, Сборник, 111, 1960, გვ. 286; ი. აბრამიშვილი, ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები, თბ. 1973, გვ. 63—65.

²⁸ არსებობდა ასეთი მოსაზრებაც, რომ თითქოს მოსკოვში ათანასე თბილელის სტამბის გაუქმების შემდეგ 1786 წელს გაიხსნა ქართული სტამბა ს. პეტერბურგში, ქართველი ეპისკოპოსის გრ. ხარჭაშენლისაგან, რომელიც გაგზავნილი იყო დასაბრუნებლად საქართველოში ვახტანგ მეფის და სხვადასხვა სამღვდელთა პირთაგან საქართველოდან გაზიდული საქართველოს ეკლესიის ეკთვნილ სიწმინდეთა და სხვა ნივთთა“. რუსეთში სამუდამოდ დარჩენილმა ხარჭაშენელმა დაბეჭდა რამდენიმე წიგნი; მათ შორის სახარება ქართული 1789 წელს (იხ. ფურც. „ივერია“ 1884, № 3, გვ. 91). თ. ფორდანიას ეს მცდარი მოსაზრება გაიზიარეს ალ. ცაგარელმა და ზ. კვიციანიამ, ხოლო უარყო და არ გაიზიარა დ. კარიჭაშვილმა. მან მეცნიერულად მიუღწეობად ჩათვალა იგი 1929 წ. გამოცემულ თავის ნაშრომში „ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია“ (გვ. 97). კარგა ხანს ჩვენში ასევე საკმაოდ გავრცელებული იყო მცდარი და დაუსაბუთებელი მოსაზრება, რომ თითქოს ასევე ნოველორდსა და ვლადიმირში ქართული სტამბები არსებობდაო. მეცნიერულმა კვლევებებმა ცხადყოფა და გააქარწყლა საფუძველზე ეს მცდარი მოსაზრებანი.

სტამბის მოწყობილობა. ქრისტეფორეს მონაწილეობა ამ საქმეში, რუს და გერმანულ ოსტატებთან ერთად, გადამწყვეტი იყო; გამზადებული სტამბის გამოსახსნელად საჭირო იყო 313 მან. და 22 კაპ. ქრისტეფორეს ხელზე აღმოაჩნდა 270 მან. დანაკლისი თანხის ანგარიშში, ქრ. გურამიშვილმა აკადემიას პირობა მისცა: ახლო ხანში შეადგენდა და საკუთარი ხარჯით დაბეჭდავდა ქართულ-რუსულ ანბანს, გრამატიკას ლექსიკონით და აღნიშნულ წიგნთა გამოცემითა და რეალიზაციით გაისტუმრებდა აკადემიის ვალს.

მეცნიერებათა აკადემია ენდო ქრ. გურამიშვილს. სულ მოკლე ხანში დაისვა რუსულ-ქართული ანბანის გამოცემის საკითხი. გაიცა ბრძანება შრიფტჩამოსხმელ სამჭროს ქვეოსტატ ბიტნერისადმი ქართული შრიფტის ჩამოსხმისა და წიგნის გასაფორმებელი სასტამბო ნიშნების დამზადებაზე²⁹. ქრისტეფორეს ორჯერ წარუდგენია კალიგრაფიულად შესრულებული ქართული ანბანი და მოითხოვდა „ანბანის“ 500 ეგზემპლარის რაოდენობით გამოცემას. „ანბანის“ წიგნის რუსული მონაცემით აუწყია რუს ოსტატ მიხეილ იაკოვლევს.

1737 წ. 22 იანვარს ქრისტეფორე მიმართავს მეცნიერებათა აკადემიას და სთხოვს — დაარსების სტადიაში მყოფი ქართული სტამბისათვის საჭირო კვალიფიციური ახალგაზრდა მესტამბეების მომზადებას. ესენი იყვნენ: ივანე ივანეს ძე და დიმიტრი თედორეს ძე (რუსეთში გადასახლებულ ქართველ დიდებულთა მსახურნი). პირველი შრიფტის შექმნის ხელოვნებას უნდა დაუფლებოდა, ხოლო მეორე — ბეჭდვის ხელოვნებას. მეცნიერებათა აკადემიამ ქრისტეფორეს ეს თხოვნაც დააკმაყოფილა და სათანადო დადგენილებით გააფორმა. მოსკოვში ახლად დაარსებული სტამბის ზედამხედველი და წიგნის გამოცემის ფართოდ განათლებული ხელმძღვანელი, მაღალი რანგის მწიგნობარი და მესტამბე ქრისტეფორე გურამიშვილი დიდი ვულმოღვინებით შეუდგა მოღვაწეობას ბაქარის ინიციატივით მოსკოვში ახლად დაარსებულ ქართულ სტამბაში.

ქრ. გურამიშვილის დაუღალავი მოღვაწეობით 1737 წ. ზაფხულში მოსკოვში დაარსდა პირველი ქართული სტამბა, სადაც ქრ. გურამიშვილის რედაქტორობით და ავტორობით პირველად დაიბეჭდა საჭირო სახელმძღვანელო „რუსულ-ქართული ანბანი“, ხოლო ამავე წლის დეკემბერში ი. სამებელის საფასითა და ქრ. გურამიშვილის თაოსნობით — „დავითნი“. ქრისტეფორეს ღვაწლი ამით — ქართული სტამბის გამართვითა და მისთვის საჭირო შრიფტის დამზადებით — არ ამოიწურება.

²⁹ ფრ. სიხარულიძე, რუსეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან — მეგობრობა, გვ. 54.

ჩლ (1738) წელს“. „ზატიკის“ ბოლო, 875, გვერდზე მიბეჭდილია წარმოდგენილია ქრისტეფორე გურამიშვილის მიერ ზოგიერთი ავტობიოგრაფიული ხასიათის ცნობა, სადაც ვკითხულობთ: „...მებრძანა მე ყოვლად უღირსსა ბერს გურამიშვილს ხუცეს-მონაზონს ქრისტეფორეს სტამბის გაკეთება... და გავაკეთებინე სტამბა დიდთა გულის მოდგინებითა... მაშინ ხელეყავ ...წიგნისა ამის ზატიკის ბეჭდურად, რუსულს ზატიკზედ უნაკლოდ რომ კდ მეკეთა, ვინაიდან ბრწყინვალედ განუუენებულიყო ყოველნიარად საეკლესიოს რიგითა და წესითა; ვითარცა ბერძნის და რუსის წიგნები უცდომლად და უნაკლოდ ერთი იყო... მე რუსის წიგნის გამოცნობა და ტიბიკონის მიხდომა ვიცოდო... და მოვიღე ქართული ზატიკები და რუსის ზატიკს და ტიბიკონს ვამოწმე... რომელიც ჩვენში დაკარგული იყო ის რუსული ზატიკიდან გადმოვათარგმნინე ბატონიშვილის დარეჯანის კარის მღვდელს გიორგის და მისგან ნათარგმნს ხუცეს მონაზონ ზოსტეილს დავით დიდის გულსმოდგინებითა და გამოძიებითა, ჩვენს ენაზედ ასწორებდა და სიმართლეს სცდილობდა... არქიმანდრიტი გერმანე სჩხრეკდა და ასწორებდა“ (იხ. „ზატიკი“, 1738, მოსკოვი, რომლის ერთი ცალი ქრისტეფორეს გარეგის უდაბნოსათვის ზედწარწერით შეუწირავს).

1739 წელს მოსკოვში დაიბეჭდა „სახარება“, „ბრძანებითა მეფის ბაქარის ვახტანგის ძისათა... კურთხევითა სინოდთა“, ეს სახარება დაიბეჭდა თბილისში 1709 წელს ვახტანგ VI ბრძანებით დაბეჭდილი „სახარების“ მიხედვით. „თვინიერ მისის საძიებლისა, საძიებელი რუსული ვამჯობინეთ ადვილად პოვნობისა და მიხვდომისათვის... მდაბალი ამათ მბეჭდავთა ზედამდგომელი ქრისტეფორე... სახარება გაიმართა ხელითა ტფილისის სიონელის გერმანეს ძმისწულის მღვდლის მოსესითა“.

ქრისტეფორე გურამიშვილის ღვაწლი რუსეთში ქართული ანბანის ჩამოსხმისათვის და პირველად „რუსულ-ქართული ანბანის“ გამოცემა დიდი მნიშვნელობის ისტორიული მოვლენაა რუსეთ-საქართველოს მეგობრობის დასადასტურებლად.

ამ ისტორიული მოვლენის 200 წლისთავი სათანადოდ აღნიშნა ჟურნალმა „В мире книг“, № 4 (1937 წ.), სადაც გამოქვეყნდა მილერის წერილი — „ქართული ენის ანბანი რუსულით“ და წარმოდგენილია ფოტოპირი — „რუსული და ქართული ანბანი“. ამგვარად, პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში 1737 წელს გამოიცა „რუსულ-ქართული ანბანი“, ხუთას ეგზემპლარად, რომელთაგან ჩვენამდე მხოლოდ ერთს მოუღწევია; იგი XIX ს-შივე უკვე ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იქცა. ეს ბუნებრივიცაა. ამგვარი სასწავლო

წიგნი დიდ ხმარებაში იყო, ხელიდან ხელში გადადიოდა და მალე
ნადგურდებოდა³⁰.

პიროვნება, რომელმაც ეს დიდებული ჩანაფიქრი რუსეთის მეც-
ნიერებათა აკადემიის ხელშეწყობით განახორციელა, როგორც დავრ-

სურ. 35. ბაქარის ავტოგრაფი „დაბადების“ 1743 წ. გამოცემაზე.

წმენდით, ცნობილი მწიგნობარი და სასტამბო საქმის დიდი ოსტატი
ქრისტეფორე გურამიშვილი იყო³¹.

³⁰ ქრ. გურამიშვილის ანანის დაბეჭდვის შემდეგ 1762 წელს პეტერბურგში ჩასული მეფე იეიმერაზ II-ის საზეიმოდ შესახებდრად, როგორც აღინიშნა, ქართულ ენაზე სტამბურად დაიბეჭდა საზეიმო შეხვედრის მოსაწვევე და დაიხატა თეიმურაზ მეფის სურათი ქართული წარწერით (იხ. ქართული წიგნი № 42).

პეტერბურგშივეა დაბეჭდილი ეკატერინე II-სა და ერეკლე II-ს შორის 1783 წ. დადებული ტრაქტატი რუსულ-ქართულ ენაზე და ეკატერინე II 1796 წ. მანიფესტი ზუბოვის სპარსეთზე ლაშქრობის გამო (იხ. ქართული წიგნი).

³¹ ქრისტეფორეს ბიოგრაფია ბურუსითაა მოცული. ვარაუდობენ, რომ იგი დიდი მგოსანის დავით გურამიშვილის უფროსი ძმაა, საგურამოს მკვიდრი, რომელიც

ფეოდალური პერიოდის ქართული წიგნების დიდი უმრავლესობა ნუსხახუცური შრიფტითაა დაბეჭდილი.

მეფის რუსეთში XVII—XVIII სს. მიჯნაზე რუსული საერო და საეკლესიო წიგნები მოსკოვში ე. წ. „კირილიცით“ იბეჭდებოდა ერთადერთ სტამბაში, რომელიც პატრიარქის გამგებლობაში იმყოფებოდა.

პეტრე პირველის რეფორმები — კირილიცის ნაცვლად საერო ანბანით წიგნების ბეჭდვა, სასტამბო მეურნეობის ახალ ტექნიკურ საფუძველზე გადაიყვანა და რელიგიურ წიგნებთან ერთად საერო-სამოქალაქო წიგნების გამოცემის დანერგვა, არსებითად. 1710-იანი წლებიდან ხორციელდებოდა.

1699 წლიდან 1705 წლამდე რუსულ ენაზე პოლანდიაში გამოცემული საერო წიგნები და თვით გაზეთი „ვედომოსტი“ (1702 წლიდან), სახელმძღვანელოები — „არითმეტიკა“, „ლოგარითმების ცხრილი“ და ლიტერატურული, ისტორიული, სამხედრო და სხვა ხასიათის წიგნები ძირითადად საეკლესიო შრიფტით კირილიციით იბეჭდებოდა. ეს კი ქმნიდა შეუსაბამობას ახალი წიგნების შინაარსსა და მის ბეჭდურ ფორმას შორის, რუსული კულტურის შემდგომი განვითარებისათვის მთელი სიმწვავეთ აყენებდა საკითხს ამ წინააღმდეგობათა გადაჭრისათვის, რასაც მოყვა პეტრე პირველის 1710 წლის ბრძანება³².

საზღვარგარეთ ყოფნის პერიოდში პეტრე პირველს და განუყრელად თანმხლებ ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონს შესაძლებლობა ჰქონდათ ახლო გასცნობოდნენ ბეჭდვით სიტყვას, მის ძალასა და როლს ევროპის პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრებისათვის. მათ მტკიცედ იწამეს მშობლიურ ენაზე ბეჭდვითი სიტყვის შემდგომი განვითარება.

წილების ეპისკოპოსის ი. სამებელის სამწყსოს ექვემდებარებოდა და, ჩანს, ი. სამებელთანვე მღვდლად მსახურობდა. ოსმალბითა და ლეკანობით გაპარტახებული ქვეყნიდან ქრისტეფორეს ძმა, დავითი, ტყვედ გაიტაცეს ლეკებმა 1730 წელს; როგორც ირკვევა, მასაც აღარ ედგომებოდა სამშობლოში და 1731 წ. იოსებ სამებელს გაყოლია რუსეთში. ქრისტეფორე ამიერიდან განუყრელადაა დაკავშირებული სამებელთან. ისინი ერთად მოქმედებდნენ მოსკოვში, ნოვგოროდში. პეტერბურგში, ვსესვიატსკოეში. სამებელის სახელით შეაქვს მას განცხადება მეცნიერებათა აკადემიაში მის მიერ შედგენილი ქართულ-რუსული ანბანის გამოცემისა და ქართული შრიფტის ჩამოსხმის შესახებ, რაც 1737 წ. განხორციელდა. იგი განუყრელად იღვწის ვსესვიატსკოეში სამებელთან ერთად ქართული სტამბის გამართვისა და წიგნების ბეჭდვისათვის; ხოლო ამ სტამბის დახურვის შემდეგ 1745 წლიდან არქიმანდრიტ პაპომთან, იერომონახ ეფრემთან და სხვ. ერთად მოღვაწეობას იწყებს ოსეთში ქრისტიანობის გამავრცელებელ კომისიაში. ჩრდილოეთ კავკასიაში დარჩა იგი სოკვილაამდე. გარდაიცვალა 1753 წლის 4 მარტს (იხ. გაზ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1949, № 23, ა. როგავას წერილი).

³² Русская книга гражданской печати первой четверти XVIII века, М. Л. 1955.

რების საჭიროება. პეტრემ ამ მიზნით კავშირი დაამყარა ჰოლანდიელ ელჩებთან იან ტესინგთან, რომელსაც იცნობდა არხანგელსკიდან. საკონცესიო ხელშეკრულება გააფორმა 15 წლის ვადით რუსულ ენაზე წიგნების მთელი სერიის გამოცემის შესახებ. ეს კონცესია დაუყოვნებლივ გაფორმდა და სლავიანურ-რუსული (და სხვა) ენების შესანიშნავი მცოდნის, ვინმე ილია თედორეს ძე კოპიეცკის თანამშრომლობით წარმატებით განხორციელდა.

1699 წ. აპრილში ამსტერდამში გამოიცა პირველი წიგნი „Введение краткое во всякую историю“.

1699—1706 წლებში რუსულ ენაზე მათ დასტამბეს 12, ხოლო ლათინურ ენაზე — 13 წიგნი, თავისი შინაარსით ისტორიის (1), არითმეტიკის (1), ასტრონომიის (1), სამხედრო საქმის (1), საზღვაოსნოს (1), საენათმეცნიერო (3), მხატვრულ-ლიტერატურული (1) და სხვა ხასიათის.

1699 წ. მოსკოვში, ფიქრობენ პეტრეს დავალებითვე, დაიწყო სამხედრო საქმის შესახებ წიგნის ბეჭდვა რუსულად, რომელიც ნოემბერში გამოვიდა. 1702 წელს რუსულ ენაზე (დეკემბერში) გამოვიდა პირველი ორი ნომერი „Ведомости“-სა. 1703 წ. დაიბეჭდა არითმეტიკა. მოსკოვის სტამბაში XVIII ს. დასაწყისში დაიწყო საერო „პეტრეს წიგნების“ ბეჭდვა. „პეტრეს წიგნებთან“ ერთად იცემოდა რელიგიური კირილიცას წიგნები³³.

1714 წლიდან სახელმწიფოებრივი ძლიერებისა და მკაცრი სამხედრო დისციპლინის ზრდასთან ერთად მთავრობის განკარგულებები სტამბური წესით იბეჭდებოდა.

პირადად პეტრეს ბრძანებები, აგრეთვე სენატისა და ზოგჯერ რომელიმე კოლეგიისაც კი 1714 წლიდან სტამბურადაა დაბეჭდილი, სამოქალაქო შრიფტით: თუ „ვედომოსტი“ დაარსებისას, 1702—1710 წლებში, კირილიცით იწყობოდა, 1710—1714 წლებში შერევით, ხოლო 1714 წლიდან სამოქალაქო შრიფტით იბეჭდებოდა.

1707 წ. 17 მაისს პეტრე I-მა ჰოლანდიაში გაგზავნა მის მიერ მოწონებული ნიმუში საერო ანბანის შრიფტის ჩამოსასხმელად, რომელიც თითქოს თვით პეტრეს მიერ იყო „გამოგონილი“. ამ ახლად გამოგონილ „Гражданская азбука“-ს მთელი ორი (1708—1710 წწ.) წლის განმავლობაში პეტრე I-ლი თავს დასტრიალებდა, რასაც შედეგად მოყვა „შრიფტის“ დიდი ცვლილება. საერო რუსული ანბანი ჰოლანდიაში 1708 წელს ჩამოსახა ასოთჩამომსხმელმა მ. ეფრემოვმა პეტრეს მიერ 1707 წელს გაგზავნილი ნიმუშის საფუძველზე. 1710

³³ Берков П. Н. Русская книга кирилловской печати конца XVII, первой четверти XVIII века, М. 1964.

წელს წიგნის ბეჭდვის საქმე რუსეთში, ისე როგორც საქართველოში განსხვავებით დასავლეთ ევროპისაგან, სამეფო ხელისუფლებას უკავშირდება. როგატივად რჩებოდა. რუსეთში პირველი კერძო სტამბა ვ. კიპრიანოვისა 1705 წელს შეიქმნა, მაგრამ მან მალე შესწყვიტა არსებობა. მანამდე სტამბა (XVI—XVII სს.) მთლიანად სახელმწიფოს ხელთ იმყოფებოდა.

1708—1725 წლებში დასტამბული რუსული წიგნები (რელიგიურის გარდა) თავიანთი შინაარსით შემდეგ ჯგუფებად შეიძლება დაიყოს:

1. ბრძანებულებები და მთავრობის სხვა აქტები.
2. „ვედომოსტი“,
3. სასწავლო წიგნები,
4. სამხედრო და საზღვაო საქმეთა,
5. ისტორიული ხასიათისა,
6. თავადაზნაურთა კლასობრივი ვიწრო ინტერესების ამსახველი (მაგ., წიგნები პერალდიკაზე, გერბებზე, დაღებზე და სხვ., ყოფა-ქცევათა შესასწავლად და სხვ.).
7. მხატვრული ლიტერატურა (ლექსები და მოთხრობები).
8. პოლიტიკური,
9. მედიცინის დარგთა და სხვათა შესახებ.

პეტრე I მიუხედავად იმისა, რომ რელიგიას, ეკლესიას საკმაოდ სკეპტიკურად უყქერდა, თავის საეკლესიო პოლიტიკაში მხარს უჭერდა ეკლესიის ავტორიტეტის დაცვას ხალხის მასების მართვის, თავადაზნაურობისა და მისი სახელმწიფოს ინტერესების დაცვის თვალსაზრისით.

სამოქალაქო-საერო ბეჭდური წიგნების ენა XVIII ს-ის დასაწყისში იცვლება, ლექსიკა მდიდრდება, შემოდის უცხოური ცნებები. ამასთანავე მიმდინარეობს ენის გახალხურების პროცესი (ადმინისტრაციული, სამხედრო, საზღვაო და სხვა თანამდებობების სახელწოდებები).

პეტრე პირველი დიდ ყურადღებას აქცევდა უცხოურიდან წიგნების რუსულად თარგმნას. მაგ., პირადად პეტრე გერმანულიდან თარგმნილ სასოფლო-სამეურნეო წიგნს უწუნებს მთარგმნელს და შენიშნავს — ბევრი რამ გავრცელებულია, კაცს ღლის და არას არგებსო, უბრძანებს. — თარგმნე რაც საჭირო და აუცილებელია, რაც ღრის არ დაგვაკარგვინებსო³⁴.

პეტრე პირველი პირადად ასწორებდა ან ტოვებდა უცხოურიდან ნათარგმნ წიგნებში შემოტანილ ცნებებს, განმარტებებს და უხამებდა რუსულს, თათბირობდა მის მთარგმნელებთან. ანალოგიურია პროცესი ქართული ნაბეჭდი საერო წიგნის ენობრივი ევოლუციისა.

³⁴ Книга. Исследование и материалы (сборник), кн. 8, М. 1963.

XVIII ს. ქართულ ენაში მკვიდრდება რუსული სამხედრო და ადმინისტრაციული ტერმინები. გახშირდა რუსული წიგნების ქართულად თარგმნა და სხვ. წიგნის სასტამბოდ მომზადებისა და ტექსტის მეცნიერულად გამართვისათვის, მსგავსად პეტრე I-ისა, ვახტანგ VI ბევრს ზრუნავდა.

რუსეთ-საქართველოს შორის კულტურული კავშირისა და 1760—1770 წლების საბრძოლო თანამეგობრობის შემდგომი გაღრმავების თვისობრივად ახალ პერიოდად იქცა 1783 წ. გეორგიევსკში დადებული მეგობრობისა და მფარველობის ტრაქტატი. ამ აქტით ასევე გაძლიერდა რუსული და ქართული წიგნების გამოცემა, გაღრმავდა მთარგმნელობითი მუშაობა ამ ერთმორწმუნე ხალხის უმდიდრესი ლიტერატურული მემკვიდრეობის დაახლოება-გასაცნობად.

ამ მიმართულებით არჩილ მეფისა და ალექსანდრე არჩილის ძის შემდეგ დიდია ღვაწლი ვახტანგ VI, მისი ვაჟების ბაქარისა და ვახუშტისა. თანმხლები ამალისგან საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია იოსებ სამებელის, ქრისტეფორე გურამიშვილისა და სხვათა ღვაწლი, რომელიც მათ ქართული მწიგნობრობისა და სტამბის საქმეს შეაღიეს.

1705 წელს მოსკოვში „დავითნი“ თუ ამსტერდამიდან ჩამოტანილი შრიფტით უნდა დაბეჭდილიყო, ორი ათეული წლის შემდეგ ქრისტეფორე გურამიშვილის ოსტატობით, რომელსაც კვერდში განუყრელად ედგა შესანიშნავი მოღვაწე იოსებ სამებელი, 1736—1737 წლებში პირველად დამზადდა და პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში ჩამოსხმა ქართული შრიფტი. მესტამბე ქრ. გურამიშვილმა ასევე, როგორც ითქვა, პირველმა შეადგინა ქართულ-რუსული ანბანი და დაბეჭდა კიდევ წიგნად ამავე შრიფტით 1737 წელს.

როგორც ჩანს, სწორედ ამ მოტივით ბაქარ ვახტანგის ძემ რუსეთის მთავრობას სთხოვა საეკლესიო წიგნების ბეჭდვის ნებართვა პეტერბურგში. ბაქარმა მიიღო წიგნების ბეჭდვის ნებართვა, მაგრამ არა პეტერბურგში, არამედ მოსკოვში (პეტერბურგში XVIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან, როგორც წესი, მხოლოდ სამეცნიერო წიგნების ბეჭდვა იყო გათვალისწინებული).

ქრისტეფორე გურამიშვილსა და იოსებ სამებელს პეტერბურგიდან გადმოაქვთ შრიფტი მოსკოვში და მკვიდრდებიან მოსკოვის გარეუბანში ვსესვიატსკოეში დარეჯან არჩილის ასულის სასახლეში, სადაც ახლად გახსნილი ქართული სტამბა ამუშავდა ქრისტეფორე გურამიშვილის მადლიანი ხელით და მის მიერ ჩამოსხმული შრიფტის გამოყენების საფუძველზე.

მოგვიანებით, აკად. მ. ბროსეს თაოსნობით პეტერბურგში, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში შემუშავდა ახალი ქართული შრიფტი, ჩამოსხმა ე. წ. აკადემიური შრიფტი. 1841 წ. დაიბეჭდა ვე-

ფხისტყაოსანი. იგი თბილისშიაც გავრცელდა იმ ხანად და იბეჭდებოდა სხვა წიგნები.

1866 წ-დან კი თბილისის ქართულ სტამბებში გავრცელდა ე. წ. ვენური შრიფტი, ანუ ვენაში დამზადებული შრიფტი (სახელიც აქედან დაერქვა).

3. მოსკოვში (ვსენიანთა მოსკოვი) ქართული სტამბის დაარსება ბაჰარის მეთაურობით

³ მოსკოვში ქართული წიგნების სასტამბოდ მომზადებისათვის პირველი ნაბიჯები ვახტანგ VI-ს გადაუდგამს, მაგრამ შემდეგში, სახელმწიფო საქმეებით გადატვირთულ მეფეს ამ დიდი საქმის ხელმძღვანელობა თავისი ვაჟის ბაქარისათვის დაუკისრებია.

ბაქარმა თავის მხრივ დიდი ამაგი დასდო ქართული წიგნის გამოცემასა და სტამბის ორგანიზაციას, მან დაიხლოვა ყველა, ვისაც კი რაიმე წვლილის შეტანა შეეძლო ამ საქმეში, იოსებ სამებელის, ქრისტეფორე გურამიშვილისა და სხვათა მეთაურობით. ³⁴ ვახტანგ VI სიცოცხლეშივე 12 სახელწოდების წიგნი მომზადდა სასტამბოდ, მაგრამ არც ერთს სტამბურად დაბეჭდვა მეფის სიცოცხლეში არ ღირსებია (მეფე ვახტანგი გარდაიცვალა 1737 წ. 25 მარტს).³⁵

¹ 1737 წ. მოსკოვში, ვსენიანთა მოსკოვში, დაარსდა ქართული სტამბა. ამ დროს მოსკოვის სახაზინო სტამბასა და პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბას ქართული შრიფტი უკვე ჰქონდათ.³⁶

ამ რთული საქმისთვის საჭირო ხარჯების გაღება იოსებ სამებელმა იცისრა, ხოლო სტამბის გაკეთება და ამოჭმედება ქრისტეფორე გურამიშვილს განუხორციელებია, ამის შესახებ იოსები შემდეგს გვაუწყებს: „კახეთის მწიგნობართუხუცესის ქვაბულის ძის რამაზის ძემან იოსებ, ვილუაწე და მოვიყვანე საფასითა ჩემითა სტამბა ესე, ფრიადითა შრომითა და თანა შემწეობითა გურამიშვილის ქრისტეფორესითა“³⁶. მოსკოვის ქართული სტამბა გაიხსნა ვახტანგ VI ძის ბაჰარის მეთაურობითა და მზრუნველობით.

იოსებ სამებელის ცნობით ირკვევა, რომ მოსკოვის ქართულ სტამბაში 1737 წლის 22 დეკემბერს პირველ წიგნად დაუბეჭდავთ „დავითნი“. ამ წიგნის გამართველად ბერი ქრისტეფორე და მღვდელი გიორგი დავითაშვილია დასახელებული. 1738 წლის დეკემბერში (23) დაუბეჭდავთ თეოფანე პროკოპოვიჩის წიგნი „პირველ სასწავლო ყრმათა“

³⁵ ო. კასრაძე, ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები, თბ., 1973, გვ. 62—63.
³⁶ ქართული წიგნი, ტ. 1, გვ. 35.

დაწერა არხიმანდრიტისათვის და ზომაც გებოძათ. არქიმანდრიტმა აღირჩია სახარების აღწერა და უცხოსაც დაგიწერს. სამოციქულო ჩემხედ მოავლო და ვეცდები“.

ოსე წერს: „თეოდორე სულელის ცხოვრება, წმიდათა მოწამეთა ტიმოთესი და მავრასი ცხოვრება და წამება, კეისრის ასულის ღირსის მარიამის ისტორია. ჩემის ძმის ბესარიონის თქმული ლექსები, რაც გამახსენდა დაგიწერეთ. ესენი ერთიანად დანუსხვილი აკინძული მიახლებია“.

„...თუ გნებავს ნუსხად დაწერა სამოციქულო სახარებისა, ამგვარად დაგიწერ და ასომთავრულეზს ოქროს ვარაყით გაუკეთებ და ზომა მიბოძე, რომლის ტანის გენებოს“.

1822 წ. თებერვალი (ზაქარია და ოსე). „ოქროს ვარაყს, რომელიც დასპირდება ანუ კარგი ქალადი გახამებული და წითლური ამავს მზად ვყოფ და ამ მარხვაშივე ვიწყებ სახელსა ზედა თქვენსა... და რაიცა ვიცი მხატვრობა დაღაცათუ თქვენ არ ინებო, მე მაინც განვცდი თავსა ჩემსა და ყ-სა მოქმედებასა გამოხატვისასა ამაზედ დავასრულებ თქვენისავე ბოძებულ წამლებითა.“

ბატონო დედოფალი! ფარგალი არა მაქვს, აქ ვერ ვიშოვნე და ისიც მიბოძე, რომ უქმად ყოფა მეტად შემაწუხებს. თუ მალე მოვა ფარგლები, უცხოს ავგაროს დაგიწერ ოქროს ვარაყით, უმისოთ არ გაკეთდება“.

1822 წ. მაისის 22 ოსე გაბაშვილი წერს: „თქვენი მხედრული ქამნი მიახლებია... მე გულმოდგინება არ დამიკლია, ვინაიდან გებრძანათ“.

1822 წ. ოქტომბრის ბარათით ირკვევა, რომ დედოფალს წიგნი უბოძებია ოსესათვის გადასაწერად, მაგრამ ამგვარი წიგნის წაკითხვა და გადაწერა... „ძალიან გამიჭირდა, ამისათვის რომ გარეული აქვს სხვადასხვა შიგან ანბანები, თუ ეს ხელახლა არ გადაინუსხა და არ გასწორდა კარგად, არ გადაიწერებო“ — წერს დედოფალს.

დეკემბერი (ოსე გაბაშვილი). „გადასაწერი ესე დედანი მე ხომ ვერ აღმოვიკითხე... გარდა უფალმან ჩემმან და მოძღვარმან არხიმანდრიტმან მეორედ გარდამოილო, გარდმონუსხა, გაასწორა დიად ძნელი გასასწორებელი, და ამისი გარდამონუსხული გასწორებული, მე ვადავსწერე და გაახელით. ერთ თვეს უკან შეაკვრევინეთ, თორემ ახალი აღწერილი წახდება. ახლა კ-დ გებოძათ უფრო მცირე გარდაწერილი და ამასაც ვეცდებით, ამისთანა წიგნაკების აღწერის ჩვეულება არა მაქვს და ან რა არის თქვენი ჭირივე ვინც ამას თარგმნის, მაგრამ ბრძანებას ვინმე წინაღუდგა!“.

1822 წ. ოქტომბერში ოსე წერს: „თუ გნებავსთ დავითნის თარგმანს დაგიწერთ, ანუ წელიწადში რაც მოწამის ხსენება მოვა, ანუ

რომელთა შინა არს ანბანი და დაწყობა ასოთა“, რომელიც ალექსანდრე არჩილის ძეს რუსულიდან უთარგმნია, აგრეთვე მოკლე თარგმანი „შჯულისა, ათთა მცნებათა“, „ვედრება უფლისა“, „აღსარება სარწმუნოებისა და ცხრანი ნეტარებანი“ (ეს უკანასკნელი არჩილ II-ის ასულ დარეჯანის მოლარეთუხუცეს გაბრიელ ჩხეიძეს უთარგმნია რუსულიდან — ა. ი.). გარდა აღნიშნულისა ქრისტეფორეს დიდი წვლილი შეუტანია მარხვანის ტექსტის დადგენის საქმეში³⁷.

1743 წელს ამავე სტამბაში პირველად დაიბეჭდა „ბიბლია“, დაბადების ქართული ტექსტი³⁸.

1744 წელს ვსესვიატსკოეში დაიბეჭდა „ქამნი“ და იოანე დამასკელის „გარდმოცემა უცილობელი მართლმადიდებლისა სარწმუნოებისა“, არსენ იყალთოელის თარგმანი — „მიუწვდომელობისათვის ღვთისა“³⁹. ასეთია არაბული სია მოსკოვის ქართულ სტამბაში დაბეჭდილი წიგნებისა. *

„დაბადების“ პირველი ქართული გამოცემა მოსკოვში

ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიაში, ვახტანგ VI თაოსნობით თბილისში 1712 წელს ვეფხისტყაოსნის სტამბურად გამოცემის შემდეგ, „ბაქარის ნაჭირნახულევი“ პირველნაბეჭდი „დაბადების“ (ბიბლიის) 1743 წლის გამოცემა მოსკოვში მეტად დიდ მნიშვნელოვან მოვლენად წარმოგვიდგება.

„დაბადების“ შემადგენელი უმნიშვნელოვანესი ნაწილები, ბერძნულიდან ქართულად თარგმნილი ხელნაწერი წიგნები, IV საუკუნეიდან ვრცელდებოდა და მკვიდრად დგებოდა წარმართობიდან ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეული საქართველოს აღმავალი

37 თუ როგორ პირობებში და ვის მიერ ითარგმნა „მარხვანის“ ტექსტი რუსულიდან, რა აკლდა რუსულ-ქართულ ტექსტს და როგორ შეავსეს და გამართეს ტექსტი ვახტანგ VI სტამბაში დაბეჭდილი წიგნის მოშველიებით, — ანდერძში ვკითხულობთ: „მაშინ ხელეყავით წუსა ამის მარხვანისა მე უღირსმან ქრისტეფორემ და კურთხეულის მეფის არჩილის ასულის დარეჯანის კარის დეკანოზმან გიორგი დამბარაშვილმან. მოვიღეთ რუსული მარხვანი და ჩვენის ენისა და როგორც რუსული ტიპოგონი და რიგი უჩენდა, ისე იმ რუსულს მარხვანზე ვასწორეთ და ისე შევკრიბეთ ნუსხითა ამ ჩვენს მარხვანში სამწუხრო და საციკრო მუხლნი ზოგი მთლად მწერა და ზოგს სძლისპირს მუხლს აკლდა... და როცა ჩვენი საწინასწარმეტყველო ვიშოვნეთ თბილისს ქალაქს დაბეჭდილი, მერმე სრულ იმაზე ვაბეჭდვინეთ გასწორებული იყო და იმას მივყევით“.

38 ქართული წიგნი, 1941, გვ. 37.

39 კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. 1, გვ. 37.

ფეოდალური საზოგადოების იდეურ-სარწმუნოებრივი კრედოს ფორმირების სამსახურში.

მაგალითად, V საუკუნეში, ვიდრე იაკობ ხუცესის „წმინდა მუშა-ნიკის წამება“ დაიწერებოდა, ქართულ ენაზე უკვე თარგმნილი იყო ძველი და ახალი აღთქმის არა ერთი და ორი წიგნი; ამ წიგნთაგან მართლმორწმუნე შეშანიკს, ვარსკენის მეუღლეს, პირადად ჰქონია ევანგელე — სახარება, პავლეს ეპისტოლენი, „ასერგასნი ფსალმუნნი“ (დავითნი) და „მოწამეთა წიგნი“⁴⁰. აღნიშნული თარგმანები ქართულ ენაზე სისტემატურად იხვეწებოდა, დროთა სრბოლაში უმჯობესდებოდა და თავისი სრულყოფით მოგვიანებით ბერძნულსაც კი ეცილებოდა.⁴¹

უფრო ადრე, არჩილ მეფის (422—432 წწ.) შვილის მირდატის მეუღლემ „საგდუხტ დედოფალმან გამოიკითხა სჯული ქრისტესი, რამეთუ ქმარმან მისმან მოგუარნა კაცნი სჯულის მეცნიერნი და უთარგმნეს სახარება უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესით“⁴². ასე გრძელდებოდა მათე საუკუნემდე — პროცესი ბერძნულიდან ქართულად თარგმნისა. მათე საუკუნეში ქართული ენა ღიდი ხანია გასწორებულია ბერძნულთან — და ეს იქამდე, რომ ისინი ორნი დანი არიან... მოგვიანებით ქართულს უპირატესობა აქვს მინიჭებული, რადგან „ყოველი საიდუმლო ამასა შინა დამარხულ არსო“⁴³.

ამრიგად, „დაბადების“ ქართულად თარგმნის ადრე დაწყებული პროცესი ესაა მსოფლიო მნიშვნელობის ძველის ათვისების, მისი ქართული ფეოდალური საზოგადოების ყოფასა და სინამდვილესთან შეწყობა-მისადაგების ისტორიული პროცესი. „დაბადების“ ხელნაწერ ქართულ წიგნთა რედაქტირებაზე, მისი სრულყოფისა და ტექსტუალურად მეცნიერული სიზუსტით დადგენისაკენ იყო მიპყრობილი მთელი ყურადღება როგორც საქართველოში არსებული, ისე საზღვარგარეთის სახელგანთქმული არა ერთი ქართული სამონასტრო ცენტრის მძლავრი მთარგმნელობითი კერებისა, მათი უაღრესად მაღალკვალიფიციური რედაქტორ-მთარგმნელების, ფილოსოფოს-ფილოლოგთა და გამოჩენილ კალიგრაფ-გადამწერთა დაუცხრომელი შრომა. აღნიშნულის საილუსტრაციოდ ჩვენ აქ ერთ მაგალითზე შევჩერდებით.

გიორგი მთაწმიდელს სახარების ქართული ტექსტი ბერძნულთან საგულდაგულოდ შეუჯერებია და ხელახლად საბოლოოდ გაუმართავს. ამის შემდეგ გიორგი მთაწმიდელი სახარებაზე თანდართულ ანდერძში ლოცვით იბარებს: „ვინცა ვინ დასწერეთ, ვითა აქა ჰპოვოთ, ეგრე

40 კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. 1, გვ. 37.

41 ქართლის ცხოვრების მარამისეული რედაქცია, გვ. 120.

42 იხ. იოანე ზოსიმე, გადაწერილი ქება ქართლისა ენისა — პ. ინგოროყვა, — კავკასიონი, 1924, № 1—2.

დაწერეთ, თუ ამისგან ჯერ-გიჟნდეს დაწერა, ღმრთისათვის სიტყვათა
ნუ სცვალვებთ, არამედ ვითა აქა სწერია, ეგრე დაწერეთ“. „ბიბლიის“
ხელნაწერი ტექსტის მეცნიერულად დადგენისადმი ესოდენ დიდი მნიშვნელობა
რადღება არასოდეს არ შენელებულა და მისგან ოდნავი შერყვნა-გა-
დახვევა მკრეხელობად და ცოდვად ითვლებოდა.

ქართული მწიგნობრული მთარგმნელობითი კულტურის ესოდენ
ღრმა მეცნიერულ საფუძველზე X საუკუნეში თვისობრივად ახალი
მკვიდრი ნიადაგი შემზადდა უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენის გან-
ხორციელებისათვის. ოშკის დიდ ლავრაში 978 წელს დასრულდა
უძვირფასესი ხელნაწერი, „ოშკის ბიბლია“, რომელიც 2000 გვერდს
შეიცავს. „დაიწერა წმინდა ესე წიგნი ლავრასა დიდსა ოშკს. სალო-
ცველად სულკურთხეულისა თორნიკე სუნგელოზისათვის და შვილთა
მისთა“. ოშკის ბიბლია მის დამკვეთს, თორნიკე ერისთავს, შეუწირავს
ახლად დაარსებული ათონის ივერიის მონასტრისათვის.

1849 წელს ეს ძველი მცირე ხნით ათონიდან თბილისში ჩამოიტანა.
ცნობილმა მოღვაწემ და მეცნიერმა პლატონ იოსელიანმა. ბიბლიის
მთელი ტექსტი გაამრავლეს ორ ცალად და დაუბრუნეს ივერიის მო-
ნასტერს, სადაც ინახება.

ოშკის ბიბლია ახლოს დგას იერუსალიმისა და მოგვიანებით სულ-
ხან-საბა ორბელიანის მიერ გამართულ ე. წ. „მცხეთურ ბიბლიასთან“. რაც
შეეხება ბაქარის 1743 წ. ბეკდურ ბიბლიას, იგი, რასაკვირველია,
ემყარება და იყენებს ბიბლიის ქართულ ტექსტებს, მაგრამ უმეტეს-
წილად შეჭერებულია სლავურ ბიბლიასთან.

XVII—XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე, როცა საქართველოში და მის
საზღვრებს გარეთ სტამბის გამართვისათვის მეფე-დიდებულთა გატა-
ცება და მოღვაწეობა გააქტიურდა, მომწიფდა იდეა „დაბადების“ ტექს-
ტის მეცნიერულად გამართვისა და სასტამბოდ მომზადებისათვის. რუ-
სეთში გადახვეწილი არჩილ მეორე და ვახტანგ VI ამ საქმის განხორ-
ციელებისათვის ბევრს ცდილობდნენ და დიდი მოსამზადებელი მუშა-
ობაც განახორციელეს. მაგრამ ვერ მოახერხეს გამოცემა და ამ საქმის
ხორცშესხმა ვახტანგ VI-მ თავის ღირსეულ ვაჟებს, ბაქარსა და ვახუშ-
ტი ბატონიშვილს დააქისრა.⁴

სახელოვანი მეცნიერი და დიდი მწერალი სულხან-საბა ორბელი-
ანი დაუღალავად მუშაობდა ბიბლიის მეცნიერულად გამართვასა და
რედაქტირებაზე, ე. წ. „მცხეთური ხელნაწერის“ მოსამზადებლად
(A-51 ხელნაწერთა ინსტიტუტის კოლექციის სახით), იგი 1982—1986
წწ. ხუთ ნაკვეთად გამოსცა გამომცემლობა „მეცნიერებამ“.

„დაბადების“ მაღალ მეცნიერულ დონეზე მომზადება (მისი გა-
მართვა, კრიტიკულად შეჭერება ბერძნულ და, მოგვიანებით, სლავურ

თუ სხვა ენებზე არსებულ ბიბლიასთან) არასოდეს დღის წესრიგიდან არ მოხსნილა და იგი საუკუნეების განმავლობაში ღრმავდებოდა. არსებითად ეს იყო ბუნებრივ-ისტორიულად რთული კულტურული იდეური პროცესი ბიბლიის ქართულ სინამდვილესთან, მას ენასთან, ყოფასა და რელიგიურ-იდეურ მრწამსთან ორგანულად შერწყმა-დაახლოებისა. მართლაც, ქართულ ენაში მთელი თავისი სრულყოფით აისახა წმინდა სამღვთო სამეფო წიგნის — ბიბლიის ქართული სახელწოდება — „დაბადება“.⁴³

„დაბადების“ ბეჭდურად გამოცემაზე, როგორც აღვნიშნეთ, ზრუნავდნენ მეფე არჩილი, ვახტანგ VI, საბა-სულხან ორბელიანი და სხვ. 1730—1740 წლებში მოსკოვში მყოფ გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეთა წინაშე, როცა არცერთი დიდი მათი წინამორბედი ცოცხალი აღარ იყო, დაბადების ქართულად დაბეჭდვა გადაუდებელ პრაქტიკულად განსახორციელებელ ამოცანად იქცა ბაქარის თავკაცობით და დიდი მეცნიერ-ისტორიკოსის ვახუშტი ბაგრატიონის თანადგომით. ბაქარის მითითებით, ამ საქმეში აქტიური მონაწილეობა მიიღეს იოსებ სამეხველმა, ქრისტეფორე გურამიშვილმა, მეფის მდივან-მწიგნობარმა მელქისედექ კავკასიძემ და სხვ. მათ შორეულ რუსეთში შემჭიდროვებულ ვადებში შექმნეს ქართული სტამბა. საბოლოოდ ვახუშტისა და ბაქარის მიერ კარგად გამართული ტექსტი „დაბადებისა“ დაიბეჭდა ი. ქვაბულიძის სტამბაში, რასაც საგანგებოდ აღნიშნავს „დაბადების“ გამომცემელი ბაქარი წიგნის წინასიტყვაობაში.⁴⁴

ვახუშტი ბიბლიის გამოსაცემად მის მიერ გაწეული რედაქტირების ხასიათის შესახებ გვაუწყებს:

„...და რომელიც აკლდეს, მოუმატეთ, ვითა განმართულ იყო რუსთაგან. თავ-თავად და მუხლ-მუხლად და სიტყვანი შეცვლილენი, რომელიცა ქართულსა ენასა ზედა უმჯობე იყო, ეგრეთ დაუტევეთ. და ნადირთა მხეცთა, თევზთა, ხეთა სახელნი, რომელიცა ვერ ვსცანით ანუ საკუთარნი, ეგრეთვე დაცხენით. სხუანი ყოველნივე განვმართეთ და შევასრულეთ ვითა ძალ გუვედვა“. ვინაიდან ი. სამეხველი ბიბლიის ამგვარად რედაქტირების წინააღმდეგი ყოფილა, ამიტომ იგი საერთოდ არ იხსენიება.

ანდერძში ვკითხულობთ: დაიბეჭდა „დაბადება მოსკოვში დაბავსევიატსკში ბრძანებითა მეფე ბაქარისათა, მღვდელ-მონაზონი ქრისტე გურამიშვილი, მელქისედექ კავკასიძე, თავებად და მუხლებად დაყოფა ბატონიშვილ ვახუშტისათა“⁴⁵.

43 ხელნაწერთა ინსტიტუტში თ. ყორღანის ფონდის 392/92 საქმეში დაცულ პ. კარბელაშვილის რვეულის 29 გვ-ზე ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილი წიგნების აღწერათა შორის ბიბლიის შესახებ ვკითხულობთ: „პირველი ფიჭვი ნაწილ-ნაწილ

ბაქარი საქართველოში დასაბრუნებლად ემზადებოდა 1740-იან წლებში. საბოლოოდ გადაწყვეტილი ჰქონდა ბიბლიის გამოცემის მთელი ტირაჟის მესამედი საქართველოში თან წამოეღო. მან ამ მიზნით სათანადო ყუთებიც კი დაამზადებინა. ბაქარი ამ დროს რუსთ ხელმწიფეს უკანვე უბრუნებდა ნაბოძებ ყმა-მამულებს, სასახლეებს, ქარხნებს, მავრამ, როგორც დაბადების არშიაზე მიწერილი ერთი კვინკლოსი (მინაწერი) გვაუწყებს, „განუგრძდა მწირობა“ და მწირობაშივე 1750 წელს გარდაიცვალა.¹

უწმინდესი და უდიდესი წიგნის დაბადების ქართულად დაბეჭდვა XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში, გარდა იმისა, რომ ცხადყოფდა სტამბური წიგნის დიდ უპირატესობას ხელნაწერ წიგნთან შედარებით, თანდათანობით აღრმავებდა წიგნის კასტურ-წოდებრივი კარჩაკეტილობიდან თავდაღწევით ხალხთან მისი მიახლოებების შეგნებას. ამ გზით საქართველოშიაც იწყებოდა და ღრმავდებოდა წიგნის გავრცელების თვისობრივად ახალი ეპოქა⁴⁴.

ბაქარი 1743 წლის დაბადების გამოცემის წინასიტყვაობაში საგანგებოდ აღნიშნავდა მეფე არჩილის ღვაწლს, რომ ერთად შეეკრიბა „წიგნად და წიგნად რომელიმე დაკარგულ და დაკლებული... და მწერალთა მიერ გარყვნილი“ დაბადების ნაწილები „შეეწყო ერთად და ნაკლულევიანიცა ეთარგმნა“; რომ „დედანი დამთხვეოდა“ ორიგინალს. ბაქარის ცნობითვე, არჩილის შემდეგ „მამამან ჩემმა, მეფემან ვახტანგ ინება სამეფოსა თვისსა ქალაქსა ტფილისსა წიგნისა ამის აღბეჭდვად და მოიყვანა მესტამზე ვლახეთით, გააკეთებინა სტამბა, იმუშავა, დაშერა... მავრამ არცალა ამას სცა ჟამმან და დრომან ამომან დაქცევადმან და დაუშთა შეუსრულებლად“.

წიგნებდ დაფანტული დაბადების ერთ წიგნად შეკრება და გასწორება ეკუთვნის მეფე არჩილს; მოაგროვა კიდევ, მხოლოდ ვერსად იპოვა წიგნი ზირაქისა და მკაბელთა, იგი იძულებული იყო ეთარგმნა ახლად.

არჩილის მძისწულმა ვახტანგმა მოინდომა წიგნთა ბეჭდვის გამართვა, რომ საღმრთო წიგნნი დაეცვა გადამწერთა მიერ გაფუჭებისაგან... დაბეჭდა: სახარება, სამოციქულო, დავითნი, კონდაკი, კუროთხევანი, ლოცვანი და ჟამნი. აქ დაიბეჭდა 1712 წ. „ვეფხისტყაოსანი“. შემდეგ დაწვეს და ეხლა ძნელი საშოვნელიდა. ეს წიგნთა საბეჭდავი თათართ შემუსრეს. ვახტანგი სამღვდელთაგანთ გადავიდა რუსეთს 1724 წ. ვახტანგის ფიქრი შეასრულა ბაქარმა ძმებით. ვესევიატსკში გამართეს სტამბა და ჩააბარეს არხიპისკოპოსის იოსებ სამეხელს, ასწავლეს ასოთამწყობობა ქართველ მღვდლებს, ბერებს და იწყეს ბეჭდვა 1743 წ. დაბეჭდვის სრული დაბადება აღექანადრიულს ქალაღღზედა“.

44 1884 წელს თბილისში ეჭვითვე ხელაძის სტამბაში დაიბეჭდა დაბადება. მის წინასიტყვაში კეთილშობილთ: „წმინდა დაბადება ესე იქმნა აღბეჭდილი პირველად სამეფოსა ქალაქსა მოსკოვს. დაბაბა სესვეციისასა, 1743 წელსა, მეოხებითა დავითიან-სოლომონიან ბაგრატიონის ბატონიშვილის ბაქარისათა“.

1 ბოლოს ბაქარი დასძენს, რომ „მოსკოვს ვავაკეთე სტამბა ახალი/ მოვიღე მეფის არჩილის ნამუშევარი, ხელით წერილი, დაბეჭდვით და შეთავაზოვნით დედანსა ფრიად კეთილსა ბერძენთა სარწმუნოებასა, ვმართეთ ახლად, ყოველივე სიტყვა მეტ-ნაკლები, ესსედ უნაკლოდ, რომელ არღარა უადრეს საგონებელ არს სხვათა ბიბლიათასა“.

ისმის კითხვა, სლავური ბიბლიის რომელი ტექსტით ისარგებლეს, ან რა ტექსტი დაედო საფუძვლად ბაქარისეული ბიბლიის რედაქციას! ეს არაა გარკვეული.

1 „დაბადება“ დაბეჭდილია მალალ პოლიგრაფიულ დონეზე თეთრ ალექსანდრიულ ქალაღზე: ტექსტუალურად უმნიშვნელო ზოგი უზუსტობის მიუხედავად ბაქარ მეფეს ნამდვილად შეეძლო ეთქვა, რომ „დაბადების“ ეს გამოცემა „არღარა უადრეს საგონებელ არს სხვათა ბიბლიათა: ანუ ებრაელთა, ანუ ელენთა, ანუ ასურთა, ანუ ბულღართა, ანუ სომეხთა და სხვათა ყოველთა“.

ამ წმიდა და დიდი წიგნის გამოცემით XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში ერთგვარად შეჯამდა ამავე საუკუნის დამდეგს თბილისში ვახტანგ VI მიერ დაარსებული სტამბისა და მისი ზოგი მუშაკის — მაგ., ქ. გურამიშვილის, ბაქარის და ვახუშტი ბაგრატიონების ზრუნვა დიდი ქართული წიგნის მეცნიერულად გამართვისა და ბეჭდვის მალალი კულტურისათვის. მოსკოვში გადახვეწილი მოღვაწეები, ქართველი მწიგნობრები, ქართული წიგნის ბეჭდვის ტრადიციებზე დაყრდნობით, შემოქმედებითად ჩაწვდნენ და ქართულთან ერთად აითვისეს რუსულ-ევროპული პოლიგრაფიული ტექნიკა და წიგნის მხატვრული გაფორმების უახლესი, ტექნიკური ელემენტები, რამაც „დაბადების“ გაფორმებაშიაც იჩინა თავი. „დაბადების“ 1743 წ. გამოცემა თავისი მხატვრული ილუსტრაციებით საგრძნობლად მალლა დგას ადრე გამოცემულ წიგნებზე.

მასში წარმოდგენილია ბაგრატიონთა სახელმწიფოს ღერბი — ყალყზე შემართული ღომების გამოსახულებით, რომელთაც თათებით უჭირავთ ქვაკუთხედში ჩასმული წარწერიანი კვართი, ხოლო ქვემოთ სკიპტრა — სიმბოლო უფლებამოსილებისა და სასწორი მართლმსაჯულებისა, დავითის ქნარის, ხმალ-სატევრისა და შურდულის გამოხატულებასთან ერთად. მთელი ეს კომპოზიცია შეკრულია ქართული სამეფო გვირგვინით და ჰერალდიკის ზოგიერთი ნიშნით. რელიეფურადაა წარმოჩენილი ქართული სამეფოს ბაგრატიონთა დინასტიის კულტურულ-პოლიტიკური ტრადიციები, მისსავე ძირძველობაზე მინიშნებით; ამრიგად წარმოჩენილია თვით „დაბადების“ გამოცემა, როგორც მეფეების: არჩილ მეორის, ვახტანგ VI და მის ძეთა — ვახუშტისა და ბაქარის მზრუნველობით ხორცშესხმა, მათი მოღვაწეობის შემადგენ-

ლი ლოგიკური და კანონზომიერი მოვლენა, ვინაიდან იგი ასევე მახლობელი აღმოსავლეთის ცივილიზაციისა და ფეოდალური ქართული ეროვნული კულტურის ისტორიის ერთ-ერთი ფასდაუდებელი ძეგლია.

ბიბლიისადმი მეცნიერულმა დამოკიდებულებამ საფუძველი გამოაცალა ჩვენი გაბატონებულ ნეგატიურ შეხედულებებს, რომლის მიხედვითაც ბიბლია თითქოს შეიცავს მხოლოდ წინააღმდეგობებით აღსავსე მისტიკურ ცრუმორწმუნეობრივ, ირაციონალურ-მითიურ, არაფრის მომცემ ლეგენდარულ ამბებს და ამდენად ბიბლია — ძველი და ახალი აღთქმა მთლიანად უარყოფით წიგნად ცხადდებოდა.

უკანასკნელ ხანებში განხორციელებულმა დიდმა არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა გააბათილეს და გაფანტეს ბიბლიისა და მისი შემადგენელი წიგნებისადმი ამგვარი ცალმხრივი ანტიმეცნიერული დამოკიდებულება.

მეცნიერულმა კვლევამ ცხადჰყო, რომ ბიბლიაში მეტ-ნაკლებად ასახულია უხსოვარ დროთა ნამდვილი ისტორიის მრავალი ფურცელი. ზენონ კოსიდოვსკის სიტყვით რომ ვთქვათ, ბიბლია „ათასი ძაფითაა დაკავშირებული მრავალი ხალხის კულტურასთან“. სწორედ ამიტომაც ბიბლია მსოფლიო ლიტერატურისა და მწიგნობრობის ერთ-ერთი შედევი და უდიდესი ძეგლი.

სრულებითაც არაა შემთხვევითი ისტორიულად ჩვენი მამა-პაპის გულისხმიერება ბიბლიისადმი. ცნობილია, რომ მეოთხე საუკუნიდან მოყოლებული ისინი უმაგალითოდ დიდ ზრუნვასა და დაუცხრომელ შრომას ეწეოდნენ ქართულ სამონასტრო ცენტრებში ქართულ ენაზე ბიბლიის თარგმნის საქმეში⁴⁵.

ეს ტიტანური შრომა დაედო საფუძველად ბიბლიის, ანუ ქართულად „დაბადების“ ცნების ექვივალენტური თავისთავადობის აღიარება-დამკვიდრებას (ტექსტოლოგიურად), მისი სრულყოფით გაქართულებისათვის.

1743 წლის 7 მაისს დამთავრდა დაბადების ანუ მეფეთა წიგნის დაბეჭდვა. ეს იყო პირველი შემთხვევა ბიბლიის ქართულად დაბეჭდვისა, არჩილ მეფისა და ვახტანგ VI დაწყებული დიდი საქმის, მათი ოცნების ხორცშესხმისა. ბაქარი და იოსებ სამეხელი ბევრს ეცადნენ დაბეჭდილი ბიბლიის მესამედის, 100 ცალის საქართველოში გამოგზავნას, მაგრამ ეს სხვადასხვა მიზეზთა გამო მაშინ განუხორციელებელი

45 ეურნ: „საბჭოთა ხელოვნება“, № 8, 1980. ფ. სიხარულიძის წერილი ბაქარის ნაპირნახელევი. გვ. 90; ს. ყუბანეიშვილი, რუსეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან XVIII ს-ში, ლიტერატურული ძეგლი, ტ. X, გვ. 228—232.

დარჩა. სინოდმა მოიმიზეზა, რომ თითქოს არ ყოფილა ბიბლიის თულად დაბეჭდვის შესახებ სინოდის ოფიციალური ნებართვა. წელს ამის გამო ბაქარმა საჭირო განმარტებაც კი დაწერა. ასე ცალი ბიბლიის საქართველოში გაგზავნა, რაც ბაქარის გარდაცვალების (1750 წ.) შემდეგ მოხერხდა, 1761 წელს განხორციელდა ბაქარის ძმის გიორგის მზრუნველობით.

ვსესვიატსკოეს სტამბაში ქართული წიგნები სინოდის ცენზურის მკაცრ კონტროლქვეშ იბეჭდებოდა; კატეგორიულად მოითხოვდნენ, რომ ქართული საეკლესიო წიგნები რუსულის შესატყვისი ყოფილიყო. 1740 წლიდან აკონტროლებდნენ ყოველ ქართულ გამოცემას და მის ტირაჟს. მკვლევართ დასაშვებად მიაჩნიათ ისიც, რომ ბაქარის სტამბაში სინოდის ნებართვის გარეშე წიგნის დაბეჭდვისათვის ბრალდება (გნებავთ ასეთის მცდელობაც კი) შეეძლოთ გამოეყენებინათ სტამბის გაუქმებისათვის. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ 1737 წ. მოსკოვში დაარსებული სტამბა მუშაობას 1745 წელს წყვეტს, მაგრამ 1749 წ-დე იგი ადგილზე სავსებით უსაქმოდ იმყოფებოდა.

1749 წელს მოსკოვიდან ყიზლარში მოემგზავრება და იმავე წლის 1 სექტემბერს გზად მომავალი იოსებ სამებელი სარატოვში გარდაიცვალა, ხოლო 1750 წელს კი ბაქარი. ამავე პერიოდში უკვე გაუქმებული სტამბა ადგილიდან უკვე დაძრულა და ხელდადებით დღესაც არაა გარკვეული, თუ რა ბედი ეწვია მას.

არსებობს სხვადასხვა მოსაზრებანი. მაგალითად, ვსესვიატსკოეს სტამბის მოწყობილობა თითქოს ათანასე ამილახვარს სინოდის ნებართვით 1762 წ. მოსკოვში გახსნილ სტამბაში გადაუტანია და ამ გზით მას „გაუმართია ახალი სტამბა“⁴⁶.

რუსი მეცნიერის ვ. სოფიკოვის აზრით თითქოს ქართული სტამბის მოწყობილობა 1755 წელს მოსკოვიდან პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში გადაუტანიათ. გამოითქვა სხვა სავარაუდო მოსაზრებაც, რომ თითქოს ათანასემ სტამბის მთელი მოწყობილობა პეტერბურგიდან ისევ მოსკოვში დააბრუნა, სადაჟ 1762 წ. გაიხსნა ქართული სტამბაო.

ამათგან ყურადღებას იპყრობს პ. კარბელაშვილის ზემოთ დასახელებულ რკვეულში დაცული მასალები. იგი გვაუწყებს, რომ სარატოვში გარდაცვლილ სამებელს ასტრახანში დაკრძალვისას თან აღმოაჩნდა ქონება: 30 მანეთი ფული, ქართული სტამბის ასოები და წიგნები. მათ შორის 701 ეგზემპლარი „ქართული ანბანი“ და „კონდაკი“, სტამბის საბეჭდი დაზგები და სხვ. ანდერძით იოსებ სამებელს სტამბა და ერთი სახარება გარეჯის იოანე ნათლისმცემლის მონასტრი-

46 დ. კარიჭაშვილი, ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია, 1929, გვ. 58.

სათვის დაუტოვებია, ვერცხლის საცეცხლური ალავერდისათვის, ხოლო წიგნები თავისი დისთვის; „სხვათა ხელი არა აქვთო“ — წერს სამეცხველი ბელი⁴⁷. რაც შეეხება მის დანარჩენ ქონებას, სამეცხველს იგი მოსკოვში მცხოვრებ თავისი ძმისწულებისათვის დაუტოვებია. ⁴⁸ არსებითად ამავს იმეორებენ თ. ყორდანი⁴⁸ და დ. კარიჭაშვილი⁴⁹;

იმის გამო, რომ გარეჯის მონასტრისათვის სამეცხველის მიერ გადაცემული სტამბის შესახებ სხვა საბუთი და რაიმე ნივთიერი ნაშთი საერთოდ არ არსებობს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ვსესვიატსკოეს ქართული სტამბა და შრიფტი მართლაც პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში უნდა მოხვედრილიყო. ამ მოსაზრებას ისიც განამტკიცებს, რომ რამდენიმე წლის შემდეგ, 1762 წელს, მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში დაიბეჭდა ადრესი და მოსაზრებები ბარათი ქართულ ენაზე საიმპერატორო კარის მიერ დიპლომატიური მისიით მიწვეული მეფე თეიმურაზ მეორის პატივსაცემად. პეტერბურგის სტამბა და მისი შრიფტი ბაქარის მიერ მოსკოვში 1743 წ. დაარსებულ სტამბასთან გარკვეულ კავშირში უნდა იყოს. როგორც ჩანს, სტამბა 1755 წელს პეტერბურგში გადაუტანიათ, როგორც ამაში რუსი მკვლევარი ვ. სოფიკოვი გვარწმუნებს.⁵⁰

4. ათანასე ამილახვრის სტამბა მოსკოვში

მოსკოვის ვსესვიატსკოეს ქართულმა სტამბამ, როგორც დავრწმუნდით, 1745 წლიდან გარკვეული მიზეზის გამო შეწყვიტა მუშაობა. რამდენიმე ხნის შემდეგ თბილისიდან თეიმურაზ-ერეკლეს მიერ მოსკოვში წარგზავნილი ათანასე ამილახვარი მოსკოვში დამკვიდრებულა. იგი 1761 წ. 21 დეკემბერს სინოდს მიმართავს და სთხოვს ქართული სტამბის დაარსების ნებართვას. 1762 წ. სინოდმა ნება დართო და თბილელი მიტროპოლიტი ათანასე მოსკოვში აარსებს ახალ ქართულ სტამბას. ამ სტამბაში 9 წიგნის ბეჭდვა მოხერხდა: „დაუჯდომელი“ (1762 წ.), „ჟამნი“ (1762 წ.), „დავითნი“ (1764 წ.), „საჯდომელი“ (1765 წ.), „სახარება გამოკრებილი“ (1766 წ.), „პარამოციქულო“ (1765 წ.), „სახარება გამოკრებილი“ (1766 წ.), „პარამოციქულო“ (1767 წ.), 1768 წელს სამი წიგნი დაიბეჭდა — „დავითნი“ (მეორედ), „ლოცვანი“ და „ჟამნი“ (მეორედ), სამივე წიგნს აქვს მიწერილი სამტეაპოვანი ლექსი: „შემზადდა სტამბა მოსკოვსა. მომთბრობი ენით ქართველთა...“⁵⁰ 1768 წ. შემდეგ აქ შეწყდა წიგნების

47 ვ. კარიჭაშვილი, იქვე, გვ. 29.

48 თ. ყორდანი, — თ. ივერია, 1884. № 3, გვ. 87.

49 დ. კარიჭაშვილი, იქვე, გვ. 57.

50 ქართული წიგნი, თბ., 1941, გვ. 54.

ბეჭდვა. მიზეზად ათანასე ამილახვრის გარდაცვალებას მიიჩნევენ⁵¹ მაგრამ ეს არ დასტურდება. ათანასე, ახლად მიკვლეული მასშტაბით, 1774 წ. 9 ივნისს გარდაიცვალა. ამიტომ სტამბის გაუქმების მიზეზი სულ სხვა რამაა, რაც დღემდე გაურკვეველი რჩება⁵².

ათანასე ამილახვრის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ ქართულ საისტორიო წყაროებს ნაკლებად მოუღწევია. საყურადღებო ცნობები შემოუნახავს იესე ბარათაშვილის „ცხოვრება-ანდერძს“, თბილისის სიონის საყდრის ისტორიულ საბუთებს 1740—1752 წლებამდე. როცა მას თბილელის თანამდებობა ეჭირა და ქართლში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა.

ათანასე ამილახვრის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ საყურადღებო ცნობებია ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ პ. კარბელაშვილის მასალებში, რომელიც გვაუწყებს: „ათანასე ამილახვარი იყო რუსეთში ვახტანგ VI არქიდიაკონი, აკურთხეს არქიმანდრიტად ასტრახანში, შემდეგ საქართველოში — ეპისკოპოსად რუისის კათედრაზე, მროველად — 1733 წ. ათანასე იყო მქადაგებელი და მცოდნე. ამისათვის მეფე ირაკლიმ იგი გაგზავნა აბდულა ბეგთან, კათალიკოს ანტონის მძათთან — „დამშვიდდი, მომიცია შენი საუფლისწულო, მოდი ჩემთან“. ათანასემ მოუტანა პასუხი: „კახეთი ეკუთვნის ირაკლის, ქართლი ჩემი სამეფოა“. როცა სპარსელები გაცხოველებით ემზადებოდნენ საქართველოს ასაკლებად, ირაკლიმ იგივე ათანასე რუსეთში გაგზავნა 1752 წ. 30 მაისს (იხ. ქართ. ცხ., 444 გვ.) პეტერბურგში იმპერატრიცა ელისაბედ პეტრეს ასულთან შემწეობისათვის. მოსკოვში მივიდა 26 ნოემბერს 1752 წ. 15 კაცით, მათ შორის იყო სვიმონ მაყაშვილი. სვიმონი დაბრუნდა ამალით, ხოლო ათანასემ სთხოვა იმპერატრიცას 1754 წ. რუსეთში დარჩენის ნებართვა და ჯამაგირის დანიშვნა — „სიბერის გამო ველარ დავბრუნდები სა-

51 მაგ. ო. კასრაძე, ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი, თბ., 1973, გვ. 98.

52 ამასთანავე ამვე მასალებით, რომლებიც თავის დროზე მოუპოვებია პ. კარბელაშვილს. ათანასეს სტამბა პრესნიაზე ყოფილა მოთავსებული, ხოლო ათანასე ცხოვრობდა ჯვართამაღლების მონასტერში და იქვე გარდაცვლილა. პ. კარბელაშვილის ცნობას ასევე გარკვეულობა შეაქვს დიმიტრი ციციშვილის თანამშრომლობასა და ნათესაურ დამოკიდებულებას ათანასე ამილახვართან. დიმიტრი ციციშვილის შესახებ პ. კარბელაშვილი გვაუწყებს: „დიმიტრი ციციშვილი დაიბადა რუსეთში მისი მამა პავლე ვახტანგ VI გადაჰყვა რუსეთს 1724 წ. იყო კაცი განათლებული. შეუდგენია გეომეტრია რუსულ ენაზე. კარგად სცოდნია ენები: ფრანგული, ნემეცური, რუსული და ლათინური. იგი იყო მამა საქართველოს მთავარმართებლის პავლე ციციანოვისა, ბაქოში მოკლულისა. გარდაიცვალა ქ. მოსკოვში 1777 წ. და დასაფლავეს ქართველთა მიერ აღშენებულს ვესევიატსკის ეკლესიაში“. დიმიტრი ციციშვილი ათანასეს ბიძაშვილი იყო და არა მშისშვილი, როგორც ამას თ. ყორღანიანი ფიქრობდა (იხ. კურნ. „ივერია“ 1884 წ. № 3 — ა. ი.).

ქართველოში, სადაც დიდი არეულობააო“. პასუხი თავის შუამდგომლობისა არქიმანდრიტმა დააბარა სვიმონ მაყაშვილს“.

3. კარბელაშვილის ცნობით, მეფეებმა გაგზავნეს მღვდელი სვიმონ რუსეთში კანცლერთან ქალაქებით 1755 წ. 25 ნოემბერს, რომლითაც ათანასეს დაბრუნებას თხოულობდნენ. ათანასეს ეწყინა, სთხოვა იმპერატორს ქვეშევრდომობა და დარჩა მოსკოვში⁵³. 21 დეკემბერს 1761 წ. მან სთხოვა სინოდს ქართული წიგნის საბეჭდავის გამართვის ნება. სინოდმა ნება მისცა და სტამბა გამართა „ჯვართამაღლების მონასტერში. კორექტორად იყო მდივანი მეფე ვახტანგ VI-სა მელქისედემ კავკასიძე; ზედამდგომელად ნადვორნი სოვეტნიკი ევგენ ამილახვაროვი. რუსულ წიგნებზედ ასწორებდა ბიძაშვილი ათანასისა ნადვორნი სოვეტნიკი დიმიტრი ციციანოვი. 1765 წ. დაიბეჭდა დავითნი, ლოცვანი, ჟამნი, სამოციქულო. ანბანი სამ ენაზედ: ლათინურს, ბერძნულს და რუსულზედ. ეს ანბანი ობერპროკურორის ხელით მიერთვა იმპერატორს. ათანასი თბილელი გარდაიცვალა 9 ივნისს 1774 წ. დასაფლავდა დონის მონასტერში.

1769 წ. 20 ოქტომბერს ათანასემ ითხოვა სინოდში ანტონ 1-ის თხოვნის შესრულება მირონის გაგზავნის შესახებ, რადგან საბერძნეთი ძალიან შორს არისო და ძნელია იქიდან დაბარებაო. სინოდმა გამოგზავნა 442 თუნგი ათანასის ხელწერილით, ათანასის არქიმანდრიტობის ფილონი და ოლარი დღესაც სოფ. ჭალის ჯვარბატიოსანის ეკლესიაშია. შეწირულებანი სამთავისის სობოროში: ბარძიმ-ფეშხუმი, ოდიკა⁵⁴.

1768 წ. წარწერა ქართულ ოდიკზე, რომელიც დაცულია სამთავისის საყდარში, გვაუწყებს: „ბრძანებითა... იმპერატრიცა ეკატერინა ალექსანდრესითა და კურთხევითა... სინოდისათა... იკურთხა უსამღვდლოესის ათანასი თფილელ-მიტროპოლიტის მიერ, დასაბამითგან ჭსოვ, შობითგან ქრისტესით ჩღმმ, ინდიკტიონსა: ა. იანვარსა 2 დღესა“. „საყურადღებოა, რომ, შენიშნავს ჟორდანი, ათანასე აქაც, როგორც მისგან დაბეჭდილ წიგნებში, ჩვენ მეფეებს არ იხსენიებს, არც კათალიკოსს. გაგზავნილი თეიმურაზის მიერ 1752 წ. რუსეთს ელჩად, იგი არ დაბრუნდა საქართველოში, წინააღმდეგ აღთქმისა, და შეუერთდა

⁵³ იხ. ი. ცინცაძე, ათანასე თბილელისა (ამილახვარი) და სიმონ მაყაშვილის ელჩობა რუსეთში, — საისტორიო მოამბე, ტ. 6, გვ. 135—175.

⁵⁴ იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის თ. ჟორდანიას ფონდის 392/92 საქმეში დაცული პ. კარბელაშვილის რეეული, მასალები ქართული სტამბის ისტორიისათვის, ფურც. 35—36.

თეიმურაზ-ერეკლეს მტრებს, ვახტანგ მეფის შთამომავალთა დას. ლ
ეს ოდიცი ბროსეს ვერ შეუნიშნავს⁵⁵.
ერეკლეს
გეგლიძე

ასეთია ათანასე ამილახერის ცხოვრების და მწიგნობრულ-საგა-
მომცემლო მოღვაწეობის მოკლე ქარგა, რომელმაც მნიშვნელოვანი
კვალი დატოვა ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიაში.

5. ძარბული სტამბა მოზდოკში გაიოზ რეპტორის თაოსნობით

მოსკოვში ათანასე ამილახერის სტამბის დახურვის (1768 წლის)
შემდეგ რუსეთში ქართული წიგნის ბეჭდვა დიდი ხნით შეჩერდა. ამ
შესანიშნავმა წამოწყებამ ჩრდილოეთში თითქოს ამოსწურა თავისი
წესამღებლობანი და გარკვეული პირობების გამო XVIII ს. 90-იან
წლებში სამხრეთში, ჩრდილოეთ კავკასიაში, გადმოინაცვლა 1783
წლის გეორგიევსკის ტრაქტატს დადების კვალობაზე.

1796 წელს თერგისპირეთში, ნახევრად ქართულ ქალაქში, მოზ-
დოკში, გაიოზ რეპტორის თაოსნობით საფუძველი ჩაეყარა ქართულ
სტამბას.

თერგისპირეთში ქართველი მოსახლეობის გამრავლებისათვის ნია-
დაგი შემზადდა XVIII ს. 20-იან წლებში, როცა დაემხო ქართლის
სამეფო და ქვეყანა ათეულ წლობით თურქ და ირანელ აგრესორთა
თარეშის ასპარეზად იქცა, რასაც თან ლეკ აბრაგთა შემოსევებიც ემა-
ტებოდა.

მძიმე გადასახადებისა და სარწმუნოებრივი დევნა-შევიწროების
გამო მოსახლეობისა და, კერძოდ, ეკლესიის მსახურთა ერთი ნაწილი
იძულებული გახდა დროებით დაეტოვებინა სამშობლო და თერგის-
პირეთში, უმთავრესად მოზდოკსა და ყიზლარში, დამკვიდრებულყო.
გადასახლების ეს პროცესი მეტნაკლებად არ შეწყვეტილა და რამდენ-
ნაღმე გაძლიერდა კიდევ 80—90 წლებში, ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის
წინა და შემდგომ წლებში, მაგალითად, მოზდოკის სტატისტიკური
დემოგრაფიული მონაცემებით 1764 წლისათვის მოსახლეობის 53,5
პროცენტს საქართველოდან გადასახლებულნი შეადგენდნენ, 1777 წ. —
42,2, 1785 წ. — 42,6, 1789 წ. — 30,6, ხოლო 1802 წ. — 19,7 პრო-
ცენტს⁵⁶. ანალოგიური მდგომარეობაა ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ქა-
ლაქებშიაც, კერძოდ ყიზლარში. მაგ., აქ იოანე მანგლელმა საკუთარი
სახსრებით ააგო ქართველთა ეკლესია და სამრევლო სკოლაც დააარსა.

მოზდოკში ქართველი მოსახლეობის შეწირულობით აიგო წმინდა
ნიკოლოზის ეკლესია, სადაც ასევე თავი მოიყარეს კულტურულმა ძა-

⁵⁵ იხ. თ. ჟორდანი, ქრონიკები, წ. III, გვ. 304.

⁵⁶ Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. в. გამრეკელის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1968, გვ. 43.

ლებმა: წიგნთა გადაწერებმა, მთარგმნელებმა, იოანე მანგლელმა, არქიმანდრიტმა პახომმა, რომელიც ოსებს შორის ქრისტიანობის გავრცელებულ კომისიას ხელმძღვანელობდა, იღუმენმა ტრიფილემ, ფრე სავარსამიძემ და სხვ. 1764 წ. პახომი გარდაიცვალა. მისი პირადი ქონების აღწერაში 19 წიგნია დასახელებული, მათ შორის 18 ქართული ნაბეჭდი და ხელნაწერი წიგნია. მაგ. ბიბლია მოსკოვში დაბეჭდილი, სახარება საქართველოში დაბეჭდილი და ა. შ.⁵⁷

1790 წ. ქართული კულტურის ამ შესანიშნავ კერას გაიოზ რექტორი ჩაუდგა სათავეში და სწორედ ამ პერიოდში მომწიფებულა აზრი მოზღოვში სტამბის დაარსებისა, რაც 1796 წელს განხორციელებულა.

გაიოზ არქიმანდრიტის მზრუნველობით სტამბამ იარსება 1803 წლამდე.

მოზღოვის ქართული სტამბის დაარსებისა და ამუშავების შესახებ ცნობას გვაწვდის სტამბის ცნობილი ოსტატის რ. ზუბაშვილის წერილი გაიოზისადმი⁵⁸. ამ წერილიდან ჩანს, რომ როცა ალა-მაჰმად-ხანი

57 იქვე, გვ. 80.

58 „ყოვლად უსამღვდელოესო გაიოზ, მწყემსო კეთილო და უფალო მწყემსთა... მადლი თქვენი უხმარსა გონებასა და სიტყვასა ჩემსა, მცველო კეთილო. წარწყმედულთა ცხოვრება აჰა, მგელთაგან შეცდომილი უხმარი მონა რომელი გახლდი მათის უმაღლესობის საქართველოს მეფის ირაკლის ერთი... უნარჩევსი მოსამსახურე. მეზთაჲმან სოფელმან და უპირობან გარდმომავლო... ვითარცა ცხვარი დიგანაშორა მწყალობელსა ბატონსა, მეგობართა და თვისთა, გამომტყორცა, ვითა მშვილდმან ისარი, მსწრაფლ, დაუყოვნებლად. ამ უცხოობასა შინა განმავლო, ყოვლის ნივთისა და საზრდოსაგან ცარიელ ქმნილი. მოწყალებან ღმერთმან მიზეზთა მიზეზმან იესომ სახიერმან და დიდამან მისგან მარიამ, მშვიერთა გამზრდელმან, შიშველთა სამოსელმან, ჩემთვის ნუგეშად ამოგაჩინათ და მიტვირთეთ შეცდომილი ცხოვრება... დავემორჩილე ბრძანებასა თქვენსა და ვიწყე მუშაობა და აღვასრულე ბრძანება თქვენი... თუ უმეცნიერესი გონება თქვენი გაჰშინჯავს, მრავალსა ნაყლოვანებასა აღმოაჩენს ბეჭედსა ამას შინა. მაგრამ მოწყალებით შემინდევეთ. თვის თქვენი ყოვლად უსამღვდელოესობა მიმოწმებს, რომ ამ ხელოვნების საკადრისი ასოს მომჭრელი იარაღი არა მქონდა. მეორე ესა, რომ ჩემნი ამხანაგნი არ იღვწოდნენ. თუმცა წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი იქაც მე გახლდით, მაგრამ ჩამოშხმელნი, მწერალნი, დაზგის მმართველნი, მბეჭდავნი — სხენი გახლდნენ. და აწესე ყოველნი ხელოვნებანი სტამბის ამის მარტომან ვიმუშავე და განვმართე საბეჭდავი ესე“ (იხ. ქართული წიგნი, თბ., 1941, გვ. 71, 73).

სტამბის გამართვის თვლი ეს სამუშაოები რ. ზუბაშვილს 1796 წ. დაუმთავრება და მაშინვე თხოვნით მიუმართავს გაიოზისათვის, რომ იგი სამშობლოში დაბრუნებას აპირებს, ამიტომ დაეჭებნა „ბეჭდვასა შინაგან განსწავლულნი კაცნი“, რომელიც რ. ზუბაშვილ-რაზმაძეს შეეცვლიდა. თუ ეს გაძნელებოდა, შეეკრება „წიგნის მოყვარე გამოუცდელნი პირნი“, რომელთაც შესაწავლიდა ხელობას. ასეთ პირობებში რ. ზუბაშვილი ტოვებს მოზღოვს და სოლომონ მეორის მოწვევით 1797 წ. ქ. ქუთაისში მკვიდრდება.

თბილისის შემოესია, ქალაქი ცეცხლს მისცა და დაანგრია, მაშინ დაი-
გრა ერეკლეს მოქმედი სტამბა, ოსტატი ზუბაშვილი სამშობლოდან
ლტოლვილი მოზდოკში მისულა. მას გაიოზ არქიმანდრიტთან შეწყ-
რებია თავი და მისივე დავალებით მოკლე დროში სტამბა გაუმართავს,
შრიფტიცა და სტამბისათვის საჭირო მოწყობილობაც ადგილზე დაუ-
მზადებია. „თქვენი ყოვლად უსამღვდელოესობა მიმოწმებს, რომ —
წერს ზუბაშვილი — ამ ხელოვნების საკადრისი ასოს მომჭრელი იარა-
ღი არა მქონდა... ასე ყოველნი ხელოვნებანი სტამბის ამის მარტომან
ვიმუშავე და განემართე საბეჭდავი ესე“.

მოზდოკის სტამბაში ოთხი წიგნი დაიბეჭდა. მათ შორის განსა-
კუთრებული მნიშვნელობა აქვს გაიოზის ორიგინალურ ნაშრომს „ქარ-
თული ენის გრამატიკას“, რომლის მთელი ტირაჟი (700 ეგზ.) გაი-
ოზმა შემდეგ თბილისში ახლად გახსნილ კეთილშობილთა სასწავლე-
ბელს გამოუგზავნა.

ეს გრამატიკა გაიოზს დაუწერია კრემენჩუგში მოღვაწეობის პე-
რიოდში, 1789 წლის 2 ოქტომბერს. გრამატიკას ბოლოში მიბეჭდილი
აქვს ასეთი ცნობა: „დასასრული ღრამატიკისა დიდება ღწა სრულ
მყოფელსა ყ-თასა წელსა 1789, თუესა ოკტომბერს 2, კრემენჩუკს“⁵⁹.
ამგვარმა მინაწერმა წარმოშვა გაუგებრობა და საბაბი მისცა ზოგ
მკვლევარს ემტყიცებინა, რომ გაიოზის გრამატიკა დაწერილი კი არა,
დაბეჭდილი იყო კრემენჩუგში, რომ კრემენჩუგში თითქოს ქართული
სტამბა არსებობდა და სხვ.

მოზდოკში დაბეჭდილი გრამატიკით დაინტერესებულა იმერეთის
დედოფალი ანნა, რომელიც თავისი შვილიშვილებით პეტერბურგში
ცხოვრობდა. ანნას ბარათით მიუმართავს გაიოზისადმი. 1814 წ. ნო-
ემბრის 4 ასტრახანის არქიეპისკოპოსი გაიოზი ანნა დედოფალისადმი
გაგზავნილ საპასუხო ბარათში წერდა: „...ხელმწიფეო, თქვენის საყვა-
რელის შვილის შვილებისათვის რაოდენიმე ღრამატიკა და სამეცნიე-
რო წიგნები გებრძანებია, რომ მომერთმეინა, დიდად ვჭწუხვარ, რომ
ამ ჩემის შესაბამის სამსახურის აღსრულება ვერ შევიძელ ამ დროს.

პირველი, რომ ღრამატიკა არც მქონდა, შვიდასიდან სულ ქართლ-
ში გაგზავნე კნიაზ ციციანოვის დროსა ქართულს აზნაურთ სასწავ-
ლებლისათვის ტბილისში. იმ დროს მე პენძას ვიყავ და არც ერთი არ
დამიჭერია ჩემთვის. და თუ მოზდოკში აქვს ვისმე, ვეცდები, რომ
ვიშოვო და თუ ვიშოვე თვით მე გაუგზავნი ბატონიშვილებს. სხვა
წიგნები ქართული სულ არაფერი არა მაქვს რა ჩემის ნათარგმნის
წიგნებს გარდა, და როცა მქონდა ქართლში იქავ გაუშვი, თან არც
ერთი არა წამომიღია. მგონი აღარც ქართლში იშოვებოდეს ისინი და

⁵⁹ ქართული წიგნი, თბ., 1941, გვ. 74.

თუ თქვენს უმაღლესობას ენება იმ წიგნებისა და ანუ სხვისა რამ ქართულ ენაზედ გკონდესთ, მიბრძანეთ, ახლავე ვსთარგმნი და მალე გართმევ. ამისთანა სამსახურში ჩემი მსცოვანება ვერ დამაბკოლებს სხვებზე⁶⁰...

გაიოზის ბარათი ანნასადმი მრავალმხრივ საყურადღებო დოკუმენტია არა მხოლოდ ამ გრამატიკის ისტორიულად შესწავლის, არამედ თვით გაიოზის მოღვაწეობის თვალსაზრისითაც.

1797 წ. გაიოზის სტამბაში დაიბეჭდა „ანბანი. მოკლე საქრისტიანო სწავლა. მოზღოგის პალატსა შინა სამღუდელ-მთავროსა“⁶¹. გაიოზ რექტორის (არქიმანდრიტის) სასტამბო მოღვაწეობას პედაგოგიური, მოსწავლეთათვის სახელმძღვანელო წიგნების გამოცემაზე ზრუნვა ახასიათებდა. ეს გასაგებიცაა, იგი ხომ თავისი მოწოდებით დიდი პედაგოგი იყო⁶².

რ. ზუბაშვილი მოზღოკიდან 1796 წლის ბოლოს გავიდა იმერეთის მეფის სოლომონ II მოწვევით, როგორც ეს ზემოთაა აღნიშნული. ჩვენამდე მოღწეული სოლომონ მეფის სიგელიდან ჩანს, რომ მას ზუბაშვილსათვის სოფ. წესში რაჭის ერისთავის ყოფილი სასახლე უწყალობებია.

გაიოზ რექტორმა, იმერეთის მეფის მიერ მოზღოკიდან მესტამბე ზუბაშვილის გაწვევის შემდეგ, როგორც ჩანს, თავი გაართვა მოზ-

⁶⁰ გაიოზ არქიმანდრიტის წერილი იმერეთის დედოფალ ანნასადმი დაცულია ლენინგრადში, აზის ხალხთა ინსტიტუტის ქართულ ხელნაწერთა ფონდში, 1796 — 1800 წწ. დაბეჭდილი გაიოზის „გრამატიკა“ აღწერილია „ქართულ წიგნში“, თბ., 1941, № 81. ციციანოვის წერილი გაიოზისადმი იხ. აქტები, ტ. 11, გვ. 199. ანა დედოფლის წერილი გაიოზის პირად არქივშია საგულვებელი, რაც დღემდე მიუყვალველია.

⁶¹ ქართული წიგნი, გვ. 74. წიგნის ცნობა-ანდერძი ზუსტად მიგვანიშნებს მასზე, თუ სად მდებარეობდა მოზღოკის სტამბა.

⁶² ბ. დარჩია, გაიოზ რექტორი, თბ., 1972. გაიოზ რექტორი 1772 წელს რუსეთში წაიყვანა ლევან ბატონიშვილისა და ანტონ პირველის ელჩობას. ჭაბუკი გაიოზი იქ სასულიერო აკადემიაში ჩაირიცხა, რომელიც 1778 წელს დაამთავრა და თბილისში დაბრუნდა. გაიოზი 1782 წელს დანიშნეს თელავის სემინარიის რექტორად. სამეფო სასახლესთან დაახლოებული გაიოზი განათლებული პირი იყო, რომელიც რუსული ენის საფუძვლიანად ცოდნის გამო, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის გაღრმავებასთან დაკავშირებით, ხშირად იგზავნებოდა რუსეთში მეფის დავალებით. გაიოზმა მონაწილეობა მიიღო 1783 წ. რუსეთ-საქართველოს შორის დადებული ტრაქტატის შედგენაში ქ. გეორგიევსკში. 1785 წლიდან გაიოზი რუსეთში მოღვაწეობს (კრემენჩუგში, მოზღოკში და სხვ.).

დოკის ქართული სტამბის საქმეს. ზუბაშვილის წასვლის შემდეგ 1796—1803 წლამდე, სტამბა მოზდოკში მოქმედებდა. სტამბის დახურვის მიზეზად მიიჩნევენ გაიოზის სტავროპოლისა და პენზის ეპარქიის არქივისკოპოსად გადაყვანას.

XVIII—XIX საუკუნეთა მიჯნაზე ქ. მოზდოკის სტამბის დახურვით მთავრდება 1705 წლიდან რუსეთში მოქმედი ქართული წიგნის ბეჭდვისა და სტამბების ისტორია, რომლებიც ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრიობის არსებობის პირობებში მოქმედებდნენ.

1801 წ. ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთის ქვეშევრდომობაში მოქცევით ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიაში თვისობრივად განსხვავებული პირობები იქნება.

თავი მეხვიდა

სტამბები იმერეთის სამეფოში XVIII ს. ბოლოს და XIX ს. დამდეგს

XVIII ს. დასასრულისა და XIX ს. დამდეგის იმერეთის სამეფოს ცხოვრება განსაკუთრებით რთული ისტორიული მოვლენებითაა შეპირობებული. სამეფოს ისედაც გამწვავებული საშინაო და საგარეო მდგომარეობა უკიდურესობამდე დაიძაბა. იგი დაპირისპირებულ ძალთა შეუთრეგებელი ბრძოლებით ხასიათდებოდა. ამ ბრძოლების შედეგად იმერეთის სამეფო ხელისუფლება იმდენად შეიჩივრა, რომ XIX საუკუნის პირველ ათწლეულშივე უდიდესი გარდატეხა მოხდა, იმერეთის სამეფო დაემხო და დასავლეთ საქართველოშიც რუსული მმართველობა დამკვიდრდა.

იმერეთის სამეფოში მომხდარმა ამ უდიდესმა მოვლენებმა, არსებითად, განსაზღვრეს ერის სულიერი კულტურის განვითარების ისეთ დიდმნიშვნელოვან საგანმანათლებლო დაწესებულებათა მოღვაწეობის ხასიათი და მიმართულება, როგორადაც ჩვენ XVIII—XIX საუკუნეთა მიჯნაზე იმერეთში მოქმედი სამეფო, საეკლესიო და სათავადო სტამბებისა და წიგნის ბეჭდვის ეროვნული საქმე წარმოგვიდგება¹.

ვიდრე ამ სტამბების მუშაობაზე შევჩერდებოდეთ, საჭიროა მოკლედ მაინც აღვნიშნოთ თუ როდის და რა პირობებში აღმოცენდა იმერეთის სამეფოში სტამბები, რომელთაც თავიანთი მოღვაწეობით გარკვეული გავლენა მოახდინეს არა მხოლოდ საკუთრივ იმერეთის, არამედ მთლიანად საქართველოს მწიგნობრულ კულტურასა და, კერძოდ, ბეჭდური წიგნების გამრავლება-გავრცელებაზე. საჭიროა აღინიშნოს, როგორც სიმბოლური მოვლენა, რომ იმერეთის სტამბების მოქმედების პერიოდში მთელ საქართველოში უმეტესწილად ვრცელდებოდა იმერეთში დაბეჭდილი ქართული წიგნები.

იმერეთში სტამბა მას შემდეგ აღმოცენდა, როცა თბილისის სტამბამ მუშაობა შეწყვიტა 1795 წელს ქალაქზე თავსდამტყდარი ტრაგედი-

¹ ქ. შარაშიძე, იმერეთის სტამბის ისტორიისათვის — მ. კ. მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის შრომები, წ. III, თბ., 1937.

ის შედეგად, რამაც ჩააქრო ძველი საქართველოს დიდებული სამართლებრივი და შეაფერხა ქვეყნის წინსვლა პროგრესის გზით.

იმერეთის სამეფოში სტამბების დაფუძნებასა და სასტამბო მეურნეობის აღორძინებაში დიდი როლი შეასრულეს XVIII ს-ში მოქმედმა თბილისის სტამბებმა, ამ სტამბებში მომზადებულმა ეროვნულმა კვალიფიციტრმა კადრებმა და მდიდარმა ტრადიციამ სასტამბო მეურნეობის განვითარებისა.

1795 წ. ტრაგედიამ თბილისის სტამბის მუშაკთა შორის ოდნავადაც ვერ შეარყია მომავლის დიადი რწმენა. იგი თითქო ასალკლდევებდა, აწრთობდა და ახალ შემართებათა სულისკვეთებით აღჭურვავდა სტამბის მუშაკებს. ერეკლე მეორის სტამბაში აღზრდილმა და დავაქცაცებულმა მესტამბე სპეციალისტებმა საოცარი გულგაუტეხლობა გამოიჩინეს და 1795 წლის ტრაგედიის შემდეგ წიგნის ბეჭდვის თვისობრივად ახალ საფეხურზე აყვანა და მისი მოქმედების ახალი ასპარეზის გაფართოებაც კი სცადეს. ისინი ენერგიულად იღვწოდნენ ახალი ქართული სტამბების დაარსებისათვის მთელ საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთაც. მათ შორის აღსანიშნავია: 1. ქრისტესია კევერაშვილი-ბადრიძე — თბილისში, 2. გიორგი პაიჭაძე და ზაქარია გურგენიძე — ქუთაისში (ასევე სოფ. წესსა და საჩხერეში, მოგვიანებით, რომანოზ ზუბაშვილისა და ზაქარია გურგენიძის მონაწილეობით), 3. რომანოზ ზუბაშვილი — მოზდოკში. აქ დასახელებული ცნობილი მესტამბე სპეციალისტები ოდნავადაც არ უშინდებიან გადაულახავ დაბრკოლებებს და ეროვნული საქმის — ქართული წიგნის სიყვარულით ხშირად ცარიელ ადგილზე, უდიდესი სიძნელებებს გადალახვით, აღწევენ გამარჯვებას.

ქართული წიგნის სიყვარულის ყოვლისმომცველმა ძალამ ამ სახელოვან მესტამბეებს მცველ-მფარველად, ნივთიერი სახსრებით უზრუნველყოფისა და მორალურად გამამხნეველად ქვეყნის გამოჩენილი ადამიანებიც მოუვლინა. ასეთები იყვნენ: მეფე სოლომონ მეორე, დიდი მწიგნობარი და მოღვაწე გაიოზ რექტორი და თავადი ზურაბ წერეთელი, რომელნიც სახსრებსა და საშუალებებს არ ზოგავდნენ სტამბის გამართვისა და ბეჭდური წიგნების გავრცელებისათვის.

მათმა ერთობლივმა ზრუნვამ ნაყოფი გამოიღო. თბილისის სტამბის განადგურების შემდეგ შედარებით მოკლე დროში როგორც საქართველოში, ასევე მის ფარგლებს გარეთაც მოხერხდა ქართული სტამბების გამართვა და დაარსება.

ეს ისტორიული ფაქტი თავისთავად მეტყველებს იმ სასიცოცხლო ეროვნულ შემოქმედებით დიდ ძალებსა და დაუშრეტელ ენერჯიაზე, რომლებიც გვიანფეოდალურ დაჩიხულ, დარბეულ საქართველოში კიდევ არსებობდა.

ეს ძალები თავგამოდებითა და გულგაუტეხლად იღვწოდნენ ქვეყნის პროგრესის გზაზე გამოსაყვანად და თავსდამტყდარი კრიზისის დასაძლევად. ამ გმირულ ბრძოლაში, მრავალ სხვა ფაქტორთან ერთად, ქვეყნის განმანათლებელთა ამ შესანიშნავ პლეადას კარგად ჰქონდა შეგნებული ქართული სტამბის დაარსებისა და ქართული წიგნის გარავლების დიდი მნიშვნელობა.

ეს პროგრესული ძალები მოქმედებდნენ ფეოდალური საქართველოს კრიზისის ძნელ პირობებში. არსებითად ეს მოძრაობა იყო იმერეთის სამეფოს კიდევ ერთი ცდა, გაბედული გაბრძოლება ეროვნული კულტურის მოწინავეობისათვის, ტრადიციული მოწინავე პოზიციების შენარჩუნებისათვის, ეროვნული სტამბებისა და სასტამბო მეურნეობების აღორძინებისათვის, რასაც გარკვეული შედეგებიც მოყვა ქართული მწიგნობრული კულტურის განვითარების ისტორიაში; იმერეთის სამეფოში რამდენიმე სტამბა ამოქმედდა და ყველაზე ქართული წიგნები იბეჭდებოდა.

მაგრამ ამ და სხვა ღონისძიებათა გატარების მიუხედავად, კრიზისი მაინც შეუწელებლად ღრმავდებოდა; ქვეყნის საგარეო და საშინაო სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის შემდგომმა გართულებამ და წინააღმდეგობათა გამწვავებამ იმერეთის სამეფო დამოუკიდებლობის დაკარგვამდე მიიყვანა.

ასეთ პირობებში, ბუნებრივია, იმერეთის ფეოდალური ქართული სტამბების აღმოცენება და წიგნის ბეჭდვის საქმე ვერ განვითარდა, ვერ აღმოჩნდა მყარ ნიადაგზე და გარდუვალი მარცხი განიცადა.

ახლა, რამდენადაც შესაძლოა მოკლედ განვიხილოთ იმერეთის სამეფოში სტამბების დაარსებისა და მუშაობის ძირითადი მომენტები, რომელთაც გარკვეული კვალი დასტოვეს ქართული კულტურის ისტორიაში.

1. იმერეთის სამეფო სტამბა მ. ჭუთაისში

იმერეთის სამეფოში უმთავრესი პირველი სტამბა დაარსდა XVIII ს. ბოლოს ქ. ჭუთაისში, მეფე სოლომონ მეორის ხარჯითა და მზრუნველობით.

1803 წ. ივნისის საბუთში, (ზ. წერეთელზე სტამბის იჯარით გადაცემის შესახებ) მეფე გვაუწყებს: „ყოვლისა იმერეთისა მეფემან მეორემან სოლომონ ვიგულისმოდგინე... რათამცა ქვეყანას ჩემსა ყოფილიყო სტამბა და შეწევნითა ქრისტესითა ექმენ სტამბა ჭუთაისს“².

სტამბის მოყვარულ მეფეს ზრუნვა ამ ახალი საგანმანათლებლო კერის შესაქმნელად 1795 წლიდან უნდა დაეწყო. ამ წელს მეფის ამ

² ჭურნ. „კვალი“, 1896, № 27, გვ. 471—473.

ჩანაფიქრის განსახორციელებლად გადაიდგა პირველი ნაბიჯები, რა-
შიც მონაწილეობა მიუღია ცნობილ თბილისელ მესტამბეს პაიჭაძეს.
1795 წ. იგი დარბეულ თბილისიდან იმერეთში გადავიდა და
სამეფო კარს შეაფარა თავი.

ქუთაისის სტამბაში პირველად გამოცემული დავითნის თავ-
ფურცელზე დაბეჭდილ ტექსტში ვკითხულობთ: «ცხოველყოფელისა
სამებისა, მამისა და ძისა და სულისა წმიდისა. დროსა ყოვლად-უბრ-
წყინვალესისა, უკეთილ-მსახურესისა და უმაღლესისა სოლომონ მეო-
რისა, მეფისა ყოვლისა საიმერეთოსისასა და კეთილ-მორწმუნისა დე-
დოფალთ-დედოფლისა მარიამ დადიანის ასულისა. კურთხევითა ყოვ-
ლად სამღვდელთა მიტროპოლიტთა და ეპისკოპოსთათა დაიბეჭდა
ღვთივ სულიერი წიგნი ესე ფსალმუნი მეფისა წინასწარმეტყველისა
დავითისა სამეუფოსა ქალაქსა ქუთათისს, პალატსა სამეფოსა. წელსა
დასაბამითგან სოფლისა კტმ, ქრისტეს აქეთ ჩყ (1800 წ.) თვესა ნოემ-
ბერსა, რიცხვსა ზ³.

ამავე წიგნის ბოლოთქმას შემოუნახავს ცნობები, რომლებსაც
განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქუთაისის სტამბის დაარსე-
ბის ისტორიისათვის. აქ ნათქვამია: «მებრძანა... მეფის არჩილის ძის
სოლომონისაგან მე, მისსა მონასა პაიჭაძე გიორგი მესტამბეს... სტამბის
გამართვა და გაკეთება და მე მორჩილ ვიქმენ, ვითა საღმრთოსა კე-
თილ-საქმიერებისა; და წარველ რუსეთად მოსკოვს, და რომელიც სა-
ხმარნი სტამბას ესაჭიროებოდა, ყოველივე სრულად და უნაკლულად
მოვიტანე, საფასითა მისის უმაღლესობისათა, და გავაკეთე ქუთათისს,
ვითა ჯერ იყო, რომელიც აროდეს ყოფილიყო იმერეთში და პირველად
დავბეჭდე სულთა განმანათლებელი წიგნი ესე ფსალმუნი მეფისა და-
ვითისა⁴.

ამ საბუთიდან ჩანს, რომ XVIII ს. 90-იან წლებში გიორგი პაიჭა-
ძეს მეფის დავალებით მოსკოვში შეუძენია ყოველივე, რაც კი «სახ-
მარად სტამბას ესაჭიროებოდა», სტამბის იარაღებთან ერთად მას მოს-
კვიდან ჩამოუტანია ქართული (ნუსხა ხუცური) შრიფტიც, რომლი-
თაც იმერეთში გამოცემული წიგნები იბეჭდებოდა⁵.

³ ქართული წიგნი, 1941, გვ. 77.

⁴ იქვე.

⁵ მესტამბე გიორგი პაიჭაძე მამაპაპით იმერეთის მკვიდრია, სოფ. საპაიჭაოდან.
მის წინაპრებს თავი გამოუჩენიათ თურქ-დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლებში.
გიორგი პაიჭაძის პაპის მამა დავითი ძმებით, მათი «ასაზია კაცებით, ზმირად ესხ-
მოდა თავს თურქთა რაზმებს ფოთში, ათავისუფლებდა თურქეთში გასაგზავნად გამ-
ზადებულ ტყვე გოგო-ბიჭებს, ართმევდა ნაძარცვს, სავარნიზონო ციხეში შესაზოდ
სურსათ-სანოვავს და სხვ. მტერთან უთანასწორო ბრძოლებში დავითს თანამე-
ბრძოლნი დაღუპია. 1752 წ. დავითი ცოლ-შვილით ქართლში გადმოსულა. გიორგი

ახლად გამართულ ქუთაისის სამეფო სტამბაში დაბეჭდილ პირველ წიგნს მრავალი ნაკლულოვანება დაყოლია; მესტამბე პაიჭაძე თავის იმართლებს „ამის მიზეზიცა შქონდაო“ და ჩამოთვლის: „პირველ ესე, რომ ზამთარი იყო, და იმ ჟამად დაბეჭდვა და მუშაობა არ იქნებოდა. მაგრამ რადგან ღვთის-მოყუარეთა იმერთა ერთა ხილვა ჰსურდათ სტამბისა, ამათმა სიყვარულმა აღარ დამაყენა. მეორედ, ვინც მუშაქნი მყუანდნენ, ყოველნივე გამოუცდელნი იყუნენ, და, მესამედ, ესეც, როგორც სხუა და სხუა ოსტატნი იყოფებოიან, მე თანაშემწენი არავინ მყუანდა ამ მიზეზებისათვის, გვედრები ყოველთა, მომიტეოთ ამისი ნაკლულოვანება, და ლოცვა ჰყოთ, რათა შემდგომად სტამბისა ამის ნაკლულოვანებისა აღსრულებასა ღირს მყოს უფალმან მადლითა თქუენითა“⁶.

პაიჭაძისავე აღიარებით მის მიერ იმერთის სამეფოში გამართულ სტამბას თან დაყოლია ნაკლულოვანებანი. იგი ამისათვის შენდობას და პატიებას თხოულობს; ამასთანავე ნატრულობს, რომ ღმერთმა მომავალში ღირს ჰყოს იგი „სტამბისა ამის ნაკლულოვანებისა აღსრულებასა“.

ქუთაისის ახლად გახსნილი სტამბის მუშაობის დასაწყისიდანვე პაიჭაძეს გვერდში უდგა არაერთი თვალსაჩინო მუშაქი სტამბისა. ასეთები იყვნენ: გელათის არქიმანდრიტი ზაქარია, როსტომ ნიქარაძე, დაიკა მესხი და სხვ. გ. პაიჭაძეს ტოლს არ უდებდა ზაქარია არქიმანდრიტი, რომელიც გ. პაიჭაძესავით გამოცდილი მესტამბე იყო. მაგ., 1803 წელს ქუთაისში გამოცემულ „სახარება ენებისა კვირიაკეს“ ბოლო გვერდზე შემორჩენილია ბოლოსიტყვაობის ორი ვარიანტი. 1-ლ ვარიანტში მითითებულია, რომ წიგნი დაიბეჭდა „დაზგის მმართველობითა და სტამბისა ამის სახმართა ზედა გარჯითა პაიჭაძის ეიორგისათა“, ხოლო მეორე ვარიანტი ბოლოსიტყვაობისა შეცვლილია და პაიჭაძის ნაცვლად ზაქარია არქიმანდრიტია მოხსენებული. „მდა-

ქართლში დაბადებულა, სასტამბო საქმეს დაუფლება თბილისში, ერეკლე მეორის სამეფო კარზე. გ. პაიჭაძე 1793 წელს მეფეს ზღუბია ქუთაისში, მამაპაპისათვის ზომებულ წყალობის სიგელის განახლება უთხოვია, რაც განუახლება მეფე სოლომონს.

1795 წ. იგი ოჯახით ქუთაისში გადასახლდა. იმერთის მეფემ ადგილ-მამულიც უწყალობა. 1796 წლიდან იღვწოდა ქუთაისის სამეფო სტამბის დაარსებისათვის. 1800 წ. 25 აპრილს მოსკოვიდან ქუთაისში ბრუნდება და იწყებს სტამბის გამართვას, რაც ნოემბრამდე გაგრძელებულა. 7 ნოემბერს „დავითის“ ბეჭდვა დაწყებულია, რაც 1801 წ. 25 აპრილამდე მიმდინარეობდა (იხ. ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი № 785; პ. ვაჭკბიძე, როტაციონის ბრუნავს მანქანა, ქუთაისი, 1979, გვ. 17).

⁶ ქართული წიგნი, 1941, გვ. 77.

ბალი არხიმანდრიტი ზაქარია ლოცვას გევედრები ყოველთა მერ, რომელმან ვიგულისმოდგინე მუშაობად ამისსა და განემართა განჯანთა თა ზედა წმიდა ესე სახარება ყოვლითა სიმაკაცრითა და დასჯენს მათ თველობითა⁷. ზაქარია, როგორც მესტამბე, აქ პაიჭაძეს უტოლდება, ხოლო თავისი მწიგნობრულ-ლიტერატურული კულტურით პაიჭაძეზე მაღლა დგას. ზაქარია გარეჯის მონასტერში იყო აღრიდანვე განსწავლული, ხოლო მესტამბეობის დარგში თბილისში უნდა დაოსტატებულყო. ასე, რომ გ. პაიჭაძეს ქუთაისის სტამბაში ზაქარია არქიმანდრიტის სახით ღირსეული თანაშემწე ყავდა. ამიტომ დამაჯერებლობას მოკლებულია თქმა „...მე თანაშემწენი არავინ მყვანდაო“. ამ აზრს კიდევ უფრო განამტკიცებს სინამდვილე; 1797 წ. სოლომონ მეორის მოწვევით მოზღოკში გაიოზ არქიმანდრიტის დაეალებით გამართული სტამბა დატოვა ისეთმა დიდმა მესტამბემ, როგორც რომანოზ ზუბაშვილი იყო; იგი ქუთაისში დამკვიდრდა სამეფო სტამბის გამართვის მიზნით. „ფსალმუნის“ ანდერძ-მინაწერებში არაფერია თქმული როგორც ზაქარია არქიმანდრიტის, ისე რომანოზ ზუბაშვილის შესახებ. პაიჭაძე თავს იმართლებს — არა მყავდა მესტამბე საქმის მცოდნე პირნიო და შეგნებულად არ ასახელებს და გვერდს უვლის იმ ცნობილ მესტამბეებს, რომელნიც ამ დროს სოლომონ მეორის სამეფოს კარზე იმყოფებოდნენ. ყოვლად დაუჯერებელია, რომ სტამბის გამართვის საქმეში ისინი არ მონაწილეობდნენ.

1803 წ. ქუთაისის სტამბის საქმიანობაში უკვე დიდი გარდატეხა მომხდარა. ამ წელს ქუთაისის სტამბაში დაბეჭდილი „სახარების“ მინაწერი ერთგვარად შეუქს ფენს სამეფოს სტამბაში შექმნილ ვითარებას. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სოლომონ მეფის მოწვევით რომანოზ ზუბაშვილი 1797 წლიდან სტოვებს მოზღოკის ქართულ სტამბას (რომელიც გაიოზ რექტორმა დააარსა) და ქუთაისის სტამბაში გადმოდის სამუშაოდ. რომანოზს იმდენად ბევრი უღვაწია აქ, რომ იგი, იმავე „სახარების“ მინაწერით, ქუთაისის სტამბის დამაარსებლადაც, ხოლო გ. პაიჭაძე „დაზვის მმართველადაა“ დასახელებული.

1803 წლის 3 მარტს გიორგი პაიჭაძესა და ზაქარია არქიმანდრიტს შორის იწერება „ამხანაგობის წიგნი“ — სტამბაში ერთად მუშაობის, ხარჯების ერთად გაწევისა და შემოსავლის ნახევრის მეფისათვის გადაცემის შესახებ. ამრიგად, ირკვევა, რომ სოლომონ მეორეს 1803 წლის 3 მარტს სტამბა პირველად იჯარით გაუცია სტამბაში მომუშავე ორ პირზე — გიორგი პაიჭაძესა და ზაქარია არქიმანდრიტ გურგენიძეზე⁸.

7 ქართული წიგნი, 1941, გვ. 83.

8 ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი Sd, № 14409.

ამრიგად, 1803 წ. 3 მარტამდე გ. პაიჭაძე ქუთაისშია, სამეფო სტამბის დაზგის მმართველის თანამდებობაზე იმყოფება ზაქარია არქიმანდრიტთან ერთად და ორთავენი სტამბის მოიჯარადრენი ხდებიან.

მაგრამ ეს საიჯარო ხელშეკრულება არ გამომდგარა ხანგრძლივი და მოკლე დროში დაიარღვა: ერთის მხრივ სტამბის მუშაყთა შორის უთანხმოების გამო (პირველად გიორგი პაიჭაძეს, ზაქარია არქიმანდრიტსა და რომანოზ ზუბაშვილს შორის), მეორეს მხრივ (რაც მთავარია) თითქო გამომქლავნებულა, რომ გიორგი პაიჭაძე იმერეთში მყოფ მეფის რუსეთის ემისართან, სოკოლოვთან, ყოფილა დაკავშირებული, რომელსაც საიდუმლო ცნობებს აწვდიდა⁹ იმერეთის სამეფოს მდგომარეობის შესახებ.

1803 წლის 8 ივნისის თარიღით სოლომონ მეორე სტამბის გამგებლობას ანდობს ზურაბ წერეთელს სათანადო კვალიფიციური კადრების აღზრდისა და სტამბის ტექნიკურად გაუმჯობესების მიზნით. აი ტექსტი ამ სიგელისა:

„ქ. მსასოებელმან ყოვლად წმინდისა სამებისამან ყოვლისა იმერეთისა მეფემან მეორემან სოლომონ გულისმოდგინე დიდითა გულისმოდგინებითა რათამცა ქვეყანასა ჩვენსა ყოფილიყო სტამბა და შეწევნითა ქრისტესითა ვქმენ სტამბა ქუთაისს ყოვლითა სისრულითა უნაკლულოდ, სახსოვრად მეფობისა ჩემისა და აწ დიდისა ერთგულსა და ერთსულსა ჩემსა სახლთუხუცესსა წერეთელსა (1803 წ. არ იცოდა მეფემ წერეთლის მოღალატეობა — ა. ი.) დიდსა თავადსა ჩემსა ზურაბს გარწმუნებ ზედა მდგომელობასა ჩემისა ამის სტამბისასა ვითარცა უპირველესსა ნიჭსა პატივისასა, რომელიცა იყოს წესი და შესამატი მეფობისა ჩემისა და საჭირო წმიდათა ეკლესიათა მას იქმონდე. უსწავლელთა ცნობათა და წინააღმდეგობთა ნებითა და ძალით განმართვიდე და ნაკლულოვანებასა ყოველსა აღავსებდე სიყვარულისათვის ჩემისა. რამეთუ მიზეზი კუთილისა და არა კეთილისა და ყოვლისა წესიერებისა ქედსა ზედა შენსა და... ყოველი საქმე მისი და განწყობილი სტამბასა გიბოძებთ. ყოვლისა შემძლებელმან ლმერთმა წარგვიმართოს. წელსა ჩყგ, თიბათვის 8 (1803 წ. ივნისის 8). ბეჰდინ ადგილი. მეფე იმერეთისა სოლომონ“¹⁰.

ქუთაისის სამეფო სტამბის გამგებლად დანიშვნიდან ხუთი თვის შემდეგ ზ. წერეთელი ამავე სტამბის მოიჯარადრე ხდება¹¹ მისთვის

⁹ А. В. Соколов, Путешествие мое в Имеретии, М, 1874, с. 39, 61.

¹⁰ ივრნ. „კვალი“, 1896 წ. № 27, გვ. 471—473.

¹¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი Sd, № 1205.

ყოველად ხელსაყრელ პირობებში. საიჯარო ხელშეკრულების წიგნი ჩვენთვის სხვა მხრივაცაა საყურადღებო.

სიგელი
ქართული
ბიბლიოთეკა

სოლომონ II-ის 1803 წლის 17 ნოემბრის ხელშეკრულების წიგნში ზურაბ წერეთელზე ქუთაისის სტამბის იჯარით გადაცემასთან დაკავშირებით გაკერით მითითებულია არა ნამდვილი მიზეზი გიორგი პაიჭაძესთან ხელშეკრულების გაუქმებისა, არამედ აღნიშნულია, რომ გიორგი ქართველს (იგივე გიორგი პაიჭაძეს, ასე იცნობს მას სოკოლოვიც) მეფის დავალება სადღესასწაულოს დაბეჭდვის შესახებ თითქოს ვერ შეუსრულებია და ზურაბ წერეთელთან შეთანხმებულა: „რაც სტამბას ესაჭიროება ხარჯი და სხვა ყოვლიფერი, უნდა შენ ახარჯო“, შემოსავლის ნახევარი კი „მუშების ჯამაგირის გარდა“ წერეთელს მეფისათვის უნდა მიერთმია. ამ დოკუმენტში, სხვათა შორის, ქუთაისში დაბეჭდილი სადღესასწაულოს ტირაჟიც არის მითითებული — 1000 ცალი.

„სახარების“ ბოლოსიტყვაობაში აღნიშნულია: „ბრძანებითა მათის უმაღლესობისათა მოწოდებულ იქმნა რუსეთის მოსამსახურედ და გაკეთდა სტამბა ესე ხელითა მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილისათა. დაზგის მმართველობითა და სტამბისა ამის სახმართა ზედა გარჯითა პაიჭაძის გიორგისათა“¹².

წყაროებიდან ჩანს, რომ გ. პაიჭაძის მიერ ქუთაისში პირველად დაარსებულ სტამბას, რომანოზ ზუბაშვილის ხელმძღვანელობით, იმდენად დიდი რეკონსტრუქცია განუცდია, რომ რომანოზი ქუთაისის სტამბის დამაარსებლადაც კი მიუჩნევიან, მსგავსად მიხაი იშტვანოვიჩისა თბილისის სტამბაში. მაგრამ არსებობს ამავე „სახარების“ ბოლოსიტყვის მეორე ვარიანტიც, რომლიდანაც ადგილი „დაზგის მმართველობითა და სტამბის ამის სახმართა ზედა გარჯითა პაიჭაძეს გიორგისათა“ ამოღებულია და გ. პაიჭაძის ნაცვლად „დაზგის მმართველად“ ზაქარია არქიმანდრიტია მოხსენებული.

პირველწყაროებიდან ასევე კარგად ჩანს, რომ გ. პაიჭაძე 1803 წელს იმერეთის სამეფოშია და სამეფო სტამბაში მოღვაწეობს, მაგრამ ჩანს, რომ სტამბის მუშაკთა შორის უთანხმოება სუფევს. გ. პაი

¹² ქართული წიგნი, 1941, გვ. 83.

პაძის მდგომარეობა შერყეულია და ხდება აღზევება რომანოზ ზუბაშვილისა მეფისვე მხარდაჭერით¹³.

გიორგი პაიჭაძე ასეთ პირობებში იძულებულია დატოვოს ქუთაისი. იგი მოსკოვში გადასახლდა 1801 წლიდან, სადაც, თითქოს, მიუწვევიათ რუსეთის სინოდის წევრის არქიეპისკოპოს ვარლამ დავითის ძე ქსნის ერისთავის მოთხოვნით. მოსკოვში გ. პაიჭაძეს ვარლამის მიერ გამართულ ქართულ საბუკედ დაზგაზე დაუბეჭდია ანტონ კათალიკოსის მიერ შედგენილი „სადღესასწაულო“, რომელიც იმპერატორ ალექსანდრე პირველისთვის მიუძღვნია; იგი წინათქმაში დასძენს: „მებრძანა უწმიდესის სინოდის: ჩლენის, ვარლამ არხიეპისკოპოზისაგან, მე, პაიჭაძე გიორგი მესტამბეს, წიგნისა ამის სადღესასწაულოს დაბეჭდუა, ვინაითგან არა იყო ქართულსა ენასა ზედა დაბეჭდილ. მორჩილ ვექმენ ფრიადის გულის მოდგინებით. ოთხსა წელსა არა დავსცხერ შრომითა და მღვიძარებითა. თვით ანბანის მოჭრითა, გაწყობითა, ჩაკითხვითა, პლაკის ჭრითა, და ყოვლისავე სტამბისა ამისა სახმარისა განმართვითა და სრულვკყავ ძალითა ღვთისათა, და თუ რაიმე ნაკლულევანება იხილოთ, ნუ მწყევთ, არამედ ლოცუთა ყოფდეთ ჩემ ცოდვისათვის“¹⁴.

როგორც ვრწმუნდებით, გ. პაიჭაძეს „სადღესასწაულოს“ მოსკოვში დაბეჭდვა ძნელ პირობებში განუხორციელებია და ოთხი წელი (1803—1808 წწ.) შეუწირავს ამ საქმისათვის — „ოთხსა წელსა არა დავსცხერ შრომითა და მღვიძარებითა“. ამრიგად, ქუთაისიდან წასული და 1803 წელს მოსკოვში დამკვიდრებული გ. პაიჭაძე 1808 წლამდე „სადღესასწაულოს“ გამოცემისათვის იღვწის.

ქუთაისში სოლომონ მეორის სამეფო სტამბაში რომანოზ ზუბაშვილის ენერგიული მოღვაწეობით წიგნების ბეჭდვა გრძელდებოდა.

¹³ მოზლოკიდან ქუთაისში გადმოსახლებული მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილი გულუხვად დაუჭილდობია მეფე სოლომონს. უწყალობებია სიფ. წესში რაჭის ერისთავისეული მამული და ყმა-გლეხები. წყალობის წიგნში ვკითხულობთ: „მეფეთ მეფემან სოლომონ და თანამეცხედრემან ჩემმა დადიანის ასულმან მარიაჲმა შენ ზუბაშვილს ქართველს მესტამბეს... წყალობა გიყავით და გიბოძეთ სიფელ წესს სასახლე ერისთავის ნაქონები თვისის სახნავ-სათესით, ჭალით, წისკელით და მარნით, ვენახი ბარაკონის ვენახის გვერდით: სასაფლაო ბარაკონის თავისის ტყით მიბოძებოა... ამას გარდა კიდევ წყალობა გიყავ და გიბოძე იქვე გლეხი მოსახლე ცამეტი“ (იხ. ეურნ. „მწყემსი“ 1887, № 25).

¹⁴ ქართული წიგნი, 1941, გვ. 84—85.

იმავე 1803 წელს ქუთაისში დაიბეჭდა „კურთხევანი“, 1807 წელს ფსალმუნნი — „ღვთივ სულიერი ესე ფსალმუნთა ქს აქეთ ჩუქურთმისა“¹⁵ და მარტსა კვ. სტამბის უხუცესობითა ზურაბ წერეთლისათა. ხელითა მესტამბე რაზმაძე რომანოზ ზუბაშვილისათა“, ხოლო გამგედ და ზედამხედველად სტამბისა ამის მოხსენებულია ზაქარია არქიმანდრიტი.

1808 წელს დაიბეჭდა „ჟამნი“, რომლის თავფურცელზე ვკითხულობთ: „დაიბეჭდა საღმრთო და საეკლესიო წიგნი ჟამნი... სამეფოსა ქალაქსა ქუთათისს პალატსა სამეფოსა; წელსა დასაბამითგან სოფლისა კტივ: ქრისტეს აქეთ ჩუქ მთუქსსა ივლისსა. ა“. იმერეთის სამეფოში 1818 წელს უკანასკნელად დაიბეჭდა „ლოცვანი“. შექმნილი რთული ვითარების გამო 1810 წლიდან ქუთაისში სამეფო სტამბა უქმედება და წიგნების ბეჭდვა დიდი ხნით წყდება¹⁵.

2. სოფელ წისის სტამბა და იმ დაბეჭდილი წიგნები

იმერეთის მეფესთან დაახლოებულმა და მისმა მისანდო გამოცდილმა მესტამბემ რომანოზ ზუბაშვილმა, რომელსაც მეფემ აზნაურობა უწყალობა, ყმა და მამული უბოძა და სოფელ წესში ერისთავის სასახლეში დაამკვიდრა, რაჟის ამ სოფელში სტამბა დააარსა და წიგნების ბეჭდვა დაიწყო. ასე, რომ იმერეთის სამეფო ხელისუფლების არსებობის უკანასკნელ წელს და მისი გაუქმების მომდევნო 1811 წელს სოფ. წესში სტამბა მოქმედებდა. პირველი წიგნი, რომელიც სოფ. წესში დაიბეჭდა, თარიღდება 1809 წლით, ესაა „სავედრებელი ღვთის მშობლისა“, რომლის ბოლო გვერდი გვაუწყებს: „ყოვლად სამღუდლო ნიკოლოს წმიდელი არხი-ეპისკოპოსი სოფრონ შემწე ექმნა სტამბისა ამის საჭიროთა ნივთთა-ზედა. ბრძანებითა მათის უმაღლესობითა მოწოდებულ იქმნა რუსეთით მოსამსახურედ და გაკეთდა სტამბა ესე მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილისათა. სტამბისა ამის ბეჭდვისა მმართველი მესტამბე რომანოზის ძე დავით ზუბაშვილი... დაიბეჭდა წიგნი ესე სამეფოსა ქუთუყანასა წესსა“¹⁶.

ამ წყაროდან ირკვევა, რომ სოფ. წესში სტამბის გახსნით დაინტერესებული ყოფილა ნიკორწმინდელი არქიეპისკოპოსი სოფრონი, რომელსაც გაუღია სოფ. წესის სტამბის დასაარსებლად საჭირო თანხები და „გაკეთდა სტამბა ესე მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილისათა“¹⁷.

¹⁵ ქართული წიგნი, 1941, გვ. 86.

¹⁶ ქართული წიგნი, 1941, გვ. 87.

¹⁷ მოსაზრება იმის შესახებ, რომ თითქოს „1809 წელს რალაც მიზეზით სამეფო სტამბა ქუთაისიდან გადაუტანიათ სოფ. წესს, რაჟაში და იქ დაუბეჭდიათ

როგორც ჩანს, სოლომონ მეორის მიერ რუსეთიდან თავის დროზე გამოწვეულ რომანოვ ზუბაშვილს იმერეთის სამეფოში გაუმართავი სტამბა: პირველი — ქ. ქუთაისში მეფის ბრძანებითა და საფასურს სამეფო პალატაშია შინა, ხოლო მეორე — ნიკორწმინდელ არქივისკოპოს სოფრონის შემწეობით სოფ. წესში. იგი დაარსდა ნიკორწმინდელის საფასის გაღებით „სტამბისა ამის საჭიროთა ნივთთა ზედა“.

წესის სტამბის დაარსებაში მეფის ხელი არა ჩანს, გარდა იმისა, რომ სოფელი წესი თავისი სტამბით მიჩნეულია „სამეფო ქვეყნად“.

რომანოვ ზუბაშვილს სოფ. წესის სტამბის გახსნის პროცესში და მის შემდეგ ქუთაისის სამეფო სტამბაში მუშაობა არ შეუწყვეტია. იგი სამეფო სტამბაში კვლავინდებურად განაგრძობდა მუშაობას. ამას ადასტურებს 1810 წ. ქუთაისის სტამბაში დაბეჭდილი „ლოცვანის“ ბოლო გვერდი, სადაც ვკითხულობთ: დაიბეჭდა „ხელითა მესტამბე რაზმაძე რომანოვ ზუბაშვილისათა“¹⁸. მაგრამ ეს ხელს არ უშლიდა სახელოვან მესტამბეს რომანოვ ზუბაშვილ-რაზმაძეს წესში ახლად დაარსებული სტამბის მუშაობის ასევე ნაყოფიერად წარმართვის თავკაცი ყოფილიყო. სოფ. წესის სტამბაში ამ დროს მუდმივად იღვწოდა მისი ვაჟი, უკვე მესტამბე დავითად წოდებული, როგორც ამას თავის დროზე დ. კარიჭაშვილი ფიქრობდა¹⁹. ეს აზრი ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია. სოფ. წესის სტამბა დაარსდა გამოცდილი მესტამბის რომანოვ ზუბაშვილი-რაზმაძის ხელით, ხოლო ყოველგვარი ხარჯები სტამბის ასამუშავებლად და მისთვის საჭირო მოწყობილობების, ქაღალდისა და სხვ. შესაძენად გაიღო ნიკორწმინდის არქივისკოპოსმა სოფრონმა. ამრიგად, სოფ. წესის სტამბა საეკლესიო უწყებას დაქვემდებარებული სტამბა უნდა ყოფილიყო. ამ სტამბის მზრუნველ-გამგებელი არქივისკოპოსი სოფრონი გამოდის. ამრიგად, იმერეთში XIX ს. დასაწყისში მოქმედებდა სამეფო და საეკლესიო სტამბეები. პირველის ადგილსამყოფელი ქ. ქუთაისია, მეორის კი სოფ. წესი, ნიკორწმინდელ სოფრონის მეთაურობით.

1811 წელს წესში გამოიცა მეორე წიგნი — „გამოკრებული სადღესასწაულო“: ამის შესახებ წიგნის ბოლო გვერდზე მინაბეჭდი გვაუწყებს: „ჩჳია (1811), გულსმოდგინებითა შრომითა და ღვაწლითა

„სავედრებელი ღვთის მშობლისა“, ხოლო 1810 წ. დამღვეს სტამბა უკანვე დაუბრუნებიათ ქუთაისში და იქ დაუბეჭდიათ „ლოცვანი“... ამის შემდეგ სტამბა ხელახლა გადაუტანიათ ქუთაისს და იქ დაუბეჭდიათ 1811 წ. „გამოკრებული სადღესასწაულო“, სტამბის ასეთი მოძრაობა არ დასტურდება.

¹⁸ ქართული წიგნი, 1941, გვ. 87.

¹⁹ იხ. დ. კარიჭაშვილი, ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია. თბ., 1929,

ყდ სამღვდელთა ნიკოლაოს წმიდელ არხიერის სოფრონის²⁰ ლითა მესტამბე ზუბაშვილისათა, რომელიც მიტულებულ ნარეს შესრულებისა ამის, ხოლო შემდეგ მიტულებისა მისისა, მე ძემან მისმან დავით ვიწყე და აღვასრულე“²⁰.

იმერეთის სამეფოში მომხდარი უდიდესი მნიშვნელობის პოლიტიკურ გადატრიალებისას, რაც მეფის განდევნასა, სამეფოს გაუქმებასა და იმერეთში რუსული მმართველობის დამკვიდრებაში გამოიხატა, 1811 წ. გარდაიცვალა სოფ. წესის სტამბის დამაარსებელი და მისი წარმმართველი რ. ზუბაშვილი²¹. ამ შემთხვევას ასევე დიდი როლი უნდა შეესრულებინა წესის სტამბის გაუქმებაში.

მართალია „სადღესასწაულოს“ ბეჭდვა არ ჩამოვიდა, იგი ბოლომდე მიუყვანია რომანოზისავე ვაჟს — უკვე გამოცდილ მესტამბეს დავითს, მაგრამ წესის სტამბა გაუქმებისაგან მას ვერ უხსნია. კიდევ მეტი, იმერეთის სამეფოს გაუქმებისა და რომანოზ ზუბაშვილის გარდაცვალების შემდეგ სოფ. წესის სტამბის მართვის საქმეებში, როგორც ჩანს, ზურაბ წერეთელი ჩაერია. ამ ფაქტმა თავისი ასახვა ჰპოვა „სადღესასწაულოს“ სასტამბო მონაცემების მეორე „ვარიანტში“, სადაც ვკითხულობთ: „მათს ყოვლად სამღვდელობას ნიკოლაოს-წმიდელს სოფრონიოსს ეს გამოკრებული სადღესასწაულო დაეწყო და რამდენიმე რვეული თავის ხარჯით დაბეჭდა. და აწ ჩვენ, წერეთელმან თავადმან, სახლთუხუცესმან ზურაბ, ვინებეთ ამ სადღესასწაულოს შესრულება და ჩვენის საფასით დაბეჭდეთ და შევასრულეთ, მზილველთაგან ლოცვისა მოხსენებად“²².

წესში 1811 წ. „გამოკრებული სადღესასწაულოს“ დაბეჭდვის შემდეგ წიგნი აღარ დაბეჭდილა და სტამბის არსებობა სამუდამოდ წყდება. ჩვენ არც ის ვიცით, თუ რა ბედი ეწვია წესის სტამბის გაუქმების შემდეგ სტამბის იარაღ-მოწყობილობას. წყაროებიდან ვიცით მხოლოდ, რომ მესტამბე დავით რომანოზის ძე ზუბაშვილი 1818 წელს საჩხე-

²⁰ ქართული წიგნი, 1941.

²¹ და არა ნიკორწმინდელი სოფრონი (იხ. ო. კასრაძე, დსაბ. ნაშრ. გვ. 121).

²² ქართული წიგნი, 1941, 1, გვ. 87. ო. კასრაძე თავის ნაშრომში „კრიტიკული წერილები“ (თბ., 1968, გვ. 10—37) და პ. ვაჭროძე წიგნში „როტაციონის ბრუნავს მანქანა“ (ქუთაისი, 1979, გვ. 3—24), რომლებიც ქუთაისში მოქმედი სტამბების ისტორიას ეხებიან, ამბობენ, რომ „იმერეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ, ნახევარი საუკუნის მანძილზე, არაფერი სტამბურად არ დაბეჭდილა“. ოღონდ აქვე პ. ვაჭროძე სწორად შენიშნავს: 1821 წელს ქუთაისში დაიბეჭდა იმერეთის მმართველ გორჩაკოვის „საერთო განცხადება მცხოვრებლებისადმი იმერეთისა“, რომლითაც რუსეთის ცარიზში პატივებს პირდება 1819—1820 წლების აჯანყების მონაწილეებს“ (იქვე, გვ. 25), მაგრამ საჩხერეში საწერეთლო სტამბის შესახებ საზოგადოდ არაფერს იუწყებიან. მოგვიანებით ამ უკანასკნელს ანუ საჩხერის საწერეთლო სტამბას ო. კასრაძე შეეხო და განიხილა თავის მორიგ ნაშრომში, რომელიც 1972 წელს

რეშია და ზურაბ წერეთლის სტამბაში მომხდარ ყალბი ბეჭდის მოჭრა-ში მონაწილეობისათვის აპატიმრებენ. რაც შეეხება წესის სტამბის მთელ მოწყობილობას, იგი ქუთაისში უნდა გადაეტანათ და სოლომონ მეორის სტამბასთან ერთად ახლად დამკვიდრებულ რუსეთის მთავრობისათვის უნდა ჩაეხარებიათ. წყაროებში დაცული ცნობებით იმერეთში ორი სტამბაა მოხსენებული. ერთ-ერთი მათგანი „მდარედაა“ წოდებული; განსხვავებით სამეფო კეთილმოწყობილი სტამბისაგან. ეს „მდარე“ სტამბა იმერეთის სამეფოში, 1820-იან წლებში მოხსენებული სოფ. წესის ყოფილი სტამბა უნდა ყოფილიყო.

3. საჩხერის საფრთხლო სტამბა

ზურაბ წერეთელმა არ დააყოვნა და რომანოზ რაზმაძე-ზუბაშვილის გარდაცვალებისთანავე, 1811 წელს, ბეჭდვის პროცესში მყოფ „გამოცრებული სადღესასწაულოს“ მინაბეჭდით, როგორც ვრწმუნდებით, შეეცადა ხელში ჩაეგდო სოფ. წესის სტამბა. „სადღესასწაულოს“ მონაცემი გვაუწყებს, რომ იგი „სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთლის ნებითა და საფასით დაიბეჭდაო“. ეს ფაქტი საფუძველს იძლევა ვიფიქროთ, რომ ზურაბ წერეთელს სურდა თავისი გავლენა სოფ. წესის სტამბაზეც მოეპოვებინა, მაგრამ ახალმა რუსულმა მმართველობამ ზ. წერეთლის ამ მისწრაფებას გზა გადაუღობა, ამიტომ მას არამც თუ სოფ. წესის სტამბის, არამედ თვით ქუთაისის სტამბის, რომელიც ადრიდანვე ზურაბ წერეთელს იჯარით ქონდა მეფისგან აღებული და ამ სტამბის ფაქტიურ ბატონ-პატრონად ითვლებოდა, გამგებლობაც კი ჩამოერთვა. ამრიგად სტამბები დაიხურა და შეწყდა წიგნების ბეჭდვა როგორც ქუთაისში, ასევე სოფ. წესში.

1812-დან 1815 წლამდე იმერეთში არ მოქმედებდა სტამბა, ამიტომ, ცხადია, არც დბეჭდილი წიგნი მოგვეპოვება.

ზურაბ წერეთელს, რომელიც სოლომონ მეფეს ლალატობდა და აშენებას ელოდა იმერეთის ყოფილ სამეფოში მეფის რუსეთის ახლად დამკვიდრებული მმართველობისაგან, იმედები არ გაუმართლდა²³. ამიტომ მასში უკმაყოფილების გრძნობა რუსული მმართველობისადმი

გამოაქვეყნა. იგი ეყარება ჩვენს მიერ მოწოდებულ დოკუმენტურ მასალებს, რომელნიც ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფონდში მივაკვლიეთ. ჩვენ კოლექციურად გაეაცანით ეს მასალა და გამოიყენა იგი. ოღონდ ცალმხრივად და წყაროზე მიუთითებლად.

²³ შ. ბურჯანაძე, თავადი ზურაბ წერეთელი, — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XX-B, 1959.

იმთავითვე იჩენს თავს და ღვივდება, რაც ზ. წერეთელმა ერთგვარად გამოხატა კიდევ საქართველოს მთავარმართებელ რტიშჩევისადმი წარდგენილ წერილ-თხოვნაში (პასუხი ზ. წერეთელმა მიიღო ალ. ტორმასოვისგან).

ზურაბ წერეთელი ამ უთარილო წერილში (იგი 1811 წ. დასაწყისში უნდა იყოს შედგენილი) ჩამოთვლის თუ რას ფლობდა და როგორი იყო მისი პირადი უფლებრივი მფლობელობა იმერეთის სამეფოში მეფე სოლომონ მეორის დროს და როგორ შეიცვალა (სინამდვილეში შეირყა და ერთბაშად გაუარესდა) ახლანდელ პირობებში, რუსული მმართველობის დამკვიდრების შემდეგ.

წერილში ზ. წერეთელი ასევე ეხება სტამბის საკითხს და წერს: „...მქონდა უკანასკნელის მეფისაგან წერილით მოცემული სტამბა და სტამბის ადგილი ქუთაისში და სახლი აიღეს და საპურე დადგეს და მიზრძანა ფეოდორ დილიპიჩმა ბოძება სახლის ფასად ოცის თუმნისა და ჯერეთ არა მომცემიეს და აღარც ადგილი მაქვს“²⁴.

ზურაბ წერეთლის ამგვარი საყვედურებით აღსავე წერილზე 1811 წ. 3 მაისის თარიღით პასუხი (არაოფიციალური და ძალზე თავზაზიანი) გაუცია საქართველოს მთავარმართებელ ალ. ტორმასოვს — ქართულ ენაზე პირადად ტორმასოვის მიერ კარგად დაწერილი წერილით (ავტოგრაფი), სადაც სხვათა შორის სტამბის შესახებ ზ. წერეთელს ასეთ პასუხს აძლევს: „დასასრულ, მმართვეს მე გითხრათ თქვენ თქვენის სასტამბო სახლებისათვის, ღენერალ-მაიორი სიმონოვიჩი მომახსენებს, რომ არქიმანდრიტ ზაქარიას გაუყიდნია ერთი სახლი და... იარაღნი, გაქცეულა მეფესთან და მეორე სახლი დრომდის პურობილ არს პრავიანცისათვის, რომლისაცა დაცლა და დაუყოვნებლივ

²⁴ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd-178. აქ განსვენებული ო. კასრაძე ამ უთარილო საბუთს შეცდომით ათარიღებს 1814 წლით (იხ. მისი ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები, გვ. 122).

ჩვენ არ ვიცით საიდან აიღო ავტორმა ეს თარიღი, რადგან ზურაბ წერეთლის წერილი უთარილოა. ამ უკანასკნელის დათარიღებაში გვეხმარება ჩვენ მიერ ქვემოთ მოტანილი ალ. ტორმასოვის პასუხი ზ. წერეთლისადმი, რომელიც 1811 წ. 3 მაისით თარიღდება. ბუნებრივია, 1811 წლის 3 მაისზე უფრო ადრე უნდა ყოფილიყო აღძრული საჩივარი ზ. წერეთლისა, რომ მასზე პასუხი გაეცა ტორმასოვს. ამდენად წერეთლის საჩივარი უდავოდ 1811 წ. მაისამდეა დაწერილი და არა 1814 წელს, ავტორი ვარაუდობს: „ეტყობა უფრო ადრე ამ საკითხზე მას გენერალ-მაიორ ალ. ტორმასოვთან უჩივლიათ“. ზ. წერეთელს ტორმასოვთან საერთოდ არ უჩივლია, მან იჩივლა მთავარმართებელ ნიკოლაი ფეოდორეს ძე რტიშჩევთან, ხოლო ამ საჩივარზე პასუხი წერეთელს მოგვიანებით 1811 წ. მაისში გასცა ალ. ტორმასოვმა. აქ დასახელებული წყაროები, რომელთაც ო. კასრაძეც უთითებს, ისტორიული სინამდვილის მხოლოდ ამგვარად გაგებისა და ფაქტის ზუსტად დათარიღების საფუძველს იძლევა.

Լեւոն 37. Եւստրոն. Եւստրոն. 1917. Քաղցրեւ Քաղցրեւ Եւստրոնի յարցում, Քաղցրեւ — Լեւոն

უკან მოცემა თქვენის ბრწყინვალეობისათვის მე ვბრძანე, და რომელიც გაუყიდნია არქიმანდრიტს, უკეთუ არა აქვს სამართალი გაუიღვესა, ჩამოართვან ის მსყიდველსა და თქვენ უკუ მოქცენ“²⁵.

აქედან კარგად ჩანს, რომ ზურაბ წერეთელს ქუთაისში სტამბა მეფის სასახლიდან გადაუტანია საგანგებოდ გამართულ „სასტამბო სახლებში“ (ორი სახლი, ორგვარი სტამბა), რომელთაგან ერთს თითქო ზაქარია არქიმანდრიტი დაპატრონებია (სახლიც გაუყიდნია), ხოლო სტამბის იარაღი გადაუტანია თავისი ძმის გიორგის ბინაზე. რაც შეეხება სიმონოვიჩის მონათბრობს, რომ თითქოს ზაქარია არქიმანდრიტს ერთი სახლი და სტამბა მიეთვისებინოს და თან გაჰყოლოდეს იმერთა მეფეს სოლომონ მეორეს, არ გამოხატავს სინამდვილეს და მთლიანად მოგონილია.

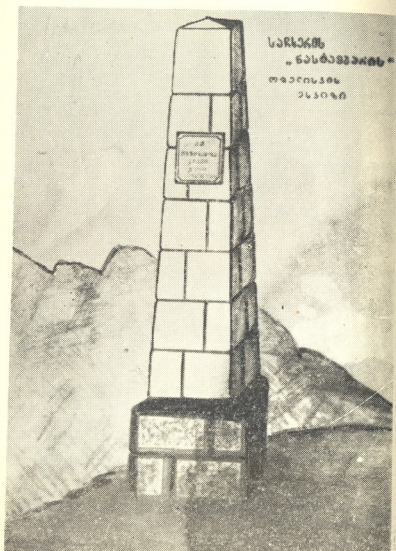
ალ. ტორმასოვის ამგვარმა მოულოდნელმა (უსულგულო) პასუხმა, ირკვევა, თვალი აუხილა და დროულად დაარწმუნა რეალისტი და გამჭრიახი პოლიტიკური მოღვაწე ზ. წერეთელი მასში, რომ მისი „დიდი ამავის დაფასებას“ რუსეთი არ აპირებს; და იგი მეფის რუსეთის დიდ მოხელეთა მოიმედე — ქვეყნისათვის და მისთვის საჭირო საქმის სასურველად და დროულად გადაჭრისათვის ხელში შემყურე არასოდეს არ უნდა ყოფილიყო.

იმერეთში მოქმედი სტამბების გაუქმებით უკმაყოფილო პატივმოყვარე და გულზვიადი თავადი ზურაბ წერეთელი და მისი ვაჟი გრიგოლი, რომელთაც დიდი ქონების გარდა დიდი დამსახურება, გავლენა და ნდობაც უნდა ქონდეთ ახლად დამკვიდრებული რუსული მმართველობის წინაშე, ამიერიდან ცდილობენ იმოქმედონ საკუთარი ძალებით, საკუთარი სტამბის დაარსებისათვის თავიანთ სათავადო მამულში — საჩხერეში, მოდინახეს ციხისა და სასახლის მიდამოებში.

25 იხ. ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი Sd, № 1610.

ტორმასოვი ალექსანდრე პეტრეს ძე 1809 წ. 9 მარტს დაინიშნა საქართველოსა და კავკასიის ხაზის ჭარბების მთავარსარდლად (ანუ მთავარმართებლად, როგორც მას ჩვენში უწოდებდნენ). ამ თანამდებობაზე იგი დარჩა 1811 წ. სექტემბრამდე. ტორმასოვის ადგილზე 1811 წ. სექტემბერში გააწესეს მარკოზ პაულიჩი, რომელიც არმდენიმე თვის შემდეგ გადაიყვანეს. ნიკოლოზ ფეოდორის ძე რტიშჩევი ჯერ კიდევ 1811 წ. თებერვალში დაინიშნეს კავკასიის ხაზის ჭარბების მთავარსარდლად, ხოლო ერთი წლის შემდეგ — საქართველოს მთავარმართებლად. ამით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ ზ. წერეთელა განცხადებით შეცდომით (თუ შეგნებულად) მიმართავს რტიშჩევს, ხოლო პასუხობს ტორმასოვი 1811 წლის 3 მაისის თარიღით. რტიშჩევი საქართველოს მთავარმართებლის თანამდებობაზეა 1812 წლის თებერვლიდან 1816 წ. ოქტომბრამდე, იგი შეეცალა ერმოლოვმა. Юбилейный сборник к столетию присоединения Грузии к России, Тифлис, 1901, стр. 9—10, 12, 14.

ამ მიზნით ისინი მოსკოვში აგზავნიან მათთვის სანდო პირს „სტამბის იარაღების, ტყვიისა და ქაღალდისა და სხვათა საყიდლად და მოსატანად“, რაზეც ორას სამოცი თუმანი დაუხარჯავთ, და ენერგიულად შესდგომიან ახალი სტამბის მოწყობას.

სურ. 38. სარსებრის „ნასტამბარის“ ობელისკის ესკიზი.

როგორც ჩანს, ცხოვრებისეულად გამოცდილი, ენერგიული და გულგაუტეხელი ზურაბ წერეთელი ამერიიდან თვითმოქმედებისა და შემოქმედებითი მოღვაწეობის გზას დაადგა. მან მიიღო გადაწყვეტილება და მოკლე დროში სისრულეში მოიყვანა საკუთარ მამულში, საჩხერეში, მოდინახეს ციხე-სასახლის მიდამოებში კეთილმოწყობილი სტამბის გახსნის შესახებ. საკუთარ სტამბაში ზურაბ წერეთელმა მიიწვია როგორც ქუთაისის, ასევე სოფ. წესის სტამბების საუკეთესო ოსტატები — ზაქარია არქიმანდრიტის, დავით ზუბაშვილის და სხვ. სახით.

ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია საყურადღებო საბუთი, რომელიც შუქს ფენს საჩხერის სტამბის ისტორიას. ესაა 1815 წ. 5 მაისის თარიღით შედგენილი ზაქარია არქიმანდრიტის პირობის წერილი ზურაბ წერეთლისადმი. ამ წერილიდან ჩანს, რომ 1815 წ. საჩხერის საწერეთლო სტამბა უკვე გამართულია და მუშაობს — წიგნი იბეჭდება.

აი სრული ტექსტი ამ საბუთისა: — «ესე უტყუარი პირობის და სიმტკიცის წერილი მოგართვით მე მდაბალმა არხიმანდრიტმან ზაქარიამ თქვენ ბატონ წერეთელს სახლთუხუცესს ზურაბს და თქვენს შვილს ბატონს გრიგორს ასე რომ სტამბის სიყვარული გქონდათ, და ორას სამოცი თუმნის სტამბის იარაღები, ტყვია და ქაღალდი მოსკოვიდგან მოატანინეთ და იყიდეთ და თქვენ ინებეთ საჩხერეს სტამბის გამართვა და მე მიბრძანეთ.

მე თქვენის ერთგულებისა და სიყვარულისათვის ღწის შეწევნით გავმართე და ვამუშავე, ახლა კიდევ პირობა მიხოვეთ და წყალობა მიბოძეთ ჩემი ძმის წულ ისიდორიონისათვის ყმა და მამულისა აზნაურიშვილობის [ბოძება], რვა გლეხი... თავისი ადგილ-მამულიანათ... რადგანაც თქვენ ეს წყალობა ინებეთ, მეც ეს პირობა მომირთმევია უტყუილი: თუ თქვენი სტამბა მე არ დამეშალოს თქვენგან საჩხერეს, მე არავის ბრძანებით არას ადგილს სტამბა არ ვამუშაო, — თუ ძალი ვისგანმე არ დამადგა. თუ ჩემს სახლში რამ მცირე-მცირე დაებეჭდო, შენი სტამბის წინააღმდეგომი და დამაყენებელი არც ის ვქნა.

კიდევ ეს პირობა მომირთმევია: ჩემის შეძლებისამებრ შენი სტამბა უმუშაოდ არ მოვაცდინო, ხარჯი თქვენი იქნება და ოსტატობა ჩემი, და ჩემს სიცოცხლეში თქვენს სიყვარულსა და ერთგულებას ვეცადო და რომელიც წიგნი თქვენის ხარჯით დაებეჭდოთ, ხარჯს უნდა გამოვიდე და რაც დარჩება — ორი წილი თქვენია და ერთი წილი ჩემი იქნება და რომელსაც წიგნს თქვენს უხარჯოთ დაებეჭდავთ, ის კი საკუთრად ჩემი იქნება და რადგან თქვენს სტამბაში დაებეჭდავთ რასმე, მისის მიზეზით სარგებელიც მოგერთმევით. ღწის წინაშე ეს შეკრუ-

ლების და პირობის უტყუელი წერილი მომირთმევია წელთა ჩყვე
მაისის ე. ბეჭედი²⁶.

ზურაბ და გრიგოლ წერეთლების ამგვარ ენერგიულ უკიდებლად გაბედულ მოქმედებას საკუთარ მამულში სტამბის დაარსება-ამუშავებისათვის სასურველი შედეგიც მოყოლია. 1815 წ. მაისში სტამბა საჩხერეში უკვე „გამართულია და მუშაობს“, როგორც ეს ზაქარია არქიმანდრიტის აქ მოტანილი პირობის წიგნიდან ჩანს.

ჩვენამდე მოაღწია 1815 წ. საჩხერეში პირველად დაბეჭდილმა წიგნმა „სამოციქულომ“, რომელიც სარდალ სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთლისა და მისი ძის გრიგოლის მცდელობით განხორციელდა და რომელსაც შემოუნახავს ასეთი შინაარსის საგამომცემლო მინაბეჭდი: „სტამბისა ამის ყოვლითურთ მმართველი და ზედამდგომელი საქართველოს მრავალშთის გარეჯის ბერი გენათის არქიმანდრიტი ზაქარია სტამბისა ამის ბეჭდისა მუშაკი რომანოზ მესტამბის ძე, მესტამბე დავით ზუბაშვილი“²⁷.

ამრიგად, სათავადო სტამბა საჩხერეში დაარსდა სტამბის იარაღებისა და მისთვის საჭირო ყოველგვარი მასალის მოსკოვში ზურაბ წერეთლის საფასით შესყიდვის, ჩამოტანისა და გამართვის საფუძველზე. სტამბის მმართველად დაინიშნა სოლომონ მეფის სტამბის ყოფილი მოღვაწე ზაქარია არქიმანდრიტი, ხოლო წიგნის მბეჭდავ-მესტამბედ სოფ. წესის სტამბის მუშაკი დავით რომანოზის ძე ზუბაშვილი²⁸. სოფ. წესში (1815 წ.) სტამბა კარგა ხანია რაც აღარ მოქმედებდა. მისი დამაარსებელი რომანოზ ზუბაშვილი 4 წლის წინ გარდაიცვალა, ხოლო რომანოზის ძე და მისი შემცველელი დავითი, ზაქა-

26 არქიმანდრიტი ზაქარია, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd-1547.

27 ქართული წიგნი, 1941, გვ. 88.

28 სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ნოსაზრება, რომლის მიხედვითაც საჩხერის, ანუ საწერეთლოს სტამბა, თითქოს, ქუთაისის სტამბის ბაზაზე იყოს დაარსებული; ისტორიული წყაროებით კი დასტურდება, რომ იმერეთის სამეფო სტამბის, ისე როგორც სოფ. წესის საეკლესიო სტამბის, იარაღ-მოწყობილობანი რუსეთის ადგილობრივი სამხედრო ხელისუფლების შტაბის გამგებლობაში გაღასულა.

სხვაგვარად შეუძლებელიც იყო. იმერეთში დამკვიდრებული რუსული მმართველობა სამეფო-სახელმწიფო ქონებას არავის დაანებებდა და ძალით კიდევ მის მიტაცებას ვერავინ ცდიდა. ასეც მოხდა. ზურაბ წერეთელმა, როგორც ეს საბუთით მტკიცდება, სტამბის იარაღები და ყოველივე, რაც სტამბის ამუშავებას ესაჭიროებოდა, ერთიანად იყიდა და მოიტანა მოსკოვიდან. წერეთელს არც კი უცდია სახელმწიფო სტამბის მითვისება, მას სტამბის მუშაობის გაგრძელება აინტერესებდა, მაგრამ როცა ეს შეუძლებელი გახდა, ზ. წერეთელი საკუთარი სტამბის დაარსებისათვის იღწეოდა და დააარსა კიდევ საჩხერეში.

რია არქიმანდრიტთან ერთად საჩხერის საწერეთლო სტამბაში ეწეოდა მოღვაწეობას.

გამოცდილი მესტამბეების ზაქარიასა და დავითის ენერგიულ შრომით საჩხერის საწერეთლო სტამბაში მუშაობა აღმავლობით გრძელდებოდა. 1817 წ. საჩხერის სტამბაში დაიბეჭდა სახარება, რომლის საგამომცემლო ანდერძში ვკითხულობთ: „დაიბეჭდა სახარება... დროსა უკეთილმსახურებისა და თვითმპყრობელისა და დიდისა ხელმწიფისა ალექსანდრეს ძისათა ს^დ როსიისა და სხვათა... კურთხევითა ყ^დ სამღვდელოსა... დაიბეჭდა წიგნი ესე საჩხერეს, სასახლესა სარდალ სახლთუხუცისა ზურაბ წერეთლისასა; საფასწარსაგებლითა თავადის მაიორის და კავალერის წერეთლის გრიგორისათა წელსა ჩყიზ (1817) თვესა აპრილს რიცხვსა“²⁹.

„სახარების“ დაბეჭდვაში „ფრიალი შრომა“ თავს უღვია და კიდევ აღუსრულებია გაენათელ ზაქარიას. წიგნის ბოლო ფურცელზე მას მიუბეჭდია მიმართვა ზურაბ წერეთლისადმი, სადაც ვკითხულობთ: „მოწყალეო ხელმწიფე! მსახურებასა შეუდეგ ბრწყინვალეებისა თქვენისას, ვითარცა სუროდა, სამღვთოსა სულსა შენსა. წმინდა ესე სახარება დაბეჭდვდ მრავლითა შრომითა და სხვათაცა წიგნთა და წიგნაკთა შინა ნაშრომთა ჩემთა სახელი შენი აღვსწერე. ვსასოებ კაცთმოყვარისა ღვთისაგან, რათა უზადლოთა კეთილ მოქმედებითა შენითა წიგნთაცა შინა ცხოვრებისათა აღიწეროს სამარადისოდ“³⁰.

ამავე 1817 წ. საჩხერის სტამბაში დაბეჭდილად ვარაუდობენ, ხოლო ზოგი გადაჭრით მიიჩნევს „მათეს სახარებას“, მაგრამ არც ერთ მათგანს თავიანთი მოსაზრების დასამტკიცებლად საჭირო საბუთი არ მოაქვს, ან კიდევ საერთოდ უვლიან გვერდს ამ ფაქტის აღნიშვნას³¹.

სინამდვილეში ირკვევა, რომ 1817 წ. საჩხერის სტამბაში „მათეს სახარება“ არ დაბეჭდილა.

მომდევნო 1818 წ. საჩხერის სტამბაში დაიბეჭდა „პატარა სახარება“, რომლის შესახებაც ცნობას გვაწვდის თვით ზაქარია არქიმანდრიტი, დამბეჭდავ-გამომცემელი ამ „პატარა სახარებისა“.

ამის შესახებ ბელგოროდში გადასახლებული ზაქარია არქიმანდრიტი (თუ რატომ გადასახლეს ამაზე ქვემოთ) პეტერბურგში მცხოვრებ იმერეთის მეფის დავითის მეუღლეს, დედოფალ ანას, პირად ბართში სწერდა: „...ქუთაისს დამიბარეს, პატარა სახარებას ვბეჭდავდი

²⁹ ქართული წიგნი, 1941, გვ. 88.

³⁰ იქვე, გვ. 89. აქ ყურადღებას იპყრობს ფაქტი, „სხვათაცა წიგნთა და წიგნაკთა ნაშრომთა ჩემთა, სახელი შენი აღვსწერე“. ე. ი. 1816 წელს, უნდა ვიფიქროთ, საჩხერის სტამბაში ორ წიგნს გარდა სხვა წიგნი და წიგნაკები უფიქრა დაბეჭდილი.

³¹ ქართული წიგნი, 1941, გვ. 88.

წყელს საჩხერეს. და რომ ჩავედ ქუთაისს, მაშინვე დამიკვირეს და...
ტფილისში გამოგზავნეს“... დაპატიმრება კი მოხდა 1818 წელს სენტიანოვსკის
ტემბერში³². ამრიგად, საჩხერის სტამბაში „პატარა სახარება“ 1818
წელს დაიბეჭდა.

აღნიშნულს კარგად ადასტურებს 1822 წლის აპრილში ზაქარიას
მიერ ანა დედოფლისადმი პეტერბურგში მიწერილი ბარათი, სადაც
აღნიშნულია, რომ ზაქარიას საჩხერიდან თბილისში თან წამოუღია ზოგ
პირად ნიეთთან ერთად „პატარა სახარების“ მთელი ტირაჟი, რომელიც
მიუბარებია მიხეილ იოსების ძე მიქაძე-ფალავანდიშვილისათვის სიო-
ნის საყდარში³³, საიდანაც ამას შეეძლო ამ სახარების ეგზემპლარის
მიღება. ამრიგად, ცხადად ირკვევა, რომ საჩხერის სტამბაში წიგნების
ბეჭდვა 1818 წლის ჩათვლით გრძელდებოდა.

ზაქარია არქიმანდრიტის დაპატიმრებით და ბელგოროდში მისი
გადასახლებით საჩხერის საწერეთლო სტამბის მუშაობა მართალია
დიდი ხნით შეწყდა, მაგრამ მთლიანად მაინც არ უნდა გაუქმებულყო.
სტამბა კიდევ რამდენიმე წელს მდგარა უმოქმედოდ საჩხერეში და
მხოლოდ 1822 წელს განუახლებიათ სტამბის მუშაობა. ამას ადასტუ-
რებს სოფ. სხვიტორში ა. წერეთლის სახლმუზეუმში დაცული „ოდი-
კი“-ს წარწერა, სადაც ვკითხულობთ: „დაიბეჭდა წმინდა ესე ოდიკი
საჩხერეს ნებითა და კურთხევით ყოვლად უსამღვდელოესის საიმე-
რეთოს არქიეპისკოპოსის და კავალერის სოფრომის მიერ წელსა ჩყკბ,
იანვრის კ“³⁴. ოდიკის დაბეჭდვა შეეძლო მესტამბე დავით რომანოვის
ძე ზუბაშვილს, რომელიც მოკლე დროში განთავისუფლდა პატიმრო-
ბისაგან³⁵.

ამის შემდეგ ცნობებს საჩხერის სტამბაში დაბეჭდილი რაიმე სახის
წიგნაკის, მასალის ან ფურცლის შესახებ წყაროებში ჩვენ ვერ ვხვდე-
ბით. 1822 წლიდან საჩხერის სტამბა მუშაობას წყვეტს. სტამბა, რო-
გორც ჩანს, მთავრობის განკარგულებაში უნდა გადასულიყო და გარ-
კვეულ დრომდე ისიც უმოქმედოდ იდგა.

ზაქარია არქიმანდრიტს საჩხერე-ქუთაისიდან თბილისსა და ბელ-
გოროდში თან წაღებულ საკუთარ წიგნთა და პირადი ბიბლიოთეკის

³² ლენინგრადის აზიის ხალხთა (ყოფ. აღმოსავლეთმცოდნეობის) ინსტიტუტის
ქართულ ხელნაწერთა ფონდი K, № 16, ფურც. 15. ამავე 1818 წელს ზაქარია
არქიმანდრიტსა და ოსე გაბაშვილს, რომელნიც ერთად დააპატიმრეს, განცხადებით
მიუმართავეთ მთავარმმართველ ერმოლოვისათვის. იხ. საქ. ცენტრარქივი, ფ. 2,
საქ. 596, ფურც. 50.

³³ იქვე, დასახლებული ინსტიტუტის ხელნაწერთა ფონდი, ფურც. 18.

³⁴ ქურნალი „დროში“, 1956. № 10, — 3. წერეთლის წერილი, „საჩხერის
სტამბა“.

³⁵ საქ. ცენტრარქივი, ფ. 2, ანაწ. 1, საქ. 596, ფურც. 116—117.

გარდა საჩხერეში დარჩენია მის მიერ დაბეჭდილი წიგნების, „ქამნის“, საკუთარი ეგზემპლარები, გარკვეული რაოდენობით. ვაჭარ-
ვებაში ჩავარდნილ ზაქარიას თბილისიდან ბელგოროდში გასახლების
წინა დღეებში წერილი მიუწერია ზურაბ წერეთლისათვის, რომლითაც
თხოვდა: დაბეჭდილი „ქამნების“ სამეგრელოში გაყიდვას და ფუ-
ლის მისთვის დროულად გავზავნას, ვიდრე ბელგოროდში მისი გა-
სახლება მოხდებოდა³⁶.

სამეგრელო კვლავინდებურად რჩებოდა ნაბეჭდი წიგნების გამსა-
ლებელ ერთ-ერთ კერად, რაც ჯერ ვახტანგ VI-ის და შემდეგ ერეკლე
შეორის სტამბებში დაბეჭდილი წიგნების გავრცელებით იწყება.

ქუთაისის სამეფო და საჩხერის სათავადო სტამბებში ზაქარია
არქიმანდრიტის ნაყოფიერი მოღვაწეობით დაბეჭდილი წიგნებით სა-
მეგრელოსთან ერთად, როგორც ჩანს, მთელი ზღვისპირეთის ეკლესია-
მონასტრები მარაგდებოდა. ამის შესახებ ზოგი ოფიციალური ცნობაც
კი შემონახულა³⁷. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ XIX საუკუნის პირ-
ველი მეოთხედის ისტორიულ პირობებს, რომ რუსეთთან ახლად შე-
ერთებულ საქართველოში მოქმედი ეკლესია-მონასტრებისა და სხვა-
თა საკმაოდ გაზრდილი მოთხოვნილება სასულიერო წიგნებზე მთლია-
ნად იმერეთის სტამბებს დააწვა, ამიტომ ბუნებრივია ამ დროს წიგნის
ფასებიც საკმაოდ გაიზრდებოდა. ამ ხანებში თბილისში ქართული
სასულიერო წიგნები საერთოდ არ იბეჭდებოდა (მიმდინარეობდა
მხოლოდ ბიუროკრატიულ-ჩინოვნიკური მიწერ-მოწერა ამგვარი წიგნ-
ების დასაბეჭდად სტამბის გახსნის შესახებ), ხოლო რუსეთში (მოს-
კოვში) ამგვარი წიგნები მეტად მცირე რაოდენობით იბეჭდებოდა.

ამიტომ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში რუსული
მმართველობის დამკვიდრებასთან დაკავშირებულ დაპირისპირებულ
წინააღმდეგობათა ვითარებაში, მეტ-ნაკლებად, მხოლოდ იმერეთის
სტამბებში ხერხდებოდა საეკლესიო წიგნების ბეჭდვა — ასე გრძელ-
დებოდა 1822 წლამდე.

1818 წ. ზაქარია არქიმანდრიტთან ერთად დაუპატიმრებით ოსე
ზაქარიას ძე გაბაშვილი (ბესიკის ძმა), აგრეთვე მესტამბე დავით რო-
მანოზის ძე ზუბაშვილი და ივანე წერეთელი, ხოლო გრიგოლ ზურაბის
ძე წერეთელს დიდი ქრთამით გამოუხსნია თავი.

³⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი. Sd-1549. პასუხი ამ ბარათისა არ ჩანს.

³⁷ მაგ., გენ. სიმონოვიჩის წერილები რტიშჩევსკადში, იხ. АРТУ... ტ. 2, გვ.
480—481.

მათი დაპატიმრების მიზეზი სპეციალურ საქმეში არის აღნიშნული რომელიც საქართველოს ცენტრარქივშია (იხ. ფ. 2, ანაწ. 1, საქ. 596) დაცული, აგრეთვე კარგადაა გადმოცემული ანა დედოფლისადმი გაგზავნილ ზაქარია არქიმანდრიტისა და ოსე გაბაშვილის პირად ბარათებში.

ზაქარია და ოსე დაპატიმრების მიზეზად სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთლისა და მისი ვაჟის გრიგოლ წერეთლის ყოვლად უსამართლო საქციელს ასახელებენ; საძმო-საწერეთლო მამულის გაყოფისას წერეთლებს შორის დავა ამტყდარა. ამ დავაში მათდა უნებურად ჩათრეული ზაქარია არქიმანდრიტი და ოსე გაბაშვილი სრულიად უდანაშაულოდ დასჯილან. ოსე გაბაშვილი ამის შესახებ ანა დედოფალს სწერდა: „სანატრელმა ბატონმა მეფე სოლომონმა მიბრძანა მე, და დამაწერინა წყალობის წიგნი სახლთუხუცესის ზურაბ წერეთლისათვის, ქაიხოსროსათვის და მათის ძმის ბერის წერეთლისათვის. მაშინ სახლთუხუცესმან თავისის ძმის, ბერის სახელი აღარ დამაწერინა და მისი სახელის ადგილი დასაწერად დამატოვებინა ცარიელი სტრიქონი. და ეს ბრძანა, — მიზეზი ბატონს მეფესაც მოხსენებული აქვსო. მე და ჩემს ძმას ბერს ცოტა რამ ერთმანეთში სიტყვა გვაქვსო და ახლა, ბერის სახელს, ნუ დასწერო. მოგეხსენება სახლთუხუცესის ამბავი, რომ მეორე იმერეთის გამგებელი ის იყო და როგორც ენება, ისე იქმოდა და მე დაუტევე ადგილი დასაწერი სახელი ბერის წერეთლისა“³⁸.

ბერი წერეთელს და მის შვილს ივანეს თავისი უფლებების აღდგენისათვის ბრძოლა სოლომონ მეფის გადადგომის შემდეგ დაუწყიათ და ოსე გაბაშვილი იძულებული გამხდარა უსიამოვნო წერილი მიეწერა ზურაბ წერეთლისათვის: „ან მეფეს რატომ უყავი საქმე, რომ მოატყუე და წარსაწყმედელ ბრალში ჩააგდეთ, ან მე რას შემართლებოდი, რომ იმაში გამრიეო“. რა თქმა უნდა, წერეთელი ამით უკმაყოფილო გახდებოდა.

ბერი წერეთელს, ოსესთან ერთად, ზაქარია არქიმანდრიტიც გამოუყენებია და უცდია მისი დახმარებით მეფის სოლომონ II სამეფო ბეჭედი მოეპრა საჩხერის სტამბაში, ყალბი საბუთის დასამტკიცებლად.

³⁸ ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ქართულ ხელნაწერთა ფონდი K. № 16, ფურც. 15.

ზაქარიას მიერ ბელგოროდიდან ანა დედოფლისადმი გაგზავნილ წერილში ვითხულობთ: „ჩვენი პატიმრობის ამბავი გეკითხა. მე გახლდი საჩხერეს წერეთლის ზურაბისაგან ვედრებით მიყვანილი სტამბის გასამართავად, რაც შემეძლო სტამბა მოეაწყვე, შრომა თავს ვიდევ და გაუმართე და წიგნები დაუბეჭდე, მაგრა, რადგან ისინი ღირსნი არ იყვნენ, სამართლად განსაცდელი მომეკლინა, რა იმათი საქმე იყო სტამბა, მწარედ შენიშნავს განაწამები ზაქარია.

ამის შესახებ ზაქარია ანა დედოფალს სწერდა: „საჩხერეს, ბერის წერეთლისას, სადილად წამიყვანეს. მესტამბე მოეყვანათ და მითხრეს ამ მესტამბეს ბეჭედს ვაჭრევიანებთო, ეგების ჩვენი მამული არ დაგვკარგოსო“. ზაქარია არქიმანდრიტს, როგორც საჩხერის სტამბის გამგებელს, რამდენჯერმე დაუშლია სამეფო ბეჭედის მოჭრა და ვერც შეუტყვია მოჭრა თუ არა ასეთი ბეჭედი სინამდვილეში მესტამბე დავით ზუბაშვილმა. მაგრამ, გადმოგვცემს ზაქარია: „ორი კვირა რომ გავიდა, ამ მესტამბემ ლაპარაკი დაიწყო, ზაქარია არქიმანდრიტმა მიცვალებულის მეფის სოლომონის ბეჭედი მომაჭრევიანო“; ოსე გაბაშვილის ცნობით „ამ საქმისათვის ატყდა გრიგოლ წერეთელი და რაც იმერეთში ნაჩაღნიკი იყო ყველას წიგნები მისწერა სახლთუხუცესის მაგივრად და შეგვასმინა, რომ ოსემ და ზაქარია არქიმანდრიტმა მეფის ბეჭედი მოაჭრევიანა და მეფის წყალობის წიგნი დასწერეს, დაბეჭდეს და ბერს წერეთელს მისცესო“.

ცარიზმის მოხელეები ამ ხმებს შეუშფოთებია, დაპატიმრებული ოსე და ზაქარია ქუთაისში ჩაუყვანიათ. „ივანე წერეთელიც და ის მესტამბეც ჩვენთან მოიყვანესო“, წერს ოსე. 1818 წლის 10 დეკემბერს დაპატიმრებულები 20 ჯარისკაცმა თბილისში ჩამოიყვანა. ამრიგად, ირკვევა, რომ მათთან ერთად დაუპატიმრებიათ მესტამბე დავით რომანოზის ძე ზუბაშვილი-რაზმაძე და ივანე წერეთელი. თბილისში დაუბარებიათ ზურაბ წერეთლის ვაჟი გრიგოლი, ოსეს დაწერილი სიგელი უთარგმნიათ და ბერი წერეთლისათვის მამულები დაუბრუნებიათ, ხოლო გრიგოლ ზურაბის ძე წერეთელს დიდის ქრთამით გამოუხსნია თავი და ასევე სხვადასხვა გზებით მოუხერხებიათ მესტამბე დავით რომანოზის ძის და ივანე წერეთლის პატიმრობიდან გამოხსნა. დაისაჯნენ მხოლოდ ზაქარია არქიმანდრიტი და ოსე გაბაშვილი.

რა ბედი ეწვიათ 1820 წლიდან სამშობლოს მოწყვეტილ და ბელგოროდში გადასახლებულ ზაქარია არქიმანდრიტს და ოსე გაბაშვილს? რა საქმიანობას ეწეოდნენ ისინი უცხოებაში?

ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში დაცული წერილები ამ კითხვაზე სავსებით ნათელ და ამომწურავ პასუხს იძლევა. წერილებიდან ნათლად დასტურდება, რომ ანა დედოფალს (1766—1836 წწ.), იმერეთის მეფის დავით 11 თანამეცხედრეს, რომელსაც მეტად ფართო ლიტერატურული ინტერესები ამოქმედებდა, უდიდესი მზრუნველობა გამოუჩენია ბელგოროდში ექსორიაქმნილი დიდი მწიგნობრების — ზაქარიასა და ოსესადმი, რომელთაც, ეჭვი არ არის, მეტად ახლოს იცნობდა ჯერ ქართლიდან და შემდეგ იმერეთიდან, როგორც სამეფოს ერთგულ ყმებს. ბელგოროდში ზაქარიას და ოსეს, გადასახლების მეტად ძნელ პირობებში, ანა დედოფლის დაკვეთით და საფასით, საერო, სასულიერო და სამეცნიერო ხასიათის ქართული წიგნების

გადაწერისათვის მიუყვიათ ხელი. ამრიგად, მათ ბელგოროდი 1820
იან წლებში ქართული სამწერლობო მოღვაწეობის ერთ-ერთი უმთავრესი
კერად გადაუქცევიათ.

ზაქარია და ოსე თვითონ სთავაზობდნენ ანა დედოფალს თავიანთ
სამსახურს; მაგალითად, 1824 წლის 26 ივნისს ოსე გაბაშვილი ანა
დედოფალს სწერს: „თუ რამე წიგნი გაკლდეს ანუ საღმრთო, ანუ საე-
რო, მიზომეთ მისის დედნითა და კარგის ქალაღღთა, გნებავეს სუფთად
გადაგიწერთ და თუ გნებავეთ ნუსხურად და თუ გნებავეს თავხელათ
მხედრულად. მოკლითაც გახლავარ და თავსაც კარგად შევიქცევ, ჩემო
ხელმწიფეო“.

ოსე გაბაშვილი თავის სამწერლო საქმიანობას ბელგოროდში ზა-
ქარიასთან ერთად ეწეოდა და ხშირად ზაქარია არქიმანდრიტის კონ-
სულტაციით სარგებლობდა. ეს კარგად ჩანს წერილებიდან. პროთო-
იერეი ოსე გაბაშვილი ზაქარია არქიმანდრიტს თავის მოძღვრად და
სულიერ მამად მიიჩნევდა. ანა დედოფალი დაინტერესებულა ზაქარიას
წიგნებით და ზოგი რამ უთხოვია კიდევ. ამაზე ზაქარია თავის საპა-
სუხო წერილში (1821 წლის 12 ივნისს) ანა დედოფალს სწერდა,
რომ საკუთარი ბიბლიოთეკა მან დასტოვა თბილისში: „მის ბრწყინვა-
ლებას მიქაძე-ფალავანდოვს, მიხაილ იოსებიჩის სიონში მივაბარე წიგ-
ნები წამოსვლის დროს თუ რამე მქონდაო“. ზაქარია არქიმანდრიტი
ცნობილი კალიგრაფი იყო. იგი გელათსა და ქუთაისში მოღვაწეობის
დროს წერდა წიგნებს; მას გრიგოლ ზურაბის ძე წერეთლის თხოვნით
გადაუწერია კვანტოს კურციოსის „საქმეთათვის აღექსანდრე დიდისა
მეფისა მაკედონელისათა“, რომელიც 1762 წელს თარგმნა ანტონ I
და მიუძღვნა მეფე ერეკლე მეორეს.

ზაქარია არქიმანდრიტს და ოსე გაბაშვილს მდიდარი ბიბლიოთე-
კა უნდა ჰქონოდათ. ბელგოროდში ზაქარიას გარდაცვალების გამო
ანა დედოფალს ოსე გაბაშვილისათვის დაუვალეზია, ყურადღება მი-
ექცია, რომ არ გაფანტულიყო გარდაცვალებულის ლიტერატურული
არქივი და პირადი ნივთები. საპასუხოდ ოსე 1824 წლის 25 თებერვალს
დაწერილი ბარათით დედოფალს აცნობებდა: „გებრძანა არქიმანდ-
რიტის ან ხატი იყოს და ან წიგნები, ნურაფერს დატოვებთო. რო-
დესაც კუთხეული მიიცვალა, მაშინვე არხიმანდრიტი ამ მონასტრისა
იოსებ მოვიდა და რაც იყო სულ ააწერინა, ერთი არაფერი არ დაუ-
ტოვებია... ანუ თქვენი წყალობა ტანისამოსი, ანუ წიგნები სკივრში
ჩააწყო, საყდარში სალაროში შეინახა... ორი საარხიმანდრიტო ჭვა-
რი... მისი ანდერძის წიგნი მანდ გამოგზავნა, სინოდს მიართვეს“³⁹.

³⁹ სწორედ ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ საცხებით შესაძლებელია ზა-
ქარია არქიმანდრიტისა და ოსე გაბაშვილის არქივები, სინოდის უწყებაში მოხვედ-

რა საფუძველზე უკავშირდებიან ოსე და ზაქარია ანა დედოფალს? ანა დედოფალი. როგორც აღვნიშნეთ, იყო იმერეთის მეფის დავით გიორგის ძის მეუღლე, რომელიც 1802 წლიდან რუსეთში გადასახლებულ იმპერატორ ალექსანდრეს ჩარევის წყალობით მან მოახერხა პატიმრობიდან გამოეხსნა თავისი ვაჟი კონსტანტინე, რომელიც სოლომონ მეორეს მუხურის ციხეში ჰყავდა გამომწყვდეული⁴⁰. შემდგომ კონსტანტინე შევიდა რუსეთის არმიასში, იწოდებოდა კონსტანტინე იმერეტინსკად (1784—1844), იყო რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი.

ანა დედოფალი უაღრესად განათლებული, მწიგნობარი და ქართული კულტურის მოღვაწეთა დიდი მეცენატი იყო. მას ძვალ-რბილში ჰქონია გამჭდარი ის დიდი და ფართო ლიტერატურული ტრადიციები, სიყვარული მშობლიური ენისა და მწერლობისადმი, რაც ორბელიანთა გვარს ოდითვე მოსდევდა. ოსე გაბაშვილის მამა — ზაქარია მოძღვარი ხომ ორბელიანთა კარის საყდრის სულიერი მსახური იყო. ქართლიდან გაძევებულმა ზაქარია გაბაშვილის ოჯახმა ბევრად ადრე ჰპოვა თავშესაფარი იმერეთის სამეფოში. ეჭვი არ არის, რომ ეს კავშირი ანას გადედოფლების შემდეგ კიდევ უფრო განმტკიცდებოდა.

ოსე გაბაშვილის მიმოწერით დასტურდება, რომ ანა დედოფალი ბესარიონ გაბაშვილის ლექსებითა და მისი პირადი ამბებით (რაც კი ახსოვდა და მოიპოვებოდა გაბაშვილების ოჯახში) მეტისმეტად ყოფილა დაინტერესებული და ამ ცნობების სისტემატურად მიწოდებას ავალებდა ოსეს. ბესიკი XVIII ს. 80-იანი წლებიდან დავითის მეფობისა და ანას დედოფლობის პერიოდში რუსეთ-თურქეთის ომის (1787—1791 წწ.) დაწყებისთანავე რუსეთში გაიგზავნა დიპლომატიური მისიით და განუყრელად ახლდა გრ. პოტიომკინს⁴¹.

თავისი ძმის, ბესიკის შესახებ ოსე გაბაშვილი ხშირად სწერდა ბესიკით დაინტერესებულ ანა დედოფალს. მაგ., 1821 წ. მარტის 28 ოსე წერს: „ლექსები რომ ვებრძანათ ბესარიონის, აქ არ მომყოლია და თუ რამ ზეპირ ვიცი გავიხსენებ, დავსწერ და მოგართმევთ, ხელმწიფეო“. 1821 წლის 2 მაისს დაწერილ წერილში ვკითხულობთ:

რილი, მოსკოვში ან ბელგოროდში ინახებოდეს. ბუნებრივია, იქვე უნდა იყოს დაცული ანა დედოფლის წერილებიც.

⁴⁰ იხ. ბაკრატი ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, თბილისი, 1944, თ. ლომოურის რედ., გვ. 81—82.

⁴¹ ა. იოსელიანი. ახალი მასალები ბესიკის დიპლომატიური მოღვაწეობის შესახებ — იხ. ისტორიის ინსტიტუტის მასალები, ნაკვ. 34, 1962; მისივე, კიდევ ერთხელ ბესიკის დიპლომატიური მოღვაწეობის შესახებ. — ევრნ. დროშა, 1961, № 7; მისივე, ბესიკი და რუსეთ-ოსმალეთის ომი (1787—1791 წ.). — გაზ. ლიტერატურა და ხელოვნება, 1951, № 45, 11 ნოემბერი.

„უწინარეს ამისა გებრძანათ ლექსნი ძმისა ბესარიონის თქმულნი.
მაშინ საჩქაროდ ველარ მოვასწარ, არა მაქვნდა დაწერილი. დავეყვებოდი
დავიწყებულნი და ვავიხსენე რომელიმე და მივეც იგი აღმწერილნი...
და მოგართმევინ“. 1821 წლის 23 სექტემბერს ანასადმი მიწერილ ოსეს
წერილში ვკითხულობთ: „გებრძანა გზაზე წამხდარიყო რვეულები
ლექსთა ჩემ მიერ მორთმეული, ამისათვის ნუ შესწუხდებით, უმჯო-
ბესად განგიახლებთ, ახლა ველარ მოვასწარი, შევასრულებთ და მალე
გაახლებთ, რომ გზაზე აღარ წახდეს“. 1826 წლის ივნისის 6 მიწერილ
წერილში ოსე დედოფალს სწერს: „რომელიც თქვენ წიგნები, ან ის
გიორგის სასწაულები, ანუ სხვათა ანუ ლექსები ძმისა ბესარიონისა
გეთხოვათ, ყოველივე ერთად წარმოგვგზავნე თქვენისა უმაღლესობისა
წინაშე“. დედოფალი ანა, ჩანს, ბესიკის ლექსებზე ხშირად მოაგონებ-
და ოსეს, რომელიც 1826 წლის 20 ივნისის თარიღით სწერდა: „...ლექ-
სები ძმისა ბესარიონისა გეთხოვათ, ყოველივე ერთად წარმოგვგზავნე
თქვენისა უმაღლესობისა წინაშე და არა უწყი მოგერთვა თუ არა. ეს
ორჯერ მომირთმევია რაც მეგბრძანა და მე რა ვყო თუ არავე მო-
გართმევს, მე ვისაც გამოვატანე ვგონებ თავისად განისაკუთრებს და
თუ კიდევ არ მოგერთვა, განსაკუთრება ეს იქნება“.

ოსეს და ზაქარიას ცხოვრება და ლიტერატურული მუშაობა
ბელგოროდში, ბუნებრივია, უარესად მძიმე პირობებში წარიმართა.
ისინი სისტემატურად ავადმყოფობდნენ, უჩიოდნენ გაჭირვებას და
ყველა წერილში აღნიშნავდნენ, რომ მათ სიცოცხლე ანა დედოფალმა
შეუნარჩუნა. მართლაც, ანა დედოფალი ნამდვილად დედობრივ მზრუნ-
ველობას იჩენდა მათზე, ფულთ, ტანსაცმლით და ყველაფერს აკეთებ-
და მათ გადასახლებიდან გასათავისუფლებლად. მაგრამ ისინი განთა-
ვისუფლებას, ანას დიდი ცდის მიუხედავად, ვერ მოესწრნენ.

ოსეს მიერ ანა დედოფლისადმი უკანასკნელად გაგზავნილი ბა-
რათი 1826 წლით თარიღდება და აქ წყდება. ჩვენ არ ვიცით როდის
გარდაიცვალა ოსე და სადაა იგი დაკრძალული, მაგრამ ოსეს უკანას-
კნელი ანდერძი და ნებისყოფა არ უნდა ასრულებულიყო: — „სდ
სოფელი დაუტევე და გაენათის მონასტერს მივმართე და დავესადგურე,
მანდ დამარხვა მენება მამა ზაქარიასთან და ჩემ საყვარელ ძმებთან:
ის იყო რომ წინამძღვრად კურთხევას მეპირებოდა უი გაენათელი,
და ამით პროთოიერობაც დამატევებინეს, და ამისათვის მომხვდა მეც—
სოფლისა მკვლელი ბრძალები, სიკვდილო ვერსად დაგემალევი“⁴².

⁴² აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ქართულ ხელნა-
წერთა ფონდი K, № 16 დედანი. ოსე გაბაშვილისა და ზაქარია არქიმანდრიტის
მიერ ამ გზით ბელგოროდში გადაწერილი წიგნების დიდი უმრავლესობა ვადარჩა
და დღეს ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული. მაგ., ოსე გაბაშვილის მიერ
1822 წელს გადაწერილი ერთ-ერთი კრებულის (ხელნაწ. ინსტიტუტის K 301) ან-

ოსე გაბაშვილისა და ზაქარია არქიმანდრიტის ეპისტოლურ მემკვიდრეობასთან ერთად, მათი ბიოგრაფიის, მწიგნობრული მოღვაწეობის, დაპატიმრება-გადასახლებისა და ცხოვრების უკანასკნელ დღეების შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის საარქივო სასამართლო-საგამომჩიებლო დოკუმენტები.

მაგალითად, საჩხერისა და გელათის მონასტრიდან ქუთაისში გამოძახება ზაქარიასი და ოსესი, განდევნილი მეფის ყალბი ბეჭდის მოპირის გამო, მომხდარა 1818 წლის 4 სექტემბერს და ორთავენი ქუთაისიდან, სხვებთან ერთად, თბილისში გადმოუგზავნიათ. საქმის გამოძიება და განაჩენის გამოტანა 1820 წლის 27 სექტემბრამდე გაგრძელდებულა⁴³.

საქმეში დატულია ჩვენებები: ბრალდებულ იოანე ბერის შვილის წერეთლისა (იხ. ფურც. 15—16), დავით რომანოზის ძე ზუბაშვილის—მესტამბის, ბეჭდის მომპრელისა (ფურც. 17—18), ზაქარია არქიმანდრიტისა და ოსე გაბაშვილის ერთობლივი განცხადება ერმოლოვის სახელზე (ფურც. 52), მესტამბე დავით ზუბაშვილის დედის — კაცხელი კნენინა თამარ აბაშიძის თხოვნა ერმოლოვისადმი შვილის თავდებში გაშვების შესახებ (ფურც. 57) და იოანეს დედის — კნენინა დარეჯან წერეთლის თხოვნა (ფურც. 84). იოანე წერეთელი უჩვენებს, რომ მას მოთხოვეს 80 თუმანი ქრთამი და სხვ. დასახელებული საქმის 116—117 ფურცლებიდან ჩანს, რომ ყველა მთავარი ბრალდებული გაათავისუფლეს და თბილისიდანვე ქუთაისში დააბრუნეს. ზაქარიას და ოსეს 1820 წლის სექტემბერში მიუსაჯეს (თბილისში 3 წლიანი პატიმრობის შემდეგ) გადასახლება ბელგოროდში 4 წლით (სასჯელს, როგორც სასულიერონი, მონასტერში იხდიდნენ). ამავე არქივშია დატული მეორე № 8835 საქმეც, სადაც არა ერთ საყურადღებო ფაქტს

დერაში ვკითხულობთ: „მათს უმალღესობას, ჩემს ხელმწიფას იმერთა ხელმწიფეს ანასა, ორბელიანთა ასულს ებრაძანა გადაწერა წიგნისა ამის და აღწერე მე ზაქარია მოძღვრის ძემან პოთოთიერმან ოსე გაბაშვიან. გარდა ამისა, ექსორიობასა შინა რუსეთს ბელგოროდის ქალაქსა, მონასტერსა წმინდისა ნიკოლოზისასა, აღწერეთ: ორი სამოციქულო, ორი დიდი მეტაფრასი, ერთი კონდაკი, წლის წმინდის იამბიკოდ თქმული იოანე პეტრიწისა, ერთი კლემაკსი, ერთი ეამნი მისის თვეებით, სხვა ლოცვები, დაუჯდომელი პარაკლისი, იესო ტკბილი, ოთხი ესენი აღწერე და ჩერეთ კიდევ აქ ვარ მადლითა ღმრთისათა დატულნი. მე ვითარ განმიგარძლდა მწირობა ჩემის წელთა ქრისტესით ჩყებ, დეკემბრის — კ“. ოსეს მწირობა ამის შემდეგ ოთხ წელს გაგრძელდა ბელგოროდში და მის ერთადერთ საზრუნავს ღედოფალ ანას წიგნთა გადაწერა შეადგენდა.

⁴³ იხ. საქართველოს სსრ სახელმწიფო ცენტრარქივი, ფონდი 2, ანაწ. 1, საქ. 596. ეს საქმე 124 გვ. მოიცავს.
⁴⁴ თ. კასრაძემ აქ დასახელებულ საარქივო № 8835 საქმეზე დაყრდნობით ექვრნ. „განთავადში“ (1977, № 2) გამოაქვეყნა მცირე ნარკვევი.

ვხვდებით ოსე ვაბაშვილისა და ზაქარია არქიმანდრიტის მოღვაწეობისა და პირადი ბიოგრაფიული ცხოვრებიდან⁴⁵.

ეს საქმე ზშირად იმეორებს ფაქტებსა და მოვლენებს, რომლებიც ანა დედოფლისადმი მიწერილ ოსესა და ზაქარიას წერილებშია აღნიშნული, ამასთანავე ვხვდებით არა ერთ საინტერესო საოჯახო ცნობასაც. მაგ., ოსე ვაბაშვილს 1812 წ. ერთბაშად დაღუპვია მეუღლე და შვიდი შვილი მთარული სენისაგან, რომელიც მაშინ იმერეთში მძვინვარებდა. ამ უბედურების შემდეგ ოსე გელათში, მის მიერ ამენებულ კელაში, საცხოვრებლად აღიკვეცა თავის ძმის ნიკოლოზ დეკანოზთან ახლოს.

სასჯელის მოხდის შემდეგ ოსე სტოვებს ბელგოროდს (ზაქარია ერთი წლით ადრე გარდაიცვალა), მაგრამ სამშობლოში დაბრუნების უფლება არ მისცეს, ამიტომ იგი ასტრახანში გადასახლდა. ოსე უკმაყოფილოა ასტრახანით, — „ერთ ქართველსაც კი ვერ შეხვდებით აქაო“, — წერს ოსე ანა დედოფალს და სინანულს გამოთქვამს, რომ ბელგოროდიდან გადავიდა. ასტრახანის მონასტერში დაბინავებული ოსე კვლავ აგრძელებს კალიგრაფიულ მოღვაწეობას, რასაც ადასტურებს ოსეს მორიგი წერილი ანა დედოფლისადმი, სადაც ვკითხულობთ: „...გებრძანათ ქართლის ცხოვრების აღწერა კიდევ. თქვენ იცით, მე შენს ბრძანებას აღვასრულებ და თუ გამომიგზავნით ქართლის ცხოვრებას დედნად, ვეცდები, ღვთით, მალე ავიწერო და აღვასრულო ბრძანება თქვენი“. მაგრამ ეს მიწერ-მოწერა ხანმოკლე აღმოჩნდა. 1826 წელს იგი შეწყდა... ოსეს თავისი სიცოცხლე ასტრახანში უნდა დაემთავრებინა, სადაც მეფეები ვახტანგ VI და თეიმურაზ II განისვენებდნენ. დედოფლისადმი მიწერილი წერილითვე დადგინდა ოსეს მამის ზაქარია მოძღვარის გარდაცვალების თარიღი — 1762 წელი.

4. თბილისისა და ჟუთაისის სამეფო სტამბაის მოიჯარადრეთა ხელში გადასვლის საკითხისათვის

XVIII ს. უკანასკნელ მეოთხედსა და XIX ს. დამდეგს როგორც თბილისის, ასევე ქუთაისის სტამბის მუშაობასა და წიგნის ბეჭდვაში, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებების შედეგად, ზოგი თვისებრივი სიახლე და არსებითი ხასიათის ერთგვარი ძვრები შეინიშნება. წინათ სტამბა სამეფოს გამგებლობაში იყო. მისი მოღვაწეობა საღვთო, საქველმოქმედო კაცთმოყვარეობის წმინდა საქმედ ცხადდებოდა და მხოლოდ მეფისა და კათალიკოსის

⁴⁵ მოსაზრება, რომ „ლიტერატურაში დღემდე არ ყოფილა ცნობილი, რა მი-
სიით იწყობებოდა ოსე ვაბაშვილი რუსეთში, ვიდრე არ გამოქვეყნდა ო. კასრძის
სტატია „წარსულის ფურცლები“ (ე. განთიადი, 1977, № 2), საჭიროებს დაზუსტებას.

სტუდენტულ კომპენტენციას ექვემდებარებოდა; ქართულ სტამბასა და წიგნის ბეჭდვას ეს შარავანდელი თანდათანობით ჩამოეცალა. წინა პლანზე ცივი ანგარიშთან გამოჩნდა. მართალია, მეფეები ეკლესიის მესაქვისთან ერთად ზრუნავდნენ სამეფოში სტამბის შენარჩუნებისათვის, მაგრამ რაკი სტამბის ნორმალურად მოღვაწეობისათვის კომერციული და სამეურნეო ანგარიშთან გამკაცრებულ მოვლენად იქცა, სამეფო ხელისუფლება იძულებული გახდა ხელი აეღო თავის ამ მეფურ მონოპოლიურ, მაგრამ სტამბისათვის საზიანო უფლებაზე და სტამბა იჯარით გაეცა, ე. ი. მოიჯარადრის უფლებებით დაემაყოფილებულიყო.

საქართველოში მომხდარ სოციალურ-ეკონომიკურ ცვლილებათა გამო XVIII საუკუნის მიწურულს და XIX საუკუნის 1-ლ მეოთხედში მკვიდრდება როგორც თბილისში, ასევე ქუთაისში სტამბის, როგორც წარმოების, იჯარით გაცემის პრაქტიკა.

პირველი ნაბიჯი ამ მიმართულებით მეფე ერეკლემ გადადგა. მან კონსტანტინეპოლიდან მოწვეული გამოცდილი სპეციალისტის ხელმძღვანელობით სრულიად კეთილმოწყობილი და განახლებული თბილისის სტამბა (რაც 20 ათას მანეთამდე დაჯდა) 1783 წ. იჯარით მისცა გამოცდილ მესტამბეს, სამეფო კარის მღვდელ ქრისტესია კეფერაშვილს⁴⁶.

საიჯარო პირობა ასეთი იყო: ამიერიდან ყოველგვარ ხარჯებს სტამბისა და წიგნის ბეჭდვისათვის მოიჯარადრე ქრისტესია კისრულობდა. ხოლო სტამბიდან მიღებული მთელი მოგება იყოფოდა ორად: ნახევარი სამეფო ხაზინაში შედიოდა, ნახევარი კი მოიჯარადრეს რჩებოდა. სტამბის იჯარით გაცემის შემდეგ წიგნების ბეჭდვა თბილისში დიდი აღმავლობით განვითარდა: თბილისში დაიბეჭდილი წიგნები მთელ საქართველოში ვრცელდებოდა. როგორც ჩანს, იჯარით აღებული სტამბა დიდ შემოსავალს აძლევდა ქრისტესია მღვდელს.

ოსე გაბაშვილისა და ზაქარია არქიმანდრიტის წერილები ანა დედოფლისადმი 1959 წ. გამოსცა ს. კაკაბაძემ ხელნაწერის უფლებით (გაურკვეველ სტამბაში, უხდოდ და არაოფიციალურად), რომელიც ბიბლიოთეკებს საერთოდ არ შეუღიათ (ვიპოვე ცენტრარქივში ახლანან შემთხვევით).

ლენინგრადში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში (K ფონდში), დატული წერილები ჩვენ 1939 წ. გადმოვიწერეთ და მოვაგზადეთ საპუბლიკაციოდ, რომელსაც ვიყენებთ წინამდებარე ნაშრომში. ეს მასალა ჩვენ ვათხოვეთ ო. კასრაძეს, რომელმაც გამოიყენა თავის ნაშრომში, მაგრამ არ აღნიშნა ჩვენი გვარი.

ს. კაკაბაძის დასახელებული პუბლიკაცია, სამწუხაროდ, დღემდე გამოუყენებელი და მიუთითებელი რჩებოდა ჩვენს ლიტერატურაში.

⁴⁶ გ. აკოფაშვილი, თბილისის სტამბის მოიჯარადრენი. — ნ. ბერძენიშვილის 80 წლისთავის საიუბილეო კრებული, თბ., 1976.

რაკი სტამბაში სამუშაოს მასშტაბი დღითიდღე იზრდებოდა, ქრისტესიას ამხანაგად მასაერთ გამოცდილი მესტამბე დავით მუშრეტიანი და ლანაშვილი აუყვანია. მათ წიგნები ერთად უბეჭდიან, მაგრამ მათ შორის უთანხმოება ჩამოვარდნილა და დავითი განშორებია ქრისტესიას. იჯარით გაცემული თბილისის სტამბის მუშაობაში, წიგნის ბეჭდვის მთელ საქმიანობაში, ამიერიდან თანდათანობით მოგებისა და სარგებლიანობა-გამდიდრების ბურჯუაზიული ტენდენციები ღრმავდება, იგი ახალი ტიპის თავისებური საწარმო ხდება, სტამბა გამოირჩეოდა ნაყოფიერი მუშაობით. მოთხოვნილება საეკლესიო და სხვა სახის ნაბეჭდ წიგნებზე ძალზე დიდი იყო. ასე გრძელდებოდა 1795 წლამდე, ვიდრე თბილისს თავს უბედურება დაატყდებოდა — ირანელები დაიპყრობდნენ, დასწავდნენ, დაანგრევდნენ და თბილისის კეთილმოწყობილი სტამბაც განადგურდებოდა.

თბილისის სტამბის მუშაობაში ადრე შენიშნული ეს ტენდენციები, შეიძლება ითქვას, უფრო რელიეფურად მკლავდებოდა XVIII—XIX სს. მიჯნაზე იმერეთის სამეფო კარზე ახლად დაარსებული ქუთაისის სტამბის მუშაობაში.

იმერეთის მეფეს სოლომონ მეორეს სტამბის მთელი მოწყობილობა მოსკოვში უყიდა მესტამბე გ. პაიჭაძის მეშვეობით. იგი ზრუნავდა კეთილმოწყობილ ქუთაისის სტამბის დროულად ამუშავებისათვის. 1800 წ. აქ პირველად დაიბეჭდა „ფსალმუნი“...

1803 წ. 3 მარტს სოლომონ მეფემ ქუთაისის სტამბა იჯარით გასცა ორ პირზე — მესტამბე გ. პაიჭაძესა და ზაქარია არქიმანდრიტზე. მათი „ამხანაგობის წიგნში“ ვკითხულობთ: „სტამბაში ერთად ვიმუშაოთ, ხარჯებიც ერთად გავწიოთ და შემოსავლის ნახევარი მეფეს მიერთმოდეს“. მაგრამ ეს გარიგება მხოლოდ 1803 წ. ნოემბრამდე დარჩა ძალაში. ამის შემდეგ სტამბა მეფემ იჯარით ვადასცა ზურაბ წერეთელს (რომელიც პირველ ხანებში, — 1804 წ. ივნისიდან ნოემბრამდე — სტამბის გამგებლადაც ითვლებოდა) უარეს პირობებში, — ე. ი. მეფე მოგების ნახევარს მიიღებდა მუშების ჯამაგირის გამოკლებით.

ზურაბ წერეთელმა, როგორც სამეფო სტამბის მოიჯარადრემ, დიდი ინტერესი გამოიჩინა სტამბისადმი. სტამბა ამ უმდიდრესი და უძლიერესი მემამულის ხელში შემოსავლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროდ იქცა... ამას ადასტურებს იმერეთის სამეფოსა და მისი სტამბის გაუქმების შემდეგ ზურაბ წერეთლის დამოუკიდებელი მოქმედება საკუთარი სტამბის დაარსებისათვის.

1815 წ. 5 მაისის ზ. წერეთლისადმი მიცემულ პირობის წიგნში მესტამბე ზაქარია არქიმანდრიტი აღნიშნავს, რომ „ორას სამოცი თუმნის სტამბის იარაღები, ტყვია და ქაღალდი მოსკოვიდან მოატანიეთ,

იყიდეთ და საჩხერეში სტამბის გამართვა მე მიბრძანეთო“. ზ. წერეთლის ზრუნვა საკუთარი სტამბის შექმნა-დაარსებისათვის საყურადღებო ფაქტია. საჩხერეში გამართულ სტამბაში მუშაობას განაგრძობდა ზაქარია. დამოკიდებულება ზურაბ წერეთელსა და ზაქარიას შორის წმინდა ანგარიშიანობაზე აგებული კომერციული ხასიათის ურთიერთობაა. წყაროებიდან ჩანს, რომ სტამბის მეპატრონესა და მესტამბეს შორის მზა პროდუქცია, ანუ დაბეჭდილი წიგნები, ნაწილდებოდა, რომლებსაც დამოუკიდებლად ყიდდნენ დასავლეთ საქართველოში: სამეგრელოში, აფხაზეთში, გურიაში და სხვა ადგილებში.

იმერეთის სამეფოში, საჩხერის კერძო საწერეთლო სტამბის მსგავსად, სოფ. წესში, 1809 წ. დაარსებული სტამბა საეკლესიო უწყებას განეკუთვნებოდა, მაგრამ იგი არსებითად მესტამბე ზუბაშვილის კერძო საწარმოს უფრო მოგვაგონებდა, სადაც წიგნების ბეჭდვა შემოსავლის წყაროდ იყო გადაქცეული, ხოლო წიგნი, როგორც საქონელი, აღებ-მიცემობის საგნად, ვაჭრობის ობიექტად იყო ქცეული.

თ ა ვ ი მ ი რ ვ ი

საქართველოს რუსეთთან შეერთება. თბილისის
კათილზოგილთა სასწავლებელთან ქართულ
სახელმძღვანელოთა დასაბამად სტამბის დაფუძნების
საკითხი

XVIII ს. ბოლოს და XIX ს. დამდეგს მრავალსაუკუნოვანი საქართველოს სახელმწიფოებრივ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდი გარდატეხა ხდებდა. ქართლ-კახეთის გაერთიანებულ სამეფოსა და მეფის რუსეთს შორის პირველად 1783 წ. ქ. გეორგიევსკში დაიდო მეგობრობისა და მფარველობის ტრაქტატი.

ერთმორწმუნე რუსეთთან 1783 წ. მეგობრული იურიდიული დოკუმენტის ოფიციალურად გაფორმებამ და ტრაქტატის საფუძველზე საქართველოს ტერიტორიაზე რუსეთის მხედრობის შემოსვლამ უდიდესი შეშფოთება გამოიწვია ახლო აღმოსავლეთის მუსლიმანურ ქვეყნებში. საქართველოს მტერი გაუმრავლდა. მის წინააღმდეგ ამხედრდნენ ირან-ოსმალეთი, ამიერკავკასიის სახანოები, დაღესტნის ფეოდალები, მაგ., ომარ ხანი და სხვ.

1795 წ. ირანის მპყრობელმა ალა-მაჰმად-ხანმა დაიპყრო და ცეცხლს მისცა თბილისი. ამ პერიოდში უმეტესწილად გატიალდა და დაიქცა ქვემო ქართლი, მაგრამ საქართველოს არც დანარჩენ კუთხეებში სუფევდა მშვიდობა. ახალციხის საფაშოდან აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს სოფლებსა და დაბებს მოსვენება აღარ ჰქონდათ. ოსმალთა დამპყრობლებმა იმერეთის სამეფოში დაიპყრეს კონტრიშის ხეობა და გააფართოვეს თავიანთი ბატონობის პლაცდარმი ქართული მიწების მიტაცებით. ამ უთანასწორო ბრძოლას ბოლო არ უჩანდა. მიუხედავად ამისა, ქართველი ხალხი გულგაუტეხლად იბრძოდა ამ მტრული გარემოცვის წინააღმდეგ. იგი ყველაფერს აკეთებდა რუსეთთან დადებული მეგობრული ტრაქტატის შეუბღალავად დასაცავად და რუს ხალხთან ძმობის განსამტკიცებლად, მაგრამ მეფის რუსეთმა პირობა დაარღვია. მხოლოდ თბილისის დაქვევის შემდეგ რუსეთმა ირანელ აგრესორთა ასალაგმავად და დასასჯელად 1796 წელს დიდი სამხედრო ექსპედიცია გამოგზავნა გრაფ ზუბოვის მეთაუ-

რობით; მაგრამ ეკატერინე მეორის მოულოდნელმა სიკვდილმა ჩაშალა ამ ექსპედიციის დაწყებული ოპერაციები. პავლე პირველის ბრძანებით ჭარი უკან იქნა გაწვეული, რაც მწარედ განიცადა ერეკლე მეფემ...

1798 წ. ქართლ-კახეთის სახელოვანი მეფე ერეკლე მეორე გარდაიცვალა. ფეოდალურ საქართველოში ადრე დაწყებული საგარეო და საშინაო კრიზისი დღითი დღე ღრმავდებოდა.

ახლად გამეფებული სწეული მეფე გიორგი XII-ს მდგომარეობას ართულებდა შინაფეოდალური ქიშპი და ტახტის დაპატრონებისათვის ერეკლე მეორის მრავალრიცხოვან მემკვიდრეთა დაუსრულებელი ცილობა.

1800 წ. გიორგი XII გარდაიცვალა. მეფის რუსეთი ამიერიდან ცალმხრივად მოქმედებდა. 1801 წ. მან საქართველოს ანექსია მოახდინა — გააუქმა ქართლ-კახეთის სამეფო და იმპერიის შემადგენლობაში გააერთიანა თბილისის გუბერნიის სახელწოდებით. ამიერიდან ქვეყნის ბატონ-პატრონად მეფის რუსეთის დიდი და მცირე თანამდებობის მოხელენი, მთავარმართველნი და კაპიტან-ისპრავნიკები გვევლინებიან, რომელთაც ქართული წიგნისა და კულტურის საქმე მაინცა და მაინც არ აინტერესებდათ.

აღმოსავლეთ საქართველოში მეფობის გაუქმება, რუსული მმართველობის დამკვიდრება, გიორგი XII მიერ განახლებული სტამბის მუშაობის შეწყვეტა და ქართული წიგნების ბეჭდვის შეჩერება არსებითად ერთდროულად განხორციელდა.

ქართლ-კახეთში საოკუპაციო ძალთა ორგანიზაციულად ჩამოყალიბებისა და დამკვიდრების სტადიაში მყოფ რუსულ მმართველობას, რასაკვირველია, არ ეცალა ქართული სტამბისათვის.

ახალმა ხელისუფლებამ სტამბისათვის მხოლოდ 1803 წელს მოიციალა. ამ დროს ციციანოვმა დაამთავრა თბილისიდან სამეფო ოჯახის წევრების გასახლება, გუბერნიაში „ერთგვარად წესრიგის“ დამყარება. ამიერიდან იგი დაინტერესდა მხარის კულტურულ-საგანმანათლებლო, მათ შორის სტამბის საკითხებითაც¹.

ციციანოვმა ფორმალურად დიდი ინტერესი გამოიჩინა თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლისადმი; ყველაფერი გააკეთა იმისათვის,

¹ ეს დაინტერესება გაპირობებული იყო იმ დიდი მზრუნველობით, რომელსაც ციციანოვი თბილისში კეთილშობილთა სასწავლებლის დაარსებისათვის იმ ხანად ეწეოდა. ეს სასწავლებელი ფორმალურად 1802 წ. 21 სექტემბერს გაიხსნა, მაგრამ, ციციანოვისავე ცნობით, მას აქ არ დახვედრია არც მოწაფეები, არც მასწავლებლები და არც სასწავლებელი. კოვალენსკის თაყი იმით უმართლებია, რომ მოწაფეები აქაური ხალხის უგნურობის გამო სკოლაში არ დადიოდნენო. ასეთ პირობებში ციციანოვს თავიდან მოუხდა ამ საქმის დაწყება (იხ. აქტები, ტ. 11, გვ. 196).

ტესია ადგენს სიას სტამბის მოწყობილობისა, რომელიც მასთან ყოფი-
ლა 1803 წლამდე შენახული⁵.

გამოძიებას მოუთხოვია: 1. ჰკითხეთ მღვდელ ქრისტეფორეს, სად არის ამჟამად, ყველა თუა უვნებლად შემონახული. არის თუ არა მათი რეესტრი, რომლის მიხედვით არის მიღებული, და თუ არის, გამოგზავნილ იქნეს განმარტებით — ვისგან, ვის მიერ და ვისი ბრძანებით იქნა ისინი მიღებული.

3. განიმარტოს, ამ სტამბას (როგორც მოგვახსენებს მუშრები ყორღანოვი) რატომ ითვისებს მღვდელი ქრისტეფორე და თუ აქვს რაიმე დამადასტურებელი იმისა, რომ ეს სტამბა მას ეკუთვნის, წარმოადგინოს ისინი.

4. აჩვენეთ, რამდენი მიიღო ფული ამ მღვდელმა (როგორც ყორღანოვი ამბობს) თანხა გასწორებისათვის მეფე ვიორგისა და ბატონიშვილ დავითისაგან, აგრეთვე რაოდენობა და არსი მასალისა, რაც მოხმარდა ყოველივე, — ვისთან ინახება ბარათები, რომელთა მიხედვით მიღებულ იქნა ზემოთ აღწერილი.

აი ტექსტი ქრისტესიას განმარტებისა, სტამბის იარაღების სიით-ურთ:

„მის შალალ მსვლელობას ივან ივანიჩ კავალინცკის წინაშე მოხსენე-
ბა აზნაურის კარის მღვდლის ქრისტესია ბადრიძისაგან. გებრძანებითაო
რაც სტამბის იარაღი ხოჯახანს გადარჩა ნუსხით მოგვახსენეო. რაც
მქონდა სტამბისა ნუსხა გაახელ, ის გამოგიცხადეთ. კიდევ გებრძანათ
კურთხეულის მეფისაგან სტამბის გასამართავად თეთრი გბოძებიაო.
ორ აბაზის მეტი თეთრათ არა გბოძებია რა. რაც პრობას მოუხდება
და ტყვია, რკინა, სპილენძი, ზეთი, თოკი, ფოლადი ესენი გებოძა და
წყალობის წიგნში მიწერს, — სტამბა აღარ იყო, ჩვენის ბრძანებით
გააკეთეთ და მოგვართვიო.

ქ. დავით ბატონიშვილი ისტორიის დასაბეჭდავად ათ თუმანს
შეგვპირდა, ხუთი გვიბოძა, ხუთიც მოსაცემი არის და ბარათიც ასე
აცხადებს, რომელიც ხელში გვაქვს. სამასი ისტორია უნდა დაგვე-
წერა და ასი წაიღო. ორასი აქა მაქვს. არც შესაკრავის ფასი მოუ-
ცია.

ქ. მეფის ორაკლისაგანაც წიგნი მაქვს, რა ერთი სტამბაში ვყო-
ფილვარ ანგარიში ვაღამიწყვეტია.

სახელმწიფო იარაღი რაც არის და ან ჩემი ნასყიდი, რომელიც
მოწმით სარწმუნოთი ჩემია, ვისაც სტამბა ერწმუნება ჩემსაც ყოვ-

⁵ აქვე ჩვენ ვხვდებით ოთხმუხლოვან კითხვებს, რომელთა მიხედვითაც ქრის-
ტესიას განმარტება და ანგარიში უნდა წარედგინა მთავრობის ორგანოებისადმი.

ლითა სულითა და ყოვლითა გონებითა სრულის სარწმუნოებით უსასყიდლოდ მივართმევ. სახელმწიფო იარაღი არას დროს ჩემთვის არა მნდომებია და ესეც მცოდნებია, რომ ხელმწიფეს დასტურება არც სტამბა იქნება, არც სხვა.

ქ. რაც იარაღი დაკარგულა ხოჯახანის მოსვლაზე და სტამბას აკლია, იმისი არა ვიცი რა ვის წაუღია, რაც დავით მუშრები სტამბის იარაღს აცხადებს, ამის მეტი არც არა ჩემთან არის, არც ნუსხაში არ დაიწერა და არც ვიცი ვის აქვს.

ქ. ნუსხა სტამბისა რაც ჩემთან არის. ქრისტესია მღვდელი ბადრიძე ვსწერ:

ა. ქ. პირველი. სამი ჭახრაკი სტამბისა. ამ სამში ერთი დაზგა შესრულებულია სრულიად.

ქ. მეორისა სინი არის გაუმართავი.

ქ. მესამეს სინი აკლია ისიც გაუმართავია. და ამ ორ დაზგას რკინის იარაღიც აკლია.

ბ. ქ. მეორე ტყვია არის ჩამოსხმული მხედრულის ასოსი, რომელიც კურთხეულმა მეფემ გიორგიმ პრობისათვის ინება.

გ. ქ. მესამე ყალიბები ოთხი. საეკლესიო ხუცური ხელი ორი ანბანი და საერთო ხელი მხედრული ერთი.

დ. ქ. იეშიკ ხისა ერთი ასოების ჩასაყრელი.

ე. ქ. ორი საწერი გონია ერთი რკინისა ერთი სპილენძისა.

ვ. ქ. ერთი ჯვარდინი რკინა.

ზ. ქ. მანგანა რკინისა ერთი.

ც. ქ. ქლიბი ერთი.

თ. ქ. ჩაქუჩი რკინისა ერთი.

ი. ქ. ზევით რომ სტამბისა ორი სინი სწერია ერთი გორის არის კაჭკაჭაშვილს აბარია გაბრიელს. ამ მიზეზით ხოჯახანი რომ გაბრუნებულიყო ქართლიდამ სტამბაში ნამყოფი იოსებ მღვდელი ჩამოსულიყო. ერთი სინი სახელმწიფო ერთი ჭახრაკი ჩემი და ერთი რკინის ტაფა სტამბისა კი არ არის ის ტაფა და ესენიც გორში არის მას დღეს აქეთ.

ზელს აწერს — აზნაური კარის მღვდელი ქრისტესია ბადრიძე⁶.

თბილისის სტამბის ისტორისათვის ქრისტესიას განმარტება (თან დართული სიით) მეტად საინტერესო დოკუმენტია. იგი კარგად ახასიათებს მის დამწერს, როგორც უალრესად საქმიან კაცს და ბევრი სათქმელის მოკლედ მთქმელ ოსტატს. ჩვენთვის ამ მოკლე ბარათითაც გასაგები ხდება, თუ რატომ უჭერდნენ მეფენი და კათალიკოსნი მხარს

⁶ საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 16. საქ. 115, ფ. 6—7. ასო „ქ“ აქ უქარავმოდაა, აღნიშნავს „ქრისტეთ“.

და რატომ აირჩია ერეკლე მეორემ მხოლოდ ქრისტესია ისეთ კაცად, რომელზეც შეიძლებოდა სტამბის იჯარით გაცემა (კონკურენტები ირკვევა, საკმაოდ ბევრი ყოლია მას).

პირველ ყოვლისა, დავით მუშრბის განმარტება ნათელ წარმოდგენას იძლევა გიორგი XII სტამბის ტექნიკურ შესაძლებლობაზე. დავით მუშრბი ყორღანაშვილისა და ქრისტესია კევერაშვილის განმარტებანი პ. ციციანოვისადმი, სხვა მასალებთან ერთად, ერთგვარად ავსებს (მაგალითად, 1810 წ. ტორმასოვისადმი ჯანჭულაშვიის განცხადებას და ჭილოს ძიებაზე დართულ საბუთებს მასზე, რომ მან თითქოს საქართველოს სამეფო სასახლეს შესწირა მის მიერ 500 მანეთად შესყიდული ალა-მაჰმად-ხანის ურდოს მიერ თბილისიდან გატაცებული სტამბა? და სხვ.) თბილისის სტამბის არსებობის უკანასკნელი პერიოდის ისტორიას და იმ ღონისძიებებს, რასაც მეფის რუსეთის მოხელენი ანხორციელებდნენ სტამბის ხელახლად აღსადგენად.

მეფის რუსეთის ენერგიული და განათლებული მოხელე პ. ციციანოვი თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელთან სტამბის დაარსების მიზნით კავშირს აღრმავებს და არაერთგზის უგზავნის წერილებს გაიოზ რექტორს. იგი ცდილობს თბილისში სკოლის მოწაფეთათვის როგორც გაიოზ რექტორის „გრამატიკის“ მთელი ტირაჟის (700 ცალის ოდენობით), ისე მოზდოკის ქართული სტამბის გადმოტანას, რაც წარმატებით განხორციელდა. გაიოზმა სამშობლოს უსასყიდლოდ გადასცა წიგნები და სტამბა იმ რწმენით, რომ იგი ისევე შეუფერხებლად იმუშავებდა თბილისში, როგორც ის მოზდოკში მუშაობდა. გაიოზის ეს იმედები მაშინ არ გამართლდა⁸.

1804 წლიდან, როცა თბილისში ახლად დაარსებული სკოლა საბოლოოდ გაფორმდა, დაკომპლექტდა პედაგოგებისა და დირექციის შემადგენლობა, კეთილშობილთა სასწავლებელთან სტამბის დაარსების საკითხი გააქტიურდა. საქართველოს მთავარმართებელი პ. ციციანოვი არაერთგზის უგზავნის მიმართვას სასწავლებლის დირექტორს ყიზ-

7 საქმე დაცულია საქართველოს ცენტრარქივში, ფ. 2, ან. 1, საქ. 246. ეს მასალები გამოიყენა ჟ. ვათიშვილმა თავის მონოგრაფიაში *Русская общественная мысль и печать на Кавказе*, მ. 1973.

8 ჩვენამდე მოღწეულია გაიოზის მიერ საჩუქრად გადმოცემული სტამბის იარაღებისა და მოწყობილობის აღწერის აქტი, საიდანაც ჩანს, რომ მოზდოკის სტამბაში ქართულთან ერთად რუსული საეკლესიო შრიფტიც ყოფილა დაცული (იხ. საქ. სსრ ცენტრარქივის ფ. 16, საქ. 502, ფ. 4). მიუხედავად იმისა, რომ თბილისის სკოლასთან თავი მოუყარეს როგორც თბილისის, ასევე მოზდოკის სტამბის იარაღებს, მეფის რუსეთის მოხელეებმა სტამბის აღდგენა მაინც ვერ მოახერხეს, რაც ცუდად მოქმედებდა კეთილშობილთა სასწავლებლის საქირო სახელმძღვანელო წიგნებით მონარაგებაზე.

ლარელ ალექსი დეკანოზ პეტრიაშვილს სკოლასთან სტამბის დასაწყისების შესახებ.

პეტრიაშვილის უკვე შევრდომეს და ყოვლად მაამებლურ მუშაობაში, რომელიც 1805 წ. 14 იანვარს წარუდგენია პ. ციციანოვისადმი, ვკითხულობთ: „თქვენ მრავალგზის ისურვეთ გებრძანებინათ ჩემთვის სტამბის აღდგენა, მაგრამ მე არ შემეძლო ამაზე რაიმე მომხსენებინა თქვენი ბრწყინვალეობისათვის, — უხერხულად მიმაჩნდა, ყოველივე დაწვრილებით ამეხსნა სიტყვიერად. სტამბას აქ, რა თქმა უნდა, მოელის უკიდურესი გაჭირვება, როგორც ამ მხარისათვის გამოცემული სახელმწიფო კანონებით და მისთვის საჭირო წესებით მომარაგებისათვის, მომავალშიც მისდიოს მონარქის ბრძანებებს, ამ მიწა-წყალს რომ შეეხება, ასევე სასწავლებელში შემსვლელი ჰაბუკების გასანათლებლად საჭირო წიგნების დაბეჭდვისათვის, მაგრამ მისი აღდგენა ხელმწიფე იმპერატორის სიუხვეთაგან ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებლისათვის ყოვლად უმოწყალესად ბოძებული თანხით, მე მიმაჩნია ძნელად შესაძლებლად, რამეთუ ამ თანხას გაჭირვებით შეუძლია მოამარაგოს სასწავლებელი ყოველივე მისთვის საჭირო, როგორც ახლად ამოქმედებულისათვის, სახელმძღვანელოებით“⁹.

ა. პეტრიაშვილი მხარს უჭერს და იწონებს სასწავლებლებთან სტამბის ამუშავების იდეას, მაგრამ ფულადი სახსრების სიმცირის გამო, რომელიც ხელისუფლების მიერ დაშვებულია სტამბის აღდგენა-ამუშავებისათვის, სტამბის გამართვა შეუძლებლად მიაჩნია.

ა. პეტრიაშვილი თავის პასუხში სტამბის გამართვის შესახებ ორ-აზროვნად მიანიშნებს ციციანოვს იმ უწყესრიგობაზე, რაც ქართულ ეკლესიაში იმ დროს დამკვიდრებულა, და თავაზობს თავის სამსახურს. იგი წერს: „ბოლოს, მოვიღებ კიდევ გამბედაობას და მოგახსენებთ შემდეგს: აქაური სამღვდელოების დაუდგრომლობა და უღარდელობა თქვენი ბრწყინვალეობისადმი საკმაოდ ცნობილია. მე, რა თქმა უნდა, ვერ გავბედავ ვიფიქრო, რომ ერთი ადამიანით, როგორც მე ვარ, შეიძლებოდეს ყოველივე იმის წესრიგში მოყვანა, რაც, თქვენი ბრწყინვალეობის არაერთგზის მოთხოვნის მიუხედავად, ეპარქიის მღვდელმთავრებმა ვერ შეძლეს წარედგინათ ეკლესიებისა და სამღვდელოებისათვისაც კი, მაგრამ შეიძლება აღდგენილ იქნეს საჭირო დაწესებულებები, ხომ არ კეთილინებებთ, თქვენო ბრწყინვალეობავე, შესთავაზოთ აქაური სამღვდელოების მეთაურს, ანტონს, გამამწესოს მე მისი დიგასტერიის წევრად, არსებულის მხოლოდ ერთიანი დასახელებით, იქ-

⁹ საქართველოს ცენტრალური არქივი, ფონდი 2, ანაწ. I, საქ. 90, ფურც. 72—75.

ნებ შესაძლებელი იყოს მომანდოთ მე რომელიმე ეკლესია სამართავად¹⁰.

ამ პასუხიდან, სამწუხაროდ, კარგად ჩანს, რომ პეტრიევის პირადი ზრახვები უფროა წამოწეული წინა პლანზე, ვიდრე სასწავლებელთან სტამბის აღდგენისა; ასევე იგრძნობა, რომ პეტრიევის სურს ჩამოაშორონ სკოლას სტამბა და სტამბის განახლებისათვის ზრუნვა საერთოდ მიაფუჩჩოს, ან კიდევ ეკლესიას გადაულოცოს.

1805 წ. 10 იანვარს ქართული საეკლესიო წიგნების ბეჭდვის საკითხთან დაკავშირებით დაისვა „სადღესასწაულოს“ დაბეჭდვის საქმის შესახებ ვარლამ არქიეპისკოპოსი ერისთავი პ. ციციანოვს მოხსენებით ბარათს უდგენს ამ საკითხზე და ასაბუთებს, რომ დიდტანიანი „სადღესასწაულო“ მხოლოდ მოსკოვში, სინოდის სტამბაში შეიძლება დაიბეჭდოსო, „რადგან ასე კარგად, იფად და მალე არსად დაიბეჭდება სადღესასწაულო, როგორადაც აქ რუსეთში და ამისთვის სინოდის ბრძანებით მოსკოვს სინოდის ტიპოგრაფიაში მოვაყოლეთ (sic!) სადღესასწაულოს ბეჭდვა და ამისთვის მოხარული ვართ, რომ რადგან ქართულ ენაზე ჯერ სადღესასწაულო არ დაბეჭდილა და ახლა თქვენს სადღეგრძელოდ საქართველოს მმართველობაში დაიბეჭდება და ეკლესიის შემამკობელი იქნება, ვგონებ თქვენის ბრწყინვალეების საამოც იქნება; სხვებზე დავშთები უმწვერვალესა ერთგულებასა შ. ა. თქვენსა და ვითხოვ დაუვიწყებლობასა“¹¹. ასეც მოხდა.

1805 წლიდან მოსკოვში, სინოდის სტამბაში, დაიწყო და 1808 წლამდე გაგრძელდა „სადღესასწაულოს“ ბეჭდვა ვარლამ არქიეპისკოპოსის თაოსნობით, დიმიტრი ბაგრატიონის, იონა მროველ მიტროპოლიტ გედევანიშვილის და აზნაურ გიორგი პაიჭაძის შრომით. პ. ციციანოვი ისე გარდაიცვალა (მოკლეს 1806 წ. 8 თებერვალს ღალატით ბაქოს ციხის გასაღების ჩაბარების დროს), რომ იგი ვერ მოესწრო სასწავლებელთან სტამბის დაარსებას და თბილისში წიგნის დაბეჭდვას.

1. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუმჯობესება.

ვარლამ ერისთავის გაეგზავრება და ზრუნვა თბილისში სასულიერო სტამბის გაშენებისათვის

XIX ს. პირველ ათწლეულში საქართველოს დედაქალაქში სასტამბო მეურნეობა წიგნის ბეჭდვის დონემდე ვერ ამაღლდა და ვერ

¹⁰ იხ. დასახ. არქივი, იქვე.

¹¹ საქცენტრარქივი, ფ. 2, ანაწ. 1, საქ. 90.

განვითარდა, თუმცა თბილისში მეფისნაცვლის კანცელარიის დასაწყისში სებობდა სტამბა, სადაც მთავრობის განკარგულებები დასრულებული იბეჭდებოდა რუსულ და ქართულ ენებზე, რადგან მოსახლეობის დიდმა უმრავლესობამ რუსული ენა არ იცოდა.

ამასთანავე მოგვიანებით ამოქმედდა სამხედრო უწყების სტამბა რუსულ-ქართული შრიფტით, მაგრამ ტექნიკურად ვერცერთი ჯერ კიდევ ვერ იდგა სათანადო დონეზე. ამ სტამბებში იშვიათად, მაგრამ ზოგჯერ მაინც ხერხდებოდა დაბეჭდვა „რუსულ-უბნობათა“, ანუ „რუსული ჯარისკაცების“, თვითმასწავლებლების, „ქართული ანბანის“ წიგნაკის და სხვ. მოგვიანებით, 1819 წ. პირველი ქართული გაზეთის „საქართველოს გაზეთის“ გამოსვლაც დაიწყო, მაგრამ ამ პერიოდში თბილისში დაიბეჭდა მხოლოდ ერთი ქართული წიგნი.

უკანასკნელ დრომდე ქართულ საცნობარო ლიტერატურასა და სპეციალურ ნაშრომებში გავრცელებული იყო აზრი, რომ თითქოს პირველი ქართული წიგნი თბილისში დაიბეჭდა 1815 წელს, იოანე ქართველიშვილის „გრამატიკის“ სახით, რაც არ გამოხატავდა სინამდვილეს. დღეს ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რომ კომპილაციური გრამატიკის ავტორია ნ. ჩუბინაშვილი და იგი 1817 წელს დაიბეჭდა თბილისში, ახლად ამუშავებულ საეკლესიო სტამბაში¹².

თბილისში სტამბის აღდგენისა და საჭირო წიგნების ბეჭდვის განახლების საკითხი კეთილშობილთა სასწავლებლის სახელმძღვანელოებით უზრუნველსაყოფად მართალია მთელი სიმწვავეით დააყენა პ. ციციანოვი, მაგრამ ეს საქმე ადგილიდან არ იძვროდა. როგორც სასწავლებლის დირექტორის პეტრიაშვილის (პეტრიევის) პ. ციციანოვისადმი გავზავნილი 1805 წ. 14 იანვრის მოხსენებითი ბარათიდან ჩანს, სასწავლებელს სტამბა კი ესაჭიროებოდა, მაგრამ მისი აღდგენისათვის არც ფულადი სახსრები გააჩნდათ და არც სპეციალისტები მოე-

¹² ავტორი აქ საკვებით კანონზომიერად ემყარება „ქართული წიგნის“ 1941 წ. გამოცემას, იხ. № 106, გვ. 88, მაგრამ ამ წიგნში ჩვენ საქმე გვაქვს სამწუხარო გაუგებრობასთან, რაც სიძნელეს უქმნის მკვლევართ, მაგ., 1809 წ. დათარიღებული იოანე ქართველიშვილის ხელნაწერი გრამატიკა ჩვენს წიგნთსაცავებსა (საქარო-სა და უნივერსიტეტის) და სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეულია და იმოწმებენ, როგორც ი. ქართველიშვილის ნაბეჭდ გრამატიკად. ნ. აბესაძემ წერილში „მასალები ერთი ნაბეჭდი ქართული გრამატიკის ავტორის საკითხისათვის“ (იხ. მაცნე, 1967, № 1, გვ. 234) გაარკვია, რომ ამ ანონიმური ნაბეჭდი გრამატიკის ავტორია ნ. ჩუბინაშვილი, იგი დაიბეჭდა ორჯერ, პირველად თბილისში 1817 წ., მეორედ მოსკოვში 1826 წ. და წარმოადგენს ი. ქართველიშვილის ხელნაწერი გრამატიკის კომპილაციას. ნ. ჩუბინაშვილი თბილისის გიმნაზიაში ასწავლიდა რუსულს. თვით იოანე ქართველიშვილი 1815 წ. გარდაიცვალა. იყო მასწავლებელი ამავე სკოლისა იხ. ა. იოსელიანი, იოანე ქართველიშვილის მემუარები, თბ., 1952.

პოვებოდა, რომელთაც შეუძლიათ თავი გაართვან სტამბის მუშაობასო. ამიტომ, ვინაიდან სტამბა ასევე ესაჭიროება სასულიერო უწყებებს, დასძენს პეტრიაშვილი, იქნებ მათი მონაწილეობით და დახმარებით რეზობით მოხერხდეს მისი აღდგენა¹³.

ამრიგად, პ. ციციანოვის ცდა, თბილისში სტამბის მუშაობის განახლების შესახებ, უშედეგო აღმოჩნდა. ვერც გუდოვიჩისა (1806—1808 წწ.) და ვერც ტორმასოვის (1809—1811 წწ.) მთავარმმართველობის დროს დაიძრა ეს საქმე ადგილიდან, მიუხედავად იმისა, რომ გაიოზ არქიმანდრიტის სტამბა რუსულ-ქართული შრიფტით მოზღოვიდან თბილისში მიიღეს უსასყიდლოდ. ამასთან ერთად მთავრობისავე განკარგულებაში იყო გიორგი XII მიერ თავის დროზე აღდგენილი, მაგრამ ამჟერად უმოქმედოდ მდგარი სტამბა.

1809—1810 წლებში უწმინდესი სინოდის წევრის არქიეპისკოპოს ვარლამის ინიციატივით გააქტიურდა საკითხი თბილისში სასულიეროსაეკლესიო სტამბის დაარსების შესახებ. ამ საკითხთან დაკავშირებით მიმდინარეობდა გაცხოველებული მიწერ-მოწერა მეფის მოხელეებს შორის, მზადდებოდა პროექტები და სხვ. საკითხი იდგა, სკოლასთან დაარსებულ იყო სასულიერო სტამბა თუ ცალკე.

ესა პერიოდი, როცა ცარიზმი ამზადებდა პროექტს საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებისა და საეკლესიო ქონების გასახელმწიფოებრივებისათვის¹⁴ — ტორმასოვი ფაქტიურად ამ საქმის მეთაური იყო.

ასეთ პირობებში ყურადღების ცენტრი კანცელარიულ მიმოწერაზე გადაიტანეს. როგორც კი მოსკოვის უწმინდესი სინოდის სტამბაში დამთავრდა „სადღესასწაულოს“ ბეჭდვა, არქიეპისკოპოსმა ვარლამ ერისთავმა მაშინვე, 1809 წ., აღძრა საკითხი თ. კურაკინთან, შინაგან საქმეთა მინისტრთან, თბილისში ქართული სასულიერო სტამბის გამართვის შესახებ. 1809 წლის 15 ივნისს ვარლამმა ასეთივე მიმართვა გაუგზავნა საქართველოს მთავარმმართველ ალ. ტორმასოვს და სიტყვიერადაც აღუთქვა, რომ გაიღებდა ხარჯებს და ამასთანავე გადმოსცემდა წიგნის საბეჭდ დაზგას თბილისში სტამბის გასამართავად; თითქოს შეთანხმებაც მოხდა მათ შორის. ტორმასოვმა სტამბის გამართვისა და მისი მუშაობისათვის ხელმძღვანელობის გაწვევის შესახებ კანდიდატად პეტრიევი მიიჩნია, მაგრამ ამ დროს იგი სკოლიდან წასული აღმოჩნდა. ვარლამი კი ასეთ თანამდებობაზე შესაფერისად მიიჩნევდა ცნობილი მესტამბის გიორგი პაიჭაძის მოსკოვიდან მოწვე-

¹³ საქ. ცენტრარქივი, ფ. 2, ან. 1, საქ. 90, ფ. 72—74.

¹⁴ საქ. ცენტრარქივი, ფ. 16, საქ. 1033, ფ. 5, 9—11.

ვას. სათანადო ორგანოები შედგომიან გ. პაიჭაძის პიროვნების სახელ-
დობის შემოწმებას, რასაც საკმაო ტრო დასჭირდა.

ასეთ ვითარებაში ამ საკითხის საფუძვლიანად შესასწავლად და
წინადადებების მოსამზადებლად ალ. ტორმასოვს მიმართვა გაუგზავ-
ნია საქართველოს მმართველ გენერალ-მაიორ ახვერდოვისათვის, ტორ-
მასოვი ახვერდოვს სწერდა: „შინაგან საქმეთა მინისტრის დავალებით
მისმა ამხანაგმა ბატონმა საიდუმლო მრჩეველმა და კავალერმა კოზადავ-
ლევამ გამომიგზავნა ტფილისში მყოფი საქართველოს არქივისკო-
პოსის ვარლამის შუამდგომლობა იმის თაობაზე, რომ აუცილებელია
ტფილისში გაიმართოს სტამბა მთელი ქართველი სამღვდლოებისა და
თავადაზნაურობის სურვილის დასაკმაყოფილებლად, ამისათვის საქარ-
თველოში გაიგზავნოს ქართველი მესტამბე პაიჭაძე, რომლის ზედა-
მხედველობით იბეჭდებოდა მოსკოვის სასულიერო სტამბაში ქართუ-
ლი წიგნი — საღმრთაწაულო გულანი (თუენი). მას, პაიჭაძეს დაე-
ნიშნოს გასამრჩელო წელიწადში სამასი მანეთი ვერცხლით; იმისა-
თვის, რომ მე ადგილობრივი მოსაზრებით შევატყობინო ბატონ ში-
ნაგან საქმეთა მინისტრს, რა საფუძველზე იქნებოდა უფრო მოხერ-
ხებული არქივისკოპოს ვარლამის მიერ ნავარაუდვეი სტამბის გა-
მართვა ტფილისში, თუ ეს დაწესებულება იქ მართლაც საჭიროა და
ვის შეიძლება დაეკისროს წინასწარი გამოკვლევა და გამოსაცემი წიგ-
ნების დასაბეჭდად მოწონება. ამის გამო თქვენს აღმატებულებას
ეთავაზობ ტფილისში სტამბის გამართვის თაობაზე დაუკავშირდეს მის
უწმინდესობას, საქართველოს კათალიკოსს ანტონს და მე შემდგომ
შემატყობინოთ და ამიხსნათ აზრი თქვენი.

კავალერიის გენერალი ტორმასოვი¹⁵.

ალ. ტორმასოვს, როგორც ირკვევა, სათანადო განმარტება მოუ-
თხოვია ანტონ II კათალიკოსისათვის, რომელმაც 1810 წ. მარტის თა-
რილით მიმართა ტორმასოვს. ანტონი წერდა:

„თქვენი აღმატებულებაჲ
მოწყალეო ხელმწიფეო ჩემო.

პატივცემულსა წერილსა ზედა თქვენსა, მოწერილსა ჩემდამო
წინადადებისამებრ უფლისა კავალრისა ღენერალისა ალექსანდრე პე-
ტროვიჩის ტორმასოვისა მაქვს პატივი უწყებად თქვენდა მოწყალეო
ხელმწიფეო ჩემო რომელ განწესება ტფილისსა შინა ქართულისა ტი-
პოლრაფიისა ნამდვილ საჭირო არს მიზეზისა გამო უკიდურესისა,

¹⁵ იქვე, გვ. 1.

შესაძლო არს თქმად ნაკლუღეღანობისა ეკლესიისათა წიღნთასა: უნდ
 ელესისათვის უკვე აღდგინებისა მისისა განმიცხადა მე ყ^დ სამღვდელთა
 ლომან არქიეპისკოპზმან ვარლამ, რომელ აქვს მას მოსკოვს მზად
 გა ტიპოღრაფიისა ყოელითურთ სახმარითა მისდამი განკუთვნილითა
 და მოტანასაცა მათსა საქართველოდ... მიიღეს იგი თვისსა ზედა
 მზრუნველობასა, ვითარნიცა გარდა მისსა შემდგომად მოსულსა აქა
 პაიჭაძისა, აღნიშნულისა განსაწესებელსა აქა ტიპოღრაფიასა შინა, და
 შემდგომად მოტანისა ნივთთა ტიპოღრაფიისათა აღმოჩნდებიან საქი-
 როებანი აღდგინებისთვის მისისა, მაშინ იგი არა დაშთებიან თვინიერ
 ჭეროვანისა წარმართვისა. მაქვს პატივი ჭეშმარიტითა პატივისცემისა
 და გულსმოღვინება.

მარტის 26-სა დღეს 1810 წ-სა თქვენი აღმატებულების გულმო-
 დგინედ ღირსად მლოცველი კათალიკოზ პატრიარქი ანტონი¹⁶.
 ანტონ კათალიკოსის აქ მოტანილი წერილი დავვიანებით მიუღიათ
 დანიშნულ ადგილზე.

1810 წ. 14 სექტემბრის მიმართვით საქართველოს მთავარმარ-
 თებელი გენ. ალ. ტორმასოვი განუმარტავს საქართველოს მმართველს
 გენ. ახვერდოვს, რომ ზემდგომი ორგანოების გადაწყვეტილებით თბი-
 ლისის კეთილშობილთა სასწავლებელს უნდა მიეცეს სამხედრო აღ-
 ზრდის განხრა, ამიტომ დირექტორი დეკანოზი პეტრიევი უკვე გადა-
 ყენებულია და მის ადგილს სამხედრო მოხელე დაიკავებსო.

ამიტომ, ტორმასოვი წინადადებას იძლევა სტამბა ჩამოშორდეს
 სასწავლებელს და გადაეცეს სასულიერო უწყებას არქიეპისკოპოს
 ვარლამის გამგებლობაში, მით უმეტეს, რომ სტამბა მისივე წინადა-
 დებით უნდა „გაიმართოს თბილისში“¹⁷.

„მე ვაუწყებდი ამა საგნისა გამო შინაგან საქმეთა მინისტრის
 ამხანაგს, ბატონ საიდუმლო მრჩეველს კოზოდავლევს, რომელიც ამ-
 ეჟამად მატყობინებს, რომ იგი დაეკითხა განათლების მინისტრს გრაფ
 ალექსეი კირილეს ძე რაზუმოვსკის და დაადგინა, რომ ამის გაკეთება
 შეუძლებელია, რამდენადაც ამჟამად ტფილისში არსებული კეთილშო-
 ბილთა სასწავლებელი სამხედრო აღზრდის პროგრამით იმუშავებს.
 დირექტორი დეკანოზი პეტრიევი უკვე დათხოვნილია, მის ადგილს
 შემდგომ დაიჭერს სამხედრო მოხელე; ამიტომ ჩემი შეხედულებით
 სასურველია ადგილობრივი სასულიერო სტამბის დაარსება. მე ჩემის
 მხრივ ვერ ვპოულობ სხვა საშუალებას, ვიდრე დაწესდეს სტამბა ესე
 მისი უსამღვდეღესობის არქიეპისკოპოს ვარლამის უშუალო გამგე-

16 საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 2, ანაწ. 1, საქ. 10933, ფურც. 24.
 17 საქ. სსრ საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 16, ანაწ. 1, საქ. 10933,
 ფურც. 9-10.

ბლობითა და განკარგულებით, შით უფრო, რომ ეს დაწესებულება/ იქმნება მისივე განზრახულობით“.

ტორმასოვის წერილიდან ისიც ირკვევა, რომ სტამბის მოწყობილობის ერთ ნაწილს, მაგ., ორ საბეჭდ დაზგას, რომელიც სკოლასთან ინახებოდა, პეტრიევი დაპატრონებია. ტორმასოვი ავალებს ახვერდოვს, რომ ეს საკითხი გაერკვია არქივებისკოპოს ვარლამის უშუალო მონაწილეობით.

ტორმასოვი ამის შესახებ წერს: „რაც შეეხება ორ სასტამბო დაზგას, დეკანოზ პეტრიევის გამგებლობაში არსებულთ, რომლებსაც იძლევა იგი სტამბისათვის, განათლების მინისტრი თავის მიმართვაში შინაგან საქმეთა მინისტრის ამხანაგისადმი გვაცნობებს, რომ სახალხო განათლების დეპარტამენტში ამჟამად არავითარი მონაცემები არა აქვთ: სასწავლებელს ეკუთვნის ეს დაზგები თუ საკუთრივ დეკანოზ პეტრიევს, ამიტომაც ვთავაზობ თქვენ აღმატებულებას მათზე გააკეთოთ რაც შეიძლება სწორი გადაწყვეტილება და თუ აღმოჩნდება, რომ ის დაზგები საკუთრივ პეტრიევს ეკუთვნის, ამ შემთხვევაში მათზე სტამბის საჭიროება და მათი გადაცემა მიანდოთ უშუალოდ განსახილველად არქივებისკოპოსს ვარლამს და სასწავლებელს უკვე მათდამი არავითარი საქმე არ უნდა ჰქონდეს“.

ბიუროკრატიულ გამწვავებულ დეაში ჩაერია დარეჯან დედოფლის ყოფილი ოქრომჭედელი მოსე ჯანჭულაზოვი, რომელიც 1810-იან წლებში შეეცადა დამტკიცებინა, რომ მან ალა-მაჰმად-ხანის ურდოდან 500 მანეთად შეძენილი თბილისის სტამბის იარაღები, თითქოს, გიორგი XII-ს გადასცა და მეფე ისე გარდაიცვალა, რომ ფულის მიღება ვერ მოასწრო; რაკი სტამბა რუსეთის მთავრობას დარჩა, მან მოითხოვა მის მიერ გადახდილი 500 მანეთის უკან დაბრუნება, რაც 1816 წ. 16 მარტის გადაწყვეტილებით კიდევაც მიიღო. ოღონდ მისი ნახევარი — 250; ჯანჭულაზოვს თავის სარჩელში მოწმებებიც ჩაურთავს.

აი ისინიც სათითოდ: 1) სტამბა, ქართველი თავადის, კოლეგიის მრჩევლის ეგნატე თუმანოვის ჩვენებით, განსვენებულმა ქართველმა მეფემ გიორგიმ ნამდვილად მიიღო ოქრომჭედელ მოსე ჯანჭულაზოვისაგან დაპირებით, გადაუხდიდა მის საფასურს, მაგრამ გაურკვეველია რა ფასად. 2) ქართველი თავადი, კოლეგიის ასესორი პაპა არლუთინსკი კი ადასტურებს, რომ მან თვითონ გამოართვა ის სტამბა ჯანჭულაზოვს მეფე გიორგის ბრძანებით. 3) თავადი ალალო ყორღანოვი ამტკიცებს, რომ ეს სტამბა მეფის სიცოცხლეში ჯანჭულაზოვმა ჩამოიტანა ელიზავეტპოლიდან. 4) მთავარმართებელ გენერალ თავად ციციანოვის წინადადებით ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებელ-

მა სახაზინო ექსპედიციიდან 1804 წელს მიიღო სასტამბო ნივთები ორი აღწერით, რომელთაგან 1-ში აღნიშნულია ექსპედიციის მიერ სტამბო-რეში — მისგან, ავლოვისაგან მიღებული ნივთები, ხოლო მეორეში — მისგან, ავლოვისაგან სახაზინო ხარჯებით დამზადებული ნივთები. 5) საქართველოს ყოფილი მმართველის ლიტვინოვის წინადადებით იმავე სასწავლებელში 1807 წ. მიიღეს სარატოვისა და პენზის ეპისკოპოსის, უსამღვდელოეს გაიოზის მიერ ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებლისათვის ძღვნად ბოძებული სასტამბო ნივთები¹⁸. და ბოლოს, ყველა ეს ნივთი, როგორც აღნიშნულია ყოფილი მთავარ-მართველის გენერალ ტორმასოვის საქმეებში, 1810 წ. პოლიციის მინისტრის მიერ გამოცხადებული უზენაესი განკარგულების შესაბამისად გადაეცა საქართველოს მიტროპოლიტსა და ეგზარქოსს ვარლამს ტფილისში სტამბის გასამართავად, სასულიერო წიგნების დასაბეჭდად გენერალ ტორმასოვის მიერ თქვენი აღმატებულებისადმი 1810 წლის ოქტომბრის 7 რიცხვის მომართვის შედეგად¹⁹.

1811 წ. ეგზარქოს ვარლამისადმი სასულიერო წიგნების გამოსაცემად გადაცემული სტამბის ამუშავება ძალზე გაჭიანურდა. 1812 წ. დაიწყო სამაჟლო ომი, ამავე წელს კახეთში დიდმა აჯანყებამ იფეთქა, სტამბის ამუშავებისათვის თბილისში ასეთ პირობებში, ჩანს, არავის ეცალა; ხოლო თუ რა განწყობილება სუფევდა ამ დროს თბილისში რუს უგაველნიანეს ფენებში, ეს კარგად ჩანს 1815 წლის 16 იანვრის მომართვაზე იმ ოფიციალური პასუხიდან, რომელიც 1816 წლის იანვარშივე რტიშჩევმა გასცა:

— „საქართველოში გუბერნიის ხელისუფლებას არ დაუარსებია სტამბა და მისი დაარსების საჭიროებას მთავრობა ვერც ნახულობს... აქაურ მთავრობას ძალიან ადვილად შეუძლია სტამბის გარეშე არსებობა“²⁰.

ასეთია ცარიზმის სატრაპის მეტად გულგრილი დამოკიდებულება თბილისის სტამბებისადმი, რაც სასულიერო სტამბებსაც ეხება. ამდენად 1816 წ. 16 მარტის განცხადება იმავე რტიშჩევისა, რომ თითქოს ამ დროს სასულიერო სტამბა თბილისში მუშაობდო, არ უნდა გამოხატავდეს სინამდვილეს, 1816 წ. თბილისში „ლოცვანი“ დაიბეჭდა კავკასიის მთავარმართველის სტამბაში და არა სასულიერო სტამბაში.

1810-იანი წლებიდან ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებისა და რუსეთის უწმინდესი სინოდის ეგზარქატის ორგანიზაციის რთულ პირობებში თანდათანობით შემზადდა ნიადაგი თბილისში სა-

18 იხ. საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 2, ანაწ. 1, საქ. 246, ფურც 45.
 19 საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 16, საქ. 1765, ფ. 1.
 20 იქვე.

სულიერო სტამბის დაარსებისათვის. ამას ხელი შეუწყო ^{გარკუნიძის} რომ არქიეპისკოპოსი ვარლამი საქართველოს ეგზარქოსად დაინიშნა; მაგრამ სტამბის საკითხის ერთბაშად გადაწყვეტა მას ვერ მოუხერხებია. ვარლამ ეგზარქოსი 1813 წ. ხელახლა აყენებს თბილისში სასულიერო სტამბის დაარსების საკითხს; მესტამბე გ. პაიჭაძესაც იბარებს მოსკოვიდან. მიუხედავად ამგვარი დაინტერესებისა, 1817 წლამდე სასულიერო სტამბის ამუშავება თბილისში ვერ განხორციელდა. პირველი წიგნი, რომელიც ამ სტამბაში 1817 წელსვე დაიბეჭდა, იყო ანონიმური გრამატიკა ქართული ენისა, რომელიც ჩუბინაშვილს შეუდგენია. იგი წარმოადგენს იოანე ქართველიშვილის გრამატიკის კომპილაციას.

რა ირკვევა? — 1810-იან წლებიდან ქუთაისში სოლომონ მეორის სამეფო სტამბები წყვეტენ მუშაობას და, ბუნებრივია, როგორც სახელმწიფო ქონება ახლად დამკვიდრებული რუსული მმართველობის განკარგულებაში გადადის, მეფე გიორგი XII თბილისის სტამბასა და გაიოზ არქიმანდრიტის მიერ ციციანოვისადმი ნაბოძებ მოზლოკიდან ჩამოტანილ ქართულ სტამბასთან ერთად.

ამ გაუქმებული ქართული სტამბების ახალ საფუძველზე გაერთიანებისა და რეკონსტრუქციით დასაბამი ეძლევა თბილისში ორგანო სტამბის ამუშავებას: 1-ლ რიგში საქართველოს მთავარმართებლის კანცელარიის სტამბის გამართვას, ხოლო შემდეგ — მეორე რიგში იწყებენ ზრუნვას თბილისის სასულიერო სტამბის დაარსებისათვის; მაგრამ სასულიერო სტამბის დაარსების საკითხი ჭიანჭურდება ქვეყნის საშინაო და საგარეო პარობების გართულების გამო. ეს უკანასკნელი, პირველ ყოვლისა, თავს იჩენს ნაპოლეონის შემოსევის, კახეთში დიდი აჯანყების, იმერეთის ბრძოლით შემოერთებისა და ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებით შექმნილ მეტად რთულ ვითარებათა გამო.

2. მოსკოვის სინოდის სტამბა —
ქართული საეკლესიო წიგნების გამაძვის კერა

მოსკოვში ქართული საეკლესიო წიგნები, როგორც ვიცით, XVIII ს. დასაწყისიდან 70-იან წლებამდე პერიოდულად იბეჭდებოდა.

მოსკოვში ქართული წიგნის ბეჭდვის ორგანიზაციას პირველად არჩილ მეფე და ბაქარი ედგნენ სათავეში. ქართველ მესტამბეთა თავდადებული შრომით იბეჭდებოდა ქართული წიგნები, რომელნიც საქართველოშიაც იგზავნებოდა. ეს ტრადიცია XVIII ს. 60-იან წლებში გააგრძელა ათანასე ამილახვარმა. ამის შემდეგ რუსეთში ქართულ

წიგნის ბეჭდვა დიდი ხნით შეწყდა. 90-იან წლებში იგი გაიოზ რექტორმა განაახლა მოზდოკში ქართული სტამბის დაარსებით.

მართალია, 70—80-იანი წლების მიჯნაზე, რუსეთ-საქართველოს შორის 1783 წლის ტრაქტატის დადების წინ, პოლიტიკური მოსაზრებებით პეტერბურგში რუსულ ენაზე დაიბეჭდა მეფე ერეკლეს წინააღმდეგ მიმართული უცხოვრო აღექსანდრე ამილახვრის პამფლეტი—ისტორია, მაგრამ მას ქართულ სტამბასა და წიგნის ბეჭდვასთან არაფერი აქვს საერთო...

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ამ მიმართულებით მდგომარეობა შეიცვალა. ქართული საეკლესიო წიგნების ბეჭდვის საქმე სინოდის ხელში გადადის, რადგან საქართველოში „შესაფერი სტამბა და ხალხი არ არსებობდა“. როგორც ვიცით, ამ პერიოდში მოსკოვში 1804 წ. ცნობილი საეკლესიო მოღვაწის, უწმინდესი სინოდის წევრის ვარლამის თაოსნობით გაიმართა ქართული სტამბა (თუ დაზგა), სადაც 1805—1808 წლებში დიდტანიანი „საღღესასწაულო“ დაიბეჭდა. ეს საქმე, როგორც წიგნის ანდერძიდან ჩანს, განხორციელდა „შრომითა და ღვაწლითა უწმინდესის სინოდის ჩლენის არხიეპისკოპოსისა ვარლამ ქსნის ერისთავის დავითის-ძისათა... მებრძანა მე პაიჭაძეს შესტამბეს წიგნისა ამის საღღესასწაულოს დაბეჭდვა, ვინათგან არა იყო ქართულსა ენასა ზედა დაბეჭდილი“. 1808 წ. მოსკოვში დაიბეჭდა „თთუენი“.

1810-იან წლებში ქართული წიგნების ბეჭდვა შეაფერხა ნაპოლეონის არმიის შემოჭრამ და მოსკოვის დაწვამ. მაგრამ მოკლე დროში მოსკოვის აღდგენასთან ერთად სტამბაც კვლავ აღდგა და 1815 წ. მოსკოვში დაიბეჭდა „ლოცვანი“ „გედევანიშვილის სარდალ გაბრიელის ძის საფასით, იონას მიტროპოლიტისათა სტამბაში მუშაობითა პეტრე ქებაძის შვილისათა“. 1816 წ. მოსკოვში დაიბეჭდა „ახალი აღთქმა“ ბიბლიის საზოგადოების ხარჯით.

1820-ანი წლებიდან მოსკოვში ქართული წიგნების ბეჭდვა და სასტამბო მეურნეობა თანდათან მტკიცდება, მოსკოვის სინოდის სტამბაში ამ დროს მნიშვნელოვანი რაოდენობით ძლიერდება ქართული შრიფტის ჩამოსხმა. მაგალითად, 1823 წ. ჩამოუსხავთ 19 ფუთი ქართული შრიფტი, თითო ფუთი 15 მანეთად ღირებული²¹; მომდევნო წლებში ქართული შრიფტის ჩამოსხმის რაოდენობის ზრდასთან ერთად მცირდება თითოეული ფუთი შრიფტის თვითღირებულება. 10 წლის შემდეგ, ანუ 1833 წელს, ამდენივე რაოდენობის ქართული შრიფტის ჩამოსხმის ღირებულება 15 მანეთიდან 10 მანეთამდე შემ-

²¹ მოსკოვის ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივის ძველი საბუთების არქივი, ფონდი 1184, საქ. 9637, ფ. 3.

ცირებულა. აქ აღნიშნულის მოტივად ისაა მითითებული, რომ ქართული შრიფტის ჩამოსხმა უფრო ადვილია, ვიდრე ბერძნულისა. მეტიც 1 ფუთი ასევე 10 მანეთი ჯდება²².

ამრიგად, მოსკოვის სინოდის სტამბაში XIX ს-ში იბეჭდებოდა როგორც ქართული საეკლესიო წიგნები, ისე ქართულ-რუსული სასწავლო ანბანი და სხვა სახის პოპულარული წიგნები²³. მოღვაწეობდა ასევე არაერთი ქართული მესტამბე. მაგალითად, მღვდელი გ. გურგენიძე (50-იან წ.), ტარსაიძე (30-იან წლებში), პეტრე ქებაძე (40-იან წ.) და სხვ.²⁴.

ქართული საეკლესიო და სასწავლო წიგნების ბეჭდვის საქმეში ერთგვარი გარდატეხა 1820-ანი წლებიდან იწყება. მრავლდება წიგნების ბეჭდვა და სინოდის სტამბაში მომუშავე ქართველ მწიგნობარ-მესტამბეთა რიცხვი. მოსკოვის ძველ საბუთთა არქივში დაცული უწმინდესი სინოდის მონაცემებით ქართული ეკლესიებისა და საეკლესიო სასწავლებლებისათვის საქართველოს ეკლესიის შემოსავლის ხარჯზე მოსკოვში დაბეჭდილი წიგნების დინამიკა 1821—1836 წწ. 16 ნომერამდე შემდეგი მაჩვენებლებით ხასიათდება (იხ. ცხრილი).

1835 წ. საქართველოში აღრიცხული იყო 1282 ქართული ეკლესია, მათ შორის 63 — ოსეთში, 1 — განჯაში, 1 — ერევანში და 1 ბაქოში.

გარდა ამისა მაშინდელ საქართველოში არსებობდა მთელი რიგი მსხვილი სამონასტრო ცენტრები, რომლებიც არ შედის აქ წარმოდგენილ მაჩვენებლებში. აქ არაა შეტანილი აგრეთვე თურქეთის მიერ მიტაცებული საქართველოს ტერიტორიის უძველესი საეკლესიო და სამონასტრო ცენტრები ისევე, როგორც საზღვარგარეთის ძველთაძველი ქართული სამონასტრო მძლავრი კერები საბერძნეთში, იერუსალიმში, სირია-პალესტინაში, ბულგარეთსა და სხვა ადგილებში.

²² იქვე, ფურც. 4—5.

²³ აღ. ხახანაშვილი, ძველად აღბეჭდილნი წიგნნი მოსკოვის სინოდალურ სტამბაში, — „მოამბე“ № 3, 1900 წ. მოსკოვის სინოდალურ ბიბლიოთეკაში დაცულია ქართული ნაბეჭდი წიგნების კატალოგი (1705—1865 წწ.). იგი არასრულია. აღნიშნული კატალოგი ამჟამად დაცულია მოსკოვის ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული ძეგლი საბუთების არქივის სინოდის ფონდში 1184, საქ. 3600.

²⁴ მაგ. მოსკოვში, სინოდის სტამბებში 1848 წელს გამოცემულ „Молитвословъ“-ს მიწერილი აქვს „Правленъ Петром Кебадзе“. 1859 წ. დაბეჭდილ ქართულ წიგნს „Пригодъ постная“—Гравлень свяш. Гургенидзе“. სხვა შემთხვევებში—„Перевел на Грузинском“ და სხვ. ცხადია აქ საქმე გვაქვს რუსული ენის მცოდნეებსა და რედაქტორ-გამომცემელ ქართველ მოღვაწეებთან (იხ. მოსკოვის ცენტრალური სახელმ. არქივი, ძველ საბუთების ფ. 1184, საქ. 9637. ასევე იხ. Государств. печатный двор и Синодальная типография в Москве. Историческая справка, М. 1903; Соловьев А. Н. Московский печатный двор. Историческая записка о Московской синодальной типографии. М., 1917)

მოსკოვში 1821—1826 წწ. დაბეჭდილი ქართული სასულიერო წიგნები, ტრაქტატო, ველესებში დარჩენილი
 და სარეზერვო ნაწილი (ფასთა ჩვენებით).

წიგნის დასახელება (ფასით)	დაბეჭდა (ტრაქტო ფასით)	დარჩევა ველესებში (ფასით)	რ ა ნ ე ბ ა
დავითნი—1 შ. 40 კ.	1150 ტ. 1610 შ.	1023 ტ. 1432 შ. 20 კ.	127 ტ. 177 შ. 80 კ.
პარაკლიტი— 9 შ. 40 კ.	1150 ტ. 10465 შ.	760 ტ. 6916 შ.	390 ტ. 3542 შ. 00 კ.
ტ ა შ შ ა — 2 შ. 35 კ.	1150 ტ. 2702 შ. 50 კ.	661 ტ. 1333 შ. 35 კ.	489 ტ. 1149 შ. 15 კ.
კონდაკო — 2 შ. 50 კ.	1150 ტ. 1843 შ.	683 ტ. 1404 შ. 50 კ.	467 ტ. 1167 შ. 50 კ.
სამარცხა:			
ა) ხავერდით და ხატებით— 11 შან.	501 ტ. 5511 შ.	443 ტ. 4873 შ.	58 ტ. 638 შ.
ბ) ფურცლის ეფით— 5 შ. 89 კ.	649 ტ. 3825 შ. 20 ³ / ₄ კ.	—	649 ტ. 3825 შ. 20 კ. 3 ¹ / ₄
სამოციქულო — 5 შ. 25 კ.	1150 ტ. 6037 შ. 50 კ.	454 ტ. 2383 შ. 50 კ.	696 ტ. 3634 შ.
კურთხევის პატარა— 2 კ. 20 კა.	1150 ტ. 2845 შ.	210 ტ. 332 შ. 50 კ.	940 ტ. 2342 შ. 50 კ.
ფურცე დიდი — 8 შ.	1150 ტ. 9200 შ.	410 ტ. 3280 შ.	740 ტ. 5520 შ.
ს ე ლ	9200 ტ. 45101 შ. 20 კ.	4644 ტ. 22548 შ. 5 კ.	4556 ტ. 22423 შ. 13 კ. 2 ¹ / ₄

ეს მაჩვენებლები საინტერესო მონაცემებია მოსკოვში 1820-იანი წლებიდან სინოდის სტამბაში გამოცემული ქართული საეკლესიო წიგნების სახელწოდებათა, ტირაჟისა და თითოეული ეგზემპლარის (როგორც ჩვეულებრივი, ასევე მდიდრული გამოცემის) დასადგენად. მონაცემები ნათელ წარმოდგენას იძლევიან ასევე იმის შესახებაც, თუ გამოცემულ წიგნთაგან რამდენი ცალი გადაეცა ეკლესიებს და რამდენი და რა ღირებულების ინახებოდა წიგნთა საწყობებში.

3. კოლონიური ჩაბვირის გაღრმავება. 1832 წ. შიშობილობა.
მთავრობის ღონისძიებანი ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვის
სამსის მოსაოვიდან თბილისში გადმოსატანად

საქართველოს რუსეთთან შეერთება ცარიზმმა და მისმა საეკლესიო უწყებამ — ეგზარქატმა მოხერხებულად გამოიყენეს ძირძველი ქართული ეკლესიის მოსახპობად და კოლონიური პოლიტიკის განსახორციელებლად. ავტოკეფალიის გაუქმების დღიდან ღრმადებოდა საუკუნეების მანძილზე დაგროვილი და კანონით ხელშეუხებელი ქართული საეკლესიო ქონების, მისი მიწაწყლის, ნაგებობების, ხელოვნების, საეკლესიო-საკულტო აურაცხელ ძეგლთა და განძეულობათა, სულიერი და ნიეთიერი კულტურის ეროვნულ ფასეულობათა ხელყოფა. ქართული მწიგნობრული სამონასტრო კერების დაკნინებასთან ერთად ნადგურდებოდა მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი. რაც შეეხება საზღვარგარეთულ ქართულ-მწიგნობრულ უმძლავრეს კერებს იერუსალიმში, ბულგარეთში, სირია-პალესტინაში, ათონის ივერიის მონასტერსა და სხვებს, ისინი ფაქტიურად უპატრონო დარჩნენ.

საუკუნეების მანძილზე მოქმედ მონასტრებს 1801 წლიდან, როცა გაუქმდა ქვეყნის დამოუკიდებლობა, მოაკლდათ მზრუნველი ხელი როგორც სამეფოებისა და ავტოკეფალური ეკლესიის ნიეთიერი დახმარებისა და ასევე შემცველ ახალგაზრდა ბერების წარგზავნის სახით. საზღვარგარეთული ქართული მწიგნობრული კულტურის დიდებულ კერებს ყველაზე მეტად დაემუქრა დაკნინებისა და გაქრობის საფრთხე.

ქართული ფეოდალური არისტოკრატის ჩამოშორება სამშობლოს მართვა-გამგეობის სისტემიდან და მათდამი უნიადაგო უნდობლობა უკმაყოფილებას აღრმავებდა. ქართული ენის, წირვა-ლოცვისა და მწიგნობრობის დევნა, მართლმსაჯულებისა და სასამართლო საქმის რუსულ (იმ დროის მოსახლეობისათვის სრულიად გაუგებარ) ენაზე წარმოება დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა ხალხში. ყმა გლეხობას ორმაგი ჩაგვრის უღელი უმძიმდებოდა.

ირან-ოსმალეთის წინააღმდეგ მიმართულმა მეფის რუსეთის ომებმა, რომელშიც მასობრივად მონაწილეობდა საქართველოს მოსახლეობა, გააღატაკა ქვეყანა. ცარიზმის კოლონიური მხაკვრელი პოლიტიკა მკვიდრ ნიადაგს უმზადებდა 1829 წ. ქართლ-კახეთის გლეხთა მასობრივ მღელვარებას და 1832 წლის თავადაზნაურულ შეთქმულებას საქართველოში. ეს მღელვარება და შეთქმულება თავისი ხასიათით განმათავისუფლებელი მოძრაობა იყო.

ცარიზმმა შეთქმულთა მოძრაობა მანამდე გამოაშკარავა, ვიდრე მისი მონაწილენი პრაქტიკულ ნაბიჯებს გადადგამდნენ, და მკაცრად დასაჯა ისინი. მეფის რუსეთის მოხელენი ამით არ დაკმაყოფილდნენ და გაატარეს მკაცრი ღონისძიებანი: გააუქმეს ყველა ისედაც შეზღუდული ეროვნული უფლება, რაც 1801 წ. ე. წ. „შეერთების აქტით“ ჰქონდა მინიჭებული საქართველოს. მაგ. დაიხურა ქართულ-რუსული ზარაფხანა..., გაუქმდა „ქართული გაზეთი“, წიგნის ბეჭდვა და სხვ.

რუსეთის მეფის მთავრობა შეეცადა გამოეკვლია საქართველოში მოქმედი ძველი ქართული სტამბების შესაძლებლობანი და მათი განახლება-გამოყენების საფუძველზე გაეტარებინა ისეთი ღონისძიებანი, რაც იდეურად განაიარაღებდა ხალხს. ხალხის მასების სულიერი დამონების ერთ-ერთ ამგვარ საშუალებად მიიჩნიეს თბილისის გადაქცევა სასულიერო წიგნების ბეჭდვის უმნიშვნელოვანეს კერად ქართული სტამბებისვე აღდგენითა და ახალთა დაარსებით.

1832 წლის შეთქმულების ჩახშობის შემდეგ უწმინდესი სინოდი შეეცადა ქართული საეკლესიო წიგნების ბეჭდვის ცენტრის საქართველოში გადმოტანას. 1834 წ. 5 დეკემბერს რუსეთის მთავრობამ მოიწონა სინოდისა და მოსკოვის სტამბის გამგებლის აზრი ტფილისში სასულიერო სტამბის გახსნის შესახებ, სადაც უნდა დაბეჭდილიყო ქართული საეკლესიო წიგნები.

მოსკოვის სტამბაში კორექტორად მუშაობდა პეტრე ქებაძე, რომელსაც წელიწადში 800 მან. უხდიდნენ. მაგრამ 1834 წ. იგი დაითხოვეს სამსახურიდან. პ. ქებაძემ თხოვნა მიართვა სინოდის ობერ-პროკურორ ს. ნეჩაევს — „ისევ დამიბრუნეთ კორექტორის ადგილი მოსკოვის სტამბაში“²⁵. 1835 წ. 24 იანვარს ს. ნეჩაევი ეგზარხოს

25 პ. კარბელაშვილს მესტამბე პეტრე ქებაძის შესახებ დეკანოზ ი. ჩიჯავაძისა და მისი მეუღლე ნინოსაგან 1884 წ. მაისში ასეთი გადმოცემა ჩაუწერია (დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში, 55 გვ-ზე): — „სასხორელი პეტრე ქებაძე — კოლეესკი რელიგიატორი, დაიბადა სოფ. სასხორში — ნიჩბისში. წიგნი უსწავლია ამავე სოფლის მღვდელ გამრიელ ახსიაშვილთან. მამა მოკვდომია და დედის ანაბარა ღარჩენილა. იქნებოდა ათი წლისა, როდესაც რუსეთიდან მოიწერა იოანემ თავის

ევგენის სწერდა პეტრე ქებაძის მოთხოვნის გამო და ავალებდა: ცნობეთ, საჭიროა თუ არა, რომ მოსკოვში ქართული წიგნების დეპოდეზ? თუ საჭიროა, რამდენი უნდა იბეჭდებოდეს ხოლმე.

ევზარქოსმა გზები დახლართა: 1. ქართველებს არ უყვართ წიგნის კითხვა... 2. მოსკოვიდან წიგნების გზავნა ძნელი არისო. სემინარიის სამმართველოსაც მოსთხოვა ცნობა, — ქართული რამდენი და რა და რა წიგნი დასჭირდება სასულიერო სასწავლებლებსო. სემინარიას პასუხად მიუწერია, რომ ყოველ წელიწადს იყიდება 100—150 ც. ქართული გრამატიკა, რუსულ-ქართული „разговор“ და „буквар“, სულ 150 მან., რუსული წიგნები კი 400—500 მანეთისო.

ამასთანავე მოსკოვში წარუდგენიათ ზუსტი ცნობები 1835 წელს საქართველოში მოქმედი მართლმადიდებლური ეკლესიების შესახებ, რომელთაც სამღვდელმსახურო წიგნები ესაჭიროებოდათ. აი ეს მონაცემები:

ქართლის ეპარქიაში იყო	543	ეკლესია
იმერეთის	498	„
სიღნაღის	125	„
რუსთავის	16	„
ახალციხის	34	„
განჯის	1	„
ერევნის	1	„
ბაქოს	1	„

1249

ოსეთის კომისიაში — 63 ეკლესია

სულ — 1282

საქართველოს საევზარქოსოს დაქვემდებარებული მოქმედი 1282 ეკლესია, ბუნებრივია, საეკლესიო სამღვდელმსახურო წიგნთა მინიმუმს მოითხოვდა. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ აქ არ არის აღრიცხული ქართული მონასტრები და ეკლესიები, რომელთა რაოდენობა 1811 წ. საეკლესიო რეფორმის საფუძველზე საკმაოდ შემცირდა, მაგრამ მაინც დიდი რაოდენობით დარჩა.

ნათესაებთან — „ერთი ჩემი ნაყმევი ბიჭი გამოგზავნეთ ენზე, გავზარდოვო“, გუდევანიანი გაბრიელ მღვდელის რჩევით გავზავნეს პეტრე, რუსეთიდან უგზავნიდა თავის დედას და ნათესაებს ტანისამოსს, ფულს... 1850 წ. მიცვალებულ გარბამ დედოფალს ჩამოჰყვა პეტრე და რამდენიმე ხანი იცოცხლა კიდეც, ნათესაებზე უყიდა სახანურო მამული კეთისხევში. გარდაიცვალა ქვემო ხანდაკში და იქვე დაასაფლავეს“. ამრიგად, პეტრე ქებაძე იოანე ბატონიშვილს აღუზარდა.

უწმინდესი სინოდი დაინტერესებულა საქართველოში ადრე აღსებული სტამბების ბედით და რამდენადაც კი შეიძლებოდა შეუგებებია ცნობები. დავით გარეჯის არქიმანდრიტ იოანესა და ანდრეას ხატის დეკანოზს 1835 წ. 26 ივნისს კითხვებზე პასუხად მიუწერიათ: 1. როდის გაიხსნა საქართველოში სტამბა არ ვიცით, 2. ერეკლე მეფის დროს აქაურ სტამბაში იბეჭდებოდა საერო და სასულიერო წიგნები, 3. 1820 წლამდე იმერეთშიც არსებობდა სტამბა, რომელიც ეგზარქოს თეოფილაქტეს ბრძანებით დაიკეტა — ჩვენთვის უცნობი მიზეზით. სტამბის იარაღი ეგზარქოსის კანცელარიაში იქნება, 4. ძველ მესტამბეთაგან დღეს ცოცხალია ტფილისის მეტეხის მღვდელი იოსებ სულხანოვი და ოსეთის კომისიის დეკანოზი შიო დვალიშვილი. სხვებიც უნდა იყვნენ სადმე ტფილისში ან სხვაგანაო. 5. იმერეთში სტამბა მუშაობდა 1803—1819 წლებში, საეკლესიო წიგნები იბეჭდებოდა არქიმანდრიტ ზაქარიას ზედამხედველობითო. სტამბის იარაღი, ვგონებ, გელათის მონასტერში ინახებაო.

სინოდმა შეკითხვა გაუგზავნა ეგზარქოსის კანცელარიაშიც და იმერეთის მთავარეპისკოპოს სოფრომსაც. კანცელარიამ აცნობა: სტამბა ყოფილა, მაგრამ თეოფილაქტეს მოსვლამდე დაუკეტიათო. სტამბის დაზღვა („станок“) 1820 წ. ივნისის 20-იღი შენახული იყო „კავკასიის ცალკე კორპუსის შტაბში“. შემდეგ, 1821 წ. თეოფილაქტეს მოთხოვნით გადმოგვცესო. სინოდს გაეგზავნა აგრეთვე სტამბის ნივთების სიაც (აქვე ჩამოთვლილია სტამბის ნაწილები)²⁶.

26 „ქართული სასულიერო სტამბის მასალების აღწერა მოეწყო 1626 წლის 3 ივნისს: დგახი ყველა ხელსაწყოს მიხედვით, რაშეკებები მათთვის — 2; ხარჩო — 3; ჩამოსარეცხი დაფა ფორმებისათვის — 1; მაცა — 2, გრაფა — 1 წყვილი. ზედა დგახი: ხრახნი ყველა ხელსაწყოთურთ, რუსული ნამუშევარი, ხის გამოკლეებით — 1; მასთან პიანი — 1; ტოლერი — 1; კოვაროტი — 1; ზოლი რკინისა — 1; ჩარჩო — 4; რაშკეტი — 2; ძარა — 1; ხრახნი ქართული ნამუშევარი ქანხებითურთ — 1; ტაპერი — 1; პიანი — 1.

სიტყვის ჩამომსმელი ფორმებისათვის: რუსული ნამუშევარი — 2; ქართული — 3; მოტრიცები: ქართული სამოქალაქო — 48; საეკლესიო ასომთავრული დიდი — 88; მცირე — 70; საეკლესიო ასომთავრული — 55; ასეთივე: მიტელი — 60; კორპუსი — 68, პეტრი — 79.

რუსული საეკლესიო ნუსხური — 50; პელცოპი სხვადასხვა შრიფტისათვის — 60; კიდევ დიდი ქართული საეკლესიო — 18; ასეთივე საშუალო რუსული — 59; რკინის ჩაქეჩი — 1; საამწყობო თითისტარი სპილენძისა — 2; რკინისა — 1; კორპოში რკინისა — 1; მამა რკინისა — 4“. რუსულა საბეჭდო ასე იკითხება: „Опись материалам Грузин. Духов. типографии, учинена 3 июня 1828 года «Стан по всем приборам / к нему Рашкетов 2; рам 3; смызательная доска для форм 1; мац 2; графеек 1 пара. Сверх стана: Винт со всем прибором Русской, исключая дерева 1; к нему пнан 1; толлер 1; Коварот 1; полоса железная 1; рам 4; рашкетов 2; кузов 1; Винт Грузинской работы с гайками 1; та-

1835 წ. 27 ნოემბერს სოფრომ მთავარეპისკოპოსის სხვაგანგანის გამო გელათის არქიმანდრიტმა ნიკოლოზმა ეგზარქოსს მისწერა: „იმერეთის სტამბის ხელჭურჭელნი იყვნენ — კარგისა და მდარისა, რომელთაგან მდარისა შევიდა შემდგომად განდევნისა მეფე სოლომონისა არხიმანდრიტის ზაქარიას განკარგულებასა შინა ძმისა მისისა, აწ უკვე მიცვალეზულის გიორგი გურგენიძისა... რომელმანცა მოიხმარა იგი თავის სასარგებლოდ. სტამბა იმერეთში დაფუძნებული იყო ჩუგ წელს ბრძანებითა მეფისათა და არსებობდა ჩუი წლამდე და იბეჭდებოდნენ ქართულს ენაზედ ხუცური წიგნები; ხოლო ამ წელს პირველი გვარის სტამბის იარაღი წაიღო სახლთუხუცესმა დენერალ მაიორმა ზურაბ წერეთელმა თავის სახლად სოფელს, საჩხერეს, სადაც კვლავადვე არსებობდა იგი სტამბა ჩუი წლამდე, ე. ი. განშორებამდე არხიმანდრიტის ზაქარიასა, რომლისა შდ ის იარაღები უნდა აქვნდეს უფალს პოდპოლკოვნიკს გრიგოლ წერეთელს, ხოლო დღეს გელათის მონასტერში თვალად არავითარნი კუთვნილებანი სტამბისა არ იქონებიათ“.

1836 წ. 19 მარტს № 435 მიმართვით სინოდს ეცნობა საქართველოში სასტამბო საქმის არასახარბიელო მდგომარეობა და საეკლესიო წიგნების ბეჭდვის შეუძლებლობა. სინოდმა დაამტკიცა ახრი, რაც ოფიციალურად აცნობა 1836 წ. 31 აგვისტოს განკარგულებით, ეგზარქატმა გააგრძელა მოსკოვში ქართული საეკლესიო წიგნების ბეჭდვა. იგი გრძელდებოდა 1880-იან წლებამდე; ცარიზმის ზრახვები კი იმჯერად ჩაიფუშა.

წარმოდგენილ მასალებით ფარდა ეხდება ქართული საეკლესიო წიგნების მოსკოვში ბეჭდვის უაღრესად საყურადღებო მოვლენებს, რაც ასევე საინტერესოა ქართული სტამბის ბედის შესწავლის თვალსაზრისითაც.

ამ მასალებიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ დაკნინებული და დარბეული იყო ამ დროს ქართული სასტამბო მეურნეობა და თვით სამღვდელეობა. მათ ისიც არ ახსოვდათ თუ როდიდან არსებობდა სტამბა საქართველოში, რა მიზეზით დაიხურა სტამბები უკანასკნელი

пер 1; пион 1; для словолитной форм: Российской работы 2; Грузинской 3; Материц грузинских гражданских 48; церковных прописных больших 88; малых 70; церковных же строчных 55; таковых же: мителя 60; корпусу 68; петиту 79. Русских церковных строчных 50; пулицопов к разным шрифтам 60; Еще больших грузинских церковных 18; таковых же средних русских 59; молоток железный 1; наборных веретен медных 2; железная 1; корж железный 1; щипцов железных 4».

27 მოსკოვის ცენტრალური საისტორიო ძველი საბუთების არქივი, სინოდის მოსკოვის ფონდი, საქ. 393.

ორი-სამი ათეული წლის მანძილზე და რა ბედი ეწვია მათ. არც ეფერება სინამდვილეს მათი ცნობების ერთი ნაწილი, მაგ., ისინი თითქოს ზ. წერეთელმა საჩხერეში სოლომონ II-ის სტამბა გადაიტანა და სხვ. ამდენად, ეს ცნობები კრიტიკულ მიდგომას მოითხოვენ. რაც შეეხება ზოგიერთ ფაქტობრივ ციფრობრივ მონაცემს, საყდრებისა და წიგნების სიებს, გამოცემის თარიღებსა და სხვა ძირითად ისტორიულ ცნობებს, ისინი, ჩვენი აზრით, შეიძლება სანდოდ მივიჩნიოთ. აქ მოცემულია ქართული სტამბისა და საეკლესიო წიგნების ბეჭდვის ისტორიის ერთგვარი სურათი რეაქციის პერიოდში (1832 წ. შემდეგ). ირკვევა, რომ ვარლამის წამოწყება 1810-იან წლებში თბილისში დაარსებულ სტამბაში სამღვდელთმსახურო წიგნების ბეჭდვის შესახებ უღელეური აღმოჩნდა.

XIX ს. დამდეგიდან 1816 წლამდე თბილისში არც ერთი წიგნი არ დაბეჭდილა. 1816 წ. თბილისის ახლად გახსნილ სტამბაში პირველად დაიბეჭდა „ლოცვანი“. 1816—1837 წლებში მხოლოდ 8 წიგნის დაბეჭდვა მოხერხდა. 1838 წლიდან ქართული საერო წიგნის ბეჭდვა გამოცოცხლდა. ამ წელს სამი წიგნი დაიბეჭდა. მათ შორის აღსანიშნავია პლ. იოსელიანის „ანბანი“ და სხვ. XIX ს. პირველ ნახევარში თბილისში სულ 12 წიგნი დაიბეჭდა; მართალია თბილისში დაბეჭდილ წიგნთა ეს რაოდენობა იმაზე ნაკლებია, რაც ვახტანგ VI სტამბამ თავისი არსებობის 14 წლიან პერიოდში გამოსცა, მაგრამ შეინიშნება ერთი კანონზომიერება: XIX საუკუნის პირველ ნახევარში რუსეთში გახშირდა ქართული წიგნის ბეჭდვა. მაგალითად, 1805—1851 წლებში მოსკოვის სინოდის სტამბაში დაისტამბა 35 წიგნი, სანკტპეტერბურგში, 1818—1850 წლებში, 22 ქართული, რუსულ-ქართული და ქართულ-ფრანგული წიგნი²⁸.

ამავე დროს მოსკოვში არსებული სინოდის სტამბა გადაიქცა ქართული საეკლესიო-სასულიერო წიგნების ბეჭდვის კერად (და ასეთად რჩება იგი 1880-იანი წლების რეაქციის წლებამდე, — თბილისში ბიბლიის ორ წიგნად გამოცემამდე), ხოლო პეტერბურგი — ქართული სამეცნიერო და ლიტერატურულ-აკადემიური წიგნის გამოცემის ცენტრად.

*
*
*

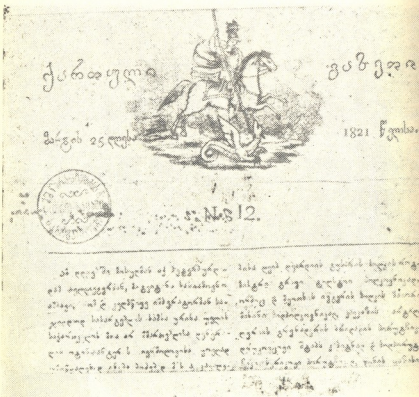
1819 წლიდან თბილისში პირველად იწყებს გამოსვლას „საქართველოს გაზეთი“.

²⁸ ქართული წიგნი, თბ., 1941, გვ. XIII.

„საქართველოს გაზეთის“ პირველი ნომერი გამოიცა 1819 წელს მარტის 15 ათასი ტირაჟით. 1819 წ. გამოვიდა 43 ნომერი, 1820 წ. კი 51. 1820 წ. მეორე ნახევარში გაზეთს შეეცვალა სახელწოდება და გამოდიოდა „ქართული გაზეთის“ სახელწოდებით (აღნიშნული გაზეთის მთელი კომპლექტი დაცულია თსუ-ის ფონდებში).

„საქართველოს გაზეთი“ იყო პირველი პერიოდული ორგანო კავკასიაში. 1819 წ. № 30-ში ვკითხულობთ, რომ თბილისში გაიხსნა დუქანი, სადაც იყიდება დაბეჭდილი წიგნებიო. ეს „წიგნები“ იყო „რუსულ და ქართულ უბნობათა“ სასწავლო ელემენტარული სახელმძღვანელონი, აგრეთვე 1820 წელს დაბეჭდილი „კატეხიზმი და მოკლე ზნეობითი სწავლა“. 1830 წ. დაიბეჭდა ს. დოდაშვილის „შემოკლებული ქართული გრამატიკა“.

სურ. 39. „ქართული გაზეთი“, 1821.

1828 წ. თბილისში დაიწყო გაზეთ „ტიფლისკე ვედომოსტის“ გამოცემა, რომელსაც რედაქტორობდა პ. სენკოვსკი. ამ გაზეთის ული იყო ქართული „ტიფლისის უწყებანი“, რომელსაც რედაქტორობდა სოლომონ დოდაშვილი. 1832 წ. 1 იანვრიდან „ტიფლისის უწყებანის“ დამატებად გამოდის „სალიტერატურონი ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“, რომლის მხოლოდ 5 ნომერი გამოვიდა. ამ ჟურნალში შეფარვით იბეჭდებოდა სოლომონ დოდაშვილისა და 1832 წ. შეთქმულების სხვა მონაწილეთა კულტურულ-საგანმანათლებლო და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ-პოლიტიკური მოღვაწეობის ამსახველი საპროგრამო იდეური წერილები. 1832 წ. მარტიდან პირველი ქართული ჟურნალის გამოცემა წყდება. 1832 წ. შეთქმულების ერთ-ერთი მეთაური და ჟურნალის რედაქტორი სოლომონ დოდაშვილი დააპატიმრეს და გადაასახლეს შორეულ ვიატკაში, სადაც 31 წლისამ სიცოცხლე დაასრულა.

1838 წ. დაიწყო „ტიფლისკე ვედომოსტის“ ანალოგიური ახალი პერიოდული ორგანოს გამოცემა „ზაკავკასკი ვესტნიკის“ სახით, რომელსაც თან ქართული დუბლი (თარგმანიც) უნდა ხლებოდა. ეს უკანასკნელი განზრახვა სხვადასხვა მიზეზთა გამო 1845 წელს განხორციელდა, მას შემდეგ, რაც ამ ორგანოს რედაქტორად პლატონ იოსელიანი დაინიშნა, რომელიც, ირკვევა, აღრიდანვე იყო დაინტერესებული დამოუკიდებელი ქართული ჟურნალის დაარსებისა. ამრიგად, 1845 წლიდან გამოსვლას იწყებს ქართული თარგმანი — დუბლი „ზაკავკასკი ვესტნიკისა“, „კავკასიის მხარეთა უწყებანის“ სახელწოდებით.

1846 წლიდან თბილისში გამოსვლა იწყო გაზ. „კავკაზმა“. ეს იყო ყველაზე დიდი და საკმაოდ პოპულარული რუსული გაზეთი მთელ კავკასიაში (1877 წლიდან იგი ყოველდღიურად გამოდიოდა. 1917 წლიდან 1918 წ-მდე „კავკაზი“ კავკასიის განსაკუთრებული კომიტეტის („ოზაკომის“) ორგანოს წარმოადგენდა).

4. პეტერბურგი ქართული სამეცნიერო-ლიტერატურულ წიგნთა გამომცემის ბაზად იმყვება. ქართული წიგნის გამომცემის ბაზად იმყვება თბილისსა და უცხოეთში

ქართული სამეცნიერო და ლიტერატურული წიგნის ბეჭდვის ერთ-ერთ უმთავრეს კერად პეტერბურგის გადაქცევისათვის ნიადაგი აღრიდანვე შემზადდა. მე-17—18 საუკუნეებში რუსეთში აღმოცენებული ქართველთა კოლონიები მრავლდება და ფეხს იკიდებს ქართული მწიგნობრობა. მე-19 საუკუნის დამდეგს რუსეთის მეფის ხელისუფლებამ ბაგრატიონთა სამეფო ოჯახის მთელი შემადგენლობა საქარ-

თველოდან პეტერბურგში გადასახლა²⁹. ისინი რუსეთში დიდი კულტურული ცეცხლით აგრძელებდნენ ქართული მეცნიერებისა და კულტურის სახურს და იღვწოდნენ ქართული წიგნის ბეჭდვისათვის. პეტერბურგის უნივერსიტეტი ამიერიდან, ქართველ სტუდენტთა თაობების აღზრდის გარდა, გამოჩენილ ქართველ მეცნიერთა მოღვაწეობის ასპარეზადაც იქცა.

მე-19 საუკუნიდან პეტერბურგი ქართული სამეცნიერო და ლიტერატურული წიგნების ბეჭდვის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი კერა გახდა. 30-იანი წლებიდან თეიმურაზ ბატონიშვილისა და აკად. მარი ბროსეს თანამშრომლობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა; ასევე დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ქართველოლოგიის წინსვლისათვის მარი ბროსესა (1837 წ.) და თეიმურაზ ბაგრატიონის (1838 წ.) არჩევა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრთა და საპატიო წევრთა შემადგენლობაში. ამიერიდან რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიისა და პეტერბურგის უნივერსიტეტის მეცნიერულ მოღვაწეობაში საპატიო ადგილი დაიკავა ქართველოლოგიამ.

ჯერ კიდევ 1846 წელს პეტერბურგში დაიბეჭდა შესანიშნავი „ქართული ქრესტომათია, ანუ გამოკრებულნი ადგილები ქართველთა წერილთაგან შედგენილი დავით ჩუბინოვის მიერ“ (ორ ნაწილად. I. პროზა, II ნაწილი კი პოეზია). მდიდარ ქართულ და ლიტერატურულ მასალასთან ერთად ამ ქრესტომათიაში მოთავსებული იყო ასევე მასალები „ქართლის ცხოვრებიდან“.

აქვე, ამასთანავე განვითარდა ქართული სამეცნიერო წიგნების ბეჭდვა. მაგალითად, 1808 წ. პეტერბურგში „სააქიმოთა აკადემიისა შინა“ დაისტამბა „ლონეი და შეწვენილება, რომლითაც იხსნების ერი ყვავილის სნეულების სვრისგან, რათა აუცირიდნენ საზოგადოდ ყოველთა ძროხის ყვავილსა“, რომელიც ქართულ ენაზე ითარგმნა გოდერძი ფირალოვისაგან.

1818 წ. თეიმურაზ ბატონიშვილმა რუსულიდან თარგმნა არისტოტელეს „განსჯანი კეთილისათვის და ბოროტისა“, მოგვიანებით დაწერა ისტორია, რომელიც დაბეჭდა თავისი საფასითვე პეტერბურგში, მხედრული შრიფტით. ამავე წელს დიმიტრი ბაგრატიონმა დაბეჭდა „წამება წმინდისა ქეთევან დედოფლისა“.

ქართული სამეცნიერო წიგნის ბეჭდვა პეტერბურგში განსაკუთრებით გაძლიერდა 1840-იანი წლებიდან. 1841 წ. პეტერბურგში ზ. ფალავანიძეშვილმა, მ. ბროსემ და დ. ჩუბინაშვილმა გამოსცეს „ვე-

²⁹ მ. გონიკიშვილი, ბაგრატიონთა დასახლება და მოღვაწეობა რუსეთში, თბ., 1986, ნ. მახათაძე, ქართული კულტურის კერა პეტერბურგში.

ფხისტყაოსანი“. აქვე არაერთი ქართული წიგნი დასტამბეს მ. ბროსემ და დ. ჩუბინაშვილმა ქართულ-ფრანგულ ენებზე და სხვ.

1850 წელს სანკტ-პეტერბურგში გამოქვეყნდა ქართლის ცხოვრების პირველი ნაწილი, ანუ ძველი მოთხრობა 1469 წლამდის. „თარგმნილი და გამოცემული ღვაწლითა უფ. ბროსეს მიერ“. ქართლის ცხოვრების მეორე ნაწილი, ანუ მოთხრობა 1469 წლიდან ვიდრე 1800 წლამდე, 1854 წელს გამოსცა დ. ჩუბინოვმა.

1850 წლის გამოცემას თან ახლავს „უწყება მკითხველთათვის“, სადაც მარი ბროსე იუწყებოდა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი მან გამოსცა ორენოვნად. სათითაოდ და ქართულ-ფრანგულად ერთად. ესენია: „1. ქართლის ცხოვრება ქართულად (იყიდება 3 მანეთად ვერცხ.), 2. ქართლის ცხოვრება ფრანგულად (იყიდება 5 მანეთად) და 3. ქართლის ცხოვრება ქართული და ფრანგული ერთად (8 მანეთად ვერცხ.)“.

ამ მეთოდით ქართლის ცხოვრების გამოცემა პირველი შემთხვევა იყო. იგი მარი ბროსეს ტიტანური შრომით განხორციელებული ფინომენია.

დ. ჩუბინაშვილი ქართლის ცხოვრების მეორე ნაწილის გამოცემაში, რომელიც 1854 წ. განხორციელდა, ერთგვარად აგრძელებს მ. ბროსეს ტრადიციებს, მან თავის გამოცემას წინ წარუძმძვარა შესავალი, უწყება რუსულ და ფრანგულ ენებზე (გვ. 1—XXXIII). დ. ჩუბინაშვილი დასასრულ დიდ მძღობას უძღვნის მარი ბროსეს თანამშრომლობისა და დახმარებისათვის, ქართული ხელნაწერი დედნების განსხვავებული რედაქციების შემოწმებასა და ტექსტის დადგენაში მონაწილეობისათვის. მ. ბროსემ ქართლის ცხოვრების ეს მეორე ნაწილიც ფრანგულად თარგმნა და გამოსცა.

როცა ბროსე რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრად აირჩიეს და იგი სამუდამოდ პეტერბურგში გადმოსახლდა, თეიმურაზ ბატონიშვილსა და ბროსეს შორის ადრიდანვე აღმოცენებული სამეცნიერო შემოქმედებითი და ახლო მეგობრული ურთიერთობა გაღრმავდა და დამკვიდრდა. ბროსე, მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს აღიარებული ქართველოლოგი იყო და ავტორი მეცნიერული ნაშრომებისა საქართველოს ისტორიისა და ქართული სიტყვიერების დარგში, თეიმურაზ ბატონიშვილს თავის მასწავლებლად მიიჩნევდა და თავს თეიმურაზის შეგირდად თვლიდა.

ბროსემ 1847—1848 წწ. სამეცნიერო ისტორიულ-არქეოლოგიური მასალების შეგროვების მიზნით საქართველოში იმოგზაურა. მან აქ ახლო კავშირი დაამყარა რაფიელ ერისთავთან, პლ. იოსელიანთან, მეღვინეთუხუცესთან და სხვ. გარდა იმისა, რომ დიდძალი საჭირო

მასალაც შეაგროვა, ყველა ისინი ბროსეს თხოვნით მისი კორესპონდენტები გახდნენ და მათ შორის სამეცნიერო თანამშრომლობა ჩამქრალა. მარი ბროსემ დიდი ამაგი დასდო საქართველოს ისტორიის, ენისა და კულტურის ისტორიის მეცნიერულ შესწავლას თავის წინამორბედ ფრანგ მეცნიერებთან — სენ მარტინსა და სხვებთან ერთად. ამის შესახებ ილია ჭავჭავაძე „ივერიაში“ არა ერთგზის წერდა: „ფრანგებს ხვდათ წილად, ჩვენი ქვეყანა და ჩვენი წარსული იმთავითვე გაეცნო ევროპისათვის და დღესაც უმეტეს წილად იგივე ფრანგები მოდიან საქართველოს შესასწავლად და გამოსაკვლევად“.

მარი ბროსეს დაბადების ასი წლისთავი 1902 წ. საქართველოში შეიშინა აღინიშნა. ბროსეს სახელის უკვდავსაყოფად თბილისში ერთ-ერთ დიდ ქუჩას მარი ბროსეს სახელი ეწოდა. დაიბეჭდა წერილები პრესაში; საფრანგეთსა და ესპანეთში საქართველოდან მარი ბროსეს ხსოვნის საპატიოცემულოდ დეპეშები გაეგზავნა ნათესავთა და ოფიციალურ პირთ. მაგ., საფრანგეთის განათლების მინისტრისადმი გაგზავნილ დეპეშაში ილია ჭავჭავაძე დიდად აფასებდა ბროსეს ღვაწლს და მადლიერების გრძნობით წერდა: „მარი ბროსე იყო საქართველოს უწარჩინებულესი ისტორიკოსი და საქართველოს ისტორიის გამაგრ-ცელებელი მსოფლიოში ფრანგულის ენითა“. ილია აქვე დასძენდა, რომ „საფრანგეთის დიდებული ერი ჰქმნის დიდებულ კაცთა არა მხოლოდ საფრანგეთისათვის, არამედ ყველა ერისათვის“³⁰.

მარი ბროსე გარდა იმისა, რომ თავისი მეცნიერული გამოკვლევებით გაამდიდრა ქართული ისტორიოგრაფია, თეიმურაზ ბაგრატიონთან ერთად თანამშრომლობით რუსთველოლოგიის თვალსაჩინო მკვლევარია.

პეტერბურგში 1841 წ. „ვეფხისტყაოსნის“ ბროსესეულ გამოცემას ბოლოს მიბეჭდილი აქვს:

„სვიმონ მესტამბე ტაბიძე ბეჭდვაზე იყო მცდელია,
დავბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად, განახლდა ძველის ძველია“.

პეტერბურგი ამრიგად იქცა არა მხოლოდ ქართულ ლიტერატურულ და აკადემიურ სამეცნიერო წიგნთა გამოცემის კერად, არამედ მძლავრ ცენტრად, სადაც ქართველი ახალგაზრდობა უმაღლეს განათლებას იძენდა.

XIX ს. 40-იან წლებში კვლავ ამოქმედდა 10 წლის წინათ 1832 წლის შეთქმულების გახსნის შედეგად დარბეულ-დახურული სტამბა,

30 იხ. გაზ. „ივერია“ 1902 წ. 13 მარტი და 1904 წ. № 175.

მაგრამ ძალზედ უუნაროდ; აქ ხერხდებოდა ბეჭდვა მხოლოდ მცირე წიგნთა; უმეტესად იბეჭდებოდა სასწავლო წიგნები და ზოგი ისტორიული მნიშვნელობის ძეგლი. მაგ., აქ დაიბეჭდა თბილისის სასულიერო სემინარიის მასწავლებლის ა. წიწუაშვილის რუსულიდან თარგმნილი საბავშვო წიგნი — „სასიამოვნო წალკოტი ყრმათათვის“... (თბ., 1842), ხელახლა გამოიცა პ. იოსელიანის „ანბანი ქართული სასარგებლოდ ქართველთა ყრმათათვის“. ამასთანავე, სხვადასხვა ავტორთა მიერ შედგენილი, ან თარგმნილი სასოფლო სამეურნეო, სამედიცინო და სააღმშენებლო პრაქტიკული დანიშნულების თითო-ორთა სახელმძღვანელო ინსტრუქციები; სასარგებლო რჩევა-დარიგებანი და სასულიერო სახელმძღვანელონი, მაგ., სიონის ეკლესიის მღვდლის გრიგოლ ცამციშვილის თარგმნილი „მოკლე განმარტება ლიტურჯიისა შეკრებილი დეკანოზის გ. მანსვეტოვისაგან“. მისივე რუსულიდან ნათარგმნი, ი. დიმიტროვის მიერ შედგენილი „კეთილ კრძალულებანი გულისზრახვანი ჯამსა მოსმენისა ლიტურჯიისა“ და სხვ.

ჯერ კიდევ მე-19 ს. 30—40-იანი წლების მოღვაწეები — პლ. იოსელიანი, დ. ყიფიანი, გრ. ორბელიანი, გ. ერისთავი და სხვანი სტამბასა და წიგნის ბეჭდვის გავრცელებაზე ზედმიწევნით ზრუნავდნენ და დიდ იმედებს ამყარებდნენ. ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვის განვითარებაში ისინი ხედავდნენ ძველი ქართული კულტურის დაცვისა და საქართველოს უკეთესი მომავლის მისაღწევ საიმედო იარაღს. აი, რას წერდა დ. ყიფიანი: „რა არის ახლა, ან ვინ არის ამ ახლანდელი ჩვენს წყობილებაში ჩვენი წინამორბედი, ჩვენი დამმოდგრებელი, ჩვენი მეგობარი და მეინახე — ეს არის სტამბა. ეს არის ბეჭდვა“.

პლ. იოსელიანმა მე-19 ს. 30—40-იან წლებში მოახერხა არაერთი ღირსსახსოვარი წიგნის დაბეჭდვა. იგი ნაყოფიერად აგრძელებდა წიგნების ქართულ და რუსულ ენებზე გამოცემას. „ვიდრე ბრძოლის ხმამან 1853 წლისა, საუბედუროდ ქართული მწერლობისა, შეაყენა მუშაობა ჩემი... შედგა ბეჭდვა ქართულთა წიგნთა“. პლატონ იოსელიანი ქართული ბეჭდური წიგნისა და ეროვნული კულტურის განვითარებაზე ზრუნვას ტრადიციული გზით განაგრძობდა თავის ნაყოფიერ მწიგნობრულ და ლიტერატურულ მოღვაწეობას. იგი ბოლომდე „დარბაისლური“ ქართული ენის თაყვანისმცემელი დარჩა; მანვე ქართულ კლასიკურ ძეგლთა გამოცემის საქმე პირველმა დააყენა მეცნიერულ საფუძველზე. მაგალითად, ყირიმის ომის დაწყებამდე პლ. იოსელიანმა არაერთი დიდმნიშვნელოვანი ძეგლისა და მეცნიერული ნაშრომის გამოცემა შეძლო³¹.

31 პლ. იოსელიანის მიერ ამ პერიოდშია გამოცემული შატელის „აბდულმე-სიანი“ და ჩახრუხაძის „თამარიანი“, 1838; იოსებ თბილელის (საკაძის) „დიდ-

ქართული წიგნები მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში უცხოეთში იბეჭდებოდა, მაგ., აკად ბროსემ, ვიდრე რუსეთში გადმოსულიყო. ბოდა, იმდენად კარგად შეისწავლა ქართული ენა და საქართველოს ისტორია, რომ მან ჯერ კიდევ 1820—30-იან წწ. პარიზში გამოსაცემად მოამზადა ნაშრომები ქართველოლოგიიდან ქართულ-ფრანგულად.

1811 წ., როცა გაუქმდა ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობა და საქართველოს ეკლესია „უწმინდეს“ სინოდს დაუქვემდებარდა, გაძლიერდა დევნა კათოლიკური ეკლესიისა და მოძღვართა წინააღმდეგ. ამ დროს საქართველოში „გაფრანგებული“, ანუ კათოლიკე ქართველები საკმაოდ მრავლად იყვნენ. ზოგი მათგანი იძულებული გახდა დაეტოვებინა სამშობლო და ევროპის კათოლიკურ ქვეყნებში ეძია თავშესაფარი.

ქართველი კათოლიკე ბერები ლეთიურ ვალად მიიჩნეოდნენ ეროვნულ-კულტურული ქართული წიგნის ბეჭდვის კერების დაარსებისა და გამოცემული წიგნების გავრცელებისათვის ზრუნვას.

ევროპაში ქართული წიგნის ბეჭდვის ორგანიზაციას მე-19 საუკუნეში, საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, ფაქტობრივად ქართველი კათოლიკე ბერები თაოსნობენ. მათგან განსაკუთრებით დიდი დამსახურება მიუძღვის აბატ პეტრე ხარისკირაშვილს.

პეტრემ იცოდა, რომ ვენეციაში წმინდა ლაზარეს კუნძულზე მხრთარისტების კონგრეგაციაში დაცული იყო ქართული ხელნაწერები, რომლებიც ქართველ ბერებს ეთარგმნათ. პ. ხარისკირაშვილმა კონსტანტინეპოლიდან იტალიაში წმინდა ლაზარეს კუნძულზე გადავიდა და კონგრეგაციის სტამბაში მოკლე დროში არაერთი ქართული წიგნის გამოცემა შეძლო. ამრიგად, იტალია XIX ს. მეორე ნახევრიდან ქარ-

მოურავიანი“, 1851; ტიმოთე გაბაშვილის „მოხილვა წმინდათა და სხვათა აღმოსავლეთისა ადგილთა“, 1852; ანტონ კათალიკოსის „წყობილსიტყვაობა“, 1853; არჩილ მეფის „ცხოვრება მეფის თეიმურაზ პირველისა“, 1853. ვარდ. ისტორიული ძეგლებისა, მანვე პირველმა 1839 წ. გამოსცა კალენდარი 1840 წ.-სა, რომლის შესახებ წინასიტყვაობაში წერს: „უწყიან ყოველთა, რომელ ქართულ ენასა ზედა ვიდრე აქამომდე არა ჰქონდესთ ქართველთა კალენდარიო“. სწორად იბეჭდებოდა „პირველდაწყებითი კანონი ქართულის ღრამატიკისა“, 1840; ქართული ანბანი, 1845 წ. (სისტემატურად) და სხვ.

პლ. იოსელიანი პირველი იყო, რომელმაც პეტერბურგსა და თბილისში დასაბამი მისცა საქართველოს ისტორიისა და ისტორიული ძეგლების შესახებ მეცნიერული გამოკვლევების რუსულ ენაზე ბეჭდვას. მაგ.; ასეთებია. „Краткая история Грузинской церкви“, 1843. Санкт-Петербург; Описание Кватахевского монастыря, 1844, Т6; Описание Шюгвижской пустыни в Грузии. 1845, Тифл; Описание Марткопского монастыря. 1847, Тифл.

1845 წლიდან პლ. იოსელიანის რედაქტორობით გამოდიოდა „ზავკასიკი ვესტნიკი“, „კავკასიის მხარეთა უწყებანი“.

თული წიგნის ბეჭდვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერად გადაიქცა.
1859 წ. პეტრემ გამოაქვეყნა: „წმინდანების ცხოვრება“ და საერო
ხასიათის „იგავნი იეზუბოს ფილოსოფოზისანი“ ორ ტომად, ვენეციაში
კის წიგნთ „საბეჭდავსა შინა“. 1869 წ. „შემოკლებული სწავლა ყოვ-
ლისა საჭირო უწინარეს ყოვლისა“, რომელსაც ახლავს დანართი:
„სია ქართულად დაბეჭდილ წიგნთა ვენეციაში“.

ქართული წიგნების გამოცემა XIX ს. კონსტანტინეპოლსა და
მონთობანში (საფრანგეთში) ერთდროულად მიმდინარეობდა. ამ საქ-
მეს სათავეში აბატი პეტრე ხარისკირაშვილი ედგა და წარმატებითაც.
პეტრემ საბოლოოდ დატოვა სომეხ კათოლიკეთა „წმინდა ლაზარეს“
მონასტერში გამართული ქართული მოქმედი სტამბა და ვენეციიდან
კონსტანტინეპოლში გადასახლდა³².

კავკასიაში მიხეილ ვორონცოვის მეფისნაცვლის თანამდებობაზე
დანიშნით (1844—1854 წწ.) საქართველოსა და კავკასიის ხალხების
კულტურულ-საგანმანათლებლო დონის ამაღლებისათვის, შამილთან
გააფთრებული საომარი მოქმედების პირობებში, არაერთი საყურად-
ღებო რეფორმა და სხვა ხასიათის ღონისძიებანი განხორციელდა. მაგ.,
1843 წელს დაარსდა კავკასიის სასწავლო ოლქი და შემუშავდა დე-
ბულება „კავკასიის სასწავლო ოლქისა და მის ქვემდებარე სასწავ-
ლებელთა შესახებ“.

ახალი დებულებით სასწავლებელთათვის დაარსდა „სახელმძღვა-
ნელოების კომიტეტი“, სადაც ჩამოყალიბდა ქართული სახელმძღვა-
ნელოების განყოფილება დიმ. ყიფიანის (თავმჯდომარე), პლ. იოსე-
ლიანის, ზ. ყორღანაშვილის, ე. ალექსიშვილის, ივ. თურქისტანიშვი-
ლის შემადგენლობით.

თავი მეცხრე

ქართული წიგნის კატალოგის ისტორიიდან

ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნების გამრავლება-აღრიცხვის, მოვლისა და დასაცავად ზრუნვის ორგანული შემადგენელი პირობაა წიგნთა სიების, ანუ კატალოგების სათანადო წესით შედგენა.

ქართველ მწიგნობრებს, როგორც ჩანს, კატალოგთა შედგენის ტრადიცია აღრიდანვე ჰქონიათ. მაგრამ ჩვენამდე კატალოგები მცირე რაოდენობითაა მიღწეული. მაგალითად, ქართული წიგნის უძველეს კატალოგად სინას მთის ქართველთა მონასტრის № 92 ხელნაწერია მიჩნეული. ამ ხელნაწერი ეტრატის პალიმფსესტზე მონასტრის X ს. კატალოგის მხოლოდ ნაწყვეტია შემორჩენილი, სადაც სულ 22 წიგნის სახელწოდებაა მოხსენებული¹. საკუთარი წიგნების კატალოგი ასევე მოეპოვებოდათ ათონის ივერიის მონასტერს — ჩვენამდე მოაღწია X საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის ქართული კატალოგის სრულიად დაუზიანებელმა ტექსტმა.

„ათონური ხელნაწერები შემკულია საყურადღებო ისტორიულ-ბიბლიოგრაფიული ხასიათის ანდერძ-მინაწერებით, რომელთაგან მეცნიერებისათვის ა. ცაგარლისა და რ. ბლეიკის მოკლე აღწერილობებით მხოლოდ ფრაგმენტებია ცნობილი“ — წერდა ივანე ლოლაშვილი. ჩვენგან უდროოდ წასულმა მკვლევარმა მოასწრო ფირზე აღბეჭდილ და ჩამოტანილ ხელნაწერთა გაცნობა და დაწერა საყურადღებო გამოკვლევა — „ათონურ ქართულ ხელნაწერთა სიახლენი“.

ამ სიახლიდან ჩვენს ყურადღებას იპყრობს პირველი ქართული ისტორიულ-ბიბლიოგრაფიული ცნობები X—XI საუკუნეების ქართულ მწერლობაზე, იოანე მთაწმიდელის ანდერძი, ამ ანდერძის ნუსხების ვარიანტების კრიტიკული შესწავლით მიღებულია დასკვნები, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ ქართული წიგნის კატალოგისა და ბიბლიოგრაფიის ისტორიისათვის.

¹ Н. М а р р, Предварит. отчет о работах на Синае. ასევე იხ. ჟ ა ვ ა ხ ი - შ ვ ი ლ ი ს ქართული პალეოგრაფია, თბ. 1926, გვ. 84.

იოანე წერს: „მწუხარე ვიყავი, რომელ ესრეთ ნაკლულევან იყო ქვეყანაი ქართლისაი წიგნთაგან და დიდი ხარკება და მოღვაწეობა ვაჩვენე და შვილი ჩემი ეფთვიმე განვსწავლე სწავლითა ბერძულთა სრულიად და გადმოთარგმანებად წიგნთა ბერძულთაგან ქართულად და აღიწერეს ჩვენ მიერ... წიგნი, რაოდენიცა უძლედ წერად“.

იოანე აქ ჩამოთვლის 30-მდე წიგნს, რომლებიც მხოლოდ ექვთიმეს უთარგმნია X ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში — 1002 წლამდე. იოანეს ნუსხა, გიორგი მთაწმიდელის ნუსხებთან მიმართებით, სწორ წარმოდგენას იძლევა ექვთიმე მთაწმიდელის ცხოვრებასა და ლიტერატურულ მოღვაწეობაზე. მიუხედავად იმისა, რომ იოვანეს ნუსხა წიგნების სათაურებს შემოკლებით ასახელებს და არ იცავს თანმიმდევრობას, მაინც ზედმიწევნით სწორ ცნობებს გვაწვდის².

იოანეს ნუსხა, ამასთან, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ X საუკუნის სინურ ქართულ წიგნთა სიის ფრაგმენტს, რომელიც ნ. მარმა აღმოაჩინა, ქართული ბიბლიოგრაფიულ წყაროთა შორის ყველაზე ძველია³.

იოანე მთაწმიდელი ანდერძში გულისტყვივით გადმოგვცემს, რომ საღვთო წმინდა წიგნებით საბერძნეთისა და რომის ეკლესიანი „სავსე იყვნეს“, ... „ხოლო ჩვენისა ამის ქვეყნისანი (ანუ საქართველო — ა. ი.) ნაკლულევან. ამისათვის მე გლახაკი მონაზონი იოვანე მწუხარე ვიყავ, რომელ ესრეთ ნაკლულევან იყო ქვეყანა ქართლისაი წიგნთაგან... და შვილი ჩემი ეფთვიმე განვსწავლე სწავლითა ბერძულთა სრულიად და გადმოთარგმანებად წარვმართე წიგნთა ბერძულთაგან ქართულად“. იოანე აქვე თავის ანდერძში წარმოგვიდგენს სიას — კატალოგს იმ წმინდა წიგნებისას, რომლებიც უთარგმნია მის სახელოვან შვილს ექვთიმეს. დღემდე შემორჩენილი ამ ანდერძის ხელნაწერებს შორის სხვაობა შეიმჩნევა ექვთიმეს მიერ თარგმნილ თხზულებათა ჩამოთვლის რიგსა და რაოდენობაში; იოანეს ნუსხა შეიცავს ეგზეტიკურ, ასკეტურ-მისტიკურ, პომილეთიკურ, აგიოგრაფიულ და პიმნოგრაფიულ თხზულებებს⁴.

გ. ლეონიძის სახელობის საქართველოს ლიტერატურისა და ხელოვნების ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში (იხ. ფონდი 171, ნაწ. 2, საქ. 93, ფურც. 1) დაცულია ათონის მონასტრის წიგნსაცავის

² ივანე ლოლაშვილი, ათონურ ქართულ ხელნაწერთა სიახლენი, თბ., 1982, 88-76.

³ Н. Марр. Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, 1940, с. 267—268.

⁴ იხ. ი. ლოლაშვილი, ათონურ ქართულ ხელნაწერთა სიახლენი, თბ., 1982, 83-64—66, 68.

წიგნების სია. წიგნთა ნაწილი მარტვილ-წამებულთა ცხოვრებებს ეხება, რომლებიც მოგვიანებითა აღწერილი⁵.

ი. ლოლაშვილის მართებული შენიშვნით იოანეს ანდერსონის⁶ კვლევა ექვთიმეს მიერ თარგმნილი ქართულ წიგნთა სიის სრულად შედგენით, საფუძველი ეყრება ქართული წიგნის კატალოგის შედგენის ისტორიას.

აკად. ი. ჯავახიშვილის გამოანგარიშებით, ჩვენ მოგვეპოვება სხვადასხვა ცნობა XI—XII საუკუნეებში ათონის მთაზე დაცული 230 ხელნაწერის შესახებ. ათონის წიგნის კატალოგის ისტორიისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს იმ 156 წიგნს, რომლებიც XVII ს. შუა წლებში ათონის ივერიის მონასტრიდან არსენ სუხანოვს მიუღია და რუსეთში ჩამოუტანია სათანადო სიითა და დასახელებითურთ, რომელნიც, ეჭვი არაა, საქართველოდან რუსეთში მოხვედრილ სხვა წიგნებთან (ხელნაწერ და ნაბეჭდ) ერთად საიმედოდაა დაცული და ბევრი მათგანი მკვლევარს ელოდება.

პეტრიწონის, ანუ ბაჩკოვოს ქართველთა სავანე-მონასტერში XI საუკუნიდან შემუშავდა სალიტერატურო სკოლა, დოგმატიკური და ფილოსოფიური მიმართულებისა, რამაც ხელი შეუწყო ქართული ფილოსოფიური აზროვნების, ენისა და ტერმინოლოგიის განვითარებას იოანე პეტრიწის მეთაურობით. პეტრიწი ბულგარეთიდან დავით აღმაშენებელმა გელათის აკადემიაში მოიწვია. აქ იგი არსენ იყალთოელსა და სხვებთან ერთად ჩაყოფიერად მოღვაწეობდა.

XVIII ს. მეორე მეოთხედში ათონის მთის მონასტრები მოუვლია ვ. ბარსკის, რომლის სიტყვითაც ქართველთა მონასტრის წიგნსაცავი ათონის ყველა სხვა მონასტრის ბიბლიოთეკაზე მდიდარი ყოფილა. იგი 3000 ხელნაწერზე მეტს შეიცავდა. უძველეს ქართულ ხელნაწერებსა და სიგელ-გუჯრებთან ერთად იქ მრავლად ყოფილა სხვადასხვა შინაარსის ბერძნული და ლათინური წიგნებიც, რომელთაგან ზოგი იშვიათობას წარმოადგენდა ან სხვაგან სულაც არ მოიპოვებოდა⁷. მაგრამ XIX საუკუნის დამდეგიდან, გარკვეული პირობების გამო, მდგომარეობა იქნობამდე დაკნინდა, რომ 1890-იან წლებში პროფ. ალ. ცაგარელს ათონზე მხოლოდ 86 ხელნაწერი დახვედრილა.

სრულყოფით ჩვენამდე მოაღწია თეიმურაზ ბატონიშვილის ბიბლიოთეკის წიგნთა კატალოგმა, რომელიც 212 ხელნაწერსა და წიგნს შეიცავს⁸.

⁵ იხ. ბ. კანდელაკი, ათონი, ჟვარი, პეტრიწონი. თბ., 1980, გვ. 32—34.

⁶ С. Белокуров, Арсений Суханов, ч. 1, 1891.

⁷ იგი პირველად ფრანგულად თარგმნა და გამოსცა მარი ბროსემ, შემდეგ ალ. ცაგარელმა შეიტანა თავის „ცნობარის“ III ტომში (რუსულად). მესამედ ცალკე გამოსცა ს. იორდანიშვილმა (1948 წ.), მეოთხედ — ვ. შარაძემ (1974 წ.) მან თეიმურაზ ბაგრატიონის კატალოგი ავტორისეული 1835 წლის სიის მიხედვითა

თბილისის ძველ წიგნთსაცავთაგან სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში შესასვლელი კარების თავზე კედელში ჩასმული ყოფილა მარმარილოს ქვა წარწერით: „ეს წიგნთსაცავი აღემატება ტფილელმა მიტროპოლიტმა იოსებ სააკაძემ, შვეამკე და განავარცხე წიგნებით და მოვრთვი ოქსინოთი“⁸. იოსებ თბილელის კუთვნილ წიგნებს წარწერა ჰქონია: „ტფილელის იოსებისაა“⁹.

საკუთარი წიგნთსაცავი ჰქონდა შიო მღვიმეს მონასტერს. ჩვენამდე მოღწეულია მონასტრის წიგნების სია. 1872 წელს შედგენილი სიით 85 ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნია აღრიცხული. ამ სიითვე წარმოდგენილია სახელწოდებანი თითოეულისა (მათი სია გამოაქვეყნა ნ. გურგენიძემ)¹⁰.

კათალიკოს დომენტის (ვახტანგ VI ძმას) მე-18 ს. დასაწყისში იოსებ თბილელის ბიბლიოთეკის შენობაში მოუწყვია ახალი წიგნთსაცავი, მასვე სიონის გვერდით სასულიერო სასწავლებელთან დაუარსებია ხელნაწერთა საცავი, სადაც თითქოს „ყოველნაირი წიგნი ინახებოდა“¹¹.

XIX ს. დამდეგს თბილისში მოკლე დროში შეიქმნა მდიდარი სასწავლო ბიბლიოთეკა ახლად დაარსებული კეთილშობილთა სასწავლებლის მოწაფეთათვის, სადაც 122-მდე რუსული, ქართული და სხვა წიგნებია დასახლებული¹².

თეიმურაზ ბაგრატიონის (1782—1846) წიგნთსაცავის კატალოგიდან ირკვევა, რომ თეიმურაზის ბიბლიოთეკას საფუძვლად კახეთის ბაგრატიონთა სამეფო ოჯახის არა ერთი წიგნი დასდებია. მაგ., „კატალოგის“ № 87 ხელნაწერი წიგნი „ლოცვები“ ქეთევან დედოფალ წამებულისა ყოფილა... „და თვისის წამების ჟამსაც ამამივე ილოცვიდაო“. ეგვევ ითქმის თეიმურაზ II-სა და ერეკლე მეორის ნაქონ წიგნებზე, რომელნიც „კატალოგში“ მოხსენებულია. სამეფო ბიბლიოთეკების გარდა „კატალოგში“ შეტანილია მისი მეუღლის ელენე ოთარის ასულ ამილახვრის ოჯახიდან მზითვში მოყოლილი წიგნებიც, მისი უგანათლებულესი ძმის დავით ბატონიშვილის ბიბლიოთე-

და სხვა რედაქციების კრიტიკულად გაანალიზებით გამოსცა. კატალოგში შეტანილია 212 დასახლების წიგნი.

⁸ გ. ლეონიძე, გამოკვლევები და წერილები, თბ., 1959, გვ. 22.

⁹ იქვე, გვ. 91.

¹⁰ ძველი წიგნთსაცავები საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 28—36. დედანი ამ კატალოგისა დაცულია საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო ისტორიულ არქივში, ფ. 500, საქ. 1.

¹¹ ვახ. დრობა, 1878, № 111.

¹² იხ. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი. ფ. 16, საქ. 952.

კის ზოგი წიგნი, რომლებიც დავითის გარდაცვალების (1819 წ.) შემდეგ მიუღია. მაგრამ თეიმურაზის მდიდარი ბიბლიოთეკის წყაროს საკუთარი საფასით შექმნილ-ნაყიდი უძვირფასესი ხელნაწერები შეადგენდა. მას დაქირავებული გადამწერნიც საკმაოდ ჰყავდა, ზოგჯერ გადამწერად თვით თეიმურაზიც გვევლინებოდა, თუ გადამწერთაგან რომელიმე შეცდომებით გადამწერდა, მაგ., ხელნაწერთა კრებული (ლენ. № 23) შეიცავს თეიმურაზის ანდერძ-მინაწერს, სადაც ვკითხულობთ.

„ვინც ეპოვე მოხბეს კარგად წერს, მეგონა წესიერ მწერი, ყოველივე ცდომით სწერდეს ერისგანნი, გინდა ბერი. უზომოს ანგარებისა თურმე სჭირდა მუნი-ბლერი... არ უყვართ თვისი მამულნი, ნურმც არა გაუხარიან“.

თეიმურაზ ბაგრატიონი, როგორც ირკვევა, საკუთარი ბიბლიოთეკის საუკეთესო ხელნაწერებს ხშირად საჩუქრად აძლევდა ქართული წიგნით დაინტერესებულ თვალსაჩინო პირებსა და სამეცნიერო დაწესებულებებს... თეიმურაზ ბაგრატიონი მხოლოდ ბიბლიოთეკის და კოლექციონერი არაა. მისი წიგნსაცავის კატალოგი ქართული ბიბლიოთეკოლოგიისა და ბიბლიოგრაფიის შენაძენად გვევლინება (როგორც ამას ნ. ლორთქიფანიძე, ნ. სიხარულიძე და სხვანიც აღიარებენ). კ. კეკელიძის შეფასებით თეიმურაზის კატალოგი „საყურადღებო ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესასწავლად“¹³.

ჩვენამდე მოღწეულია დავით მესხიშვილის, თელავის სემინარიის რექტორის (1745—1824), ბიბლიოთეკის კატალოგი. კატალოგში სულ აღრიცხულია 271 სახელწოდების წიგნი. კატალოგში, როგორც წესი, წიგნები ქართულადაა დასახელებული, ხოლო არაქართველი — რუსი და ბერძენი ავტორების წიგნთა სახელწოდებები თარგმნილია, ამ წიგნთა ქრონოლოგიური ჩაიჩნა XVII საუკუნიდან XIX ს-მდე, 1810 წლის ჩათვლით.

დავით მესხიშვილის კატალოგი დაცულია ლენინგრადში, მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტში, ხელნაწერში დავით მესხიშვილი წერს: „ესენი აღვწერე... რაც მახსოვან, რომელიმე ამათ წერილთაგანი მეც მაქვს და რომელნი სახლსა ჩემსა იპოვებოდა და წარტაცებულ იქმნა წელსა 1795 წ. სექტემბრის 12 სამშაბათს, დროსა აღა-მაჰმად-ხან ასტრაბადელის შემოსვლისას... მე რომელი ვიცოდი დავწერე ქართულ ენაზედ, რომელი ვისგან არის ნათარგმნი და ვის

¹³ იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, 1, თბ., 1960, გვ. 20.

დროს, რომელიც მახსოვს და წელსა ქრისტეს აქეთ 1810 წელს სექტემბერს“. ხელს აწერს: „კეთილშობილი დავით რექტორი“¹⁴. დავით მესხიშვილის კატალოგი ყველაზე სრული ნუსხაა, რომელიც კი ჩვენამდეა მოღწეული; როგორც ჩანს, დ. მესხიშვილის კატალოგს იცნობდა თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელსაც, ბუნებრივია, შეეძლო ესარგებლა საკუთარი წიგნსაცავის კატალოგის შედგენისას.

გადარჩენილი ქართული კატალოგებიდან ჩანს, რომ მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრისა და მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისის ქართული საზოგადოების მოწინავე წრეები, სანაქტ-პეტერბურღს თუ სხვაგან, ცდილობდნენ აქტიურად ჩაებათ და გაეთვითცნობიერებინათ თავიანთი თანამემამულენი დასავლეთ ევროპისა და რუსეთის იმდროინდელ მოწინავე გონებრივ მოძრაობაში. თეიმურაზ ბაგრატიონის, დავით მესხიშვილის, ალ. ჭავჭავაძის, პლ. იოსელიანისა და სხვათა ბიბლიოთეკების კატალოგები აქ აღნიშნულს ნათლად ადასტურებენ.

XIX საუკუნის 20—40-იან წლებში თბილისში დიდ ინტერესს იჩენდნენ ევროპული კულტურის, ლიტერატურისა და ჟურნალისტიკისადმი. ჩვენ აქ ერთ საგულისხმო ფაქტზე შევჩერდებით. მაგალითად, 1846 წ. 12 იანვრის „კავკაზი“ „ქალაქის ამბებში“ მკითხველებს აუწყებდა, რომ თბილისში კარლ პელტიემ გახსნა ფრანგული წიგნების ბიბლიოთეკა და ნოტების, გრავიურების, გეოგრაფიული რუკებისა და სხვა საჭირო ქალაღების მალაზია. ბიბლიოთეკაში იპოვებოდა საზღვარგარეთული ლიტერატურის, მეცნიერებისა და ხელოვნების საუკეთესო ნაწარმოებები¹⁵. პელტიემ, მართლაც, ევროპიდან სისტემატურად ღებულობდა უცხოურ ლიტერატურას.

1842 წ. ნიკოლოზ ბარათაშვილის მონაწილეობით და დიმიტრი ყიფიანის თაოსნობით ახალ დიდ წამოწყებას ჩაეყარა საძიკველი: თბილისში დაარსდა საბიბლიოთეკო ამხანაგობა: მათ მოწინავე თანამებრძოლთა მონაწილეობით შეიმუშავეს ქართულ და რუსულ ენაზე წესდება „კერძო ბიბლიოთეკისა“, რომელიც 18 მუხლისაგან შედგება¹⁶. ბიბლიოთეკა დიმიტრი ყიფიანის ბინაში მოთავსდა, სადაც 1843 წლის იანვრიდან მუშაობას შეუდგა, იგი უმთავრესად დაკომპლექტდა შექენილი და შეწირული წიგნებით. მაგ., მარი ბროსემ შეწირა 300 მან-ის წიგნები.

მდიდარი ბიბლიოთეკა მოებოვეზოდათ სოლომონ დოდაშვილს, ალექსანდრე ჭავჭავაძეს, ალექსანდრე ორბელიანს, დიმიტრი ყიფიანს

14 იხ. გაზ., „ლიტერატურული საქართველო“, 1940, № 2.
 15 იხ. გაზ. კავკაზი, 1846, № 2.
 16 იხ. „მნათობი“, 1955, № 6.

და 1832 წლის შეთქმულების სხვა მონაწილეებს. მაგალითად, სკოლაში მონ დოდაშვილი წერს: „ჩემი განზრახვა, რომ შემეგროვებინა, შემეძინა ბიბლიოთეკა და სტამბა, გამოეუცხადე ბიბლიოთეკარ კოტოვას და გიმნაზიის დირექტორს გრუბერს“, დოდაშვილი დიდი მწიგნობარი და მეცნიერი იყო, აღიარებული ერთ-ერთი ბელადი 1832 წ. შეთქმულებისა.

ყურადღებას იპყრობს პლ. იოსელიანის საოჯახო მამაპაპეული ქართული ბიბლიოთეკის კატალოგი, რომლის შესახებ იგი ჯერ კიდევ 1838 წ. 4 აგვისტოს პეტერბურგს ბროსეს სწერდა: „მინდა მოცლისა ეამსა საქმიოვან, უქმნა ყოვლადსა აწ ჩემსა ქართულისა ბიბლიოთეკასა რეესტრი, ანუ სია საცნობელად თქვენდა. ბიბლიოთეკა ჩემი აწ შეიცავს უმეტეს 140 წიგნსა“. პლატონი იმავე 1838 წ. 10 ნოემბერს ბროსეს თბილისიდან სწერდა: „ჩემისა ბიბლიოთეკისა კატალოგს მალე მოვართმევ“-ო¹⁷.

XIX ს. 20-30-იან წლებში შესანიშნავ, ერთ-ერთ პირველ ბიბლიოგრაფ-კოლექციონერად გვევლინება გ. ავალიშვილი, რომელმაც იმოგზაურა პალესტინაში, გაეცნო ქართველთა ჯვრის მონასტრის ბიბლიოთეკას — ხელნაწერ და ნაბეჭდ წიგნებს და აღწერა თავის „მოგზაურობაში“. „მონასტერს აქვს, — წერს ავტორი. — ორი მოდილო ოთახი, საესე ქართული საეკლესიო წიგნებითა, ძუელადვე ეტრატითა და ქალაღთა ზედა ნაწერითა, არიან კვალად მათ შორის დაბეჭდილნიცა მოსკოვსა და თბილისსა... მათ შორის იპოვნებოდნენ საერონიცა წიგნი ქართველნი და სხვათა ენათანი, არამედ სიმრავლისა ძლით მათისა... გაცნობას ვერ შემძლებელმა... გამოვარჩიე ჩემთვის შემდგომნი წიგნი დაბეჭდილ-ნაწერნი“. მას წამოუღია თბილისსა და მოსკოვში დაბეჭდილი ოთხი წიგნი. გ. ავალიშვილს 1840 წ. შეუღვენია პეტერბურგში დაცულ ქართულ ხელნაწერთა სია მოკლე აღწერილობით, რომელიც, ე. მეტრეველის აზრით, „ქართულ ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობის პირველ ნიმუშს წარმოადგენს“¹⁸.

ცნობილია, რომ ათონის ივერიის მონასტრის ხელნაწერებით მრავალი მეცნიერ-მოგზაური დაინტერესდა. XVIII ს-ში აქ ქართულ ხელნაწერთა საცავი ნახა ტიმოთე გაბაშვილმა, რომელმაც მოიხსენია რამდენიმე წიგნი. 1813 წელს სოლომონ მეორის ბერმა ილარიონმა შეადგინა ხელნაწერთა ნუსხა (გამოსცა ბროსემ 1867 წ.). 1849 წ.

17 იხ. ბათუმის პედინსტიტუტის შრომები, 1941, წიგნი 1, გვ. 156.

18 ე. მეტრეველი, გ. ავალიშვილი — ბიბლიოგრაფი და კოლექციონერი. — საიუბილეო კრებული კ. კეკელიძე, თბ., 1959, გვ. 256. აქვე ავტორს მოაქვს ეს საყურადღებო აღწერილობა (დასახ. კრებული, გვ. 256—258).

ათონზე იმოგზაურა და აღწერა პლ. იოსელიანმა, 1893 წ. — აღ. ცნ. გარელმა, 1898 წ. — ნ. მარმა, მოგვიანებით, 1902 წ., აღ. ხახუნაძემ შეიღმა.

1931—1932 წწ. ათონზე იმუშავა და შეადგინა სრული კატალოგი უცხოელმა ქართველოლოგმა რობერტ ბლეიკმა.

ალექსანდრე ალექსიძე თავისი მოგზაურობის აღწერაში — „ათონი — შორეული და ახლობელი“¹⁹ თავის შთაბეჭდილებებთან ერთად გადმოგვცემს ათონის ივერიის მონასტრის დღევანდელ მდგომარეობას. ა. ალექსიძე ეხება იმ სიყვარულით აღსავსე ინტერესს, რომელსაც ახლანდელი ბერძენი ინტელიგენცია (განსხვავებით ადრინდელთაგან) იჩენს ათონის ივერიის ქართველთა მონასტრისა და მასში მოღვაწე ქართველი ბერების მიერ შექმნილი დიდი სამეცნიერო ლიტერატურულ-მთარგმნელობითი შემკვიდრობის მიმართ.

ა. ალექსიძე აგვიწერს „ივერონის“ ბიბლიოთეკას, რომელშიაც მართალია მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც დღესაც დაცული ყოფილა ქართული წიგნები, რაც ა. ცაგარელმა გასული საუკუნის 90-იან წლებში ნახა და აღწერა. „ივერონის“ ბიბლიოთეკა მდიდარია უძვირფასეს ხელნაწერ წიგნთა რელიქვიებით — კერძოდ ბერძნულ-რომაული ხელნაწერებით, ასევე დაცულია ქართული ხელნაწერები. მათთვის ცალკე კარადაა გამოყოფილი და ბლეიკის კატალოგით სულ 86 ხელნაწერი ინახება. ამ ხელნაწერთა შორის პალიმფსესტებიც ყოფილა დაცული. იქაა ქართულის გარდა სხვა ბიზანტიურ-ევროპული უმნიშვნელოვანესი ძეგლები²⁰.

ათონის ივერიის დიდ ტაძარშივე, რკინისკარებიან მინაშენში, მოთავსებულია „ივერიის“ საგანძური — ქართველ მეფე-მთავართა დიდძალი შეწირულობანი, თორნიკე ერისთავის იარაღ-საჭურველი და ხელნაწერთა კოლექციები.

სამეფო სასახლეებში, უგავლენიანეს საყდრებსა და მონასტრებში მოთავსებული ხელნაწერი წიგნების საკუთარ ბიბლიოთეკებს უეჭველად ექნებოდათ კატალოგები. მაგ., ეჭვი არაა საკუთარი კატალოგი ექნებოდა მწიგნობარი მეფის დავით აღმაშენებლის, მგოსანი მეფეების — არჩილ II-ს, ვახტანგ VI-ს და თეიმურაზ II-ს, მეფე ერეკლეს და მისი ძის გიორგის XII-ის სასახლეების, აგრეთვე დიდი მწიგნობრის ანტონ კათალიკოსის, იოანე და დავით ბატონიშვილების ბიბლიოთეკებს.

საზღვარგარეთული ქართული სამონასტრო კერების, იერუსალიმის საპატრიარქო ბიბლიოთეკისა და ათონის ივერიის მონასტრებში

19 ცისკარი, 1980, № 6.

20 იქვე.

დაცულ ძველ ქართულ ხელნაწერთა უძვირფასესი კოლექციები²¹ მთლიანობაში გულდასმით შესწავლა დიდხანს ქართველ მეცნიერ²² ოცნებად რჩებოდა. მართალია, აღნიშნულ ცენტრებში ამ მიზნით დრო და დრო ეწყობოდა სამეცნიერო ექსპედიციები და ინდივიდუალური მივლინებები, ქვეყნდებოდა ზოგიერთი უმნიშვნელოვანესი ხელნაწერის აღწერილობა — კატალოგები, ცალკეულ ძეგლთა ტექსტები, მაგრამ მათი ფოტოპირებისა და მიკროფილმების უქონლობა ძალზე აბრკოლებდა ძველი ქართული ხელნაწერი წიგნების მეცნიერულ სრულყოფით შესწავლასა და პუბლიკაციას.

უძველეს ქართულ წიგნებს თან ერთვოდა „ზანდუკი“ ანუ სარჩევი, რომლითაც მკითხველს შეეძლო გაეგო „ძველი თვითოეულისა წიგნისა თუ რა სწერია“... და „ჰყოს აღრიცხულად და განმარტებულად თხზულების შინაარსი“²¹.

1801 წლიდან 1880-იან წლებამდის ქართულ წიგნს საქართველოში საკუთარი კერა არსებითად არ ჰქონდა. 1879 წ. დაარსდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, რომლის ღვაწლით საფუძველი ჩაეყარა ქართული წიგნების კოლექციის შექმნას. ის სავალდებულო ცალეებს არ იღებდა, ოღონდ იძენდა მხოლოდ ისეთებს, რაც მის მესვეურთ დაცვისა და შენახვის ღირსად მიაჩნდათ თავიანთი შეხედულებისამებრ, გარდა ამისა ღებულობდა შემოწირულებათა გზით.

როგორც ორიგინალური, ასევე ნათარგმნი ქართული წიგნის სავალდებულო ცალეებს 1810 წლიდან იღებდა სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. ბიბლიოთეკა. მხოლოდ ამით შეიძლება აიხსნას ის ფაქტი, რომ 1930-იან წლებში საქართველოს ბიბლიოთეკებში 4643 ბიბლიოგრაფიული ერთეული ანუ წიგნი იყო, ხოლო ლენინგრადის მხოლოდ სამ (სალტიკოვ-შჩედრინისა, მეცნიერებათა აკადემიისა და აღმოსავლეთის — აზიის ხალხთა ისტორიის) ბიბლიოთეკაში 1200-მდე ერთეულის აღწერილობა აღმოჩნდა²².

გრიგოლ ზურაბის ძე წერეთლის სათავადო-საოჯახო საჩხერის ბიბლიოთეკა, სამეგრელოს მთავრის დავით დადიანის საოჯახო ზუგდიდისა და გორდის წიგნსაცავთან ერთად, მთელ დასავლეთ საქართველოში გამოირჩეოდა ძველი ხელნაწერებისა და წიგნების ერთობ მდიდარი და ფასდაუდებელი კოლექციებით. ამ ორი თვალსაჩინო წიგნსაცავის მფლობელნი დავით დადიანი და გრიგოლ წერეთელი

²¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916, გვ. 30.

²² ქართული წიგნი, I, 1941, გვ. XXXVII—XXXVIII.

ახლო ნათესავნი იყვნენ და მათი ახლო მეგობრული დამოკიდებულება ხელნაწერ და ნაბეჭდ წიგნთა გაცეკლასა და ჩუქებაშიაც ვლინდებოდა.

საჩხერის მდიდარი საოჯახო წიგნსაცავის მფლობელის ცნობილ ბიბლიოფილ გრიგოლ წერეთლის ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნებით დაკომპლექტების საქმეში სათანადო ღვაწლი მიუძღოდა გრიგოლის მამას, იმერეთის სამეფოს სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთელს. იგი უდიდესი ვაჟლენით სარგებლობდა სამეფოში. იყო წიგნისა და სტამბის მოყვარული, რომელმაც საკუთარი საწერეთლო სტამბა დააარსა საჩხერეში, სადაც არა ერთი წიგნი დაიბეჭდა (იხ. „ქართული წიგნი“ 1941, გვ. 88).

მწიგნობრული კულტურა — სიყვარული წიგნისადმი, ამრიგად, ტრადიციულად მოსდგამდა ზურაბ წერეთლის ოჯახს, მის ასულ ქეთევანს და ვაჟს გრიგოლს. ქეთევანი მეფე ერეკლე მეორის რძალი იყო. ქეთევანის დაკვეთით კალიგრაფ იოანე იალღუძისძეს 1808 წ. სულხან-საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“ გადაუნუსხავს (იხ. ხელნაწერთა აღწერილობა, 1953, ტ. 1, გვ. 210). ქეთევანს თავისი ძმის გრიგოლისათვის 1813 წელს უჩუქნია „თურქული სახარება“, რომელიც ქართულიდან თურქულად 1739 წელს უთარგმნიათ. იგი თავდაპირველად იოანე ბაგრატიონის საკუთრება ყოფილა.

გრიგოლ წერეთლის დაკვეთითა და ხარჯებით ითარგმნა და გადაწერა მრავალი წიგნი; მაგ., 1807 წ. გადააწერინა „რელლამენტი სინოდისა“, 1813 წ. — „ყოვლად საზოგადო ისტორია“. ხოლო უთარგმნინებია ამავე პერიოდში „მგზავრობანი პითალორისანი“, „სამხედრო ტიპიკონი“. 1827 წ. „სახარება“ დაუბეჭდია საჩხერის სტამბაში გრიგოლს თავისი ფულით. ხოლო ბევრად ადრე, 1812 წ., როსტომ ნიქარაძის მეუღლისაგან შეუძენია „ქართლის ცხოვრების ნუსხა“, აღექვსანდრე თარხან მოურავისაგან 1833 წელს საჩუქრად მიუღია „შემოკლებული ისტორია კიროსისათვის“ (დაცულია საქ. სახ. ლიტ. მუზეუმში № 23).

გრ. წერეთელი თვითონვე ეწეოდა მისთვის საჭირო წიგნთა გადაწერას, მაგ., 1840 წ. თავისთვის პირადად გადაუწერია მონტესკიეს „სჯულთათვის“ (იხ. ხელნაწერთა აღწერილობა ტ. II, 362), 1833 წ. — „მითოლოგია“, რომლის ანდერძში დასძენს: „1839 წლის თებერვალსა და მარტში გადმოვიწერე ტფილისში „მიფოლოგია ესე. — კნიაზი გრიგოლ წერეთელი“ (იქვე). გრიგოლ წერეთლის საოჯახო ბიბლიოთეკას შემორჩენია სოლომონ ლეონიძის „აღექვსანდრე I შესხმა“. მირთმეული იმპერატორის დღეობაზე, როცა სოლომონ ლეონიძე იმერეთის სამეფოდან რუსეთში ელჩად იყო წარგზავნილი (ხელნაწ. აღწ., ტ. VI, გვ. 375).

თურქთაგან მესხეთის დაპყრობის შედეგად ჩაკვდა ქართული სა-
 მწერლობო მესხური უმძლავრესი კერები. რაც გადარჩა, მათი მწერლობა
 ლი ქართლში გადმოვიდა, ნაწილი ათონის მთაე, ივერთა მო-
 ნასტერში და სხვა საზღვარგარეთულ კერებში. მათ თან მიჰქონდათ
 თავიანთი წიგნთსაცავებიდან წიგნები, რომელნიც კი გადაურჩნენ გა-
 ნადგურებას²³.

ძნელბედობის ამ რთულ პერიოდში ამასთანავე თავს იჩენს ქარ-
 თული სახელმწიფოებრიობისათვის სრულიად უჩვეულო მოვლენები.
 XVII—XVIII საუკუნეებიდან რუსეთში წარმოიქმნა ქართველთა კო-
 ლონიები. მტერთან ბრძოლებში დამარცხებული ქართველი მეფენი
 და უფლისწულნი, რომლებმაც არ მიიღეს მამამდიანობა, არჩილ II,
 ვახტანგ VI, ბატონიშვილები ბაქარი, ვახუშტი, გიორგი, მწერალი
 საბა-სულხან ორბელიანი და ბევრი გამოჩენილი მწიგნობარ-მეცნიერი,
 თავადი და აზნაური, საქართველოდან ქრისტიანი რუსეთში გადასახლდ-
 ნენ. მათ თან ასევე წაიღეს დიდი რაოდენობის ქართული ხელნაწერი
 წიგნები. ბევრი მათგანი საშუალოდ გაქრა და დაიკარგა, მაგრამ ნა-
 წილი, როგორცაც, მაინც გადაურჩა დაღუპვას²⁴.

1. გვიანდომალურ საპარტოვლოში კართულ წიგნს დიდი
 საზოგადოება დაეშავრა. ღრმადიება ბრძოლა და თავდადება
 ეროვნული ბანძის გადარჩენა-დაცვისათვის

რასაკვირველია, მდიდარი პირადი და საოჯახო ბიბლიოთეკები და-
 სავარაუდოა, სათანადო კატალოგები უნდა ჰქონოდათ კათალიკოსებს,
 მეფეებსა და დედოფლებს, ბატონიშვილებსა და მთავრებს. მაგ., ანტონ
 კათალიკოსის ბიბლიოთეკაში 700 წიგნი ყოფილა დაცული. დიდი
 ბიბლიოთეკა ჰქონდა დავით აღმაშენებელს, დედოფალ მარიაშს (მამ-
 მადიანი მეფის როსტომის მეუღლეს), ანა დედოფალს (იმერეთის მე-
 ფის დავით გიორგის ძის მეუღლეს), ვახტანგ VI და ბევრ სხვებს.
 ექვი არაა, ასევე დიდი ბიბლიოთეკების პატრონებად გვევლინებიან
 უგანათლებულესი ბატონიშვილები ვახუშტი, იოანე, თეიმურაზი და
 სხვ. მწიგნობარი მთავრები და თავადები, როგორც იყვნენ სამცხის
 მთავარი ათაბაგები (რომელთა გამამამდიანების შემდეგ მათი ბიბ-
 ლიოთეკის დიდი ნაწილი დომენტი III კათალიკოსმა და მწიგნობარმა

²³ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, 1962, გვ. 52.
²⁴ მწერალი გიორგი წერეთელი გასული საუკუნის 70-იან წლებში წერდა:
 „მუდამ ელეტვა-ხოცვას და სარწმუნოებისათვის დაუწყნარებელ ბრძოლას ბევრი
 გონების სუნჯე შეუღმსრავს, მრავალი წიგნი ცეცხლსა და წყალს მისცემია“ (გ. წე-
 რეთელი, დავითიანი, 1879, გვ. 1).

მღვდლებმა შეისყიდეს), დადიანები (რომელთა უმდიდრესი ბიბლიოთეკა 1880-იან წლებში წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას უსსსყიდლოდ გადაეცა) და არა ერთი მწიგნობარი უგავლენიანესი დიდი თავადი, როგორც იყვნენ XV ს. მოლვანე ზაზა ფანასკერტელიციციშვილი, ერისთავები, გურიელები, წერეთლები და სხვანი, რომელთა საკუთარი წიგნების შესახებ ბიბლიოთეკებსა და წიგნთა კატალოგებზე ცნობებს მეტ-ნაკლებად მაინც მოუღწევია.

გვიანფეოდალურ სამეფო-სამთავროებად დანაწილებულ საქართველოში შექმნილი უჩვეულოდ რთული საშინაო და საგარეო პირობები დიდ საფრთხეს უქმნიდა თითქმის დასაღუბად განწირულ ქართულ წიგნს. მათ გადასარჩენად გახშირდა ხელნაწერთა იძულებითი დაძვრა საიმედო საცავებიდან და საშიში მოგზაურობა როგორც საქართველოს შიგნით, ასევე მის ფარგლებს გარეთ.

მტრის მოძალების შედეგად ინგრეოდა ძველი სამწერლო და სასწავლო კერები. ასეთ პირობებში ხელნაწერ წიგნთა გადარჩენისათვის მათი გადაადგილება ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა. მაგ., იმერეთში თურქეთის სულთნისა და ირანის შაჰის დევნა-შევიწროების გამო არჩილ II-მ ტახტი ვერ შეინარჩუნა, სახელოვანი მეფე — პოეტრი იძულებული გახდა თავისი ოჯახითა და ამალით XVII ს. 80-იან წლებში რუსეთში გადახვეწილიყო. იგი დასახლდა მოსკოვის გარეუბანში, სოფ. ვსესვიატსკოეში ოჯახით. არჩილის უფროსი ვაჟი ალექსანდრე ბატონიშვილი პეტრე იმპერატორის მეგობარი და უგავლენიანესი ხამხედრო პირი გახდა.

რუსეთში გადახვეწილ არჩილსა და მის ოჯახს თან წაუღიათ „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც მოგვიანებით გიორგი მახაბელს გადაუწერია ქ. მოსკოვში 1736 წ. — „ფრიალ ცოდვილმან გიორგი მახაბელმა დავეწერე წმინდა ესე ქართლის ცხოვრება. დიად ძველი იყო, მეფის არჩილის ნაქონი“... მახაბლის მიერ გადმოწერილი ქართლის ცხოვრება 1774 წლამდე ქ. მოსკოვში დარჩენილა; ამავე წელს ეს ხელნაწერი საქართველოში გამოუგზავნიათ. იგი ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლეს სასახლეში მოხვედრილა, ალბათ ლეონ ბატონიშვილისა და ანტონ კათალიკოსის ელჩობის ზრუნვით; როგორც ირკვევა, ისინი ამ ძეგლს დიდ შენაძენადაც მიიჩნევდნენ²⁵. წიგნის საფარ ფურცელს ერეკლე მეფის ძის ასეთი ბრძანება-მინაწერი ახლავს: „ბატონიშვილი

22 იხ. ა. იოსელიანი, თვისობრივად ახალი ეტაპი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიაში. ლეონ ბატონიშვილისა და ანტონ კათალიკოსის ელჩობა რუსეთში 1772—1774 წლებში. — „საისტორიო მოამბე“, ტ. 51—52.

ალექსანდრე გიბრძანებთ: — თქვენ კანდელაკო გოგია, — ვენკიძე
 პაროს ეს „ქართლის ცხოვრება“ გაუწყრეს მას ღმერთი“²⁶ გიგლიძის

XIX ს. დამდეგს, საქართველოს სამეფოს მოსპობისა და ბატონიშვილების პეტერბურგში გადასახლების შედეგად, ეს ხელნაწერი იონანე ვიორგის ძე ბატონიშვილს თან წაუღია რუსეთში. მისი გარდაცვალების შემდეგ „ქართლის ცხოვრება“ პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში მოხვედრილა, სადაც საუკუნე დაჰყო. იგი 1923 წელს, სხვა ეროვნულ განძთან ერთად, საბჭოთა რუსეთიდან საბჭოთა საქართველოს დაუბრუნდა. დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

რამდენადმე ანალოგიურია ბედი და თავგადასავალი ე. წ. რუმინანცევისეული „ქართლის ცხოვრებისა“, რომელიც მრავალმხრივ საყურადღებო ძეგლად გვევლინება. ხელნაწერი, მარი ბროსეს ცნობით, ვილაც გერმანელს პეტერბურგში ჩაუტანია. იგი თეიმურაზ ბატონიშვილს შეუძენია — ორას მანეთად უყიდია. თეიმურაზს ამ ხელნაწერის ნაკლები ზოგი გვერდი — 16 ფურცელი შეუვსია, მდიდრულად მოუყაზმავს და 1821 წელს რუსეთის იმპერიის პირველი მინისტრის — სიძველეთ მოყვარულ გრაფ ნ. რუმინანცევისათვის საჩუქრად უბოძებია.

„ქართლის ცხოვრების“ ამ ნუსხას, რომელიც ვახტანგ VI ხელიდანაა გამოსული და გადაწერილი, თან ახლავს ჩანართები, სუფთა დაუწერელი ფურცლები ახალ ჩამატებათათვის; „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ნაწილი თავიდან ბოლომდე დაყოფილ-დასათაურებულია ცალ-ცალკე, მეფეთა ზეობის მიხედვით, როგორც ამას ვახტანგის „სწავლულ კაცთა კომისია“ აკეთებდა. იგი ასევე შემცველია ახალი „ქართლის ცხოვრებისა“, ანუ XIV—XVII სს. ისტორიისა, რომელიც ვახტანგ მეფის „სწავლულ კაცთა“ კომისიამ, ბერი ეგნატაშვილის მონაწილეობითა და ხელმძღვანელობით, ახლად მოძიებულ ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით შეადგინა.

ვახტანგ VI ჭერი კიდევ უფლისწულობაში (მაშასადამე, 1703 წლამდე) მიუცია მითითება „სწავლულ კაცთა“ კომისიისათვის, რომ, პირველ ყოვლისა, საჭირო ცვლილებანი შეეტანათ „ქართლის ცხოვრების“ ძველ, XIV ს. წინა და მომდევნო ეპოქების ისტორიის მეცნიერულად გასამართავად. მაგალითად, ვახტანგ VI-მ მეცნიერ კაცთა კომისიას დაავალა: აღედგინათ გაუგებრობით დავიწყებას მიცემული პეტრე იბერიელის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ძირითადი მოვლენები; კომისიას ყურადღელია მეფის ბრძანება და „ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. რუმინანცევისეულ ნუსხაში, გარდა იმისა, რომ პეტრე იბერის ცხოვ-

²⁶ იხ. „ქართლის ცხოვრების“ 1736 წლის გ. მანაბლისეული ნუსხა, — ხელნაწერთა ინსტიტუტისა.

რების აღწერა სათანადოდ წარმოუდგენიათ, საჭიროდ მიუჩნევენ და ასეთი ანდერძ-მინაწერის დართვა: „წმინდაო პეტრე, მეოხ წინაშე ღმრისა ბატონიშვილს ვახტანგს მეუღლით, ძით და ასულით-ურთ, რომელმან მოპოვებულ ყო ცხოვრება ესე შენი და მცირედი აღაწერინა წიგნსა ამას შინა“. როგორც ჩანს, ვახტანგ VI თვითონ მოუპოვებია პეტრე იბერიელის „ვრცელი ცხოვრება“, ხოლო კომისიას აქედან „მცირედი აღაწერინა“ და შეატანინა „ქართლის ცხოვრებაში“. ამრიგად, „ქართლის ცხოვრებამ“ ვახტანგ VI მითითებით შემოგვინახა შესანიშნავი ცნობები გენიალური მოაზროვნის პეტრე იბერის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ (ჩანართებითა და ვარიანტებით). აღადგინა და დაიცვა ტრადიცია მისი ნათელი ხსოვნისა.

საოჯახო-საგვარეულო წიგნსაცავებიდან ჩვენს ყურადღებას იპყრობს XV საუკუნის უწარჩინებულესი სახელმწიფო მოღვაწისა და თავადის, დიდი ექიმისა და ბრძენმთავარ მკურნალ ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილის და მის შთამომავალთა საოჯახო ბიბლიოთეკა. სამკურნალო წიგნის კარაბადინის ხელნაწერის 177 რექტო გვერდზე ასომთავრულად მიწერილია: „ქრისტე ღმერთო, აღიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა ბრძენმთავარი ფანასკერტელი ზაზა“.

ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია მკურნალ ზაზას შთამომავლის „ვეფხისტყაოსანი“ (იხ. Q-1032). იგი გადაწერილია XVII ს. ცნობილი მწერლისა და კალიგრაფის იოსებ ტფილელის (სააკაძის) მიერ, რომელსაც ვეფხისტყაოსანში ჩაუმატებია დამკვეთის — სარდალ-სახლთუხუცეს საბარათიანოს სპასპეტ ზაზა პაპუას ძე ფანასკერტელ-ციციშვილის ხოტბის სტრიქონები:

„როს ცხენზე ნახავთ თქვენც იტყვით ერთ კაცად ესეც კმარაო“...
სახელი ზაზა ციციშვილთა საგვარეულო სახელი გახდა. „შაჰნავაზიანში“ ავტორი ეხება ზაზას და ხოტბას ასხამს მას. ზაზა პაპუას ძე ციციშვილი ბრძენმთავარ დიდი ზაზას (XV ს.) პირდაპირ შთამომავალ „ბაბათაშვილად“ იწოდება.

XVII ს. მცხოვრებ ზაზას საგვარეულო წიგნები, სამეფო კარზე მომხდარი მკვლევლობის გამო (1671 წ.), ციციშვილთა სახლიდან ბაგრატიონების გამგებლობაში გადადის. კონფისკაციის შედეგად ციციშვილთა საოჯახო წიგნებს — ვეფხისტყაოსანსა და სამკურნალო კარაბადინს (და ვინ იცის კიდევ სხვა რამდენ წიგნს) ბაგრატიონთა სამეფო სასახლე დაპატრონებია. ისტორიული წყაროებით ირკვევა,

რომ იოსებ ტფილელის ხელით გადაწერილი ვეფხისტყაოსნის ერთი უმნიშვნელოვანესი ხელნაწერი (G-1032) პირველად ჩავარდნია ვახტანგ მეხუთეს (შაჰ-ნავაზს) და მისსავე ვაჟს ლევან ბატონიშვილს (მაშინ მირზად წოდებულს); და აქედან, მეგვიდრეობით ორთავე წიგნი (ვეფხისტყაოსანი და სამკურნალო წიგნიც) ვახტანგ VI ლევანის ძის საკუთრება გამხდარა.

რუსეთიდან მხოლოდ ერთი წიგნი — ვეფხისტყაოსანი დაბრუნდა მას შემდეგ, რაც ქართლ-კახეთის სამეფოს გაერთიანება 1762 წ. განხორციელდა ერეკლე მეფის თაოსნობით: ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერის დაბრუნება რუსეთიდან მოხდა 1770-იან წლებში ასევე ლეონ ბატონიშვილისა და ანტონ კათალიკოსის ელჩობის დროს. ამიერიდან იგი ბაგრატიონთა საკუთრება გამხდარა²⁷.

ბოლოს ზაზა ციციშვილისეული „ვეფხისტყაოსანი“ ერეკლე მეფის ასულ თეკლა ბატონიშვილის სამზითვო წიგნი აღმოჩნდა, რომელიც თეკლას ვაჟს, მწერალ ალექსანდრე ორბელიანს (1802—1869), 1840-იან წლებში მეფისნაცვალ მ. ვორონცოვისათვის მიუძღვნია.

რაც შეეხება XV საუკუნეში დაწერილ დიდ ზაზა ციციშვილ-ფანასკერტელისეულ სამკურნალო წიგნ-კარაბადინს, იგი XVIII საუკუნეში მეფე ვახტანგ VI-ის (1675—1737) პირად საკუთრებაში გადასულა. რუსეთში დიდი ამალით გადახვეწილ მეფეს სამკურნალო წიგნიც თან წაუღია. ეს წიგნი ვახტანგ VI შემდეგ მისი უფროსი ვაჟის ბაქარ ვახტანგის ძეს, ალექსანდრე ბაქარის ძეს და უკანასკნელად გიორგი ალექსანდრეს ძე ბაგრატიონის მეგვიდრეობით (1762—1852) საკუთრებაში რჩებოდა და თაობიდან თაობაში გადადიოდა.

გიორგი ალექსანდრეს ძე ბაგრატიონი, ირკვევა, პროგრესული პიროვნება ყოფილა. მას სამეგვიდრეო სოფ. ლისკოვოში, სადაც ის ცხოვრობდა, ბატონყმობის ძნელ პერიოდში, გაუხსნია საავადმყოფო და აფთიაქი მოსახლეობის სამკურნალოდ.

„სამკურნალო წიგნი კარაბადინი“, როგორც ჩანს, გიორგი ალექსანდრეს ძის გარდაცვალების შემდეგ, სოფ. ლისკოვოდან ქ. გორკის სახელმწიფო სამხარეო არქივში მოხვედრილა, სადაც 1945 წელს აღმოაჩინა მკვლევარმა თ. ჭყონიამ და წიგნი საქართველოს დაუბრუნდა. ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილის კარაბადინის 1-ლი ნაწილი 1950 წელს

²⁷ თუ რა პირობებში განხორციელდა ციციშვილთა საოჯახო წიგნთსაცავის კონფისკაცია და რა ისტორიულ მოვლენებთან იყო იგი დაკავშირებული, ეს სპეციალურადაა განხილული მწერალ-აკადემიკოს გ. ლეონიძის ნაშრომში (იხ. მისი — „გამოკვლევები და წერილები“ თბ., 1958, გვ. 187—280).

გამოსცა მ. სააკაშვილმა, ხოლო 1959 წ. — მ. შენგელიამ (წიგნი გა-
ერთიანებული სახით 1978 წელს გამოიცა მ. შენგელიას რედაქციის მიერ)
ვახტანგ VI-მ და მისმა თანმხლებმა „რჩეულ კაცთა“ ამაღამ 1723

წელს ქართლის სამეფოდან თან წაიღეს თავიანთ პირად საოჯახო და
სამეფო წიგნთსაცავთაგან ყველაზე უძვირფასესი წიგნები, ქვეყნის გან-
ძეულობასა და უძვირფასეს რელიქვიებთან ერთად ყოველივე, რისი
წაღებაც კი შეეძლოთ; მაგრამ ეროვნული რელიქვიებისა და ზოგიერთ
წიგნის რუსეთში მათ მიერ გატანა ამით არ დამთავრებულა; სამწუ-
ხაროდ, სხვადასხვა დროს გატანა შემდეგშიაც გრძელდებოდა.

ჩვენ აქ მხოლოდ ერთ მაგალითზე შევიჩერდებით: 1723 წელს ქარ-
თლის სამეფოს უდიდესი განსაცდელის ქამს ფეოდალურ საქართვე-
ლოსათვის წმინდათაწმინდა ნინოს ჯვარი ვაზისა მცხეთის სიონიდან
დასაცავად არაგვის ერისთავის ციხე-სიმაგრის ანანურის ტაძარ-
ში გადაუტანიათ. აქედან მოგვიანებით ეპისკოპოს ტიმოთე გაბა-
შვილს ნინოს ჯვარი ვაზისა, ეს დიდი, მრავალსაუკუნოვანი ეროვნუ-
ლი რელიქვია, მოხერხებით გაუტაცნია და მოსკოვს ბაქარ ბაგრატიონ-
ისათვის გადაუცია; ბევრს ეცადნენ ქართლში გამეფებული კახეთის
ბაგრატიონები თეიმურაზ II, ერეკლე II და გიორგი XII ნინოს ჯვარ-
ის რუსეთიდან უკანვე დაბრუნებას — საიმპერატორო კარის ჩარევა-
დახმარებითაც კი, მაგრამ ამ ცდებს შედეგი არ მოყოლია.

ბაქარის შვილიშვილს გიორგი ალექსანდრეს ძეს აღნიშნული ჯვარ-
ი 1801 წელს იმპერატორ ალექსანდრე I-სათვის უბოძებია, რომელ-
საც საჭიროდ მიუჩნევია დაებრუნებინა ჯვარი საქართველოში, ...
ოლონდ რუსული მმართველობის გახსნისა და „ქვეყნის რუსეთთან
შეერთების ზეიმის დღეობის სამახსოვროდ“. მართლაც, 1802 წლის
9 აპრილს საქართველოს უმაღლესი მმართველობის უფროსად ახლად
დანიშნულ გენერალ კნორინგს, როცა თბილისში შემოდოდა სამხედ-
რო და სამოქალაქო თანმხლები რუს-მოხელეებით, წინ უძღოდა ქრის-
ტიანული საქართველოს წმიდათა წმიდა ნინოს ჯვარი ვაზისა, —
უძვირფასესი რელიქვია საქართველოს სამეფოსი.

თვითმხილველ-თანადამხდურ მემატყანეს ცნობით, თბილისში „მო-
ვიდნენ კნორინდი და კოვალენსკი აპრილს 9. წარკითხვა მანიფესტისა
და დაფიცება ტფილისის საეპისკოპოსოსა აღსრულდა აპრილის 12, ეკლესია-
სა შინა სიონისასა, **ნინას ჯვარსა ზედა** (ხაზი ჩვენია — ა. ი.), რომელ-
თა თანა ვიყავ მეცა“, — წერს იოანე ქართველიშვილი (იხ. ა. იოსე-
ლიანი, იოანე ქართველიშვილის მემუარები, თბ., 1952, გვ. 91).

XVIII საუკუნის 40-იანი წლებიდან შაჰის ირანის ტახტის მპყრო-
ბელები იძულებულნი გახდნენ ხელი აეღოთ და ბოლო მოეღოთ
ქართლ-კახეთის ქართველ მეფეთა გამეფებისას მათი იძულებით გა-

მაჰმადიანების მავნე და უკუღმართ პრაქტიკაზე, რომელიც მოხალისე-
დებმა XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან დაამკვიდრეს.

ირანის მმართველობამ, — პირადად ნადირ შაჰმა, — XVIII ს. 40-იან წლებში კახეთის ბაგრატიონთა დინასტიის მემკვიდრეები, — გამორჩეულნი გამჭირაობითა და პოლიტიკური დიდი ალღოთი, — თეიმურაზ-ერეკლე უფლებამოსილად გამოაცხადა ქართლ-კახეთის სამეფოს დაპატრონებოდნენ მაჰმადიანობის მიუღებლად. თეიმურაზ მეორემ მეფობის საცხებელი იცხო მცხეთაში და ქართლის სამეფო ტახტი დაიმკვიდრა, ეს მოვლენა 1744 წ. მოხდა, თეიმურაზ მეორის მეფედ კურთხევა დიდ ეროვნულ დღესასწაულად იქცა, რომელიც დიდი ოსტატობით აღწერა მემატეიანემ, — პაპუნა ორბელიანმა და საპატიო ადგილი დაიკავა „წმიდა წიგნში“ — „ქართლის ცხოვრებაში“.

ამ გამარჯვებამდე ჩვენი ქვეყნის ძალით გამაჰმადიანებული ქართველი მეფენი და დიდებულნი ირანის ტახტის მეტნაკლებად გავლენას განიცდიდნენ, — იქაურ წესსა და რიგს, კულტურასა და ენას მისდევდნენ ზედმეტად, ყოველივე ეს უმეტეს წილად ბოლოავდა და ზიანს აყენებდა ქართველობას — ქართულ კულტურას, ენასა და ხელოვნებას, მუსიკასა და მწიგნობრობას...

ქართველ მეფე-დიდებულთა და მწიგნობართა მნიშვნელოვანი ნაწილი არჩევდა რუსეთში გადახვეწით რწმენა დაეცვათ, მათ თან წაიღეს ქართული მწიგნობრული კულტურის უნიკალური ძეგლები; ქართული მწიგნობრულ-სამწერლობო ცენტრები ყიზილბაშთა და თურქთა ძალმომრეობით შემციირდა; ომებისა და ქურდულ-ყაჩაღური შემოსევების ვახშირების შედეგად ქართული წიგნების მნიშვნელოვანი ნაწილი დაიკარგა და განადგურდა. შეირყა ქართული ენა, იქამდე, რომ ქართული ენის ლექსიკონი — ანუ „სიტყვის კონაც“ კი დაკარგულა ამგვარ ორომტრიალში.

საბა სულხან ორბელიანი თავის ლექსიკონის „ანდერძნაშაგში“, სხვათა შორის, ამის შესახებ შემდეგს გვაუწყებს: „ვინაიდან პატიოსანი ესე წიგნი დაჰკარგოდათ და ენა ქართული თავის ნებაზედ გაერყვნათ“... ქართული ენის სიწმინდისა და მისი საუნჯის გადასარჩენად განსაკუთრებული ყურადღება გამოუჩენიათ ქვეყნის მესვეურთ: საბასიტყვითვე — „ვახტანგ მეფის ბიძამ, გიორგი მეფემ (XI) მიბრძანა... და მეც მათის ბრძანებით ხელი მიეყავ და რაოდენ ძალ მედვა, აღწერე“ „სიტყვის კონაო“. იგი ამასთანავე გვამცნობს, რომ მას ყრმო-

ბასა და ჰაბუკობაშივე გაუწევია შრომა ამ დიდი წიგნის შედგენაზე. ღრმა მოხუცებულობამდე, რადგან ქართულ ენაზე ლექსიკონი აღარ იპოვებოდაო. ასეთად წარმოგვიდგება ძველი ქართული ენისა და მწიგნობრული კულტურის დიდი მონაპოვარი — საბა-სულხან ორბელიანის მეცნიერული ლექსიკოგრაფიული დიდი მემკვიდრეობა — „სიტყვის კონა“.

საბა სულხან ორბელიანის ლექსიკოლოგიური მემკვიდრეობის გაგრძელების საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა დავით აღმაშენებლის მესხიშვილმა რექტორმა. იგი იყო დიდი მწიგნობარი, მეცნიერი და პედაგოგი, აღმზრდელი იოანე და თეიმურაზ ბაგრატიონებისა, სახელმძღვანელოთა შემდგენი, ფილოსოფოსი და პოეტი.

დავით რექტორი იყო შესანიშნავი კალიგრაფი და მრავალი ხელნაწერის გადაწერი. მანვე შეადგინა ქართველ მწერალთა თხზულებათა კატალოგი, რომელიც 270 ნაშრომის დასახელებას შეიცავს. ე. თაყაიშვილის განმარტებით „რომ შეიძლებოდეს შეკრება დავით რექტორის მიერ გადაწერილი ყველა ხელნაწერისა, იმათგან შეიძლებოდა მთელი ბიბლიოთეკის შექმნაო“.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში საბა ორბელიანის ლექსიკოგრაფიული დიდი მემკვიდრეობა შემოქმედებითად განავითარა თბილისში ახლად გახსნილ კეთილშობილთა სასწავლებლის რუსული ენის მასწავლებელმა ნ. ჩუბინაშვილმა, რომელიც 1788 წელს დაიბადა თბილისში და 1825 წლიდან პეტერბურგში მოღვაწეობდა; იქ მან შექმნა ორიგინალური უკვდავი მემკვიდრეობა „ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანით“ და „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“ ორ ტომად, რომელიც ქართული ეროვნული მეცნიერების დიდი შენახენია. ისინი ასახავენ ქართული ენის განვითარებას დიდი საბა ორბელიანის დროიდან — ანუ XVIII ს-ის 20-იან წლებიდან XIX საუკუნის ოცდაათიან წლებამდე.

ნ. ჩუბინაშვილის ამ ნაშრომების საფუძველზე XIX ს. მეორე ნახევარში შეიქმნა მისივე აღზრდილი ძმისშვილის, პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორის დავით ჩუბინაშვილის ნაშრომები — „საუნჯე ქართულისა ენისა“ და „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“, ამრიგად ნ. და დ. ჩუბინაშვილებმა ეპოქა შექმნეს ქართულ ლექსიკოლოგიაში.

სულხან-საბა ორბელიანის „ქართული სიტყვის კონასთან“ ერთად, ნ. და დ. ჩუბინაშვილების ლექსიკონებს ქართული მეცნიერული წიგნის ისტორიაში მეტად საპატიო ადგილი განეკუთვნება.

რუსი მეცნიერის პროფ. ვ. ტრეტიაკოვის შეხედულებით ნ. ჩუბინაშვილი „იყო ქართული ლექსიკოგრაფიის კლასიკოსი... ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონების შესწავლამ დაადასტურა, რომ ისინი უნივერ-

სალურნი არიან და, გარკვეული მიზნით, არც პრაქტიკული მნიშვნელობა დაუკარგავთ, არც მოძველებულან ისევე, როგორც ლექსიკოლოგიაში არ მოძველებულა დალის ლექსიკონი“.

6. ჩუბინაშვილი პირველი მეცნიერი იყო, რომელმაც ქართულ ლექსიკოლოგიაში შემოიტანა ახალი ლექსიკური მასალა, მოგვცა ქართულ სიტყვათა რუსული თარგმნა-განმარტებანი. რუსული სიტყვების ქართული თარგმანი გამოირჩევა ადეკვატური სიზუსტით და დღესაც სამაგიდო წიგნად რჩება.

6. ჩუბინაშვილის ლექსიკონი 120 წლის მანძილზე თაროზე მტვერწყაროდ ხელნაწერად რჩებოდა. იგი მიაკვლია, მეცნიერულად შეისწავლა და მოამზადა საპუბლიკაციოდ ცნობილმა მეცნიერმა პროფ. ალ. ლლონტმა. 6. ჩუბინაშვილის ნაშრომი ალ. ლლონტის რედაქციითა და გამოკვლევით გამოქვეყნდა სამ წიგნად 1961, 1971 და 1973 წლებში. ამავე პერიოდში გამოქვეყნდა დიდი ნაშრომი პროფ. ილია აბულაძისა — ძველი ქართული ენის ლექსიკონი („მეცნიერება“, 1973).

ქართული ხელნაწერები დაცულია სრვ მოძმე რესპუბლიკების არაერთ სიძველეთსაცავებსა, ბიბლიოთეკებსა და კვლევით ინსტიტუტებში. მაგ., ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტში, სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში, სომხეთის ხელნაწერთა საცავ მატენადარანში და სხვ.; ქართული ხელნაწერი წიგნები დაცულია აგრეთვე საზღვარგარეთ — ვატიკანის არქივში, პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში, ბრიტანეთის მუზეუმში, გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში და სხვ., რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა.

პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში არსებული ქართული ხელნაწერების შესახებ ექ. თაყაიშვილი წერს: „პარიზის ქართულ ხელნაწერებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს დღესაც ჩვენთვის. აქ დაცულია რამდენიმე იშვიათი ხელნაწერი, რომელთა ცალი ან სულ არ არის, ან ცოტა მოგვეპოვება ცნობილ წიგნსაცავებში“³⁰.

ქართული წიგნის კატალოგის ისტორიაში შეიძლება ითქვას, საპატიო ადგილი განეკუთვნება კავკასიის მეფისნაცვლის მ. ვორონცოვის (1782—1756) უმდიდრეს ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ხელნაწერებისა და ნაბეჭდი წიგნების საგანგებოდ შერჩეულ და სანიმუშოდ შემკულ წიგნთა ეგზემპლარებს. მაგ., მ. ვორონცოვის ბიბლიო-

³⁰ იხ. ე. თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები. თბ., 1958.

თეკის წიგნები დაცულია ოდესაში — 15210 დასახელების წიგნი, ალუპკაში — 60000 წიგნი და ხელნაწერი. იგივე ითქმის სიმფეროპოლისა და, განსაკუთრებით, პეტერბურგის ბიბლიოთეკებზე, ლეშაიაც საკმაო ოდენობით ვხვდებით როგორც ქართულ ხელნაწერ, ასევე ნაბეჭდ ქართულ წიგნებს.

1853 წ. მაისში თბილისში შეუდგენიათ მ. ვორონცოვის ბიბლიოთეკაში არსებული ქართული წიგნებისა და ხელნაწერების კატალოგი, რომელიც ამჟამად სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტშია დაცული (იხ. ფ. 36, აღწ. 1, № 004). კატალოგის მონაცემებით 1853 წ. მაისისათვის მ. ვორონცოვის ბიბლიოთეკაში იყო 188 ქართული წიგნი: ვახუშტი და თეიმურაზ ბაგრატიონების, გ. ერისთავის, ზ. ანტონოვის, მ. ბროსეს, პლ. იოსელიანისა და დ. ჩუბინაშვილის ცალკეული გამოცემები და ხელნაწერები, ტ. გაბაშვილის „მოხილვა“..., ი. გედევანიშვილის „მიმოსვლა“, ჟურნალ „ცისკრის“ 1852—53 წლების ნომრები და სხვ.

კატალოგში წიგნები თემატურადაა წარმოდგენილი: 1. დრამატული თხზულებანი, 2. პერიოდული გამოცემანი, 3. პლ. იოსელიანის გამოცემები, 4. სხვა ქართული წიგნები. გარდა ნაბეჭდისა, „კატალოგი“ შეიცავს ცნობებს ზოგიერთი ქართული ხელნაწერის შესახებ³¹.

„კატალოგის“ ცნობით 1852 წ. გ. ერისთავს თბილისში, მთავარ-მართებლის სტამბაში, დაუბეჭდავს ოპერა „ლუკრეცია ბორჯიას“ ლიბრეტოს ქართული თარგმანი, რომელიც ვორონცოვის ბიბლიოთეკაში 2 ცალადაა დაცული. მ. ვორონცოვის მხარდაჭერით, გ. ერისთავისა და სხვა ქართველ მოღვაწეთა ინიციატივით, 1851 წ. თბილისში დაარსებული იტალიური ოპერის 1-ლი სეზონი 1852 წლის თებერვლის 9 „ლუკრეცია ბორჯიას“ წარმოდგენით დაიხურა.

ოდესის უნივერსიტეტში ინახება მ. ვორონცოვის ბიბლიოთეკაში არსებულ ქართულ წიგნთა ძვირფასი კოლექცია, რომელიც მ. ვორონცოვის ქვრივის ანდერძის საფუძველზე გადაუციათ უნივერსიტეტისათვის 1898 წ.; ამ წიგნების დიდი უმრავლესობა, ჩანს, წინასწარ საგანგებო მხრუნველობით მზადდებოდა, განსაკუთრებული ყდებით, ოქროტვიფრული წარწერებითა და ძვირფას ქალაღზე დაბეჭდილი. თვით ტექსტებიც კი მხატვრის მიერაა მოკაზმულ-მოხატული.

ვის შეეძლო შეედგინა მ. ვორონცოვის ბიბლიოთეკის ქართული წიგნების კატალოგი 1853 წელს (მაისში); კატალოგის მონაცემებიდან ეს არა ჩანს. გამოთქმულია მხოლოდ მოსაზრება-ვარაუდი, რომ

³¹ მ. ჩიქოვანი, ხალხური „ვეფხისტყაოსანი“, 1936, გ. შარაძე, ვორონცოვის არქივიდან „ლიტერატურული საქართველო“, 2. VI. 1969.

ვინაიდან „კატალოგის შემდგენელს ქართული ენაც უნდა სცოფნეოდეს“³² და მ. ვორონცოვთანაც მეტად დაახლოებული პირი უნდა ყოფილიყო მასთან ასეთ პირად ჩვენ პლატონ იოსელიანი წარმოგვიდგება³².

ზოგი ქართული წიგნის ეგზემპლარებს და მთლიანად მ. ვორონცოვისეულ ქართულ წიგნთა „კატალოგს“ არ იცნობს სამწუხაროდ და არ უთითებს „ქართული წიგნის ბიბლიოგრაფია“ (თბ. 1941) და არც „ქართული წიგნის 1 ტომში გამორჩენილ წიგნთა ბიბლიოგრაფია“ (თბ., 1969).

2. წიგნის გადაწერილი ახსნაგომგომისა (თაბუხიბის) და წიგნის გომგომის თანაარსებობის საკითხისათვის

XVIII ს. 20-იანი წლებიდან აღორძინებულ ქართლის სამეფოს დიდი უბედურება დაატყდა თავს. თურქმა აგრესორებმა ქართლის სამეფო დაიპყრეს, მეფე დიდი ამალით რუსეთში გადაიხვეწა და თბილისში ვახტანგ VI თაოსნობით გამართული სტამბის არსებობაც შეწყდა. დიდი ხნით ჩაქრა ლამპარი, რომელიც ქვეყანას ანათებდა და სულიერად ასაზრდოებდა. მაგრამ ძნელბედობის ამ შავბნელ წლებში, როცა ქვეყანაში თურქი და ყიზილბაში დამპყრობნი თარეშობდნენ და ძარცვავდნენ ხალხს, — ქვეყანა უიმედობას არ მისცემია. იგი გმირულ ბრძოლას ეწეოდა ქართული სახელმწიფოებრივობის აღდგენისა და საკუთარი ეროვნული კულტურის დასაცავად. მწიგნობრობა და წიგნი ამ უმკაცრეს ბრძოლაში ხალხის გამარჯვებისათვის კვლავინდებურად ნაცად და საიმედო მახვილ იარაღად გვევლინება.

ამგვარ რთულ ისტორიულ პირობებში თავს იჩენს ქართველი ხალხის მწიგნობრული კულტურის უმდიდრესი ტრადიცია — წიგნის ხელით გადაწერის კულტურის აღორძინება ისეთ პირობებში, როცა კეთილმოწყობილი ეროვნული სტამბის ნაყოფიერი მუშაობა ჩამქრალია და ხალხი წიგნის ნაკლებობას უფრო მწვავედ განიცდიდა.

მართალია, XVIII ს. მანძილზე დაარსებული და მოქმედი სტამბები საქართველოში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ მოსახლეობისა და ეკლესია-მონასტრების წიგნით უზრუნველყოფაში, მაგრამ ამ პერიოდში ზედმიწევნით გაზრდილი მოთხოვნილების დაკმაყოფილება წიგნებზე მათ არ შეეძლოთ. ასეთ პირობებში წიგნების ხელით გადაწერის გავრცელება ჩვეულებრივ მოვლენად ითვლებოდა და თვით სამეფო ხელისუფლებაც კი აკანონებდა ამ საქმიანობას.

³² გ. შარაძე, პლატონ იოსელიანი რუსთველოლოგი, თბ., 1980, გვ. 193. ამასთანავე იხ. ნ. გურგენიძე, ძველი წიგნსაცავები საქართველოში. თბ., ნ. ლორთქიფანიძე, ბიბლიოგრაფიული კლასიფიკაციის ისტორია თბ., 1962.

აქ აღნიშნულის ნათელსაყოფად, თუ რამდენად დიდი იყო ეჭვობა ღმერთის მოთხოვნის მიხედვით, ჩვენ ერთ საინტერესო ფაქტზე შევხებით ყურადღებას. ვახტანგ VI სტამბაში (და ეგვივე მეორედბოდა ერეკლე მეორისა და სოლომონ მეორის სტამბებში) ერთი და იგივე დასახელების წიგნი ორჯერ, სამჯერ და მეტჯერაც იბეჭდებოდა შედარებით დროის მოკლე ინტერვალში (მაგ., „დავითნი“ ოთხჯერ გამოიცა, „ჟამნი“ — სამჯერ და სხვ.).

ვახტანგ VI 1711 წელს გადამწერისათვის თვითონვე დაუვალებია სახარების ხელით გადაწერა (როგორც ცნობილია, 1709 წ. „სახარება“ დაიბეჭდა მისსავე სტამბაში), რის შესახებაც დოკუმენტში ვკითხულობთ: ვახტანგ „მეფემან მიბრძანა მე აღწერად წმინდისა ამის სახარებისა და არა ურჩ ვიქმენ ბრძანებასა მათისა, არამედ ვიწყე გულისმოდგინებითა ერთსა ივლისსა და სრულ ვყავ დღესასწაულსა წმინდისა დიმიტრისასა. ჩლია“ (1711)³³. ეს ფაქტი ბევრის მოქმედია, ჩანს წიგნზე ძალზე დიდია მოთხოვნისება.

XVIII ს. 20-იან წლებიდან, როცა ქვეყანა უსტამბოდ დარჩა, მთელი სიმძიმე ქართლის საკურო წიგნებით მომარაგებისა ხელით გადამწერით დააწვათ. ამ პერიოდში გამრავლდა წიგნის ხელით გადამწერთა ჯგუფები და ამხანაგობანი, რომელთაც თაბუნები ეწოდებოდა. წიგნის გადამწერთა ორგანიზებულად გაერთიანებული ამხანაგობის შესახებ ცნობებს ქართულ ისტორიულ წყაროებში არა ერთს ვხვდებით. მაგ., იესე ბარათაშვილი თავის „ცხოვრება-ანდერძში“ გვაუწყებს: „ვიქექ პატიოსნად სენაკში, სამღვდელოს წიგნებს ვწერდი, ვყიდდი და იმით მოვირეწდი. შევირდები მისხდნენ ოცდაათი, ზოგი სამღვდელო, ზოგი საერო, ისინი მსახურობდნენ კარგა, და ღმერთი გვზრდიდა ჭეშმარიტად. პატიოსნად გვეცვა ყველასა... არა გველებია, საჭმელი უნაკლოდ გვექონდა“³⁴. იესე და მისი თანამოკალმე შევირდნი თბილისში XVIII ს-ის 40-იანი წლების დასაწყისში მოღვაწეობდნენ.

ასეთივე ამხანაგობა, ანუ თაბუნი დასტურდება დასავლეთ საქართველოში. მაგ., ციხის გულანის მინაწერში აღნიშნულია: „მე ცოდვილმან მღვდელმან საბა ხელვყავ პატიოსნისა გულანისა ამის აღწერა ბრძანებითა პატიოსნის ნაკვიძის ბეჟანისათა. ეს სრული გულანი ჩემის ცოდვილის ხელით დამიწერია. ამის წერაშიდ ჟუმათის გულანი გავაკეთე მე და ჩემმა თაბუნმა“³⁵.

³³ ძველი საქართველო, ტ. 111, გვ. 112—113.

³⁴ იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება-ანდერძი, ა. იოსელიანის რედ., 1950, გვ. 6—7.

³⁵ Д. Б а к р а д з е. Археологич. путешествие по Гурии и Ачаре, стр.

აქედან ნათლად ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც თბილისში, წიგნის გადაწერთა ამხანაგობანი არსებობდა; ამასთანავე ისიც ირკვევა, რომ ამგვარ ამხანაგობებს „თაბუნი“ რქმევია.

თაბუნები, ანუ წიგნთა გადაწერი ამხანაგობები, ვახტანგ VI სტამბის გაუქმების შემდგომი ხანის წარმონაქმნი უნდა იყოს. იგი გამომხატველია წიგნის გადაწერის ძველთაძველ ტრადიციულ საქმიანობაში მომხდარი ახალი, თვისობრივად განსხვავებული მოვლენის, — გადაწერთა ამხანაგობების დაარსებისა. ამგვარ ამხანაგობებში, სადაც 30—40 გადაწერი იყო გაერთიანებული, ცხადია, ადგილი ჰქონდა შრომის დანაწილებას. ვახტანგ VI სტამბის გამოცდილება, ცოდნა და ტრადიციები, ბუნებრივია, წიგნის ხელით გადაწერთა საქმიანობაზე თავისებურ გავლენას ახდენდა. სწორედ აქედან უნდა ეძლეოდეს დასაბამი როგორც ამხანაგობების, თაბუნების, დაარსებას, ასევე მასთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციისა და შრომის ნაყოფიერების სფეროში მომხდარ გარდატეხა-გაუმჯობესებას, რომლის გარეშეც აზრი არ ექნებოდა ამგვარი ამხანაგობების აღმოცენებას. სამწუხაროდ, ცნობები და საჭირო მასალები ამ უკანასკნელთა შესახებ ჩვენს წყაროებში ნაკლებად მოიპოვება³⁶.

იესე ბარათაშვილი, რომელიც შესანიშნავი კალიგრაფი იყო და იცოდა „ხუცური, მხედრული და მრგლოვანი წერა კარგად“, ნადირ შაჰის შემოსევის შიშით 1747 წელს მთელი ოჯახით „არბაბისა“ გამო თბილისელებთან ერთად ანანურში გახიზნულა. იქ „ჩემი შემწე არავინ იყო. დავრჩი ამდენი სულით ამ უცხო ქვეყანაში“. ასეთ პირობებში იესეს საარსებო წყარო გაუჩენია — „ვწერდი და ვყიდდი წვრილმან წიგნებსა“-ო³⁷. ამრიგად, იესე თავისი ჭაბუკობის წლებში ხელმძღვა-

³⁶ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ფეოდალური სასოფლოებრივი ცხოვრების პირობებში საქართველოში აღორძინებულ მწიგნობრობასა და გაზრდილ მოთხოვნას ხელნაწერ წიგნებზე ჯერ კიდევ XI—XII საუკუნეში შეეძლო წარმოეშვა წიგნის გადაწერთა ამხანაგობანი — თაბუნები. „ამ ხელობის ფართოდ, სავაჭრო მიზნით ერთობლივი წარმოება“, ამ მოსაზრების საილუსტრაციოდ დასახელებულია ომჯათონის 978 წლის დაბადების ანდერძი, სადაც ნათქვამია, რომ ეს წიგნი სამი მწერლის ხელითაა გადაწერილი. ასევე სამ მწერალს გადაუწერია ტბეთის 995 წლის სახარება (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1926, გვ. 56—57). აქ მართლაც საეკლესიო ფაქტებია მოტანილი, მაგრამ სამ მწერალს ერთ ხელნაწერზე მუშაობა, მათი სიდიდის გამო, მორიგეობით შეეძლოთ, მსგავსად 864 წლის სინური მრავალთავისა. წიგნის გადაწერთა თაბუნების, ამხანაგობათა არსებობა ასეთ გარემოში კი ძნელია იგულისხმებოდეს. თაბუნების ანუ ამხანაგობათა არსებობა, წყაროებით, მხოლოდ XVIII ს. პირველ ნახევარში დასტურდება და მტკიცდება.

³⁷ იხ. დასახელებული წიგნის მე-10—11 გვ.

ნელობდა როგორც წიგნის გადამწერთა ამხანაგობა თაბუნს (რომელიც შიაც 30 გადამწერი იყო), ისე საჭიროების დროს დამოუკიდებლად ეწეოდა წიგნების გადაწერას, ყიღდა და მით არსებობდა.

ჩვენ ამ ნაშრომის სათანადო აღვილს გვაქვს საუბარი, თუ რა დიდი მასშტაბის მუშაობა მიმდინარეობდა ეკლესია-მონასტრებში წიგნთა გადაწერისა და გამრავლებისათვის, რაოდენი მრავალრიცხოვანი კერები და ცენტრები არსებობდა საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ, ამიტომ აქ ამ საკითხზე არ შევჩერდებით.

არ შეიძლება აქვე არ დავინახოთ ერთი კანონზომიერება — XVIII—XIX სს. მანძილზე ხელნაწერი წიგნების უდიდესი უმრავლესობა საერო დემოკრატიულია — ყალიბდება ტენდენცია სასულიერო ხასიათის წიგნთა შემცირებისა. ქართულ ბეჭდურ და ხელნაწერ წიგნთა მდიდარი კოლექცია აქ აღნიშნულის დამადასტურებელია.

ამასთანავე ხელნაწერი წიგნების გამრავლებისათვის ზრუნვა საქართველოში XVIII საუკუნის მთელ მანძილზე გრძელდებოდა. წიგნის გადამწერთა (მათი ამხანაგობების, თაბუნების) საქმიანობისა და წიგნის ბეჭდვის თანაარსებობა საყოველთაოდ აღიარებული ფაქტია.

ევროპასა და ნაწილობრივ რუსეთის ცენტრალიზებულ სახელმწიფოში წიგნის ბეჭდვამ და სტამბების გამრავლებამ შეზღუდა და თანდათანობით გამოდევნა ხელნაწერი წიგნები ხმარებიდან და ბეჭდურით შეცვალა ისინი; ეს კანონზომიერება საქართველოში, სამწუხაროდ, გარკვეული მიზეზების გამო დაირღვა, — ჩვენ აქ საქმე მათ თანაარსებობასთან გვაქვს.

ამის მიზეზი ქვეყნის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური რთული პირობები იყო. მტრული გარემოცვა და ქვეყნის ამოხრებელი ხშირი შემოსევები, რბევა და ნგრევა თბილისის სტამბაზეც ვრცელდებოდა, — იგი პერიოდულად ნადგურდებოდა, დიდი წყვეტილებით მუშაობდა და პერიოდული უმოქმედობით ხასიათდებოდა. ამიტომ საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ სუსტი წარმადობის, სპორადულად მოქმედი სტამბები, სადაც ქართული წიგნი იბეჭდებოდა, ვერ აკმაყოფილებდა წიგნზე გაზრდილ მოთხოვნებს. ასეთ პირობებში წიგნის ხელით გადამწერი (როგორც კერძო პირნი), აგრეთვე გადამწერთა ამხანაგობანი — თაბუნები, დიდი დატვირთვით მუშაობდნენ, ისინი სარკებლობდნენ იმ შეუსაბამობით, რომელიც წიგნზე გაზრდილ მოთხოვნებსა და მის მიწოდება-დაკმაყოფილებას შორის სუფევდა³⁸.

38 შეიდი წლისა იყო იესე მიქაძე (ბარათაშვილი), როცა მან იცოდა მხედრული და მრგლოვანი წერა კარგად (იხ. მისი ცხოვრება-ანდერძი, გვ. 2, 4). იესეს ბადალი მდივან-მწიგნობარი და კალიგრაფი ერეკლეს სამეფოში ბევრი არ იყო. აქ ყურად-

მოსალოდნელი იყო, რომ თბილისში სტამბის დაარსება (1709 წ.) და მისი რეკონსტრუქცია (განსაკუთრებით მე-18 ს. 80-იან წლებში) და (დან) ბოლოს მოუღებდა წიგნის ხელით გადამწერი ამხანაგობებისა და კერძო კალიგრაფთა ინიციატივის მეტოქეობას და სტამბის მონოპოლიური ბატონობა დამკვიდრდებოდა, როგორც ეს ევროპის მოწინავე ქვეყნებში ხორციელდებოდა; მაგრამ საქართველოში ქვეყნის რთული საგარეო-პოლიტიკური პირობების გამო ეს არ მოხდა. სამწუხაროდ, ჩვენში სტამბის საგამომცემლო მოღვაწეობა იმდენად ვერ განვითარდა და ვერ ამაღლდა იმ დონემდე, რომ წიგნის მასობრივად ბეჭდვის ფართო გზის გახსნით ბოლო მოღებოდა გადამწერთა ამხანაგობებებს. აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ქართული წიგნის სტამბურად ბეჭდვისა და ხელით გადაწერის თანაარსებობასთან, რაც გარკვეული რთული საშინაო პირობების გამო XIX ს. ნახევრამდეც კი გრძელდებოდა.

XVIII ს. მეორე ნახევრიდან სკოლების რიცხვის გამრავლებასთან ერთად წიგნზე მოთხოვნილება არაჩვეულებრივად გაძლიერდა. 1755 წელს თბილისში გაიხსნა სემინარია, 1758 წ. თელავში — სასულიერო სასწავლებელი, გამრავლდა საერო-სამონასტრო სასწავლებლები, 1778 წელს თბილისში დაარსდა სასწავლებელი რუსული ენის შემსწავლელთათვის. (მოგვიანებით სამეფო კარზე შეადგინეს პროექტი ქართლ-კახეთის სამეფოში რამდენიმე უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების შესახებ და სხვ.) გაცხოველდა ახალი წიგნების თარგმნა, რომელთაც ძველად არსებული და დაკარგული წიგნების მონაცვლება შეეძლოთ. იქმნებოდა ახალი ორიგინალური სახელმძღვანელოები და, ამასთანავე, რუსულ-ქართული „რაზღავორები“, რუსულიდან გადმოკეთებულ-თარგმნილი წიგნები, დაიწერა და გამოიცა დავით ბატონი-

ღებას იყრობს თბილისის სიონის საყდრის გამოჩენილ მსახურ მოღვაწეთა, — მიქაძეების საგარეულოში დამკვიდრებული სწავლა-აღზრდისა და მაღალი კალიგრაფიული კულტურის ტრადიციები. მიქაძეებმა დიდი კვალი დაამჩნიეს და მემკვიდრეობა დასტოვეს ქართული ხელნაწერი და ბეჭდური წიგნების განვითარების ისტორიაში.

იესე ბარათაშვილი ძმისშვალია ცნობილი კალიგრაფისა და მესტამბის ნიკოლოზ მიქაძისა და ვეფხისტყაოსნის 1712 წ-ს გამოცემის გამმართველ მიქელ მიქაძისა.

ნიკოლოზი (1720—1789), იესეს მსგავსად, აღრიდანვე დაუფლებია წიგნების გადაწერის მაღალ კალიგრაფიულ კულტურას; ნიკოლოზს გადაუწერია ანჩისხატის „კონდაკი“ (დაცულია ხელნ. ინსტიტუტში) 1731 წელს. ხელნაწერს თან ახლავს შინაწერი: „ღმერთო შეიწყალე ამის მჩხაბავი დეკანოზისშვილი ნიკოლოზი... ვინც იხილვიდეთ და წარიკითხავდეთ, გაზრდას მიბრძანებდეთ ამისათვის რომე ყრმა ვყავ ამის წერაში და არც ჯერ სხვა წიგნი დამეწერა. ამის სრულყოფასა ვიქმენ წლისა ათერთმეტისა დეკემბრის 6, ქკს უით“.

შვილის საქართველოს მოკლე ისტორია და სხვა. ასეთ პირობებში, კერძოდ სახელმძღვანელოზე ესოდენ გაზრდილ მოთხოვნათა ვითარებაში, როცა დიდი აღმავლობით ღრმავდებოდა მოთხოვნა წიგნზე, ნორმალურ პირობებში მისი დაკმაყოფილება მხოლოდ სტამბურად გამოცემული წიგნებით შეიძლებოდა, — განსაკუთრებით მე-18 ს. უკანასკნელ მეოთხედში, როცა თბილისის ახლად რეკონსტრუირებული სტამბის მუშაობა დიდი აღმავლობით ხასიათდებოდა; იზრდებოდა გამოცემულ წიგნთა რიცხვი და მათი ტირაჟი. ტექნიკურად აღჭურვილ სტამბაში გამრავლდა კვალიფიციურ მუშაკთა რიცხვი ამასთანავე ვითარდება შრომის დანაწილების ახალი ორგანიზაცია, რომელიც უპირისპირდებოდა წარმოების დრომოკმულ ფეოდალურ რუტინულ შეზღუდულობას, რითაც გზას უკაფავდა და უბიძგებდა წარმოების ახალ ბურჟუაზიულ წესსა და ურთიერთობაზე გადასვლისათვის. მაგრამ 1795 წელს ირანელთა ბარბაროსულმა შემოსევამ ჩაახშო ასევე ეს ახალი წამოწყება, დააქცია და გადასწვა თბილისი.

3. ქართული საზოგადოებრივი ახალი კერის აღმოცენება
ბელგოროდში XIX ს.

საქართველო წიგნების ხელით გადაწერის უდიდესი ტრადიციების ქვეყანა იყო და ბუნებრივია მან დიდი გამოცდილება დააგროვა სასულიერო კულტურის ამ სფეროშიაც. აქ ფაქტს თავისი ასახვა, ცხადია, მშობლიურ ენაშიაც უნდა ეპოვნა და, ერთგვარად, პოვა კიდევ. სამაგალითოდ ჩვენ აქ მხოლოდ ანა დედოფლისადმი პეტერბურგში გაგზავნილ პირად წერილებში დაცულ ზოგ ტერმინზე შევჩერდებით, რომელნიც კალიგრაფი ზაქარია არქიმანდრიტის (გურგენიძის) და ოსე გაბაშვილის ბელგოროდიდან ანასადმი გაგზავნილ წერილებს შემოუნახავთ.

საგულისხმოა, რომ XIX ს. 20-იან წლებში, საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როცა კრიზისი დაუდგათ ქართულ ხელნაწერ მწიგნობრულ კერებს, მრავლდება ქართული სტამბები და ფართოვდება წიგნის სტამბურად ბეჭდვა; მაგრამ ხელნაწერი წიგნების შექმნის ტრადიცია არ გამქრალა. 1818 წელს მეფის რუსეთის მთავრობის მიერ დაპატიმრებული და იმერეთიდან ბელგოროდის მონასტერში გადასახლებული ცნობილი მწიგნობარ-კალიგრაფების, — ოსე ზაქარიას ძე გაბაშვილის და გელათის არქიმანდრიტ-მესტამზე ზაქარიას მიერ ბელგოროდი ქართული (ხელნაწერი) წიგნების გადაწერისა და დაყდვა-მოხატვის ახალ დიდმნიშვნელოვან კერად იქცა.

ოსესა და ზაქარიას პეტერბურგიდან ქართულ ხელნაწერ წიგნებს გადასაწერად (საპირო მასალით) უგზავნიდა იმერეთის ყოფილი დე-

დოფალი ანა, რომელიც პეტერბურგში ცხოვრობდა და დიდხანს ცხოვრობდა პატიმარ მწიგნობრებს. ოსე გაბაშვილმა და ზაქარია მწიგნობრის მრავალრიცხოვანი წიგნები გადაუწერეს ქართული კულტურის მეცენატ მწიგნობარ ანა დედოფალს. ამ წიგნებმა ჩვენამდე მოაღწიეს.

ეს ორი მოღვაწე, წლების მანძილზე ბელგოროდის მონასტერში გამოკეტილნი, მთელ თავიანთ ძალასა და ენერგიას პეტერბურგში მცხოვრებ ანა დედოფლის დაკვეთით ქართული წიგნების გადაწერას, მოხატვას, ყდაში ჩასმას, აკინძვას, მათთვის საჭირო იარაღების, ქალღალდის შექმნას, მელნის შეზავებასა და სხვას ანდომებდნენ. ამდენად ბელგოროდში მათი მალაკვალიფიციური მოღვაწეობის სახით ჩვენ ერთგვარად თავისებურ თაბუნთან (ამხანაგობასთან) გვაქვს თითქოს საქმე... ამასთანავე, ზაქარიასა და ოსეს პირად ბარათებში დაცულია ძალზე საყურადღებო ცნობები და ტერმინები, დაკავშირებულნი წიგნის ხელით გადაწერასთან.

ოსე გაბაშვილისა და ზაქარია გურგენიძის (არქიმანდრიტის) წერილები ანასადმი დაცულია ლენინგრადში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა K ფონდში.

ოსე გაბაშვილისა და ზაქარია არქიმანდრიტის წერილები ანა დედოფლისადმი საინტერესოა ქართული წიგნისა და მწიგნობრული კულტურის, მისი ტერმინოლოგიის ისტორიის თვალსაზრისითაც.

ოსე გაბაშვილი მამა-პაპით მაღალი მწიგნობრული კულტურის ტრადიციების ღირსეული გამგრძელებელია. იგი სახელოვანი მწიგნობრის ზაქარია გაბაშვილის ვაჟია, ძმაა დიდი ბესიკისა; ძმები თბილისიდან ქუთაისში გადასულან მამასთან ერთად და იქ დამკვიდრებულან. ზაქარია არქიმანდრიტი გურგენიძე ასევე კარგად ცნობილი კალიგრაფი და მესტამბე-მწიგნობარია³⁹. ორივე გარდამავალი პერიოდის ქართული მწიგნობრული კულტურის შესანიშნავი მოღვაწეა, რომელნიც საფუძვლიანად იყვნენ დაუფლებულნი როგორც ძველ ქართულ მწიგნობრულ-კალიგრაფიულ მაღალ კულტურას, აგრეთვე ქართული წიგნის ბეჭდვის ხელოვნებას.

ოსე გაბაშვილი და ზაქარია არქიმანდრიტი 1820-იან წლებში ბედუკულმართობამ ბელგოროდში გადატყორცნა. იქ მონასტერში პატიმრობაში მყოფნი წერილობით კავშირს ამყარებენ პეტერბურგში მცხოვრებ იმერეთის დედოფალ ანასთან, რომელსაც ადრიდანვე იცნობდნენ.

³⁹ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული ლიტერატურის კერები, ტ. 1. ნაკვ. 11, თბ., 1962, გვ. 544, ო. კასრაძე, ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები, თბ., 1973, გვ. 241. ნ. მაისურაძე მწიგნობარ გაბაშვილთა ოჯახი — აღ. წულუკიძის საბ. ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, XIV, 1955.

უსაქმოდ დარჩენილი პატიმრები — ოსე და ზაქარია თავიანთ სამსახურს სთავაზობენ ქართული წიგნის დიდად მოყვარულ დედოფალს. ისინი დედოფლისაგან განუწყვეტლივ ლებულობენ დაკვეთას და ეწვეიან წიგნების ხელით გადაწერას წლების მანძილზე. დედოფალი ანა კი ზრუნვას არ აკლებდა მათ.

ოსეს და ზაქარიას წერილები (დედოფალ ანას საპასუხო ბარათები ჯერხნობით არ ჩანს) სრულ წარმოდგენას იძლევიან ბელგოროდში აღმოცენებული ქართული კალიგრაფიული სკოლის საქმიანობაზე, სადაც ათეულობით წიგნი გადაიწერა, მოიკაზმა და მომზადდა დედოფლისათვის. ამ წერილებით ვეცნობით არა მხოლოდ იმერეთის სამეფო და საჩხერის საწერეთლო სტამბის ისტორიას, ოსესა და ზაქარიას დაპატიმრების მიზეზს, არამედ მათ მაღალ კალიგრაფიულ ხელოვნებასთან დაკავშირებული საქმიანობის ტექნიკურ მხარეებს, — ცნებებს, ტერმინებს, რომელთაც სხვაგან ძნელად ვიპოვიით.

ოსეს და ზაქარიას მიერ ბელგოროდში გადაწერილი წიგნები, მათ წერილებთან ერთად, აზიის ხალხთა ლენინგრადის ინსტიტუტში მოხვდა ანა დედოფლის საოჯახო არქივთან ერთად. ამ წერილებიდან ჩვენ აქ მხოლოდ რამდენიმეზე შევჩერდებით, სადაც ვხვდებით წიგნის გადაწერის, მათი მოკაზმვა-აკინძვისა და მოხატვის, აგრეთვე საწერი ქაღალდის შერჩევის, საწერი მელნის დამზადებისა და სხვა მეტად საყურადღებო ტერმინებს, რომელთაც სხვაგან ძნელად შევხვდებით.

1821 წ. ნოემბერში ოსე და ზაქარია ანა დედოფალს სწერენ: „გებრძანათ კ-დ სახარება და სამოციქულო მხედრულ ნუსხად მინდოდაო... ახლანდელი დაწერილი სახარება და სამოციქულო როგორც გნებებია ისე კარგად გააწყობინეთ და თუ წმინდა ნუსხა გნებავს მხედრული, რომელიც ზომა გენებოს ქაღალდით დამინიშნე, მიბოძეთ, ორსავე აღგიწერთ არა გვიანად და მოგართმევ“.

1821 წ. დეკემბერში ოსე წერს: „სამოციქულო მიახლებია კარგათლიფში გახვეული, მაგრამ ახალი დაწერილი რომ გახლავს, უნდა დააცადოთ ამისე შეკვრა, ვიდრე, თთვისა ერთისა. მელანი გუნდისა კარგად გამოშრება და ვინც იცოცხლებს მეორედ მოსვლამდინ მიაწევს, თუ კარგად იხმარა“.

აქვე სწერს ოსე: „გებრძანათ გზაზე წამხდარიყო რვეული ლექსთა ჩემ მიერ მორთმეული. ამისათვის ნუ შესწუხდებით უმჯობესად განგიახლებთ... რომ გზაზე აღარ წახდეს“ (აქ ბესიკის ლექსებზეა მსჯელობა).

ოსე გაბაშვილი 1822 წ. ივნისს ანა დედოფალს ბელგოროდიდან სწერდა: „სახარების დაწერა გებრძანათ ჩემთვის და სამოციქულოს

დაწერა არხიმანდრიტისათვის და ზომაც გებოძათ. არქიმანდრიტმა აღირჩია სახარების აღწერა და უცხოსაც დაგიწერს. სამოციქულო ჩემზედ მოავლო და ვეცდები“.

ოსე წერს: „თოდორე სულელის ცხოვრება, წმიდათა მოწამეთა ტიმოთესი და მავრასი ცხოვრება და წამება, კეისრის ასულის ღირსის მარიამის ისტორია. ჩემის ძმის ბესარიონის თქმული ლექსები, რაც გამახსენდა დაგიწერეთ. ესენი ერთიანად დანუსხვილი აკინძული მიახლებია“.

„...თუ გნებავს ნუსხად დაწერა სამოციქულო სახარებისა, ამგვარად დაგიწერ და ასომთავრულებს ოქროს ვარაყით გაუკეთებ და ზომა მიბოძე, რომლის ტანის გენებოს“.

1822 წ. თებერვალი (ზაქარია და ოსე). „ოქროს ვარაყს, რომელიც დასჭირდება ანუ კარგი ქალაღი გახამებული და წითლური ამებს მზად ვყოფ და ამ მარხვაშივე ვიწყებ სახელსა ზედა თქვენსა... და რაიცა ვიცი მხატვრობა დალაცათუ თქვენ არ ინებო, მე მაინც განვსცდი თავსა ჩემსა და ყ-სა მოქმედებასა გამოხატვისასა ამაზედ დავასრულებ თქვენისავე ბოძებულ წამლებითა.“

ბატონო დედოფალო! ფარგალი არა მაქვს, აქ ვერ ვიშოვნე და ისიც მიბოძე, რომ უქმად ყოფა მეტად შემაწუხებს. თუ მალე მოვა ფარგლები, უცხოს ავგაროს დაგიწერ ოქროს ვარაყით, უმისოთ არ გაკეთდება“.

1822 წ. მაისის 22 ოსე გაბაშვილი წერს: „თქვენი მხედრული ქამნი მიახლებია... მე გულმოდგინება არ დამიკლია, ვინაიდან გებრძანათ“.

1822 წ. ოქტომბრის ბარათით ირკვევა, რომ დედოფალს წიგნი უბოძებია ოსესათვის გადასაწერად, მაგრამ ამგვარი წიგნის წაკითხვა და გადაწერა... „ძალიან გამიჭირდა, ამისათვის რომ გარეული აქვს სხვადასხვა შიგან ანბანები, თუ ეს ხელახლა არ გადაინუსხა და არ გასწორდა კარგად, არ გადაიწერებო“ — წერს დედოფალს.

დეკემბერი (ოსე გაბაშვილი). „გადასაწერი ესე დედანი მე ხომ ვერ აღმოვიკითხე... გარდა უფალმან ჩემმან და მოძღვარმან არხიმანდრიტმან მეორედ გარდამოიღო, გარდმონუსხა, გაასწორა დიად ძნელი გასასწორებელი, და ამისი გარდამონუსხული გასწორებული, მე გადავსწერე და გაახელით. ერთ თვეს უკან შეაკვრევინეთ, თორემ ახალი აღწერილი წახდება. ახლა კ-დ გებოძათ უფრო მცირე გარდაწერილი და ამასაც ვეცდებით, ამისთანა წიგნაკების აღწერის ჩვეულება არა მაქვს და ან რა არის თქვენი ჭირი მე ვინც ამას თარგმნის, მაგრამ ბრძანებას ვინმე წინაღუდგა!“

1822 წ. ოქტომბერში ოსე წერს: „თუ გნებავსთ დავითნის თარგმანს დაგიწერთ, ანუ წელიწადში რაც მოწამის ხსენება მოვა, ანუ

მღვდელ მთავართა, ანუ წმიდათა მოწამე ქალწულთა და ღირსთა დედათა, თვითეულად იამბიკოდ თქმულს უცხოს რომ ჩვენ ქვეყანაში არაყისა აქვს სძლისპირზედ თქმული და რითაც სატანჯველებით წამებულ ან შიგან არის იოანე პეტრიწისაგან შემოღებული და აღწერილი. ამათ გარდავიწერ, თუ ამ ვალს გარდამიხიდი“.

1823 წ. იანვარში ოსე წერს: „თქვენი სვინდისის ლოცვები“ მიახლებია, რაც ჩემგან შესაძლო იყო დავადგინე შრომით გზას ზე აღმავალსა, დედანიც მიახლებია“.

ოსე დედოფალ ანას სწერს თავისი და ზაქარიას განცხადების გამო:

„ჩემო ხელმწიფე ეს ლალიცინის წიგნი კარგად გადაათარგმნინეთ, ვინც კარგი მწერალი და მეროჭიკი იყოს“.

1823 წ. ივნისში ოსე წერს: „მოგერთვათ ჩემი აღწერილი ქ`ეს მიერი მოცემული ეპისტოლე, რ`ლი წარგზავნა მთავარსა ავგაროს თადეოსს მოციქულისა მიერ და თუ მოგერთვა, არა უწყი ესე. ახლა ეს მცირეს ტანზედ აღვიწერე ოქროს შეთხზულის მელნით. შენ ოქროვანსა მაგას განშვენებულსა რათა გაქვდეს ესე განშვენებულად“.

1823 წ. ივნისი (ოსე გაბაშვილი). „რუსული ენა არ ვიცი და ამ მონასტერსა და ქალაქში არც ერთი იპოვება იცოდეს ქართული; რადგან არ ხერხდება ჩვენი გაშვება და მსახურება ჩემს ქვეყანაში და ჩემს მონასტერში, ეს წყალობა მაინც მიიღონ, — ან მოსკოვს, ანუ ასტრახანს, ანუ ყიზლარს, ანუ მონასტერსა მას მაკარიისასა, ანუ მოსდოქს, რომელსა შინა არიან სამღვდელონი ქართუელნი, ეგება უმოძღვროდ არ მეწიოს სიკვდილი მოხუცებულობისასა შ`ა... ასე უპატრონოდ ძაღლსა არ მოკლავს კაცი. ეშმაკის სადგურმან მესტამბის შეილმან მეფის ბეჭედი მოსჭრაო, ნაცვლად მე მსტანჯავენ!“...

1823 წ. მაისში ოსე წერს: „კონდაკი დავწერე კარგი ლოცვანის ტანზე ხუცურად ოქროს ვარაყის ასომთავრულეებით, მაგრამ ამის გამოსაცემნი ფული ვერ ვიშოვნე... მალე გაახლებთ კარგად შეაკვრევენით...“ და განაგრძობს იქვე — „თუ რამე წიგნი გაკლდეს, ანუ სამღვდელო ანუ საერო, მიბოძეთ მისის დედანითა და კარგის ქალღმერთთა, გნებავს ხუცურად დაგიწერთ და თუ გნებავს ნუსხათ და თუ გნებავსთ თავხელათ მხედრულად. მოკლითაც გახლავარ და თავსაც კარგად შევიქცევთ ჩემო ხელმწიფეო“.

1823 წ. დეკემბერში ოსე აუწყებს დედოფალს: „დიად მცირე სამოციქულო მისის სარჩევით და ოქროს ასომთავრულეებით და ეგრეთვე სახარება ზომა მისი ოქროს ასომთავრულეებით, დახატული თავიდან ბოლომდე დაგიწერე... მალე გაახლებ, ჯერ მაინც არ შეიკვრის ახალი დაწერილი გახლავს“.

სხვა ცნებათა და ტერმინების მოტანაზე, რომელნიც უხვად იყენებოდა ოსესა და ზაქარია მრავალრიცხოვან წერილებში გაფანტული, ხელით გადაწერა-მოკაზმვის ხელოვნებაზე, ჩვენ აქ ვერ შევჩერდებით. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ წერილებთან ერთად საჭიროა სპეციალური კვლევა ქართული ტერმინოლოგიისა წიგნის ხელით გადაწერის ხელოვნებაზე ისეთი მდიდარი ტრადიციათა მქონე ქვეყნისა, როგორც საქართველოა, — თავისი უნიკალური მრავალრიცხოვანი ხელნაწერი ძეგლებით (დაწყებული IV საუკუნიდან XIX საუკუნის ჩათვლით); ეს პრობლემა ვფიქრობ ღირსია სპეციალური გამოკვლევისა. წიგნის ხელით გადაწერის უმდიდრესი ცნებები და ტერმინები დღეს თითქმის უკვე აღარაა ხმარებაში და მათი დიდი ნაწილი ბუნებრივია დავიწყებას ეძლევა; საჭიროა მკვდრეთით აღვადგინოთ ქართული კულტურის, მის მწიგნობრობასა და მწერლობასთან დაკავშირებული ქართული ტერმინები და ცნებანი. — ქართული ენის ეს დიდი ენათმეცნიერულ-ისტორიული მემკვიდრეობა იმ მოთხოვნათა დონეზე, როგორც ამას ქართული მწიგნობრობისა და წიგნის მეცნიერული ისტორიის შემუშავების ინტერესები გვავალებს.

4. ზრუნვა ქართული ხელნაწერი და სტამბური წიგნების შედგენის, საიმიდოო დაცვისა და მათი კატალოგების შედგენისათვის

წიგნთმცოდნეობაში განსაკუთრებული ადგილი განეკუთვნება ძველ ხელნაწერ და ნაბეჭდ წიგნთა კოლექციების დროულად შეგროვებას და პირველ-ყოვლისა ამ წიგნების ქრონოლოგიურ-ბიბლიოგრაფიული კატალოგების შემუშავებას.

ქართული სტამბურად ნაბეჭდი წიგნების მეცნიერული ბიბლიოგრაფიის შედგენა იმდენად გვიან დაიწყო, რომ XIX საუკუნის 70-იან წლებში, ქვეყნის კოლონიური სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური პირობების გამო, ხალხში თითქმის დაკარგული იყო ხსოვნა ძველი ქართული სტამბისა და ნაბეჭდი წიგნის არსებობის შესახებ.

სულ სხვა მდგომარეობა იყო რუსეთში. ძველად დაბეჭდილი წიგნების შეგროვებას, აღრიცხვასა და დაცვას იქ აღრიდანვე მიექცა ყურადღება. განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვის ამ საქმეში ანდრია ივანეს ძე ბოგდანოვს (1692—1766), რომელმაც გამოაქვეყნა: „Краткое собрание печатных книг всех российских типографий“, და მიხეილ პოგოდინს (1800—1875), ცნობილ ისტორიკოსს, დაუღალავ მოგზაურს. მაგ., მხოლოდ პოგოდინის მდიდარ კოლექციაშია დაცული

ერთადერთი ეგზემპლარი 1565 წ. დაბეჭდილი „ჩასოვნიკი“-სა, ასევე მანვე აღწერა დაბეჭდილი, მაგრამ ხალხში გაუფრცხვლებელი წიგნების მანუალები.

ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა ტექსტის ბოლოს წიგნების სიის მოთავსების ტრადიციული ჩვეულება შემდეგში მესტამბეებს რამდენადმე შეუნარჩუნებიათ. მაგ., ქრისტეფორე კეჟერაშვილ-ბადრიძე მის მიერ 1793 წელს თბილისში გამოცემულ წიგნში დასძინს: „დავბეჭდე შრომითა და საფასითა ჩემითა (1) დაუჯდომელი მხედრული უ (400 ც.), (2) კიტაის სიბრძნე უ (400 ც.), (3) ლოცვანი ჩ (1000 ც.),

⁴⁰ А. Г. Ф о м и н, Книговедение как наука, 1, 1931. რუსეთში წიგნის მცოდნეობისა და წიგნის ბეჭდვის განვითარებაში დიდი როლი შეასრულა რუმინ-ცევისეულმა წრემ. „აი მარტო იარაღით“, ამ დევით რუმინეცმა (1754—1828) მედიდრი საფუძველი ჩაუყარა ბეჭდური წიგნისა და მატერიალური კულტურის ძეგლთა კოლექციების — მონეტების, ხელნაწერების, მედლების, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული უნიკუმების შეგროვებას, რომლებიც საფუძვლად დაედო ახლანდელ მოსკოვის რუმინეცვისეულ მუზეუმს და სსრ კავშირის ვ. ი. ლენინის სახელობის სახელმწიფო ბიბლიოთეკას.

გრაფმა რუმინეცმა თავის ირგვლივ შემოიკრბა ცნობილი ისტორიკოსები, ფილოლოგები და არქეოლოგები, როგორც იყვნენ აკად. ი. ხ. გამელი (1788—1861), ა. ხ. ვოსტოკოვი (1781—1864), კ. ფ. კალეიდოვიჩი, პ. მ. სტასოვი, ე. ბოლხოვიტინოვი, პ. ი. კეპენი და სხვ.

ამ წრემ რუმინეცვის გავლენის გამოყენებით ზედმიწევნით დიდმნიშვნელოვან კულტურულ წამოწყებებს მისცა დასაბამი. მათ 1813—1826 წწ. გამოსცეს 40-ზე მეტი ისტორიული გამოკვლევა და რიგი კაპიტალური გამოცემები, მაგალითად ოთხტომიანი „Собрание государственных грамот и договоров“..., „Софийский временник“ და დოკუმენტები და შრომები წიგნის ბეჭდვის შესახებ. ყოველივე ეს ეპოქას კმნიდა და იწოდებოდა „რუმინეცვისეულად“. „რუმინეცვის წრის“ აქტიური წევრი იყო აკად. პეტრე ივანეს ძე კეპენი (1793—1864), კაცი უაღრესად მრავალმხრივ განათლებული და ფართოდ ერუდირებული (იხ. Ф. П. Кеппен, Биография П. И. Кеппена, СПб, 1911; Юбилей П. И. Кеппена, СПб 1860: კეპენმა ეს წრე უაღრესად ფართო ასპარეზზე გამოიყენა. მრავალმხრივი გახდა და თავისი ეპოქის სამეცნიერო-საზოგადოებრივ მოძრაობად აქცია, დაუქვემდებარა მამინდელ აქტუალურ ამოცანებს. კეპენი მეცნიერული შესწავლის ობიექტად აქცევდა თავის შრომებში — ეთნოგრაფიას, გეოგრაფიას, სტატისტიკას, ბიბლიოგრაფიას, არქეოლოგიას, ისტორიას და ბიოგრაფიას (იხ. А. А. Куник, Литературные труды П. И. Кеппена. Сборник статей... 1868, т. П. СПб). კეპენი ბევრს მოგზაურობდა, იგი მიწერ-მოწერას აწარმოებდა რუსეთის ხალხებსა და საზღვარგარეთის ქვეყნებთან.

კეპენმა 1825 წ. დაიწყო ჟურნალ „Библиографические листы“-ს გამოცემა, პირველსავე ნომერში დაიწყო გამოქვეყნება „Хронологическая роспись первопечатным славянским книгам“.

აკად. კეპენი პირველი მკვლევარი იყო, რომელიც დაინტერესდა საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლებით. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 30-იან წლებში მან დააყენა საკითხი ამ ძეგლების აღრიცხვისა და დაცვის შესახებ (იხ. ა. იოსელიანი, ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 355—357).

(4) სახარება ყ (800 ც.), (5) სამოციქულო ჩ (1000 ც.), (6) სახარება მ (800 ც.), (7) მარხვანი ჩ (1000 ც.)⁴¹.

წიგნების დასახელებასთან ერთად მოცემულია თითოეულის ტირაჟი. უფრო ადრე მოსკოვს თბილელ-მიტროპოლიტის ათანასე ამილახვრის სტამბაში დაბეჭდილ წიგნში მოცემულია წიგნების დასახელება და ტირაჟი დაბეჭდილ წიგნთა. მაგალითად: „დაიბეჭდა სამღვთო სახარება გამოკრებული რიცხვით ექვსასი და პირველ ამისა დაიბეჭდა დავითნი შვიდას ოცი და სამოციქულო რვაას ორმოცდაექვსი“⁴².

1776 წ. შედგენილ იმერეთის საკათალიკოსო ტახტის წიგნების სიაში ჩამოთვლილია ხელნაწერი და სტამბური წიგნები: 1. „საწინასწარმეტყველო სტამბისა“, 2. „სახარება სტამბისა“... და ა. შ. აგრეთვე გელათის საკათალიკოსო წიგნების სია: „დიონისე არეოპაგელის წიგნი“, „საწინასწარმეტყველო — სტამბისა“, „სტამბის სახარება“, „ქართველთ მამათა ცხოვრება“ და სხვ⁴³.

მე-18 ს. ბოლოს სახელმწიფოებრივი მმართველობის პროექტი გათვალისწინებული იყო საქართველოში, სახელმწიფო არქივის („დავთარხანის“) გვერდით, ბიბლიოთეკის ორგანიზაცია. ბიბლიოთეკის სახლში „ყოველი საერო და საეკლესიო წიგნი, რაც შეიძლებოდა იქ იკვებოდეს. აგრეთვე სახეები და მაგალითები მხატვრობებისა, შენებულობათა და სხვათა ხელოვნებათა, — და ვისაც ენებოს, მოვიდნენ და თავისის ხარჯით იქ გარდწიწდნენ და გარდაიღებდნენ სახეთა, რომ გარე გატანით წიგნი არ დაიკარგოს“⁴⁴.

რუსული წიგნის სამოქალაქო ანბანით ბეჭდვის ტრადიცია ჩაისახა XVI—XVII სს., რაც პეტრე 1-ლის მეფობის დასაწყისიდანვე განვითარდა და დამკვიდრდა მისივე ინიციატივით.

პეტრე პირველის მეფობის (1689—1725) წლებში რუსული წიგნის ბეჭდვამ დიდი ცვალება განიცადა, 1799 წ. სლავური ანბანი კირილიცად გადაკეთდა ანუ სამოქალაქო ანბანად. ამ გარდაქმნების დროს ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონი გვერდში ედგა პეტრეს, იგი ასევე განუყრელად ახლდა პეტრეს ევროპაში, — ალექსანდრეს არტილერიის პირველი ფელდცეხმეისტერის თანამდებობა ეჭირა.

პეტრე პირველის ეს ღონისძიებანი საფუძველს აცლავდა ბოიარული რუსეთის კლერიკალურ-ეკლესიურ დრომოკმულ ჩამორჩენილობას და თავისი ობიექტური შედეგებით ხელს უწყობდა რუსეთის.

41 „სამოციქულო“, ტფილისი, 1793, ინახება თსუ-ს წიგნსაცავში.
 42 „სახარება“ საკითხავად, 1766, მოსკოვი, ინახება თსუ წიგნსაცავში.
 43 დას. საქართველოს საეკლესიო საბუთები, II, გვ. 55—56, 68—69.
 44 იოანე ბაგრატიონი, სწულდება, 1957, თბ., ივ. სურგულაძის პუბლიკაცია.

გამოყვანას ჩამორჩენილობიდან პროგრესის დიდ შარავნაზე, რომელიც ყმურ მდგომარეობაში მყოფი გლეხობის ექსპლოატაციის ღრმავებისა და მათი შემდგომი დამონების გზით ხორციელდებოდა.

ნაბეჭდი წიგნების დაცვის, აღრიცხვისა და შთამომავლობისადმი უდანაპარგოდ გადაცემის ასეთი დიდი ტრადიციები, როგორც დავრწმუნდით, აღრიდანვე შემუშავდა რუსეთში, მაგრამ ამ უკიდევანო, კარგად დატულ იმპერიაშიც კი იყო შემთხვევები ნაბეჭდ წიგნთა, ზოგჯერ მთელი ტირაჟის დაღუპვისა.

მაგ. რუსეთის „სამოციქულოს“ პირველი გამოცემის მთელი დაბეჭდილი ტირაჟი, როგორც ფიქრობენ, სტამბაშივე დიწვა და განადგურდა მოსკოვზე პოლონელების თავდასხმისა და ქალაქის განადგურების დროს. ეს მოხდა 1564 წ. ისე, რომ არცერთ ცალს მკითხველებამდე არ მიულწევია. ასეთ პირობებში განა გასაკვირია, რომ ვახტანგ VI, ერეკლე მეორისა და სოლომონ მეორის უთანასწორო ბრძოლების ასპარეზად ქცეულ სამეფოებში, მეტად რთულ პირობებში, მოქმედ სტამბებში, დაბეჭდილ წიგნთა გარკვეულ ნაწილს ჩვენამდე არ მოვლწიოს!!!

როცა ვითვალისწინებთ ქვეყნის ამგვარ რთულ ისტორიულ ვითარებას, ძნელია დაეთანხმო მოსაზრებას, რომ, თითქოს, ძირითადად „ქართული სტამბის ყველა გამოცემა აღწერილია“. ქართული სტამბების ყველა გამოცემას ჩვენამდე სამწუხაროდ არ მოულწევია. გასაკვირი ისაა მხოლოდ, როგორ მოხერხდა და მოაღწია ჩვენამდე ნაბეჭდმა წიგნებმა იმ რაოდენობით, რაც დღესდღეობით ხელთ გვაქვს.

ჩვენ არ მოგვეპოვება სტამბურად დაბეჭდილ ქართულ წიგნთა სრული და ამომწურავი კატალოგი. მეცნიერული კვლევებიების წარმართვისა და საერთოდ წიგნის მცოდნეობის საფუძვლიანად შესწავლისათვის ასეთი ზუსტი მონაცემები განსაკუთრებული მნიშვნელობის საყრდენი წყაროა.

მაგალითად, ჩვენამდე არ მოულწევია თბილისის სტამბაში 1712 წ. დაბეჭდილ „კვერქესს“.

ონოფრე მაჭუტაძეს გარეჯის „დიდ გუჯარში“, სამონასტრო ინვენტარის ნუსხაში (შეადგინა 1712 წ.), ბერძნულ და რუსულ წიგნებთან ერთად დასახელებული აქვს ქართული სამღვდელთმსახურო წიგნები — „ხელნაწერი“ და „სტამბისა“, მაგ., „კონდაკი“ — 7 ცალი, სტამბის „კონდაკი“ — 5 ცალი⁴⁵. ამრიგად, მონასტერში თითოეული წიგნი რამდენიმე ცალად იყო დატული და აღრიცხული. ესენია როგორც ხელნაწერი, ასევე ვახტანგის სტამბაში 1712 წლამდე გამოცე-

⁴⁵ თ. ჟორდანია, ქართლ-კახეთის მონასტრების ისტორიული საბუთები, ფოთი, 1889, III—1984 წ.

მული წიგნები. ამ უკანასკნელთა შორის დასახელებულია „კვერეჭის წიგნი“ რომელსაც არ მოუღწევია ჩვენამდე. „კვერეჭის ძლევისათვის“ წიგნისა მხედრობისათვის“ — 1788 წელს მეორედ დაიბეჭდა თბილისში. ვახტანგ VI სტამბაში გამოცემული წიგნების სრულ სიას, თანამედროვეთა მიერ სიზუსტით აღწერილს, ჩვენამდე არ მოუღწევია⁴⁶.

თბილისში, ისე როგორც ქუთაისის სტამბებში, დაბეჭდილი წიგნები, მიუხედავად იმისა, რომ მთელ საქართველოში ვრცელდებოდა, ძალზე ცოტა შემოგვრჩა, ანდა ზოგი დღემდე მიუკვლეველია. მაგ., ვახტანგ VI სტამბაში 1722 წელს დაბეჭდილი „ჟამნი“ და ერეკლესა და ანტონ 1-ის სტამბაში 1763 წ. დაბეჭდილი „ლოცვანი“ ერთადერთ ეგზემპლარადაა შემორჩენილი და დაცული ქუთაისის მუზეუმში.

ქართულ ხელნაწერთა კატალოგიზაცია-აღწერის შემუშავებაში დიდი მნიშვნელობის ნაშრომია პროფ. ალ. ცაგარლის სამტომიანი „ცნობარი“ (რუსულ ენაზე)⁴⁷.

ქართული ბეჭდური ეროვნული წიგნების შეგროვება და კატალოგების შედგენა საქართველოში ძალზე დაგვიანებით დაიწყო. ამ საქმეს ყურადღება მიექცა მხოლოდ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობის საფუძველზე, XIX ს. მეორე ნახევრიდან. 80-იანი წლებიდან წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (1879), საეკლესიო მუზეუმის (1889), საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების (1907) ჩამოყალიბებით და მათი ნაყოფიერი მოღვაწეობით ქართული ისტორიული ძეგლების შესწავლა-დაცვასთან ერთად გაღრმავდა როგორც სტამბურად ნაბეჭდი, ისე ქართული ხელნაწერი წიგნების შეგროვება.

ქართული სტამბისა და ნაბეჭდი წიგნების ისტორიის შესწავლა XIX ს. 20—30-იანი წლებიდან იწყება. „თბილისის უწყებათანი“ და 1832 წ. გამოცემული მისი ლიტერატურული დამატება „სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“ დოდაშვილის მონაწილეობით პროგრესულ-განმათავისუფლებელ ორგანოდ იქცა. ჟურნალში დო-

⁴⁶ საგულესხმოა ისიც, რომ XVII საუკუნის ნახევარში ა. სუხანოვის მიერ ათონის ივერიის მონასტრიდან წამოღებულ ხელნაწერებს შორის სტამბურად ნაბეჭდი 4 წიგნი აღმოჩნდა. ესენია ფლორენციისა და ფრანკფურტის სტამბებში 1499, 1527, 1581 და 1548 წლებში ნაბეჭდი წიგნები.

⁴⁷ Сведения... ალ. ცაგარლის ამ ნაშრომის 1 ტომი გამოცა 1886, 11 ტ. 1889, III — 1894 წ.

დაშვილმა დაბეჭდა წერილი „მოსკოვის უწყებათანის ლიტერატურულ დამატებანის“ შესახებ, რომელშიაც გამოთქვამს მოსაზრებას XVIII ს. საქართველოში სტამბის დაარსების ისტორიისა და მისი კულტურის შესახებ, მაგრამ 1832 წ. შეთქმულების გახსნის შემდეგ ეს დიდი წამოწყებანი 60-იან წლებამდე შეწყდა. ჯერ კიდევ 1828 წ. ს. დოდაშვილის გავლენით ა. პლიუშარის „ენციკლოპედიურ ლექსიკონში“ დაიბეჭდა ორი წერილი არჩილ მეორისა და ვახუშტი ბაგრატიონის შესახებ (იხ. გვ. 423).

მოგვიანებით ქართველი ინტელიგენციის ერთი ნაწილი ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა ძველი ქართული ბეჭდური წიგნების შეგროვებას. ასე გრძელდებოდა XIX ს. 70-იან წლებამდე. მაგ., ქუთაისში სვიმონ აბაშიძის ოჯახში შემორჩენილი ნაბეჭდი „კონდაკი“ დ. ბაქრაძეს და სხვიტორელსაც კი ერთბაშად უჩვეულო აღმოჩენად მიუჩნევიათ. სინამდვილეში ეს იყო 1710 წელს ვახტანგ VI სტამბაში დაბეჭდილი „კონდაკის“ შემთხვევით გადარჩენილი ეგზემპლარი, რომელიც აბაშიძის ოჯახში ყოფილა დაცული⁴⁸.

ქართული ხელნაწერი და სტამბურად დაბეჭდილი წიგნების, სიგელ-გუჯრების შეგროვებაზე, მათ აღრიცხვაზე, სათანადო კატალოგების შედგენასა და მეცნიერულ შესწავლაზე რამდენადმე გეგმაზომიერი მზრუნველობა საქართველოში, ცარიზმის ბატონობის პირობებში, დაგვიანებით დაიწყო. ქართული კულტურის ამ დიდ საქმეს მხოლოდ XIX ს. 80-იანი წლებიდან მიექცა ყურადღება, საგლახო და სხვა სახალხო რეფორმების საფუძველზე აღმოცენებული წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსების (1879 წ.) დღიდან. ეს საზოგადოება დაარსდა დ. ყიფიანის ხელმძღვანელობით და თერგდალეულთა აქტიური მონაწილეობით. ილია ჭავჭავაძე მოკლე ხანში სათავეში ჩაუდგა წერა-კითხვის საზოგადოებას, რომელიც, ილიას სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ქართველთა ეროვნულ თავშესაფრად იქცა“.

წერა-კითხვის საზოგადოებას დებულებით, თითქოს, არ ევალებოდა ქართული ხელნაწერი წიგნებისა და სიგელ-გუჯართა მოვლა-პატრონობა, მაგრამ ქართველ მოღვაწეთა ენერგიული მოქმედებით წერა-კითხვის საზოგადოება არსებითად ქართული სულიერი და ნივთიერი კულტურის დაცვისა და განვითარების თავგამოდებულ მზრუნველად გვევლინება.

⁴⁸ ვახ. „დროებაში“ 1875 წ. № 38-ში სხვიტორელი (დ. წერეთელი — აკაკის ძმა) იძლევა 1710 წ. „კონდაკის“ პირველ აღწერილობას, ხოლო 1878 წ. — დ. ბაქრაძე — იხ. არქეოლოგიური მოგზაურობანი აჭარასა და გურიაში. გამოიცა პეტერბურგში (რუსულად).

ქართული ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნების, სიგელ-გუჯრების მოძიება, დაცვა და აღრიცხვა მათი მოღვაწეობის გადაუდებელ მოთხოვნა იქცა და სულ მოკლე ხანში უაღრესად დიდ წარმატებებსაც მიაღწიეს. თავადაზნაურთა ბევრი დიდი საგვარეულოს დანგრევის პირას მისული ოჯახებიდან დაღუპვას გადაარჩინეს მამა-პაპათა უნიკალური წიგნებისა და საბუთების დიდი ნაწილი.

ხელნაწერი წიგნებისა და საბუთების შეგროვებას ბევრი გულშემატკივარი პატრიოტი აღმოაჩნდა. მავალითად, 1880 წ. ალექსანდრე სარაჯიშვილმა წერა-კითხვის საზოგადოებას შესწირა 20 ხელნაწერი და 8 ნაბეჭდი წიგნი.

ილია ჭავჭავაძემ და ი. შალიკაშვილმა საზოგადოებას ოცი ხელნაწერი წიგნი გადასცეს უსასყიდლოდ, მათ შორის „რუსუდანიანი“, საბას „სიტყვის კონის“ ორი ეგზემპლარი. დიმიტრი ყიფიანი, ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე და ბევრი სხვა გამოჩენილი მოღვაწე მამულიშვილი-პატრიოტი მავალითს აძლევდა ფართო საზოგადოებას ქართულ ხელნაწერთა შეწირულებით, ქველმოქმედებითი მეცენატობით გაემდიდრებიათ დიდი და ფასდაუდებელი საგანძური ერისა ხელნაწერებით. რომელთაც დაღუპვა ემუქრებოდა.

ამ მხრივ საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია სამეგრელოს მთავრის მემკვიდრის, ისტორიკოს ნიკო დადიანის მამულიშვილური მოქმედება, რომელმაც წერა-კითხვის საზოგადოებას გადასცა სამთავროს უმდიდრესი ბიბლიოთეკა, რომელიც გორდში, დადიანების საზაფხულო სააგარაკო რეზიდენციაში, ინახებოდა. ნიკო დადიანი ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის ახლო მეგობარი იყო.

ილიამ სამეგრელო პირველად იხილა, როცა იგი ხელნაწერთა ამ უმდიდრესი კოლექციის მისაღებად გორდს ეწვია. მას თან ახლდა საგანგებოდ შექმნილი შეწირულების მიმღები კომისია. სამეგრელოს გაცნობით, მის მკვიდრთა სტუმართმოყვარეობით, მამულიშვილური შეხვედრით მოხიბლული ილია დამსწრეთ მიესალმა და აღნიშნა: — „სამეგრელოში მოველ და ნამდვილი საქართველო ვნახე“.

ილიას ეს ბრძნული აზრი ჭეშმარიტად მფრინავ აფორიზმად იქცა ცარიზმის 1880-იანი წლების მძვინვარე რეაქციის დღეებში, როცა მეფის კავკასიელი სატრაპები ქართველი ერის ინკორპორაციის დამრღვევი პოლიტიკის განხორციელებისათვის იღწვოდნენ. „ამტიკებდნენ“, რომ ქართველები და მეგრელები, ისე როგორც სვანები, თუშები, ფშავლები, ხევსურები და სხვ. თითქოსდა სხვადასხვა ხალხები იყო.

დადიანისეულ ხელნაწერ წიგნთა, სიგელ-გუჯართა უმდიდრესი კომპლექსი გორდიდან თბილისში ჩამოიტანეს. ამ ფაქტს, გარდა თა-

ვისი პირდაპირი დანიშნულებისა, თავისთავად ქონდა დიდი ეროვნულ-საზოგადოებრივი მნიშვნელობა და აღმზრდელი-შემეცნებითი მნიშვნელობა.

ამიერიდან ხელნაწერ წიგნთა შემწირველების რიცხვი საქართველოში მრავლდებოდა. მაგალითად, წერა-კითხვის საზოგადოებას 55 ხელნაწერი წიგნი გადასცა ივანე მუსხელიშვილმა. ხოლო დავით ალექსი-მესხიშვილმა — 62.

წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსებიდან ათი-ოდე წლის თავზე — 1889 წელს უკვე იმდენი ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნი დაგროვდა, რომ ბუნებრივად დაისვა საკითხი ამ განძთა მოვლა-პატრონობისათვის სათანადო შენობის აგების საკითხი. ამას მოითხოვდა ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნების დიდი ოდენობით დაგროვება, მათი მოვლა-პატრონობისა და დაცვის გაძლიერების ინტერესები.

წერა-კითხვის საზოგადოებამ 1886 წელს გამოჰყო კომისია ხელნაწერთა კატალოგის შესადგენად. კომისიაში შედიოდნენ დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანიას, ნ. მთვარელიშვილი და პ. კარბელაშვილი. როცა გამოირკვა, რომ ვრცელი კატალოგის შედგენა დიდ დროს მოითხოვდა, პირველ რიგში მოკლე კატალოგის შედგენა გადაწყვიტეს, ხოლო ვრცელი ე. თაყაიშვილმა იკისრა.

ე. თაყაიშვილის აღწერილობანი იბეჭდებოდა როგორც „ივერიაში“ 1891 წ. დასაწყისში, ისე რუსულ კრებულებში: „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“.

ე. თაყაიშვილისეული აღწერილობანი არსებითად მეცნიერულ გამოკვლევას წარმოადგენს. ზოგჯერ აღწერას თან ახლავს საინტერესო ძეგლების მთლიანი პუბლიკაცია, რომლებიც მოგვიანებით ცალკე ნაკვეთებადაც გამოიცა და ორი ფუნდამენტური ტომი შეადგინა: „Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения“ (т. 1, 1902—1904, т. 11. 1906—1912).

ქართველთა შორის წერა-კითხვის საზოგადოებამ, მიაქცია რა ყურადღება ქართული წიგნის კატალოგის შედგენის საკითხს, 1889 წელს დაბეჭდა 1-ლი კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავისა, რომელიც შედგენილია ნ. მთვარელიშვილის, თ. ჟორდანიასა და დ. ბაქრაძის მიერ.

ამავე პერიოდში ახალი, მორიგი ნაბიჯი გადაიდგა ქართული სულიერი და ნივთიერი კულტურის უფრო ენერგიულად გამოვლინებისა და მოვლა-პატრონობისათვის. 1889 წელს თბილისში დაარსდა საეკლესიო მუზეუმი. მისი დამაარსებელი იყვნენ დიმიტრი ბაქრაძე, მოსე ჯანაშვილი, თედო ჟორდანიას და სხვ. მათი თაოსნობით გაღრმავდა მხრუნველობა საეკლესიო მუზეუმისათვის მონასტრებსა და საყდ-

რებში ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნების შესაგროვებლად, რასაც დიდი შედეგები მოჰყვა. 1921 წლისათვის, ვიდრე საქართველში ტირელიგიური კამპანია გაჩაღდებოდა, საეკლესიო მუზეუმში 1089 ძველი ქართული ხელნაწერი წიგნი, კრებული და დიდი რაოდენობის ისტორიული საბუთი იყო აღრიცხული და საიმედოდ დაცული⁴⁹.

საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერებისა და სიგელ-გუჯრების აღწერის მოსაწესრიგებლად დიდი მუშაობა გასწიეს თედო ჟორდანიამ და მოსე ჯანაშვილმა. შედგა პირველი კატალოგი, რომელიც 434 ხელნაწერისა და 994 სიგელ-გუჯრის მოკლე აღწერილობას წარმოადგენდა. იგი შეადგინა მოსე ჯანაშვილმა 1898—99 წლებში.

1902 წ. დაიბეჭდა თ. ჟორდანიას „თბილისის საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა“ ორ ტომად, რომელიც 800 ხელნაწერს მოიცავდა, ხოლო 1904 წ. — კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავისა, შედგენილი დავით კარიჭაშვილის მიერ. 1911 წ. მანვე გამოსცა ამ კატალოგის დამატება, რომელიც 449 ხელნაწერს მოიცავდა.

*
*
*

XX საუკუნის დამდეგს — 1907 წლის 2 სექტემბერს ე. თაყაიშვილის მეთაურობით დაარსდა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, რომლის უცვლელ თავმჯდომარედ 1921 წლამდე იყო ამავე საზოგადოების დამაარსებელი ე. თაყაიშვილი. მისი უანგარო და დაუცხრომელი მოღვაწეობით საისტორიო საზოგადოებამ, მის ირგვლივ მოქმედი მეცნიერებისა და პატრიოტების ტიტანური შრომით, 1911 წელს საფუძველი ჩაუყარა წიგნსაცავ-მუზეუმს, სადაც ათიოდე წლის განმავლობაში თავი მოიყარა 1427 ხელნაწერმა წიგნმა, 800-ზე მეტმა სიგელ-გუჯარმა და სამუზეუმო ნივთიერმა მასალამ⁵⁰.

ე. თაყაიშვილი ხელნაწერ წიგნთა, სიგელ-გუჯრებისა და ეთნოგრაფიული მასალის შეგროვებასთან ერთად, დიდ ყურადღებას აქცევდა უკვე მოპოვებული ძეგლებისა და დოკუმენტური მასალის გამოცემას. მან დააარსა ორი სერია: „ძველი საქართველო“ და „საქართველოს სიძველენი“. პირველ სერიაში აქვეყნებდა გამოკვლევებსა და ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მასალებს. მეორეში კი სიგელ-გუჯრებს და სხვა ხასიათის ისტორიულ აქტებს. მარტო ის რად ღირს, რომ „ძველ

49 წ. კუმბურიძე, ქართული ხელნაწერების კვლევა, თბ., 1983.

50 რ. მეტრეველი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, 1982 წ.

საქართველოში“ 2000-მდე ხალხური ლექსი, 1500-მდე თქმულება, ზღაპარი, სიმღერა, გამოცანა და სხვა ხასიათის უნიკალური მასალები დაიბეჭდა⁵¹.

ე. თაყაიშვილმა სამგზის იმოგზაურა სამეცნიერო ექსპედიციებით თურქეთის საქართველოში და შექმნა ოქროს ფონდი და განძი ამ მხარის ისტორიისა. მან მიაკვლია და დალუგვას გადაარჩინა „ვეფხისტყაოსნის“ არაერთი ხელნაწერი. მათ შორის აღსანიშნავია უძველესი 1646 წლისა, რომელიც საისტორიო საზოგადოებამ კორინთელთა ოჯახიდან შეიძინა, იგივე უნდა იქვეას მეფე გიორგი XI-ისათვის 1680 წელს მეფის მდივნის ბეგთაბეგის მიერ გადაწერილ „ვეფხისტყაოსანზე“. წიგნის თითოეული გვერდის არშია მოხატულია განუმეორებლად მაღალ დონეზე.

საქართველოში არცერთ საზოგადოებრივ-ეროვნულ დაწესებულებას არ ჰქონდა არქეოლოგიური გათხრების წარმოების უფლება და, კაცმა რომ თქვას, არც საამისო სახსრები გააჩნდათ გათხრების სწარმოებლად. ამიტომ, როცა ჩვენ ვამბობთ ხელნაწერი წიგნებისა და სიგელ-გუჯრების შეგროვებასთან ერთად ამა თუ იმ საზოგადოებამ ნივთიერი სამუზეუმო მასალაც შეაგროვაო, ამაში სხვათა შორის შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნივთი ან საგანიც ივარაუდება.

ამგვარი უფლებააყრილი მდგომარეობის მიუხედავად მართალია ნ. მარი, ე. თაყაიშვილი და სხვები მაინც ახერხებდნენ მცირე მასშტაბის გათხრებს, მაგრამ ესეც შემთხვევითი და ლოკალური ხასიათისა იყო უმეტეს წილად.

ე. თაყაიშვილი თავის მოგონებაში აღნიშნულ მოვლენებთან დაკავშირებით საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის.

1901 წელს ადიშის ოთხთავს იკვლევდნენ პ. უვაროვა და მოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორი ა. ხახანაშვილი. უვაროვა ცნობილი არქეოლოგი და ქართული კულტურის მოყვარული იყო.

პ. უვაროვას შესახებ ე. თაყაიშვილი წერს: „მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების დაარსების თაოსნობა ეკუთვნის გრაფ ალექსი უვაროვის ქვრივს, გრაფინია პრასკოვია უვაროვას. შექმლებული ქალი იყო; ქმრის ხსოვნის ხათრით ყველგან ანგარიშს უწევდნენ, კარგი სპეციალისტები, მოსკოველი არქეო-

⁵¹ რ. მეტრეველი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, თბ., 1982.

ლოგები მხარში ედგნენ; თვითონაც ძალიან ფხიანი, ენერგიულნი მოდგა და მართლაც ბევრი რამ გააკეთა კავკასიის სიძველეთმცოდნეობისა და გამოქვეყნებისათვის. სხვა რომ არა იყოს რა, ნამდვილად „Материалы по археологии Кавказа“-ს კაპიტალური ტომები ღირდა რამედ, ხოლო ერთი მათგანი (VIII) ხომ თვით მისი შედგენილია და ჩრდილო კავკასიაში ამონათხარ დიდძალ ძეგლებს შეიცავს, მათ შორის ჩვენი სტეფანწმინდა — ყაზბეგისასაც. შიგ დაწვრილებითაა ყველაფერი აღწერილი და მშვენივრად არის დასურათებული: იმნაირად ბევრი ახლაც კი ვერ ბეჭდავს არქეოლოგიურ გამოცემებს. ასევე კარგადაა გამოცემული ამ სერიის XII და XIV ტომები, რომელთაგან ერთში ჩვენი მესხეთ-ჯავახეთის ძეგლები მაქვს გამოქვეყნებული, ხოლო მეორეში — ადიშის სახარების ხელნაწერის ფოტობირები⁵².

ბ. უვაროვამ დიდი დახმარება გაუწია ქართული კულტურის კვლევას. არქეოლოგიური და არქეოგრაფიული კვლევა-ძიებისათვის სახსრებს ძნელად იმეტებდნენ მაშინ. ე. თაყაიშვილი ამბობს: „ჩვენებურ დაწესებულებებს კი, — წერა-კითხვის საზოგადოებას, საეკლესიო მუზეუმს. კავკასიის მუზეუმსა და საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას — არაფერი გაუკეთებიათ არქეოლოგიური თხრის წარმოების მხრივ: არც უფლება ჰქონდათ ამისი და არც სათანადო სახსრები. 1901 წელს თბილისში დაარსდა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიური განყოფილება, მაგრამ არც იმას უწარმოებია თხრა, თუმცა კი, წესდების მიხედვით, სწორედ თითქოს იქ უნდა ყოფილიყო თავმოყრილი ამ საქმის ხელმძღვანელობა მთელს კავკასიაში. ფაქტიურად ისეთი ვითარება შეიქმნა, რომ ჩვენი თაოსნობით ვერაფერს ვაკეთებდით გათხრის მხრივ, მოსკოვი საამისო ფულს არ გვაძლევდა. კაცმა რომ თქვას, თვით მოსკოვის საზოგადოებაც ვეღარ თხრიდა მისი დამაარსებლის — გრაფ ა. უვაროვის სიკვდილის შემდეგ“⁵³.

არქეოლოგიური გეგმაზომიერი მეცნიერული გათხრები საქართველოში მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში დაიწყო და გარძელდა დიდი აღმავლობით⁵⁴.

52 ე. თაყაიშვილი, რჩეული ნაწერები, I, 1968, გვ. 376.

53 იქვე.

54 საბჭოთა რუსეთმა 1923 წელს საქართველოს დაუბრუნა მეფის რუსეთის მიერ საქართველოდან ადრე გატანილი ისტორიული მნიშვნელობის ხელნაწერები და სხვა ეროვნული რელიკვიები.

1852 წ. დაარსდა „კავკასიური მუზეუმი“, რომელიც არაქართველი მუშაკებით იყო დაკომპლექტებული. 70-იანი წლებიდან მზადდებოდა ნიადაგი „ქართული მუზეუმის“ დაარსებისათვის (იხ. ვაზ. დროება, 1878, 22. IX). ეს იდეა მაშინ ვერ განხორციელდა, მაგრამ 1885 წ. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ხელნაწერთა მეცნიერულ აღწერილობას, კატალოგების შედგენასა და გამოცემას სათანადო ყურადღება მიექცა. ამ გამოცემათა სახელმძღვანელო დებულება და პრინციპები შეიმუშავა ივ. ჯავახიშვილმა. ამ დებულების მიხედვით პირველ რიგში შედგა საისტორიო-სათეონოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა, რომელიც 1946—1953 წლებში გამოიცა ექვს ტომად (B კოლექცია).

ამას მოჰყვა ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობის (A კოლექციის) გაგრძელება (მისი პირველი სამი ტომი რევოლუციამდე შეადგინეს და გამოსცეს თ. ყორღანიამ და მ. ჯანაშვილმა). 1954—55 წლებში გამოვიდა დანარჩენ ხელნაწერთა აღწერილობა ორ ტომად. 1957—58 წლების გამოცემაში შევიდა ახალი (Q) ფონდის აღწერილობა, რომელმაც ორი ტომი დაიკავა.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ადრე დატულ ხელნაწერთა ფონდების ინსტიტუტის განკარგულებაში გადასვლის შემდეგ, ქართულ ხელნაწერთა მეცნიერულად შესწავლისა და პუბლიკაციის აღმავლობის საქმეში დაიწყო ახალი პერიოდი.⁵⁵

ქართული წიგნების კატალოგებისათვის მასალების მოძიებისა და მეცნიერული კვლევაძიების სფეროში მისი მოქცევისათვის დიდი დამსახურება მიუძღვით თ. ყორღანიას, ე. თაყაიშვილს, პ. კარბელაშვილს, მ. ჯანაშვილს, ალ. ცაგარელს, გ. შანშიევს, ნ. ბერძენოვს და სხვ.⁵⁶

საზოგადოებასთან დაარსდა მუზეუმი. 1889 წ. სიონის ეკლესიასთან ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელი საეკლესიო მუზეუმი, რასაც გახ. ივერიამ (1889 წ. № 38, 21.11) უკველი წერილი მიუძღვნა.

მუზეუმთან შეიქმნა საეკლესიო-საარქეოლოგიო საბჭო დ. ბაქრაძის თავმჯდომარეობით, რომლის გარდაცვალების (1890 წ.) შემდეგ მუზეუმს ხელმძღვანელობდა მოსე ჯანაშვილი. მუზეუმმა დიდი მონდომებით დაიწყო წერილობითი ძეგლებისა და არქეოლოგიური ნივთიერი მასალის შეგროვება, რამაც სასურველი ნაყოფი გამოიღო.

საეკლესიო მუზეუმის დაარსების 10 წლისთავე (1898 წ.) მუზეუმში დატული იყო 368 ხელნაწერი წიგნი, 938 სიგელი და 1000-მდე არქეოლოგიური საგანი. თ. ყორღანიამ და მ. ჯანაშვილმა შეადგინეს და სამ წიგნად გამოსცეს ხელნაწერთა მეცნიერული აღწერილობა (1—1902 წ., 2—1903 წ., 3—1908 წ.), ხოლო 1914 წ. მ. ჯანაშვილმა ხელნაწერთა კატალოგი რუსულად გამოსცა. უფრო დიდი წარმატებით მოქმედებდა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მუზეუმი.

⁵⁵ აქად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, რომელსაც სათავეში გამოჩენილი მეცნიერი ი. აბულაძე ჩაუდგა, სამეცნიერო კვლევითი მუშაობის დიდ კერად იქცა. შემუშავდა მკვიდრი მეცნიერული ტრადიცია, რომელიც ღრმადება და ვითარდება მაღალკვალიფიციური კადრების ნაყოფიერი შრომით, რომელნიც ინსტიტუტში მოღვაწეობენ.

⁵⁶ Хронологический указатель книг и брошюр, вышедших на грузинском языке с 1629 по 1883 год. Издание Кавказского цензурного комитета. Тиф., 1883, გამოსცა გ. შანშიევმა; Бердзенов Н. Обзор грузинских перио-

პირველად მათ დაიწყეს შეგროვება და აღწერა ძველი ხელნაწერები და ნაბეჭდი წიგნებისა და არაერთი გამოკვლევა მიუძღვნეს მას.

ამჟამად მხოლოდ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში თავმოყრილია ძველი ქართული (და არაქართული) ხელნაწერები, მათ შორის X—XIX საუკუნეების 9000-მდე ქართული ხელნაწერი.

საქართველოში დაცულ ქართულ ხელნაწერთა ამ ოქროს ფონდის გარდა, საბჭოთა რესპუბლიკებსა და უცხოეთში დიდი რაოდენობითაა შემონახული დღემდე ქართული ხელნაწერი წიგნები.

კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული მხოლოდ დოკუმენტების რაოდენობა ქართულ და რუსულ ენებზე 65.000 აღემატება. ხელნაწერ წიგნებთან ერთად ესაა ქართველი ხალხის დიდი ეროვნული განძი, მისი სულიერი კულტურის ფასდაუდებელი სიმდიდრე⁵⁷. შეიძლება ითქვას, ესაა მცირე ნაწილი იმისა, რაც ერს საუკუნეთა მანძილზე შეუქმნია, მისი შემადგენელი მხოლოდ ერთი ნაწილი, რომელნიც გადაურჩა უცხო ტომელთა მტრულ სისტემურ შემოსევებს, აურაცხელი ომების ცეცხლსა და მახვილს და ჩვენს დრომდე მოაღწიეს⁵⁸.

дических изданий с начала их основания (Кавказский календарь 1881 года); Сведения о типографиях Грузии (газ. „Кавказ“ № 48, 1816 г.)

გ. შანშიევის მიერ შედგენილ ქართული წიგნის (1629—1883 წწ.) კრონოლოგიურ-ბიბლიოგრაფიულ კატალოგში (თბ. 1883, გვ. 182) „სწავლანის“ სათაურთან ერთად „პედაგოგია“ არის შეტანილი. პირველის ავტორად სწორადაა მითითებული ბერი გერმანე, ხოლო მეორის — შეცდომით მესტამზე იშტვანოვიჩი, რომელსაც, გარდა იმისა, რომ ქართული არ იცოდა, არ შეეძლო წიგნი „პედაგოგია“ დაეწერა და გამოეცა. — აქ შესაძლოა „სწავლანი“ თარგმნეს „პედაგოგიად“... და წარმოდგა გაუგებრობა. რომელიც ჩრდილს აყენებს ქართული წიგნის ისტორიას.

ამდენად, მოსახრება, „რომ ვახტანგისეულ თბილისის სტამბაში 1711 წელს თითქოს დაბეჭდილი ყოფილა მიხაილ იშტვანოვიჩის „პედაგოგია“. არ ასახავს სინამდვილეს. შეცდომაა, რომ თითქოს ეს ორი წიგნი („სწავლანი“ და „პედაგოგია“) ორი სხვადასხვა ქართული შრიფტით, — მხედრულითა და ხუცურით, ყოფილა აწყობილი, როგორც ამას პროფ. ნ. ორლოვსკაია აცხადებს ჩვენ მიერ ზემოთ დასახელებულ თავის ნაშრომში, იგი არ ასახავს სინამდვილეს და შეცდომა უცხოელი ავტორებიდან უნდა მომდინარეობდეს.

⁵⁷ ე. მეტრეველი, „განძეულის პატრონი“. ინტერვიუ ვაზ „კომუნისტის“ რედაქციის წარმომადგენელ ვ. მარდალავიშვილთან (იხ. 27. 1. 1988 წ.).

⁵⁸ რუსეთის სფსრ სახკომსაბჭოს ვადაწყვეტილებით ეროვნულ ქართულ განძეულობათა უკან დაბრუნებასთან დაკავშირებით საქართველოდან რუსეთში გაგზავნილმა წარმომადგენლობამ პროფ. ა. შანიძის, პროფ. კ. კეკელიძისა და სხვათა შემადგენლობით საქართველოს დაუბრუნა ძირითადი ნაწილი მათ მიერ გამოვლინებული ძეგლებისა და რელიკვიების სახით., მაგ., ძველი ქართული მწერლობის 309 უნიკალური ძეგლი, რომელნიც დღეს ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდის შემადგენლობაშია დაცული. ამ კოლექციაში, მაგ., შედის 968 წლის ეტრატის ხელნაწერი იოანე-ოქროპირის ცხოვრება, ვადაწერილი პალესტინის საბას მონას-

უცხოეთში მრავლადაა დაცული როგორც ქართული ორიგინალური ხელნაწერები, ისე საქართველოს შესახებ არსებული დოკუმენტური და ისტორიულ-ლიტერატურული წყაროები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია იტალიის ქალაქების — ქალაქ — სახელმწიფოს ვატიკანის უმდიდრესი ბიბლიოთეკა რომში, ვენუის, ვენეციის, მილანის, ნეაპოლის, პალერმოს, ფლორენციის არქივები და ბიბლიოთეკები, სადაც დაცულია საქართველოში სხვადასხვა დროს მყოფი კათოლიკე მისიონერებისა და დიპლომატების (დონ არქანჯელო ლამბერტის, დონ კრისტოფრო დე კასტელის, დონ ჯოზეფო დუდიჩეს, დონ პიეტრო ავიტაბილეს და სხვ.) წერილობითი დღიურები და ანგარიშები. დღემდე ქართულად მხოლოდ მცირე ნაწილია გამოქვეყნებული მიხეილ თამარაშვილის, ალ. ჭყონიას, ბ. გიორგაძის, ი. ტაბაღუას და სხვ. მიერ.

ეგვევ იოქმის საფრანგეთში დაცულ ქართულ დოკუმენტებზე. 1714 წ. სულხან-საბა ორბელიანის დიპლომატიური მოღვაწეობიდან მოყოლებული 1940 წლამდე. ფრანგი მისიონერებისა და მოგვიანებით კონსულების (ვიცე-კონსულებისა) ფოთში, ბათუმში, ქუთაისში მოღვაწეობის შესახებ (1918—1921 წლებში) და სხვ. მასა-

ტერში, გიორგი მთაწმიდელის თარგმნილი დიდი სენაქსარი. ანტიოქიის საეპიკოპოსოს მთის სკრიპტორიუმი და სხვ.

ხელნაწერთა საკმაოდ მდიდარი კოლექციაა ქ. ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდებში — უმთავრესად XI—XVIII საუკუნეებისა.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება უნიკალური აღმოსოთხთაი IX საუკუნისა და რიგი სხვ. ძეგლები, რომელნიც X—XIII სს. თარიღდებიან. საინტერესო ხელნაწერთა კოლექციას ფლობენ აგრეთვე ბათუმის, ახალციხის, თელავის, ზუგდიდისა და სხვა ქალაქების მუზეუმები.

განსაკუთრებით საინტერესოა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში (ლენინგრადი) დაცული ქართული ხელნაწერები, რომელთა აღწერილობა ნაწილობრივ შეასრულა რ. ორბელმა. ინსტიტუტში სულ დაცულია 606 ხელნაწერი და 429 დოკუმენტი (შედგენილია მხოლოდ 161 ხელნაწერის აღწერილობა). ამ ფონდში ბევრი უნიკალური ძველი ქართული ხელნაწერია დაცული; აქ ინახება მ. ბროსეს, თ. ბატონიშვილის, გ. ავალიშვილის, ა. შევრინის არქივები; პ. იოსელიანის პირადი არქივის მცირე ნაწილი, რომელიც გადაურჩა განადგურებას.

ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცულია X ს. იოანე-ზოსიმეს მიერ შედგენილი ხელნაწერი ცნობილი კრებულის ფრაგმენტები. ხოლო სსრ კავშირის ლენინის სახელობის ბიბლიოთეკაში — XVII—XIX სს. ქართული ხელნაწერები.

ლებზე, რომლებიც პარიზის ეროვნულ არქივსა და ბიბლიოთეკებში ინახება. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამერიკაში დაცული კიდებელი საქართველოს 1918—1921 წწ. სახელმწიფოს ეროვნული არქივი, სხვა ქართულ ხელნაწერებთან ერთად.

ჩვენ არა გვაქვს შესაძლებლობა სათითოდ შევჩერდეთ ევროპასა და სხვა ქვეყნებში დაცულ ქართულ ხელნაწერებზე. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ იშვიათია ევროპასა და აზიაში თვალსაჩინო ქვეყანა, რომელთანაც მეტ-ნაკლებად საქართველოს კულტურულ-პოლიტიკური ურთიერთობა არ ჰქონოდა.

ჩვენ აქ არაფერს ვამბობთ აზიის ქვეყნებზე, — ინდოეთზე, ირანზე, თურქეთზე და ზოგიერთ სხვა ქვეყნებზე, რომლებთანაც საქართველოს ახლო პოლიტიკური, კულტურული და ეკონომიკური კავშირი ჰქონდა დამყარებული. მაგ., თეიმურაზ-ერეკლეს და გიორგი XII-ის ქართლ-კახეთის სამეფოს წარმომადგენელ-წარგზავნილი რაფიელ დანიბეგაშვილი მრავალგზის ეწვია ინდოეთს, — ახლო მეგობრული კავშირი არსებობდა ინდოეთ-საქართველოს შორის; თურქეთისა და განსაკუთრებით ირანის არქივთსაცავებსა და ბიბლიოთეკებში უამრავი ქართული დოკუმენტები და ხელნაწერი წიგნები, ჩვენი ქვეყნის აღწერის დავთრები და სხვა ხასიათის — ასევე ქართულ-ენოვანი ხელნაწერი ზედმიწევნით მდიდარი მასალა უნდა იყოს დაცული, მაგრამ სამწუხაროდ ამ უახლოეს მეზობელ ქვეყნებში დაცული მთელი ამ საგულვეტელი მასალის გაცნობის შესაძლებლობა არა გვაქვს და დღემდე არც არასოდეს ჰქონია ქართველ მკვლევართ.

თავი X

ქართული წიგნი განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველ პერიოდში

მე-19 საუკუნის 20-იანი წლების მიწურულიდან და 30-იანი წლებიდან განმათავისუფლებელი იდეებით გამსჭვალული წიგნის ბეჭდვის საქმეს ერთგვარი გამოცოცხლება დაეტყო. სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოდიან სოლომონ დოდაშვილი, პლატონ იოსელიანი და სხვ., რომელთაც უმაღლესი განათლება პეტერბურგში მიიღეს, ასევე გიორგი ერისთავი, დ. ყიფიანი, გრიგოლ ორბელიანი, ალ. ჭავჭავაძე და მრავალნი სხვანი.

ქართული წიგნის ბეჭდურად გავრცელებაში პეტერბურგიდან დაბრუნებული ეს ორი სახელოვანი მოღვაწე იდეურად განსხვავებულ პოზიციაზე აღმოჩნდა. დოდაშვილი თავისი მოღვაწეობით ცარიზმის საწინააღმდეგო განმათავისუფლებელი რევოლუციურ-დემოკრატიული

იდევნის მატარებელი წიგნისა და პრესის ფუძემდებლად გვევლინება, პლ. იოსელიანი კი ფეოდალური საქართველოს მალალი მწიგნობრული კულტურის გამდიდრების, მისი ახალ პირობებთან შესაბამისად და განახლების გზას დაადგა. — ფიქრობდა ამ გზით გააცნობდა იგი ქართულ კულტურას მსოფლიოს და გამოიყვანდა მას ევროპული კულტურის განვითარების ახალ დიდ გზაზე.

მე-19 ს. 20—30-იანი წლების ქართველ ინტელიგენციაზე, მათს ლიტერატურულ მოღვაწეობაზე უდიდესი გავლენა მოახდინა დეკაბრისტულმა მოძრაობამ — 1825 წ. სენატის მოედანზე მომხდარმა ამბებმა, 1830-იანი წლების რევოლუციამ ევროპაში და ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ პოლონეთში, საქართველოში და სხვ.; 1832 წლის შეთქმულებაში, რომელშიც ქართველი თავადაზნაურული ინტელიგენციის საუკეთესო ნაწილი მონაწილეობდა. განასხვავებენ პროგრესულ-დემოკრატიულ და დინასტიურ-თავადაზნაურულ მიმდინარეობას.

სოლომონ დოდაშვილი თავისი მოღვაწეობით ამ მოძრაობაში მეთაურობდა პროგრესულ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მიმდინარეობას; მან პირველმა აღმართა დროშა ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრისა და უკუღმართი სოციალური უღლის წინააღმდეგ. მოგვიანებით, 60-იან წლებში ქართველი რევოლუციონერ-დემოკრატები ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით დოდაშვილის მემკვიდრეებად თვლიდნენ თავს და აღიარებდნენ, რომ გამანათავისუფლებლური ბრძოლისა და მოღვაწეობის „დროშა მემკვიდრეობით გვაქვს გადმოცემული განსვენებულის დოდაევისაგან“ (იხ. „დროება“ № 24, 1876 წ.).

ს. დოდაშვილი სწორად აფასებს ქართული მწიგნობრობის, მწერლობისა და საქართველოს ისტორიის განვითარების უმნიშვნელოვანეს პერიოდებსა და მის პრობლემურ საკითხებს; მაგ., დოდაშვილი წყაროებზე დაყრდნობით კრიტიკულად დასძენს, რომ „ძნაიდ საცნობენ არს დანიშვნა დროისა მის თუ ოდეს ენა ქართული შეიქმნა ენად ერისას“⁶², მაგრამ მისთვის ნათელია, რომ „ქართული ენა არის უძველესთაგანი“. მისი დაკვირვებით, „ასონი ქართულისა ენისანი შემოღებულ არიან... მეფისა ფარნავაზისა მიერ... იგი იყვნენ სრულიად განსხვავებულნი ასოთაგანი სხვათა ერთასა“⁶³. ს. დოდაშვილის დაკვირვებით საქართველოში „ჩინებული მთარგმნელნი და მწერალნი“ იყვნენ: მეცხრესა საუკუნესა... მამა ილარიონ ქართველი, მეთესა — წმინდა მამა იოანე, მეთერთმეტესა... წმინდა მამა ეფთვიმი და სხვ.

62 იხ. დოდაშვილი, თხზ., თბ., 1961, გვ. 198.
 63 იხ. დოდაშვილი, თხზ., თბ., 1961 წ. გვ. 199.
 იქვე, გვ. 198—199.

ავტორი ქართულ მწერლობას, მეცნიერებას, ქართულ წიგნს მნიშვნელობას ანიჭებს „მამულის დიდებისათვის და გონებით განათლებისათვის... რათა ევროპამან ოდესმე ჰსცნას ივერია წერილთა სარწმუნოთა“.

დოდაშვილმა პირველად რუსეთის ისტორიაში დაწერა და გამოსცა ფილოსოფიური წიგნი „ლოგია“ რუსულ ენაზე. დააარსა ყოველკვირეული გაზეთი „ტფილისის უწყებანი“ 1828 წლიდან, ხოლო ამასთან იწყებს გამოსვლას „სალიტერატურონი ნაწილნი თბილისის უწყებათანი“. 1830 წელს ს. დოდაშვილმა დაბეჭდა „ქართული გრამატიკა“.

1832 წელს შეთქმულებაში აქტიური მონაწილეობისათვის დოდაშვილი დააპატიმრეს. იგი ციმბირში დაიღუპა. რუსეთში გადასახლება და პატიმრობა შეთქმულების დანარჩენ წევრებზეც გავრცელდა. შეწყდა „ტფილისის უწყებანის“ და მისი სალიტერატურო ნაწილის გამოცემა. ჩამოწვა შავზნელი რეაქციის პერიოდი; ქართული წიგნისა და ჟურნალ-გაზეთთა გამოცემის საქმე კარგა ხნით შეწყდა⁶⁴.

დოდაშვილის დაღუპვა და „ოცდათორმეტიანელთა“ მთელი დასის ქართული კულტურის ასპარეზისაგან ჩამოშორება, თუნდაც დროებით, დიდი უბედურება იყო ქვეყნისათვის, — ქართული წიგნის, მეცნიერებისა და ლიტერატურის ახალ საფუძველზე განვითარებისათვის.

პლატონ იოსელიანი, გიორგი ერისთავი, დ. ყიფიანი ზედმიწევნით კარგად ითვისებდნენ ქართული წიგნის, ჟურნალ-გაზეთების ბეჭდვისა და თეატრის მნიშვნელობას ეროვნული კულტურის განვითარებისათვის. ისინი სახავდნენ ფართო გეგმებს წიგნების ბეჭდვასთან ერთად ჟურნალ-გაზეთების გამოცემისა და აღორძინებისათვის. ეს მკაფიოდ ჩანს მათ წერილიდან, რომელიც ქართულ და რუსულ ორგანოებშია გამოქვეყნებული და იწოდება: „სიტყვა საყოველთაოდ საუწყებელი წიგნთა ქართულთა ბეჭდვის გამო“ (დაიბეჭდა მოგვიანებით 1860 წ. „ცისკრის“ № 3, გაზ. „კავკაზ“-ის 1869 წ. № 182).

აღნიშნულ წერილში ავტორი ეხება იმ დიდ დამსახურებას, რაც ქართველმა ხალხმა ისტორიულად მოიპოვა თავისი მაღალი მწიგნობრულობით. მაგრამ გულის ტკივილითა და მწარე განცდებით დასძენს: „ქართველთა ქვეყნის მტერთაგან აოხრებამ სარწმუნოებისა მათისა და მეფობისა, დაგვიკარგა მრავალი წიგნი. დღესაც ვეძებთ და ვერღა ვპოვებთ წიგნთა მათ, რომელთა მოიხსენებენ არსენი, კათალიკოსი ანტონი, ბესარიონ, ვახტანგ, ვახუშტი და სხვანი. ვეძიებ და ვერღა ვპოვებ მათ, რომელნიცა მინახავენ და წამიკითხავს ბოდბელთან, რუსთაველთან და სხვებთან... ნუ მივსცემთ დავიწყებასა და

⁶⁴ მ. გოციაძე, ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია, თბ., 1954, ქართული წიგნი, თბ., 1941.

მამაპაპისა ჩვენისა კალმის შრომათა. ნუ განვაქრობთ მათსა, გონებინა
 ლექსთა-წყობითა და პროზად, მწერლობისა გმირობასა, ნუ დაეკარგება
 გავთ კაცთა ნათესავსა, ძველთა და წარსულთა დროთა მწერლობისა
 ღვაწლთა, ხოსროიდელთა, არაბთა, თურანელთა, ჩინგისისა, თემურ-
 ლანგისა და შაჰაბაზისა ხმალთა ლესულთა ვადურჩათ ძველნი თხზუ-
 ლებანი და თქმანი მწერლობითა და ოხრების დროს დაიცვეს მრავ-
 აღნი მათგანი ჩვენთვის და დროთა ჩვენათვის“... დასძენს ავტორი.

მე-19 ს-ის ასევე 40-იან წლებს უნდა ეკუთვნოდეს ქართული
 მოწინავე ინტელიგენციის საუკეთესო ნაწილის მიერ დაწერილი ის-
 ტორიული მნიშვნელობის ფურცელი, ე. წ. „გამოცხადება“, რომელიც
 ერთგვარი მოწოდებაა და მომხიბვლელი ჰიმნივით ქალაქის ქართული
 წიგნისა და ენის რუსთაველისეული ტრადიციების აღდგენა-განახლე-
 ბისათვის ეურნალ „სინათლის“ (ფიქრობენ ეურნ. „ცისკრის“ განუ-
 ზორციელებელი წინამორბედის) დაარსების საპრობების შესახებ. ამ
 ეროვნული მნიშვნელობის დოკუმენტში (მრავალთაგან) ჩვენ ვკითხუ-
 ლობთ:

„...აწინდელი საქართველო, — იმერეთის გუბერნია ოდესმე ყვა-
 ვილოვნებდა სწავლითა და ხელოვნებითა... ახლა იგი ჰსდგას კვალად
 მისივე განათლებისა ხარისხსა ზედა, ვითარცა იპოვებოდა ეამსა მტერ-
 თაგან შეწირებისასა და ვიდრე უადრესსაცა, უზრუნველობისა გამო
 ჩვენისა, აწ სადღა არიან ჩაბრუნხაძენი, გინა შავთელნი, რუსთველნი
 და პეტრიწნი, სადღა ისმის ტკბილხმოვანება ბესიკისა... მშვენივრად
 საეკლესიო წერილნი, დამცველნი ჩვენის ენისა აღმოკობილებანი კვლავ
 ვერ გაუთალხებია დროსა“⁶⁵.

„სინათლის“ გამოცემის ეს მგზნებარე სურვილები ოცნებად დარ-
 ჩა, მაგრამ გიორგი ერისთავის მეთაურობით 1852 წლიდან ყოველ-
 თვიური ეურნალი „ცისკარი“-ს გამოსვლით (რომელიც დროგამო-
 შვებით 1875 წლამდე გამოდიოდა) სინამდვილედ იქცა. ასე დაედო
 დასაბამი ქართულ საეურნალგაზეთო ცხოვრებას მე-19 ს. მეორე
 ნახევარში, რომელიც 60-იანი წლებიდან დიდი აღმავლობით განვი-
 თარდა.

„ცისკარმა“ პირველმა იღონა და მოამზადა ქართველ მკითხველთა
 ფენა, გაუღვიძა ინტერესი პერიოდული პრესისადმი — „მიუხედავად
 იმ გარეგანი თუ შინაგანი უღონობისა, რომელსაც დღევანდელ ადამიანს
 ჰგვრის, მაინც ჩვენი საზოგადოების უცაბედი გაღვიძების დო-
 კუმენტი“⁶⁶.

⁶⁵ „გამოცხადების“ მთლიანი ტექსტი დაბეჭდილია „კვლში“, № 35, 1896,
 „საისტორიო მასალა“.
⁶⁶ ვ. კოტეტიშვილი, ქართული ლიტერატურის ისტორია, მე-19 ს. ტ. 1.
 1927. გვ. 200.

1850-იან წლების დამდევადანვე მნიშვნელოვან ძვრებს ქონდა ამ მხრივ ადგილი; თბილისში ამუშავდა უ. გულოიანცის კერძო ბა, სადაც დაიბეჭდა გ. ერისთავის „გაყრა“, ზ. ანტონოვის ორმოკმედე-ბიანი კომედია — „მე მინდა კნეინა გავხდე“ პლ. იოსელიანის „პირ-ველი დაწყებითი კანონი ქართულისა ღრამატიკისა“ და მისივე წინასიტყვაობით გამოიცა „დიდმოურავიანი თქმული სააკაძისა“ ცალ-კე წიგნებად, ხოდკოს ლექცია „მზის დაბნელებისათვის... 1851 წელს“, — აქვე დაიბეჭდა ზ. ანტონოვის პიესები, „მზის დაბნელება საქართველოში“, „განა ძიამ ცოლი შეირთო“, „ქმარი ხუთი ცოლისა“, „ქორწილი ხევსურთა“ (მაღე გამოიცა კრებული ამ პიესებისა).

ივ. კერესელიძემ გამოაქვეყნა „ყრამათა მეგობარი ანუ პირველად დაწყებისათვის წარკითხვისათვისა“. ამავე წელს დაიბეჭდა გ. ერის-თავის ვოდევილი — „უჩინმაჩინის ქუდი“ და კომედია „თილისმის ხანი“⁶⁷.

არსდება პროფესიული ქართული თეატრი და ქართველ დრამა-ტურგთა ორიგინალური მწერლობის განვითარებასთან ერთად ახალი პერსპექტივები დაისახა ეროვნული ისტორიულ-ლიტერატურული ძეგ-ლების სტამბურად გამოქვეყნებისათვის; მაგრამ რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყებით და მიხეილ ვორონცოვის გადადგომით მდგომარე-ობა თბილისში შეიცვალა, გაუქმდა ყურნალი „ცისკარი“ და პრო-ფესიული ქართული თეატრი. შეჩერდა ასევე ქართული წიგნების გა-მოცემა. სამხედრო ვიწრო ინტერესების მქონე ახალი მეფისნაცვალ გენერალ-ადიუტანტ ნ. ნ. მურავიოვთან პირველსავე შეხვედრით უკმა-ყოფილო ქართველ მოღვაწეებს ისღა დარჩენოდათ, რომ შერიგებოდ-ნენ მდგომარეობას თურქეთთან ომისა და კავკასიის მთიელთა მოძრა-ობის გაღრმავების ძნელ ვითარებაში.

მურავიოვთან პირველსავე შეხვედრით უკმაყოფილო პლატონ იოსელიანს დიდი სულიერი ტრავმა განუცდია. იგი გულისტკივილით გამოხატავს ამ ფაქტს და მრავალმნიშვნელოვნად დასძენს: — „...„მეც ვითარცა ფრინველი ფრთამოკვეთილი მივჩუმიდი“-ო.

შექმნილი ვითარებისა გამო ამ საქმეში გრ. ორბელიანი ჩაერია. მან მხოლოდ ის შეძლო, რომ 500 მანეთამდე თანხა გამოიყო ქართული წიგნის ბეჭდვისათვის, რაც საქმეს ოდნავადაც ვერ შეველოდა... ცოტა-ოდენი თანხის გაღება საზოგადოებრიდანაც მოხერხდა და ამის შედეგად ნ. ბერძენოვის, გ. წერეთლისა და პ. უმიკაშვილის მხრუწველობით მო-გვიანებით დაიბეჭდა დ. გურამიშვილის „დავითიანი“ (იხ. 1869 წლის გაზ. „დროება“ № 9 და 69).

⁶⁷ ვ. შაცაბერძენი, ქართული სახალხო წიგნების შემადგენელ-გამომცემლის, „მეცნიერება“, თბ., 1977.

1861 წლიდან საგლეხო რეფორმის გატარებით ოფიციალუოდ და ფაქტობრივად გაუქმდა ბატონყმობაზე დამყარებული ფეოდალური ურთიერთობა. ახალმა აღმავალმა საზოგადოებრივმა ურთიერთობამ ახალი სალიტერატურო ენა და წიგნი მოითხოვა. ასე დამთავრდა ქართული ფეოდალური წიგნისა და მწიგნობრობის უაღრესად დიდმნიშვნელოვანი, ფუძემდებლური პერიოდი და დაიწყო ახალი — ბურჟუაზიული პერიოდი. სამოდგაწეო ასპარეზზე დიდი ილია გამოდის... ილია ჭავჭავაძემ ყურნალ „საქართველოს მოამბის“ დანიშნულების შესახებ თავის საპროგრამო წერილში საქვეყნოდ განაცხადა: „ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა. მისი გამჭობინება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილია“. ამიტომ ყურნალში ადგილი მიეცემოდა „იმგვარ ლიტერატურას, რომელიც, როგორც ენით, ისე აზრის გამოთქმით უფრო ადვილად ასრულებს შუამავლობას მეცნიერებასა და ცხოვრებას შორის“ დასძენდა დიდი ილია.

„საქართველოს მოამბემ“, მართალია, ერთ წელს იარსება, მაგრამ მან განსაზღვრა და უდიდესი გავლენა მოახდინა ახალი ქართული მწერლობისა და მოწინავე საზოგადოებრივი აზრის უმავალითო აღმავლობით განვითარებაზე⁶⁸.

⁶⁸ ალ. კალანდიაძე, „საქართველოს მოამბე 1863“, „საბჭოთა საქართველო“ თბ., 1963 წ.

РЕЗЮМЕ

Многовековая история грузинской письменности — литературы и типографского дела является ярким явлением, исполненным творческого труда и духовно-интеллектуальной культуры грузинского народа.

1500-летие написания первого грузинского романа «Мученичество св. Шушаник» и 350-летие начала печатания грузинской книги отмечалось не только в самой Грузии и во всем Советском Союзе, но и за его пределами.

По существу, это явилось всемирным признанием древности грузинской книжной культуры и литературы, настоящим торжеством культур народов мира на качественно новой, глобальной основе.

Царь Фарнаваз (по ст. л. 302—338 гг.) предстает перед нами прогрессивным деятелем, отдавшим много сил развитию грузинского языка и письменности. Во времена его правления было проведено административно-территориальное деление царства, организованы военное ведомство и государственные финансовые учреждения.

«Фарнаваз умножил всю рать Картли, (определил) восемь эриставов (-воевод) и спасета (-полководца)... под рукой же эриставов определил спасаларов (-военачальников) и тысяцких. И от всех них поступала подать царская и эриставская (-воеводская)».

В Грузии времен правления царя Фарнаваза введение и развитие книжного дела представляется совершенно естественным историческим явлением.

Не случайно также и то, что позднее, в IV веке н. л., первый царь христианской Грузии Мириан, «полюбивший грузин и забывший язык персидский, и изучивший язык грузинский, украсил могилу Парнаваза».

Христианство само по себе было книжной религией, развернувшей качественно новые перспективы; в Грузии книжное дело стало на службу развитию и укреплению христианства.

До нас дошли грузинскоязычные эпиграфические надписи и не только образцы переводных церковных книг, но и первый оригинальный литературный памятник V в. — роман Якова Цуртавели «Мученичество св. Шушаник».

Теймураз царевич является первым исследователем, который, опираясь на доступные в его время источники о появ-

лении и развитии в Грузии письменности и книжного дела, развил важное предположение. По его мнению «Картвели» (-грузины) не были бесписьменны и в прошлые времена, до Парнаваза; писали они древним письмом, т. е. письмом тех жрецов, что именуются старейшинами и ущельскими старцами, они были священнослужителями идолов, жертвоприносителями народа перед богом. Письменность старшин произошла в начале времен от письменности еврейской и халдейской и наши строчные (-церковные) письма схожи с их буквами».

Археологические раскопки и этнографические данные одинаково подтверждают это, наряду с другими письменными источниками. Под руководством И. Джавахишвили в 1940 году в окрестностях древней столицы Мхета, в Армази была раскопана стела с арамейской надписью, которую Г. Церетели назвал «Армазской письменностью» и рассматривал ее в соотношении с грузинской письменностью.

Обращают на себя внимание выявленные надписи асомтаврули (заглавными буквами), размещенные по всему корпусу каменного креста сел. Давати.

И. Джавахишвили разделяет предположение Теймураза Царевича о древних основах грузинской письменности. Он первым научно исследовал древнейшие комплексы ее памятников и добавил, что период создания грузинского самобытного алфавита нужно искать между VII—IV вв до н. э. Это предположение существенно определило дальнейшие исследования, хотя до сих пор не существует единого мнения по данному вопросу.

Научные изыскания не ограничиваются только установлением происхождения древнейшего грузинского алфавита, т. к. памятники грузинского книжного письма, дошедшие до наших дней, выполнены различными видами национальной письменности. Поэтому, наряду с происхождением грузинского алфавита, предметом изучения является процесс и исторические ступени его развития. Различают три основные вида грузинской письменности: 1. мргловани асомтаврули (круглое заглавное письмо), 2. нусхури (строчное письмо) и 3. мхедрули (гражданское письмо).

До наших дней дошли древнейшие грузинские надписи и рукописи (памятники): 1) лапидарные или эпиграфические; 2) на пергаменте; 3) на папирусе (растении) и 4) на бумаге, которую завозили из-за рубежа (полагают, что она изготавливалась и на месте).

Грузинская книга с древнейших времен создавалась в монастырских очагах, существовавших не только в селах и городах самой древней Грузии, но и вдали от нее — в святых местах Древнего Востока и Запада, в национальных духовно-просветительских очагах — монастырях и соборах, основанных трудящимися и на средства грузин, например, в Иерусалиме, Сирии,

Палестине, на Черной горе или Чудо-горе, известном на Западе Афонском Иберийском монастыре, в Грузинском монастыре Петрицони (в Болгарии) и других.

Известно, что еще на грани IV—V веков сын грузинского царя Петр Ибер в окрестностях Иерусалима основал грузинский монастырь, где велась обширная переводческая работа, а также создавались оригинальные произведения.

Открытие грузинских палимпсестов позволило И. Джавахишвили сделать вывод, что если не к V, то к VI веку относится перевод на грузинский язык библии. Тогда же начинается знакомство с образцами литературного стиля и творческими методами, появляется основа для развития грузинской оригинальной литературы. В этом смысле привлекает внимание редакция древнейших грузинских текстов послания св. Павла IV—V веков. Одним из самых значительных памятников грузинского языка и литературы является Пархальский многоглав (А-95), который датируется X веком. Он является древнейшим памятником, сохранившим для нас «Мученичество св. Шушаник» — оригинальное произведение, заложившее основу грузинской литературы.

С X века перевод и переписка рукописей получают все большее развитие. Так, в 913 году на Афоне было переписано Евангелие, в 973 году создан Шатбердский сборник, в 977 году — сборник Ошкского монастыря; значительная часть переводных и оригинальных произведений, подготовленных в лаврах Иерусалима, Синайской горы и Сабацинда, пересылалась в Грузию.

Выдающиеся грузинские деятели и правители страны заботились об этих центрах. Георгий Мтацмидели сообщает, что Давид Куропалат «постоянно писал Эквтиме Мтацмидели, дабы переводил он писания препровождаемые».

В этот период строились и перестраивались монастыри и церкви не только в Грузии, но и в зарубежных грузинских литературных очагах и святых местах. Так, в XI веке с помощью Баграта IV в Иерусалиме на развалинах старого монастыря была построена грузинская лавра — Крестовый монастырь, где, наряду с переводом большого количества богословских книг, началась и обширная оригинальная литературная деятельность.

Украшением грузинской оригинальной литературы является «Житие Григола Хандзтели», произведение Мерчули, обнаруженное в 1902 г. и изданное в 1911 году Н. Марром. В этом памятнике отражено национальное сознание грузинского народа той поры, актуальное и сегодня.

«Сакартвело — Грузией (Картли) обширная страна (почитается), в которой на грузинском языке обедня служится и всякое молебствие совершается».

В развитой феодальной Грузии наряду с церковной раз-
вивается, крепнет и светская литература, вершиной которой
является «Витязь в тигровой шкуре» Шота Руставели.

Еще в период Давида Строителя (царя и поэта, автора «Покаянного канона») был установлен высший должностной институт мшигობართუხუცესა — статс-секретаря, канцлера. И в этом заимствовании есть некая символика: цигни — грамота, книга, м-цигн-обари — грамотей, книжник. Сам Давид Строитель был неразлучен с книгой даже в походах и на охоте.

В прежние времена почтительное отношение к книге проявлялось и в каллиграфическом ее выполнении, в художественно-сюжетном иллюстрировании и в высокой культуре переплета. В этом плане привлекают внимание работы Бека и Бешкена Опизари, известных представителей опизской школы золотых дел мастерства — рукописные книги в переплетах, украшенных серебряной чеканкой: Цкароставское и Бертское (см. Q-907, Q-906) Евангелие.

До нас дошли также рукописи, например, личная книга царицы Тамары, оформленная по заказу византийским стилем.

Техникой оформления, мастерством исполнения уникальные рукописи — гелатская А-908, Джручские I, II и Н 1667 Евангелия, астрономический трактат А-65, пасхальник — А-734 и Тетросанская псалтырь Н-75.

Художественным оформлением и образцовой каллиграфией среди светских литературных памятников отличаются рукописи «Витязя в тигровой шкуре», среди них выдающееся место по художественной тонкости и богатому оформлению занимает «Витязь в тигровой шкуре», переписанный по заказу царя Георгия XI Бегтабегом Танишвили в XVII в. (Н-54); в XVII веке по заказу Левана Дадияни Мамукой Тавакаршвили была переписана поэма «Витязь в тигровой шкуре» (Н-599), которую он украсил 39 миниатюрами.

В Институте рукописей им. К. Кекелидзе Академии наук Грузинской ССР хранятся также раритеты, создававшиеся трудом не одного поколения грузинских деятелей, грузинские оригинальные памятники, переводы важнейших памятников греческой и других христианских литератур. Нередко по ним можно восстановить поврежденный первоисточник; среди них встречаются произведения, не сохранившиеся на языке оригинала и доступные ученым только благодаря грузинскому переводу.

Для иллюстрации только два примера. Одним из популярнейших произведений мировой литературы являлось «Балавариани» («Полезная для духа Варлаама и Иоасафа»); Эквтиме Мтацмидели в первой четверти XI в. перевел «Балавариани» с грузинского на греческий язык, перевод явился основой для распространения и признания «Балавариани» в европейской и мировой литературе.

В 1912 г. К. Кекелидзе издал «Иерусалимский канонарь VII в. в грузинской версии». В этом лекционаре-канонаре представлен ряд праздников, возникших с древнейших времен мировой христианской церкви и забытых к этому времени или видоизмененных.

«Позабывтое греками грузин иерусалимским «определением (-канонаром) сохранено». Публикация этого памятника вызвала большой интерес в библиологии.

Древняя грузинская рукописная книга богата и многообразна, роль и научное значение грузинской церковной и светской литературы общеизвестны, но в основе общественной мысли феодальной Грузии, ее идейного кредо и сознания, в основном, было все же несколько книг, определивших мировоззрение народа и его нравственно-патриотические нормы. Такими на протяжении многих веков представляются: Библия, летопись — «Житие (история) Картли» и «Витязь в тигровой шкуре».

Грузинский перевод Библии был завершен в VI веке. В последующий период язык книги совершенствовался и памятник этот настолько проникся грузинским духом, что даже наименование самой Библии становится грузинским: применительно к ее началу, книге «Бытие» — «Дабадеба» — («Рождение»).

«Житие Картли» («Картлис цховреба») — оригинальный грузиноязычный исторический памятник. Он писался с древнейших времен и по своему содержанию далеко перешагнул границы Грузии, превратившись в прекрасный источник истории также и некоторых соседних народов Кавказа и Ближней Азии, не имевших письменности. В «Житие Картли» объединены два цикла сочинений — древний цикл (до XIV века) и новый цикл (XIV—XVII вв.); в XVIII веке создаются такие исторические памятники, которые органически соединены с «Житием Картли», они отражают социально-политическую, экономическую и историческую жизнь и быт народа.

«Житие Картли» в представлении феодальной грузинской историографии по существу «история царей». Такой считают ее выдающиеся историки XIX века Мари Броссе, П. Иоселиани и великий Илья Чавчавадзе. Это произведение завершается периодом царствования Георгия XII, т. е. доведено до поры, пока существовали царь и независимая Грузия. Описанием П. Иоселиани «Житие Георгия XIII» завершается и закрывается «Житие Картли». Грузия превратилась в колонию России.

Значение поэмы «Витязь в тигровой шкуре» Шота Руставели в стремлении грузинского народа к нравственному самоутверждению и духовному возвышению трудно переоценить. Примечательно и то, что со временем роль и значение произведения становится для грузинского народа все важнее и глубже. В настоящей работе, естественно, особое внимание уделяется именно этим трем произведениям.

В период государственного единства и мощи Грузии в странах Древнего Востока и на Западе значительно увеличилось число грузинских рукописных книг в зарубежных грузинских церковно-монастырских центрах. Возросло число царских, монастырских, церковных и семейных, личных светских библиотек. Еще в X—XI веках существовали грузинские книжные каталоги. Большое внимание уделялось каллиграфии рукописных книг, их богатому оформлению и культуре сюжетной иллюстрации. На землях Южной и Восточной Грузии грузинской книге, этому сокровищу национальной культуры, грозила серьезная опасность — многое было уничтожено, разорено ордами монголо-татаров, Тимура Ленга, иранских и турецких захватчиков, а также принявших мусульманство соседей на Северном Кавказе.

В результате жестоких вражеских набегов развилось переселение в Россию царей и вельмож. Так, Арчил II и Вахтанг VI, уехавшие с большой свитой, увезли с собой большое число драгоценных рукописных книг, значительная часть их утеряна.

Началась борьба с хищением и исчезновением грузинской книги, возникли благотворительные мероприятия, которыми руководила церковь. Отыскать грузинскую книгу, спасти ее из рук врага и вернуть на родину стало национальным делом. Много нашлось достойных деятелей, светских и духовных лиц, кто не жалел усилий для спасения и возвращения грузинских рукописных книг из рук грузин-мусульман, которым они были ни к чему.

Иноверные захватчики знали о стремлении грузин вернуть книги своему народу и не спешили их уничтожать — ждали удобного случая для их продажи.

Тенденция вывоза из Грузии лучших грузинских рукописей и национальных реликвий была продолжена потомками царя Вахтанга VI и его сыны. Так, драгоценную реликвию — крест из виноградной лозы св. Нины вывез из Грузии Тимоте Габашвили и преподнес его Бакару, сыну Вахтанга. Тщетно пытались цари — Ираклий Второй и Георгий XII вернуть его в Грузию. Внук Бакара преподнес этот крест в 1801 году императору Александру I. Царь вернул его после того, как была ликвидирована независимость Грузии и она была объявлена губернией России... Русское высшее начальство во главе с генералом Кнорингом шествовало, неся впереди крест св. Нины. Его поместили в Сионском соборе, окруженном русскими войсками, находившимися в Тбилиси и 12 апреля 1802 года был зачитан манифест о присоединении Грузии к России — акт аннексии Грузии.

* * *

История грузинской письменности, книги и типографского дела тесно переплелась с развитием книжного дела в Абхазии

и Осетии. Выдающиеся грузинские деятели многое сделали для просвещения и культуры этих народов.

Феодальная Грузия в XI—XII веках постоянно укрепляла связи и усиливала культурное влияние среди населения горных районов Кавказа, прокладывая путь распространению христианства в горной Грузии, южных и северных краях Кавказа — в Дагестане, Осетии — возводила церкви и укореняла новые правила богослужения, что подтверждают как письменные источники, так и множество развалин грузинских церквей с надписями, а равно сохранившиеся до наших дней в народе фрагменты грузинских рукописных книг.

Но этому влиянию, начиная с XIV века, перекрыли путь орды Тимура. Враг девять раз вторгался в Грузию, разрушал страну, но покорить ее не смог. Он был вынужден через Арагвское ущелье выйти в районы Северного Кавказа и там обосновался.

Это было большим несчастьем — кавказско-иберийские народы были противопоставлены друг другу в религиозном отношении, тем самым был разрушен тыл Грузии, на несколько веков отодвинулись назад дружеские взаимоотношения между кавказскими народами, уже было вступившими на путь прогресса. Нарушение вражеского окружения началось со второй половины XVIII века укреплением союза и содружества с единой Россией. Россия использовала и грузинских служителей культа для обращения в христианство народов горных регионов Кавказа.

Так началось обращение в первой половине XVIII века в христианскую веру осетинского народа, живущего на Северном Кавказе. Святые отцы представляются учителями и настоящими просветителями осетинского народа, они способствовали талантливой осетинской молодежи в подготовке, помогали ей на путях развития осетинской национальной книжной культуры, литературы, выхода их на широкий путь развития, для чего в 1745 году по предложению находящихся в России Х. Гурамишвили и других грузинских духовных лиц была создана «Осетинская духовная комиссия». Комиссия по распространению просвещения в Осетии в 1751 году представила русскому правительству проект открытия школ. Позднее в 1764 г. в г. Моздоке открылась первая школа для осетинских детей. Большую заботу проявляли по отношению к этой комиссии и школе царь Ираклий II и каталикос Антоний I. Они же способствовали тому, чтобы в грузинских просветительских центрах воспитывались как осетинские дети, так и дети других народов Кавказа. Среди них привлекает внимание воспитанник тбилисской духовной семинарии Иоане Иалгузидзе (1775—1830). Осетинские книги, написанные грузинскими буквами,

положили основу осетинской письменности и литературе. Углублялся процесс обращения осетин в христианскую веру. Так, руководитель осетинской комиссии Доситеос Пицхелаури в 1815 году обратил в христианство 1300 осетин. Старые христианские культовые постройки (например, Нузали и многие другие) с самого начала были украшены грузинскими надписями.

Грузинские деятели явились инициаторами печатания книг на осетинском языке. Первая осетинская печатная книга «Краткий катехизис» была напечатана в 1798 году в г. Моздоке (славяно-церковным шрифтом) в грузинской типографии, основанной Гайозом Ректором. Позже в Тбилиси был напечатан «Осетино-грузинский алфавит» И. Иалгузидзе. Таким образом осетинский народ выходит на путь национальной письменности, просвещения и культуры при поддержке грузинского народа (см. И. Мегрелидзе «Древности в Лиахвском ущелье», на груз. языке, Тб., 1984).

С 20-х годов XIX века, когда очагом печатания грузинских церковных книг стала Москва, издание осетинских книг происходило в грузинской типографии Москвы. Из 12 наименований 4 напечатаны на осетинском языке грузинским шрифтом. Тексты этих книг двуязычны: с левой стороны страницы — грузинский текст, справа — осетинский.

С начала XIX века, после присоединения Грузии к России, осетины, так же как и другие малочисленные народы, проживающие в Грузии наравне с грузинами, переживали колониальный гнет царизма и боролись за восстановление независимости.

После установления Советской власти успешно развились письменность, культура, наука и литература проживающих в Грузии абхазов и осетин.

* * *

Неразрывные экономические и культурные взаимоотношения абхазского и грузинского народов насчитывают долгие века. В древней Абхазии грузинские письменность и книга широко распространялись как государственный церковный молитвенно-письменный язык. Этот факт наибольшее отражение нашел в оригинальных исторических источниках средневековой Грузии, которые содержат данные не только относительно Абхазии и Осетии, но и о важнейших этапах истории других соседних народов Кавказа (см., напр., «Абхазия и абхазы в средневековых грузинских повествовательных источниках», грузинские тексты на русский язык перевел, предисловием и примечаниями снабдил Г. А. Амичба, Тбилиси, 1988). Но позже уси-

лилось переселение с севера горных мусульманских племен, частично пошатнувшее прежнее влияние грузинских культуры и письменности, но дружба и добрососедские отношения между абхазами и грузинами оставались непоколебимы.

После присоединения Грузии к России и захвата Абхазии, колониальная политика царизма, жестокое подавление восстания абхазов 1866 года, махаджирское движение принесли большое несчастье абхазскому народу. Снизились уровень экономики и культуры, усилилось политическое и вероисповедное воздействие турецких захватчиков.

Миссионерская деятельность педагога и протоиерея Давида Мачавариани в Абхазии, стремившегося повысить духовную и письменную культуру абхазского народа с 50-х годов XIX века и в период проведения крестьянской реформы, наряду с другими явлениями выполнила значительную роль. Мы заострим внимание на некоторых моментах.

Давид Мачавариани сперва учительствовал в школе с. Окуми. Затем он занимал должность старшего протоиерея Абхазии и Самурзакано. Своей деятельностью он заслужил уважение народа и большое доверие прихожан. Д. Мачавариани обратил в христианство значительную часть мусульманского населения Абхазии, восстановил старые и возвел 34 новые церкви для христианского абхазского населения; служба в них исполнялась на грузинском языке; он умножил число духовных книг. В этом ему оказывал большую поддержку епископ Имерети Габриэл Кикодзе. Но враждебные силы противились доброделю.

24 апреля 1877 года началась русско-турецкая война, которая обрушила несчастье на абхазский народ и миссионерскую деятельность Мачавариани. В мае 1877 года турки высадили десант в Гудаута и смогли прибрать к рукам Сухуми; переманив на свою сторону часть абхазского мусульманского населения, они восстановили его против русского правления. Русско-грузинское войнство под предводительством генерала Алхазисвили, правда, изгнало оккупантов, но турки успели разграбить Абхазию, разрушить до основания 34 церкви и силой вывезти в Турцию значительную часть абхазского населения.

Старший протоиерей Абхазии и Самурзакано (а также уже и Батуми) Давид Мачавариани 10 сентября 1880 года официально докладывал об этом епископу Габриэлу и просил принять своевременные меры для восстановления разрушенных турками церквей. Вместе с тем он возбуждает ходатайство, обращаясь к высшим властям, о возвращении вывезенных силой в Турцию более 15 тысяч христиан-абхазов (см. Центральный государственный архив Абхазской АССР, фонд I, дело 474, л. 3 и дело 32, л. 41, 50). Не видно, достигло ли це-

ли это ходатайство Д. Мачавариани. Но нам известно, что пятеро сыновей Д. Мачавариани внесли большой вклад в развитие культуры и просвещения Абхазии. Сыновья Мачавариани получили высшее образование в Европе и Петербурге и вернулись на родину. Таким образом Давида Мачавариани вместе со всей его семьей можно считать одним из просветителей Абхазии.

Особо нужно отметить вклад Константина Давидовича Мачавариани в дело изучения памятников истории, литературы и культуры, фольклора, этнографии и достопримечательностей г. Сухуми, его области и курортов.

Достойна внимания его бескорыстная деятельность в сухумской школе, где он продолжал традиции отца, и в сухумском училище горцев, которое под его началом было реорганизовано из двухклассного в четырехклассное. Эта школа стала образцово-показательной в Абхазии. В ней учились многие выдающиеся сыны абхазского народа. Среди них следует отметить Д. Гулия (1886 г.), Эшба и других. Одаренный от природы маленький Дмитрий Гулия привлек внимание своего учителя К. Д. Мачавариани, который не имел собственных детей и проявлял в отношении мальчика отеческую заботу. Талантливый ребенок воспитывался на абхазских народных сказаниях, легендах-пересказах, учитель развивал в нем любовь к родному краю, совершенствуя литературные способности юноши, которые проявились в нем очень рано. В последующие годы К. Мачавариани вместе со своим учеником составил абхазский национальный алфавит и в 1892 году издал учебник «Абхазский алфавит и родная речь».

К. Мачавариани является автором многих научных и литературных трудов по абхазоведению, среди которых следует отметить «Семь дней в горах Абхазии» (1903 г.), «Метафизические размышления» (1909 г.), где на основе многообразного материала мастерски отражена дружба грузинского и абхазского народов и их преданность родине, также борьба за укрепление независимости Грузии. Его перу принадлежит историко-этнографический очерк «Путеводитель по г. Сухуми и Сухумской области». Работы К. Мачавариани создавались в тяжелое время, когда Абхазия почти не располагала образованными кадрами и не существовало исследований предшественников. Сегодня труды К. Мачавариани имеют значение первоисточников.

К. Мачавариани был писателем и блестящим переводчиком с грузинского на русский язык. Его перу принадлежат перевод из прозы Важа Пшавела и гениального произведения Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре», который, к сожалению, до сих пор не издан. Позже Д. Гулия перевел эту поэму на абхазский язык, она была издана в 1937 г. В начале

XX века на абхазском языке был издан также «Четыре книги» (Евангелие) и др.

Лучшие представители грузинской интеллигенции, деятельность которых протекала в Абхазии — К. Мачавариани, П. Чарая, Н. Джанашия и другие, наряду с абхазскими деятелями, готовили прочную основу для выявления и научного изучения абхазской народной словесности.

Братьями Константина Мачавариани были выдающийся врач и общественный деятель Георгий Мачавариани и известный филолог и педагог Николай Мачавариани, о большой эрудиции и бескорыстном служении которого написано не одно воспоминание его воспитанников и коллег (писатель Геронтий Кикодзе, акад. Г. Хачапуридзе и др.; см. «Вестник» Эриванского православного прихода № 17, 1912 г.). В последний период жизни Н. Мачавариани служил директором Ереванской мужской гимназии.

Подводя итог, можно сказать, что грузинская письменность, книга и литература, возникшие и развивавшиеся на почве гуманизма, служили прогрессу всей Грузии и развитию письменности, национальных культур и литературы абхазского и осетинского народов.

* * *

Во второй половине XIX — начале XX столетия из среды абхазского народа вышел видный писатель, общественный деятель и большой демократ Георгий Михайлович Шарвашидзе (1846—1918). Царизм преследовал и всячески притеснял его.

Георгий Шарвашидзе близко дружил и творчески сотрудничал с Ильей Чавчавадзе, Акакием Церетели и с другими грузинскими революционерами-демократами. Они верно служили абхазскому и грузинскому народам — проповедовали нерушимую вековую дружбу и любовь народов, совместными усилиями обогащали грузинскую и абхазскую литературу. Георгий Шарвашидзе хорошо владел грузинским языком. Многие его поэтические, прозаические и драматургические произведения написаны на грузинском языке.

В 70-х годах, когда Илья Чавчавадзе для утверждения устава Дворянского земельного банка находился в Петербурге, он часто встречался там с Георгием Шарвашидзе.

Это хорошо видно из писем И. Чавчавадзе супруге (см. Полн. собр. соч., т. V, стр. 424, 425, 440). Например, в апреле 1873 года он писал: «В тот день я был у Георгия Шарвашидзе и он попросил прочитать переведенную мной с английского на грузинский трагедию Шекспира «Король Лир». Пошел читать. Было довольно много народу и очень одобрили. Женщины даже плакали...» (стр. 440).

Геorgию Шарвашидзе было запрещено длительно жить в своей родине — в Абхазии и только в 1905 году ему было решено жить там ограниченное время.

К приезду в Кутаиси императора Александра II, губернатор предложил Георгию Шарвашидзе и Нико Николадзе вместе с другими неблагонадежными лицами покинуть Кутаиси (см. С. Джанашиа. Георгий Шарвашидзе, Тб., 1985, стр. 16—17).

Вместе с грузинскими «тергдалеули» Георгий Шарвашидзе активно боролся против царизма. Своим прогрессивно-революционно-демократическим духом он был близок народу.

ს ა მ ი ბ ლ მ ბ ი

პ ი რ თ ა

ა

- აბაშიძე თ. 313
 აბაშიძე ირ. 74
 აბაშიძე სვ. 385
 აბდულაბეგი 278
 აბესაძე ნ. 326
 აბო თბილელი 77, 80, 227
 აბრამიშვილი ა. 241, 259
 აბრამიშვილი გ. 38, 42, 43, 50, 52, 53
 აბრამ ურიათყოფილი 220
 აბულაძე ილ. 19, 29, 40, 53, 65, 73, 107, 193, 368, 391
 აბულაძე იუსტ. 62, 186, 193, 198
 აგათანგელე 83
 ადრნერსე კპატოსი 38
 ავალიშვილი გ. 356
 ავალოვი 331
 ავიტაბილე 394
 ათანასე კალიგრაფი 100, 101
 ათანელიშვილი ლ. 45
 აკოფაშვილი გ. 129, 315
 ალენი 88
 ალექსანდრე I, იმერეთის მეფე 67
 ალექსანდრე I, რუსეთის მეფე 231, 237, 305, 365
 ალექსეევი ტ. 249
 ალექსი მიხეილის ძე 113, 119
 ალექსიძე აღ. 357
 ალექსიძე ზ. 27, 38, 43, 50, 52, 53, 367
 ამბროსი ნეკრესელი 201
 ამილახვარი — თბილელი ათ. 104, 117, 202, 203, 222, 232, 239, 253, 276—280, 332
 ამილახვარი აღ. 233, 234, 333
- ამილახვარი ევ. 279
 ამილახვარი ელ. 353
 ამილახვარი ნ. 94
 ამირანაშვილი შ. 36, 97
 ანა დედოფალი 282, 283, 305, 306, 308—314, 360, 375—379
 ანდრია მოციქული, პირველწოდებული 56, 163
 ანდრონიკაშვილი ბ. 119
 ანთიმოზ ივერიელი 13—15, 17, 18, 84, 137—146, 148, 151, 161
 ანტონ I 23, 102, 104, 117, 144, 145, 206—209, 212, 213, 216, 217, 220—226, 230, 231, 233—235, 278, 279, 283, 310, 348, 357, 360, 361, 384
 ანტონ II 23, 294, 328, 329, 348
 ანტონოვი ზ. 369, 398
 ანტონ სელევკიელი 84
 ანტონ ჭყონდიდელი 23
 არისტოტელე 113, 115, 117, 213, 344
 არლოვსკაია ნ. 245
 არსენ იყალთოელი 83, 269, 352
 არსენ საფარელი 102
 არჩილ II 5, 16, 17, 101, 131, 133, 134, 136—140, 143, 144, 147—150, 153, 159, 165, 189, 216, 229, 232—257, 267, 271—275, 332, 348, 357, 360, 361, 385
 აფაქიძე ა. 26
 აღა-მამყალ-ხანი 104, 105, 109, 213, 215, 236, 280, 281, 318, 321—323, 330, 354
 აღნიაშვილი 140, 147, 148, 160
 აშოთან მუხრანბატონი 119
 ახვერდოვი 328, 329

შეადგინეს რ. კუპრეიშვილმა და თ. ბოკუჩავამ.

ახელუდინი გ. 70
ახსიაშვილი გ. 337

ბ

ბაგრატიონი აღ. 15—17, 102, 216, 239, 240, 244—249, 252—256, 264, 267, 269, 361, 364, 382

ბაგრატიონი დაე. 59, 102, 104, 210, 215, 236, 237, 325, 344, 353, 354, 357, 374

ბაგრატიონი დიმიტრი 325, 344

ბაგრატიონი ვახუშტი 102, 104, 131, 135, 173, 176, 178, 204, 206, 216, 267, 271, 272, 274, 360, 369, 385

ბაგრატიონი თეიმურაზ 7, 8, 21, 23, 102, 104, 109, 188, 191, 192, 344—346, 352—355, 362, 367, 369

ბაგრატიონი იოანე 8, 99, 102—104, 235, 240, 338, 357, 359, 362, 367, 382

ბაგრატ IV 73, 148

ბათიაშვილი გურ. 149

ბანდაიძე ავგ. 43, 101

ბარათაშვილი ბეს. 102

ბარათაშვილი იესე 43, 44, 98, 99, 200—203, 218, 219, 224, 278, 371—374

ბარათაშვილი ნიკ. 355

ბარამიძე აღ. 103, 105, 173, 189, 197, 199, 244

ბარსკი ვ. 116, 352

ბასილ ზარზველი 80, 227

ბასილ უცხად მწხრეკელი 92

ბატონიშვილი ბაგრატ 111

ბატონიშვილი გიორგი 276, 360

ბატონიშვილი თეკლა 364

ბატონიშვილი ლევან 220, 283, 361, 364

ბაუმეისტერი 212

ბაქარი 102, 104, 111, 178, 179, 216, 232, 239, 247, 260, 262, 263, 267, 268, 271—332, 360

ბაქრაძე აკ. 50

ბაქრაძე დიმ. 8, 10, 371, 385—387, 391

ბელოკუროვი ს. 112—115

ბერდუღოლი ჟ. 72

ბერიძე ვახტ. 91, 101, 201

ბერიძე ვუკ. 11, 97, 101, 186

ბერკოვი პ. 265

ბერტენიშვილი ნიკ. 44, 189, 315

ბერტენოვი ნ. 391, 398

ბესიკი 44, 307, 311, 312, 376—378

ბეჟა ოპიზარი 93, 96, 97, 169

ბეშქენაძე 75

ბეშქენ ოპიზარი 94, 96, 97, 169

ბიორგზომი კ. 15, 166, 242, 246

ბიტნერი 258—260

ბლეიკი რ. 350, 357

ბოგდანოვი ა. 380

ბოგვერაძე ა. 36

ბოედერი ვ. 30, 69, 75, 78, 79, 88, 89

ბოლხოვიტინოვი ე. 15, 381

ბორენა დედოფალი 101

ბრანკოვიანუ ი. კ. 13, 16, 151, 152, 154

ბროსე მ. 7, 15, 17, 29, 124, 166, 192, 244, 267, 280, 344—346, 348, 352, 355, 356, 369, 393

ბუზშირი 34

ბურჯანაძე შ. 297

ბ

გაბაშვილი ზაქარია 44, 219, 311, 314, 376

გაბაშვილი ოსე 44, 306—314, 375—380

გაბაშვილი ტიმოთე 118, 119, 191, 232, 348, 356, 365, 369

გაბრიელ მღვდელი 171

გაბრიელ მწხრეკელი 72

გალენი 113

გაიოზ არქიმანდრიტი, რექტორი 117, 216, 220, 224, 239, 280—284, 286, 290, 323, 327, 331, 333

გამელი ი. 381

გამრეკელი ვ. 280

გამრედიძე თ. 19, 28—30

გარდტჰაუზენი ვ. 29

გარსევანიშვილი ი. 199

გასტერი მ. 15

გაწერულია ა. 233

გედევანიშვილი ი. 325, 333, 369

გერმანე ბერი 108, 136, 145, 167, 169, 171, 204, 256

გერმანე პატრიარქი 84

გერცენი ა. 99

გვინჩიძე ო. 17, 18, 137—139, 143, 253

გიორგაძე ბ. 393

გიორგი ბრწყინვალე 101
გერტიშვილი დ. 17, 116, 210
გიორგი XI 67, 94, 101, 131, 133—136,
140, 143—145, 149, 153, 158, 171,
173, 175, 176, 251, 366, 389
გიორგი XII 104, 208, 215, 234, 235,
237, 313, 321—323, 327, 330, 357,
365, 366
გიორგი შერჩულე 5, 79, 80
გიორგი შთაწმიდელი 66, 73, 74, 80,
81, 84, 85, 100, 110, 111, 116, 117,
270, 351, 391
გიორგი მხატვარი 169, 171, 204
გიორგი პროზორე 73, 135, 148
გიორგი ხუცესმონაზონი 83
გობეჯიშვილი გ. 26
გოგელიძე ზ. 220
გოლოვინი 148, 149
გოლოვკინი გ. 240, 257
გონიკიშვილი მ. 344
გორგიჯანიძე ფ. 45
გოცაძე მ. 396
გრენი ე. 15, 246, 256
გრიგოლია კ. 59, 60
გრიგოლ ღვთისმეტყველი 92
გრიგოლ ხანძთელი 74, 79, 80
გრძელიშვილი ი. 26
გრძელიძე გ. 65
გუარამ ერისთავი 33
გუგუშვილი პ. 9, 11, 14, 16, 150
გულაბერიძე ნ. 102
გულოიანი უ. 398
გურამიშვილი დ. 102, 109, 258, 264,
398
გურამიშვილი ქრ. 16, 236, 239, 257—
260, 262—264, 267, 268, 272, 274
გურგენი 33
გურგენიძე გ. 334, 340
გურგენიძე ზაქ., არქიმანდრიტი 220,
224, 225, 286, 289—294, 299, 301,
303—314, 316, 317, 334, 339, 340,
375—380
გურგენიძე ნ. 359, 370
გუტენბერგი 7, 8

დ

დადიანი დავ. 148, 235, 358
დადიანი ლ. 67

დადიანი მარ. 293
დადიანი ნ. 386
დავით II (იმერეთის მეფე) 309, 311
დავით აღმაშენებელი 66, 67, 100, 227,
352, 357, 360
დავით კურაპალატი 66, 74, 83, 84
დავით ნარინი 94
დავით ეპისკოპოსი 35
დავით ხუცესი 207
დანელია კ. 19, 68
დანი რ. 15, 253—255
დანიბეგაშვილი რ. 394
დარბაიძე თ. 220
დარეჯან დედოფალი 330
დარეჯან ბატონიშვილი 17, 267, 269
დარჩია ბ. 282
დემეტრე I 101
დემეტრე II თავდადებული 227
დემეტრე კვატოსი 37
დემოსთენე 114, 115
დევილიშვილი შ. 339
დიმიტროვი ი. 347
დიოგენი ლაერტი 115
დიონისე არქიმანდრიტი 112, 113
დიმიტრევი პ. 249
დოდაშვილი ს. 7, 8, 342, 343, 355, 356,
385, 394—396
დოლიძე ი. 19, 130
დომენტი III კათალიკოსი 18, 102, 136,
137, 140, 144—151, 165, 170, 176,
178, 219, 231, 232, 251, 353—360,
364
დონდუა ე. 176
დოსითეოსი 14, 18, 133—140, 144,
146—148, 151, 167, 216, 250, 251, 255,
256
დუბროვინი 15
დუღიძე ქ. 393

ე

ევნატაშვილი ბ. 175, 188, 190, 362
ეკრიპიდე 115
ეზოპე 115
ეკატერინე II, 209, 231, 234, 263, 319
ელისაბედ პეტრეს ას. 278
ენაქოლოფაშვილი მიწაზა — აფრიაში 104,
105

ენკოლოფაშვილი მირზა — გურგენი 104, 105

ენგანი მ. 138, 255, 256

ერეკლე I 119, 171, 173, 216, 244

ერეკლე II 38, 100, 104, 144—146, 161, 163, 182, 201, 203, 206—210, 213, 215—223, 230, 231, 233—237, 263, 277, 278, 280, 282, 286, 289, 307, 315, 319, 320, 321, 323, 353, 357, 361, 364—366, 371, 373, 383, 384

ერისთავი გ. 8, 347, 369, 394, 396—398
ერისთავი ვარლამ არქიეპისკოპოსი 224, 225, 293, 325—333, 341

ერისთავი თორნ. 75, 110, 271, 357

ერისთავი რ. 345

ერმოლოვი ა. 301, 306, 313

ესტატე მცხეთელი 77

ესქილე 115

ფერემოვი მ. 250, 253

ფერემ მცირე 83

ქვეთიმე ათონელი, მთაწმიდელი 66, 73, 74, 80, 83, 84, 110, 111, 116, 117, 351, 395

3

ვათიშვილი ყ. 16—18, 124, 126, 127, 246, 323

ვარსკენი 65, 270

ვაჰრიძე პ. 17, 18, 289, 296

ვახტანგ გორგასალი 76

ვახტანგ V 130, 364

ვახტანგ VI 5, 8, 12, 14, 16—18, 59, 86, 101, 104, 130—132, 135—137, 140—148, 150—156, 158, 160—163, 171, 173—176, 178, 179, 181, 182, 184—199, 203—207, 215, 216, 219, 221, 222, 229—233, 247, 251, 253—259, 262, 267—269, 271—275, 278—280, 307, 314, 341, 353, 357, 360, 362—366, 370—372, 383, 384, 385

ვენერიო აკილე 126

ვიტცენი ნ. 242, 246, 253

ვოლფი 212

ვორონოვი მ. 349, 364, 368—370

ვოსტოკოვი ა. 381

წ.

ზუბაშვილი დავ. 294—296, 309, 313

ზუბაშვილი — რაზმაძე რომ. 145, 210, 216, 220, 281—284, 286, 290—297, 304

ზუბოვი 318

თ

თავაქარაშვილი მ. 67

თამარაშვილი მ. 8, 18, 131, 393

თამარ მეფე 94, 96, 227

თანიაშვილი ბ. 67, 131

თარხნიშვილი მ. 33—35, 81

თარხან-მოურავი აღ. 359

თაყაიშვილი ექვ. 3, 19, 75, 110, 129, 193, 240, 300, 368, 387—391

თევდორე მხატვარი 73

თეიმურაზ I 101, 119, 121, 122, 124, 126, 127, 184, 186, 189

თეიმურაზ II 98, 101, 104, 182, 206—208, 215, 263, 277, 279, 280, 314, 348, 353, 357, 365, 366

თეოფანე ტარსელი 84

თეოფილე ბერი 56

თორელი ქაბ. 201

თუციდიდ 115

თუმანიშვილი ედიშ. 104, 219

თუმანოვი ე. 330

თურქისტანაშვილი ივ. 349

ო

იავოსისკი ს. 213

იაკობსონი რ. 79

იაკობ ცურტაველი, ზუცესი 5, 43, 52, 63—65, 87, 99, 270

იაკოვლევი მ. 260

იაკუბოვსკი 242

იესე ლევანის ძე 173, 176, 178, 182, 204

ილია II 149

იმნაიშვილი ივ. 19

ინგოროვა პ. 30, 45, 48, 50, 58, 133, 193, 270

იოაკიმე ბერძენი 150

იოანე ათონელი 74, 84, 110, 350, 395

იოანე დამასკელი 83, 269

იოანე ზოსიმე 49, 50, 270, 393
 იოანე იალღუზის ძე 359
 იოანე მანგლელი 216, 280, 281
 იოანე მინჩხი 81
 იოანე მხატვარი 217, 219
 იოანე ნათლისმცემელი 73
 იოანე ოქრობირი 65
 იოანე პალესტინელი 80
 იოანე პეტრიწი 83, 84, 379
 იოანე ურპელი 83
 იოანე ქონქოზის ძე 81
 იოანე შავთელი 109
 იოანე ტიმიშველი 83
 იოვანე საბანისძე 77, 80
 იორდანიშვილი ს. 352
 იოსებ დეკანოზი 136
 იოსელიანი ა. 26, 33, 43, 44, 88, 99,
 106, 109, 141, 147, 148, 173, 174,
 176, 190, 201, 203, 205, 215, 218,
 219, 221, 224, 233, 236, 311, 313
 320, 361, 365, 371, 381
 იოსელიანი პლ. 8, 73, 118, 119, 188,
 224, 225, 233—237, 271, 341, 343,
 347, 355, 357, 369, 370, 393, 396
 იპოლიტე რომელი 82
 ისაკ მცირე 217, 219
 იშტვანოვიჩი მ., მიხაილ უნგროვლახე-
 ლი 15, 16, 18, 136, 137, 141, 142,
 150—156, 160—162, 164, 165, 167,
 171, 222, 251, 253, 254, 292
 იღუმენი მ. 223, 224

კ

კაკესიმე მ. 272, 279
 კაკაბაძე ს. 11, 17, 108, 193, 202
 კალანდაძე აღ. 26, 399
 კალეიდოვიჩი კ. 381
 კანანელი სიმ. 56
 კანდელაკი ნ. 30, 352, 362
 კაპანაძე დ. 33
 კარბელაშვილი პოლ. 8, 18, 109, 110,
 136, 140, 146—148, 151, 160, 198
 213, 224, 237, 272, 276, 279, 295,
 337, 387, 391
 კარიჭაშვილი დ. 11, 16, 193, 259, 276,
 277, 295, 388

კასრაძე თ. 17, 18, 147, 193, 249, 257,
 268, 278, 298, 299, 313—
 კატონი 115
 კასტელი კრ. 393
 კაქკაშაშვილი გ. 322
 კახაძე მ. 86
 კეკელიძე კ. 11, 12, 19, 30, 45, 58,
 63, 67, 69, 73, 78—83, 91, 98, 102,
 103, 105, 166, 186, 193, 199, 212,
 244, 256, 269, 270, 292, 354, 356,
 392
 კეპენი პ. 381
 კერესელიძე ივ. 298
 კეჭერაშვილი-ბადრიძე კრ. 59, 208—
 210, 213, 215, 216, 219, 220, 234—
 238, 286, 315, 320—323, 381
 კვასხვაძე შ. 12, 13, 143, 161—163, 168
 კვიციანიე სამოხენელი 136, 137, 168,
 171, 216
 კობრიანოვი ვ. 266
 კირონ კათალიკოსი 102
 კიში მ. 15, 17, 138, 241, 242, 249—
 251, 253—256
 კლიმენტი არქიმანდრიტი 114
 კნორინგი 237, 365
 კოვალენსკი 319—321, 365
 კოზოდავლევევი 328, 329
 კონსტანტინე იმერეთისკი 311
 კონსტანტინე, კახეთის მეფე 179, 181
 კოპიევსკი ილ. 265
 კორინთელი 389
 კორბო ვირჯილიო 32—34
 კორიუნნი 28
 კოსილოვსკი ზ. 275
 კოტერიშვილი ვ. 397
 კოტიევი პ. 233
 კურაკინი 327
 კურდღელაშვილი შ. 14, 138, 139, 161,
 215, 251

ლ

ლაგერენტი არქიმანდრიტი 119
 ლაზარე 52, 53
 ლამბერტი არქ. 393
 ლანგი დ. 256
 ლევან III 131, 134, 135, 140, 143, 147,
 153, 171, 173, 176, 251

ლენინი ვ. 7
 ლეონიძე გ. 13, 138, 139, 141—144,
 151, 250, 251
 ლეონტი მროველი 4, 29, 54, 56
 ლიონიძე სოლ. 104, 353
 ლოლაშვილი ივ. 19, 30, 350, 351
 ლომთათიძე გ. 26
 ლომოური თ. 311
 ლომოური ნ. 36
 ლომსაძე შ. 349
 ლორთქიფანიძე ე. 16, 26, 166
 ლორთქიფანიძე ნ. 314, 370
 ლორთქიფანიძე ო. 26
 ლუარსაბ I 103, 200, 227
 ლუდოვიკო XIV 178
 ლუნაჩარსკი ა. 7

8

მათე ანტიოქიელი 83
 მაისურაძე ლ. 253
 მაისურაძე ნ. 376
 მაკარ ლეთეთელი 65
 მაკედონელი ალექსანდრე 115
 მანსვეტოვი გ. 347
 მარდაღეიშვილი ვ. 392
 მარიამ დედოფალი 101, 338, 360
 მარიამ ღვთისმშობელი 118—120, 163
 მარი ნ. 3, 19, 29, 43, 45, 46, 66, 68,
 73, 82, 110, 114, 186, 350, 351, 357,
 389
 მარკოზი, მზატვარი 108, 163
 მარტიროსოვი ა. 58
 მაღალაძე სოლ. 259
 მაყაშვილი სვ. 202, 278, 279
 მაშთოცი მესრობ 28
 მაჭარაძე ვალ. 15
 მამუტაძე ონ. 383
 მახათაძე ნ. 344
 მაჭიო ფ. 124, 129
 მეგრელიძე ოს. 13
 მეთოდე 79
 მელიქიშვილი გ. 28
 მელიქიშვილი პ. 75
 მელიქისედეკ კათალიკოსი 100
 მენაბდე ლ. 63, 376
 მესხია შ. 101

27. ა. ოსელიანი

მესხიშვილი დ. 354, 355, 367
 მეტრეველი ელ. 19, 58, 118, 146, 356,
 392
 მეტრეველი რ. 18, 388, 389
 მეუნარგია ი. 192
 მელენიეთუხუცესი 345
 მთვარელიშვილი ნ. 387
 მირ-ვეისი 176
 მირიან მეფე 24, 25, 57, 135
 მიტროფანე სმირნელი 82
 მიქაელ მოდრეკილი 45, 81
 მიქაელ პსელსი 83
 მიქაძე ამბროსი 200, 201
 მიქაძე ეფთვიმე 201, 202
 მიქაძე იოანე 201
 მიქაძე მიქელი 136, 137, 150, 169, 171,
 188, 190, 193, 195—204, 374
 მიქაძე ნიკ. 201, 203, 204, 374
 მიქაძე ოსე 202
 მიქაძე-ფალავანდიშვილი მიხ. 306, 310
 მიხაილ იღუმენი 219
 მოლინი ვირჯ. 15, 16, 255
 მონტესკიე 359
 მუსხელიშვილი ივ. 387
 მუსხელიშვილი ლ. 33, 36, 39
 მურავიოვი ნ. 398
 მურვანოსი, მარუანი 34
 მხითარი 213

6

ნადირ-შაჰი 104, 202, 366
 ნათაძე გ. 132
 ნაკაშიძე ბ. 371
 ნაკაშიძე ნ. 127
 ნაპოლეონი 119, 332, 333
 ნარსიძე გ. 50
 ნატროშვილი ან. 104
 ნექტარიოსი, პატრიარქი 139
 ნეჩაევი ს. 337
 ნიკოლოზ I კათალიკოსი 56, 57
 ნიკონი, პატრიარქი 112—114, 119
 ნიქარაძე რ. 289
 ნუცუბიძე შ. 34, 84, 186

ომარ-ხანი 318
 ონანა მდივანი 58
 ონესკუ ჯორჯ 147
 ორბელი რ. 393
 ორბელიანი ალ. 355, 364
 ორბელიანი გრ. 21, 349, 394, 398
 ორბელიანი დ. 102
 ორბელიანი ნ. 44, 136, 145, 150, 169, 171, 204, 216, 222
 ორბელიანი პ. 366
 ორბელიანი ს. ს. 5, 6, 44, 58, 62, 99, 102, 104, 127, 132, 153, 173, 174, 178, 190, 193, 196, 204, 222, 271, 272, 315, 359, 360, 366, 367, 393
 ორლოვსკაია ნ. 392
 ოსეშვილი ი. 213
 ოქროშვილი ილ. 10, 29
 ოპანინი პ. 161, 208, 209, 220

პ

პავლე I 319
 პავსანი 115
 პაიჭაძე გ. 115, 220, 225, 233, 286, 288—293, 316, 325, 327, 328, 332, 333
 პაიჭაძე დ. 288
 პარფელი ლაზ. 28
 პატარიძე რ. 25, 29, 30, 48—50, 60
 პაულიჩი მარ. 301
 პახომი 281
 პელტიე კ. 355
 პეროზ მეფე 35, 36
 პეტრე იბერიელი 34, 35, 70, 84, 111, 362, 363
 პეტრე I 119, 148, 168, 179, 181, 239—241, 246, 247, 249, 264—267, 361
 პეტრივიე ალ. 324—327, 329, 330
 პეტროვი ი. 249
 პეჩი ჰერ. 69
 პიკო ე. 15, 149
 პლიუსარი ა. 147, 385
 პოვოდინი მ. 380
 პოტიომკინი გრ. 311
 პროკოპოვიჩი თ. 268

ემათალმწერელი 5
 ყორღანია თ. 8, 16, 59, 106—109, 117, 135, 136, 167, 198, 213, 259, 270, 277—280, 383, 387, 388, 391

რ

რაზუმოვსკი 329
 რამიშვილი რ. 50, 53
 რევიშვილი შ. 132
 რაზენი ბარ. 105
 როსტომ მეფე 101, 130
 რტიშჩევი ნ. 299, 301, 307, 331
 რუმინაძევი ნ. 362, 381
 რუსთაველი შოთა 6, 36, 43, 62, 67, 74, 81, 85, 148, 166, 168, 171, 184, 186—192, 194, 228, 229

ს

სააკაშვილი მ. 365
 სააკაძე, თბილელი იოს. 98, 187, 188, 216, 347, 353, 363
 საგინაშვილი გ. 102, 146
 საგარსაძიძე ონ. 281
 საველიევი ფ. 249
 საგინსკი ი. 15
 სალიანი ალ. 115
 სალუყაზანაშვილი აბრ. 171
 სამებელი იოს. 111, 258—261, 264, 267, 268, 272—277
 სარაჯიშვილი ალ. 386
 სარჯველაძე ზ. 19, 30, 34, 39, 73, 86
 საპაკდუხტი 38
 სევაკი გ. 28
 სენკოვსკი პ. 343
 სენ-მარტინისი 346
 სერგიოსი, არქიმანდრიტი 136
 სვიმონ I 101, 103, 106, 176, 178, 179
 სიმონ კანანელი 56
 სირაძე რ. 25
 სიხარულიძე ნ. 354
 სიხარულიძე ფრ. 16, 242, 248, 260, 275

სოკოლოვი ა. 291, 292
 სოლომონ II 111, 222, 281, 283—288,
 290—297, 299, 308, 311, 316, 340,
 341, 356, 371, 383
 სოფიკოვი ვ. 15, 276, 277
 სოფოკლე 115
 სოფრონ მთავარეპისკოპოსი 294, 295,
 340
 სოფრონ პალესტინელი 80
 სტასოვი პ. 381
 სტეფანოსი 33, 37, 38
 სტრაბონი 23, 113
 სულხანოვი ი. 339
 სურგულაძე შ. 10
 სურგულაძე ივ. 382
 სუხანოვი არ. 112—116, 352, 384

ბ

ბაბალუა ი. 18, 24, 127, 393
 ბაბიძე გ. 6
 ბაბიძე სვ. 346
 ბარსაიძე 334
 ბარდი ლ. 15, 252—255
 ბატიშვილი ვლ. 244
 ბეილორი 89
 ბესინვი ი. 265
 ბევაძე თ. 134, 138, 250, 256
 ბემოთე ბერი 134, 250
 ბოლსტოი ლ. 119, 120, 244
 ბორმასოვი ალ. 299, 301, 323, 327—
 331
 ბრეტიაკოვი ვ. 367
 ბრესნიშვილი შ. 220
 ბფილელი ეფ. 202

უ

უვაროვა პ. 389, 390
 უმიკაშვილი პ. 398
 ურბან VIII 126
 უსლარი პ. 88
 უტიე ბ. 81

ფ

ფაველნიშვილი 132
 ფალავანდიშვილი ზ. 192, 344

ფარნავაზი 4, 5, 21—25, 29, 48, 50,
 53, 56, 62, 395
 ფერიხანიანი ა. 28
 ფიზიკი მ. 17
 ფილიპე IV 127
 ფილომანი კ. 147
 ფირალოვი გ. 344
 ფირცხალაიშვილი რ. 133, 134
 ფომინი ა. 381
 ფსელოსი მიქ. 83

კ

კავთარია მ. 99
 კაიხოსრო ლევანის ძე 176
 კართველიშვილი ი. 109, 320, 326, 332,
 365
 კებაძე პ. 333, 334, 337, 338
 კეთევან წამებული 101, 227, 353
 კვაბულაძე ი. 272
 კიტიაშვილი ი. 107
 კიქოძე მ. 174
 ქრისტე 8, 94, 135, 147
 ქრისტეფოროვი კ. 135
 ქუჯი, ერისთავი 25

ლ

ლამბარაშვილი გ. 269
 ლლონტი ალ. 19, 368

ყ

ყაითმაზაშვილი ფ. 23
 ყაუხჩიშვილი ს. 4, 30, 34, 85, 86, 100,
 118, 130
 ყიფიანი დ. 347, 349, 355
 ყორღანაშვილი დ. 220, 315, 320—323
 ყორღანაშვილი ზ. 349
 ყუბანეიშვილი სოლ. 17, 275

შავეთელი ი. 347
 შავეთელი პრობ. 73
 შალიკაშვილი ი. 386
 შამილი 349
 შანიძე აკ. 12, 15, 19, 26, 29, 30, 35—
 39, 42, 45, 58, 65, 68—74, 107, 144,

190, 192—194, 197—199, 216, 221—
223, 226, 390
შანიძე შხ. 70, 72
შანშივეი გ. 391
შარაძე გ. 18, 21, 119, 120, 138, 188,
242, 244, 250, 251, 253—256, 352,
369, 370
შარაშიძე კრ. 13, 15, 142, 143, 155,
156, 159—161, 168, 241, 242, 253,
285
შარდენი ე. 130
შაქაროვი ა. 61
შაპაბასი 105, 121, 129, 130, 182
შეგრიანი ა. 393
შენგელია მ. 116, 365
შვიატერი ს. 132
შვერლინგი რ. 98
შოშიაშვილი ნ. 33, 39
შპარვენდელი ი. 241, 242, 248, 254
შუხარათი პ. 15, 75

ნ

ნახრუხაძე 347
ნერტეზიშვილი ტრ. 216, 218, 220, 224,
225, 235, 281
ნიქობაძე არნ. 18, 86, 90, 124, 126
ნიქოვანი მ. 369
ნილოყაშვილი — ირბახი ნ. 5, 11, 102,
121, 122, 124, 126, 127, 129
ნიუბინაშვილი გ. 36
ნიუბინაშვილი დ. 7, 59, 173, 176, 192,
344, 345, 367
ნიუბინაშვილი ნ. 7, 8, 192, 220, 326,
330, 367
ნხარტიშვილი მ. 29
ნხენკელი თ. 30
ნხიძე გ. 269

ო

ოვარელი ალ. 8, 42, 59, 111, 208, 259,
350, 352, 357, 384, 391
ოაიშვილი ს. 184, 188
ოამციშვილი გრ. 347
ოინცაძე ი. 114, 279
ოინცაძე კ. 12, 147, 148

ოციანოვი დიმ. 278, 279
ოციანოვი პ. 61, 278, 282, 283, 284,
320, 323—327, 330
ოციშვილი-ფანასკერტელი ხ. 59, 60,
98, 184, 361, 363, 364
ოციშვილი ნან. 188
ოურტაველი ი. 5, 26, 63, 64, 124

დ

ძოწენიძე ქ. 68

წ

წერეთელი აკ. 306, 386
წერეთელი გ. 27, 33, 35, 74
წერეთელი გრ. პროფ. 242
წერეთელი გრ. 301, 303—305, 307—
310, 340, 358, 359
წერეთელი დარ. 313
წერეთელი ზურ. 286, 287, 291, 292,
294, 296, 297, 299, 301, 303—305,
307—309, 316, 317, 340, 359
წერეთელი ივ. 307, 309, 313
წერეთელი კ. 28
წერეთელი პ. 306
წიწუაშვილი ა. 347
წმინდა გაბრიელი 38
წმინდა თედორე 33, 35
წმინდა ნინო 25, 54, 163
წმინდა შუშანიკი 227, 270

ჰ

ჰავევაძე ალ. 355
ჰავევაძე ილია 5, 68, 87—90, 226, 346,
385, 386, 395, 399
ჰელიძე ედ. 50
ჰილაია ს. 149
ჰიქინაძე ზაქ. 8, 11, 16, 153, 193, 259
ჰიქინაძე კ. 193
ჰუმბურტიძე ხ. 72, 388
ჰყონია ალ. 394
ჰყონია თ. 364

ბ

ხარისპირაშვილი პ. 348, 349
 ხარკაშენელი გრ. 259
 ხახანაშვილი ალ. 3, 16, 147, 334, 357, 389
 ხეიკელი სვ. 111
 ხელაძე ექვთ. 273
 ხინთიბიძე აკ. 85
 ხოდკო 398
 ხოლოფა 178
 ხრისანთე 13, 138, 141, 144, 151, 152, 154, 167, 255, 256

ჯ

ჯავათ-ხანი 213
 ჯავახიშვილი ივ. 4—6, 10, 11, 19, 27—33, 36, 37, 39, 43, 45, 56, 59, 62, 65,

69—73, 80, 100, 114, 182, 184, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

კ

კაიმანი დ. 15
 კარნაიკი ა. 69
 კერტი III კაიზერი 245, 253, 255
 კერმესი 115
 კომეროსი 113, 115
 კესიოდე 115

გეოგრაფიული

ბ

ბანოსხევი 49
 ბლიგენი 38
 ბლიში 42, 94
 ბესტრია 75
 ბელანეთი 153, 158, 171, 176
 ბზია 60, 377
 ბთონი 5, 64, 65, 69, 73, 79—84, 94, 110—116, 118, 119, 149, 271, 336, 350—352, 356, 357, 360, 372, 384
 ბლავერდი 5, 63, 94
 ბლბანეთი 107
 ბლექსანდრია 138, 219
 ბლუჰკა 369
 ბმიერკავკასია 3, 11, 181
 ბმსტერდამი 15, 159, 168, 240—247, 250—255, 265, 267
 ბნანური 365, 372
 ბნტიოქია 69, 78, 138, 141
 ბნჩი 63
 ბნჩისხატი 93, 94, 96, 100, 109
 ბრაბეთი 13, 75, 105, 142
 ბრაგვი 49, 50, 51
 ბრმაზი 27

ბრხანგელსკი 265
 ბსტრახანი 216, 276, 278, 282, 314, 379
 ბტენი 38, 39, 42, 43
 ბფხაზეთი 317
 ბჰარა 63, 385
 ბწყური 63
 ბხალგორი 63
 ბხალციხე 63, 130, 219, 236, 318, 338

ბ

ბათუმი 393
 ბაქო 278, 325, 334, 338
 ბანა 63
 ბეღია 63
 ბეთლემი 3, 31—34
 ბელგოროდი 305—314, 375—377
 ბელოთი 63
 ბერთა 63, 94, 96, 97
 ბერლინი 69
 ბესარაბია 13
 ბიზანტია 75, 78, 79, 81—84, 94, 124
 ბიჰვინთა 63, 94
 ბოდბე 63

ბოლნისი 3, 32, 33, 35, 36, 42, 50, 63,
72
ბრძაძორი 52, 53
ბრიტანეთი 368
ბულგარეთი 63, 85, 110, 334, 336, 352
ბუქარესტი 13

ბ

ბარეჯი, დავით-ბარეჯი 5, 63, 92, 100,
102, 146, 262, 276, 277, 290, 304,
339
ბანჯა 179, 181, 213, 215, 236, 334, 338
ბელოთი 5, 45, 63, 85, 91, 100, 136,
289, 310, 312—314, 339, 340, 352,
382
ბენუა 393
გეორგიევსკი 217, 267, 283, 318
გერგეთი 148
გერმანია 22, 69, 78, 132, 251
გილანი 135
გორდი 358
გორი 63, 130, 215, 236, 322
გორკი 364
გრაცი 368
გრემი 63
გურია 317, 371

დ

დავათი 48—53, 57
დამასკო 60
დარიალი 60
დალესტანი 103, 318
დუშეთი 63, 98

ე

ეგრისი 25
ევროპა 9, 18—19, 60, 79—80, 84, 113,
122, 124, 126—127, 164, 166—168,
178, 217—218, 240, 244—245, 247,
264, 266, 348, 355, 373—374, 382
ეფფრატი 142
ელიზავეტპოლი 330
ერევანი 28, 179, 334, 338
ერწო-თიანეთი 49

ესპანეთი 121, 126—127, 346
ემშიაინი 94

ვ

ვანი 63, 94
ვარძია 5, 63, 108—109
ვატიკანი 122, 124, 368, 393
ვაშინგტონი 42, 74
ვენა 74, 268
ვენეცია 9, 349, 393
ვიატკა 343
ვლადიმირი 119, 212, 259
ვლახეთი, უნგროვლახეთი 12, 14, 18,
137—138, 141—145, 148, 151—152,
154—155, 165, 167, 204, 273
ვსესვიატსკოე 240, 259, 264, 267—269,
276—278, 361

ზ

ზარზმა 63
ზედაზენი 63
ზნაევა 38
ზუგდიდი 63, 358

თ

თავრიზი 205
თბილისი 3, 8—10, 12—14, 16, 18—19,
32—33, 40, 59, 63, 74, 86, 102,
104—106, 109—111, 130—133, 135—
138, 140—147, 150—156, 158, 160—
169, 173—176, 179, 181, 193, 198,
204—221, 224, 230—238, 251—257,
268, 278, 281, 285—290, 292, 306—
307, 309, 313—316, 318—320, 322,
323, 325—332, 339, 341—343, 346—
347, 353—356, 359, 365, 369—374,
376, 382
თეთროსანი 63
თეირანი 109
თელავი 63, 224, 283, 354, 37
თმოგვი 63
თრელვი 54
თურქეთი, ოსმალეთი 103—106, 109,
131—133, 179, 182, 206, 218—219,
241, 311, 318, 334, 337

თურქისტანი 103
თუშეთი 23

0

იასა 138, 140
იბერია 4—5, 23, 26—27, 54, 126
იერუსალიმი 5, 14, 20, 32, 34, 42, 56,
58, 63—65, 68, 70, 73—74, 81, 85,
110, 111, 114, 132, 136, 138, 139,
141, 142, 148, 149, 151, 152, 164,
165, 167, 188, 215—216, 219, 251,
255, 271, 334, 336, 357, 393
იზმირი 135
იკორთა 63
იმერეთი 17—18, 135, 166, 220, 224,
230, 239, 241, 282, 285—297, 299,
301, 304—305, 307—309, 311, 314,
316—318, 332, 338—340, 349, 359,
361, 375—376, 382
ინგლისი 88—89, 251
ინდოეთი 394
იორდანია 33
ირანი 60, 76, 103—105, 109, 127,
131—133, 166, 171, 175—176, 178—
179, 182, 198—206, 219—220, 236,
241, 280, 318, 337, 361, 365—366,
375, 394
ისპანი 171, 173, 178—179, 205
ისრაელი 149
იტალია 18, 32—33, 60, 122, 251, 348
იუალთო 63, 85

ა

კაბენი 63
კავთისხევი 338
კავკასია 3, 15, 17, 301, 320, 339, 342—
343, 349
კასპიის ზღვა 179, 181
კაცხი 63
კახეთი 49, 63, 98, 104, 107, 130, 146,
171, 182, 205—206, 208, 216—220,
237, 278, 284, 318—319, 331—332,
337, 353, 364—366, 374, 394
კინტრიშის ხეობა 318
კლარჯეთი 96

კოლხეთი 4, 5, 26, 27, 30, 54
კონსტანტინეპოლი 132—134, 137—141, 143—144,
165, 208, 216, 219, 250—251, 255—
256, 315, 348—349
კრემენუგი 282—283
კუმურდო 63

ლ

ლარგისი 63, 94, 101, 148, 205
ლეთეთი (სოფ.) 65
ლენინგრადი 74, 124, 283, 297, 306,
308—309, 312, 354, 358, 368, 376—
377
ლონდონი 160, 256
ლოხიზონი (ქალ.) 242

მ

მარტილი 63
მარტყოფი 63, 106, 213
მაშავერი 36
მესტია 63, 393
მესხეთი 105, 109, 360, 390
მილანი 394
მოზდოკი 61, 220, 239, 280, 284, 286,
290, 293, 323, 327, 333, 379
მოსკოვი 9, 17, 59, 111, 114, 119, 121—
122, 148, 159—160, 166, 168, 171,
212, 216, 219—221, 225, 239—244,
246—253, 257, 259—262, 264—269,
272—274, 276—281, 288—289, 293,
302, 304, 307, 311, 316, 325—329,
332—338, 340—341, 356, 365, 379,
381—383, 385
მოქვი 63, 94
მულანის ველი 105
მუხრანი 63
მცირე აზია 5, 85
მცხეთა 5, 23, 25, 27, 33, 37—38, 42,
45, 47, 63, 72, 100, 118, 146, 212,
365—366
მძოვრეთი 63

ნ

ნარვა 248
ნეაპოლი 394

ნეკრესი 63
 ნიკორწმინდა 59, 295
 ნინოწმინდა 63
 ნიურნბერგი 132—133
 ნიჩბისი 337
 ნოვგოროდი 259, 264

მ

ოღესა 369
 ოდიში 393
 ოზურგეთი 63
 ომიზა 63, 66, 73, 94, 97, 100
 ოსეთი 146, 179, 264, 281, 334, 338—339
 ოშიკი 5, 63, 65, 73, 100, 271, 372

პ

პალერმო 393
 პალესტინა 3, 26, 32, 35, 42, 58, 63—64, 70, 77—78, 81, 110, 334, 336
 პარეზი 63
 პარიზი 348, 368
 პარხალი 63—65
 პელოპონესი 134
 პენზა 282, 284, 331
 პეტერბურგი 9, 59, 173, 176, 192, 234, 237, 239, 257—259, 262—264, 267—268, 276—278, 282, 305—306, 333, 341, 343—346, 348, 369, 375—376
 პეტრიწონი 64, 85, 352
 პოლონეთი 119, 251
 პრუსია 69

რ

რაჭა 38, 178, 294
 რომი 9, 11—12, 79, 121—127, 129—130, 132—133, 150, 164—165, 242, 351, 393
 რუისი 54, 56, 63
 რუმინეთი 14—15, 79, 138, 141, 151, 161—162
 რუსეთი 17, 19, 59—61, 98, 106, 111—122, 130, 132, 138, 140, 143, 145, 156, 164—165, 169, 175, 179, 181—

182, 202, 204—205, 207, 209, 212, 213, 217—221, 224, 231—232, 239—240, 246—247, 250, 257—273, 278—279, 283—284, 292—295, 297, 301, 307, 311, 318—319, 323, 325, 330, 332—333, 336—337, 341, 343—344, 348, 352, 359, 361, 364, 366, 373, 375, 380—383

რუსთავი 338

ს

საბაწმინდას ლავრა 65, 70
 საბერძნეთი 13—14, 29, 63, 79—80, 85, 114, 138, 279, 334, 351
 საგურამო 263
 სამეგრელო 307, 317, 358, 386
 სამთავისი 63, 279
 სანკტ-პეტერბურგი 173, 176, 341, 345, 355
 სარატოვი 276, 331
 სასხორი, ნიჩბისი 337
 საფარა 63
 საფრანგეთი 18, 178, 240, 346, 349, 394
 საქართველო 3, 6, 8—9, 11, 13—16, 21, 23—24, 28, 30—31, 33—34, 36, 42—45, 47—48, 50, 53, 56—57, 64, 66—68, 76, 78, 83—85, 87—88, 91, 94, 96—100, 101—111, 113—114, 118, 121—122, 124, 126—136, 139—140, 142—143, 145, 148—151, 154, 156, 158, 160, 164, 166—169, 173—176, 182, 184, 191, 193, 201, 204—210, 212, 215—220, 224—225, 227—228, 231—233, 240, 244, 247, 251—256, 259—260, 262, 264, 266—267, 269—271, 273, 276—277, 279—281, 283—287, 299, 301, 307—308, 314—320, 323—329, 331—334, 336—349, 351—353, 358, 360, 362, 364—365, 370—375, 380—382, 384, 398
 საჩხერე 63, 221, 225, 286, 296—298, 300—309, 311—313, 316—317, 340—341, 358—359
 სვანეთი 386
 სიმფეროპოლი 369

საქართველოს
რესპუბლიკის
ქვეყნული
ბიბლიოთეკა

სინას მთა 5, 42—43, 64—65, 68, 91,
110—111, 114, 350
სირია 5, 69, 77—78, 334, 336
სიღნაღი 338
სომხეთი 28, 76, 78, 368
სოხუმი 395
სპარსეთი 24, 76—78, 109, 179, 236,
263
სტაეროპოლი 284
სტამბოლი 14, 135, 161, 208, 218
სტეფანწმინდა 390
სტოკპოლმი 15, 17, 241, 248—253,
255—256
სურამი 173—174, 190
სხეიტორი 306

ბ

ბანძია 63
ბაო-კლარჯეთი 63
ბბეთი 63, 99, 372
ტიგროსი 142
ბრანსილევანია 15

უ

უღე (სოფ.) 38
უკანგორა 42, 72
უნგრეთი 161, 251, 253
ურბნისი 42, 63, 103

ფ

ფაზისი 30
ფიტარეთი 63
ფლორენცია 113, 384, 394
ფოთი 30, 288, 383, 394
ფრანკფურტი 113, 384
ფშავი 23, 386

ქ

ქალკედონის ნახევარკუნძული 112
ქარელი 54
ქართლი 4, 24—25, 33, 37—38, 49—
50, 56—57, 59, 63, 65, 76—78, 98,
104, 130, 135, 146, 158, 167, 171,

173—176, 178—179, 181—182, 186—187,
203, 205—208, 217—218, 220, 232,
236—238, 278, 280, 282, 284, 288—
290, 309, 311, 318—319, 322, 337—
338, 356, 360, 364, 365—366, 370,
374, 394
ქვათახევი 63
ქირმანი 173, 176
ქუთაისი 9, 18, 44—45, 48, 63, 111,
130, 145, 221, 224—225, 281, 286—
297, 301—307, 309—310, 313—316,
332, 376, 384—385, 393—395

ყ

ყანდაარი 153, 176
ყიზლარი 276, 280, 379
ყირიმი 106

შ

შავი მთა 63, 68, 85
შავშეთი 63
შატბერდი 42, 63, 65, 72, 94
შემოქმედი 63
შეეცია 15, 242, 247—248, 251, 254—
255
შოი მღვიმე 63, 100, 106, 353

ჩ

ჩრდილოეთ კავკასია 216, 218, 220, 264

ც

ცაგერი 63
ცაიში 63
ცურტავი 63
ცხინვალი 181

წ

წალენჯიხა 63
წესი 63, 283, 286, 293—297, 303—
304, 317
წილკანი 63

წყაროსთავი 63, 94—96

წყისი 38, 42

ზობი 63

ზონი 108

ა

პალა 279

პელიში 63

ჯ

ჯავახეთი 63, 390

ჯერის მონასტერი 37

ჯრუჭი 5, 63, 72—73, 91

ჯუმათი 371

ბ

ბანბთა 5, 63

ბახული 63

ბევსურეთი 23, 386

ბინო 63

ბირბეთ სიიარ ალ-ლანამ 34

კ

კადიში 42

კელსინკი 252

კერეთი 107

კოლანდია 241, 244—248, 253, 255, 264, 265

УКАЗАТЕЛИ ИМЕННОЙ

Александр I 405

Алхазிшвили 408

Амичба Г. А. 406

Антоний I 406

Арчил II 241, 405

Баграт IV 402

Бакар 405

Бакрадзе Д. 371

Берков П. Н. 205

Белокуров С. 113, 352

Броссе М. 404

Важа-Пшавела 409

Вахтаг VI 405

Габашвили Т. 405

Гайоз Ректор 407

Георгий XII 405

Георгий Мерчули 402

Гулия Д. 409

Гурамишвили Хр. 406

Давид Куропалат 402

Давид Строитель 403

Дадиани Л. 403

Джавахишвили И. А. 401, 402

Джанашия Н. 410

Джанашия С. Н. 411

Ениколопов М. А. 105

Иалгузидзе И. 407

Иоселиани Пл. 404

Ираклий II 405, 409

Кекелидзе К. С. 404

Кеппен Ф. П. 381

Кикокдзе Г. 408, 410

Кнорринг 405

Куник А. А. 381

Март Н. Я. 43, 66, 110, 350, 351, 402

Мачавариани Г. Д. 410

Мачавариани Д. 408, 409

Мачавариани К. Д. 409, 410

Мачавариани Н. Д. 410

Мегрелидзе И. В. 407

Мириан, царь 400

Мтацмидели Г. 402

Мтацмидели Э. 402, 403

Николадзе Н. Я. 411

Опизари Бека 403

Опизари Беш. 403

Периханиян А. 28

Петр Ибер 402

Пицхелаური Д. 407

Руставели Шота 403, 409

Соколов А. В. 291

Тавакарашвили М. 403

Тамара, царица 403

Танияшвили Б. 403

Теймураз царевич 400, 401

Фарнаваз 400, 401

Фомин А. Г. 381

Хачапуридзе Г. 410

Цагарели А. 42, 111

Церетели Ак. 410

Церетели Г. 27, 401

Цуртавели Я. 400

Чавчавадзе И. Г. 404, 410

Чараян П. 410

Шарвашидзе Г. М. 410, 411

Эшба 409

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ

Абхазия 406—411

Армаз 401

Батуми 408

Грузия 348, 400—408

Гудаута 408

Давати 401

Дагестан 406

Европа 409

Иерусалим 401, 402

Имерети 241

Кавказ 404, 406, 407

Картли 400

Кутанси 411

Моздок 406, 407

Москва 17, 28, 43, 113, 241, 265,

266, 291, 407

Мцхета 401

Нузали 407

Окуми 408

Осетия 406, 407

Палестина 402

Персия 105

Петербург 111, 116, 409, 410

Петрицони 402

Россия 405—408

Сабацинда 402

Самурзакано 408

Сирия 401

Советский Союз 400

Сухуми 408, 409

Тбилиси 81, 147, 301, 348, 405, 407

Турция 408

Черное море 402

შ ი ნ ა ბ რ ს ი

შესავალი	3
ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა	7
თავი პირველი. ქართული დამწერლობის აღმოცენება და მწიგნობრობის დამკვიდრება ძველ საქართველოში	21
1. მოკლე ისტორიული ექსკურსი	21
2. დავათის, ქვა-ჯვარ-ხატის ეპიგრაფიული ძეგლისა და „ქებაჲ ქართლისა ენისაჲს“ კავშირის შესახებ	48
3. საწერი მასალა — ეტრატი, კილი, ქალაღი. შემოხიდევის არხები და საქართველოში ქალაღის წარმოების საკითხისათვის	57
თავი მეორე. ქართული უძველესი ხელნაწერი წიგნები. მწერლობის კერები ძველ საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ	62
1. ქართული მწიგნობრობის ცენტრები	62
2. ქართული ხელნაწერი წიგნების სამეცნიერო მნიშვნელობა. ბიზანტიურ-ქართული მწერლობის ურთიერთობის აღორძინება. ეროვნული თვითშეგნების გაღრმავება და სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბება	75
3. ხელნაწერ წიგნთა გაფორმებისა და სიუჟეტურად მოხატვისათვის ზრუნვა	91
4. წიგნთსაცავები. პირადი, საოჯახო, სათანაო და საერო-საჯარო ბიბლიოთეკები. საყოველთაო ზრუნვა დატყვევებულ წიგნთა გამოხსენისათვის	99
5. საქართველოს სამწერლო-სამონასტრო ბიბლიოთეკები უცხოეთში. შესანიშნავი ფურცელი დიდი მეგობრობის ისტორიიდან	110
თავი მესამე. ქართული წიგნის ბეჭდვის სათავეებთან	121
1. ქართული წიგნის რომში დაბეჭდვის პირობები და ისტორიული ვითარება	121
2. თბილისში სტამბის დაარსების თარიღის საკითხისათვის	133
თავი მეოთხე. ვახტანგ VI სტამბა თბილისში	166
1. ქართლის სამეფოს მდგომარეობა ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვის პერიოდში	171
2. მეცნიერული რუსთველოლოგიის სათავესთან	182
3. ვეფხისტყაოსნის „გამმართველ მიქელის“ ვინაობის დადგენისათვის (ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ქარგა)	198
თავი მეხუთე. მეფე ერეკლესა და ანტონ კათალიკოსის სტამბა თბილისში	205
1. ანტონ I-ის გავლენით ერეკლეს სტამბაში დაბეჭდილ წიგნებში შეტანილი ენობრივი ცვლილებების გამო	220

2. ძველი ქართული წიგნის იდეოლოგიური მრწამსი და ხასიათი	226
3. ცენზურა და მისი ზოგიერთი თავისებურება ფეოდალურ საჭიროებათა თვალთშემატებელი	226
4. მეფე გიორგი XII მიერ თბილისში განახლებული სტამბა (1799— 1800 წწ.)	236
თავი მეექვსე. ქართული წიგნების რუსეთში ბეჭდვის დაწყებისა და სტამ- ბების გავრცელების ისტორიიდან	239
1. მოსკოვში არჩილ მეფისა და ალექსანდრე არჩილის ძის მიერ 1705 წ. „დავითნის“ დაბეჭდვის ისტორიული პირობები	239
2. პეტერბურგში ქართული შრიფტის დამზადება-ჩამოსხმა ქრისტე- ფორე გურამიშვილის თაოსნობით და მისივე „ანბანის“ გამოცე- მის გამო	257
3. მოსკოვში (ესევიატსკოეს) ქართული სტამბის დაარსება ბაქარის მეთაურობით	268
4. ათანასე ამილახვრის სტამბა მოსკოვში	277
5. ქართული სტამბა მოზდოკში ვაიოხ რექტორის თაოსნობით	280
თავი მეშვიდე. სტამბები იმერეთის სამეფოში XVIII ს. ბოლოს და XIX ს. დამდეგს	285
1. იმერეთის სამეფო სტამბა ქ. ქუთაისში	287
2. სოფ. წესის სტამბა და იქ დაბეჭდილი წიგნები	294
3. საჩხერის საწერეთლო სტამბა	297
4. თბილისისა და ქუთაისის სამეფო სტამბების მოიჭარადრეთა ხელში გადასვლის საკითხისათვის	314
თავი მერვე. საქართველოს რუსეთთან შეერთება. თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელთან ქართულ სახელმძღვანელოთა დასაბეჭდად სტამბის დაფუძვნების საკითხი	318
1. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება. ვარლამ ერის- თავის გაეგზარქოსება და ზრუნვა თბილისში სასულიერო სტამბის გამართვისათვის	325
2. მოსკოვის სინოდის სტამბა — ქართული საეკლესიო წიგნების ბე- ჭდვის კერა	332
3. კოლონიური ჩაგვრის გაღრმავება. 1832 წ. შეთქმულება. მთავრო- ბის ღონისძიებანი ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვის საქმის მოსკოვიდან თბილისში გადმოსატანად	336
4. პეტერბურგი ქართულ სამეცნიერო-ლიტერატურულ წიგნთა ბე- ჭდვის ბაზად იქცევა. ქართული წიგნის ბეჭდვის გაძლიერება თბი- ლისსა და უცხოეთში	343
თავი მეცხრე. ქართული წიგნის კატალოგის ისტორიიდან	350
1. გენერალ-საქართველოში ქართულ წიგნს დიდი საშიშ- როება დამუქრა. ღრმავდება ბრძოლა და თავდადება ეროვნული განძის გადარჩენა-დაცვისათვის	360
2. წიგნის გადამწერი ამხანაგობებისა (თაბუნების) და წიგნის ბეჭდვის თანაარსებობის საკითხისათვის	370
3. ქართული სამწერლობო ახალი კერის აღმოცენება ბელგოროდში XIX ს.	375

4. ზრუნვა ქართული ხელნაწერი და სტამბური წიგნების შეგროვების, საიმედოდ დაცვისა და მათი კატალოგების შედგენისათვის .

თავი მეათე. ქართული წიგნი განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველ პერიოდში	. 394
რეზიუმე რუსულ ენაზე	. 400
საძიებლები	. 412
პირთა	. 412
გეოგრაფიული	. 421

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 4362

გამომცემლობის რედაქტორი ო. გიორგაძე
მხატვარი გ. ლომიძე
ტექნორედაქტორი ე. ბოკერიძე
კორექტორი ე. გოგავა
გამომშვები ე. შაიხურაძე

გადაეცა წარმოებას 3.8.89; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 15.2.90;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 2; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 27,0;
პირ. სალ. გატ. 27,0; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 24,09
უე 02377; ტირაჟი 5000; შეკვეთა № 2127.

ფასი 5 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა «მეცნიერება», თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., 19
Издательство «Мешинереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

Автандил Павлович Иоселиани

**ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ГРУЗИНСКОЙ
ПИСЬМЕННОСТИ, КНИГИ И ТИПОГРАФИИ**

(на грузинском языке)

ТБИЛИСИ
«МЕЦНИЕРЕБА»
1990

